

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

821(477)'06

К-19

33

БОЛОДУМР

КАХИБЕЦЬ

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

ТВОРИ В ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

ТОМ 3

СТУДЕНТ УНІВЕРСИТЕТУ

СЕСТРА ОЛЯ

ХЛОПЧИК І ЖАР-ПТИЦЯ

ПОВІСТІ

У2
К19

В том помещены повести «Студент университета», «Сестра Оля» и «Мальчик и жар-птица», рассказывающие о жизни и деятельности Владимира Ильича Ленина.

К $\frac{4702590200-229}{M205(04)-84}$ передплатне

СТУДЕНТ УНІВЕРСИТЕТУ

ПОВІСТЬ

Розділ перший

1

Розбудив Володю гудок пароплава. Він підвівся, глянув у віконце каюти. І небо, і Волга були світло-рожеві од вранішньої зорі. На річці де-не-де бовваніли човни рибалок. Біля човнів кружляли чайки і голодно, тоскно кигикали. Гучно лунали в передсвітанковій тиші голоси вантажників, що з мішками на плечах снували по хиткому трапу.

Няня, Оля, Митя і Маняша ще спали. А мамине ліжко було порожнє. На ньому навіть постіль не розібрано. Значить, мама і не лягала спати. Сумує. А може, десь і плаче, сховавшись, щоб ніхто не бачив. Володі хотілося встати і розшукати маму, та він знав: вона не любить, коли хтось не дає їй побути на самоті зі своїми думками.

Пролунав ще один гудок. Вантажники прибрали трап. Під колесами пароплава шумно завирувала вода, і він, сонно похитуючись, рушив від пристані. Рушив повільно, з тріскотом і рипінням, наче щось з натугою рвав і ніяк не міг перервати. На дебаркадері Володя прочитав: «Тетюші». До Казані лишилось трохи більше, як пропливли. Це, мабуть, десь тільки під вечір пароплав догребеться туди, бо води у Волзі мало, вже двічі сідали на мілину. Володя натяг ковдру на голову — поспати ще. Та сон не брав його. Піти б на палубу, але Володя боявся зустріти там маму. Ні, треба хоч умитися, а тим часом розвидниться, можна буде читати.

Та не встиг Володя зіскочити з ліжка, як почув: хтось сторожко відчиняє дверцята каюти. «Це мама», — майнуло

в голові, і він шмигнув під ковдру. Можливо, мама ляже спати, то щоб не перебити їй. (Бо якщо вона помітить, що він не спить,— питає, чого так рано встав). І Володя лежав, боячись поворухнутися. А мама, обережно причинивши двері, навшпиньки пройшла до ліжка Маняші. Поправила ковдрочку, сіла до столика, схилила сиву голову на руки. Так вона сиділа лише в ті хвилини, коли в неї було дуже тяжко на душі. Володі пригадалось, що саме так вона всю ніч просиділа біля столу, на якому в труні лежав батько.

Боляче було Володі дивитися на матір. В її змарнілому обличчі проглядало щось сирітське й безпомічне. І хоча вона не плакала, не скаржилась на гірку долю свою, Володя з того суму, яким були налиті її очі, бачив, як їй тяжко. Адже довелося кинути рідне гніздо, в якому прожито (і як щасливо прожито!) стільки років. Смерть батька, страта Саші, заслання Ані — всі ці рани ще кровоточать у маминому серці, а на її худенькі плечі навалилось нове горе: з учорашнього дня всі вони стали ще й бездомними.

Володя добре знав: такий відчайдушний крок мама наважилась зробити передусім задля нього. Перед нею стояв вибір: або кинути все, продати будинок, щоб він міг вступити до університету, або залишитися в Симбірську, але позбавити його можливості одержати вищу освіту. Коли помер батько, вона сказала: «І мене, діти, тут поховаєте». А склалось, бач, зовсім не так. Ні могила батькова, ні дім — ніщо не могло утримати її, як тільки вона побачила, що всім цим дорогим, але мертвим треба пожертвувати задля живих. І ось пливуть вони назустріч тисячі знегод, труднощів, які треба подолати...

Тяжко-тяжко зітхнула мама, і в ту ж мить почувся тихий, збентежений голос няні:

— Ой лихо моє: та ви, мабуть, ще й не лягали?

Мама нічого не відповіла, а тільки застержливо підняла руку: мовчіть, мовляв, а то розбудите дітей. Але няню не так-то просто було вгамувати. Вона помовчала трохи, мовби прислухаючись, чи не прокинувся хто, зашепотіла:

— А я здрімнула, і мені наснилось, що ми повернулися додому. Пливли-пливли, а потім пароплав обернувся прямо на середині Волги і — назад, у Симбірськ тобто. Під'їжджаємо буцімто до свого будинку, а назустріч виходить Ілля Миколайович. У кожусі, у валянках, у шапці, насунутій на очі. І снігом весь заліплений, наче Дід Мороз. Я питаю: «Відкіля це ви, Ілля Миколайовичу?» А він якось мертво

усміхнувся та й каже: «Хіба ж не знаєте? З кладовища». В мене мороз по спині такий побіг, що я й прокинулась...

Няня затихла. Ждала, мабуть, що мама скаже. А що мама мовчала, то вона додала голосом, в якому Володя вловив забобонний страх:

— Ой не на добро оце, коли наснитися, що покійник зустрічає.

Мама глибоко зітхнула, мовила так, що чутно було, — вона ледь стримує сльози:

— Я приляжу...

— Ага, поспіть, поспіть,— ласкаво зашепотіла няня.— Сон заспокоює душу. А я встану, я за всіма догляну.

— Полежте ще й ви,— попросила мама.— А то почнете ходити й розбудите дітей...

— Добре... добре...

І в каюті залягла тиша. Чути було, як солодко посопує Маняша та щось мурмотить уві сні Митя. Може, йому теж сниться, що він повернувся у свій дім і бігає по двору, по саду. По тому саду, в якому вже господарюють чужі люди. До татової могили тепер ніхто не піде, не полле квітів, і вони засохнуть... Володя заплющив очі й побачив мисленим зором своїм місто, в якому народився і виріс, закінчив гімназію. Перед очима пропливла річечка Свіяга, знайомі вулиці, Волга, будинок. І серце його вперше за весь той час, відколи він залишив рідний Симбірськ, тоскно стислося. Як багато там було світлого, радісного. І все це вже ніколи не повернеться.

— Маріє Олександрівно, ви спите? — тихо спитала няня.

Мама не відповіла.

— Ну, слава богу,— полегшено зітхнула няня.— Заснула...

Волга променисто спалахнула. Володя глянув у віконце. З-за чорної стрічки лісу викочувалось сонце. Починався перший день нового життя, назустріч якому вони пливли...

Митя й Маняша ні на крок не відступали од Володі, бо гуляти з ним було дуже цікаво. Взявши брата за руки, вони ходили по палубі й слухали його розповіді.

Тихий, сором'язливий Митя більше мовчав, а жвава балакуча Маняша, поблискуючи чорними оченятами, так і сипала запитаннями про все, що бачила на пароплаві, на

річці, на берегах. Коли ж набридало ходити, вони вмошувалися десь у затишному куточку і прислухалися, як все-редині пароплава, наче велетенське серце, гупала машина. Довго дивилися на колеса, з-під яких бурунилась вода, розстилаючись по річці двома сивими пасмами. Над палубою кружляли і щось сердито кричали чайки. Інколи вони підлітали так близько, що Маняша кидалася їх ловити, і Володя притримував її, боячись, щоб вона не випала за борт. Мала заливисто сміялася, погрожувала чайкам пальчиком, точно так, як на неї сварилася няня, й кричала:

— Ах ти хитрюга! — І просила: — Володю, впіймай її. Ні-ні, не назовсім, — побачивши осуд на братовому обличчі, запевняла вона. — Я тільки гарненько роздивлюся на неї й відпущу.

— Чайок, Маняшо, не треба ловити, — лагідно мовив Володя.

— Чому?

— А тому, що чайка найкрасивіша саме тоді, коли вона летить, коли вона бореться з вітром і хвилями, коли стрілою падає у воду...

— Володю, поглянь, що он там бовваніє? — тихо озвався Митя. — Чи не Казань?

— Де? Де? — підхопилася, завертіла головою Маняша.

— А он попереду! — показав Митя рукою.

— Так, Митю, то Казань.

— То скоро припливемо? — зраділа Маняша.

— Так, хвилин через сорок будемо біля пристані. Ходімо до каюти, а то мама вже, мабуть, хвилюється.

І Володя вгадав. Коли зайшли в каюту, мама сказала:

— А я вже хотіла Олю посилати по вас.

— Мамусю, якби ти тільки знала, як там цікаво було, — зашебетала Маняша, умошуючися біля матері. — Ось послухай-но, що ми бачили...

— Добре, Манечко, — мовила мама, ласкаво пригортаючи її до себе, — ти обов'язково все нам розповіси. Але спочатку ми речі зберемо, а потім уже послухаємо тебе.

— Я буду вам помагати!

— Чудово! — стримано, мовби через силу, усміхнулась мама. — Без твоєї допомоги ми ніяк не впораємося. Спершу ти склади всі свої речі, всі свої іграшки, а тоді вже допоможеш Миті.

— Я й сам управляюся, — невдоволено засопів Митя.

— Ще краще! — сказала мама. — Отже, тоді допоможеш мені.

Не встигли все скласти й ув'язати, як серце пароплава перестало битися, і він стиха почав підкрадатися до пристані. Десь на верхній палубі залунали дзвоники, почулися гучні слова команд. Серце пароплава знову ожило. Він почав гребти колесами воду то назад, то вперед. А то раптом затих, наче захлинувся, наковтавшись масної, брудної води. Нарешті гухнувся об щось так, що Маняша, яка дивилась у віконце, ледь не впала з лавки. Всередині пароплава щось хряснуло, він ще раз гойднувся й затих. Мама засадила Маняшу з лавки, мовила:

— От ми, діти, й припливли...

І хоч мама сказала це не з тією радістю, з якою говорила в минулі роки, коли вони всі — і татко, і Саша, і Аня — припливали до Казані, щоб відтіля поїхати в Кокушкіно, а з сумним зітханням, Маняша, радісно пританцьовуючи, заплескала в долоні, закричала:

— Припливли! Припливли!..

Оля відклала книжку, яку всю дорогу захоплено читала, піймала сестричку за руку, притягла до себе, строго попросила:

— Маняшо, заспокойся!

Маняша глянула в повні сліз Оліні очі й розгублено озирнулася. Мама теж хмуриться, а няня хреститься і щось шепоче, витираючи сльози кінцем хустки. Митя, дивлячись на няню, так кліпає очима, що видно: він ось-ось заплаче. Навіть у Володі завжди такі веселі очі зараз сумні. Маняша згадала, як у Симбірську вони прощалися з тими, хто їх проводжав, як плакали, коли востаннє ходили до таткової могили. І сльози полилися з її очей.

— Маню, а навіщо ж плакати, — пригортаючи сестричку, заспокоювала її Оля. — Годі...

— Мені татка жалко, — схлипуючи, мовила Маняша. — Він там один лишився...

— Господи Ісусе, — голосно проказала няня, яка весь час щось шепотіла. — Заступись і допоможи нам, грішним...

На пристані вирував різношерстий натовп. На пароплаві теж метушилися пасажери. Звідусіль чулося:

— Кого підвезти? Кого підвезти?

— Барабус? Барабус? ¹

— Мамо, дивись: он тьотя Анна і Коля! — радісно вигукнув Митя, угледівши в юрбі своїх родичів. — Вони нас не бачать. Я побіжу гукну їх!

¹ Поїдемо? (Татарськ.)

— Сядь, Митю, сядь, будь ласка,— зупинила його мама.— І всі ви спокійно сидіть, а ми з Володею підемо по носіїв.

— Мамо, дозволь мені з Володею піти,— попросила Оля.

— Ні, я сама. Адже треба й візників найняти.

Володя і мама пішли на пристань. Митя бачив, як вони обіймалися з тьотею Анною і Колею. Потім усі четверо зникли за будівлями. І вредний Коля! Міг же він сюди прийти, а не бігти з ними. Довго, як здалося Миті, вони не поверталися. Він уже навіть почав хвилюватися: а що, як пароплав не діждеться їх і рушить далі? Та ось по трапу прибігли Володя й Коля, а за ними поспішали, розмахуючи жмутами вірвовок, два татарини. І тільки в той час, коли носії вже ув'язали речі, в каюту зайшли тьотя Анна і мама.

Тьотя Анна поривчасто, міцно обіймала всіх, цілувала, примовляла крізь сльози, хоча в голосі її не було суму:

— Сирітки ви мої бездомні...

Поки татари виносили речі, тьотя Анна, пригорнувши Маняшу, яка усілася біля неї, розпитувала маму:

— То будинок ти продала?

— Продала.

— І скільки ж ти взяла за нього?

— Шість тисяч.

— Всього шість тисяч? — здивовано округлила тьотя Анна свої завжди усміхнено-примружені карі очі.— Чому ж так мало?

— Більше не давали...

— То навіщо ж було поспішати? Хай би постояв...

— На жаль, я так не могла зробити,— по паузі відповіла мама, і в голосі її чувся затамований розпач.— Ти навіть уявити собі не можеш, як перемінилися до мене всі після страти Саші. Більшість знайомих — та що знайомих, здавалось, найкращих друзів — не тільки не заходили, а навіть не віталися зі мною, зустрівшись на вулиці. Віра Василівна Кашкадамова та Яковлеви тільки й не відцуралися нас. Ти в листі писала, чи не жалко мені залишати все? То я тобі одне скажу: зараз я себе почуваю так, як після похорону Іллі, як після страти Саші,— мама проковтнула сльози, які душили її.— Але треба ж якось жити. Володя ось піде в університет. Думаю, що його все-таки приймуть. Адже він одержав золоту медаль.

— Ах, який же ти, Володю, молодчина! — радісно вигукнула тьотя Анна. Простягла руки, щоб обняти й поцілувати племінника, та, побачивши, як він почервонів і по-

задкував од неї, весело засміялася, ласкаво покуйовдила його м'якого чуба, здивовано протягла: — О-о, та ти став зовсім дорослий! Рада, страшенно рада за тебе!

— І Оля закінчила з золотою.

— Боже! — сплеснула руками тьотя Анна.— Які в тебе, Машо, розумні діти! Олю, йди-но, золота моя, я поцілую тебе. Куди ж ти будеш поступати?

— Не знаю...— нахмурила Оля широкі чорні брови, і повні губи її сіпнулися, твердо стулились, бо вона ледь утримувалася, щоб не заплакати.

— Так, так...— з виразом широкого співчуття мовила тьотя Анна.— Дуже це сумно, що дівчині в Росії, хоч би й як гарно вона вчилася, немає можливості одержати вищу освіту...

І всі замовкли. А тут і татари забрали останні речі, треба їхати до тьоті Анни. А завтра — в Кокушкіно. Ну, а згодом — знову в Казань. Чи й ще кудись. Бо якщо Володю не приймуть до університету, то, може, вони й не залишаться в Казані.

3

На Казань сунула гроза. Вітер все сильнішав, і велетенські чорні хмари з глухим гуркотінням клубочились у небі. Татари, вкладаючи речі на парокінного воза, стурбовано позирали на небо, щось говорили по-своєму. Володя і Коля допомагали їм, бо з речами залишились тільки вони, а мама з усіма поїхала до міста. І до зливи воши, мабуть, встигнуть добратися до тітчиної квартири.

— Ох, і випере він нас! — з неприхованим острахом сказав Коля. Він боявся грози.— На цих татарських шкапах ми будемо плентатися більше години, якщо не всі дві.

— Нічого, не розкинемо,— зручніше вмошуючись на возі, відповів Володя.— Сідай поруч зі мною,— допомагаючи незграбному Колі залізти на воза, говорив він.— От так. А тепер візьми батіг у візника.

— Навіщо? — простодушно закліпав Коля очима.

— Візьми! Візьми! Адже кращого громовідводу, ніж батіг, ми не знайдемо!

— Ну тебе! — ображено насупився Коля, ткнув батіг візникові.— І не смійся, будь ласка: торік, в цю саме пору, блискавка ударила в Покровську церкву. Розстрошила дощенту цегляну стіну й іконостас спалила. І як не гасили

вогню, нічого не могли зробити, доки сам не погас. Вода, кажуть, не тільки не гасила полум'я, а й сама спалахувала...

— Та невже? — ледь утримуючи сміх, спитав Володя. — Не може бути!

— Йй-богу! — запально перехрестився Коля, не помітивши іронії в голосі Володі. — От хоч маму мою спитай. Ми з нею навіть ходили дивитися... Ого! — припавши до воза, злякано видихнув Коля після того, як величезний батіг блискавки стьобнув по хмарах і там, всередині хмар, щось так гухнуло, аж у вухах залящало. — Оце вдарило...

— Перехрестись! — весело сміючись, крикнув Володя. — А то вдруге прямо в тебе попаде!

— Ага, жартуй, жартуй, — мовив Коля, ніяково посміхаючись. — Ось хоч у татарина спитай. Саме тут колись коняку вбило...

Коля ще говорив щось, але його не чути було, бо, спускаючись до мосту через річку Казанку, копячки, не в силі стримати воза, який пхав їх, побігли підтюпцем. На возі так трясло, що не тільки говорити, а й дихати було важко. Переїхавши міст, звернули з дамби на дорогу, що стелилася волязькою зацпавою. Сюди, як сказав Володі візник, значно ближче і м'якше. По розбитій дамбі їздили тільки під час повені, коли іншого шляху до пристані не було. А відстань чимала: од пристані Бакалди до Казані шість верст з добрим гаком.

Не від'їхали й версти, як дощ хлинув наче з відра. Володя знайшов старий батьків дощовик, і вони накрилися з Колею. Та вітер піднявся такий сильний, що зривав з них дощовик, хоч і як вони намагалися утримати його над головами. Володі набридло це, і він, віддавши Колі дощовика (хворобливо-худий Коля вже тремтів од холоду), зіскочив з воза, пішов поруч з низеньким татариним, який не тільки не ховався від дощу, а, скинувши засмальцьовану тубейку, погляджував голену голову, блаженно мружив косі очі, приказував: «Ай, якше!»¹

Колі було соромно (та й холодно) сидіти самому на возі, бо конячки ледь тягнули його на гору. Він теж зіскочив на землю.

— Оце злива! — крикнув Коля відпльовуючись, бо вітер кидав дощ йому просто в обличчя. — Давно такої не було.

— Хай аллах лле, — засміявся татарин, який весь час мовчав. — Це хліб єсть, голод немає...

¹ Ай, гарно! (Татарськ.)

Поки доплентались додому, на Володі й Колі нитки сухої не було. Та й речі деякі підмокли. Довелося їх розпаковувати, сушити. Невелику квартиру тьоті Анни так завалили, що пройти було ніде. Клопоти з речами затримали від'їзд до Кокушкіна. Володя вирішив піти до університету, щоб довідатись, коли можна подавати документи. Коля зголосився показати йому Казань.

У Казані Володя бував не раз, але так: приїдуть з пристані до тьоті Анни — вони завжди зупинялися в неї, — пересплять, і вранці — в Кокушкіно. До тьоті треба було їхати майже повз університет, і татко всім показував високий будинок з довгим рядом білих колон. Але оскільки Володя, як і старший брат, мріяв про Петербурзький університет, то Казанський його мало цікавив. А тепер ось, після страти Саші, обставини склалися так, що він мусить подавати документи саме до Казанського університету.

Проїшли вони з Колею через невеличкий парк і опинились на широкій вулиці, в кінці якої, на блакитному тлі неба, зводилася біла-біла, мов інеєм укрита, вежа кремля. Спустилися вниз, вернули ще один парк. Вузькою вулицю піднялися вгору, до пам'ятника Лобачевському. Володя зупинився перед пам'ятником, пильно глянув на суворе, в глибокій задумі обличчя геніального математика, про якого багато розповідав йому батько. З гіркотою подумав про те, що зараз у Казанському університеті немає жодного видатного вченого.

Тільки вийшли зі скверу, де стояв пам'ятник Лобачевському, як Володя, глянувши ліворуч, побачив ряд білих, величавих колон. Гранітні сходи, величезні дубові двері. Скільки разів по цих сходах підіймався батько, скільки разів одчиняв він оці двері. Побачивши, що Володя в задумі спинився біля колон, Коля вирішив, що він не наважеться відчинити дверей цього храму науки, сказав підбадьорююче:

— Ну, чого ж ти? Заходь!

— А ти?

— А я... — знітився Коля, бо добре знав, що гімназистів у приміщення університету не пускають. — Я... тут почекаю...

— Ні, друже, — весело засміявся Володя, взявши Колю під руку, — зголосився показати місто, то скрізь іди першим...

У низькому коридорі, заставленому вздовж стін скульптурами, було темнувато, і Володя зупинився, щоб придивитися. В ту ж мить перед ним з'явився швейцар — високий,

сивобородий дідуган, з сердито насупленими кошлатими бровами. Загородивши хлопцям дорогу, він замахав руками, злякано захрипів, мов його за горло душили:

— Куди?.. Куди ви?

Коля, вгледівши цього гладкого, грізного швейцара, миттю зник за дверима, яких завбачливо не причинив.

— Я хотів би довідатись,— мовив Володя, відступивши од швейцара на крок, бо той ліз прямо на нього,— коли можна подати документи на прийом.

— Заходьте завтра. Сьогодні нікого немає.

— То дозвольте хоча глянути, може, там є оголошення,— не відступав Володя, якому хотілося хоч по приміщенню пройтися.

— Вхід тільки по студентських квитках. От коли вас зволють прийняти в студенти, тоді я вас пропущу. А поки що йдїть собі гуляйте.

— Чорт мохнорилїй! — вилаявся Коля, коли швейцар зачинив за Володею двері.

— Так,— засміявся Володя.— Університет ти мені вже показав. Куди ще поведеш?

— Нічого! — ховаючи очі, зніяковіло мовив Коля.— Тобі ще й набридне цей храм науки! Ходім по кремлю повештаємось. Ми з хлопцями нещодавно лазили на башту Сююмбеки. Розказати тобі не можу, якїй з неї відкривається чудовий краєвид. А Казань — ну, просто як на долоні. Собак навіть у дворах видно.

— І чути, як вони гавкають? — спитав Володя.

— Та ти, бачу, не віриш! — спалахнув Коля, помітивши, що Володя іронічно примружив ліве око.— Так давай поб'ємося об заклад! — він простягнув руку.— Ну?

— Заспокойся, Колю! — посміхаючись одними кутками губ, відповів Володя.— От коли б ти з башти побачив вовків, а не собак, то я, може, ще і подумав би: вірити тобі чи ні.

— От ти знову глузуєш!

— То глузуй і ти, хто ж тобі забороняє! — Володя помовчав, спитав: — Ну, то як, щось мені покажеш чи почимчикуємо додому?

— Ходімо додому, а то їсти вже захотілося,— сказав Коля, наче йому було все одно, що робити. А насправді він боявся, щоб Володя не висловив бажання лізти на башту Сююмбеки. Він хоча й правду сказав, що підіймався на башту, та змовчав про те, що хлопці туди живосилом затягли його.

— На башту Сююмбеки, значить, не поліземо? — спитав Володя, і Коля, побачивши, як він усміхнувся, зрозумів: той розгадав його хитрість...

Почервонівши, він розгублено мовив:

— Чого ж, будь ласка...

— Ні. Дякую. Я й так повірю тобі, що в Казані багато собак, що вони вміють навіть гавкати. Ходімо додому.

4

Полковник Гангардт вирішив зробити хід конем. Незважаючи на те, що він одержував від казни п'ятсот карбованців квартирних, йому захотілося взяти стільки ж ще й у міської думи. Він добре знав, що всі бояться його жандармського управління, яке може будь-кого зробити на все життя неблагонадійним. Заарештувати, погнати на заслання до Сибіру. Протримати кілька років у тюрмі без суду і слідства. І міркував так: якщо бояться, то ніхто не посміє й відмовити. Наказавши ад'ютантові нікого до себе не пускати, Гангардт заходився власноручно — інші папери він тільки підписував — складати послання думі. «Я та підвідомчі мені офіцери, — старанно виводив полковник своїм чітким розмашистим почерком, — в силу своїх обов'язків, повинні мати цілком пристойні квартири для прийому високопоставлених осіб. Та ми не маємо змоги цього зробити, оскільки у нас низькі квартирні оклади. Я особисто приплачую кожного року понад чотириста карбованців». Це була чиста брехня, та хто його міг перевірити? У нього все засекрено, все — державна таємниця. Гангардт умокнув перо, але в кабінет зайшов, видзвонюючи шпорами, корнет Масалітінов. Гангардт ненавидів свого ад'ютанта (той весь час писав на нього анонімні кляузи), а вигнати не міг, бо його підтримував сам шеф жандармського корпусу. Але скрізь, де тільки міг, старався висміяти, принизити свого ворога.

— Ну, що там? — невдоволено нахмурився полковник, хоча вже по усмішці, що посмикувала верхню губу ад'ютанта з чорною тонкою смужкою вусиків, він зрозумів: той приніс якусь важливу новину. — Я ж просив нікого не приймати.

— Термінова справа, — виструнчившись, зовнішньо шанобливо доповів Масалітінов, а в його сірих очах світилося неприховане зухвальство. «Знаю, мовляв, що ти мене готовий розірвати, а от, бачиш, не боюся».

— Що таке? — спитав Гангардт, відклавши ручку і ледь стримуючись, щоб не вигнати з кабінету цього нахабу.

— В Казань приїхала Ульянова.

— Де оселилася?

— На квартирі у Веретенникової.

— Відправити до місця заслання!

— Слухаю!

Масалітінов, козирнувши, чітко повернувся і вийшов з кабінету, навмисне гучно брязкаючи шпорами, бо знав, що це не подобається полковнику. Гангардт вилаявся нишком: «От мерзотник!» Закурив, пройшовся по килимовій доріжці свого гарно обставленого кабінету, намагаючись заспокоїтися. І тільки після того, як викурив дві цигарки, знову сів до столу. Довго не міг збагнути, що далі писати. Лише перечитавши кілька разів те, що було написано, нарешті зосередився: «Доводячи про це до відома Казанської міської думи,— писав далі,— я маю честь просити останню не відмовити в призначенні мені, а також жандармським офіцерам (тут майнула зловтішна думка про ад'ютанта: «Ні кошілки не дам!»), які перебувають у місті Казані, додаткових квартирних окладів до дійсної потреби, взявши до уваги виняткові умови жандармської служби...» Полковник ще не дописав до кінця цієї довжелезної незграбної фрази, як у дверях кабінету знову з'явився ад'ютант.

Що Масалітінов мовчав, то Гангардт, сердито кинувши ручку, спитав:

— Ну, що там знову скоїлось?

— Трапилось маленьке непорозуміння,— спокійно, мов у цьому ніякої провини його й не було, почав доповідати ад'ютант.— Справа в тому, що приїхала до Казані не Анна Ульянова, а Марія, тобто мати її. Причому зі всім сімейством своїм. Двірник п'яний, ну, й... переплутав.

— Я ще не пам'ятаю випадку, щоб ви щось доповіли й не переплутали! — роздратовано зауважив Гангардт, люто зиркнувши на Масалітінова своїми глибоко посадженими, гострими очима. Встав із-за столу, підійшов до вікна. Закурив. Йому хотілось вгамувати роздратування, якого не міг стримати у першу хвилину, щоб мати змогу спокійно, ущипливо познущатися над Масалітіновим.

— Ну, добре,— повернувшись до столу, мовив Гангардт, презирливо мружачи очі,— не Анна Ульянова, а Марія зі всім сімейством. А які ж іще відомості ви маєте про цих гостей?

— Зупинилися проїздом до Кокушкіна,— спокійно, з по-

смішкою відповів ад'ютант, зробивши вигляд, що не помітив ні іронії, ні презирства.— Але будинок свій Ульянова в Симбірську продала. Син її, здається, Володимир, має намір вступити до нашого університету. От поки що все...

— Так. А скільки тут переплутаного?

Масалітінов дивився в гострі, презирливо примружені очі Гангардта і мовчав. І тільки по тому, як посмикувалася його верхня губа з тонкими вусиками, видно було, що всередині у нього все кипить од люті.

— Адже все це ви говорили зі слів двірника? А двірник ще від когось чув, бо не стане ж йому Ульянова доповідати про свої наміри. Ось що: накажіть перевірити все. Це гості небезпечні. Від них усього можна чекати. Не знаю, як ви, пане ад'ютант,— помовчавши, ехидно зауважив Гангардт,— а я не в захопленні від того, що Ульянови з Симбірська переселились до Казані.

— Я згоден з вами,— мовив ад'ютант.— Це нам зайвий клопіт...

— Ну, а як там сама Анна Ульянова, якої вам не вдалося заарештувати? — вів далі Гангардт тим же ехидним тоном, щоб якомога відчутніше дошкулити ад'ютантові.— Може, втекла з Кокушкіна?

— Ні, вона повинна бути там.

— Дякую вам, пане корнет, ви мене заспокоїли. Буду вам дуже зобов'язаний, якщо ви перевірите. І, звичайно, доповісте мені.

— Слухаю.

— Що ж ви стоїте? Я вас не затримаю.

Коли ад'ютант вийшов,— він забув навіть побряжчати шпорами, такий був роздратований,— Гангардт вдоволено посміхнувся: добре прип'ік. А корнет Масалітінов, пристаивши кулака до синього двірникового носа, зганяв на ньому злість. Верхня губа його так посмикувалася, що блискали дрібні зуби. Розтлумачивши двірникові, як він повинен слідувати за своїми новими квартирантами, наказав:

— Як тільки виїдуть, негайно повідом сюди.

— Бігом прибіжу! — лупаючи червоними очима, злякано дихав двірник на корнета перегаром сивухи.— Негайно повідомлю, бо вони, чув, сьогодні збираються їхати. Коли я йшов до вас, по візників посидали хлопців.

В Кокушкіні Ульянови, як і завжди, розташувались у флігелі. В будинку жили сестри Марії Олександрівни Любов і Анна зі своїми великими родинами. Ще після смерті сестри Катерини — було це в 1883 році — відбувся новий розподіл батьківщини, після якого Марії Олександрівні тут уже нічого не належало. І зараз вона оселилась на правах гості. Флігель, який віддали їй сестри, був досить просторий, тут менше біготні й крику, що подобалось Володі. Багато часу у нього йшло на читання старих журналів, які він брав з бібліотеки покійного дяді Пономарьова. Мама трохи прихворнула, і перші дні Аня не дозволяла їй навіть з ліжка вставати. Лікар, по якого Володя їздив за 15 верст, нічого серйозного не знайшов, а сказав, що головні болі від перевтоми, від нервової перенапруги. Та Володя й Аня не заспокоїлися. Вони пам'ятали, як помилився лікар, коли, оглянувши хворого батька, сказав, що нема нічого небезпечного, а через добу його вже не стало. Мама, як і батько, теж ніколи не хворіла, і це мимоволі викликало в пам'яті згадку про останні дні життя батька, негадану смерть.

Аня, живучи в Кокушкіні, трохи була посвіжіла, а це знову од хвилювання за маму стала такою, наче тільки-но вийшла з тюрми. Володя читав, а перед очима його весь час стояло бліде, виснажене мамине обличчя, з глибоко запаленими очима. Як і завжди, мама ні на що не скаржилась, не стогнала, не плакала, а тільки сумно дивилася на всіх своїми добрими карими очима. Кожного ранку вона робила спробу встати з ліжка, бо їй здавалось, що вона зовсім видужала, але в неї паморочилась голова, і її доводилося знову вкладати. Обгорнувши голову компресами, з кволою усмішкою на устах, вона заспокоювала всіх:

— Нічого, нічого. Ще день-два полежу і встану. Сьогодні мені вже значно краще. Митю, Маняшо, ідіть гуляйте. А ти, Олю, доглянь за ними. Вчора Митя, говорили мені Ардашеви, ліз туди, де найглибше.

— От і неправда! — обурився Митя. — Мені було всього тільки з головою.

— Ну звичайно. Це ж для тебе не дуже глибоко, — мляво усміхнулась мама і попросила: — Купайся там, де всі. Добре?

Митя кивнув головою. Видно було, що йому це не подобається, але й перечити мамі він не міг. Спитав тільки:

— А з Володею скрізь можна купатися?

— З Володею можна,— дозволила мама.— Ну, ідіть, ідіть...

Коли менші вийшли з кімнати, мама сказала:

— Всі оці дні мені не дає спокою думка: де Сашу поховано? На одному з побачень він говорив мені, що в нього під час арешту забрали батькову картку і годинник, що подарував йому татко. Просив, щоб я все забрала. А я так була заклопотана тим, щоб урятувати його, що зовсім забула про речі. А оце згадала, й сумно мені стало, що я не виконала його останньої волі...

— Мамо, давай надішлемо в департамент поліції листа з проханням повернути Сашині речі,— сказав Володя.

— Так вони тобі й повернуть! — сердито мовила Оля.

— А ти, Аню, як думаєш? — спитала мама.

— Я теж не впевнена,— відповіла Аня.— Від тих установа, де царює свавілля, можна всього чекати. Та написати все одно треба.

У двері хтось постукав. Аня подумала, що це свої, сказала:

— Заходьте!

В кімнату, перечепившись через поріг, зайшов чоловік у формі, з шаблею при боці, яка тяглася по землі. Це був становий пристав. Приклав розчепірену п'ятірню до тріснутого лакованого козирка, привітався. Пильно, якимось злодійкувато всіх оглянув, мовив, посміхаючись:

— А до вас, пані Ульянова, хе-хе-хе, здається, гості приїхали.

— А що — інструкцією цього не дозволено? — спалахнула Аня.

— Чого ж, дозволено,— підсмикнувши шаблю, мовив пристав так, наче оце «дозволено» цілком залежало від нього.— Не дозволено вам, пані Ульянова, відціля виїжджати. А до вас — будь ласка. Але...

— Вам наказано сповіщати про тих, хто приїздить до мене?

— Що вдієш, пані Ульянова, така моя служба,— розвів короткими руками пристав і, розгорнувши книгу, яку весь час тримав під пахвою, вимушено усміхнувся, попросив: — Розпишіться, будь ласка.

— А чого це ви вранці прийшли, а не ввечері, як завжди? — спитала Аня, так усміхаючись, що пристав зрозумів: вона здогадалась, чого він вранці прийшов.

— Служба-с...— ховаючи очі, відповів пристав.— Дозвольте-с книгу, бо я поспішаю...

— Доповісти начальству, що до мене рідні мої приїхали. Адже так?

Пристав переступив з ноги на ногу, брязнув шаблею по долівці, розгублено закліпав очима, стримано зітхнув:

— Що вдієш, служба-с...

— Візьміть книгу! — сердито нахмурилась Аня.— Я тут за тиждень розписалась.

— Що ви наробили! — перелякався пристав.— Це ж інструкцією заборонено. Ви повинні кожного дня розписуватись. І нікуди не виїжджати відціля без дозволу пана справника...

— Дякую вам, пане пристав, ще за одне ґрунтовне роз'яснення інструкції мого життя,— мовила Аня, з презирством дивлячись на свого стража.— На все добре!

Коли пристав, забувши навіть, як це він завжди робив, козирнути, незграбно повернувся і вийшов, Аня сказала з нервовим тремтінням у голосі:

— Бачите! Вони вже знають, що ви сюди приїхали, вони вже йому наказали і за вами стежити! Все це вам доводиться терпіти через мене! І так буде і завтра, і після-завтра, і рік, і два, і п'ять...

— Аню, заспокойся! Заспокойся,— попросила мама, помітивши, що Аня ось-ось заплаче.— Заспокойся. Все це не так страшно, як тобі здається. Так, Володю?

— Абсолютно! На мене особисто все оце стеження аж ніяк не діє.

— І на мене,— сказала Оля.

— От бачиш, Аню. Так що даремно ти за нас хвилюєшся. І взагалі: чого ви біля мене всілися? — спитала мама, лагідно всміхаючись.— Ідіть займайтеся своїми справами.

— Мамо, може, по ліваря поїхати? — спитав Володя.

— Ні-ні! Я вже зовсім добре себе почуваю. А от у Казань тобі треба з'їздити. Адже час уже, мабуть, документи до університету подавати.

— Я теж про це думав. Та що ти хвора, то дозволь мені це зробити тоді, коли встанеш з ліжка. Тиждень раніше — тиждень пізніше для подачі документів не має значення, а якщо з тобою щось трапиться, коли мене не буде, то... Та ти, мамо, розумієш мене...

— Розумію, сину...— ласкаво, зворушено сказала мама і поклала свою руку на Володину. Володя нагнувся і поцілував руку матері. Очі її радісно спалахнули, обличчя

засвітилося. Вона полегшено зітхнула, мовила: — Ідїть, діти. Я вже справді добре себе почуваю.

Оля і Аня пригорнулись до мами, і всі троє вийшли. А Марія Олександрівна лежала в своїй кімнаті й думала тільки про одне: приймуть Володю до університету чи ні! І що ж їй тоді робити, якщо його не приймуть? Знову їхати до Петербурга? Знову ходити до тих же міністрів, до тих же директорів департаментів, перед дверима яких вона ще зовсім недавно тижнями просиджувала, воюючи за життя Саші. І ті муки її були даремні, бо Саша правильно сказав, коли вона просила його взяти оборонця: уже все вирішено. Може, й з Володею все вирішено? А Оля? Куди їй тепер подітися? То були хоча Вищі жіночі курси, а тепер і туди вже прийому немає...

Всі ці думки, здавалось Марії Олександрівні, попадали в зачароване коло. Від них тільки боліла голова, а не думати про все це вона не могла. Доля дітей — це було головне, заради чого вона жила на світі. І хоч як їй не хотілося їхати до Петербурга, але вона знала, що коли треба буде, то поїде. Поїде й буде домагатися свого...

Володя відмовився їхати до Казані, поки мама не вуджає. Він грався з малечею, купався з пшми в річці Ушні, гуляв з Колею. Мама, як і сказала, встала з ліжка наступного дня. Перше, що вона зробила, — це опорядила могилу свого батька, якого було поховано біля кокушкінської церкви. Хоча материна сестра Люба хазяйнувала в Кокушкіні, а друга сестра Анна жила в Казані, тобто всього за сорок верст відїїля, могилу дїдуся завжди чомусь опоряджала саме вона.

Володя вже зібрався до Казані, як до Кокушкіна приїхав знайомий тьоті Анни приват-доцент Казанського університету Георгій Миколайович Шебуев. Це був ще молодий, але якийсь сухий, педантичний чоловік. І, як здавалось Володі, досить обмежений, бо, крім свого предмета, він нічого не знав і знати не хотів. Похвалявся тим, що до політики ніякого відношення не має. Він привіз газету «Волжский вестник», де було надруковано правила прийому до університету. Ті правила мали багато параграфів і приміток. Володя підкреслив головне: за рік треба платити п'ятдесят карбованців!

Щоб не наймати підводи — а це коштувало недешево, — Володя вирішив подождати, поки повертатиметься до Казані Шебуев, і разом з ним поїхати. Георгій Миколайович, поговоривши кілька разів з Володею, сказав, що йому обо-

в'язково треба подавати документи на математичний факультет.

— У вас явно математичний склад ума! — говорив Георгій Миколайович.— І я, як математик, запевняю вас: ви зробите помилку, коли не послухаєтесь моєї поради. Та й взагалі — молодим людям властиво помилятися, коли йдеться про вибір факультету. А тому після вступу до університету майже половина студентів, послухавши лекції місяць-два, йдуть до ректора з проханням, щоб їх перевели на інший факультет.

— Думаю, що зі мною якраз таке б трапилося, якби я вступив на математичний факультет.

— Пробачте, а на який же ви вирішили вступати? — спитав Георгій Миколайович, і по тону його Володя зрозумів, що це засмутило приват-доцента.

— На філологічний! — випалив Коля.— Вгадав? Угадав, бо всі вчителі, казала тьотя Маруся мамі, радили Володі йти саме на філологічний факультет.

— Ні, Колю, ти помиляєшся, що з тобою трапляється дуже рідко,— всіхнувся Володя.— Я подаю документи на юридичний факультет. І думаю, що мені не доведеться переходити на якийсь інший, бо це я вирішив твердо.

— Та чому ж ти саме цей факультет обрав? — так здивувався Коля, що навіть забув розгніватись за ту іронію, яку він вловив у Володінних словах.

— Тенер такий час, що треба вивчати науки права і політичну економію.

— Розумію,— поважно мовив Коля, хоча він нічого не зрозумів, бо ніколи над цим не замислювався.

— Час, в який ми живемо, справді складний,— після тривалої мовчанки сказав Георгій Миколайович.— І той, хто хоче віддати себе науці, повинен од політики триматися подалі...

6

— Володю, ти ж не затримуйся там,— наказувала мама.— Здай документи і повертайся. А то я хвилюватимусь...

— А якщо скажуть, щоб за відповіддю прийти днів через два або три?

— Тоді, звичайно, залишишся.

— Та коли на Воскресенську вулицю вийдеш, то будь обережний, бо по ній ганяють, як по іподрому,— вставила

тютья Анна.— Навіть у газетах он тільки й читаєш: того вбили, того збили...

Прибіг захеканий Коля:

— Володю, ну, що ж ти: Георгій Миколайович давно вже чекає тебе!

— Біжу! Біжу! — похапцем обнявши маму, крикнув Володя.

— Синку, ти ще раз перевір, чи не забув чого,— попросила мама.

Володя знав, що він нічого не забув, та, щоб не засмувати матері, розв'язав папку, все переглянув.

— А може б, ти в Казані сфотографувався,— сказала мама.— Адже в нас не лишилося жодної твоєї карточки.

— Я б із задоволенням, але чекати, мабуть, доведеться довго...

— Твоя правда. Ну, щастя тобі, сину.

Коля поїхав з Володею. В Кокушкіні з малечєю йому скучно було. (Коля всього на рік був молодший за Володю). Та й хотілося подивитися, як треба здавати документи, бо після закінчення гімназії все це йому теж доведеться робити. Якщо, звичайно, плата за навчання ще не підвищиться. І п'ятдесят карбованців мамі важко буде викроїти, а якщо, скажімо, підвищать плату до ста, про що зараз ідуть чутки, то тоді — прощай, університет. Навчатися там будуть тільки синки багатіїв...

— Як Володя твій переминівся за останній час,— сказала Анна Олександрівна, коли він пірнув у балку.— Став такий стриманий, скупий на слова, серйозний. Я просто не впізнаю його.

— Що ж дивного: адже він, вважай, уже студент,— мовила Марія Олександрівна, задоволено всміхаючись: їй приємно було чути від сестри таке про сина.

— Адже ж йому всього сімнадцять років. У такому віці хлопчачки ще в гімназіях сидять.

— Ілля, як ти пам'ятаєш, любив повторювати: не роки, а життя старить людей,— сумно мовила Марія Олександрівна.— А за останні роки всім нам довелося стільки перенести. І більше всього, звичайно, дісталось нам з Володею. Про Аню я вже й не кажу: ти сама бачиш, що з нею зробила тюрма. Я без болю в серці не можу дивитися на неї. Ох, горе-горе, а жити треба...

— Треба, Машо...

Сестри тяжко зітхнули і повернули додому. Обидві вони вдови, в обох купа дітей на руках. І Люба також багато-

дітна вдова, щороку позичає хліб, бо не вистачає до нового врожаю. Сестра Катерина вже померла, залишивши десятеро сиріт. Могили, могили рідних і близьких дедалі щільніше оточують їх...

День був сонячний, тихий. За розмовами з Георгієм Миколайовичем Володя не помітив, як і приїхали до Казані. Володя вмився, одягнув гімназичну форму і пішов до університету. Коля полпентався за ним. Вже здаля Володя побачив, що біля університетських колон багато гімназистів. Може, хтось із Симбірська приїхав? Хоча чого ж їм сюди їхати, коли вони можуть надіслати документи? Це, мабуть, усе казанці. Не встиг Володя перейти вулицю, як парадні двері відчинилися, з них вискочив знайомий уже йому швейцар. Притримуючи двері, він шанобливо схилив свою бородату голову, пропускаючи якийсь начальство. Гімназисти, наче по команді, позривали кашкети з голів і виструнчилися. В дверях показався дебелий чолов'яга у формі дійсного статського радника. Всі гімназисти злякано вклонилися.

— Інспектор! — прошепотів Коля і теж зняв кашкету.— Злий, як сто чортів. Тільки щось не так — у карцер, а то й зовсім з університету.

Інспектор, грізно хмурячись, пильно оглянув юнаків, спитав:

— З якої гімназії?

Гімназисти всі разом щось загелготіли. Володя жодного слова не розібрав, бо через вулицю погано було чути.

— Добре,— поблажливо, але все так же строго мовив інспектор.— Прохання вже подали?

— Подали...— за всіх відповів хтось тоненьким голоском.

— Добре. Ждiть тоді відповіді,— не сказав, а наказав інспектор. Невдоволено покосився на Володю, що стояв по той бік вулиці в кашкеті, пішов уздовж високого паркану. За ним — Володя тільки зараз помітив його — плентав високий, довгов'язий студент, приречено похнюпивши голову.

— Бачив? — сказав Коля, натягаючи на голову кашкету.— Уже піймав одного! Ну, гад! Нічого йому робити, от він і нишпорить скрізь. І за версту бачить, хто випив, у кого гудзик відірваний, у кого гачок на комірі незастебнутий... Помітив, як він зирив на нас?

— Не на нас, а на тебе,— усміхаючись, сказав Володя.

— А чого це на мене? — злякано спитав Коля.

— Бо був, мабуть, дуже здивований: чого це гімназистяк

аж по той бік вулиці без кашкета стовбичить? Ну, ходімо, а то так можна й до вечора простояти!

— Куди, панове гімназисти? — спитав швейцар, перегороджуючи шлях.

— До пана ректора, — сказав Володя.

— Пана ректора немає.

— А кому ж подати документи на вступ до університету?

— А, вам документи подати... — зверхньо посміхнувся швейцар. — Так би й говорили. Документи треба подавати в канцелярію, а не ректору. Ідіть сюди ось, праворуч. Другі двері — ото і є канцелярія. Спитайте там письмоводителя, він вам усе й пояснить.

— Дякую вам, — сказав Володя.

— Будь ласка. От сюди! — зайшов наперед швейцар, якому, мабуть, сподобалася ввічливість Володі. — Он ті двері якраз відчинені.

— Я тебе тут підожду, — шепнув Коля.

— Ходім! — взяв Володя його за руку. — Ходім, поки пускають...

У канцелярії було кілька гімназистів. Вони сиділи навколо столу й щось старанно писали. Письмоводитель — маленький, лисий чоловічок — переглянув Володині документи, вдоволено усміхнувся, мовив тихим голосом:

— Із золотою медаллю зволили закінчити гімназію?

— Так, із золотою медаллю, — відповів Володя.

— І такий ще молодий? — оглянувши Володю, здивовано сказав письмоводитель. — Добре, дуже добре. А от прохання у вас не по формі. Ось вам, пане Ульянов, зразок, сідайте і пишіть. Та пишіть уважно, а то деякі ухитряються, навіть переписуючи з готового, помилок наробити.

Володя взяв зразок і сів до столу. А Коля як переступив поріг канцелярії, так і стояв біля дверей, не наважуючись далі пройти.

Володі неприємно було, що не дозволялось самому навіть прохання скласти, та що зробиш — порядок. Він умочив перо, попробував, як воно пише. Дряпає, маже. Але що кращого не було, то почав тим писати.

Його Превосходительству панові Ректору
Імператорського Казанського Університету

Сина чиновника, Володимира Ільїна Ульянова,
що закінчив курс у Симбірській гімназії

ПРОХАННЯ

Бажаючи для продовження освіти вступити до Казанського Університету, маю за честь уклінно просити Ваше Превосходительство зробити належне розпорядження про прийняття мене на перший курс юридичного факультету, на підставі поданих до цього документів, разом з копіями з них, а саме: а) атестата зрілості, б) метричного свідоцтва про час народження і хрещення, в) формулярного списку про службу батька, г) посвідчення про приписку до призовної дільниці по відбуванню військової повинності і д) двох фотографічних карток.

При цьому на підставі § 100 Височайше затвердженого статуту Імператорських Російських Університетів зобов'язуюсь увесь час перебування мого в Університеті підкорятися правилам і постановам університетським.

*Володимир Ульянов,
що закінчив курс у Симбірській гімназії.*

Місто Казань. Липня 29 дня 1887 року.

— От тепер усе гаразд! — задоволено мовив письмоводитель, прочитавши прохання. — І помилок немає-с. Все, пане Ульянов, — додав він, побачивши, що Володя не збирається йти.

— Коли можна прийти, щоб довідатись: прийнятий я чи ні?

— Коли? Ви в Казані живете?

— Ні, в селі Кокушкіні.

— А, знаю-знаю. Це в Лаїшевському повіті. Там нещодавно дотла згоріло село Щокіно, від жебраків одбою немає. Ну-с, так. Навідайтесь днів через... три.

Коли вийшли з університету, Коля сказав, радісно сяючи:

— Ну, поздоровляю тебе! Ти, брате, вважай, уже студент.

— Почекай. Хай ще приймуть.

— Із золотою медаллю, та ще б не прийняли! Ти помітив, як отой письмоводитель засяяв, коли побачив, що ти із золотою закінчив? Ні, тепер уже все: ти студент! Це я тобі точно кажу!

— Ну, спасибі. Якщо мене ректор не прийме, то я втішусь хоч тим, що ти мене прийняв! Давай кудись заїдемо та поїмо, а то ноги вже не несуть...

Ректор Кремльов був у відпустці. Його обов'язки виконував декан медичного факультету професор Щербаков, оскільки він був старший за чином. Та, перш ніж документи вступаючого потрапляли до ректора, їх проглядав інспектор. І ось чому: всі були заклопотані тим, щоб прийняти до університету найбільш благонадійних. Майже з року в рік повторюються виступи студентів,— їх начальство називало «студентські історії»,— то треба було докласти всіх зусиль, щоб набрати таких людей, які б і в гадці не мали якусь там політику.

— От-с, звольте, ваше превосходительство,— подаючи інспектору документи Володимира Ульянова, говорив письмоводитель.— Цей закінчив Симбірську гімназію з золотою медаллю.

— Ульянов?

— Так-с, Володимир Ільїн Ульянов-с...

— Стійте, стійте... Володимир Ільїн... А чи не брат це того злочинця Ульянова, якого страчено весною за замах на государя імператора? Той теж навчався в Симбірській гімназії. І, до речі, Керенський дав йому золоту медаль. Так-так, це теж син покійного директора народних училищ Симбірської губернії Іллі Миколайовича Ульянова, котрого я добре знав. Усього рік як він помер,— проглянувши копію формулярного списку, нахмурився Потапов.— Такий батько, а які сини...

— В наш час, ваше превосходительство, все можливо-с...— намагаючись попасти в тон, мовив письмоводитель.— Не хочуть сини йти стопами своїх батьків. В цьому їх і трагедія-с...

Потапов узяв справу Ульянова і пішов до Щербакова. Розповів тому все, сказав:

— Не знаю, Арсене Яковичу, як ви до цього поставитесь, а я, зі свого боку, вважаю за необхідне порадитися з помічником попечителя. А може, навіть і з полковником Гангардтом.

— Що ж, це можна зробити,— невдоволено нахмурились брови Щербаков, бо вважав, що він, як ректор, має право приймати до університету без оцих порад з начальством.— Не знаю тільки, чому ми повинні думати, що цей Ульянов буде наслідувати брата, а не батька? Ілля Миколайович був такий трудівник, яких мало на світі. Тому він і помер так рано, що просто надірвався на службі, як розповідав

мені окружний інспектор Тимофеев. Нарешті ми маємо багато прикладів, коли брати стають ворогами, настільки розходяться їх погляди на життя.

— Що ж ви пропонуєте? — спитав Потапов, коли Щербаков замовк.

— Гм... Він навіть із золотою медаллю закінчив,— погортавши справу, мовив Щербаков.— Цікаво...

— Керенський і тому Ульянову, якого страчено, теж видав золоту медаль,— ехидно зауважив Потапов.

— Ну, то й що: це говорить тільки про те, що і той Ульянов був здібною людиною. Федора Михайловича Керенського я знаю як вимогливого педагога. Він не дасть медалі тому, хто її не заслужив. І коли дав Володимирі Ульянову медаль, незважаючи на те, що його брата страчено як державного злочинця, то це багато про що говорить.

— А саме?

— Значить, цей Володимир Ульянов надзвичайно здібний юнак. Тільки цим я можу пояснити те, що йому Керенський все-таки наважився дати медаль.— На словах «я можу пояснити» Щербаков зробив наголос, мовби дивуючись, як цього не може збагнути Потапов.— Давайте, Миколо Гавриловичу, запросимо з гімназії характеристику. Я переконаний, що Керенський не покривить душею і напише те, що думає. Погодьтеся зі мною, що відмовити Ульянову, маючи тільки оці документи, у мене немає ніяких підстав.

— Що ж, характеристику можна запросити,— неохоче погодився Потапов.

— Значить, я так і пишу: «Відкласти до отримання характеристики»,— сказав Щербаков, поставивши резолюцію на проханні Володимира Ульянова.— Які й відносно кого у вас ще є зауваження чи пропозиції?

— У решті все цілком благонадійно.

І на всіх інших проханнях того ж дня з'явилась резолюція Щербакова: «Прийняти». Справи було повернуто в канцелярію для оформлення. В Симбірськ же відправили листа з проханням негайно надіслати характеристику на Володимира Ульянова. І коли Володя прийшов у призначений письмоводителем день, той розвів руками: поки що, мовляв, нічого не відомо. Він, звичайно, знав, що справа вирішиться тільки після того, як надійде характеристика, але це була таємниця, про котру не мав права говорити. З того, як письмоводитель зніяковіло посміхався, Володя зрозумів: старий щось приховує від нього. А після того як письмоводитель сказав, щоб він зайшов не раніше як через тиждень,

Володя й зовсім переконався: справа не в тому, що ректор ще не встиг проглянути його документів.

Сидіти тиждень у Казані, в порожній квартирі, він не міг. Іхати в Кокушкіно — теж не хотілося, бо хоч і як він приховуватиме, що розгляд його справи чомусь відкладено, мама здогадається. І зрозуміє, звичайно, що тому причиною. Адже директор департаменту поліції Дурново прямо погрожував, що його, Володимира Ульянова, не буде прийнято до університету. Це ж він, Дурново, сказав мамі, щоб вона й не думала посилати сина до столичних університетів. Туди йому, мовляв, дорога навічно закрита. Прикро це, та нічого. Не приймуть тут, то поїде за кордон. Німецьку мову він знає непогано, буде слухати лекції в Берлінському університеті. Як тільки зробити, щоб мама менше хвилювалась?

Поїхав Володя знову до Кокушкіна. І від мамі, звичайно ж, нічого не приховав, бо не вмів неправди говорити. Мама, як завжди, поставилась до цього спокійно. Та спокій цей, бачив Володя, був лише зовнішній, а наболіла її душа знову занила. Вона стала задумливіша, майже не всміхалася навіть і тоді, коли Маняша біля неї щebetала. А якщо й усміхалася, то якимсь засмучено, мовби пересильюючи біль. Оце — приймуть чи не приймуть? — дамокловим мечем висіло над Володею, і він докладав немало зусиль, щоб зосередитись і щось читати. А дні тяглися так довго, що, здавалось, тижню цьому кінця не буде...

Якраз у ці дні — сьомого серпня — всі чекали затемнення сонця. Розпочатися воно мало о пів на сьому ранку. Всі готувались глянути на таке диво. Няня кожного дня приносила з села все нові й нові чутки про те, що разом з тим затемненням настане й кінець світу. Темні, забобонні селяни боялися всього, бо з досвіду знали: що б не трапилось — добра від того їм не буде. Володя, коли при ньому заходила розмова про сонячне затемнення, намагався пояснити людям, що це таке. Вони уважно слухали його, а, повернувшись додому, твердили своє: буде, мовляв, біда. Одні запевняли, що буде землетрус, інші — що сонце, якщо бог не відверне того затемнення, ніколи вже не зійде.

Всю ніч з шостого на сьоме йшов дощ. Лягли спати засмучені: не доведеться, значить, побачити затемнення сонця. А няня навіть сказала, що бог ото навмисне так зробив, щоб не спокушати людей, не вводити їх у гріх. Та пророцтво няні не збулося: вранці дощ перестав, небо прояснилося. Володя побудив усіх — Аню, Олю, Митю, Ма-

няшу. Озброївшись закіптюженими скельцями, які заздалегідь приготував Володя, вони всі пішли до річки Ушні, відкіля стелилось поле аж до самого обрію. О шостій годині тридцять п'ять хвилин,— Володя взяв батьків годинник і весь час стежив за стрілками,— на північно-західному боці сонця з'явилась тінь, яка все більше й більше насувалася на нього. О пів на восьму від сонця залишився тільки вузький золотий серпик. Світлий ранок перетворився на вечірні сутінки. Оля глянула на Володю, здивовано вигукнула:

— Ой Володю, який ти став!

— А що таке?

— У тебе якесь зовсім помертвіле обличчя! І в тебе, Аню! У всіх у вас! А в мене?

— Ти теж, наче з хреста знята,— сказала Аня.

— А може, ми вмеремо, як тільки сонце зовсім зникне? — злякано спитав Митя.— Адже говорила няня...

Володя весело зареготав:

— А ти, Митю, виявляється, філософ!

— Ну, а справді: що ми робитимемо, коли сонце візьме та й погасне? Адже буде темно й холодно...

— Митю, дивись краще на сонце,— порадив Володя.

Золотий серп сонця повільно збільшувався. Митя радісно вигукнув, помітивши, що чорна тінь зсувається з сонця:

— А все-таки воно світитиме! Побіжу няні скажу, а то вона там, мабуть, хвилюється...

За Митею побігла й Маняша, бо їй так не терпілося порадувати няню, яку вона дуже любила. А Володя дивився їм услід і знову думав про своє: коли вже закінчиться цей тиждень і він знатиме — прийняли його до університету чи ні?

8

Характеристика на Володимира Ульянова надійшла з Сибірська досить швидко. Письмоводитель прочитав її, поніс професору Щербакову. Той, не читаючи характеристики, спитав:

— Пану інспектору показували?

— Ні.

— То попросіть, будь ласка, хай він зайде до мене.

Поки письменодитель ходив до інспектора, Щербаков проглянув характеристику. Директор гімназії Керенський гарно атестує Володимира Ульянова. Видно, що цей Ульянов був одним з найкращих учнів гімназії. І оскільки Щер-

баков завжди дотримувався правил, що університет для науки, а не для політики, то йому й не подобалося, коли талановитим людям не давали змоги одержати освіту лише через те, що комусь вони здавались неблагонадійними. А може, саме серед цих «неблагонадійних» і є нові Лобачевські й Бутлерови? Адже посередність, нічим не виділяючись, не привертає до себе уваги. А талановита людина завжди на виду. А коли так, то до неї пильніше придивляються. Йї заздять саме оті нездари, вони ж на неї зводять і всілякі наклепи.

Зайшов Потапов. Щербаков уже бачився з ним, а тому, не здоровкаючись, сказав:

— Даруйте, Миколо Гавриловичу, що я вас потурбував. Сідайте, будь ласка,— і, виждавши, поки Потапов, важко гупаючи чобітьми, пройшов до крісла і всівся, вів далі.— Як ви пам'ятаєте, ми запросили характеристику на Володимира Ульянова. І ось ми її одержали. Вона невелика. І якщо ви не заперечуєте, то я прочитаю.

— Прошу, Арсене Яковичу,— сухо сказав Потапов. З тону й настрою Щербакова він уже зрозумів, що характеристика тому сподобалася.— Прошу вас.

— Так-с... От що пише Керенський.— Щербаков начепив на м'ясистого, довгого носа золоті окуляри, кашлянув, почав читати глухуватим голосом: — «Вельми талановитий, постійно старанний і акуратний, Ульянов у всіх класах був першим учнем і на закінчення курсу нагороджений золотою медаллю, як найдостойніший за успіхами, розвитком і поведінкою».— Щербаков глянув поверх окулярів на Потапова: як, мовляв, вам це подобається? А що Потапов нічого не сказав, то Щербаков став читати далі: — «Ні в гімназії, ні поза нею не було помічено за Ульяновим жодного випадку, коли б він словом або ділом викликав у начальствуючих і викладачів гімназії непохвальну про себе думку».

— Щось надто ідеальним виставляє цього гімназиста Керенський,— іронічно посміхнувшись, перебив його Потапов.

— Вам так здається? — піднявши окуляри аж на лисину, спитав Щербаков, не приховуючи свого здивування таким зауваженням.

— Мене завжди насторожує, коли когось хвалять надмірно. За перебільшеннями я завжди вбачаю якийсь умисел...

— Гм... Ну, що ж. Теоретично це можливо. Пробачте, Миколо Гавриловичу, тут є ще кілька слів,— Щербаков

насунув окуляри: — «За навчанням і моральним розвитком Ульянова завжди ретельно стежили батьки, а з 1886 року, після смерті батька, сама мати зосередила турботи й піклування свої на вихованні дітей. В основі виховання лежали релігія й розумна дисципліна. Добрі плоди домашнього виховання були очевидні на особистій поведінці Ульянова. Придивляючись ближче до укладу домашнього життя і до характеру Ульянова, я не міг не помітити в ньому зайвої замкненості і небажання спілкуватися навіть із знайомими людьми, а поза гімназією й з товаришами, які були окрасою шкіл, і взагалі відлюдність...»

— Хоч одну негативну рису знайшов! — все з тою ж іронією сказав інспектор.

— А мені здається, що пан Керенський в оцій замкненості й відлюдності вбачає саме позитивну рису характеру, підкреслюючи тим самим, що Ульянов не міг брати участі ні в яких протизаконних гуртках. Я так зрозумів. І вважаю, що це багато про що говорить. Тут ще пан Керенський додає, що мати Ульянова буде весь час із сном. Це теж дуже важливо. Як вам добре відомо, Микола Гаврилович, в безпорядках беруть участь переважно ті студенти, які живуть без батьків, на яких не сім'я, а всілякі темні люди мають вплив. — Щербаков зняв окуляри, витер хусткою свою широку лисину, сказав, помітивши, що Потапов не збирається першим висловлювати свою думку: — Я вважаю, золота медаль і ця характеристика дають мені підстави прийняти Ульянова до університету.

— Ну, що ж — то ваше, Арсенс Яковичу, право, — сухо, невдоволено мовив Потапов. — Але я на вашому місці все-таки порадився б з помічником попечителя.

— Добре. Я над цим ще подумаю, — сказав Щербаков, відкладаючи справу Ульянова набік.

Попечитель Масленников був, як і ректор, у відпустці. Ще в травні він поїхав кудись на води лікувати нирки й досі не повернувся. Всіма справами відав його помічник Малиновський. До нього й пішов Щербаков із справою Ульянова. Дуже не хотілося йти до начальства, та він знав: якщо сам не піде, то це зробить Потапов. А що для Потапова найкращим студентом вважався той, хто сидів на лекціях тихо, чітко козиряв йому, шпигував за своїми товаришами, то він і відстоював таких. Його зовсім не цікавило те, щоб університет був укомплектований по-справжньому талановитими молодими людьми. Коли про це заходила мова, як папуга, твердив одне:

— Государю потрібні вірнопіддані слуги, а не вчені крамольники!

Малиновський добре знав покійного Іллю Миколайовича, глибоко поважав його. Він ненавидів Потапова, бо бачив, що той хоче посісти його місце. А тому, вислухавши Щербакова, сказав:

— Звичайно, Арсене Яковичу, треба прийняти. Адже у нас і формально немає ніяких підстав відмовляти йому. І взагалі: чому брат повинен відповідати за злочин брата? І ви цілком слушно говорите: ми маємо всі підстави думати, що цей син буде наслідувати батька.

На проханні Володимира Ульянова з'явилася друга резолюція: «Прийняти». Сталося це 13 серпня 1887 року. Давно вже в сім'ї Ульянових не було такої великої радості, як цього дня. Лише няня, забобонно зітхнувши, мовила:

— Все слава богу. Одне тільки погано, що тринадцяте число. Що б їм було прийняти за день раніше або на день пізніше...

Розділ другий

1

Весною 1887 року, коли було викрито замах на царя, міністр освіти Делянов готувався вже здавати справи. Адже керівниками змови були студенти Ульянов і Шевирьов. І вся група, яку вони очолювали, теж складалася з самих майже студентів Петербурзького університету. Олександр III так розгнівався на Делянова, що якби не заступився за нього всесильний обер-прокурор синоду Победоносцев, він не утримався б у кріслі міністра освіти. Коли Делянов побачив, що буря пронеслась мимо, він наказав, щоб якимось виправдати себе в очах царя, провести чистку університетів від «неблагонадійних елементів». Боячись, щоб студенти не стали на захист своїх товаришів, як це вони майже завжди робили, чистку провели після того, як заняття в університетах уже закінчилися. Документи всім виключеним повернули через поліцію без пояснень, за які гріхи їх так покарано, бо ніяких конкретних причин і не було. Виключали просто всіх тих, хто чимось не подобався інспекції.

І ось зараз, з наближенням нового навчального року, Делянов хвилювався: а чи не повстануть студенти на захист своїх товаришів? До того ж є ще одна причина, яка

може сколихнути студентів. З цього року плата за навчання підвищується до п'ятдесяти карбованців. Робиться це насамперед задля того, щоб вижити з університетів бідних студентів, серед яких найбільше неблагонадійних. Це, звичайно ж, піділлє масла у вогонь, якщо той спалахне...

Делянов тяжко зітхнув: ох, оці університети! Ніяк їх не приборкати. Скільки сили поклав він на те, щоб запровадити новий статут, який, думалось йому, триматиме студентів у покорі! І, будь ласка: уже за нового статуту розкрито замах на царя. Гуртки земляцтв, хоч як їх забороняли, і далі існують,— доповідають усі попечителі,— і далі сіють серед студентів зерна крамоли. Адже й на останньому процесі учасників замаху на государя було з'ясовано, що саме з гуртків земляцтв поповнюються ряди терористів. От жах, от зло, проти якого, здається, всі засоби боротьби вже випробувані, а ніщо не допомагає. І сидіти ж склавши руки не можна. Треба щось придумувати. Може, взяти від усіх студентів підписку, що вони не будуть брати участі в недозволених гуртках. Думка ця здалась Делянову вартою уваги, і він поїхав до Победоносцева, щоб порадитися з ним. Обер-прокурор синоду досить скептично поставився до цього заходу. Він сказав, що теперішня молодь настільки розбещена й заражена нігілізмом, що ні на які її підписки поклатися не можна.

Тоді Делянов навів такий аргумент: за допомогою цієї підписки, можливо, пощастить виявити неблагонадійних. Керівники всіх отих невловимих земляцтв почнуть агітувати студентів, щоб вони не підписували зобов'язань, і тим самим викажуть себе. Їх негайно буде виключено з університетів. А земляцтва, залишившись без керівників, розпадуться. Ця думка сподобалась Победоносцеву, і він сказав, що варто доповісти царю.

Від Победоносцева Делянов поїхав до міністра внутрішніх справ графа Толстого, не порадившись з яким теж нічого не робив. Адже Делянов був вірним слугою саме цих двох стовпів суспільства. Їх і влаштовувало в ньому саме те, що він, як жартували злі язики, існував і не існував. Була й ще одна характерна риса у цього міністра: хто б до нього не звертався — він усім обіцяв допомогти і ніколи нічого не робив. Коли його корили за це, то він тільки шахрайськи-солодко мружив свої совині очі та розводив руками...

Граф Толстой мешкав на Аптекарьському острові, на дачі, що належала міністерству внутрішніх справ. Невеликий

будинок був обнесений високим муром і так щільно оточений вартою, наче в ньому сидів не міністр, а найнебезпечніший державний злочинець. Худий, блідий, з вигляду просто напівмертвий, граф Толстой зустрів Делянова похмуро. В будинку було сиро, в нього ломило суглоби. Псувало настрої і те, що після страти Ульянова, Шевирьова, Андреюшкіна, Генералова й Осипанова він одержав уже кілька листів, в яких повідомлялося, що терористи готують замах на нього. І хоча він запевняв царя, що всі нігілісти знищені, сам відсиджувався під вартою. А якщо й виходив із свого добровільного ув'язнення, то не інакше як у супроводі цілої роти озброєної охорони і всіляких агентів-хранителів.

— Ви думаєте, Іване Давидовичу, це допоможе знищити земляцтва? — жовчно посміхаючись, мовив граф Толстой, вислухавши Делянова.

— А що ж робити? — запитанням відповів хитрий Делянов, бо знав: Толстой лише іронізує над його пропозиціями, а сам теж нічого кращого придумати не може.

— Ну що ж, збирайте автографи студентів, — поблимавши жовтими, сльозавими очима, мовив граф Толстой. — Може, вони колись і згодяться...

І от Делянов їде в Гатчину. Сьогодні день його доповіді царю. Настрій у нього поганий. Після університетського статуту, який він чотири роки проштовхував, Делянов вирішив взятися за реформу реальних училищ. Мета реформи була одна: зачинити двері вищих учбових закладів перед дітьми бідняків. Та проект цей було складено так плутано, що цар не міг зрозуміти, про що там ідеться, і написав резолюцію, хоча не дуже й грамотну, як і все, що виходило з-під його пера, зате досить виразну: «Проект залишити без наслідків». Це було гірше ляпаса. Та що то був царський ляпас, так за нього Делянов мав ще й дякувати. Треба все заново переписувати, а як це зробити — в старій голові міністра жодної думки не було. А канцелярія, куди він набрав таких же консервативних, таких же бездарних чиновників, як і сам, теж мало чим могла зарадити.

До Гатчини Делянов приїхав за годину раніше, щоб довідатися у начальника царської охорони генерала Черевіна, в якому настрої перебуває його величність. Генерал Черевін, який був і начальником охорони царя, і блазнем, і горілчанам братом, не дивлячись на пізній час, тільки-но встав. У самому халаті походжав він по своїй спальні, де на стільцях валявся розкиданий одяг. На столі — чай, го-

рілка, без якої Черевін дихати не міг, закуса. Черевін, не вибачаючись, що не одягнений, запросив Делянова до столу, але той відмовився, пославшись на те, що вже поснідав.

— Може, горілки вип'єте? — посміхаючись, спитав Черевін, бо знав, що Делянов не п'є.

— Куди там! — махнув рукою міністр. — Я вже забув, яка вона й на смак. Два місяці ось ковтаю пілюлі, — він дістав з жилетної кишеньки пілюлю, кинув до рота, проковтнув і тільки тоді сказав: — Земляк-вірменин прислав. А все одно не допомагають...

— А що у вас? — напхавши повний рот, спитав Черевін. — Нетравлення шлунка? Так від цієї хвороби одні ліки — горілка з перцем. Вчора ми їздили на полювання, то я й государя спокусив випити горілки з перцем. Вдале полювання було: государ двох вовків убив. Я — теж двох. А великий князь Володимир лише одного. Повернулись пізно, от трохи й заспав.

— Петре Олександровичу, скажіть мені відверто, — вкрадливо посміхаючись, почав Делянов про те, заради чого зайшов. — Государ дуже зволив на мене гніватися, коли накреслював резолюцію на проєкті про реальну освіту?

— А ви його, Іване Давидовичу, самі спитайте, — вихлившись ще одну чарку горілки, порадив Черевін і так поморщився, що важко було розібрати: від горілки це він чи від сміху, який його душив. — Та, може, государ вам про це й сам скаже...

Оце Делянову зовсім не сподобалося. Коли Черевін каже — «може», то він уже напевне знає.

Так воно й сталося. Цар довго й сердито говорив про те, якими хотів би він бачити реальні училища. І хоча жодної думки своєї цар не висловив, а повторював те, що говорив уже Делянову Победоносцев, коли прочитав його проєкт, міністр тремтячою рукою все записував. На совиньому обличчі його сяяла улеслива посмішка. При кожній паузі він догідливо заглядав у булькаті очі царя — сьогодні вони були набряклі й червоні від перелою на полюванні, — вірнопіддано хитав своєю динеподібною головою: дуже, дуже, мовляв, глибокі думки zvolите висловлювати, ваша величність.

Коли цар закінчив, Делянов полегшено зітхнув: буря, значить, минула. І точно: цар, сонно поблимумючи очима, мовчки вислухав його доповідь. З усім, що він пропонував, погодився. Спитав тільки:

— Ви з графом Толстим про це радилися?

— Так, ваша величність. І граф Толстой, і Костянтин Петрович Побєдоносцев схвально поставилися до моїх пропозицій. Я думаю, ваша величність, взяти підписки од студентів у перші ж дні занять, бо в деяких університетах — наприклад, в Казанському — скоро урочисті акти. А на актах, як показує досвід, і розпочинаються студентські історії.

— Цілком слушно, — погладив цар свою бороду-лопату і не втримався, позіхнув. Спитав, сонно лупаючи водянистими очима: — А гуртки земляцтв, кажете, все-таки існують в університетах?

— Так, ваша величність, — винувато зітхнув Делянов. — Всіх заходів вживаємо і ніяк не можемо ліквідувати їх. Та, думаю, ближчим часом ми спільними зусиллями знищимо земляцтва, з яких крамола, як правдиво ви колись зволили сказати, вербує собі прибічників. Першим заходом у цьому напрямку і буде відібрання підписки, на проведення якої ви зволили дати свою високу згоду.

Цар позіхнув, прикривши рота рукою, і встав. Це означало, що аудієнція скінчилася. Делянов підхопився і так низько вклонився, що цар побачив не тільки його лисину, а й червону від напруги, в старечих зморшках потилицю. До половини кабінету Делянов задкував, а потім, ще раз уклонившись, хоча цар стояв уже біля вікна й на нього не дивився, повернувся й подріботів до дверей. Ступав він так, неначе ніс по самі вінця наповнену склянку чорнила й дуже боявся, щоб не хлюпнути на килим царського кабінету. В дверях озирнувся і ще раз уклонився. Тільки після того обережно-обережно, ніби цар засинав і він боявся його розбудити, прочинив двері...

В газеті «Волжский вестник» ще за тиждень до початку занять Володя прочитав, що міністр освіти наказав од усіх студентів узяти підписку про неучасть у будь-яких недозволених начальством гуртках. Особливо це торкалося заборонених земляцтв. Робиться це, мовляв, задля того, щоб політичні агітатори не могли втягувати молодь до злочинних товариств і використовувати її в своїх протиурядових виступах. Володя не знав, що в той час, коли він читав це повідомлення, інспектор Потапов уже одержав надруковані бланки-розписки.

Текст їх був такий: «Я, нижчепідписаний, зобов'язуюсь не бути членом і не брати участі в будь-яких товариствах,

як, наприклад, земляцтвах і т. д., а також не вступати в члени навіть і дозволених законом товариств без дозволу на те, в кожному окремому випадку, найближчого начальства».

Студентам лишалося тільки розписатися на цих папірцях...

2

На другий же день, після того як Володю прийняли до університету, Марія Олександрівна вибралася в Казань. Володя й Оля теж їхали, а малі лишалися з нянею та Анею. Сумно дивилася Аня на від'їжджаючих: їй ще п'ять років, наче в тюрмі,— тільки й того, що немає ґрат і вартових,— треба сидіти в цьому флігелі. Як це тяжко, як це нудно! Правда, влітку ще нічого, тут повно людей, а що вона взимку робитиме? Мама запевняє, що провідуватиме її. Володя й Оля обіцяють часто приїжджати. І всі вони, справді, навідуватимуться до неї, та це все не те, що воля.

Приїхавши до Казані, Марія Олександрівна заходилася шукати квартиру. Володя в бібліотеці проглянув останні номери газет, виписав адреси квартир. Оля й мама пішли дивитися ті квартири, а Володя — замовляти студентську форму. Не любив він всіляких форм, радий був, що зняв гімназичний мундир. Та що вдієш: без форми і в приміщення університету ніхто не пустить. Попередили, щоб навіть по вхідні квитки приходили уже в формі. Вхідні квитки, мовляв, видаватиме сам пан інспектор, він же й оглядатиме форму. А що справа з прийомом затяглася, то часу на пошиття форми залишилось зовсім мало. Довелось переплатити, щоб одержати її вчасно.

І коли настав день іти по студентський квиток, Володя одягнув студентську форму. Мамі вона сподобалась, а Оля сказала, що ця форма не краща за гімназичну. Вона напросилася провести Володю до університету, і вони пішли вдвох. Володя відчував себе незручно перед Олею. Він студент, а для неї двері університету навічно зачинені.

Намагаючись утішити, заспокоїти сестру, яку він дуже любив, Володя говорив:

— Нічого, Олю. Рік повчишся в музичній школі, а потім, можливо, пойдеш за кордон. Тобі ж мови легко даються...

— Це все так, а де ж мама візьме грошей, щоб мене туди послати? — зажурено мовила Оля.

— А я ось почну давати уроки, мамі вже й легше буде.

Пам'ятаєш, тато розповідав, як він навчався? Уроками заробляв собі на хліб. То чого ж я не можу так? Обов'язково негайно буду шукати уроків! Ну, то що, ти подождеш мене чи ні? — зупиняючись біля університету, спитав Володя.

— А ти довго там будеш?

— Не знаю. Квиток одержати — це хвилина-дві. А скільки хвилин пан інспектор буде читати нам всілякі інструкції та повчання, то один бог знає. Бачив я декого з студентів-земляків, то лають усі інспектора останніми словами.

— Тоді я піду додому,— глянула Оля великими, завжди променистими, а зараз погаслими очима на дубові двері університету. Повні губи її сіпнулися від затамованого душевного болю.— Адже сьогодні треба з мамою ще дві квартири оглянути. Ну, Володю, хай тобі щастить! — сказала Оля і глянула на нього чорними очима, поборовши той хвилиний сумний настрій.— Обняла б тебе отут, на порозі науки, та знаю, що ти цього не любиш. Ну, йди...

Володя збіг по східцях, біля дверей оглянувся. І серце його боляче стиснулось: Оля махала йому рукою, усміхалася, а по щоках її котилися сльози. Боячись, мабуть, щоб Володя не повернувся до неї, не почав заспокоювати, Оля не пішла, а побігла, зникла за рогом вулиці. Оці сльози, оцей відчай її так схвилювали Володю, що він кілька хвилин ходив уздовж колон і ніяк не міг заспокоїтися: так шкода було йому сестри. Адже вона дуже здібна, на диво працьовита.

— А, будьте прокляті, всі ці порядки! — вголос мовив Володя.

— Ульянов, кого ви лаєте? — почув раптом чийсь голос.— Не впізнаєте?

Перед Володею стояв високий, чорнобривий, чорновусий студент і, стримано всміхаючись, пильно дивився на нього голубими, як небо, очима. Та у виразі його смаглявого обличчя, попри цю посмішку, проглядало щось різке, немовби він постійно був чимось роздратований.

— Полянський! — зрадів Володя, впізнавши в цьому циганкуватому студентові симбір'яка.— Здрастуйте, Сергію!

— Вас можна поздоровити? — спитав Сергій Полянський, гостро примруживши свої голубі очі, від чого вони потемніли.

— Як бачите,— розвів руки Володя.— Обмундирований!

— Радий за вас! — уже не стримано, а якимось різко всміхнувся Полянський, міцно тиснучи руку Володі, спитав: — А кого ще з наших прийнято?

— На юридичний вступили Андреев, Гнедков, Забусов, Писарев, Розумов. А списків інших факультетів я не проглядав. І нікого ще не бачив, бо жив у селі і тільки недавно прибув до Казані. В Сибірську ж ми все продали...

— Чув, чув,— нахмурих циганські брови Полянський.— І думаю, правильно зробили. Вхідний квиток уже одержали?

— Оце йду.

— Ну, ходімо. Я буду в бібліотеці. Якщо матимете час, то зайдіть. Я вас познайомлю з своїми друзями.

— Обов'язково зайду! — пообіцяв Володя. Полянський був уже на четвертому курсі — він на рік пізніше від Саші закінчив гімназію, — від нього можна багато довідатися про університет.

Коли Володя зайшов до канцелярії інспектора, там уже стояло чоловік двадцять новачків. Всі вони вишикувались уздовж стіни, наче солдати, перед якими ось-ось має з'явитися генерал. Володі нічого не лишалося, як теж стати в цей ряд. Він хотів тут, біля дверей, і залишитись, але педель¹ — сутулий, довгорукий, страшенно заклопотаний чоловік — кинувся до Володі, злякано зашепотів:

— Що ви робите? Тут не можна вже ставати! Звольте пройти он туди, — педель, розмахуючи довгими руками, пробіг у другий куток кімнати, ткнув у підлогу пальцем. — Звольте тут ось стати і підрівняйтеся, підрівняйтеся, панове, а то їх превосходительство не любить, коли немає порядку-с...

Добру годину довелося Володі простояти в приймальній, поки до них, у супроводі секретаря, вийшов інспектор. Володя вже бачив його здаля, а це придивився ближче. Ставний, широкоплечий. Борода й вуси точнісінько як у царя Олександра III. Широкі брови насуплені, а вираз рожевощогого, коротконосого обличчя якийсь простакуватий. І який не новенький мундир дійсного статського радника, то його можна було б прийняти за купчика. Мундир інспектора був перев'язаний широкою стрічкою, з лівого боку саяв новенький орден.

Інспектор поздоровкався так, наче перед ним стояли солдати. У відповідь почулося нескладне — Володя зовсім мовчав — бурмотіння, від якого інспектор поморщився, мов од зубного болю.

¹ П е д е л ь — наглядач за студентами.

— Панове! — почав інспектор. — Зараз ви одержите вхідні квитки, заплатите двадцять п'ять карбованців за перше півріччя і станете повноправними студентами нашого університету. Той, хто не заплатить грошей до початку занять, на лекції допускатися не буде. Попереджаю вас: квитків ви не маєте права передавати іншим особам. Ті, хто це зробить, будуть суворо покарані. Це перше, що я вам маю сказати. Далі. Студент повинен віддавати честь, прикладаючи отак, — інспектор показав, як саме, — руку до козирка кашкета. Кому і як віддавати честь? А ось який порядок: імператору, імператриці, цесаревичу, великим князям, великим княгиням і великим князнам — честь ви маєте віддавати, стоячи по команді струнко. Міністру освіти, товаришу міністра, попечителю, помічнику попечителя, генерал-губернатору, губернатору, градоначальнику, місцевому архієрею і всім своїм прямим начальникам та професорам — не стаючи по команді струнко. Правила ці будуть вивішені на дошці оголошень. Прошу вивчити їх і ретельно виконувати. Тому, хто буде ухилитися від оддачі честі, доведеться посидіти в карцері, а можливо, й розпрощатися з університетом...

Настала довга, гнітюча мовчанка.

— Запитання є? — першим порушив цю мовчанку інспектор.

Всі мовчали, бо все те, що він сказав, було більш ніж зрозуміло. В гімназії хоча й не віддавали честі, а лише кланялись та кашкети знімали, але добре знали, як може покарати інспектор. Але ж тоді думалось: от закінчимо гімназію і будемо вільними людьми. В університеті зовсім інші порядки. А виявляється, тут ще гірше, ще строгіше. От тобі й храм науки! От тобі й воля, про яку вони так мріяли. Володя знав про університетські порядки з розповідей Саші, а тому не дивувався. Заспокоювало й те, що крім карцера, інспектора, суб-інспектора і педелів, які будуть стежити за кожним його кроком, є те, чого в гімназії не було: професори, лекції, а не уроки, величезна бібліотека, в якій можна брати книги.

— Якщо запитань немає, то прошу називати факультет і прізвище, — підходячи до столика, за яким сидів секретар з вхідними квитками, не сказав, а наказав інспектор. — Прошу починати від дверей!

Коли Володя назвав своє прізвище, то інспектор, як здалося, подивився на нього пильніше, ніж на інших, перепитав, наче не дочув:

— Ульянов?

— Так.

Інспектор узяв Володин квиток з рук секретаря, покруктив його, ніби роздумуючи — віддавати чи не віддавати, сказав:

— Візьміть, Ульянов.

— Дякую вам, пане інспекторе, — взявши квиток, мовив Володя, дивлячись прямо в вічі інспектору. — Я можу йти?

— Так, ідіть, — сказав інспектор і подумав: «На батька схожий. Навіть і гаркавить точно так, як Ілля Миколайович. Ну, що ж, може, й справді цей син піде по стопах батька, а не брата».

А Володя йшов додому — Полянського в бібліотеці вже не було, бо інспектор протримав першокурсників дві години, — і думав: яка все-таки це наруга над храмом науки. Залишилося ще запровадити стройову підготовку, як це було за часів Миколи І. Адже більшість професорів не вчені, а чиновники. Все статські та дійсні радники. Мундири з золотими гудзиками, стрічки, ордени. Ось чим вони пишаються, а не відкриттями, не науковими працями.

3

Марія Олександрівна шукала квартиру в тому ж районі, де жила сестра Анна. Йй часто доведеться їздити в Кокушкіно, щоб якось скрашувати підневільне життя Ані, і сестра Анна, звичайно, догляне за тими, хто житиме в Казані, якщо пощастить знайти квартиру десь поблизу. Правда, є тут одна незручність: до університету далеченько. Володя вже перевірів — йти рівно півгодини. Проте він запевняє, що це якраз чудово, бо поки, мовляв, дійде до університету, добре прогуляється. Просив маму не зважати на це, а шукати квартиру саме тут. Сам ходив по вулицях, читав на будинках оголошення про здачу квартир. Але нічого підходящого все не траплялось. І лише в кінці серпня Ульянови переїхали в будинок, в якому жила сестра Марії Олександрівни Любов Ардашева-Пономарьова. Дві кімнати першого поверху вони найняли у хазяйки дому Ростової, а кімнату їм уступили Ардашеви, які займали весь другий поверх. Кімнати були невеликі, і Марія Олександрівна знала, що треба буде шукати просторішої квартири.

Поки що вирішили так: Володя привезе з Кокушкіна Митю, бо йому треба йти в гімназію, — в Симбірську він

закінчив чотири класи,— а няня Варвара Григорівна з Маняшею поживуть ще в селі.

Ще того дня, коли Володя одержував вхідний квиток, він записався й на лекції. Історію російського права і енциклопедію права він вирішив слухати у професора Загоскіна, одного з найкращих викладачів університету (про це говорив йому Георгій Миколайович Шебуєв). На історію римського права записався до професора Дормидонтова. Чув від студентів старших курсів, що Дормидонтов читає лекції сухо, нецікаво, але вибору не було, то й довелося записуватися до нього. А що німецькою та французькою мовами Володя непогано оволодів у гімназії, то вирішив вивчати англійську. Записався до викладача Орлова, якого хвалив Полянський. Ну, і довелося записуватися до протоіерея Миловидова слухати богословіє, бо ця «наука наук» була обов'язковою для всіх факультетів. Та ще аж чотири години на тиждень! Просто жах! У гімназії замучив цей «закон божий», а тут доведеться ще раз проживувати його. Хоча лекцій у першому семестрі було небагато, але розклад побудовано так, що в університет доводилося ходити щодня.

Біля розкладу занять висіло оголошення: «Маю честь повідомити панів професорів і викладачів, що 1-го наступного вересня професор православного богословія протоіерей М. К. Миловидов у актовій залі університету о десятій годині ранку читатиме вступну лекцію з богословія для панів студентів першого семестру всіх факультетів». Об'ява ця була підписана професором Щербаковим, який все ще виконував обов'язки ректора. Значить, не тільки студентам, а й професорам доведеться слухати протоіерея. А навіщо це? Адже наперед усі знають — не тільки професори, а й студенти,— що скаже протоіерей Миловидов. Та так уже заведено: всі повинні віддати данину цій офіційній, цій «святій» брехні. Всі знають, що це марна трата часу, що це просто наруга над совістю, а йдуть, сидять, роблять вигляд, що уважно слухають.

І йому, Володі, теж доведеться йти і слухати базікання протоіерея, бо пропускати лекцію з богослов'я — значило нажити неприємностей.

Володя поїхав до Кокушкіна. Він мав з тим же візником, захопивши Митю, повернутися й назад. Миті не хотілося йти до Казані та йти в незнайому гімназію. Він навіть сльозу пустив, і няня ледь заспокоїла його. Маняша, побачивши, що Митя плаче, теж почала терти почервонілі вже очі. Володя в цей час сидів у кімнаті Ані й викладав свої

перші враження, розповідав про університет, про зустріч з інспектором.

— Казарма, а не храм науки! — обурено і, як завжди, запально говорив Володя. — Педелі нишпорять, як собаки, не ховаючись, не соромлячись підслуховують, про що говорять студенти. Оце шпигунство таке огидне, що бракує слів, щоб висловити обурення. Дали вже мені постійний номер на вішалці й попередили: якщо не залишу там кашкета, то вважатиметься, що не був на лекції. А за пропуск кожної лекції педелі доповідають інспекторові, і той викликає, вимагає пояснень. Отакі, Аню, порядки! Поки що все, що я чув, — це розмови про благонадійність, про правила поведження, про порядок віддачі честі, а не про науку.

— Що ж робити? Таке життя... — мовила Аня з тим відчаєм, під владою якого вона жила на засланні. — І тобі залишається, Володю, тільки одне: взяти корисне, а решту пропустити повз вуха... — додала Аня по хвилі. Журно помовчала і сказала: — І взагалі, хочу порадити тобі: стався ти до всього цього більш... Якби це точніше сказати... більш по-філософськи, а то ти на все надто запально реагуєш. Нам обом у цьому відношенні треба повчитися в Саші. Яка в нього була залізна витримка! Від мене, найближчої йому людини, і то він умів приховувати не тільки свої справи, а навіть свій настрій, коли це потрібно було. Тут, наодинці, я все знову й знову передумую і все більше схиляюся перед ним. І все більше переконуюсь: Саша був незвичайною людиною...

— Володю, я все збрала, — оберсжно відчинивши двері, заклопотано сказала няня. — Ідть пообідайте та й поїдете.

— Спасибі, няню, я зараз іду! — відповів Володя. Помовчав, спитав: — Ти, Аню, говорила, що даси мені список книг, які хочеш прочитати. Ти вже склала його?

— Поки що ні. У мене зараз такий настрій, що... — худе лице Аніне спохмурніло, якимось нервово пересмикнулося, і ліва повіка запульсувала. Аня примружила глибоко запалі очі, намагаючись стримати оце сіпання повіки, болісно всміхнулася. — Ти сам бачиш: нерви мої нікуди не годяться. Попробувала я була готувати Маняшу до гімназії, але нічого не вийшло. Та хочу все-таки взяти себе в руки й розпочати систематичні заняття.

— Так, це тобі треба зробити, — погодився Володя. — А реєстрик книжок, як тільки складеш його, надішли мені, я постараюся дістати все, що тобі буде потрібно. Ну, ходім обідати, а то нам час уже їхати...

Першу лекцію мав читати професор Загоскін. Володя поспішав до університету, щоб не запізнитися, а виявилось, всіх студентів вели на молебень до університетської церкви. Церква невелика, і студентів набилоса в ній, як оселедців у бочці. Володя стояв серед своїх однокурсників, затиснутий так, що не міг поворухнутися, і знічев'я розглядав досить оригінальне приміщення церкви. Колони вздовж стін, напівовальна стеля. Світло дня лилося в церкву крізь жовті грановані шибки єдиного віконця, зробленого у вигляді «всевидячого ока». Сморід свічок, задуха, тиснява, глухий гомін студентів. Володя не міг діждатися, коли вже можна буде вийти на свіже повітря. Та ось молебень скінчився, і студенти зраділо посунули з церкви. Володя не вийшов, його прямо винесли.

— Фу-у,— витираючи піт з лоба, мовив Сергій Полянський, зупиняючись біля Володі.— Ще один такий молебень, і я віддам богові душу...

— Чого ви тут стали? — підійшов до Володі й Полянського симбірjak Федя Мотовилов.— Ходімо до курилки.

— Та я...— зам'явся Володя,— не палю...

— Нічого,— сказав Полянський.— Туди й некурящі ходять, бо курилка — це наш, так би мовити, парламент.

Кімната для куріння була досить простора. Посередині стіл, під стінами два старих, протертих дивани, кілька напівполаманих стільців. Тут зібралися, як визначив Володя по формі, переважно старшокурсники. Стояли купками, про щось тихо розмовляли. Полянський заплескав у долоні і, коли всі повернулися до нього, сказав:

— Панове, прошу познайомитися: брат Олександра Ульянова!

— Того Ульянова, що стратили? — перепитав хтось.

— Так, того, що стратили! — з наголосом на слові «стратили» відповів Сергій Полянський.

І відразу ж Володю оточили щільним колом. Тисли йому руку, називаючи свої прізвища, пропонували цигарки, питали, на який факультет він вступив. Володя був дуже зворушений тим, що всі ці люди з такою повагою ставилися до Саші. Було тільки трохи ніяково, що любов до брата мовби переносилась і на нього, хоча він нічим особисто цього не заслужив. Його юне, високочоле обличчя розчервонілося від хвилювання, карі очі радісно заіскрилися. Виходить, тут, мов підземні джерела, вирує інше, непідвладне

інструкціям і волі грізного Інспектора життя! І в це життя, відчував Володя, його уже ввів Саша. Розумів і ще одне: на цьому місія Саші й закінчилася. Далі все залежатиме від нього самого.

У дверях з'явився педель Матвеев, якого Володя бачив, коли одержував квиток, прохрипів:

— Панове, кидайте палити, лекції починаються!

Студенти неохоче загасили цигарки (педель, невдоволено хмурачись, і далі стовбичив на дверях) і, не поспішаючи, почали виходити з кімнати.

В актовій залі, яку Володя бачив уперше, було вже повно студентів. На сцені, як і в гімназії, красувався портрет царя. Після страти Саші Володя не міг без огиди дивитися на цього здоровенного бородатого чоловіка, схожого на різника. Перші ряди світилися лисинами: то, значить, сиділи професори й викладачі.

Володя змушений був пробиратися вперед, бо всі задні місця захопили ті, хто прийшов раніше. Тільки-но всівся, як на кафедру, плутаючись у фалдах ряс, якоюсь дамською ходою проплив протоіерей Миловидов. Коли він повернувся до зали, Володя побачив не дуже ще старе, білобрисе обличчя, червоне від хвилювання. Адже це перша лекція протоіерея в університеті та ще й у присутності професорів і викладачів.

Поклавши на кафедру якісь папери, Миловидов поправив товстий ланцюг, на якому висів хрест,— з-за кафедри того хреста не було видно,— мовив здавленим, жіночим голосом:

— Вельмишановні панове!

Миловидов кашлянув, приклавши долоню до вуст. Потім провів рукою по бороді, і це вийшло так, ніби він витирав заслинені пальці. По залу, наче шурхіт вітерця, пробіг смішок. Миловидов, помітивши це, вирішив, мабуть, погасити цей смішок, а тому випалив, не переводячи подиху:

— Догматичне богословіє, курс якого я вам, панове, маю честь читати,— це обгрунтований на слові божім систематичний виклад вчення про трипостатного бога, про його істинні якості й дії...

До вуха Володі нахилився сусіда, сказав:

— Він у нашій гімназії викладав закон божий. І знаєте, як ми його охрестили? Мадам Миловидова!

Почув Володя це й не міг без усмішки дивитися на Миловидова: так, той усім — і жестами, і голосом, і мімі-

кою — скидався на стару діву, яка вже примирилася з тим, що їй ніколи не вийти заміж.

— Бог, як істота безкінечна, не може бути досягнута силою розуму обмеженого,— віщав Миловидов так, наче він стояв не на університетській кафедрі, а на амвоні церкви.— І скільки б не напружувався розум прозирнути завісу, що приховує від нього божественну істоту, в ученні про бога завжди залишаться таємниці, які треба приймати на віру. Якщо в богові є найвища істина, то й вчення, яке звіщається людям від імені божественного одкровення, не тільки не повинно містити в собі нічого суперечного законам здорового розуму, але ще повинно мати на своєму боці очевидні докази божественного всевідання. Такого роду незаперечні докази божественного всевідання складають у священному писанні відкриття істин, які неможливо збагнути розумом...

— Ви що-небудь збагнули з того, що він сказав? — спитав Володю сусіда.

— Тільки одне: не треба думати, а треба вірити! — посміхаючись, відповів Володя.— Отоді й відкриються всі таємниці світу.

— От кара божа! — зітхнув сусіда.— Я б краще в карцері цей час посидів, ніж отут. Ви з медичного факультету?

— Юридичного.

Глухий гомін у залі посилювався. Коли ж Миловидов заплющував очі й підіймав руки до неба, наче кликав самого бога собі в поміч, спалахував регіт. Всі починали рухатись, перемовлялись. Начальство з перших рядів сердито озиралось: хто це, мовляв, дозволяє собі сміятися, коли йдеться про слово боже? Але новоспечених студентів ці погляди не лякали: вони сміялись і гомоніли все гучніше й гучніше. Та Миловидов не зважав на це: він читав собі й читав, бо давно звик, що його ніхто не слухає.

Губернатор Андрієвський мав особистий рахунок до Ульянових. Двоюридний брат його, Іван Юхимович, був ректором Петербурзького університету в той час, коли там навчався Олександр Ульянов. Після арешту й страти учасників змови проти царя Олександра III ректору Андрієвському довелося, хоч як йому цього не хотілося, йти у відставку. На його місце було призначено професора Владиславлєва, який подав на ім'я царя записку, виклавши в ній цілий ряд

заходів для знищення крамоли в університетах. Царю сподобалась записка цього обмеженого, але вірнопідданого службиста. І саме це, а не якісь учені заслуги, сприяло тому, що Владиславлев сів у ректорське крісло, про яке давно мріяв. Він, звичайно ж, не пошкодував фарби для того, щоб очорнити свого попередника. Під час зустрічі з братом екс-ректор скаржився:

— Удар вони мені завдали в спину! І треба ж було тому статися, що керівникові змови, студенту Ульянову, ми ще й золоту медаль видали буквально за кілька місяців до арешту. Оце вже мене зовсім доконало! Ректор, мовляв, не тільки пригріває, а ще й нагороджує нігілістів. А негідник Владиславлев пустив навіть чутку, нібито я крізь пальці дивився на те, чим займалися в лабораторіях учасники змови, натякаючи, що бомби вони виготовляли в університеті. І хоча слідство не підтвердило цього, плітки Владиславлева зробили своє діло. Адже суд і слідство велися за зачиненими дверима, і, що там відбувалося, мало хто знав, а плітки ці з уст в уста передавалися по всьому місту.

— Розумію тебе,— співчутливо говорив губернатор.— Більш того скажу: граф Толстой помітно перемінився й до мене.

— Не може бути!

— Точно!

І це була правда. Міністр внутрішніх справ граф Толстой не міг спокійно чути імені ректора Андрієвського, бо вважав, що тільки завдяки його лібералізму в університеті могла звити гніздо крамола. Розкриття тієї змови було для Толстого, який запевняв царя, що він виловив усіх нігілістів, громом серед ясного неба. Трапилось так, що саме в ті дні, коли тільки-но заарештували Олександра Ульянова та його друзів, губернатор Андрієвський приїхав до Петербурга. І граф Толстой зігнав на ньому злість. Не відповідаючи навіть на привітання, він спитав з жовчною роздратованістю:

— Чули, яке осине гніздо звила крамола під крилом вашого родича?

— Так, ваше сіятельство, чув,— схилив сиву голову Андрієвський.

— До речі,— говорив граф Толстой з тією ж роздратованістю.— Один із учасників змови, студент Осипанов, навчався там у вас, в Казані. А другий злочинець, Андреюшкін, мав у Казані друзів, з якими весь час листувався! Відомо це вам, пане губернатор, чи ні?

— Відомо, ваше сіятельство;— сказав Андрієвський, ще нижче схиляючи голову.

— Каракозов¹, Осипанов. Справді, є чим гордитися Казанському університету! Хоч-не-хоч, а пошкодуеш, що государ Олександр I не погодився з попечителем Магницьким, який пропонував закрити Казанський університет. Всі, хто був у Казані, в один голос твердять: у казанських студентів відчувається дух Пугачова! Настійно раджу вам: займіться університетом, почистіть його від всілякої погані. Хай краще там залишиться десяток студентів, та щоб це були справді благонадійні, справді віддані государю люди!

Полковник Гангардт, дізнавшись, що Володимира Ульянова прийняли до університету, не порадившись з ним, страшенно обурився. Послав ад'ютанта до помічника попечителя, щоб той дав пояснення. Малиновський послався на характеристику Керенського, на те, що в нього не було формальних причин відмовити Ульянову.

Гангардт, зустрівши інспектора Потапова в будинку дворянського зібрання, сказав:

— Хай уже старі ліберали Щербаков і Малиновський не порадилися зі мною. А чому ж ви не поцікавились, є в мене що-небудь проти Ульянова чи нема?

— Я був упевнений, що це зробив пан Малиновський,— збрехав Потапов.

— Він і не подумав!

— Шкода. Сам попечитель ніколи б такого не допустив. А Малиновський...— Потапов зневажливо махнув рукою.— Пробачте мене, Миколо Івановичу, але я відверто скажу: порожнє місце. Що йому хто скаже, те він і робить.

— Однак до вас, чув я, не дуже прислухається,— зауважив Гангардт, бо знав, що Потапов і Малиновський люті вороги.

— Це так. І можу сказати чому.

— А я здогадуюсь,— мовив Гангардт, самовдоволено посміхаючись, як це він завжди робив, коли хотів показати, що йому все відомо.— Хтось пану Малиновському сказав, що ви мітите на його місце.

— Ви все знаєте, Миколо Івановичу,— вдавано засмучено зітхнув Потапов.— То можете уявити, як мені важко працювати.

¹ Каракозова Д. В. в 1866 році було страчено за замах на царя Олександра II.

— Ну, то що, Миколо Гавриловичу, заглянемо до буфету, а потім, може, зберемо партію в преферанс? — перебив Гангардт Потапова, бо знав, що коли той почне скаржитися, як йому важко працювати, то не переслухаєш.— Чи ви підете танцювати? — додав по хвилі, тамуючи в гострих очах іронічну посмішку.

— Е-е, я вже своє відтанцював! — махнув рукою Потапов.

— Цілком розумію вас,— ехиднувато скривив тонкі, сухі губи Гангардт.— Пенсія в півтори тисячі карбованців дає можливість значно менше танцювати...

— Ох, колючий ви! — гучно, вдоволено зареготав Потапов, широко роззявивши рота.

6

— У тебе сьогодні лекцій багато? — спитала мама, коли Володя, поснідавши, зібрався до університету.

— Всього дві,— відповів Володя, пильно глянувши своїми променистими очима на маму, бо вже по тону голосу її відчув: вона має якусь справу до нього. А тому спитав, не чекаючи, поки вона сама скаже.— А що таке?

— Я тут квартиру одну підшукала,— тихо і мовби вибачаючись, що вона його змушена потурбувати, сказала мама,— хотіла, щоб і ти подивився.

— Чудово! — зрадів Володя, бо оці пошуки квартири вже таки добре йому набридли.— А де той будинок?

— На Новокомісаріатській.

— О, так це близько відціля.

— Будинок зовсім новий,— вела далі мама.— Там ще працюють муляри. І перебиратися туди ми зможемо тільки через місяць. От чому мені хочеться, щоб і ти подивився.

— Добре, мамо! Як повертатимуся з університету — загляну. Кого там спитати?

— Хазяйку будинку, Соловійову.

— Обов'язково зайду! — повторив Володя, одягаючи кашкета.— Ти вже домовилася з хазяйкою, які кімнати вона нам віддає?

— Так. Вона тобі покаже. І місце, і будинок мені подобаються,— говорила мама.— Одне тільки лякає: чи не буде там вогко, адже будинок новий.

— Цього, мамо, ніхто, мабуть, не може вгадати. Це залежатиме від того, з якого матеріалу будинок, яке в ньому

опалення. Ну, я побіг, а то вже запізнююсь, — глянувши на годинник, заспішив Володя. — Олю, ти йдеш зі мною?

— Іду! — відгукнулась Оля із своєї кімнати. — Іду!

— То швидше збирайся, а то я спізнююсь!

— Зараз! Зараз!

Та це «зараз» тяглося ще хвилини дві. Володя вже почав нервувати: сьогодні першою мала бути лекція професора Загоскіна, і йому не хотілося пропускати її. Нарешті Оля з'явилась. Володя глянув на її ніжне обличчя, на її чорні брови, вигнуті, мов крила ластівки в польоті, на повні, чітко окреслені губи, на яких жевріла радісна усмішка, зустрівся поглядом з веселими чорними очима сестри, що лагідно дивилися на нього з пухнастих вій, якимось невимушено-кокетливо примружившись, і мимоволі сам усміхнувся. Подумав: «Яка вона гарна!» Оля, помітивши, що Володя залюбувався нею, що він уже не сердиться, взяла його під руку, мовила:

— Ходімо вже...

І вони поспіхом вийшли. А Марія Олександрівна дивилася їм услід, радісно всміхалася, думала: «От нерозлучні друзі. Одне без одного кроку ступити не можуть».

Володя та Оля з самого дитинства були нерозлучні. Вони і в характерах мали багато спільного. Коли Володя вступив до університету, оця душевна єдність ще більше зміцніла, бо Оля нестримно тягнулась до знань, і Володя, співчуваючи сестрі, щиро, не шкодуючи часу і сил, ділився з нею всім тим, що йому давав університет. Він приносив їй ті книги, що сам читав. Оля взялась була навіть проходити разом з Володею всі курси, які він слухав. І її гострий розум швидко засвоював усе. Та знову ж біда: в Росії не було жодної жінки-юриста. Професія юриста — привілей чоловіків. І Оля охолота до цих занять. Корила брата: чого він не вступив, як йому радив директор гімназії Керенський, на філологічний факультет.

Тоді б вона могла, пройшовши дома разом з ним весь курс університету, скласти екзамени на вчительку. Адже разом з Володею так легко все вивчати...

— Володю, ти вже завів собі друзів? — питала Оля, зазираючи братові у вічі.

— Так, — відповів Володя. — З деякими земляками познайомився.

— З ким, наприклад? — допитувалася Оля.

— Ти їх, мабуть, не знаєш, бо вони всього на рік пізніше від Саші закінчили нашу гімназію.

— Запроси ж їх до нас,— загорілася Оля.— Адже мені цікаво знати, хто твої нові друзі. Тим більше студенти, та ще й старшокурсники!

— Ось переберемося на нову квартиру, влаштуємося краще, і я обов'язково запрошу. Я їм, до речі, вже сказав, що в мене, крім тієї сестри, що відбуває заслання, є ще одна,— Володя м'яко всміхнувся і, лукаво глянувши на сестру, додав: — Сказав навіть, що вона, ти тобто, дуже розумна й симпатична...

— І нічого такого ти не говорив! — спалахнула Оля.

— А от прийдуть вони — спитаєш: говорив я це чи ні,— сміючись відповів Володя.

— Ох, хитрюга! — весело засміялась Оля.— Я тебе теж розмалюю своїм подругам.

— Я саме на це й розраховував! — не розгубився Володя.— А то ж ти сама не додумаєшся. Ну, я побіг, бо педелі вже, мабуть, самому попечителю доповіли, що мого кашкета немає на вішалці. Адже у нас таке правило: аби кашкет висів на вішалці, а слухає хазяїн того кашкета лекції чи ні — то вже нікого не хвилює. Треба, мабуть, ще один кашкет пошити, повісити — і хай слухає лекції протієрея Миловидова...

Професор Загоскін все ще не повернувся з відпустки, і його лекції знову не було. Володя пішов у курильну кімнату. Сергій Полянський та Федя Мотовилов були вже там. Біля Полянського стояв високий вузьколиций студент з довгим тонким носом і, вимахуючи руками, щось розповідав. Володі не подобався цей рудий молодик із штучно-солодкою посмішкою на тонких губах, і він попрямував до Мотовилова, що, як завжди, самотньо стояв у глибокій задумі й одну за одною палив цигарки. Та Полянський, побачивши його, махнув рукою: підійдіть, мовляв, сюди. Полянський, посміхаючись, познайомив Володю з своїм співбесідником. Виявилось, що він також симбіряк — Павло Ферлюдін.

— Вас не пам'ятаю, а Олександра Ілліча знав ще по гімназії,— в'яло, якимось мовби вкрадливо потиснувши руку Володі, мовив Ферлюдін.— І, відверто признаюся, ніколи не думав, що він так кінчить. Адже він був тихий, спокійний...

— А ти думаєш, справжнім революціонером може стати той, хто вміє кричати та руками вимахувати? — роздратовано спитав Полянський.— Каракозов, розповідали мені ті, хто знав його, теж був тихий, а першим в історії вистрелив

у царя! А деякі крикуни стали зрадниками,— зиркаючи на Ферлюдіна гнівно потемнілими очима, говорив Полянський,— ренегатами і просто негідниками. Один такий виявився і серед наших земляків...

— Кого ти маєш на увазі? — після паузи і, як здалось Володі, явно прийнявши цей натяк Полянського на свою адресу, спитав Ферлюдін.

— Хіба ти ще не чув? — начебто здивувавшись, підняв смолисто-чорні брови Полянський.

— Ні,— тихо відповів Ферлюдін з тією ж солодкою посмішкою, та Володя помітив, що в зеленкуватих очах його проглянула розгубленість.

— Зажди тоді трохи,— сказав Полянський з неприхованою погрозою.— Почуеш.

Настала неприємна мовчанка. Порушив її студент Сараханов, що зайшов до кімнати.

Поздоровкавшись з Володею й Полянським, Сараханов своєю здоровенною селянською лапою так потис руку Ферлюдіну, що той аж присів од болю, подув на пальці, сказав:

— Вам підкови, пане Сараханов, гнути.

— І в'язи скручувати негідникам! — додав Сараханов, виразно глянувши на Ферлюдіна.

Помовчали трохи, сподіваючись, мабуть, що Ферлюдін піде геть, але він почав розповідати, як одержував золоту медаль за свій твір з поліцейського права, як вимушений був закласти ту медаль і послати гроші додому, бо в батька коняка здохла. Про цей подвиг в ім'я здохлої коняки чули вже всі не один раз. Сараханов узяв Ферлюдіна за гудзик мундира й, презирливо дивлячись на нього зверху вниз, бо був на голову вищий, спитав соковитим басом:

— А чи не можна, Павле Івановичу, про щось інше? Ну хоча б про те, що вам інспектор дав стипендію Сперанського.

— Ви вважаєте, що я її не заслужив? — спалахнів Ферлюдін, і на вузькому обличчі його солодка посмішка змінилася злісним оскалом.

— Хто це вам сказав? — спокійно забасив Сараханов, не випускаючи гудзика, наче боявся, щоб Ферлюдін не втік.— Навпаки! Я здивований, чому вам до цього часу інспектор не дав ще й стипендії Олександра II, яку ви цілком заслужили. А взагалі, панове, це нецікава тема,— одвернувшись від Ферлюдіна, сказав Сараханов.— Краще пройдімося та портеру десь вип'єм. Ульянов, ви — з нами?

— З великою приємністю! — відповів Володя, бо Сараханов все більше подобався йому.

Коли вийшли з університету, Сараханов, побачивши, що Ферлюдін також іде з ними, спитав:

— Пане Ферлюдін, хіба я вас запрошував?

— А я думав... — зніяковіло промимрив Ферлюдін, — я думаю, що нам по дорозі...

— Можливо. Але я не маю честі знати, куди ви йдете. На все добре, пане Ферлюдін! — козирнувши так, наче перед ним стояв інспектор, мовив Сараханов. — Ходімте, товариші! Так от що, друзі, — заявив Сараханов, коли вони, нарешті, здихалися Ферлюдіна. — Ми з Полянським точно вже з'ясували: Ферлюдін шпигун, він про все доносить інспектору. Від нього інспекція довідалась про існування деяких земляцтв. Точно цього ще не знаю, але думаю, що ті десять наших товаришів, яких весною виключили «без пояснення причин», — теж жертви його доносів. А що про шпигунство Ферлюдіна у нас чимало фактів, то я, як голова студентського суду, пропоную негайно розглянути його справу...

— Давайте тоді зберемося сьогодні ввечері у мене, — запропонував Полянський, — і поговоримо, як це краще зробити. Ви, Ульянов, прийдете?

— Обов'язково!

7

У метриці Сергія Полянського було записано, що він «незаконнонароджений» син дворової дівиці Ірини Євдокимової, яка була кріпачкою вдови Житкової, власниці села Михайлівки. Хто його батько — Сергій не знав. Одні говорили, що мати прижила його з якимсь заїжджим циганом, бо хлопець був смаглолиций. І тільки очі світло-голубі, зовсім не циганські, а материні. Інші подейкували, що він син полковника Житкова, який помер за три місяці до народження Сергія. Останнє більше скидалося на правду, бо пані Житкова взяла хлопчика до себе на виховання. Отже, Сергій, дякуючи Житковій, закінчив гімназію і вступив до університету. Своєї покровительки Сергій не любив за те, що вона зневажливо ставилася до його матері. Більш того: коли він уже підріс і йому не потрібна стала нянька, — а мати була на становищі няньки, — Житкова доклдала немало зусиль, аби він одцурався матері.

Та Сергій любив свою нещасну, свою добру матір. І коли

вступив до університету, то відмовився од допомоги пані Житкової, щоб не чути отого образливого: «Коли я годую тебе, то я твоя й мати!»

Щоб якось проіснувати, давав уроки, розвантажував дрова з барж, бо мати майже нічим не могла йому допомогти. Тулився Сергій там, де мешкали всі найбільш необхідні студенти: в Собачому провулку, бруднішого за який у Казані не було.

Коли Марія Олександрівна почула, що Володя збирається йти до друга, який живе в Собачому провулку, вона тільки сказала:

— Дуже прошу тебе: не засиджуйся там допізна.

— А що таке? — здивовано округлив очі Володя, бо мама до цього часу не втручалася в його справи.

— В газетах я ось читаю, що там кожного дня грабують та вбивають.

— Вбивають, мамо, тих, у кого грошей багато,— жартом відповів Володя.— А з студента, кожний знає, нічого не візьмеш. Так що можеш бути за мене спокійною.

— І все-таки я прошу тебе,— стояла на своєму мама,— не затримуйся там довго.

— Добре,— пообіцяв Володя, та з тону голосу його було помітно, що йому оці мамині застереження не подобаються.— Через дві-три години я буду дома.

Володя ні разу ще не був у Собачому провулку і ледве знайшов халупу, де мешкав Полянський. Квартири в таких халупах студенти називали скитами.

В темних сінях Володя помацки знайшов двері й постукав. Почувся сердитий голос:

— Кого чорти несуть?

— Сергій Полянський тут живе? — спитав Володя, не відчиняючи дверей.

— Заходь! — почувся той же голос.

Володя відчинив двері й опинився в невеличкій комірчині, вікно якої виходило на темне, брудне подвір'я. Світла в єдине віконце попадало так мало, що в кімнаті стояли вечірні сутінки, хоча надворі ще яскраво світило сонце. Вся обстановка скиту складалася з двох дерев'яних ліжок, на яких лежали голі матраци, стола, стільця. На столі валявся людський череп, кістки впереміш з конспектами лекцій. Завдяки цьому кімната скидалася на пограбований могильний склеп. Її господар лежав на ліжку в самих спідніх. Побачивши, що до кімнати зайшов незнайомий, він похапцем натяг на себе брудне, діряве простирadlo, сказав розгублено:

— Пробачте, що так приймаю. Я думав, хтось із наших... — Він хотів швидко одягти окуляри, та не міг цього зробити, бо вони в кількох місцях були скручені дротом, розсувались, розпадались. — Сідайте, будь ласка, — начепивши, нарешті, окуляри на тонкого носа, запросив він. — Ей-ей, стривайте! — раптом закричав, підхоплюючись. — Той стілець поламаний... Сідайте сюди, на ліжко...

— Я, власне, — зняковів трохи Володя від усього цього. — Я, мабуть, не туди потрапив. Я шукаю Сергія Полянського.

— Так, ви помилилися дверима. Сергій живе в самому кінці коридора. Але його зараз немає дома. Він, е-е... Він одне доручення моє виконує. Скоро має повернутися. І знайдіть саме сюди. Так що, коли не заперечуєте, подождіть його в мене. До речі, час нам уже, мабуть, познайомитися, — господар скиту, обгорнувшись простирадлом, наче спідницею, підійшов до Володі, подав руку. — Леонід Троїцький. Медик.

— Володимир Ульянов. Юрист, — відповів Володя, дивлячись у густо заросле, якесь здичавіле обличчя медика.

— Ви брат Олександра Ульянова? — з радісним подивом спитав Троїцький, примруживши короткозорі очі.

— Так, — відповів Володя.

— Боже! — схопився Троїцький за свого густого, довгого чуба. — Так ми ж земляки! Я ж разом з вашим братом Олександром починав ходити в гімназію! Дуже, дуже радий вас бачити! — міцно потискуючи обидві Володині руки, говорив він. — Перед Олександром я просто благоговію. Я сам уже не раз вирішував: куплю пістолет, поїду до Петербурга і вб'ю царя. І все щось мені заважає: то грошей немає, то раптом себе шкода стане, то всіх родичів своїх. Чортзна-що! А коли я вже остаточно вирішив, що мені залишилось тільки одне: вбити проклятого мучителя — злидні мене обскубли. Попросив оце Сергія, щоб продав черевики, а то вже майже тиждень нічого не їв. Ні, клянусь вам: якби мені оце дали одяг, — пістолет у мене вже є, — стихивши голос, повідав Троїцький, — я негайно поїхав би до Петербурга і вбив коронованого ката! Мені вже все одно нічого втрачати...

Зайшов, не постукавши, Сергій. Здивувався:

— А ви, Ульянов, як сюди потрапили?

— Заблудився.

— Ну, ходіть до мене. А тобі, син Ескулапа, повертаю черевики, — Сергій кинув у куток щось загорнуто в газе-

ту. — Не знайшов жодного дурня, який би дав за них хоч гривеника!

— Що ж мені робити? — з відчаєм спитав Троїцький. — Адже це була остання моя річ, на яку з розраховував.

— Пізніше про це поговоримо, а зараз пробач — мене вже давно важливіші справи ждуть, — роздратовано сказав Полянський. — Ходітме, Ульянов.

— Якщо вас, пане Троїцький, це влаштовує, то я можу дати полтиник, — сказав Володя, діставши гроші з гаманця. — Будь ласка!

— Подаяння не беру! — гордовито випроставшись, відповів Троїцький. — А якщо ви даєте гроші в борг і не боїтесь, що я вам ніколи не поверну їх, то — будь ласка.

— Ну, що ж, беріть у борг! — ледь стримуючи усмішку, мовив Володя, бо Троїцький в цю мить виглядав досить кумедно.

Поки вони помацки пробиралися по коридору, Полянський говорив:

— Гарний хлопець, але страшенний дивак. Бог у нього один: анархіст Бакунін. Відділя і всі лиха...

Зайшли до кімнати Полянського. Там було вже повно людей.

Поздоровкавшись з усіма, Володя оглянув кімнату. Вона була трохи просторіша й світліша, ніж та, в яку він помилково потрапив. А стіни такі ж чорні, з облупленою штукатуркою. Всі сиділи на ліжках, — їх у кімнаті було три, — бо стілець стояв лише один.

Почали обмірковувати, як провести суд над Ферлюдіним, якого він заслуговує покарання.

Про покарання швидко дійшли згоди. А щодо того — запрошувати Ферлюдіна на засідання суду чи ні — виникла суперечка. Одні говорили, що Ферлюдіна обов'язково треба запросити, бо саме процес суду повинен вплинути на нього. Інші заперечували, — серед них і Володя, — що йдеться не про перевиховання Ферлюдіна, а лише про те, щоб усі, хто буде шпигувати, знали, яка їх жде кара.

— І головне, — сказав Володя, — хіба є впевненість у тому, що Ферлюдін не викаже всіх, хто його судив? Я перший схильний думати, що він усіх нас продасть!

— І я згоден з вами! — підтримав Полянський Володю. — Ферлюдіна на суд не треба запрошувати.

— То хай тоді буде так, — забасив Сараханов, коли майже всі погодилися з Володею, — Ферлюдіна на суд не буде-

мо викликати. А сам суд давайте підготуємо і проведемо якомога скоріше. Згода?

— Згода! — відповіло кілька чоловік.

— Тоді з цією справою поки що покінчено,— підсумував Сахаранов.— Будемо готуватись до суду...

Розділ третій

1

— У ветеринарному інституті,— сказав Володі Полянський,— навчається мій друг Кость Вигорницький. Він до самого арешту листувався з Пахомом Андреюшкіним, якого страчено разом з Олександром Іллічем. У Вигорницького після арешту Андреюшкіна навіть обшук був, але що він людина дуже обережна, то поліції нічого не вдалося у нього знайти. Вигорницький хоче познайомитися з вами.

— Радий буду зустрітись з ним,— відповів Володя.

— Є можливість зробити це сьогодні,— сказав Полянський.

— Де? — загорілися Володині очі.

— Ветеринари пропонують створити марксистський гурток. Сьогодні вони збираються у Вигорницького. Запрошували і нас з вами. Підемо?

— Неодмінно!

— Тоді так,— Полянський нахмурих циганські брови, помовчав, щось розмірковуючи, сказав: — Заходьте до мене о пів на дев'яту.

Довго Володя і Полянський блукали темними вулицями Закабання — мешкали там переважно бідні татари,— поки знайшли маленьку халушку, біля якої зустрів їх студент ветеринарного інституту Олександр Скворцов. Хоча Скворцов добре знав і Полянського і Володю, але, попросивши прикурити, повів їх аж у кінець темного, вузького провулка. Постояли там мовчки. І тільки після того як переконались, що Сергій і Володя не привели за собою шпигуна, повернули назад. Скворцов пропустив Володю і Сергія в хату, а сам лишився ще когось ждати.

У невеликій кімнатці, куди зайшли Володя й Сергій, сиділо п'ять чоловік і серед них, що здивувало Володю, дві жінки. Тьмяно горіла лампа, а накурено було так, що обличчя присутніх виднілись, наче крізь туман. Володя

впізнав студентів університету Сараханова й Португалова, вклонився їм. Та Сараханов цим не вдовольнився. Він наблизився до Володі своєю розміреною селянською ходою, підкреслено шанобливо потис йому руку. Сергій підвів Володю до жінок. Познайомилися. То були курсистки Анна Амбарова і Юлія Белова. Про них Володя уже чув, бо вони виступали в гуртках земляцтв. Обох їх вислали з Петербурга за участь у добролюбівській демонстрації¹, про яку, пам'ятає Володя, розповідали йому Саша й Аня. Амбарова енергійно струснула Володину руку, пильно подивилася йому в вічі, мовила гучно, явно, як здалося Володі, задля того, щоб усі звернули увагу на її слова.

— Я знала вашого брата Олександра! Мене з ним познайомила ваша сестра Анна, з якою ми навчалися на Бестужевських курсах. Скромний такий був, сором'язливий. І раптом чуємо: замах, арешт, страта. Ми не хотіли вірити. А ви...— вона кокетливо всміхнулась,— а ви мало схожі на брата. Навіть зовсім не схожі! — повторила ще раз, зустрівши сміливий, веселий погляд Володі.— Правда, Юлю?

Белова підняла свої великі, гарні, але якісь сонні очі, глянула не на Володю, а на подругу, кивнула головою: так, мовляв. Почервоніла, засоромилася. Амбарова голосно засміялася.

— Ох, Юлю, Юлю...

До кімнати зайшов низенький круглолиций студент-ветеринар. Він, навмисне кумедно надувши щоки і вирячивши сірі очі, ніс у витягнутих руках самовар. Це, виявилось, був хазяїн кімнати Кость Вигорницький. Він не тільки потис руку Володі, але й гаряче обняв його. Заговорив швидко, мов боявся, що хтось зупинить його:

— Радий! Страшенно радий, що ви з нами! Адже це дуже символічно: на місце одного загиблого брата стає другий! На місце одного загиблого бійця — стають тисячі!

Зайшов серйозний, завжди по-філософськи задумливий Скворцов з ще одним студентом ветеринарного інституту й перервав цю палку промову Вигорницького, чому Володя був дуже радий. Він відчував себе ніяково і від обіймів Вигорницького, і від його слів. Не знав, що говорити, куди дітися, щоб не бути в центрі уваги.

¹ Мається на увазі демонстрація в день 25-річчя з дня смерті М. О. Добролюбова.

Скворцов помітив, що Вигорницький, як завжди, «переселив», а тому підвів до Володі новоприбулого, познайомив їх, сказав тоном хазяїна:

— Всі, кого ми запрошували, прийшли. Давайте розпочинати...— Скворцов підждав, поки всілися й утихомирилися.— Щонайперше нам треба визначити програму занять.

— А також програму дій! — докинув Полянський.

— Що ви маєте на увазі? — насторожено спитав Скворцов.

— Пропаганду серед робітників! — відповів Полянський.

— А може, спочатку будемо вивчати твори, скажімо, Маркса, а потім уже пропагуватимемо їх серед робітників? — спитав Скворцов з усмішкою, яка не сподобалася Полянському, бо проглядала в ній іронія.

— Правильно! — підтримала Скворцова Амбарова. — Треба спершу самим оволодіти теорією, а потім уже йти до робітників!

— А я вважаю, що нам треба і вчитися, і вчити! — стояв на своєму Полянський.— До речі, зустрічі з робітниками нас теж будуть збагачувати не менше, ніж книги. От тільки вчора я прочитав в газеті про те, що робітники Алафузовської фабрики припинили роботу за півтори години до кінця зміни. Що це, по-вашому, таке? Маленький страйк! І причина його ось яка: робітникам понизили плату. На стеариновому заводі Крестовникових розірвало автоклав. Вибухом зруйновано приміщення. Вбито кілька робітників. Все це, як мені здається, сприятливий ґрунт для пропаганди ідей соціалізму серед робітників.

— Виходить, нам треба йти на завод і читати робітникам «Капітал»? — спитала Амбарова, голосно засміявшись.

— Це ваша пропозиція? — спитав Полянський.

— Тільки запитання! — насупилась Амбарова, у якої були різкі переходи від сміху до гніву.

— Тоді дозвольте й відповісти запитанням,— сказав Полянський, іронічно посміхаючись.— Як ви вважаєте: нам самим треба штудіювати, скажімо, брошуру «Цар-голод», а тоді вже нести її до робітників?

— Брошура «Цар-голод» — пройдений етап,— сердито кинула Амбарова, припалюючи нову цигарку.— Я говорила, як ви пам'ятаєте, про «Капітал»!

— Друзі! — втрутився в розмову Скворцов.— Давайте спершу все-таки поговоримо про наш гурток, а потім уже про все інше. Я, наприклад, прийшов сюди з однією метою: знайти коло таких однодумців, серед яких можна було б

значно скоріше і значно глибше засвоїти твори Маркса, Енгельса, Чернишевського, Плеханова. А щодо пропаганди серед робітників, то це вже зовсім інша річ. Про це, на мою думку, треба буде окремо говорити. І краще всього тоді, коли робота нашого гуртка вже налагодиться. У мене є кілька каталогів літератури, яку вивчали, та й зараз вивчають у марксистських гуртках, створених Миколою Федосєєвим.

— А чого ви його самого не запросили? — сердито спитала Амбарова.

— Зараз йому не до нас,— відповів за Скворцова Вигорницький,— начальство слідкує за кожним його кроком. Коли б не виключили з гімназії.

— Так, повертаємося до обговорення програми нашого гуртка,— сказав по паузі Скворцов, якому явно не подобалося, що з перших же хвилин почалися суперечки.— З вашого дозволу я зачитаю каталоги книг, рекомендованих для вивчення. Чи, може, не варто цього робити?

— Читайте! Читайте! — почувся голоси.

Скворцов прочитав каталоги. «Капітал», «Злиденність філософії» Карла Маркса стояли в цих каталогах на першому місці. Потім пропонувалося вивчати «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Фрідріха Енгельса, книгу Карла Каутського «Економічне вчення Карла Маркса», «Наші незгоди» Плеханова, нариси з політичної економії Мілля з примітками Чернишевського.

— Програма ґрунтовна,— сказав Володя, коли Скворцов закінчив читати.— Однак я думаю, що нам треба починати не з «Капіталу», а з праць Чернишевського.

— Я теж такої думки,— підтримав Володю Сараханов. І спитав: — А де взяти всі ті книги?

— Це проблема номер один,— сумно мовив Скворцов.— У бібліотеці Федосєєва всього кілька книг. В тому числі й «Капітал».

— Німецькою мовою? — спитав Володя.

— Ні, російською. Хоча більшість з названих праць є тільки в оригіналах. Це значно утруднить нашу роботу, бо не всі знають німецьку, англійську та французьку мови. Які ще будуть міркування щодо програми гуртка?

Всі мовчали. І в цій мовчанці Володя відчував щось таке, що сковувало всіх. Вигорницький, помітивши, що розмова не клеїться, запросив до самовара, пожартував:

— Може, після гарячого чаю ми відчуємо себе тепліше, а то якось... холоднуватو...

Та й після гарячого чаю загальна розмова не зав'язувалась. Амбарова шепталася з Беловою, ветеринари, зібравшись у кутку, розмовляли про щось своє. Володя сидів поряд з Полянським, який роздратовано зиркав на Амбарову, ледь утримуючись, щоб не сказати їй чогось різкого, і не знав, що робити. Піти геть було незручно, мовчки пити чай теж не хотілося.

— Я все-таки хочу повернутися до того, про що вже говорив, — сказав Полянський, поставивши на стіл склянку з недопитим чаєм. — А саме: будемо ми вести пропаганду серед робітників чи ні?

— Для того, щоб вести пропаганду серед робітників, треба створити на заводах і фабриках гуртки, — сказав Скворцов. — А це справа дуже складна.

— Згоден, що через гуртки найкраще було б спілкуватися з робітниками, — відповів Полянський, не звертаючи уваги на тон Скворцова. — Згоден, що створити їх нелегко. Але не можу погодитися з тим, що до того часу, доки ми не створимо гуртків, нічого не можна зробити для робітників. Адже ми можемо надрукувати на гектографі брошуру «Цар-голод» і розповсюдити її серед робітників, скажімо, Алафузовської фабрики.

— Це можна зробити, — посміхнувся Скворцов. — Та чи зрозуміють робітники все те, про що там говориться?

— Думаю, що зрозуміють, бо написана вона просто. Ось один абзац. — Полянський розкрив зошита, до якого була переписана брошура «Цар-голод», прочитав: — «Крадуть міністри, крадуть спокійно: тільки ордени одержують. Крадуть і беруть хабарі губернатори — хто цього не знає? Крадуть справники, станові, урядники, грабують своїх робітників фабриканти, поміщики. Всіх цих злодіїв у тюрмах немає!» Ну що, хіба цього не зрозуміють робітники? Цілком зрозуміють! Цінно в брошурі ще й те, що в ній розповідається, де шукати робітникам вихід із цього становища. Ось вам ще один — і вже останній — абзац: «Не природа створила капіталізм, а люди. А тому люди можуть і повинні змінити лад. Соціалісти думають, що необхідно створити зовсім інший порядок, — порядок соціалістичного господарства, за якого будуть викорінені всі ті лиха, які несе з собою капіталізм». Більше ніж зрозуміло, — згорнувши зошита, сказав Полянський. — І так написана вся брошура.

— То які будуть думки щодо цього? — спитав Скворцов по паузі, бо всі мовчали.

— Я за те, щоб надрукувати брошуру й розповсюдити серед робітників,— сказав Володя.

— Таку книжку й селяни залюбки прочитають,— спокійно, з лагідною посмішкою пробасив Сараханов.

— В принципі я теж не проти,— мовив Вигорницький, сторожко глянувши на Скворцова, який невдоволено морщив лоба.— Але... думаю, що за це треба взятися трохи пізніше.

— Ми з Юлею теж так думаємо! — кинула Амбарова, явно розписавшись за подругу без її згоди, що видно було з того, як Белова здивовано глянула на неї своїми сонними очима.

— Більшість, виходить, за те, щоб до цього питання повернутися пізніше, коли вже наладиться робота гуртка,— підсумував розмову Скворцов, явно задоволений тим, що вийшло так, як йому хотілося.— Ви не заперечуєте, Полянський?

— Мені залишилося тільки підкоритися більшості,— зробивши наголос на слові «більшості», сухо сказав Полянський і встав.— Якщо більшість не заперечує, то я відкладаюся.

— Мені теж час іти,— підвівся й Володя.

— А ми ще...— почала Амбарова, та й не доказала фрази до кінця, бо побачила, що Белова теж лаштується йти.— А ти, Юліє, куди?

— Я теж...— зніяковіло мовила Белова.— Мені теж треба йти...

— Сядь! — смикнувши Белову за руку, сердито наказала Амбарова.— Сядь, будь ласка!

Белова густо почервоніла, але не сіла.

Настала напружена тиша. Амбарова, побачивши, що її безмовна, але вперта подруга не має наміру підкорятися, і сама почала сердито збиратися. Володя поспішив вийти з кімнати. Коли вони з Полянським опинилися на вулиці, Сергій роздратовано сказав:

— Енергійна особа ця Амбарова!

— Надто навіть енергійна! — засміявся Володя, пригадавши, як гнівно Сергій косився на Амбарову. Помовчав, спитав: — Як вам сподобалося це засідання гуртка?

— Я ледь-ледь утримався, щоб не сказати Амбаровій те, що думав,— гнівно мовив Полянський.— Не сподобався й Скворцов. Корчить із себе всезнайку! Ні, мабуть, нічого з цієї витівки філософа Скворцова не вийде! Ви, бачу, не

згодні зі мною? — спитав Полянський по паузі, бо Володя не поспішав висловлювати свою думку.

— І згоден, і ні,— відповів Володя.— Скутість завжди буває, коли сходяться незнайомі люди. А спільну мову, я думаю, можна знайти..

— То, значить, варто ходити на заняття гуртка? — здивовано спитав Полянський.

— Так,— твердо сказав Володя.— І ось чому: по-перше, нічого кращого немає, а по-друге, роботу гуртка можна ще по-всякому повернути...

— Це так,— погодився Полянський.

— А щодо агітації серед робітників, то ви маєте рацію: нам треба налагоджувати з ними зв'язки.

2

Попечитель Масленников поїхав у відпустку в травні, а повернувся тільки у вересні, коли заняття в університеті вже розпочалися. Перший, хто до нього прийшов з доповіддю, був інспектор Потапов. Хоча Масленников повернувся з закордонних курортів таким же брезклим, як і їхав туди, Потапов, щоб догодити начальству, сказав, що вигляд у нього чудовий. Масленников знав, що Потапов бреше, а все-таки вдоволено посміхнувся: може, й справді так, адже збоку, як то кажуть, видніше. Він обережно підправив за великими вухами своє завжди масне, на проділ, як у монаха, прилизане волосся, сказав:

— Ну-с, Миколо Гавриловичу, доповідайте, як ви тут жили?

— Ой, не питаєте, Порфирію Миколайовичу! — тяжко зітхнувши, махнув рукою Потапов.— Без вас, кажу вам цілком відверто, не робота була, а мука. Жодного діла я не міг довести до кінця, як треба.

— Хіба й з Щербаковим важко працювати? — спитав Масленников, і брезкле, з чорними мішками під очима обличчя його вдоволено залиснілося: приємно було чути, що ніхто його не може замінити.

— Так, важко. Правда, він не ігнорував мене відверто, як це робив Кремльов, та не дуже й прислухався до моїх порад. І от наслідок лібералізму Щербакова: рідний брат державного злочинця Ульянова — студент нашого університету.

— Оце новина, — невдоволено підтягнув нижню губу, поклав голову Масленников.

— Та й взагалі,— вів далі Потапов,— Щербаков набрав багато таких студентів, яких нам доведеться скоро виключити...

— А чого ж ви до мого помічника не звернулися? — усміхаючись запитав Масленников, бо знав, що відповідь на це інспектор.

— Звертався і не раз! — нахмурився Потапов.— Але він робив усе так, як радив йому Щербаков.

— Так-так...— спроквола мовив Масленников.

— Кремльов ось уже тиждень як на службі, а я з ним ні разу не зміг поговорити,— уже одверто скаржився Потапов, виливаючи попечителю все, що накипіло на душі.— На квартирі він мене не приймає, хоча всім іншим, навіть студентам, хід туди вільний. В університет він приходить тільки на лекції. Доводиться ловити його на перервах і говорити при свідках, що не завжди, як ви розумієте, зручно. А він навмисне не хоче приймати мене одного, щоб показати всім, що до тих заходів, яких інспекція вживає для наведення порядку в університеті, він не має ніякого відношення. Кажу вам, Порфирію Миколайовичу, як на сповіді: працювати з таким ректором просто кара божа. Це суцільна мука, а не робота! Я вже подумую про те, чи не подати у відставку? — збрехав Потапов, щоб набити собі ціну, бо знав, що Масленников ніколи не погодиться відпустити його.

— Про це киньте й думати! — сердито залупав вічно припухлими, мовби заспаними очима Масленников.— Ні я, ні міністр, який з великою повагою ставиться до вас,— про що свідчать надані вам і чин, і пенсія, і орден,— нізачо не відпустимо вас. А про лібералізм ректора Кремльова я вже доповідав не раз. І міністр настроений замінити його кимсь іншим, але, як сам мені сказав, не має формальних підстав це зробити,— Масленников помовчав, засмучено наморщивши лоба, спитав: — Підписки в студентів, як наказував міністр, уже відібрали?

— Так, відібрали!

— Пройшло все спокійно? Не було таких, що відмовлялись?

— Ні. І це нас просто здивувало. Ми були впевнені, що почнеться агітація: не давати підписок. А виявилось,— про це пізніше доніс мені студент Ферлюдін,— у земляцтвах було вирішено підписки давати, але не вважати себе зобов'язаними.

— Он як! — округлив очі Масленников, і чорні мішки під ними зробилися ще більшими.

— Отже, гуртки земляцтв існують,— сказав по паузі Потапов.— Сьогодні ось донесли педелі, що в Собачному провулку якесь із земляцтв влаштувало харчевню, де відбуваються всілякі протизаконні зібрання. І доповідають, що Володимир Ульянов цілими днями товчється в тому кублі крамоли...

— Ну, а що професор Загоскін? — спитав Масленников, коли Потапов замовк.— Думає він міняти напрямок своєї газети?

— Здається, ні. Наскільки мені відомо, в складі співробітників газети неблагонадійних людей стало ще більше. Це все не може не впливати на студентів, які читають газету. А багато хто, наприклад студент Чириков, активно співробітничає в ній. Просто дивно: Загоскін перебуває на державній службі, як професор університету, йому довірено виховання молодих людей в дусі вірнопідданості, а він займається тим, що настроює студентів проти заходів уряду.

— Я вже, як ви пам'ятаєте, писав про це деканові юридичного факультету професору Осипову,— сказав Масленников, сердито потираючи кулаком пухле підборіддя, що він робив завжди, коли його охоплювала безсила злість.— Просив попередити Загоскіна, що коли він ближчим часом не поліпшить складу працівників редакції, то я змушений буду клопотати про увільнення його від обов'язків професора. Звання професора університету і посада редактора газети — несумісні.

— Запевняю вас, Порфирію Миколайовичу, що Загоскін і не думав прислухатися до ваших порад,— сказав Потапов.— До подібних порад він ставиться з одкритим презирством. Викличте того ж професора Осипова. Як цензор газети, він вам скаже, скільки йому доводиться викидати явно крамольних статей, скільки політично скомпрометованих елементів там друкують усе, що їм заманеться. Прогляньте цензорські примірники газети — і ви переконаєтесь, що я анітрохи не перебільшую.

— Я негайно зроблю це.

3

Земляки вже не раз запрошували Володю зайти до них. Він обіцяв, що колись загляне, але не заходив. І ось чому: тут, в Казані, як і в Симбірську після страти Олександра, однокласники трималися від нього на відстані. Ми, мовляв,

хоча й разом навчались, а дружби з ним не водимо, він брат державного злочинця. Та згодом усі вони побачили, що студенти-старшокурсники не тільки не уникають Ульянова, а, навпаки, вважають за честь дружити з ним; збагнули, що Казань — не Сибірськ, а університет — не гімназія, що тут панують зовсім інші закони, і до тих, хто цими неписаними законами нехтує, всі ставляться з презирством.

— Слухайте, Ульянов, — говорив Сергій Полянський, як завжди, різко всміхаючись. — На вас однокласники гніваються. Запрошуємо, кажуть, а він обіцяє й не заходить.

— Був час, — спохмурнів Володя, — коли і я їх до себе запрошував. Вони обіцяли, але не заходили.

— Це їм, звичайно, не робить честі, — сказав Сергій, — але треба зважити, що там доводилося прислухатись до того, що тато й мама кажуть. А тут є можливість жити своїм розумом.

— Я про це, правду кажучи, не подумав, — одверто признався Володя. — Доведеться зайти колп-небудь.

— То, може, зараз і заглянемо? — запропонував Сергій.

— А чого ж, давайте, — погодився Володя.

На розі Рибнорядської й Малої Проломної були так звані «Стенановські номери», де зупинялися студенти. Тут кілька років постійно мешкав Федір Мотовилов. Федір був хлопець тихий, добрий. А тому всі, хто приїздив із Сибірська й не знав, де зупинитись, ішли до нього. Якщо в номерах місць не було, Федя віддавав гостям свою кімнату — часто траплялось, що гостей тих він уперше бачив, — а сам ішов ночувати до знайомих. І в перші дні занять завжди виходило так, що Федя тижнями не ночував у своїй кімнаті. Поміг Федя влаштуватися і Володимир однокласникам.

У земляків Володя і Сергій застали бенкет. виявляється, тут відбувалася «посвята» новачків у студенти. В невеликій кімнаті Феді Мотовилова довкола заставленого пляшками стола галасували студенти. Побачивши Володю й Сергія, земляки облишили сперечання про сенс життя, заходилися припрошувати гостей до столу.

Та коли гості всілися, то виявилось, що в пляшках не залишилося й краплі вина. Федя Мотовилов кудись зник і через кілька хвилин з'явився з двома пляшками вина. Всі наповнили келихи, випили. І знову спалахнула запекла суперечка. Кожен хотів висловити ті заповітні думки, які в гімназії ще сиділи під трьома замками, а тут рвалися на волю. Всі кричали, і, як водиться, коли до сперечань при-

мішується вино, ніхто нікого не слухав. До Володі підсів Мотовилов. Він вдоволено, лагідно посміхався. Одначе великі темні очі його були наповнені тим особливим сумом, який з'являється в очах людей тяжко хворих, котрим здається, що ось-ось уже й смерть має прийти.

— Радий, що ви, Ульянов, зайшли,— сказав Федя м'яким, ласкавим голосом.— Давно хотів ближче з вами познайомитися, та все якось... не випадало. Я добре знав вашого брата, хоча на три роки старший від нього. Оскільки я часто хворів, то він не тільки догнав мене, а навіть на рік раніше закінчив гімназію. А рік нам довелося вчитись разом. І коли я почув, що його страчено, в душі моїй щось просто перевернулося. Якщо раніше я не вірив тільки в бога, то тепер не вірю і в людей, і — що найстрашніше — не вірю і в самого себе. А оця зневіра в самому собі... Скажіть, вам доводилось відчувати щось подібне?

— Здається, ні,— відповів Володя, пильно придивляючись до Мотовилова.

— То ваше щастя! — ледь помітно, мовби приховуючи задрість, всміхнувся Федя. Помсвчав, несміливо спитав: — А брат вам ніколи не говорив, що він утратив віру в усе на світі?

— Ні. В бога він, звичайно, не вірив. А про те, щоб не вірив у людей, в самого себе — я від нього не чув. Саша дуже любив життя, свято вірив у те, що людство неодмінно побудує колись таке суспільство, про яке мріяли його кращі сини...

— А я в це не вірю! Ні в що я не вірю,— з нудьгою й відчаєм сказав Мотовилов.— Інколи мені навіть здається, що я — це вже й не я, а лише тінь моя. Дивне це відчуття, нікому не бажаю його.

— Про що ви тут? — підсів до Феді Сергій Полянський, глузливо засміявся і сам відповів: — Про те, що тяжко жити на світі без віри в бога, в себе і в людей?

— От бачите, Ульянов,— сказав Федя, і в його м'якому голосі забринів такий біль, що Сергій перестав сміятися.— Він глузує...

— Федю, пробач! Пробач,— обнявши Мотовилова за плечі, примирливо мовив Сергій.— Я трохи випив, от і вирвалось... І взагалі, панове...— підхопився, заплескав у долоні Полянський.— Увага, сини alma-mater!¹ — і коли гамір стих, запропонував: — Досить сперечань! За один вечір ми

¹ Мати-годувальниця (лат.).

все одно світу не перевернемо, всіх не ошасливімо. У нас іще буде час все це зробити, всього цього зректися, все це забути, з усього цього посміятися, як з дитячого марення! Давайте заспіваємо наших студентських пісень! Федю, затагуй!

— Щось нема настрою,— зніяковіло всміхаючись, тихо відповів Мотовилов.— Краще вип'ємо ще по одній...

Кілька голосів закричало: пісню! Пісню! Мотовилова оточили, заходилися просити, бо всі знали, що в нього гарний голос. Той довго відмовлявся, нарешті здався, затагнув м'яким, сумовитим тенором:

Золотых наших дней
Уж немного осталось,
А бессонных ночей
Половина промчалась.

Всі хором підхопили:

Проведемте ж, друзья,
Эту ночь веселей,
Пусть студентов семья
Соберется тесней...

Проспівали цю пісню досить дружно, бо після заспіву Мотовилова повторювались одні й ті ж рядки приспіву. А коли Мотовилов затагнув улюблену пісню казанських студентів «Стою один я перед избушкой», то підтримав його лише Полянський: новачки ще не знали слів. Співи розладнались. Однокласник Володин Кость Гнедков запропонував збігати по шампанське. Володя, якому не дуже подобалась ця «посвята», встав із-за столу, сказав, що в нього, на жаль, є невідкладні справи, а тому він просить пробачення, що змушений залишити компанію. Його почали умовляти, щоб він ще посидів, та Володя настояв на своєму. Мотовилов попросив дозволу провести його. І коли вони вийшли на вулицю, сказав:

— Бачу, вам не дуже сподобалася компанія.

— Причина тому одна: те, що я не навчився пити,— засміявся Володя.— А тверезий серед п'яних, як відомо, завжди відчуває себе незручно.

— Згоден з вами. Та не журіться,— м'яко всміхнувся Мотовилов,— навчитися пити ще встигнете. Це, здається, найлегша з усіх наук, які існують на світі. Кажуть, що вино допомагає й від невіри, бо тамує біль душі. А моя душа створена якось так, що й вино не заглушує, а посилює біль.— Мотовилов помовчав, сказав: — Пробачте, але мені

ще хотілось дещо спитати у вас про брата. Може, це вам неприємно, то я...

— Ні, ні, будь ласка! — відповів Володя, якого дуже зацікавила ця розмова.— Я завжди радий говорити про Сашу. Але одверто признаюся вам: брат не тільки мені, а й сестрі Анні, яка жила в Петербурзі, нічого не говорив про свою участь у замахові на царя. А про те, що кожна чесна людина повинна боротися з тиранією, що зміна суспільного ладу в Росії не тільки можлива, а й неминуча,— він не раз говорив. Сестра Аня розповідала мені, що брат дуже ретельно вивчав твори Маркса, навіть перекладав їх російською мовою.

— Гм... А мені казали, що терористи — люди, які ні в що не вірять. А що в душі моїй не залишилось ніякої віри, то, може, я теж терорист? Може, мені треба дістати бомбу й кинути її під карету царя? — помовчавши, Мотовилов вів далі.— Може, воно й смішно, але саме оці ось міркування утримали мене від самогубства. Так-так, цілком одверто вам кажу,— помітивши, що Ульянов здивовано глянув на нього, сказав Мотовилов.— Я вже й пістолет купив, і листа написав, у якому виклав мотиви самогубства. А тут надійшла звістка, що вашого брата й друзів його стратили. Соромно мені стало, що вони он як розпорядилися своїм життям, а я... Ну, і порвав я листа, а пістолета не продав. Може, він ще згодиться для чогось іншого, важливішого. Був у мене тут і однодумець — студент Рафаїл Володимиров. Ми вирішили з ним навіть групу терористів створити. Та він не витримав злиднів, недавно, як ви знаєте, пустив кулю в серце. А що мені робити — ніяк не можу збагнути.

Довго того вечора ходив Володя з Мотовиловим по місту, довго розмовляв із ним. І добрий, тихий Федя з сумними очима все більше подобався йому. Було в цій людині щось спільне з братом Сашею. Так, як і Сашу, його любили всі, хто знав. Він, як і Саша, був з тих людей, які не мали ворогів, хоча ніколи не поступалися своїми переконаннями. Не було тільки в Саші оцієї зневіри в усьому, оцього смертного суму в очах.

4

Нарешті оголосили: завтра розпочинає читання лекцій професор Загоскін. Невеличка аудиторія — перший курс юридичного факультету слухав лекції на другому поверсі правого крила — переповнена вщерть.

Це було вперше за всі дні занять, бо кожному хотілося послухати професора Загоскіна, якого хвалили старшокурсники. Крім того, цікаво подивитися на людину, що не тільки читає лекції, а й видає газету «Волжский вестник». Газету, яка нерідко друкує досить сміливі статті. Кілька разів цю газету хотіли закрити за її одверто ліберальний дух, та вона все трималася завдяки енергії й неабиякому розумові свого видавця.

Ще до початку занять було вивішено теми творів на золоті медалі по юридичному факультету. Професор Загоскін запропонував тему: «Історія кодифікації¹ в Росії від видання уложення царя й великого князя Олексія Михайловича до видання зводу законів Російської імперії». Багатьох студентів тема ця засмутила, бо, щоб розробити її, треба було вивчати першоджерела, а не самі тільки підручники. І такі любителі легких перемог, як Ферлюдін, вхопилися за тему приват-доцента Виноградського: «Кримінально-судова експертиза». Володя ж думав, що коли він візьметься за написання твору на золоту медаль — адже Саша писав! — то обере саме тему професора Загоскіна.

Студенти, як водиться, знали про своїх учителів чисто все: як ті навчалися в гімназії, як закінчили університет, які наукові праці написали. Знали, як і за чією високою протекцією підіймався вгору той чи інший. І вже ці біографічні дані впливали на ставлення студентів до своїх викладачів. Що ж до професора Загоскіна, то біографія його була блискуча: гімназію й університет він закінчив з золотими медалями. Двадцяти восьми літ був уже доктором державного права, професором, автором багатьох наукових праць з історії російського права. Володя, почувши все це, думав, що до аудиторії ввійде літня людина. І дуже здивувався, коли побачив, що на кафедрі піднявся, привітно всміхаючись, чоловік, у густій чуприні котрого зовсім не було свини. Високий лоб майже без записин, під широкими чорними бровами — розумні очі з тим особливим виразом, який означає, що в людини добре, м'яке серце. Вуса, коротко підстрижена густа смолисто-чорна борідка. Професор, котрому було всього тридцять шість років, привітавшись, пильно оглянув аудиторію, лагідно всміхнувся.

— Панове, перш ніж розпочати читання курсу, мені б хотілося познайомитися з вами. Я прочитаю список. Тих,

¹ Зібрання законів.

чий прізвища буду називати, якщо це вас, панове, не утруднить, прошу встати. Ні в кого немає заперечень проти цього? — Всі мовчали.— Тоді дозвольте розпочати за алфавітом...

І Загоскін почав читати список. Декого питав, у якій гімназії навчався. Тих, хто навчався рік або й два на інших факультетах, питав, з яких міркувань вони перейшли на юридичний.

— Ульянов Володимир Ілліч.

— Я,— підвівшись, відповів Володя.

— Закінчили Симбірську гімназію з золотою медаллю? — пильно і, як здалося Володі, якимось не так, як на всіх інших, глянув на нього Загоскін.

— Так.

— Дуже приємно,— вдоволено усміхнувся Загоскін.— Сідайте, будь ласка.

— Наука антропології та історії первісної культури,— закінчивши знайомство, почав Загоскін лекцію,— свідчить про те, що людина ніколи не існувала без спілкування з подібними собі істотами. Всі вчення про первісний природний стан — *status naturae*, якими були багаті XVII та XVIII століття, треба визнати лише штучними вихідними точками для побудови більш чи менш дотепних теорій і систем природного права. Людина є істота, якій, поряд з іншими живими істотами, властиві різні потреби, необхідні для задоволення цілей її існування. Перш за все існування фізичного. Інстинкт кожного людського роду підказує йому і необхідність користуватися тими благами, які так чи інакше можуть сприяти задоволенню цих потреб. Але що було б з людським співжиттям, якби люди керувалися тільки своїми тваринними інстинктами?

Професор окинув пильним поглядом студентів, що уважно слухали його, помовчав, наче ждав, хто і що скаже у відповідь на його запитання, вів далі:

— За таких умов можливе було б лише стадне, а не громадське життя, що ґрунтується на взаємному узгодженні окремими індивідами своїх інтересів; на тому великому принципі співжиття, коли свобода однієї особи була б сумісна з свободою тих, хто її оточує; на спільному прагненні не тільки до матеріальних, а й до духовних цілей свого існування. Отже, виявом духовного життя людства і є право, яке, ґрунтуючись на економічному інтересі, властивому кожній людині, являє собою сукупність умов для розумового життя як окремих індивідів, так і людських суспільств.

Умов саме для розумового життя, бо все те, що суперечить розумові, не може бути й предметом права...

Говорив Загоскін без конспекту, що більше всього сподобалося студентам. З пам'яті читав і цитати. За кожним словом відчувалося, що він не напружує пам'яті, а ледь встигає передавати потік думок. Думок, які глибоко за- своєні ним, які пройшли через його серце. Оце вільне володіння матеріалом, оця емоційна напруга з перших же слів Загоскіна полонили його слухачів. Студенти не просто з увагою, а з захопленням ловили кожне його слово. Раділи з того, що нарешті вони слухають лекцію справжнього вченого, а не чиновника від науки.

5

До від'їзду з Симбірська ні Володя, ні Оля золотих медалей не одержали. Сказали їм, що документи будуть готові лише у вересні. Треба було комусь їхати до Симбірська, щоб забрати медалі. Володя відмовився. «Немає в мене бажання,— сказав,— зустрічатися з усією тією мерзеною публікою». Та й лекції пропускати в перші ж дні занять — значило мати неприємність. По медалі зголосилася поїхати Оля. Сонячну погоду ось-ось могли змінити холоди, а тому вона не стала ждати, поки переселяться на нову квартиру, почала збиратися в дорогу. Володя написав їй доручення на одержання його медалі, завірив у нотаріуса, бо йшлося ж про золото.

Мама на цей час була в Кокушкіні, і Володя з Митею поїхали проваджати Олю.

— Ти ж не затримуйся там довго,— наказував Володя, прощаючись із сестрою,— а то мама буде хвилюватись. Я ж почуватиму себе винним, що сам не поїхав.

— Не забудь мій ніжик забрати,— вдєсяте повторював своє прохання Митя.— Я його в альтанці за лавкою сховав, там і залишив. А мені він конче потрібний. Чуєш, Олю?

— Та чую, чую! — сміючись відповідала Оля.— Обіцяю тобі, що й додому не повернуся, поки не знайду твого ножика! Ну, хлопчики, ідіть, а то он уже третій дзвінок лунає. Зараз трап прибиратимуть.— Оля обняла Митю, міцно потисла руку Володі.— Ідіть, ідіть...

— Не довго ж там! — крикнув Володя, коли пароплав рушив од пристані.

— Ножика не забудь! — ще раз нагадав Митя.

Оля махала рукою, сміялась і щось кричала, та її зовсім не було чути. Вона бачила, що брати довго ще стояли на пристані. І лише тоді, коли пароплав з гирла Казанки вийшов на Волгу, хлопці загубилися в натовпі.

В Симбірську Оля зупинилась у Віри Василівни Кашкадамової, яку Ульянови глибоко поважали й любили. Віра Василівна дуже зраділа гості. Вони майже до ранку не спали: Віра Василівна розповідала Олі симбірські новини.

Оля ще в Казані вирішила — і на цьому наполягав Володя, — що ні до кого, крім Кашкадамової та Яковлевих, вона заходити не буде. Навіть до своїх подруг, бо коли подруги будуть їй раді, то їх рідні на її візит можуть подивитися зовсім по-іншому. Всі, звичайно, довідаються, що вона приїхала, і хто захоче і не побойтсья, то прийде до неї. Так воно й сталося: майже всі знали, що Оля приїхала, а прийшла до неї лише донька Стржалковського — Ніна. Батько Нінин працював разом з Іллею Миколайовичем, і трапилось так, що пережив свого начальника всього на два місяці. Оця давня дружба Стржалковських і Ульянових не порушилась і після страти Саші.

Ніна пішла провести Олю до гімназії. По дорозі вони зайшли на пошту. Оля, як обіцяла, послала телеграму, що доїхала добре.

Тільки-но вони вийшли з пошти, як назустріч їм показався викладач фізики Годнев. Порівнявшись з Олею й Ніною, Годнев підняв капелюха, мовив:

— Добрий день, Ніно!

На Олю ж навіть не глянув, наче її тут і не було. Олі хотілося сказати щось різке. Та стрималася заради Ніни. Бо вона поїде, а Ніні тут жити. Всі вони й так будуть — це вже видно — косо позирати на Ніну за те, що ходила з сестрою державного злочинця по місту. Оля глибоко зітхнула, щоб угамувати серце, яке несамовито калатало від обурення, сказала:

— Яке все-таки щастя, що ми поїхали відціля. Жити серед таких людей, як Годнев, було б для всіх нас просто мукою.

Біля гімназії подруги зустріли вчителя Єгорова. Той теж привітався лише з Ніною, зробивши вигляд, що Олі не впізнав. Після цього Олі захотілося піти на пристань, сісти на пароплав і повернутися до Казані, щоб не зустрічатися зі всіма оцими вірнопідданими негідниками. Та було незручно перед Володею й мамою. Особливо перед мамою, бо якщо вона медалей не одержить, то доведеться мамі їхати.

Треба все це перетерпіти, щоб не перекладати на маму зайвого тягара, вона й без того багато вже вистраждала.

— Я тебе, Олю, почекаю в Карамзінському скверику,— сказала Ніна, коли вони дійшли до чоловічої гімназії.

— Ні, ти йди додому, бо я не впевнена, що швидко справлюся.

— Добре. Тільки ж гляди обов'язково зайди до нас, а то мама буде сердитись на тебе.

— Зайду.

Перше, що помітила Оля, коли зайшла в коридор,— це мармурова дошка, на якій золотими буквами було викарбовано імена всіх гімназистів, нагороджених медалями. Дошку вже встигли переробити, бо імені Саші на ній не було. Не значилося й імені Володі. Це вже було просто смішно. Золотою медаллю нагородили, а викарбовувати ім'я на мармуровій дошці побоялись. Може, й медалі не дадуть? Ця думка так вразила Олю, що вона кілька хвилин стояла в коридорі,— добре, що всі були на уроці й ніхто того не бачив,— розмірковуючи, що їй робити: йти все-таки до Керенського чи повертати назад? Вирішила йти.

Федір Михайлович Керенський зустрів Олю досить привітно. Запросив сісти, спитав, чи вступив Володя до університету. І коли Оля сказала, що Володя вже слухає лекції, на широкому, різко окресленому обличчі Керенського засяяла вдоволення усмішка. Він пригладив свої коротко підстрижені вуса, що завжди робив, коли чув щось приємне для себе, спитав, який факультет Володя обрав. Те, що Володя вступив на юридичний факультет, а не на філологічний, Федору Михайловичу не дуже сподобалося. Він був переконаний, що справжнє покликання Володі — це література, бо ніхто не вмів так добре писати твори, як він. Ну, та нічого: хай, мовляв, закінчує юридичний...

— Буду радий, якщо він навчатиметься в університеті так, як у гімназії,— сказав на закінчення Керенський.— А медаль його ми вам зараз видамо. Ходіте до канцелярії...

Проходячи коридором гімназії, Оля знову зустріла вчителя Єгорова. Побачивши Олю поруч з директором, він уклонився їй. Та тепер Оля зробила вигляд, що не помітила його. В канцелярській книзі вона написала: «Золоту медаль Володимира Ульянова, за дорученням його, одержала 13 вересня 1887 року». Того ж дня одержала й свою медаль, сходила на батькову могилу. Квіти, що їх садила мама, вже зів'яли. Оля поклала біля хреста букет жоржин. Дала сторожу п'ять карбованців, як наказувала мама, просила,

щоб він доглядав могилу. З кладовища пішла до свого будинку. Та біля воріт так розхвилювалася, що не могла втримати сліз. Такий біль пройняв її серце за всім оцим з дитинства рідним! Навіть коли виїжджала з Симбірська, то не так серце боліло. Тоді ще мовби не вірилося, що вже більш ніколи сюди не вернеться.

В такому стані Оля не хотіла показуватись новим господарям будинку. А тому прохання Миті вона не виконала. Щоб не засмучувати його, купила нового ножика. Відвідала ще одних вірних друзів — Яковлевих. І хоча вони просили її хоч трохи погостити, Оля в той же вечір сіла на пароплав, що йшов до Казані. Цього разу вона прощалася з Симбірськом назавжди. І не шкодувала. А серце все одно щеміло, бо прощалася навіки не тільки з Симбірськом, а й із своїм дитинством, яке тут промайнуло.

6

Лише в кінці жовтня Ульянови перебралися на нову квартиру. Після того як вони стільки років прожили в своєму будинкові, оці часті переїзди були для них справжнім стихійним лихом.

Вслід за теплою погодою, що стояла в Казані на початку вересня, наступили холода. Ранками все вкривалося інеем від нічних заморозків.

У новій квартирі було холодно й незатишно, і Володя приходив додому тільки поїсти. Вільний від лекцій час він проводив то в бібліотеці, то в курильній кімнаті, то в студентській харчівні.

Марія Олександрівна, як тільки влаштувалася на новому місці, поїхала до Кокушкіна, бо Аня захворіла на інфлюенцу¹, епідемія якої прийшла разом з холодами. Щоб усе хазяйство не впало на Оліні руки, з Кокушкіна повернулася няня.

А через два дні на нову квартиру до них прийшла схвильована тьотя Анна, спитала:

— Де мама?

— Поїхала в Кокушкіно,— відповіла Оля.

— Коли повернеться?

— Мабуть, не скоро. А що сталось?

— А де Володя? — не відповівши на запитання, спитала тьотя Анна.

¹ Так називали в ті часи грип.

— В університеті. І сказав, що буде тільки ввечері.

— Ох...— тяжко зітхнула тьотя Анна. Глянула на няню, сказала: — Ходім-но, Олю, посеekretничаємо.— І коли вони вийшли в другу кімнату, тьотя тихо, щоб не чула няня, мовила: — Знов якась неприємність.— Вона дістала з сумочки папірець, подала Олі.— От дивись: маму викликають у поліцію. Я просто не збагну, що б це могло значити?

Оля прочитала повістку, сказала:

— Може, це відповідь на маминого листа. Адже мама просила, щоб нам повернули Сашині речі.

— Слава богу! — полегшено зітхнула тьотя Анна.— А то я вже не знала, що й думати. Треба, значить, негайно посилати когось в Кокушкіно...

— Навіщо? Мамин паспорт дома, я візьму його і піду туди сама. Якщо ж вони не захочуть зі мною розмовляти, тоді пошлемо по маму. Це, звичайно, лише моє припущення, що йдеться про Сашині речі. Може бути щось інше.

— Що саме? — знову захвилювалась тьотя Анна.

— Можливо, Ані скоротили строк заслання. А може, дозволили відбувати його в Казані, хоча б узимку. Отже, все узнати, а тоді вже посилати по маму. А то уявляєте її становище: одержує виклик до поліції і не знає, в якій справі. Що вона передумає, бідна, поки добереться до Казані. Як хвилюватиметься Аня, коли мама поїде сюди. Ні, мені обов'язково треба туди сходити!

— Може, тоді краще мені піти? — спитала тьотя Анна.

— Ні-ні, я сама.

— Ну, йди. Та коли повернешся, то одразу ж забіжи до мене й скажи, що там таке.

— Добре,— пообіцяла Оля.

Ніколи Оля в поліцію не ходила. Поліцейських ненавиділа, як своїх заклятих ворогів. І коли підійшла до приміщення поліції, то відчула, що серце її прискорено стукає. Та Оля була не з полохливих. Сміливо зайшла в приміщення, подавши повістку черговому, спитала, до кого їй треба звернутися.

Той показав, як пройти до поліцмейстера.

Маленький, круглий поліцмейстер прийняв Олю аж надто люб'язно. Хоча прізвище поліцмейстер мав російське — Панфілов, а скидався на татарина: бритоголовий, вилицюватий. Очі косі, хитро прикриті пухлими повіками. Він спитав Олю, чого мати сама не прийшла, казенно поспівчував («Ай-ай, дуже шкода!»), що сестра хворіє. Порадив Олі побільше сидіти дома, бо епідемія отієї інфлуенци

охопила майже всю Казань. Потім дістав пакет з шухляди, сказав:

— Взагалі-то я не маю права видавати вам цей пакет;— поліцейстер покліпав косими очима, вдавано зітхнув.— Та що ж робити: доведеться зважити на обставини,— він подав Олі конверт.— Розпишіться тільки, що ви одержали листа за дорученням матері...

Додому Оля не йшла, а бігла. На щастя, й Володя вже повернувся з університету. Вони, сховавшись від няні у Володичиній кімнаті, розпечатали конверт.

В листі повідомлялося, що плед і годинник, які лишилися після страти Олександра Ілліча Ульянова, продано, а гроші пішли на покриття судових витрат.

7

У інспектора Потапова було два помічники (субінспектори), вісім педелів. А він усе скаржився, що в нього мало людей. Субінспектори й педелі весь день нишпорили по коридорах та аудиторіях. Де яку записку знайдуть, де яке слово підслухають — усе це несуть до інспектора.

Деяких педелів можна було купити за чарку горілки, інших — за п'ятака чи навіть за цигарку. А педель Поморов був зовсім «непідкупним» служакою: він брав усе, що йому давали, а доносив однаково. Поморов — колишній жандармський унтер-офіцер, якого полковник Гангардт вигнав за те, що той написав донос навіть на нього. Боячись нових кляуз, — а Поморов багато чого знав, — полковник Гангардт умовив Потапова взяти його педелем.

Справжню причину звільнення Гангардт, як водиться між такими «щирими» друзями, від Потапова приховав. Старий, мовляв, Поморов, важко йому вже конвоювати арештантів, а педелем така досвідчена людина ще послужить.

Худий, довгий, як дишло. Голова маленька, вуха великі, мов у кажана. Ніс перебитий і скривлений набік. Верхня губа розсічена. І коли на його землистому, вузькому обличчі з'являлася усмішка, то схоже було, що він когось перекирвляє. Що таке совість, сором — він, здавалося, зовсім не знав. Стоїть ось Поморов під дверима, приклавши до щілини велике вухо, й слухає. Сергій Полянський підходить до нього, питає:

— Що, пане Поморов, лекцію з паразитології слухаєте?

— Так, слухаю, — криво посміхаючись, відповідає Поморов.

— А за таке слухання, я чув, можна й ляпаса схопити.

— Можна,— погоджується Поморов з тією ж кривою посмішкою.

— Хтось може вам, не знаючи, що ви слухаєте лекцію, і в обличчя плюнути.

— Плювали,— признається Поморов, бо справді таке було.— А я взяв хустку та й утерся...

Володя був свідком, коли цього Поморова відливали водою. Підслухував він під дверима. І чи загавився, чи хтось спеціально підстроїв це, як раптом двері, відчинені юрбою студентів, що сунули з аудиторії, так гупнули Поморова по голові, що він втратив свідомість.

Тиждень ходив з забинтованою головою, і студенти з уданим співчуттям питали:

— Що у вас, пане Поморов, лікарі визнали?

— Струс мозку,— якось кумедно-гордовито повідомляв Поморов.

— Оце диво! У вашій голові — і струс мозку. Це, знаєте, просто відкриття.

— А череп у вас не тріснув?

— Ні. Тільки в правому вусі все ще дзвенить.

— А що ж ви робитимете, як і в лівому задзвенить?

— Доведеться, мабуть, на пенсію йти.

— А як же ми без вас будемо? Ні, ви вже на пенсію не йдіть. А то, дивись, ще й університет закриють. Подивиться, подивиться міністр та й скаже: коли немає там Поморова, то не потрібен і університет. Ні, ви вже, будь ласка, не кидайте нас...

Величезне задоволення мав Поморов, коли ловив когось не по формі одягнутого. Він просто сяяв, побачивши, що студент одяг під куртку крамольну червону сорочку. Біг як очманілий до інспектора доповідати, що знайдено кандидата в карцер. А коли вже вів червоносорочечника в карцер, то вигляд у нього був такий, наче він царевбивцю конвоював. І весь день після того ходив мов іменинник. Студенти провчили його й за цю «любов» до червоного.

Сходи в правому й лівому крилі приміщення університету розташовані так, що знизу видно, що робиться в коридорах другого й третього поверхів. Глянув якось Поморов угору — о радість! Хтось стоїть, обіпершись на поручні, в червоних штанях. Це ж вірна подяка від інспектора! Адже студент з'явився не в сорочці, схований під курткою, а в червоних штанях, одягнених замість формених. Поморов — бігом наверх. Видерся на третій поверх, перевів подих. Шта-

нів червоних піде не видно. Забіг в одну аудиторію, в другу, в третю — червоних штанів немає. Та що таке? Невже йому приверзлося? Ще раз оглянув аудиторії — немає червоних штанів. Пішов униз. Глянь — знову червоні штани!

Сім разів бігав він на третій поверх, а червоні штани то з'являлися, то зникали. На восьмий раз він уже був зовсім безсилий. Він стояв унизу і наче заворожений дивився на червоні штани. А потім побіг і покликав субінспектора Войцеховича.

Але штани вже не з'являлися, хоч і як пильно вони вдвох дивилися вгору. Войцехович щось сердито сказав Поморову й пішов.

Студент у червоних штанах знову з'явився. Поморов, розгублено кліпаючи очима, дивився на цю червону примару. Потім крикнув, не маючи вже сили підійматися наверх:

— Ей, хто там у червоних штанах? Зійдіть сюди!

Біля Поморова почали збиратися студенти. Питали, кого він кличе, чого хвилюється? І запевняли, що ніяких червоних штанів на третьому поверсі вони не бачать. Радили піти до лікаря, бо якщо людині мерещиться червоне, то справи її погані. То, значить, розпочинається червона гарячка, якої не минають усі, в кого був струс мозку.

А пояснювалося все дуже просто. Студент Кость Алексєєв, відсидівши три дні в карцері за червону сорочку, вирішив «подякувати» Поморову. Він пошив червоні штани з тонкої матерії так, щоб їх можна було вмить скинути. Одягнув їх в аудиторії поверх форми і вийшов у коридор. І почався, як він казав, бій тореадора з биком. Поки Поморов підійметься наверх — він заскочить в аудиторію, скине штани й сховає в кишеню. Спуститься педель униз — він знову одягне їх.

Розділ четвертий

1

Міністр освіти Делянов завжди був за те, щоб якомога більше виганяти неблагонадійних з університетів, виселяти їх з міст. Лише така постійна чистка може оздоровити вищі учебні заклади, де крамола безупинно звиває свої осніні гнізда. І як тільки Делянов одержав від Масленникова телеграму з проханням виселити з Казані курсисток, він

негаймо поїхав до графа Толстого, бо тільки міністр внутрішніх справ міг дати дозвіл на це. По дорозі до графа Толстого він, як давно було заведено, заїхав до Победоносцева. Обер-прокурор сиподу хворів, а тому ще більше ніж завжди був усім невдоволений. Скаржився, що в Гатчині до нього вже не прислухаються, як колись. Государя, мовляв, оточили безчесні інтригани, люди обмежені, егоїстичні, що дбають тільки про свої особисті справи, а не про державні. Делянов усі ці скарги чув тисячу разів, а тому тільки улесливо посміхався та диневидною головою хитав: так, мовляв, так.

— Один лише граф Толстой і дбає про справи державні,— закінчив Победоносцев свою тираду.— Один лише він і стоїть міцно на власних ногах. Та мене жах охоплює, як подумаю, що за здоров'ям своїм він уже напівмертвий. Де найти заміну, як його не стане?

— Так, вигляд у Дмитра Андрійовича не дуже гарний,— сказав Делянов.— І я сам від нього чув: не подає у відставку лише тому, що хоче довести до кінця в Державній раді свій проект про земських начальників...

Говорив Делянов, як завжди, зовсім не те, що думав. А думав він ось що: графа Толстого на посаді міністра утримують не проекти державного значення, а шістдесят тисяч платні, казенна квартира, становище першого міністра. Делянов, як і всі інші міністри, заздрило Толстому, боявся його, ненавидів, хоч про це не тільки нікому не говорив, а й вигляду не подавав. А вже коли приходив до Толстого, то упадав перед ним, як і перед царем. Граф Толстой з презирством ставився до нього, називав його вірменським нулем.

Толстой зустрів Делянова, як завжди, начальственно, стримано. Не підводячись з крісла, сунув йому свою кістляву, холодну, як у мерця, руку, мовив:

— Сідайте, будь ласка. Я сьогодні вже, як бачите, непогано себе почуваю.

— Так, у вас, Дмитре Андрійовичу, значно кращий вигляд, ніж був на тому тижні,— щоб догодити, улесливо посміхаючись, брехав Делянов.— Значно кращий, і я дуже радий...

Делянов хоч і ненавидів Толстого, але й боявся того часу, коли цей напівмерець віддасть богу душу. В наступному році виповнювалося п'ятдесят літ, як Делянов поступив на службу. Він мріяв про графський титул. Говорив про це з Толстим, той пообіцяв, що буде просити царя.

— А привела мене до вас, ваше сіятельство,— мовив Делянов, зробивши наголос на цьому «сіятельство», мовби нагадуючи ще раз, як йому не терпиться, щоб і його теж так величали,— конче важлива справа. Через кілька днів у Казанському університеті має бути урочистий акт. Попечитель та інспектор вживають заходів, щоб це торжество пройшло без будь-яких інцидентів, які так часто затьмарюють наші університетські акти, дякуючи агітації нігілістів. З телеграми, яку я щойно одержав від попечителя Казанського учбового округу, видно: є небезпека, що крамола використає акт для своїх підступних цілей. А тому попечитель Масленников просить негайно вислати з Казані двиць-нігілісток Амбарову і Белову. Обох їх, як повідомляє Масленников, було торік вислано з Петербурга.

Граф Толстой подзвонив. Черговому офіцеру, який з'явився в дверях, наказав:

— Запросіть Дурново!

— Слухаю.

А коли директор департаменту поліції з'явився, граф наказав принести справи висланих до Казані Амбарової та Белової.

Поки Дурново ходив по справи, Толстой говорив:

— От бачите, Іване Давидовичу, я, виявляється, був правий: наші жіночі курси готували самих лише нігілісток.

— Так-так, ми добре зробили, що припинили набір на ці курси,— сказав Делянов.— Хоча, як ви знаєте, це багатьом не сподобалося.

— Подобається чи ні,— сердито мовив граф Толстой,— а я не допущу, щоб наших двиць перетворювали на мавп. Государ і государиня всіляко підтримують мене в цьому...

Граф Толстой говорив правду. Цар і цариця були проти надання вищої освіти жінкам. Цариця говорила всім: «Не розумію, навіщо жінці вища освіта? Вона тільки псує її». І не диво: адже цариця сама була малограмотна, обмежена людина. Ця копенгагенська міщанка вміла тільки танцювати. Уже навіть в ті роки, коли її старший син цесаревич Микола був повнолітнім, вона з вечора й до ранку танцювала на балах. Управитель її канцелярії розповідав, що про серйозні справи з царицею можна розмовляти не більше п'ятнадцяти хвилин: далі треба переходити на плітки, які вона могла слухати без кінця. А плели їй, щоб догодити, такі нісенітничі про курсисток-медичок, що вуха в'янули. Її запевняли, що медички ночами ріжуть трупи, ходять з людськими кістками в кишенях.

Прийшов Дурново з паперами. Граф Толстой погортав їх, насупився, сердито спитав:

— Хто наказав висилати цих нігілісток до університетського міста?

— Генерал Оржевський, як видно з резолюції,— відповів Дурново.

При самій згадці про Оржевського графа Толстого пересмикнуло,— так він ненавидів колишнього шефа жандармів. Довго не міг здихатися цього інтригана Оржевського і тільки недавно, зваливши на нього всю провину за замах на царя, підготовлений групою Ульянова, вигнав.

— Ото такий дурень, як генерал Оржевський, і міг це зробити! — жовчно вилаявся Толстой.— Ці ж особи, як видно ось із справ, були членами соціал-демократичної організації «Товариство санкт-петербурзьких майстрових», яке створив запеклий революціонер Точинський. За одне це їх варто було загнати в Сибір років на п'ять... Крім того, вони брали участь і в добролюбовській демонстрації. Листівку про цю демонстрацію, як було доведено на слідстві, написав Ульянов, а сестра Ульянова навчалася на тих курсах, що й ці дівниці. От вам коло її замкнулося.

— А тепер вони в Казані, куди переїхали всі Ульянови,— вставив Делянов.— І не виключена можливість, що вже зв'язались і з сестрою Ульянова, і з молодшим його братом, який навчається в університеті.

— А навіщо ви його туди пустили? — сердито спитав Толстой.

— На жаль, його прийняли, не порадившись зі мною,— відповів Делянов, який був уже не радий, що сказав.— Доведеться серйозно взятися за Казанський університет. У наступному році я сам маю поїхати туди...

— І добре зробіть! Коли я прийняв посаду міністра освіти і поїхав по учбових закладах волзьких міст, то переконався: крамола саме там починає вити гнізда, а потім уже, підготувавши сили, переносить свою діяльність до Петербурга. І дивіться: Каракозов — з Казані, Ульянов — з Симбірська...

— Найкраще було б, звичайно, закрити університет у Казані, куди сунуть діти бідняків,— сказав Делянов, щоб догодити Толстому, бо знав, що той готовий всі університети знищити.— Та що скаже Європа?

— Ото й біда наша, що ми повсякчас озираємось на Європу! — сердито зауважив граф Толстой.— Озираємось, забуваючи, що майже скрізь там конституції, а у нас, слава

богу, ще монархічний лад, без якого Росія загине. І цієї очевидної істини, на жаль, багато хто не розуміє, про що я не раз говорив государю.

А що настала пауза, то Делянов повернувся до того, заради чого прийшов:

— Так я можу бути певен, ваше сіятельство, що зазначених нігілісток виселять з Казані?

— А коли там буде акт? — спитав граф Толстой.

— П'ятого листопада, ваше сіятельство.

Граф Толстой повернувся до Дурново, який усе ще стояв тут, наказав:

— Негайно надішліть телеграму губернатору! І попередьте, щоб доповіли про виконання наказу. А то там сидить Андрієвський. Він не кращий, здається, за свого брата екс-ректора, під крилом якого готувався замах на государя. Хоча брати вони й двоюрідні, а що стосується лібералізму, то душі в них рідні. Я вас, Петре Миколайовичу, — сказав Толстой, віддаючи Дурново папери, які той приніс, — більше не затримую. Прошу пробачення й у вас, Іване Давидовичу, — з натугою підіймаючись з крісла, мовив Толстой. — Мені час на процедури.

2

Оля сяjala: Володя погодився взяти її з собою на той вечір земляцтва, де він мав виступати. Запрошував і Сергій Полянський. Пообіцяв навіть зайти за нею, якщо вона, звичайно, не заперече. Це вже делікатний Сергій сказав явно заради ввічливості, бо не міг же він не бачити, як спалахнули її очі, коли вона почула оці слова від нього. Боже! Здається, ніколи й нічого вона так не бажала, як бути в колі друзів Володиних. Майже всі, з ким Володя дружить, — ровесники Саші. Всі вони схиляються перед Сашею, називають його стоїком, взірцем революціонера, якому переконання були дорожчі за життя. Ні, Саша, виявляється, не помер! Він живе, він бореться, коли його наслідують, коли у нього вчаться того, з якою самовідданістю треба відстоювати свої ідеали...

Наближався вечір, а Володя з університету не повертався. Оля нервувала: певже забув про неї? І Сергій обіцяв, та щось не з'являється. Але ж і зошит Володин дома. Ось акуратно переписаний конспект його виступу. Вчора Володя цілу ніч сидів: усе щось переробляв та доповнював. Читав і перечитував статті Чернишевського, Добролюбова,

Писарева. Ще в Кокушкіні Володя почав штудіювати нариси з політичної економії Мілля з примітками Чернишевського. Говорив, що Саша мав рацію, коли радив йому, перш ніж братися за «Капітал» Маркса (а він ще в гімназії за Сашиним прикладом намагався його перекладати російською мовою, але з цього нічого не вийшло), проштудіювати праці Чернишевського з питань політекономії. Захоплено говорив Олі:

— Яка енциклопедійність знань у цієї людини! Яка яскравість революційних поглядів! Який безощадний полемічний талант! І все це він робив, будучи в лещатах цензури! Змушений був писати, вдаючись до алегорій, до напівнатяків. Отож його статті треба перерхитувати по кілька разів, щоб знайти ключ для безпомилкової розшифровки.

За вікном уже зовсім стемніло, няня засвітила свічки, а Володі все не було. Оля сиділа як на голках: схоплювалась від кроків під вікнами, від стуку хвіртки. Хоча знала умовний знак Володин: він завжди, перш ніж зайти у двір, легенько стукав у шибку вікна. Ой господи, та що ж могло трапитися? Не міг же Володя забути і про неї, і про вечір, на якому мав виступати? Може, перенесли на інший день? А може, щось сталося з Володею? Хвилювання Олі, яка не знаходила собі місця, передалось і няні. Вони вдвох уже прислухалися до кожного шурхоту. Та ось нарешті почувся стукіт у шибку.

— Володя! — радісно крикнула Оля й побігла йому назустріч.

— От добре, що ти зустріла мене! — сказав Володя.

— Що сталося? — уловивши в голосі Володі якісь незвичні для нього нотки, спитала Оля.

Володя оглянувся, чи ніхто не підслуховує їх, тихо сказав:

— Амбарову й Белову заарештовано!

— За що? — здивувалась Оля. — Коли?

— Дві години тому, сказав Сергій. А за що — про те можна лише догадуватись. А ще раніше посадили Миколу Баранова — переконаного соціаліста-революціонера, з яким вони мали зв'язок. Можливо, під час слідства в справі Баранова щось вплигло і про них. Але все це припущення. Цілком ймовірно, що їх, скажімо, той же Ферлюдін продав. Адже вони не раз виступали в земляцьких гуртках. От що мене, Олю, затримало. Це ж змінило всі наші плани...

— Так вечора не буде? — спитала Оля.

— Сьогодні, певна річ, ні. Дехто думає, що після цих арештів розпочнеться нова чистка університету. На це є формальні підстави. З'ясовано, що ти, наприклад, член земляцтва. Все. Підписка твоя дає повне право виключити тебе з університету. Ну, ходім у кімнату, а то ти вже замерзла! Мама не приїхала?

— Ні. Є лист від Ані. Пише, що почуває себе значно краще. Просила маму, щоб поверталася до Казані, а мама не слухає, бо ще вважає її хворою. Такої думки, на жаль, і лікар. За нами всі дуже скучили, просять приїхати.

— Треба, треба їх провідати! Може, й ви, няню, в неділю з нами поїдете?

— А на кого ж дім залишимо?

— Няню, це не наш дім! — засміявся Володя. — Звикайте до того, що ми як наймачі живемо, що тут є хазяйка.

— Легко тобі сказати: звикайте, — сумно мовила няня. — А якщо воно ніяк не звикається? Ну що, вечерятимеш? А то Оля чекала на тебе, то ще й не обідала. Тільки Митя поїв, коли з гімназії вернувся. А потім як побіг до Ардашевих, то й досі нема.

— Знає, що ви не поскаржитесь мамі, тому й гуляє, — сказав Володя.

— Та не вмію я скаржитись, — розвела руками няня. — А треба б сказати Марії Олександрівні, щоб знав, як слухатись. А ти ж куди? — помітивши, що Володя не до столу сідає, а йде в свою кімнату. — Сідай вечеряти, бо й на тебе доведеться скаржитись.

— Насипайте, няню, я зараз!

— Ой, знаю я оте твое «зараз», — журливо похитала головою няня. — Знаю...

А проте заходилася збирати вечерю. Володя й Оля, зачинившись у його кімнаті, почали переглядати книги та журнали. Сергій сказав, що треба «почистити» архіви самим, поки цього не зробила поліція. Нічого у Володі особливо небезпечного не було. Тільки книги та журнали, які колись видавалися, а зараз заборонені. Шкода буде, якщо їх заберуть. Та можуть і прискіпатися: навіщо зберігав, навіщо читав, коли все це заборонено! Адже відомо: найрозумніше й найкорисніше те, що дозволено начальством! На Русі це єдина істина, яка не потребує ніяких доказів. А що більшість книжок і журналів було з бібліотеки дяді Пономарьова, то й вирішили віднести їх туди, де брали. Та додати до тих книг і свої.

Як няня не бубоніла, Володя й Оля сказали, що спершу

збігають по Митю, а тоді вже вечерятимуть. Забравши книги й журнали, подалися до Ардашевих-Пономарьових. На радість няні, як обіцяли, були там недовго. Привели й Митю. Оля дорогою корила його за те, що не слухав няні, і той пообіцяв: такого більше не буде. Він і сьогодні, мовляв, хотів повернутися додому зарання, та якось не помітив, коли вечір настав. А зібрався йти — тут і Володя з Олею за ним прибігли, наче він сам дороги додому не знає...

— От ми ж і винні,— засміявся Володя.— Чуєте, няню, він, виявляється, і сам дорогу додому знає! А ви боялися, що заблудиться. Гарний ти, Митю, хлопець. Дуже гарний. І якщо тобі чогось не вистачає, то це одного...

— Чого? — спитав Митя, обережно лизнувши ложку з гарячою кашею.

— Хоробрості! Адже ти не йшов додому тому, що собак боявся, а не тому, що не помітив, коли вечір настав. Так чи ні?

Митя сором'язливо мовчав, бо Володя вгадав. Якось Митя повертався від Ардашевих, і на цього напали собаки. А в руках і налічки не було. Довелось кричати «врятуйте». А гратися в Ардашевих так цікаво, що дійсно не помічаєш, коли й темніє надворі. Схаменешся — гай-гай, уже глуна ніч. І доводиться ждати, поки Оля або Володя прийдуть...

— Ну, так. А покажи-но мені, хоробрий витязю, як ти виконав уроки.— Погортавши братові зошити, Володя нахмурився.— Пишеш ти, Митю, бруднувато...

— Та то в мене перо погане,— зніяковіло почухав за вухом Митя.— Дуже дряпає...

— Ану, дай його сюди, попробую я ним щось надряпати,— попросив Володя. І коли Митя дав йому свою ручку, чітко, красиво вивів: «У Миті перо дряпає, а в мене, як бачите, ні. Чого б це? А того, що Митя не пише, а дряпає». — Ну, бачив?

— Та бачив...— почервонів Митя.— Інколи воно й у мене не дряпає, а інколи...

— Буває,— лагідно погодився Володя.— І, мабуть, тоді, коли перу більше хочеться гуляти, ніж писати. А що сьогодні перо вже нагулялось, то добре писатиме. Отже, бери, Митю, перо й перепиши все.

— Як? Усе завдання? — злякано округлив очі Митя.

— Так-так, усе. Можеш, звичайно, і не переписувати. Але тоді тобі доведеться порадувати маму трійкою. Не виключено, що вчитель і таку оцінку вважатиме надто високою. Адже ти сам казав, що він до тебе прискіпується...

— Казав. І так воно й є,— Митя зітхнув, почухав за вухом.— Доведеться переписати...

— Ти працюй, а ми з Олею прогуляємося. Ми скоро вернемося. Вдруге перевіряти я не буду, бо знаю, що перо тебе вже не підведе.

Коли одяглися й вийшли на вулицю, Володя сказав Олі:

— Давай пройдемося по місту. Може, наших побачимо, узнаємо щось про заарештованих. У мене все це просто з голови не виходить...

В газеті «Волжский вестник» з'явилось повідомлення: «Річний акт Казанського університету має відбутися, за звичаєм, 5 листопада. Акт вшанує своєю присутністю новий місцевий владика його Високопреосвященство Павло, член найсвятішого синоду архієпископ Казанський і Свіязський. Його Високопреосвященство виявив бажання особисто служити літургію, яка має бути цього дня в університетській церкві». Студенти, прочитавши це, говорили: залишилось ще університет перетворити в духовну академію. Отоді б інспектор сплав спокійно.

У цій бочці меду була вже крапля дьогтю. Замість «Імператорського Казанського університету» газета надрукувала просто — Казанського університету. За таку образу імператора попечитель Масленников зробив «внушення» редактору газети Загоскіну. Забобонний помічник попечителя Малиновський вбачав у цьому погану прикмету. Він говорив професору Щербакову:

— Хоч інспектор Потапов і запевняє, що акт пройде спокійно, я в це не вірю. Він оточив себе такими помічниками й педелями, які бояться сказати йому правду. Та й розуму в них немає, щоб розгадати хитрих, досвідчених в усіх справах студентів. Хіба може неписьменний педель перехитрити студента? Масленников ліг уже в ліжку, значить, на акт доведеться мені йти. В минулому році теж я ходив. Ну, чи не нахабство це?

Наступного дня, після того як в газеті з'явилось повідомлення, в університетській курильній кімнаті хтось вивісив таке оголошення: «Студенти! Просимо подати — хто, звичайно, скільки може — на вінок пану інспектору. Всім відомо, як піклувався покійник про нас, студентів, як усі любили його. Він так багато зробив для університету, що краще не перелічувати всього, а то від наших похвал він і в труні перевернеться. Тільки минулої весни на його вимогу було виключено з університету: Биховського, Гончарова, Войцеховського, Барсова, Гайнобурга, Женжуриста,

Соколова, Станкеєва, Шестакова. Всі вони страшенно вдячні покійникові, бо він їх, як сам говорив, урятував від тюрми. І від науки — додамо ми. Покійник, як дітей рідних, любив своїх ближніх, педелів тобто, він з радістю, як бачимо, допомагав усім, хто навіть і не хотів цього робити, залишити університет.

А вже що наука втратила в особі покійника, того й перелічити неможливо, бо заслуг його ніяких немає. Один твір його мав з'явитися — це промова на могилі улюбленого педеля Поморова. А що інспектор віддав богу душу раніше, ніж його клевет, то цей твір так і залишився в геніальній голові вченого. Велика, непоправна втрата, бо хто ж міг сказати щось розумне й вічне, як не сам пан інспектор? Звичайно, ніхто. А що винос тіла покійника з актові зали університету відбудеться 5 листопада, тобто якраз в день акту — і примудрився ж померти саме під такі урочисті події! — то просимо всіх внести свою лепту на вінок».

Прочитавши це оголошення, Потапов позеленів од люті. Хотів бігти до попечителя, та збагнув, що краще спалити цей папір і нікому не показувати, менше буде ганьби. «До чого думалися, га? Просто жах! І що це означає: «винос тіла покійника відбудеться в день акту»? Чи не вбиті вони мене хочуть? Від них усього чекати можна. Адже двоє студентів уже пустили собі кулю в серце. І крамольники скористалися з цього: поширюють чутки, що це я, інспектор, довів їх до самогубства. І де гарантія, що не знайдеться ще один божевільний, який вистрелить не в себе, а в мене? Або так: уб'є мене, а потім і себе».

— Ви що-небудь дізналися про заарештованих? — спитав Володя Полянського, коли зустрів його на другий день в університеті.

— Так, — засмучено відповів Сергій. — Їх уже вислали з Казані.

— Куди?

— Ніхто цього не знає. Обшуків не було, та, мабуть, уже й не буде. Очевидно, їх вислали, запідозривши в тому, — а може, хтось так доніс, — що вони підбивають студентів на зрив акту.

— Мерзенне свавілля! — з обуренням сказав Володя.

— Що вдієш, — нахмутив брови Полянський, — у такій країні живемо...

— Згадалось мені, — по паузі мовив Володя, — брат Саша говорив, що немає нічого жахливішого за оцю загальну

безпорадність, за оце невтручання, пасивність. Жандарми хапають людей, без суду й слідства гонять бозна-куди, і ніхто слова не скаже на їх захист. Ні, треба шукати якихось більш активних, більш дійових форм боротьби з оцим страшним темним царством!

— То що ж, знову братися за бомби? — спитав Полянський.

— Ні, тільки не терор! Загибель брата і його друзів ще раз показала, що шляхом терору не можна домогтися соціальних перетворень. На місце одного вбитого царя сідає інший — і все. А народ як умирав від голоду й епідемій, від каторжної праці — так і вмирає. Що дало народові вбивство Олександра II? Абсолютно нічого! В останні хвилини свого життя брат, — про це він говорив матері під час побачення, — зрозумів, що йшов хибним шляхом. І виправдовував себе лише тим, що іншого шляху він не знав, а не боротися проти тиранії не міг. Ми ж мусимо знайти правильний шлях боротьби! Єдиний вчитель наш у цих пошуках — Карл Маркс. Його твори нам треба не просто читати, а вивчати, звіряти по них кожен крок. Треба йти до робітників. Вчити їх, вчитися в них, піднімати їх на боротьбу. Це, звичайно, значно складніше, ніж кинути бомбу в царя. Та коротшого, легшого шляху боротьби я не бачу...

Розділ п'ятий

1

Архієпископ — сухий, велично нахмурений дідок — побачив, що церква майже порожня, сердито спитав ректора своїм старечим, шамкаючим голосом:

— Хіба я щось переплутав: літургія має бути пізніше?

— Ні, ваше високопреосвященство, — зніяковіло відповів Кремльов. — Ви прибули вчасно.

— А де ж студенти? — здивовано підняв сиво-жовтуваті брови архієпископ.

— Інспекція вважає, ваше преосвященство, — сказав Кремльов, — що студенти мають право не з'являтися на акт.

— Дивно, — мовив явно спантеличений архієпископ. Йому уявлялось, що в церкву наб'ється стільки студентів — нікуди буде й голки встромити. А тут доводиться правити літур-

гію в присутності якихось півсотні чоловік.— Чого ж ви мене не попередили? Можливо, мені не варто було приїжджати?

— Ваше високопреосвященство, як не дивно, але я теж лише сьогодні вранці почув про це розпорядження інспекції,— з непідробним обуренням сказав Кремльов.— Справа в тому, що інспекція діє за вказівками попечителя, а не ректора.

— А пан інспектор тут? — спитав архієпископ.

— Немає...— відповів Кремльов, помовчав, додав з одвертою зловтіхою: — Не вшанував акта своєю присутністю, як бачите, і пан попечитель.

— Вони що ж — невіруючі? — сердито насулився архієпископ.

— Пробачте, ваше високопреосвященство,— тонко всміхнувся Кремльов,— на це питання краще всього вони самі можуть відповісти. Вас же всі ми, ваше високопреосвященство, якщо на те буде ваша ласка, просимо відслужити літургію. Будемо дуже вдячні, коли ви вшануєте своєю присутністю й акт.

Архієпископу нікуди було діватися: довелося служити літургію в порожній церкві. Послав він молитви до бога і лаяв попечителя Масленникова, який запросив його до університету, а сам не зволив прийти. Він уже складав текст скарги обер-прокуророві синоду Победоносцеву на Масленникова. Архієпископ не знав, що Масленников креатура Победоносцева. З директора гімназії на посаду попечителя він потрапив завдяки протекції монахині, родички своєї жінки. Студенти знали це, а тому й називали Масленникова «афонським монахом». Це прізвисько було влучне ще й тому, що попечитель дуже скидався на монаха. Пісне, брезкле обличчя, чуб, намащений і розчесаний на проділ,— в усьому цьому було щось святеницьке.

В університеті було тихо й безлюдно, наче десь лежав покойник. І ті півсотні студентів (з 910 чоловік!), що прийшли на акт, терлися по темних кутках, мов ховалися від когось. І вигляд у них був явно сконфужений: вони наче завинили перед кимось, що прийшли. Оцей настрої передався й викладачам, які стояли купками й тихо, в'яло перемовлялися. А коли всі, вислухавши літургію, зайшли до актовій зали, то не знали, де сісти: так їх було мало, а стільців багато. Після промови професора Бердникова «Про форми укладання шлюбу в європейських народів у їх історичному розвитку» пролунали мляві оплески. Та й промова ця була просто

лекцією з курсу церковного права, який Бердников читав і в університеті, і в духовній академії.

Пожвавлення в залі настало лише тоді, коли ректор Кремльов почав видавати студентам золоті медалі. А ці кілька студентів тільки й почували себе добре, бо не боялися осуду товаришів: їм дозволялося прийти на акт задля одержання нагород.

Тільки-но закінчився акт, як субінспектор Войцехович побіг до Потапова, доповів, що ніяких інцидентів не було. Хоча й у порожній залі святкували річницю заснування університету, зате мирно й тихо. Потапов послав Войцеховича до Масленникова з запискою, повідомивши його, що «акт відсвятковано цілком благополучно». Та попечитель не відпускав охорони від своєї квартири, побоюючись, що цим справа не закінчиться: студенти, влаштувавши бойкот акту, можуть уночі бозна-що вчинити.

2

На другий же день Масленников надіслав Делянову довжелезне донесення про акт. Скаржився на губернатора й поліцію. Незважаючи, мовляв, на його прохання не пускати студентів у портерні, їх там було повно. «З цього, — писав попечитель, — я можу зробити висновок, що поліція не мала потрібних вказівок від центральної губерньської влади». На вечорі, який відбувся в будинку дворянського зібрання, читали вірші. А він, Масленников, на це дозволу не давав. Та й самі вірші були «надто не підходящі для публічного виголошення, бо погано діяли на збудження студентських характерів».

Під кінець свого донесення Масленников писав, що віднині не дозволятиме ніяких студентських вечорів. Так буде спокійніше. Шкода тільки, що не знає він, кого з студентів покарати, бо поліція ніяких відомостей йому не подала. Проте, що ні він сам, ні Потапов, ні підлеглі інспектора не були на вечорі, Масленников скромно промовчав. А де треба було вигородити себе, звалити свою провину на когось іншого — він дослівно наводив свої розпорядження. От, мовляв, як геніально я все передбачив, як я всіх застерігав, як усіх попереджав...

Одержавши це донесення, Делянов полегшено зітхнув: один акт минув без усяких історій. Він негайно доповів царю. Олександр III, хмуро вислухавши його, сказав:

— Значить, ви впевнені, що й в інших університетах акти пройдуть спокійно?

— Так, ваша величність,— запобігливо посміхаючись, відповів Делянов.— У казанських студентів, як кажуть усі, грає пугачовська кров. І все-таки акт пройшов благопристойно. Це свідчить про те, що нігілісти втратили свій вплив на Казанський університет. З донесень попечителів інших учбових округів видно, що студенти порозумнішали, побачивши, куди їх може завести крамола. Страта Ульянова і його групи — великий урок для студентів, для всієї молоді. Думаю, що студентські історії, які могли б спричинитися до закриття університетів, більше ніколи не повторяться.

— Дай бог, щоб так було,— мовив цар.— А то наші університети наче в іншій державі існують. Змови, бунти, демонстрації... Чортзна-що! В жодній країні світу студенти не лізуть з такою впертістю до політики, як у нас. Навіть у тих державах, де конституції. А в нас їм до всього діло, вони, як ті таргани, лізуть в усі щілини! Беруться за бомби. Ганьба! А все тому, що в університети ми пускаємо дітей вчорашніх кріпаків, кучерів та кухарок. Адже Ульянов, як він сам признався, готував незаконного сина акушерки до університету. А днями оце я снітав свого кучера, де його старший син. І раптом чую: до університету вступив і батьків одцурався. Я не витерпів, по потилиці ляснув старого дурня. Хотів вигнати, та государиння вступилася... Ну, бачили ви такого мерзотника: сам неотесаний мужик, а сива до університету пхає! Це ж просто злочин, за який треба суворо карати!

— Ваша імператорська величність, так було, але вже більше не буде,— сказав Делянов.— Після мого циркуляра, на який ви зволили дати свою високу згоду, жодного простолюдина не буде прийнято до університету. Цьому сприятиме й те, що ми, з вашого високого дозволу, підвищили плату за навчання. Багато бідняцьких синів, як доповідають мені попечителі, змушені покинути університети й повертаються до своїх рідних, щоб взятися до справ, які відповідають їх званню. І все це той неблагонадійний елемент, з якого крамола поповнювала свої ряди.

— Радий, що це так,— вдоволено сказав цар.— І думаю: треба підвищити плату настільки, щоб простолюдини покинули й мріяти про університет. Наука, мистецтво — все це для дітей вищих класів, а не для кучерів та кухарок.

У неділю Оля й Володя поїхали до Кокушкіна. Митя теж просився, але його не взяли, бо кашляв. Боялися, щоб дужче не простудився. Взагалі Митя цієї осені часто хворів. Няня бурчала, що це Казань винна. В Сибірську він, мовляв, і не знав, що таке хвороба.

Вона й сама скаржилася, що в неї ноги болять. І ляла Казань, бо тут, куди не кинь оком, скрізь болота. В багні одного Булака тисячі всяких хвороб. Відтіля сама холера може на людей кинутися...

— Все вам, бачу, тут не подобається,— сказав Володя.

— А що ж у цій Казані гарного? Нічого. Сибірськ куди кращий,— мовила няня.— І я не знаю, як ви, а я хоч би й завтра туди поїхала. Та ще в свій будинок. Господи, хіба його можна зрівняти з оцією вогкою, холодною, тісною квартирою...

— Згоден з вами, няню: такого чудового будинку в нас уже не буде,— відповів Володя.— А щодо Казані, то, на мій погляд, вона краща за Сибірськ. Незрівнянно навіть краща!

— Та чим же вона, Казань оця, так сподобалася тобі? — здивувалась няня.— Чим тебе приворожила?

— Про це, няню, довго розповідати, а нам час уже їхати,— всміхнувся Володя.— Олю, ти не забула список, в якому зазначено, що ми повинні привезти з села?

— Усе взяла,— сказала Оля і, повернувшись до няні, спитала: — Навіщо вам так багато картоплі?

— Як навіщо? — здивувалась няня.— А чим же я вас годуватиму? Того мішка, що привезете, нам і на місяць не вистачить. Якби хазяйка дозволила користуватися своїм погребом, то я б замовила не один, а три мішки.

— Добре, няню, все, що ви наказали, буде виконано,— пообіцяв Володя.— Поїхали, Олю!

— А мене так, значить, і не візьмете,— розтираючи кулаком сльози, спитав Митя.— Так і залишите самого?

— Митю, друже мій,— ласкаво мовив Володя,— зрозумій, будь ласка: з дорогою б душею ми взяли тебе, якби ти був здоровий. Для мене, наприклад, нічого приємнішого немає на світі, як їхати кудись разом з тобою. Та боюсь, що тобі — а ще більше мені! — перепаде від мами, якщо ми в Кокушкіно приїдемо. Отже, давай домовимося: ти залишишся вдома, а ми тобі за кожну сльозинку привеземо картоплинку.

— Тоді доведеться вам десять мішків картоплі взяти,— пригорнувши Митю, мовила няня.— Ох, Митю, не щастить тобі в цій Казані, хай їй лиха година. Ну, їдьте, а то вже й кої застоялися, і татарин, дивиться он, танцює від холоду. Та самі не простудіться. Вкутуйтеся тепліше.

— Не хвилюйтеся, няню,— сказав Володя з пустотливим промінцем в очах.— Оля одягне татового кожуха, а я бігтиму за саньми аж до самого Кокушкіна. От і не замерземо!

— Жартуй, жартуй,— посварилася няня пальцем на Володю, як на маленького.— А ти, Олю, поглядай на нього, а то відморозить вуха, незчується й коли. Іллі Миколайовичу таке було. Приїхав з Порецького, а вуха білі,— давай ми снігом терти. Та нічого не допомогло: напухли, облізли. І потім все скаржився: мерзнуть, мовляв, дуже. Хоч і морозу великого немає, а мерзнуть.

Митя бачив у вікно: Володя й Оля всілися на сани, няня з татариним закутували їх. Потім татарин смикнув віжки, пробігся трохи за саньми і стрибнув на своє місце. Дзвоник весело задзвенів, наче кликали Митю: поїхали, мовляв, поїхали! І хоча Митя й обіцяв не плакати, а сльози самі покотилися з очей. Таке щастя випадало йому, і на тобі,— захворів. А він же ніколи ще не їздив так далеко зимою на санях. І якщо вмре оце, то вже, значить, і не поїде. Жаж! В цілому світі, мабуть, немає людини, якій би так не щастило, як йому...

День був сонячний, не дуже морозний, дорога гарно наїжджена, коні добрі, а тому їхали швидко. Оля була у вальянках, у батьковому кожусі, то сиділа, ніби на печі. А у Володі в черевиках замерзли ноги, і він кілька разів зіскакував з саней, біг слідом, щоб зігрітися. Жартував: даремно, мовляв, наймали підводу, можна б скоріше добігти. Олі було, як завжди, весело з Володею, і вона незчулася, як доїхали до Кокушкіна. Вже біля самого села назустріч їм промчало якесь начальство. Володя впізнав: лаїшевський справник. Він, мабуть, провідував Аню, не довіряючи становому приставу, хоча й одержував щоденні рапорти про піднаглядну. Володя не знав, що пристав скаржився на Аню, мовляв, непривітна, не пускає навіть у кімнату до себе. Доводиться через матір передавати їй книгу, щоб розписалася. В інструкції ж прямо зазначено: пересвідчитись, чи на місці заслана, взяти підпис. А так, може, хтось за неї розписується, а її вже й сліду нема. Мати каже, що вона хвора і лікар наказав нікого з чужих до неї не пускати. Можна б у лікаря запитати, чи це так, та навіщо воно

йому. До лікаря треба за п'ятнадцять верст їхати. Та, може, ще його й дома не застанеш. Краще за все зробити, як в інструкції зазначено: помітив щось неладне — негайно донести справникові. Хай приїжджає і сам розбирається...

Завжди було так: не встигли дзвоники пролунати в дворі, як назустріч бігли Маняша й Аня, виходила мама. А тут ніхто не вийшов. Чи похворіли всі, чи що сталося? Володя поміг Олі випростатися з кожуха й побіг у флігель. Маняша, побачивши його, радісно закричала, почепилась братові на шию:

— Володя! Володя!

З другої кімнати вискочила сяюча Аня, за нею вийшла, стримано всміхаючись, мама. Володя передав Маняшу Олі, обняв маму й Аню, спитав:

— Чого ж не зустрічали?

— Ми думали — це справник повернувся, — говорила Аня, витираючи сльози радості. — Вони мені так набридли, що я дивитися на них спокійно не можу. З кожним днем усе більше прискіпуються. Ну, не буду про них! Це вже мій хрест, який я повинна ще не один рік нести. Роздягайтеся, розповідайте, які у вас там новини?

— А чого ви Миті не взяли? — спитала мама.

— Він, мамо, дуже кашляє, і няня не пустила, боячись, щоб дужче не простудився, — відповів Володя.

— А я вже не кашляю! — похвалилась Маняша.

— Молодчиця! — мовив Володя. — Ми ось тобі за це гостинця привезли.

— Ой, якраз ті, що я люблю! — засяяла Маняша, глянувши на цукерки.

— А хіба є такі, яких ти не любиш? — засміявся Володя.

— Немає, — відверто призналася Маняша. — Я всі люблю!

Мама пішла ставити самовар, щоб погріти Володю й Олю з дороги. Аня заходилась розпитувати Володю про університет.

— Професор Загоскін тільки й читає так, що можна слухати, — сказав Володя, — а доводиться сидіти на всіх лекціях, бо педелі пильно стежать, хто відвідує університет, а хто — ні. Все це нагадує гімназію. Тільки й того, що лекцій менше та ніяких домашніх завдань немає. Інспектор — огидний тип, який оточив себе шпигунами. Та його вже провчили. Бойкот акту провели так, що він і з квартири боявся показатися. Взагалі приемного в університеті мало. Ну, а як ти, Аню, тут?

— Хворію, хандрю... — мовила Аня, скептично всміхаю-

чись.— Коли мені оголосили, що засилають на п'ять років у село, то я, просидівши кілька місяців у тюрмі, подумала: «Хіба то кара!» А тепер ось бачу, як я помилилася. Читаю й перечитую Надсона. Пам'ятаєш його рядки:

Чуть не с колыбели сердцем мы дряхлеем,
Нас томит безверье, нас грызет тоска...
Даже пожелать мы страстно не умеем,
Даже ненавидим мы исподтишка!..

— Але у Надсона є й інші рядки,— сказав Володя і по пам'яті почав читати:

О, проклятье стонам рабского бессилья!
Мертвых дней унынья после не вернуть!
Загоритесь, взоры, развернитесь, крылья,
Закниши порывом, трепетная грудь!

— Так, є й такі рядки,— сумно мовила Аня,— але мені здається, що ті, які я прочитала, щиріші й точніші. Хоча це залежить від того, з яким настроєм, з якими думками читаєш. Колись я плакала над тим, з чого зараз сміюся. Ну, чи є на світі легковажніша істота, ніж я?

— Аню, а ти ж сама писала вірші,— сказала Оля.— Чого б тобі серйозно не зайнятися поезією?

— Пробую, але нічого не виходить,— одверто призналась Аня. Помовчавши, сказала з такою усмішкою на блідому, худому обличчі, що видно було — їй боляче говорити про це: — Немає в душі моїй того вогню, який потрібен для виплавки віршів. А що робити нічого, то все одно пишу...

— Так прочитай нам що-небудь! — попросила Оля.

— Мій перший і єдиний читач — це той самий вогонь, якого мені бракує,— відповіла Аня з тією ж усмішкою.— Все, що виходить з-під мого пера, летить у грубку.

— І даремно! — високе, опукле Володине чоло похмуріло.— Адже буває, що й автори помиляються. Пригадай, як Гоголь зрікався всього того, що писав, а воно ж не втратило своєї цінності. Ні, ти все-таки хоч дещо залишай. Адже мені й Саша говорив, що в тебе є поетична іскра. А він ніколи не кидав слів на вітер, ніколи не кривив душею...

У кімнату зайшла мама, запросила всіх до столу. Володя тільки зараз, придивившись до мами, побачив, як вона схудла. В очах зостався глибокий сум. І в тихому голосі чути було прихований біль, який вона ледве стримувала. Мама, помітивши, що Володя пильно придивляється до неї, всміхнулася, від чого на її обличчі з'явилося ще більше змор-

шок, яких раніше не було. Серце Володине боляче стислося: як мама постаріла! Позавтра восьме число, рівно півроку, як стратили Сашу. Володя згадав про лист, який Олі віддали в поліції, і не знав, що робити,— сказати про нього мамі зараз чи тоді, коли вона повернеться до Казані? Ні, вона буде гніватись на нього. Треба зараз сказати. Мама вислухала Володю спокійно, сама прочитала листа. Довго всі мовчали. Притихла навіть Маняша, яка, умотивившись біля Олі, весь час шепталася з нею.

— Значить, страчено Сашу в Шліссельбурзі...— порушила сумне мовчання мама.— Які все-таки підлі люди: не могли навіть сказати, де його поховано. Все, все в них на обмані...

Попивши чаю, Володя пішов до бібліотеки дяді Пономарьова, щоб одібрати собі журнали із статтями Чернишевського. Часу обмаль, бо цього ж дня вони повинні повернутися до Казані. Погодує візник коней, поп'є чаю — і гайда назад. Отже, треба поспішати, бо в бібліотеці дяді, де копалися всі, хто хотів, нелегко було знайти щось потрібне.

4

Повернувшись з Кокушкіна, Володя прочитав у газеті «Волжский вестник» таку замітку: «Самовбивство студента. Вчора, близько третьої години дня, в «Степановських номерах» (квартира 9), що на розі Рибнорядської й Малої Проломної вулиць, пострілом з револьвера покінчив своє життя студент Казанського університету другого курсу юридичного факультету Федір Андрійович Мотовилов». Володя очам своїм не повірив, ще раз прочитав прізвище. Ні, це таки Федя. Він закричав:

— Олю! Олю!

— Що таке? — здивовано спитала Оля, з'являючись у дверях.

— Ти не повіриш, що я тобі скажу!

— Що трапилось? — злякалась Оля, помітивши, як зблід Володя, який він схвилюваний.

— Федя Мотовилов застрелився...

— Не може бути!

— Я сам не вірю. Але ж ось, у газеті, написано. Послухай,— Володя прочитав Олі початок замітки.— Ну, що ти скажеш?

— Це просто... нечувано...— тремтячим голосом мовила Оля, яка щиро поважала доброго, сердечного Федю Мото-

вилова.— Жахливо. Мені важко збагнути, як це могло статися...

— Він покінчив з собою саме в день акту! Думаю, що це не випадково.

— Невже він вирішив так заявити свій протест?

— Цілком можливо. Слухай, що тут далі написано: «Самовбивця залишив записку, в якій говориться: «Без віри в бога, людей і самого себе жити не варто». Постріл було направлено в серце, і смерть настала вмить. Покійник був дуже хорошою людиною і користувався прихильністю всіх, хто його знав...»

— Переді мною стоять його добрі, сумні очі,— тихо мовила Оля.— Ні в кого, здається, я не бачила таких сумних очей...

— Піду до Сергія,— сказав Володя, одягаючись,— може, він більше знає, ніж написано в газеті.

У Полянського було повно людей. На столі стояли порожні пляшки, всі трохи захмеліли. Сергій та інші товариші, котрі бачили Федю напередодні самовбивства, розповідали, що він був такий, як і завжди. Ні в поведінці, ні в розмовах і натяком не виказував того, що задумав.

— Боргів у Феді не було. Всі гроші, які йому нещодавно прислали з дому, він, як звичайно це робив, роздав усім, хто в нього просив,— журно розповідав Полянський.— Крім наведеної в газеті записки,— її, на жаль, забрала поліція разом з трупом,— було ще прохання нікого не звинувачувати в його смерті. На столі валялась газета з листом якогось самовбивці. Федя, мабуть, читав його, бо кілька рядків підкреслено тим же олівцем, яким написано й записку.

— А де та газета? — спитав Володя.— Теж поліція забрала?

— Ні, ось вона,— Сергій дав Володі пожмакану газету.

Володя проглянув підкреслені рядки: «Борись, а не животій, і знайдеш розраду серед людей,— твердив я собі.— Боротися, жити, шукати розради серед людей? Але ж де такі люди? На це страшне питання я не знаходжу відповіді». І ще трохи далі: «Той, хто животіє, повинен звільнити місце для здатних до боротьби. Та хіба в мене немає сил боротися? Так, але проти чого боротися? За що і для чого боротися? Я шукав істини, але не знайшов її. А хто винен? Цікаво було б для лікаря-психіатра зазирнути в мою душу. Невже він назвав би мене божевільним? О, якби це було так, то я радів би з того...»

Інспектор Потапов хотів таємно поховати Мотовилова, як і студента Володимирова, що кілька тижнів тому застрелився. Але цього разу студенти не дали себе обманути. Симбірсько-самарське земляцтво на пропозицію Володи вирішило надати похоронів характеру демонстрації. Було оголошено, що на похорон повинні з'явитися всі студенти. Федір Мотовилов заподівав собі смерть, протестуючи проти свавілля інспекції, проти шпигунства, доносів, проти страху, який паралізує життя університету. Адаже кожний думає: «Якщо сьогодні ні за що виключили десять чоловік, то завтра можуть і мені повернути документи, а то й через поліцію вислати».

Вранці 8 листопада біля Богоявленської церкви, в якій відбувалась похоронна відправа, зібралися майже всі студенти університету. До самого кладовища труну з тілом Мотовилова несли на плечах. Люди зупинялися, питали:

- Кого ховають? Професора?
- Ні, студента.
- Багатий був?
- Тільки чесний.
- Ото диво...

Кілька днів після похорону університетські аудиторії були майже порожні. Володя з'явився на лекціях 10 і 11, а потім не приходив аж до 18 листопада. А дома з ранку до ночі читав політекономію Мілля з примітками Чернишевського. На засіданні гуртка він мав зробити огляд цієї великої, цікавої роботи. Але хоч як напружено він працював, а думка ні-ні, та й поверталася до Феді. Що його все-таки штовхнуло на цей крок? Втрата віри, про яку він говорив і в записці написав? Чи щось інше? Таємниця загинула разом з ним...

Розділ шостий

1

Хоча 22 листопада була неділя, Делянов сидів у своєму міністерському кабінеті. Він читав новий варіант проекту закону про реальні училища. Власне, це був старий варіант, на якому цар поставив резолюцію: «Залишити без наслідків». Мінялось лише одне: навчання в реальних училищах замість п'яти мало тривати шість років. Так порадив царю

Победоносцев, а той наказав Делянову. Іван Давидович знав, що резолюція царя дала право всім не тільки зневажливо, а навіть іронічно ставитись до його проекту. А це означає, що його критикуватимуть і ті, хто, не знаючи царської резолюції, слова б не сказав. Адже краще роками сидіти в Державній раді мовчки, одержувати 18 тисяч платні, аніж пнутися зі своїми думками і саме через це позбутись теплого місця.

— Відчуваю, Олександрє Івановичу, що багато нам мороки буде з оцим проектом,— сказав Делянов голові вченого комітету міністерства Георгієвському, який готував усі проекти.— Резолюція государя дуже нас підкосила...

— Так, але відступати теж нікуди,— сухо мовив Георгієвський, відчуваючи себе винним у тому, що цар поставив на проекті таку вбивчу резолюцію.

— Оце й біда наша...— Делянов кинув у рот пілюлю, пожував, спитав: — Ну, то що — уже все?

— Так,— відповів Георгієвський.— Вранці я вам занесу проект, бо треба деякі сторінки ще раз переписати.

— Добре.

Було вже темно, коли Делянов сідав у свою міністерську карету. Та все-таки вирішив заїхати до Победоносцева, щоб вивідати, як він ставиться до його проекту. А то ж обер-прокурор синоду така людина: сьогодні говорить одне, а завтра — зовсім протилежне. Причому поводитьься так, наче ніколи в житті не відступав од раз висловленої думки. Победоносцева не було вдома. Делянов тяжко зітхнув, поїхав до себе. Ох, нелегко в його роки бути міністром. Адже скоро сімдесят! Та що вдієш: треба дотягти до графського титулу...

Повечеряв Делянов і ліг відпочивати. Та не встиг задрімати, як кур'єр приніс телеграму з Москви. Іван Давидович крєктав і охав,— так йому не хотілося вставати,— та все ж начепив на великого гачкуватого носа окуляри. Прочитав телеграму, і сон як рукою зняло. Попечитель Московського учбового округу повідомляв, що студент Синявський дав ляпаса інспектору університету Бризгалову. Сталось це на вечорі в будинку дворянського зібрання. Синявського заарештовано. Тут же, на вечорі, він заявив, що дав ляпаса інспектору за дорученням усіх студентів. Це, мовляв, плата Бризгалову за його підлі, мерзенні вчинки, спрямовані проти студентів. Відчувається, закінчував попечитель свою телеграму, що студенти стануть на захист Синявського.

— Ну, не кара божа? — простогнав Делянов. — Оцього ще мені зараз тільки й не вистачало...

З власного досвіду — а Делянов теж кілька років був попечителем Московського учбового округу — він знав, що це початок нової «студентської історії», яка може скінчитися тим, що йому доведеться подавати у відставку, не дочекавшись графського титулу. Треба негайно вживати заходів, щоб пригасити цей вогонь, не давши йому розгорітися на повну силу та охопити інші університети. Бо це ж уже відомо: спалахнув бунт студентів в одному університеті — негайно перекидається в другий, третій... І тоді, як це вже було не раз, місяці потрібні, щоб навести порядок. А в цьому році студенти роздратовані новим статутом, підвищеною платою за навчання, циркуляром, що забороняє приймати до гімназії дітей бідняків.

Хоча було вже пізно, та Делянов наказав подавати карету. Вирішив негайно поговорити з графом Толстим, попросити, щоб той наказав московській поліції пильно слідкувати за студентами. Граф Толстой лежав уже в постелі, проте Івана Давидовича прийняв, бо знав, чого той примчав до нього: він також одержав телеграму з Москви. Халат на високій худій постаті графа висів, неначе лантух на кілку. Худе, землисте обличчя Толстого морщила жовчно-іронічна посмішка, з чого Делянов зробив висновок, що він уже все знає.

Нічого приємнішого не було для Толстого, як похвалитися, що він знає все і раніше за всіх.

— Чого це вам, Іване Давидовичу, не спиться? — ехидно спитав він, примруживши жовчні очі. — Не дає спокою завтрашнє обговорення проекту закону?

— Про те я вже й думати забув! — махнув рукою Делянов. — Привела мене до вас у такий пізній час телеграма з Москви...

Делянов не сказав, про що та телеграма, бо знав: Толстому це не сподобається. Треба виждати, поки він сам скаже. І чуття не підвело старого підлабузника. Толстой, жовчно посміхаючись, спитав:

— Чи не про ляпас інспектору та телеграма?

— Так, ваше сіятельство, — сумно мовив Делянов. — Якийсь негідник Синявський вдарив інспектора Бризгалова.

— Ви цього не чекали?

— Ні. Хоча я знав, що чесне, строге виконання своїх обов'язків інспектором Бризгаловим багатьом студентам не подобається. Особливо, звичайно, тим, які заражені нігіліз-

мом. Та не міг же я зважати на це. Попечитель весь час атестував Бризгалова як зразкового інспектора, як людину цілком благонадійну, чесну, віддану своїй справі, як людину, котра інтереси служби ставить над усе.

— А в мене були відомості,— збрехав граф Толстой, бо про це довідався тільки з телеграми, яку годину тому одержав,— що пан Бризгалов надто гоноровито поводився з студентами, надто дратував їх своєю прискіпливістю, дволичністю, своєю непорядністю. Все це й призвело до ляпаса...

— Можливо,— позадкував Делянов,— можливо. І якби я про це знав, то, звичайно, не став би його тримати в Москві, а перевів би в інше місце. Я зараз же дам телеграму, щоб Бризгалов більше не втручався в справи університету, бо це тільки піділлє масла у вогонь. І взагалі, чим би не кінчилась ця історія — йому вже не можна повертатися на своє місце. Його доведеться відкликати сюди.

— Цілком згоден,— сказав Толстой.— А губернатору я вже дав указівки, що робити, якщо студенти почнуть мітингувати, як це було під час минулих історій.

— Дякую вам, ваше сіятельство,— улесливо мовив Делянов.— І ще раз прошу вибачити, що так пізно потурбував...

Від графа Толстого Делянов поїхав до Победоносцева, боячись, щоб тому хтось раніше не доніс, бо про цю подію завтра знатимуть усі. У Победоносцева сиділи дві черниці. Одну з них — огрядну, пикату, схожу на перекупку — Делянов знав: за її проханням Победоносцев рекомендував йому Масленникова на посаду попечителя. Вона спитала Делянова, чи задоволений він її хрещеником. Іван Давидович відповів, що Масленников навів порядок в окрузі. Одна лише біда: здоров'я в нього слабе, часто хворіє. В цьому році чотири місяці пробув у відпустці.

— Та що подієш, всі ми хворіємо, бо роки беруть своє.— Делянов страдницьки наморщив совине обличчя.— Я теж ось,— він дістав пілюлю і кинув у рот,— шлунком страждаю...

— Вам треба пити свячений липовий мед,— сказала пиката родичка Масленникова.— І якщо ви дозволите, то ми вам пришлемо зі своєї монастирської пасіки. Костянтин Петрович торік ошчасливили нас, зволили місяць провести в монастирі. Ми їх теж лікували свяченим медом...

— Так-так, Іване Давидовичу,— підтвердив Победоносцев, вдоволено поблимуючи за скельцями окулярів холодними очима.— То не мед, а прямо цілющий нектар. Кілька

місяців після того я себе почував, наче ніколи й нічим не хворів. Та вас, бачу, якась термінова справа привела. Ходімте до кабінету...

Коли Делянов сказав, що трапилося в Московському університеті, Победоносцев, як і подобає пророку, мовив:

— Я знав, що таке буде. І на цьому історія не закінчиться. Треба ждати неприємностей. І не малих, бо крамола, як мені не раз доповідали, після розгрому групи Ульянова перемістилася в Московський університет. Бризгалова, звичайно, шкода, як шкода кожної чесної людини. Але одверто треба сказати: він явно перестарався. Ніхто не заперечує — треба серед студентів мати своїх людей, педелі не можуть знати всього, що робиться в університеті. Але ж дійти до того, щоб кожен другий чи третій студент був інформатором, — це вже абсурд, нісенітниця. А пап Бризгалов, як мені доповідали, саме цього домагався. І от чим уся його діяльність закінчилася. Сумно, що таке трапилося. Государ буде дуже засмучений, бо ніщо його так не хвилює, як оці університетські історії.

— Костянтин Петровичу, треба зробити якось так, щоб государ саме від вас почув все це, — попросив на закінчення Делянов, бо знав: як Победоносцев доповість царю, так той і поставиться до цієї справи. — Я вже був у графа Дмитра Андрійовича. Він сказав, що вживе всіх заходів, щоб утримати студентів од виступів. Я з свого боку теж буду робити все від мене залежне...

Вислухавши розповідь Делянова про вчинок студента Синявського, цар вилаявся з лютою роздратованістю:

— Мерзотник! — Помовчав, щоб заспокоїтися, спитав: — Він, здається, поляк?

— Так, ваша величність, поляк, — відповів Делянов так, наче то був його недогляд, що не хтось інший, а саме поляк вдарив Бризгалова. — Хоча батьки його давно живуть у Росії.

— Скільки вовка не годуй, він все одно в ліс дивиться, — повторив цар те, що йому сказав Победоносцев. — Це явно справа поляків! Вони хочуть використати університет для своїх злочинних дій. Адже поляки дали Ульянову отруту, револьвер, кислоту для виготовлення динаміту.

— Ваша величність, за законом, прийнятим на пропозицію Костянтина Петровича Победоносцева, — почав Делянов тихо й улесливо, діждавшись, поки царю набридло ляяти поляків, — вчинок студента Синявського карається

утриманням в дисциплінарному батальйоні протягом трьох років.

— Мало! Треба б років десять! — сердито блимнув булькатими очима цар.— Та коли вже є закон, хай буде так. А до всіх студентів, що стануть на захист цього негідника... як його там?

— Синявського, ваша величність,— підказав Делянов.

— До всіх вживати якнайсуворіших заходів! Досить того, що кілька років панькалися з ними! Бачимо, до чого це привело! Взялися за виготовлення бомб, щоб знищити мене. Я графу Толстому ще тоді казав: мало ми вішаємо! І вішаємо виконавців, а не тих, хто підготував змову, хто очолював і направляв її! Граф Толстой запевняв мене, що всіх, хто мав причетність до змови, заарештовано, що університети очищено від крамоли. Я повірив. І що ж? Не минуло й півроку, як крамола знову підняла голову. І це в той час, коли запроваджено новий статут, за якого, як всі запевняли мене, студенти не посміють і писнути!

Цар встав із-за столу, пройшовся по кабінету своєю ведмежою ногою. Здоровенний, бородатий. Мундир так туго обтягував огрядне тіло, що, здавалось, от-от трісне. Товсте, м'ясисте обличчя густо почервоніло від хвилювання. Так завжди було, коли він згадував про замах на нього.

Делянов підхопився, шанобливо схиливши свою лису голову, ждав, що цар ще скаже... «Гроза, здається, минула. Аудієнція, слава богу, мабуть, на цьому закінчиться»,— подумав він і не помилився.

Цар, погупавши своїми чоботиськами по паркету,— він любив ходити так, щоб було чути його кроки, тому в кабінеті за столом не слали килимів,— сів у крісло, яке аж рипнуло від надмірної ваги, спитав:

— А що в інших університетах?

— Спокійно, ваша величність.

— Це втішно,— явно заспокоївшись, мовив цар.— І буду радий, коли в Москві теж наведете порядок...

— Зроблю, ваша величність, все, щоб утихомирити студентів,— запевнив Делянов, стоячи біля столу. Йому хотілося якомога скоріш вибратися з царського кабінету.

В гуртку прочитали й обговорили кілька статей Добролюбова, Писарева. Три тижні пішло на ознайомлення з політекономією Мілля та примітками до неї Чернишевського.

Потім взялися за «Історичні листи» Лаврова. Ніяких гострих суперечок ця книга не викликала. Всі, як сказав Володя Полянському, явно переросли її. Але познайомитися з нею, звичайно, треба. Вона свого часу мала великий вплив на тих, хто «ходить у народ». Не знаючи цього твору, важко буде читати Плеханова, який часто полемізує з Лавровим. Та й планувалося так, що після «Історичних листів» візьмуться за вивчення праць Плеханова «Соціалізм і політична боротьба», «Наші незгоди». Але не вдалося дістати їх. Отже, вирішили взятися за «Капітал» Маркса.

Встигли прочитати лише перший розділ, як події, що розгорнулися в Московському університеті, відсунули читання й обговорення книг у гуртку на другий план.

З рук у руки ходив лист, якого хтось одержав з Москви. Коли той лист потрапив до Володі, він запросив до себе Полянського, Вигорницького і Португалова, щоб прочитати його і вирішити, що робити. Оля подала чай і теж сіла слухати. Всі університетські справи вона так близько брала до серця, наче сама там навчалася.

— У неділю двадцять другого цього місяця, — почав неквапливо, виразно читати Володя, — в залі дворянського зібрання був студентський концерт. Під час антракту між першим і другим відділеннями, в той час, коли публіка почала повертатися на місця, студент третього курсу юридичного факультету Синявський, наблизившись ззаду до інспектора, покликав його на ім'я та по батькові. «Що вам треба?» — повернувся до нього інспектор. «Ось чого мені треба від імені всіх студентів», — і заліпив такого ляпаса, що той ледве на ногах утримався...»

— Ну, нашого фельдфебеля Потапова і довбнею гспни, то на ногах утримається, — кинув репліку Полянський.

— «Інспектора, блідого як смерть, вивели з зали, — читав далі Володя. — В залі зчинився галас. Але Синявський тим, хто кинувся до нього, спокійно сказав: «Навіщо цей шум? Адже я не тікаю. Сідайте і слухайте музику, а я з поліцією вийду куди треба».

— Молодчина! — захоплено вигукнув Вигорницький. — Отак би й нам! Отак...

— Пане Вигорницький, ви, бачу, хочете виголосити промову? — спитав Португалов, примруживши короткозорі очі.

Балакучий Вигорницький, що справді розігнався поговорити, наче спіткнувся. Він розгублено глянув у вічі Португалову, але за товстими скельцями окулярів важко було

вловити їх вираз. Перевів погляд на Ульянова. Той, нахмуривши високого лоба, дивився на лист так, що видно було: він з нетерпінням жде, поки можна буде читати далі. Кругле обличчя Вигорницького взялося червонними плямами, він зніяковіло видавив:

— Ні, все...

— «Для того щоб висловити співчуття вчинкові Синявського, показати, що це була загальна справа, а не індивідуальна, особиста помста, студенти другого дня вирішили провести сходку, — зробивши паузу, читав Володя. — Про це довідалась поліція і влаштувала облогу воріт. Сходку довелося відкласти на наступний день. Вчора о дванадцятій годині біля університету зібралось понад дві тисячі студентів. Вони сперечалися з приставами й поліцейськими, які замкнули ворота. Виявляється, поліцейські стережуть тих п'ятсот студентів, що були в дворі. Через кілька хвилин до тих, що стояли в дворі, підходять неделі. З того приводу, що ректор буцімто хоче говорити з студентами, кличуть їх до актової зали. Студенти пішли. Але, прийшовши туди, вони побачили, що то була хитра пастка. Ректор по них і не думав посилати. Їх заманили, а потім замкнули...»

— От мерзотники! — гнівно труснув Поляпський циганським чубом.

— «Як тільки про це дізнались ті, що стояли на вулиці, вони ще більше обурилися. Приїхав Юрковський, — обер-поліцеймейстер, «сіятельство», — і почав умовляти студентів, щоб вони розходилися по домівках. Йому відповіли, що це буде зроблено лише тоді, коли випустять усіх. Тут пішли перекори та переговори. І раптом донці, — доблесне воїнство донських козаків, — з трисаженними піками та фунтовими канчуками! Що далі було — описати важко. Солдати, студенти, поліцейські — все це змішалось в один клубок. Били студентів козаки канчуками, били і м'ясники з Охотного ряду...»

— От вам і народ! — з іронічною посмішкою зауважив Португалов. — Підтримали тих, хто їм добра бажає, хто бореться за те, щоб їм, дурням, краще жилося.

— М'ясники з Охотного ряду — це ще не народ! — заперечив Володя й знову став читати: — «Били по голові, по обличчю. Словом, по чому попало. Тих, хто чинив опір, хапали, саджали на візників і одвозили. Замкнених в актовій залі тільки ввечері випустили, відібравши спершу в них квитки. Заарештували тих, кого визнали призвідцями. Кажуть, що таких набралось до ста чоловік. Решті заборо-

нили з'являтися в університеті до особливого розпорядження».

Хвилинка кілька всі мовчали.

— Не знаю, як на вас, друзі, а на мене дуже важке враження справив цей лист, — сказав Володя. — Яка все-таки дикість, яка підлота! Люди зібралися, щоб тихо й мирно заявити свої вимоги, а на них, наче на вороже військо, пускають озброєних козаків. Їх не просто розганяють, а вбивають! Збагнути навіть важко, що це: здичавіння влади чи патологічний страх перед юрбою людей, які зібралися без дозволу? Виходить так: хочеш щось заявити владі — побудуй барикади і веди переговори зі зброєю в руках.

— А воно так і буде! — запевнив Полянський, гнівно нахмурившись.

— Буде, та коли? — спитав, скептично всміхаючись, Португалов і сам відповів: — Думаю, що не скоро. Більше того: я не впевнений, що мені доведеться побачити барикади, скажімо, на вулицях Казані...

— Доживемо ми до барикад чи не доживемо — про це, як ви самі розумієте, не час сперечатися, — зауважив Володя. — Але одне безперечно: кожен, навіть маленький, виступ проти влади наближає час барикад, час революції. От тому ми повинні зробити все, щоб підняти студентів на виступ! Коли уряд побачить, що виступили всі університети, він змушений буде піти на поступки! Якщо ж москвичів ніхто не підтримає, то їх боротьба, їх жертви не дадуть ніяких наслідків. Синявський свідомо віддав себе в жертву, щоб полегшити долю всіх. Він зробив це тому, що був упевнений: його виступ сколихне тих студентів, хто ще не продався інспекції, хто не примирився з тяжкими умовами, в які поставив усіх новий статут. Для мене особисто навчання за таких умов — суцільні тортури, проти яких я не можу не боротися.

— Я готовий дати ляпас Потанову, — азартно вигукнув Полянський і навіть з місця схопився, наче хотів бігти до інспектора, щоб ударити його.

— Виступати, звичайно, треба, — сказав по паузі обережний Португалов. — Про це двох думок бути не може. А як організувати виступ? Як провести боротьбу, щоб домогтися свого? Адже ми знаємо: маленькі перемоги коштують великих жертв...

— А ви що ж хочете: перемоги без жертв? — спитав Полянський. — Такого не було й не буде!

Вранці 26 листопада в курильній кімнаті університету, в партах аудиторій, в шухлядах лабораторних столів з'явилась гектографована листівка. В ній писалось:

«ТОВАРИШІ!

Новий університетський статут ліг важким тягарем. Вас, вихованців дорогої alma-mater, вас, представників молодой інтелігентної думки, віддано під владу, що оточена шпигунами. Статут звузив і звів до нуля значення професорської колегії. Він перетворив професорів на вчителів-чиновників, він обмежив доступ в університети синам бідних батьків.

Та це ще не все: циркуляр міністерства народної освіти від 18 червня 1887 року позбавив ваших юних братів можливості одержати навіть гімназичну освіту. Нарешті, московськими подіями 23, 24, 25 листопада цього року,— а там лилася кров наших товаришів, там нагайки свистіли над їх головами, там двох студентів було вбито! — ображена і зганьблена вся російська інтелігентна молодь.

Казанські студенти! Невже ми не станемо на захист потоптаних прав наших університетів?

Невже ми не висловимо нашого протесту проти реакції, що так розігралася? Ми віримо в казанське студентство! Ми кличемо його на відкритий протест у стінах університету!»

3

Студент університету Євген Чириков, який друкував у газеті «Волжский вестник» оповідання та вірші, написав оду. В оді тій, як ширились чутки, автор висміює царя. І досить гостро, дотенно. Полянський попросив Чирикова прочитати оду на вечорі симбірсько-самарського земляцтва. Той погодився, бо був на десятому небі від такого нечуваного успіху.

Коли Володя й Оля прийшли на вечір, то в квартирі Португалова було вже повно людей. Зібралися не тільки студенти, а й фельдшерлиці, бо після читання оди мали бути танці. Євген Чириков — високий, чубатий — стояв посеред кімнати в колі студентів перших курсів і фельдшерлиць. Він не говорив, а мовби віщав, неймовірно розтягуючи слова:

— Бувають, панове, такі випадки в житті, за якими відчувається фатум...

— От вам і позитивіст! — вигукнув Кость Гнедков.

— А хіба позитивізм, обмежуючи область доступного від недоступного, тим самим не стверджує, що це недоступне існує? — спитав Чириков, зверхньо глянувши на Гнедкова,

і сам відповів: — Адже буває такий винятковий збіг обставин, за яким стоїть не простий випадок, а...

— Доля! — підказав Гнедков, бо Чириков надто вже повільно говорив.

— Так. Адже кількість збігів обставин у мільйон, у бильйон разів більша, ніж кількість комбінацій, наприклад, шахової гри. Життя наше — невловима мить. І от треба ж трапитися такому, щоб я в один з моментів цієї миті, блукаючи у всесвіті, потрапив якраз у такий цізол обставин, якому судилося зіграти головну роль у всьому житті. А може, навіть перевернути весь хід і напрямок мого бігу у все-світі...— Чириков витримав паузу, насолоджуючись тим, з якою увагою слухають його першокурсники.— А взагалі, панове, найважливіше одне: щоб душа горіла полум'ям, і не тліла і не диміла! Все добре й розумне буває лише тоді, коли воно йде від душі, яка горить. Тільки в цьому правда. Де немає вогню, а сама логіка — там і неправда. Це в науці логіка чиста й прекрасна, а в повсякденному житті логіка — шельма, шахрайка!

— Браво, Євгене Миколайовичу! Бравіссімо! — заплескало кілька фельдшерниць у долоні.

Чириков стримано посміхнувся, зневажливо мовив:

— Жінки, як відомо, найлютіші вороги логіки...

Декому з фельдшерниць це не сподобалося. Чириков вирішив перемінити тему. Та й люди вже всі зібралися, пора було починати вечір. Португалов, як господар квартири, запросив усіх сідати й передав слово авторові оди.

Чириков поправив обома руками свою довгу чуприну, помовчав, нахиливши голову, наче очікував якоїсь особливої тиші. Читав Чириков так, як і говорив, розтягуючи слова:

О русский царь, и вдохновенье
Не может подыскать сравненье.
Как ты умен, как ты велик!..
Как чуден твой священный лик!..
Могучи плечи, мощны руки,
Ты гнешь подковы без натуги,
Твоя священная брада...
Нет!.. Не осмелюсь никогда
Я подыскать браде сравненье!
То наша гордость, украшенья!
Но что ты сам!.. Твой деянья
Превзошли все ожидания...

— Боже, як чудово, як сміливо! — скориставшись з того, що Чириков зробив паузу, вигукнула котрась із фельдшерниць.

Чириков удавано сердито зирнув на неї і далі читав ще з більшим піднесенням, забувши навіть розтягувати слова:

Воссел на трон и злу крамолу,
Ползущу к царскому престолу,
Ты грозно стал карать, казнить,
Стрелять, и вешать, и топить...
Ты понял, что источник бед
Таится с испокону лет
Под крышей пакостной науки...
Откуда дерзновенны руки
Трясут с главы твоей венец...
Один постиг ты, наконец,
Что книга — вот источник зол,
Рассадник всяческих крамол!

— Чудово! — похвалив Полянський, подумав, мабуть, що оді вже кінець, бо Чириков зробив надто довгу паузу. Але автор ще не закінчив:

Ты всеобъемлющим умом
Печешься даже и о том,
Чтоб наши будущие жены
Умели шить нам панталоны,
Чтобы не с книгой и пером
Они сидели перед нами,
А с кочергой иль со штанами!!!

Фельдшеріці бурхливо заплодували. Кричали: «Браво! Бравіссімо!» Чириков вдоволено посміхався, махав руками: годі, мовляв, годі, бо ще ж не все. Коли запанувала тиша, Чириков, зітхнувши, мовив:

Но будет! Есть всему конец...
Пусть блещет царственный венец,
Сияньем солнце затмевая.
Пусть благодарствует народ,
Тебя, наш царь, благословляя!
Царя же ты, Романов дом,
Указан божьим перстом,
Цари и славься много лет
И кровью смой крамолы след!
Стреляй и вешай нигилистов,
Социалистов, атеистов...
О царь! Врагам твоим...
Всем петля, пуля — всем!!
Уррра!!!

Оце «уррра!» Чириков прокричав так, як кричать солдати на параді, коли військо оглядає сам цар.

Ода справила на всіх гарне враження, і автора нагородили дружними оплесками. Чириков сявав. Такого успіху не

мав ще ні один його твір. Читали, хвалили, а щоб захоплюватися, щоб так бурхливо аплодувати — такого не було. Молодь оточила Чирикова, дехто просив рукопис, щоб переписати, але він сказав, що його земляцтво — а він був казанець — має намір видрукувати оду на гектографі. Отоді й одержать її всі, хто захоче. А зараз у нього один примірник, якого він не може дати, бо робота над одою ще не завершена.

4

У полковника Гангардта був поганий настрій: міська дума не дала грошей, яких він просив. А професор Загоскін поспішив надрукувати про це в своїй газеті. Причому газетна інформація написана явно в іронічному тоні. «В засіданні думи розглядалося досить цікаве клопотання начальника жандармського управління...» Бач, як ехидно пишуть: «досить цікаве». І повністю наводять — хто це їм дав, хто дозволив? — його прохання. Полковник Гангардт був такий роздратований, що викликав професора Загоскіна і годину читав йому мораль, погрожував, що клопотатиме перед графом Толстим про закриття газети. Професор Загоскін, замість того щоб вибачитися, спокійно вислухав його, мовив з ледь прихованою іронією:

— Як вам відомо, пане полковнику, про все, що робиться в міській думі, нам дано право писати. Якщо ж є відносно цього якісь нові вказівки, то, пробачте, я про них ще не знаю...

— Справа не в інструкціях, а в такті, — значно збавивши тон, сказав Гангардт. — Не про все, що дозволено, варто писати. А ви, пане Загоскін, пишете здебільшого про такі події, про які краще б промовчати. Більше того: ви, як я бачу, бо уважно читаю вашу газету, саме на таких подіях ставите акценти, саме їх подаєте так, щоб усі помітили. Я проглядав цензорські примірники. Мушу вам, пане Загоскін, сказати, що газета ваша не закрита до цього часу лише тому, що професор Осипов хороший цензор. Якби в газеті з'явилися всі ті статті, які він повикидав, то читачі про ваш «Волжский вестник» давно б уже й забули. Ось двадцять п'ятого вересня ви надрукували психологічний етюд студента Чирикова «Біля вікна».

— Ніякої крамоли в тому етюді я не бачу...

— І я її там, пане Загоскін, теж не бачу! — ехидно посміхнувся полковник Гангардт. — А от у цьому творі того ж

Євгена Чирикова, якого ви друкуєте, крамоли більше ніж треба. Прочитайте, будь ласка, — подав Гангардт Загоскіну «Оду російському царю», надруковану на гектографі. — Ну, що ви скажете? — спитав, все так же ехидно посміхаючись, Гангардт, коли Загоскін повернув йому оду.

— Лише одне, пане полковнику: я відповідаю тільки за ті твори, які з'являються на сторінках моєї газети.

— А мені здається, пане професоре, що ви повинні знати людей, яких друкуєте. Тим більше, коли йдеться про студентів, яких ви покликані виховувати у вірнопідданському дусі, в дусі поваги до государя, до порядків, установлених законами! Ви ж робите все навпаки! Ви друкуєте політично неблагонадійних людей, приховуючи їх справжні прізвиська за вигаданими. І не дивно, що в минулому році студенти вилізли саме на приміщення вашої редакції, щоб прокричати на все місто: «Віват демократія!» Дивіться, пане Загоскін, ви граєте з вогнем...

Після професора Загоскіна полковник Гангардт викликав Чирикова. І коли той зайшов до кабінету, Гангардт, не запропонувавши йому навіть сісти, спитав, суворо насупившись:

— Ви що, пане Чириков, захотіли у фортеці посидіти?

— Я не розумію вас, пане полковнику, — мовив Чириков непевним тремтливим голосом, і Гангардт одразу ж здогадався, що він знає, з якого приводу його викликано.

— Сідайте, пане Чириков, — не попросив, а наказав полковник, зробивши наголос на слові «сідайте».

— Дякую вам, пане полковнику, — поборовши першу розгубленість, відповів досить твердо Чириков.

Гангардт зрозумів, що трохи перегнув, мовив дещо привітніше:

— Ви здогадуєтесь, пане Чириков, чого я вас запросив?

— Поки що — ні.

— Чудово! — посміхнувся Гангардт. — Я на таку відповідь і розраховував. Прочитайте тоді, будь ласка, оцю оду і скажіть мені як людина, яка теж пише вірші, хто б, по вашому, міг бути її автором?

Чириков глянув на свою оду і з жахом відчув, як спалахнули його вуха. А це означає, що обличчя його червоніє. Прокляття! Він зробив вигляд, ніби уважно читає оду, щоб заспокоїтися. Та марно: обличчя так паленіло, що піт на лобі виступив. Хто ж це його продав? І який чорт його смикнув читати оду на вечорах? Сестра підбила... Чого там на сестру валити! Хотілося хвастонутися, хотілося здивувати всіх. А те-

пер от... Ну, та нічого: адже підпису немає, він нікому, крім найближчих друзів своїх, не говорив, що сам написав. Почерк не його — ода надрукована на гектографі, так що є ще можливість відмовлятися. І він сказав жваво, щоб приховати свою внутрішню розгубленість:

— Прочитав...

— І що скажете? — гостро примруживши очі, спитав Гангардт.

— Сатира як сатира...— після паузи мовив Чириков і тут же відчув, що не зовсім вдало відповів.

— Гм!.. Сатира як сатира... А як ви думаєте, хто б міг бути автором цього пасквіля? У кого це піднялась рука писати таке про його імператорську величність?

— Мене дивує, пане полковнику, чого це ви саме до мене звертаєтесь з такими запитаннями? — мовив Чириков.

— А я вам можу сказати, пане Чириков,— відповів полковник Гангардт, посміхнувшись, так наче те, що він скаже, буде дуже приємним для його співбесідника.— У мене є дані, що цей пасквіль ви читали на вечорі.

— Так, я читав оду! — поспішив признатися Чириков, щоб Гангардт не запідозрив його в нещирості. Він вирішив признатися, що читав її, але заперечувати своє авторство.— Оскільки я сам пишу вірші, то мене й попросили прочитати цю оду.

— Хто попросив?

— Оцього я вже не пам'ятаю.

— А хто вам дав текст оди?

— Рукопис лежав на столі, і я його сам узяв.

— Схоже на правду. Слід тільки додати: на той стіл оду поклали ви самі, бо самі й написали! Так чи ні?

— Ні! Я тільки прочитав цю оду...

— Добре. Доведеться в такому разі з вами, пане Чириков, ще разок зустрітись. З вашого, звичайно, дозволу,— ехидно посміхнувся полковник Гангардт.— На нашій зустрічі будуть і ті люди, яким ви говорили, що самі написали цей пасквіль. Отже, вибирайте: скажете ви правду сьогодні і тим полегшите свою долю чи зробите це завтра і посилите свою й без того тяжку провину?

— До того, що я сказав, мені, пане полковнику, нічого додати,— відповів Чириков, хоча відчував: кінчиться тим, що йому доведеться признатися в авторстві оди.

«І сам винен! — лаяв себе Чириков, повертаючись від Гангардта.— Який чорт смикав мене за язик говорити, що я сам написав? І головне: навіщо я погодився друкувати

оду? Це було жахливим безглуздям! Але хто ж мене все-таки продав? Ферлюдін, якому вже нічого втрачати, бо всі знають, що він шпигун? Так його на вечорі не було. Та хіба мало в університеті шпигунів, крім Ферлюдіна? Інспектор Потапов веде до того, щоб усі студенти були шпигунами, щоб усі стежили один за одним і доносили йому. Бризгалову за любов до шпигунів москвичі дали ляпаса, а Потапова вік, мабуть, ніхто не зачепить. Так, Казань — не Москва. Хоча колись і казанські студенти вміли захищати свої права...»

5

Попечитель Московського учбового округу Капніст надіслав уже кілька телеграм, у яких просив дозволу припинити заняття в університеті, бо всі інші заходи, яких він вживав, не могли втихомирити студентів. На закриття університету Делянову треба було просити дозволу царя. Він же боявся йти до нього з таким проханням, а тому й тягнув, сподіваючись, що воно якось обійдеться.

Та коли й губернатор Москви князь Долгоруков звернувся до графа Толстого з проханням закрити університет, Делянову довелося йти до царя.

Спершу він, як завжди, заручився підтримкою Победоносцева й Толстого. Цар насуплено вислухав Делянова, сказав роздратовано:

— Мерзотники!

— Так, ваша величність! — намагаючись потрапити в тон царю, мовив Делянов. — Страшенна зухвалість і невдячність! Страшенна...

— Чого ж вони, ідіоти, хочуть?

— Студенти, власне, нічого не хочуть, — збрехав Делянов, бо не наважувався показати петицію московських студентів. — Їх підбурюють крамольники, які ніякого відношення до університету не мають. — Це був камінь в город графа Толстого, та що вдієш: за кого ж і ховатися, як не за свого благодійника. — Оці чужі елементи й підбурюють студентів на виступи...

— Хай так, — погодився цар. — А чого ж студенти домагаються?

— Студенти, ваша величність, просять, щоб Бризгалова було усунуто з посади інспектора...

— Завтра вони попросять, щоб я вас усунув. А післязавтра, не маючи змоги усунути мене, кинуть під карету

бомбу...— говорив цар, люто блимаючи булькатими, водянистими очима.— Негідники! Негайно закрити університет і всіх розігнати! Хай залишиться в університеті десяток студентів, та щоб вони були благонадійні!..

І 30 листопада на дверях Московського університету з'явилась об'ява: заняття припинено до особливого розпорядження.

У всі інші університети країни полетіли накази Деянова вживати якнайсуворіших заходів, щоб не допустити студентських бунтів. Масленников одержав таку телеграму: «На випадок безпорядків дійте без послаблення». Він послав письмове розпорядження інспектору Потапову, в якому наказував: «Посилити нагляд за студентами як у приміщенні університету, так і поза його межами». Потапов давав відповідні інструкції своїм підлеглим.

Педель Поморов доповідав Потапову:

— Дивно поводиться, ваше превосходительство, Ульянов. Разом з Полянським він явно щось замишляє, весь час товчеться в курильній кімнаті, хоча сам і не курить. Кілька разів я, зазирнувши до курилки, бачив, як він щось говорив усім, запально вимахуючи руками...

Потапов радів з того, що все йде тихо й спокійно. З грудня він повідомляв ректору, що «до цього часу не помічено дій або вчинків, на підставі яких можна було б зробити висновок про те, що безпорядки ось-ось розпочнуться».

Та хоча в університеті панував спокій, начальство завбачливо готувалось до будь-яких несподіванок. «Зважаючи на те, що в Москві спалахнули студентські безпорядки,— пише губернатор Андрієвський графу Толстому,— я своєчасно зробив належні розпорядження про вжиття відповідних заходів щодо відвернення протизаконних зборищ студентів Казанського університету в портерних, кухмістерських та інших приміщеннях, де, як звичайно, вони обговорюють свої справи. Крім цього, на всіх пунктах, зручних для зборищ, посилено поліцейські пости. А командуючому Казанським військовим округом було запропоновано, щоб він дав наказ, на всякий випадок, тримати напоготові один з батальйонів».

З осокінських казарм вирушив батальйон піхоти з бойовими патронами в рушницях. Що поряд з університетом був двір поліцейського управління, то солдати й розташувались там.

У курильній кімнаті дим, галас. І всіх хвилює одне: боротьба московських студентів. Вранці кожний приносив нові чутки. Одні запевняли, що з точних джерел їм відомо: вбито не два студенти, а двадцять. Інші повідомляли, що університет уже закрито. І не на день-два, а на весь рік, бо сам цар сказав, коли ще затверджував смертний вирок Ульянову та його друзям: університети — це гнізда крамоли, які треба знищити! Ну, міністр освіти Деянов і радий старатися. Адже для нього головне — догодити царю. Він готовий не тільки закрити, а й спалити університети, бо йому з ними найбільше клопоту.

«Правительственный вестник» надрукував повідомлення про події в Московському університеті. Газета переходила з рук у руки, її читали вголос. Не встигали одні закінчити, як до курильної заходили інші, хто ще не читав, і все починалося спочатку. В цьому офіційному повідомленні наводилися майже всі ті факти, про які йшлося в листі, одержаному з Москви. Говорилось і про в'язас Бризгалову, і про те, що козак розігнали сходку. Визнавалось, що «сходку біля Катерининської лікарні, оскільки учасники її чинили опір, довелось розсіяти з допомогою жандармів і поліції. Причому, як виявилось після точно зібраних відомостей, нікому не було заподіяно каліцтва або тяжких ушкоджень».

— Брехня! Брехня! — кричав студент-першокурсник Кость Алексеев кожного разу, як тільки хтось прочитував ці слова. — Точно відомо: двоє студентів саме там було вбито! Ось у мене лист від одного московського студента. Слушайте!..

І Алексеев, помахавши поймаканим папірцем над своєю чубатою рудою головою, намагаючись усіх перекричати, починав читати те місце з листа, де говорилось, що два студенти було вбито. Його ніхто не слухав, бо цей лист уже знали всі.

— Тихо! Тихо! — кричав Сараханов, який читав газету. — Послушайте ці ось рядки: «Оскільки безпорядки не припинялися, то генерал-губернатор визнав за необхідне негайно заарештувати й вислати на батьківщину тих студентів, які й раніше звертали на себе увагу своєю неблагонадійністю. А правління університету й собі виключило двадцять сім студентів, помічених у підбурюванні на всіх сходках. Виключених студентів, за розпорядженням генерал-губернатора князя Долгорукова, було тоді ж заарештовано й виселено

з столиці». Ну, що це таке? Губернатор, а разом з ним і професори, хапають тих, на кого донесли мерзенні педелі, й витурюють з міста?

— Ганьба!

— Якщо так, то і ми повинні всіх бити! — сказав Кость Алексеев. — Інспектора, субінспекторів, педелів...

— І тих професорів, які танцюють під їх дудку! — додав Полянський. — Я перший дам ляпаса Потапову!

— Я давно вже вирішив це зробити! — гнівно вигукнув Кость Алексеев. — Він, мерзотник, у мене в печінках сидить!

— Не бити, а вбивати! — істерично закричав Троїцький, розмахуючи своєю палицею так, наче то була рушниця.

Здійнявся страшенний галас: одні кричали, що варто дати Потапову ляпаса, інші говорили, що спочатку треба провести сходку. І якщо, мовляв, інспектор викличе поліцію, то тоді вже й набити йому пику.

— А хто весною виключив наших товаришів і вислав документи через поліцію? — питав Полянський, гнівно блискаючи очима. — Хто весь університет загатив шпигунами? Хто за кожную дрібницю саджає до карцеру?

— Інспектор! Інспектор! — закричало кілька голосів.

— Так-от! Він давно вже ляпаса заслужив! — зробив висновок Полянський і, помітивши, що до кімнати зайшов Ульянов, звернувся до нього: — Так я кажу чи ні?

— Не чув, на жаль, про що йшлося, — посміхнувся Володя.

— Про ляпас нашому інспектору!

— Ляпас — це, так би мовити, деталь, — відповів Володя. — А головне ось що: виступимо ми на підтримку студентів Москви чи ні? Виступимо ми за свої права чи ні? Московський університет, як ви вже читали в офіційному повідомленні, закрито. Це велика перемога. Влада показала, що вона безпомічна перед згуртованими діями студентів. Сараханов, дайте, будь ласка, газету. Ось у чому признається влада: «Студенти остаточно вийшли з меж підкорення. Настала психологічна мить, коли юрба втрачає всяку здатність приймати щось розумно й не підкоряється ніяким умовлянням». Думаю, що й ми підійшли до тої психологічної миті, коли час кидати суперечки й починати діяти!

— Діяти! Діяти! — закричали всі.

— Педель! — почувся серед галасу зляканий голос.

У кімнаті на мить запанувала тиша.

В ці дні Володя був дуже заклопотаний: часто прибігав з університету додому, багато товаришів приходило до нього. Няня спитала Олю:

— Що це в них там діється?

— Свято, няню.

— Тож я й бачу, що Володя місця собі не знаходить. От уже невгамовна душа! Прийде він обідати чи ні?

— Обіцяв, що прийде.

І справді, Володя прийшов обідати. Та ще й не сам. Привів з собою Полянського й Вигорницького. Всі троє їли так, наче на пожежу поспішали, і зразу кудись подалися. Оля теж пішла з ними, але скоро повернулася з якимсь пакунком, а Володі довго не було. Няня лягла вже спати, коли він постукав у вікно. Оля побігла відчиняти. Цього разу Володя привів шість чоловік. Оля сказала няні, що сама напоїть їх чаєм, бо всі дуже змерзли. Вона поставила самовар і майнула у Володину кімнату. Няня не чула, про що там говорили. Та з того, що Оля забула про самовар, видно було: обмірковувалося щось дуже цікаве. Самовар уже кипів, і няня, зітхаючи, встала з ліжка, наблизилась до Володиної кімнати. Там стояв такий гамір, що вона розібрала лише кілька слів. Серед них було два, які дуже схвилювали її, бо зміст їх вона добре знала: «поліція», «обшук». Про яку поліцію, про які обшуки вони ведуть мову? Відчинила двері, заглянула в кімнату. Диму — аж сизо. Всі так захоплено сперечалися, що ніхто й не помітив її. Покликала:

— Олю, самовар кипить...

— Ой, зовсім забула! — кинулась Оля до дверей. — Вибачте мені, няню...

— Тобі допомогти?

— Ні, я сама. Відпочивайте.

— А довго вони тут будуть? — спитала няня.

— Та ще години дві, а то й три. Завтра в них в університеті відбудеться дуже важлива подія, то вони готуються.

— Знову свято? — спитала няня.

— Так, свято, — відповіла Оля, приховуючи усмішку. — А де в нас цукор? Ага, ось, знайшла.

Коли Оля з'явилася в дверях із самоваром, усі зустріли її оплесками.

— Отже, завтра — в бій! — сказав Володя. — Коли, звичайно, сьогодні вночі нас не заарештують. До цього теж

треба бути готовими. Цілком ймовірно, що інспекції і поліції через своїх шпигунів уже відомо, що ми щось готуємо. Якщо ж вони дізнаються й про те, коли ми виступаємо, то може все зірватися. Той батальйон піхоти, що стоїть у дворі поліції, вночі перейде в університет, і нас туди вже не пустять. Оце найстрашніше. Решту ж перешкод, я думаю, ми легко подолаємо, бо всі ждуть тільки сигналу для виступу. Я згоден, що розпочинати сходку треба о дванадцятій годині. По-перше, цим ми зіб'ємо з пантелику інспекцію, яка чекатиме виступу на перших же лекціях. По-друге, о дванадцятій годині ректор читає на третьому курсі. Значить, нам не треба буде шукати його, щоб передати петицію.

— Ну, а якщо військо захопить університет? — спитав Сараханов. — Що ми тоді робитимемо? Відкладемо виступ?

— Ні в якому разі! — запально відповів Володя. — Це погубить всю справу! Якщо нас не пустять у приміщення університету, то ми зберемося в дворі. Якщо, скажімо, і в двір не пустять, то ми зберемося на вулиці, перед університетом, а до ректора пошлемо делегатів з петицією.

— Давайте тепер вирішимо, коли ветеринарам краще всього приєднатися до нас. Костю! — звернувся Полянський до Вигорницького. — Викладайте свої плани!

— Я думаю так, — сказав Вигорницький. — О десятій годині студент Третьяков захищатиме в залі дисертацію. Там буде і директор інституту. От ми й подамо йому петицію. А о дванадцятій — підемо до вас, щоб разом провести сходку...

— Якби так вийшло, то було б чудово! — сказав Володя. — Ну, а студентів духовної академії, мені здається, навряд чи вдасться нам підняти. Ми ось із Сергієм ходили туди. Майбутні попи відхрещуються од виступу, як від пекла. Думаю, що з ними не варто й зв'язуватися, бо це ще нам може нашкодити.

Коли про все домовилися, стрілка годинника повернула на дванадцятю. Почали розходитись. Останнім, як завжди, пішов Сергій Полянський. Прощаючись на вулиці з Володею, він спитав:

— Ну, як ви думаете: підуть студенти за нами на сходку?

— Підуть! — сказав Володя.

— Ну, добре, — міцно потис Володі руку Полянський. — Завтра побачимо, що вийде...

Після того як друзі розійшлися, Володя ще довго сидів з Олею, бо спати обом не хотілося.

Завтра сходка...

— Няню, як там надворі? — спитав Володя, коли няня зайшла до його кімнати, щоб забрати самовар.

— Такий холод, що добрий хазяїн і собаки не вижене! А ти чого так рано встаєш? Ще ж зовсім темно...

— Не спиться чогось...

— А я казала: вкривайся теплою ковдрою, бо холодно. Не послухався, от воно тобі й не спиться. Я сама під ранок так замерзла, що ледве біля плити відігрілася. Ох, господи,— тяжко зітхнула няня.— І що воно за будинок такий: віз дров спалюю, і однаково холодно. А в нашому будинкові, було, кинеш оберемок дров у грубу, і вже тобі тепло, як у раю. Ми тут мерзнемо, а Марія Олександрівна з Анею та Маняшею — в Кокушкіні. Вчора приїздила Любов Олександрівна, то казала, що й вода у відрі до ранку замерзає. А зима ж тільки починається...

— Та й у нас ось вода зашерхла,— сказав Володя, пробиваючи кухлем тонкий льодок.— Ану, няню, злійте мені...

— Почекай, я ось теплої дам.

— Е, ні! Лийте холодну! — сказав Володя, роздягнувшись до пояса.— І сміливіше! Сміливіше! На спину лийте! У-у, як хороше!

— Буде тобі хороше, коли простудишся,— невдоволено бурмотіла няня.— Валятимешся тоді дома так, як он Митя...

— А Митя і простудився саме тому, що боїться холодної води. Якби він умивався, як я, то давно б видужав.

— Та ти й малим був, то майже не хворів. І на Аню, і на Сашу тиф нападав, а тебе бог милував.

— І знаєте чому? — спитав Володя, тамуючи пустотливу усмішку в карих очах.

— Чому ж?

— Тому, що завжди слухався вас.

Няня лиш усміхнулася та головою похитала, бо ні з ким вона не мала стільки клопоту, як з Володею. Тільки, було, одвернеться — він уже зник. Ласкаво мовила, закохано дивлячись на свого ясногочолого, пустотливого й дотепного вихованця:

— Слухати мене ти слухав. Але вже такого в'юна, як ти, і світ, мабуть, не бачив. Прямо із рук от, було, вислизнеш так, що й незчуєшся...

— Олю, ти спиш? — тихо покликав Володя, ставши під дверима кімнати, де мешкали Оля й Митя.

— Ні, — відповіла Оля. — Я взагалі не могла заснути...

— Холодно було? — спитав Володя, зайшовши до кімнати.

— Ні. Думки не давали заснути. — Оля пильно глянула на брата, спитала: — А ти спав?

— Мало, але досить міцно. А квартира ця справді, наче погріб. Треба було щось краще знайти. Ну, а тепер уже доведеться мерзнути до весни, бо взимку хто ж переїжджає. Та й мами нема, вона, як я бачу, всю зиму з Анею в Кокушкіні житиме.

— А що ж їй, бідній, робити? — мовила Оля. — Адже сама Аня там, у холодному флігелі, пропаде без неї.

Зажурено помовчали. Дуже важко склалися обставини після втрати Саші. Мало того, що позбулися свого кутка, так доводиться ще жити на дві сім'ї. І матеріально, і морально це важко. Добре, що хоч няня залишилася з ними, а то хто знає, що б вони зараз без неї робили.

— Ти хвилюєшся? — спитала Оля пошепки, щоб Володя відразу зрозумів, про що йдеться.

— Так, на душі неспокійно, — відверто признався Володя.

— Володю, самовар закипів, — почувся голос няні.

— Іду, — відповів Володя.

— Я теж зараз встаю, — сказала Оля. — Хочу провести тебе до університету, якщо ти, звичайно, не проти.

— Радий буду! — відповів Володя. — Але няня каже, що сьогодні мороз аж тріщить.

— Все одно піду! І взагалі не знаю, як я буду сидіти вдома в той час, коли у вас таке діятиметься. Ой боже! — з невідомим одчаєм вигукнула Оля. — І навіщо я народилася жінкою!

Попили чаю і разом пішли до університету. Мороз був такий, що аж подих забивало. Сніг лунко рипів під ногами, в променях сонця, яке тільки-но з-за стіни кремля виглянуло, іскрила паморозь. Оля розчервонілася. Її чорні брови і довгі вії стали пухнастими від інею. Чорні, сповнені внутрішнього вогню очі, здавалось, стали ще більшими. Володя не витримав, сказав, коли вони зупинилися біля університету:

— Яка ти все-таки гарна!

Оля сумовито всміхнулася.

— І все одно в університет не пускають. А мені так хочеться в цей день бути разом з тобою!

— Нічого, Олю,— ласкаво мовив Володя.— Коли дійде до барикад — а воно колись до того дійде! — ми обов'язково будемо разом з тобою стріляти у ворогів наших! Ну, вертайся додому...

— Якщо тебе довго не буде, то я прийду. Чуєш? — крикнула Оля, коли Володя підіймався по східцях університету.

Володя кивнув головою: приходь, мовляв. Махнув рукою: іди, іди додому. Олі хотілося ще постояти, та бачила: Володя не відчинить дверей, доки не переконається, що вона пішла додому. Довелось іти, щоб не морозити його, бо одягнений він був легко: в шинельці, в кашкеті. Правда, Володя був не з мерзляків: він спокійно працював у тій кімнаті, де Оля й години не могла витримати, бо синіла й тремтіла від холоду.

Перший, кого зустрів Володя в університеті, був Павло Ферлюдін. Він якраз виходив з квартири інспектора і, з усього видно, ніяк не чекав, що наткнеться на Ульянова, адже було ще дуже рано. Розгублено озирнувшись, Ферлюдін скорчив на своєму вузькому довгоносому обличчі солодку посмішку, снітав:

— Що це ви, Ульянов, так рано зволіли прийти?

— А щоб перевірити, чи правду кажуть, що ви й ночуєте в інспектора,— сказав Володя, пильно дивлячись у злодійкуваті очі Ферлюдіна.

— Ви, як завжди, жартуєте,— зніяковіло хихикнув Ферлюдін.— Поговорив би з вами ще, та, пробачте, поспішаю.

— До попечителя? Чи ще кудись? — гостро примружився Володя.

— Ви на що натякаєте? — насупився Ферлюдін, аби приховати, що злякався.

— Саме на те, про що ви, пане Ферлюдін, подумали. Пробачте, я теж поспішаю! — сказав Володя, не приховуючи презирливої посмішки, і, круто повернувшись, пішов геть.

Ця зустріч зіпсувала Ферлюдіну настроїв. Спеціально він прийшов раніше, щоб непомітно передати інспектору записку і — на тобі — налетів на того, кого треба обходити десятою дорогою. Це було так неприємно, що йому хотілось вернутися й забрати записку у педеля Поморова, який охороняв сон інспектора. Та той уже, мабуть, передав її Потопову, бо він же кілька разів повторив педелю, що це дуже важливо й терміново. І навіщо було писати? Передав би

на словах, і все. А тепер документ буде. Якщо інспектор прочитає його студентам, то Ульянов зразу здогадається, хто писав.

2

Не спалося в ці дні й інспектору Потапову. Хоча в університеті було тихо і безлюдно, та шпигуни доповідали йому, що студенти гуртуються в портерних. На квартирах теж проходять вечори і всілякі зібрання, де оратори закликають підтримати московських студентів.

— Поморов! — покликав Потапов педеля, який чергував у передпокої всю ніч; після того як у Москві виступили студенти, інспектор не спав без охорони.

— Слухаю, ваше превосходительство! — обізвався Поморов з-за дверей, не наважуючись зазирнути до кімнати інспектора.

— Там хтось, здається, приходив?

— Так, ваше превосходительство. Студент Ферлюдін приніс вам записку. Просив якомога скоріше передати, та я, однак, не посмів будити вас.

— Давай її сюди, — наказав Потапов.

Поморов обережно прочинив двері та й застряг на порозі, не наважуючись кроку ступити, бо начальство зволило ще в постелі лежати. Потапов наказав підійти. Поморов навшпиньки підійшов до інспектора, віддав записку. Сторожко завмер, витягнувши маленьку вухату голову, мов той собака, що почув дичину. Потапов наказав подати зі столу окуляри.

Поморов так само навшпиньки прийшов до столу, взяв окуляри, подав Потапову.

Ферлюдін писав: «Ваше превосходительство! Маючи бажання не допустити лиха, яке може трапитися від повстання студентів університету і ветеринарного інституту, я вирішив ось про що повідомити вас. Сьогодні або завтра — чи взагалі цими днями — студенти домовилися влаштувати в університеті сходку не дуже миролюбного характеру. Будьте обережні».

— негайно розшукати Ферлюдіна! — наказав Потапов.

— Слухаю! — виструнчився довгий, худий, мов пакіл, Поморов. — Накажете сюди його привести?

— Ні, в канцелярію. Я зараз там буду. Сійте, ще не все! — роздратовано крикнув Потапов. — Усіх служителів інспекції теж скличте до канцелярії!

— Слухаю! Дозвольте йти?

— Ідіть.

Коли Потапов увійшов до своєї канцелярії, там були субінспектори Виноградов і Войцехович, усі педелі. А Ферлюдіна не було. Віддавши листа, він, мабуть, чкурнув до дому, бо в університеті його не знайшли. Потапов прочитав листа всім, наказав ще пильніше стежити за студентами. Педелі доповіли, що заняття розпочалися тихо і спокійно. Одне, мовляв, тільки викликає підозру: вчора аудиторії були майже порожні, а сьогодні повно студентів. Прийшли навіть ті, хто тижнями не з'являвся в університеті...

— Курильну кімнату студенти перетворили у свій клуб,— сказав з помітним польським акцентом Войцехович.— Ферлюдін туди вже й заходить боїться. Мені не раз спадало на думку: чи не закрити нам тієї курилки?

— Я б її вже давно закрити, та ректор не дозволяє! — сердито нахмурився Потапов.— До речі, прийшов пан Кремльов чи ні?

— Не видно,— відповів Войцехович.— Адже в нього лекція тільки о дванадцятій...

Не хотілося Потапову йти до ректора на квартиру, та треба було показати листа Ферлюдіна, спитати, що він думає робити. Стосунки між Потаповим і Кремльовим настільки загострилися, що вони навмисне уникали зустрічей. Причиною було те, що інспектор, будучи підлеглим — за новим статутом — безпосередньо попечителю, відчував себе в університеті повновладним господарем. Він позбавляв студентів стипендії або, навпаки, призначав її тим, хто йому вірно служив. У ректора він дозволу ні на що не питав, а тільки доводив до його відома, що зроблено. Кремльов відплачував інспектору тим самим. Не запрошував його на засідання вченої ради, на засідання правління. А коли й запрошував, то тільки для того, щоб висміяти Потапова, щоб познуватися з нього так, як це вмів тільки Кремльов: тактовно, але й дошкульно.

Хоча Кремльов давно вже встав, та все одно примусив Потапова чверть години чекати в приймальні. «Навмисне, навмисне він це робить! — лютував Потапов. І лаяв Кремльова: — Адже знає, що справа важлива, термінова, якщо я не міг ждати, поки він прийде на лекцію, а все одно не поспішає».

— Доброго ранку, ваше превосходительство,— сухо мовив Кремльов, з'являючись у приймальні.— Чим можу слухати?

«Не вибачився навіть, що примусив мене чекати»,— подумав Потапов, а Кремльов, наче помітивши, що це вже вколело інспектора, додав, перше ніж той вимовив слово:

— Даруйте, ваше превосходительство, що примусив вас підждати кілька хвилин. Я ще був не одягнений. Прошу, проходьте до кабінету...

— Ваше превосходительство, я всього на кілька хвилин,— не рухаючись з місця, сказав Потапов тим же офіційним тоном, яким розмовляв з ним ректор.— Прочитайте, будь ласка, оцього листа.

— Одну хвилину. Я візьму в кабінеті окуляри,— сказав Кремльов і, не поспішаючи, зник за дверима. Що він там робив: окуляри шукав чи просто сидів і ждав, коли урветься терпець інспекторові, але з'явився в приймальні не скоро.— Ну-с, що тут у вас, ваше превосходительство, за лист?— глянув на пожмаканий папірець, зневажливо посміхнувся:— Таке послання і мені принесли.

— І яких же заходів ви, ваше превосходительство, думаєте вживати?— хмуро спитав Потапов, бо Кремльов мовчав.

— А я хотів про це вас, ваше превосходительство, спитати,— в'їдливо мовив Кремльов,— бо думав, що це насамперед інспекції стосується.

— Ми вживаємо всіх заходів...— ледве стримуючи роздратування, мовив Потапов.

— Знаю. І бачу: ви вживаєте заходів, а студенти преспокійно готують бунт. Так я вас, ваше превосходительство, зрозумів чи ні?— тонко, удавано сумно посміхаючись, спитав Кремльов. А що Потапов, якому лють плутала думки, не знайшовся відразу, як відповісти, то Кремльов вів далі:— Бачу, що вам нічого заперечити. Дозвольте ж тоді, ваше превосходительство, спитати: що інспекція робитиме, коли бунт спалахне? Яких вона тоді вживатиме заходів?

— Це, ваше превосходительство, залежатиме від того, як розгортатимуться події. Якщо, звичайно, бунт все-таки спалахне. Ви, бачу, в цьому переконані,— вколос і Потапов Кремльова.

— Моя переконаність в можливості бунту ґрунтується на тому, що ви, ваше превосходительство, не могли почекати кілька годин, а наважились прийти навіть до мене на квартиру,— відповів Кремльов з тією ж тонкою посмішкою, за якою він приховував своє презирливе ставлення до Потапова.— Але я, незважаючи ні на які доноси ваших шпигунів,—

на словах «ваших шпигунів» ректор зробив помітний наголос,— буду читати свою лекцію за розкладом, як робив усі ці дні.

Так Потапов і пішов від Кремльова, ні про що з ним не домовившись.

Побіг до попечителя, щоб вилити тому своє обурення, порадитися, що ж робити. Масленников знову прикинувся хворим і не виходив з квартири. Будинок його охороняли солдати. Масленников, вислухавши Потапова, сказав, що зробить усе від нього залежне, щоб примусити Кремльова подати у відставку. Всіх же студентів, яких Потапов вважає неблагонадійними, він, Масленников, згоден хоч сьогодні виключити з університету. Та Потапов, хоча й приготував уже список тих, кого треба виключити, боявся це зараз робити. Він розумів: виключення може підлити масла у вогонь, який тоді ще важче буде погасити.

— Пробачте, Порфирію Миколайовичу, я піду до університету, а то в мене сьогодні щось душа не на місці,— мовив Потапов, коли побачив, що й попечитель, крім того, що вже говорив йому, нічого нового порадити не може.

— Ідіть, ідіть, Микола Гавриловичу,— говорив попечитель.— І, на випадок бунту, дійте якнайрішучіше! Коли визнаєте за необхідне вдатися до війська по допомогу, то, будь ласка, робіть це.

3

Вранці 4 грудня Португалов теж прийшов до університету, щоб взяти участь у сходці.

— Вас хто пропустив сюди? — визвірився інспектор, коли Португалов зайшов до нього.— Ви не маєте права університетського порога переступити!

— Ваше превосходительство,— спокійно мовив Португалов,— все це я й сам добре знаю. І прийшов до вас, щоб довідатись лише про одне: коли я можу одержати свої документи?

— У вас хто робив обшук? Поліція?

— Так, поліція.

— Поліція вам, за існуючими правилами, і вишле документи. Все. Можете йти.— Потапов люто зиркнув на Португалова, додав: — І щоб я вас в університеті більше не бачив.

— Дякую вам, пане інспекторе,— з іронічною посмішкою мовив Португалов,— ви, як завжди, досить ґрунтовно все розтлумачили. Я з університету піду. Але й вам, пане інспекторе, все це так не минеться...

— Геть! Геть, мерзотнику, з очей моїх! — затунав Потапов важкими чобітьми.

Від інспектора Португалов побіг в курилку, бо розумів, що той накаже педелям вигнати його з приміщення.

— Тепер я остаточно переконався: обшук у мене зроблено за наказом інспектора! — схвильовано говорив Португалов студентам, що оточили його. Проте обшук у нього було зроблено за наказом Гангардта, який перехопив лист сестри. А сестра в тому листі поздоровляла з обранням його до студентського суду.— Документів він мені не дав, сказав, що одержу їх через поліцію. А це означає, що справа моя не закінчена, що мене жде якесь покарання. Говорив інспектор зі мною страшенно грубо. Кричав, тупав ногами, вигнав з кабінету. Така ж доля жде і багатьох із вас. Так невже ми все оце так і подаруємо інспекторові? Невже ви будете ждати, поки й ваші документи вишлють вам через поліцію?

— Не будемо! Всі в актову залу! На сходку! За мною, друзі! — азартно крикнув Полянський і, повторюючи: «За мною! За мною!» — перший кинувся шодуху по коридору до актової зали.

За Полянським побігли Володя й Португалов, а за ними — ринула вся юрба. Сунули з шумом, галасом і свистом. Чулися вигуки:

— На сходку!

— В залу!

— Ректора в залу!

— Геть інспектора!

— Під три чорти інспекцію!

Забігали до аудиторій і, незважаючи на те, що там читались лекції, кричали:

— На сходку, друзі!

— На сходку!

Студенти вискакували з аудиторій, приєднувались до юрби. Тільки філологи, яким читав лекцію професор Нагуєвський, залишилися в аудиторії, бо той став у дверях і, розкинувши руки, з слізьми на очах благав:

— Не губіть себе... Не губіть...

До кабінету інспектора, не попросивши дозволу, влетів педель Поморов. Випалив, важко хекаючи:

— Бунт, ваше превосходительство!..

Потапов, який уже по свисту й галасу здогадався, що відбувається, вискочив у коридор, забіг наперед юрби і, розставивши руки, грізно наказав:

— Стійте!

Натовп уповільнив рух. Полянський, помітивши це, воювничче закричав:

— Вперед!

— Вперед! Вперед! Вперед! — загули всі і кинулися за Полянським і Володею, вигукуючи: — Геть інспектора! Під три чорти інспекцію!

Всі так кричали, що не чути було, що говорив інспектор, який все ще стояв, розставивши руки, а юрба, як вода пеньок, обтікала його й сунула до зали. Та коли передні добігли до дверей, то виявилось, що вони замкнені. Дехто розгублено почав озиратися: що ж робити?

— Бомбу! Дайте мені бомбу, я висаджу їх! — кричав Леонід Троїцький і бив палицею по дверях.

Юрба, несамовито галасуючи, розгойдувалася, мов та хвиля прибою. Дубові двері зарипіли, захиталися. І раптом, глухо хряснувши, розчинилися. Ті, що були попереду, ледь утрималися на ногах. А Троїцький перечепився через свою палицю і впав. Його підхопили на руки, гойднули з реготом і свистом і понесли до зали. Він розмахував палицею, кричав: «Смерть інспекції!» Цар Олександр III з портрета, що красувався на всю стіну, здавалось, перелякано дивився на бунт студентів. А бородатий двійник його — інспектор Потапов — у супроводі педелів та субінспектора Войцеховича, з'явившись через ті двері, що виходили в коридор юридичного факультету, рухався назустріч студентам. Вибравшись на поміст, інспектор став у таку ж величну позу, як цар на портреті, і, наливаючись кров'ю, закричав:

— Іменем закону пропоную негайно розійтись!

Юрба гнівно загаласувала:

— Геть! Геть! Геть!..

— Ректора сюди! — крикнув Володя.

— Бий інспекцію! — зарепетував Троїцький.

— Петицію! Петицію йому!

Студенти щільним колом оточували інспектора з його почтом. Педелі, замість того щоб боронити своє начальство, задкували за його спину, бо з настрою студентів бачили, що ті здатні на все.

У Потапова нерви не витримали, він люто крикнув:

— Стійте, мерзотники!

Оце «мерзотники» наче батогом огріло всіх. Студенти на одну мить оніміли від такої нечуваної образи. А Потапов, не давши їм отямитися, додав:

— Якщо негайно не припините буйства, я викличу солдат, і вони багнетами викинуть вас звідси!

Студенти загрозово мовчали.

Потапов зрозумів, що пересолив. Солдатами не варто було їх лякати. Вони й без того наче навіжені: очі у всіх горять, кулаки стиснуті.

Та ось із натовпу вийшли двоє: Кость Алексеев і Леонід Троїцький. Алексеев, відштовхнувши Троїцького, впритул наблизився до інспектора, спитав тремтячим од люті голосом:

— Так це ви нас, пане інспекторе, назвали мерзотниками?

В залі почав був посилюватися гнівний гул, коли студенти побачили, що Алексеев і Троїцький проштовхуються до інспектора з явним наміром дати йому ляща. А тут знову всі завмерли: що відповідь Потапов? А він розгублено бігав очима по обличчях студентів, які з ненавистю дивилися на нього, і не знав, що відповісти. Крикнув не так грізно, як злякано:

— Ще раз повторюю: якщо не розійдетесь...

Фрази він не закінчив. Високий, рудоголовий Алексеев розмахнувся, і у завмерлій залі, наче постріл, пролунав ляпас. Натовп, що весь час ледве стримував лютю, вибухнув:

— Бий його! Бий!..

Троїцький схопив крісло й жбурнув на Потапова, але влучив у субінспектора Войцеховича. Друге крісло він кинув на педеля Поморова. Не попав. Поморов дременує із зали. Та Троїцький наздогнав його. Схопив за петельки, трусонув так, що гудзики посипалися, закричав:

— Держіть мене, бо я його вб'ю!..

Педелі, побачивши, як Троїцький трясє Поморова, кинулися навіткача. Розлючені студенти лавою посунули на заклятих ворогів своїх. Войцеховича й Потапова натовп випхав із зали.

Коли педелі, які хоробро чекали начальство в коридорі, замкнули двері, боячись, щоб студенти не погналися за ними, шляхетний пан Войцехович осмикав пом'яттий мундир, сказав по-польськи, як завжди від хвилювання забуваючи стежити за мовою:

— Straszny sad! ¹

— О господи! — перехрестився Поморов, обмацуючи місце, де були гудзики. — У мене аж в очах позеленіло..

4

Переможний галас і свист не вгавали кілька хвилин. Було таке враження, ніби студенти вже домоглися всього, заради чого йшли на сходку, ламали двері актовій зали, ризикуючи бути виключеними з університету. Кричали всі разом, і ніхто нікого не слухав. «Ура-а! Наша взяла! Ректора, ректора сюди! Петицію ректору!» — виділялося з загального гамору. Та ось до кафедри підбіг Євген Чириков, який ще не забув, як його слухали, коли він читав свою оду. Але це був не вечір земляцтва, а сходка. Та ще й у залі, яку довелося брати штурмом, наче фортецю. Щойно Потапову, як і Бризгалову, заліплено ляпаса. Тут не до од, які б вони не були сміливі. Побачивши, що його ніхто не збирається слухати, Чириков схопив те крісло, яке Троїцький кидав на інспектора, геннув ним по кафедрі. Крісло розлетілося на друзки, що викликало загальний сміх. І сміх той припинив промови, що лунали по всіх кутках зали. На мить запанувала тиша.

— Сини alma-mater! — піднявши над головою ніжку крісла, наче гетьманську булаву, театральньо проголосив Чириков. — Поклянемося, браття рідні, що всі ми, всі, як один, будем відстоювати наші вимоги! Пожертвуємо і собою заради перемоги над свавіллям. Клянимося ж, що помремо, а свого доб'ємося!..

Дві сотні студентів загаласували:

— Клянемося!.. Клянемося!.. Клянемося!..

І знову заговорили хто про що. На кріслах, на підвіконнях з'явилися оратори. І хоч як Чириков стукав ніжкою крісла по кафедрі, його ніхто не слухав.

Та ось до кафедри підійшов Володимир Ульянов і, весело всміхаючись, спокійно оглянув товаришів. Якраз те, що він не намагався перекричати всіх, а терпеливо ждав, поки галас стихне, і привернуло до нього увагу. З юрби почулося:

— Ульянов!

— Слово Ульянову!

¹ Страшний суд! (Польськ.)

Саме ім'я «Ульянов» у середовищі студентів мало магічну силу: адже Олександр Ульянов наклав головою за їх права, за свободу й щастя.

Коли студенти вгамувалися, затихли, Володя без тієї театральної афектації, з якою виступав Чириков, а спокійно, з м'якою гаркавинкою, що завжди була помітнішою, коли він хвилювався, промовив:

— Друзі! Ляпас інспектору — це ще далеко не все, що ми повинні зробити. Головне — подати ректору нашу петицію. Її вже всі чигали, так що, думаю, немає потреби тут оголошувати. Чи, може, прочитаємо?

— Не треба! Знаємо! — кричали студенти.

Знову зчинився гамір. Леонід Троїцький виліз на підвіконня, щоб виголосити промову, але його стягли, бо бачили: Ульянов ще не все сказав. Всі притихли, і Володя вів далі:

— Нам треба викликати сюди ректора й передати йому петицію! Нам треба не пояснювати, не просити, а вимагати! Тобто — наступати, а не галасувати, тупцюючись на місці!

— Наступати! Наступати! Наступати!..

— Інспектор тут погрожував нам всілякими карами за насильство, як він сказав. І дехто вже, бачу, розгубився. Може, не треба було ламати дверей актовій зали, може, не треба було чіпати інспектора, а провести все якимось тихо й мирно? Так, я згоден! — відкинув Володя чуб з високого лоба. — Якби нам було дозволено проводити сходки, то ми б не ламали дверей, а спокійно зайшли б сюди та й обговорили те, що треба. Якби нас не саджали в карцер за розстебнутого гудзика на комірі, якби наших товаришів не виключали з університету лише за те, що вони відверто висловлювали своє презирство до інспекції, до всіх поліцейських порядків, заведених новим статутом, то й ми б поводитися інакше.

— Свята істина! — крикнув Троїцький.

— Ми на кожному кроці відчуваємо насильство! Нас віддали під владу грубих, п'яних неуків-педелів. Інспектор за доносами цих покидьків позбавляє нас стипендії, саджає до карцеру, виключає з університету. Хіба це не насильство?

— Насильство! Регат¹ інспекція! — закричав Троїцький.

— Так давайте ж боротися проти цього насильства, проти свавілля, проти всього того, що отруєє нам життя! Що отруєє життя всього нашого многотраждального народу!

¹ Хай згниє! (Лат.)

Пропоную: якщо ректор сам не з'явиться, то послати до нього делегацію з петицією! Я, коли на те буде ваша згода, піду з петицією до ректора!

— Я теж піду! — крикнув Полянський.

— І я, і я, і я... — почувся з усіх боків.

Знову, як і в перші хвилини, коли студенти забігли до зали, говорили всі і ніхто нікого не слухав...

5

Ляпас на інспектора Потапова не справив того враження, на яке розраховували студенти. Потапов показав, що він стоїть «вище» Бризгалова. Він не сховався у своїй квартирі, як це зробив його битий московський колега, а продовжував діяти. Субінспектора Войцеховича він послав до попечителя доповісти, що трапилось, а сам пішов до ректора. Кремльова в кабінеті ще не було, довелося йти до нього на квартиру. Кремльов зустрів повідомлення інспектора про те, що йому дали ляпас, так спокійно, наче він нічого іншого й не чекав. Він навіть співчуття не висловив Потапову, а тільки спитав:

— Хто заподіяв вам образу?

— Студент Алексеев.

— Може, тут якісь особисті рахунки?

— Ні. Алексеев тільки цього року вступив до університету. Кілька тижнів навчався на медичному факультеті, а потім перевівся на юридичний.

— Відкіля приїхав? З якої сім'ї?

— З Уфи, син справника.

— Син справника? — здивувався ректор.

— Так.

— Гм... Ну, то й що ж вони: проводять сходку в актовій залі?

— Так.

— А ви ж мені ще вчора доповідали: нічого не помічено такого, що говорило б про підготовку студентів до виступу.— Потапову нічого було відповісти на це, і він мовчав. Кремльов спитав: — І яких же заходів ви думаете вживати?

— Хочу викликати військо! Я вже послав пана Войцеховича до попечителя, щоб той зв'язався з губернатором.

— Даремно! — сердито насупився ректор.— Перш ніж просити, щоб солдати зайняли університет, треба було спитати мене: згоден я на це чи ні. А я, пане інспекторе, доки

буду ректором, не дозволю, щоб солдати розгулювали по університету! Якщо ви не могли знайти з ними спільної мови, то це ще не означає, що ніхто цього не в силі зробити! Я зараз же піду до студентів і буду з ними говорити!

— Будь ласка! — відповів Потапов так, що в тоні його чулося: буду радий, коли вони й вам дадуть доброго ляща.— Прошу тільки не забувати, пане ректоре, що і я, і попечитель маємо право вдаватися до тих заходів, які вважаємо за необхідні!

— То, може, пан попечитель сам хоче поговорити з студентами? — не приховуючи іронії, спитав ректор.

— Про це я зараз довідаюсь,— відповів Потапов, хоча був впевнений, що Масленников ні за які гроші в університет не прийде.

— Прошу сповістити мені про прибуття пана попечителя. А солдат — ще раз повторюю — без мого дозволу в університет не пускати!

Кремльов пішов утихомирювати студентів, а Потапов — у свою канцелярію. Він бажав у цю мить одного: щоб і ректорові дали ляпаса. Та добре розумів, що такого не станеться. Кремльов заграє із студентами, на інспекцію звалює всі лиха, на неї спрямовує гнів усіх невдоволених порядками в університеті. З якими б питаннями студенти до Кремльова не звернулися, у нього одна відповідь: нічого мені не відомо, ідіть до інспектора. Щоправда, в цьому є доля істини: інспектор не завжди радиться з ректором, перш ніж позбавити когось стипендії чи виключити з університету. Ректору і правлінню залишається тільки приймати рішення на пропозицію попечителя. А попечитель робить це на вимогу інспектора, про що ректор не може не знати.

Коли педель Поморов побачив, що ректор іде до зали, він кинувся йому навперейми, заблагав:

— Ваше превосходительство, не йдіть туди!

— А що таке? — спитав ректор, подумавши, що там щось нове скоїлося.

— Там страшно...

— І все? — усміхнувся Кремльов.

— Там убити навіть можуть...

— Ви були там?

— Був, ваше превосходительство...

— Не вбили вас?

— Дякувати богові, ні...

— Може, й мене не вб'ють.

На другому поверсі Кремльова зустрів поліцмейстер. Швидко прибув. Поліцмейстер вклонився, мовив:

— До ваших послуг. Якщо ви вважаєте за потрібне, то зараз же піду до зали й запропоную студентам, щоб вони негайно розійшлися.

— А коли вони не послухають вас? — спитав ректор. — Що тоді ми будемо робити?

— Ви ж знаєте, ваше превосходительство, що, крім моїх людей, наготові стоїть батальйон солдат.

— Спасибі за повідомлення, — сухо відповів Кремльов. — Але поки що мені допомога не потрібна. Я поспробую знайти спільну мову з студентами.

— Я все-таки накажу до університету нікого не пускати, — сказав поліцмейстер.

— Я, пане поліцмейстер, як вам відомо, відповідаю лише за те, що діється в університеті. На вулиці ви повновладний господар, а тому й робіть собі, що хочете. Я ж, із свого боку, не бачу великої небезпеки в тім, якщо до університету прийде ще кілька студентів. А оточите ви університет, вони і будуть рватися сюди, що приверне увагу публіки...

В супроводі двох субінспекторів та педелів, — Потапов не наважився йти до зали, — ректор Кремльов з'явився серед галасуючих студентів. Розмови та суперечки на сходці були такі запеклі, що багато хто й не помітив приходу ректора. Почулися голоси:

— Ректор!

— Тихо, ректор іде!

— Геть інспекцію!

— Геть педелів!

Оце: «Геть інспекцію! Геть педелів!» — не вгавало доти, поки Кремльов не сказав субінспекторам і педелям, щоб вони залишили його з студентами одного. Бурхливими оплесками, свистками провели студенти субінспектора та педелів із зали. А ті, втягнувши голови в плечі, пробивалися крізь вируючу юрбу, неначе обльовані. Потапов, коли вони доповіли йому, що Кремльов — не студенти, а саме Кремльов! — прогнав їх із зали, сказав поліцмейстеру:

— Бачили, що він робить? А ви, мабуть, думали, що я перебільшую? Ні, працювати з таким ректором — кара божя! Якби він не настроював проти мене студентів, то нічого б оцього не було. Ну, добре: подивимося, як він їх утихомирить, — з одвертою зловтіхою мовив Потапов. — Подивимося... А університет все-таки прошу вас оточити й нікого не пускати...

Маленький, щуплий ректор стояв біля кафедри й розгублено дивився на студентів, які не вгавали. В університеті він бував так рідко, що Володя бачив його разів два чи три. Та й то лиш тоді, коли ректор, задумливо схиливши сиву голову, проходив з канцелярії в аудиторію. Кремльов ніколи й нікого не викликав до себе, зовсім, здавалось, не цікавився тим, як і чим живуть студенти. Коли ж до нього приходив хто-небудь скаржитися на інспекцію, він, як правило, ставав на захист студента. І спокійно, без галасу домагався свого. Навіть тоді стояв на своєму, коли інспектор доводив, що студента треба покарати.

— Нічого, нічого,— говорив ректор Потапову,— ви це ще встигнете зробити. А поки що прошу не чіпати його. І взагалі варто б вам, Миколо Гавриловичу, не забувати: крім карцеру є немало інших засобів, користуючись якими можна впливати на душі студентів...

Коли студенти вгамувалися, ректор підняв руку, тихо мовив:

— Панове, я не проти того, щоб поговорити з вами...

Почувши оте «я не проти», кілька чоловік закричало:

— Ура-а!

Дві сотні голосів підхопили «ура», бурхливо зааплодували. Значить, ректор розуміє їх! Він не кричить на них так, як інспектор, не погрожує карами. Це вселило віру в те, що вони доб'ються свого. А Кремльов, спантеличений незаслуженими оваціями, терпеливо чекав, коли можна буде говорити. Оплески ці не радували його, бо студенти аплодували, не знаючи, що він їм скаже. А говорити він мав їм те ж саме, що й інспектор, лише в іншій формі.

— Просимо прийняти нашу петицію! — сказав Полянський, підійшовши до ректора, коли в залі запанувала тиша.

— Я наперед знаю, чого ви бажаєте, — не взявши петиції, мовив Кремльов. — Права сходок, студентського суду, студентської каси, бібліотеки, кухмістерської...

— Ура-а! — знову закричало кілька голосів, і знову всі зааплодували, бо ректор так про все це говорив, що здавалося: він і розумів студентів, і підтримував їх.

— Ні, в нашій петиції є дещо важливіше, — сказав Полянський. — Подивіться!

— Ну, що ж, давайте вашу петицію, — зітхнув ректор, якому не хотілося читати тієї петиції, але й діватися було нікуди: все склалося так, що він вимушений був це зроби-

ти, щоб якось знайти спільну мову з студентами й домогтися свого.

Побачивши, що ректор узяв петицію, студенти переможно закричали: «Ура!» Те, що їм вдалося вручити ректорові петицію, справді було перемогою. На прикладі попередніх спроб подавати петиції — і в Москві, і в Петербурзі, і в інших університетах — всі добре знали, чим це закінчувалося: начальство боялося їх і в руки брати. А Кремльов ось узяв петицію, дістав окуляри. Все це він робив так спокійно, наче прийшов звичайну лекцію читати. Начепив окуляри на короткого носа, розгладив підстрижену клинцем рідку борідку, підправив вуса, прокашлявся й прочитав уголос:

— «Зібрало нас сюди не що інше, як усвідомлення неможливості всіх умов, у які поставлене російське життя взагалі й студентське зокрема. А також бажання звернути увагу суспільства на ці умови і подати урядові нижченаведені вимоги...» Так-с... — здивовано протяг Кремльов, який ніяк не думав, що студенти так широко розмахнуться. «Усвідомлення неможливості всіх умов, у які поставлене російське життя...» От куди сягнули! Хочуть змінити весь державний лад. Це зроблено явно під впливом крамольників, які, мабуть, і збунтували студентів.

— По-перше, шановні добродію, я вас хочу ось про що спитати, — закінчивши читання петиції, мовив Кремльов. — Хто вас уповноважував заявляти про неможливість російського життя взагалі? Хіба вам невідомо, що кожний, згідно з законом, має право просити тільки за себе особисто, а за інших лише в тому випадку, коли має на те повноваження? Якщо ви цього не знаєте, то я вам повинен розповісти про права й обов'язки громадян нашої країни. По-друге, ви добре розумієте, що сходка ваша незаконна, що методом насильства нічого вам не добитися...

— Неправда! — гаряче заперечив Полянський, виступивши вперед. — Неправда! Болгарія он відкритою боротьбою добилася звільнення від турецької неволі. Вона вже має, дякуючи непримиренній, кривавій боротьбі, конституційну форму правління, про що ми перестали й мріяти!

Кремльов, щоб не відповідати на цю репліку, сказав, що коли студенти його перебиватимуть, то він змушений буде покинути залу. А інспекторові дозволить діяти так, як той визнає за потрібне. Це був прозорий натяк: як тільки я, мовляв, піду, інспектор негайно покличе військо й розжене вас. Студентам ця, хоча й не пряма, але досить виразна погроза не сподобалася. Зчинився галас, який довго не міг

влягтися. Ректор зрозумів, що даремно це сказав, а тому й мовчав, терпеливо чекаючи, доки настане тиша. І коли студенти вгомонилися, Кремльов невдоволено сказав:

— Я звик говорити з студентами прямо й одверто! І якщо це комусь не подобається, то в тім не моя вина. Ви свої думки висловили в петиції, то дозвольте ж мені сказати те, що я думаю про всі ті питання, які ви в ній порушуєте. По-перше, я не можу нікому передати вашої петиції, бо не маю на те права, як не мали ви права подавати її мені...

І почав Кремльов читати лекцію про те, що в Росії дозволено робити, а чого не дозволено. Адже був він професором права.

— Сам інтерес співжиття потребує,— говорив Кремльов, не звертаючи уваги на те, що невдоволений гул дедалі посилювався,— щоб уряд припинив всілякі намагання окремих осіб або груп людей самовільно втручатися у таку діяльність, яка за законом їм не дозволена. Відціля висновок: оскільки ваша сходка не дозволена законом, то за участь у ній передбачено покарання. Далі. Те, що ви самозвано взяли на себе роль захисників прав народу,— що теж не дозволено законом,— є грубим порушенням прав того самого суспільства, про права якого ви клопочете...

Шум у залі наростав. Кремльов помовчав трохи, але, помітивши, що студенти не настроєні слухати його лекцію, змінив тему. Він почав говорити про те, що молодість довірлива й благородна, але цими чудовими якостями її користуються люди, які хочуть загібати жар чужими руками, щоб домогтися своїх злочинних цілей.

— Чи знаєте ви, чого хочуть оті самозвані реформатори? — питав ректор і відповідав: — Вони хочуть знищити все і всіх, крім самих себе. І цей жахливий намір приховують за красномовними фразами про загальне благо, про щастя народне, про свободу і рівність! Терор — постійний супутник подібних благодійників людства. Загляньте на сторінки історії, придивіться до подій останнього часу і ви зрозумієте, що я кажу чисту правду. Не така справжня наука. Вона світла, як безхмарне небо, промениста, мов сонце. Вона — велика сила, перед якою гине всяка попелиця, що підточує наше життя. Наука може давати і дає високу насолоду й щастя людині, яка присвячує їй життя. Своїми відкриттями вона розширює розумовий кругозір людства, розповсюджує скрізь достаток тихо, спокійно, без будь-якого насильства. І той, хто стає під світлий прапор її боротьби за благо справжнє, а не уявне...

Довго Кремльов читав свою лекцію про «науку наук», хоча бачив, що ніхто його не слухає, що в різних кінцях зали з'являється все більше ораторів, які, не звертаючи уваги на нього, висловлюють свої думки. І, звичайно, протилежні тому, що він говорить.

7

Провівши Володю, Оля повернулася додому. Та на душі в неї було так неспокійно, що, потинявшись по кімнатах з годину, вона одяглася і пішла до університету. Їй кортіло знати: що ж там діється? Вдалося Володі та його друзям підняти студентів на виступ чи ні? Якщо сходка розпочалася, то чим же вона закінчиться? Адже говорили, що батальйон піхоти стоїть у дворі поліції. Оля пройшла повз той двір, але нічого не могла побачити, бо він був обнесений величезним парканом. По тому, як студенти бігли, кутаючись в коміри шинелей, з університету, відчувалось, що там нічого не відбувається. Оля спитала навіть одного студента:

— Скажіть, будь ласка, скоро буде перерва?

— Ні, лекції тільки-но розпочалися.

Значить, там ще тихо. Оля пішла додому, та, одігрівшись, знову почала вдягатись. Няня здивовано спитала:

— Куди ти?

Оля могла сказати, що до тьоті Анни, та їй не хотілось обманувати доброї няні. Вона відповіла ухильно:

— Я скоро повернусь...

Няня нічого не сказала, та з того, як вона зітхнула, Оля зрозуміла, що все це їй не подобається. А тут ще й Митя причепився: візьми мене з собою. Кілька хвилин довелося згаяти на те, щоб переконати Митю, що йому не варто в такий мороз виходити на вулицю. Адже він весь час хворіє. Лікар не пускає його навіть у гімназію. Та Миті так уже набридло сидіти в кімнаті, що він хоча й погодився з Олею, а сліз не втримав. Лише після того, як Оля пообіцяла принести йому улюблених коржиків, Митя витер сльози, полегшено зітхнув. Оля пішла. Мороз був такий, що люди не ходили, а бігали по місту. Біля колон університету стояли, пританцьовуючи, щоб зігрітися, поліцейські. З ними про щось сперечалися кілька студентів. Оля пройшла повз них і з кількох уривків фраз зрозуміла: поліція нікого не пускає в приміщення університету. Серце в неї прискорено забилося. Та якщо поліція стоїть тут, то що ж вона робить там,

в університеті? Арештовує всіх? Чи, може, хтось доніс, що студенти готують сходку, і поліції вдалося випередити їх? Оля вже хотіла спитати якогось студента, що відбувається в університеті, як побачила: з-за рогу вулиці з войовничим галасом з'явилася юрба студентів ветеринарного інституту. Попереду всіх ішли Володині друзі — Вигорницький і Скворцов. Вигорницький упізнав Олю, привітно махнув їй рукою. З перукарні вискочив француз-перукар, закрячав, вимахуючи бритвою:

— Révolution!

Француз так скидався на того кавалерійського коня, який, зачувши звук полкової труби, войовниче б'є копитом, що Оля не могла втримати усмішки. Не раз, мабуть, тому старому перукареві доводилось бачити барикади на вулицях Парижа.

Поліцейські перегородили дорогу студентам-ветеринарам. У дверях університету з'явився сам поліцеймейстер. Та ветеринари з криками: «Вперед!», «Ура!» — прорвали ланцюг поліцейських і зникли в університеті.

— Що там — пожежа? — спитала бабуся офіцера, який стояв поблизу Олі й спостерігав за тим, що діється при вході в університет.

— Похорон! — сердито відповів офіцер.

— А хто ж помер? — допитувалася бабуся, яка, мабуть, поверталася з церкви.

— Наука!

— Ну, царство їй небесне! — перехрестилася бабуся.

Офіцер презирливо посміхнувся, пішов до будинку поліції, де, як говорив Володя, стояв батальйон піхоти. Невже він зараз поведе батальйон солдат в університет? Оля почекала з півгодини, а солдати не виходили з двору поліції. Вона замерзла так, що всередині все тремтіло, а тому пішла додому, щоб одігрітись і знову вернутися сюди. Їй здавалося, що старий француз-перукар недаремно вигукнув оте своє «Révolution». Повинно трапитися щось дуже значне. Адже в Москві був цілий бій з поліцією й козаками. Двох студентів убито, кількох поранено. І якщо тут розпочнеться щось подібне, то їй хотілося бути поряд з Володею. Цього вже їй ніхто не може заборонити!

Вчена рада ветеринарного інституту, викладачі й студенти зібралися на захист дисертації Третьякова. Директор інституту закалатав дзвоником, сповіщаючи, що засідання відкривається.

До столу квапливо підійшов Олександр Скворцов, подав йому акруш паперу, схвильовано випалив:

— Петиція від студентів!

— Від кого? — злякано перепитав директор, хоча добре чув, що сказав Скворцов.

— Від усіх нас! — крикнув Скворцов.

— Від усіх! — почулося кілька голосів.

Директор розгублено озирнувся, важко засопів. Потім узяв петицію, бо Скворцов тримав перед самим його носом. Але одразу ж кинув той аркуш, затував ногами, осатаніло захрипів:

— Геть! Наказую всім...— задишка не давала йому говорити,— студентам... негайно... вийти з зали!

У відповідь почувся регіт, свист, вигуки: «Боягуз! Негідник!»

Директор розлючено калатав дзвоником, але ніхто його не слухав. Тоді він оголосив, що закриває засідання, і вибіг геть. В канцелярії одягся, подався до попечителя. А Кость Вигорницький крикнув:

— У третю аудиторію!

Студенти хлинули у третю аудиторію, де їх зібралось чоловік сто. Вигорницький заліз на стіл, виголосив плутану, але палку промову, в кінці якої закликав іти на допомогу студентам університету.

— Вимоги у нас однакові, то й боротися за них ми повинні спільно. За мною, друзі! — закінчив Вигорницький і, зіскочивши зі столу, кинувся до виходу, вигукуючи: — В університет! В університет!..

Збуджена юрба студентів посунула за Вигорницьким і Скворцовим з галасом: «В університет! Ура!..»

Коли захекані, розчервонілі від хвилювання й морозу ветеринари прорвали поліцейський заслон і з переможними криками заповнили університетський коридор, виявилось, що двері на другий поверх замкнені. Крізь скло ветеринари бачили, що по той бік стоїть субінспектор Виноградоє, але відчинити не збирається. Та ось підбіг Троїцький. Розмахнувся, ударив палицею по склу. Субінспектор перелякано відскочив од дверей, а Троїцький, скориставшись з цього, відімкнув їх, бо ключ був у замку. Ветеринари з криком «ура!» хлинули до актової зали. Уламки скла тріщали під їх черевиками.

В актовій залі ветеринарів зустріли криками «ура!», братерськими обіймами. Кремльову довелось перервати свою лекцію, бо галас зчинився такий, що він і сам себе не чув.

Він дивився, як вирувала молодь, з одчаєм думав, що тепер доведеться починати все спочатку. А відступати йому ніяк не хотілось. Бо якщо він не умовить студентів мирно розійтися, то доведеться викликати поліцію і військо, щоб їх силою розігнати. Студенти такі збуджені, що без жертв діло не обійдеться. А це означає, що йому доведеться подавати у відставку... Та й хотілося довести інспектору, — а разом і попечителю, — що він має владу над студентами, хоча й не залякує, не тероризує, не саджає за всякі дрібниці до карцеру. І він терпеливо чекав, коли юнаки вгомоняться, щоб можна було продовжувати розмову.

— Ваше превосходительство, що ж накажете робити? — важко дихаючи, спитав директор ветеринарного інституту, розповівши Масленникову, що трапилося.

— А у вас які плани? — питанням відповів Масленников, бо не знав, що порадити.

— Я просив би поліцмейстера прислати своїх людей, щоб вони розігнали бунтівників!

Масленников погодився це зробити. Та правитель канцелярії Жохов, коли директор передав йому розпорядження Масленникова, сказав:

— Пане директор, у вас поліції уже нічого робити!

— А що таке? — злякано спитав директор.

— Всі ваші бунтівники пішли до університету!

— Слава богу! — мимоволі вирвалося у директора. Та він тут же зрозумів, що ляпнув не те, і додав: — Слава богу, що хоч не підпалили інституту...

Як тільки Масленникову доповіли, що Потапов схопив студентського ляпаса, він надіслав телеграму Делянову. А в університет раз по раз посилав кур'єра з записками, наказуючи негайно вжити заходів до припинення сходки. Заручився дозволом губернатора з допомогою війська розігнати студентів, які вже дві години мітингували, дякуючи тільки тому, що Кремльов, як доповідав йому Потапов, не хоче й слухати про те, щоб пустити в університет солдат.

«Цей лібералізм ректора, — зловтішався Потапов, — мабуть, дорого всім обійдеться. Та нічого, тепер і попечитель переконається, наскільки я мав рацію, що працювати з таким ректором — страшна мука. Добре було б, якби й Кремльову студенти заліпили по пиці, як у свій час ректору Фірсову. Хоча він тепер і без ляпаса навряд чи утримається на посаді ректора: попечитель сказав, що зробить усе залежне від нього, аби вигнати Кремльова. Та не тільки

з посади ректора, а й з університету. Наука від того не дуже багато втратить».

Помітивши, що Оля, ще й не обігрівшись як слід, знову одягається, няня захвилювалася: куди це вона бігає? Може, з Володею що трапилося? Ой боже, і нічого вони тобі не скажуть, хоч питай, хоч не питай. І вона ні про що не спитала Олі, коли та виходила з дому, а тільки тяжко зітхнула. У них своє, невідоме, а то й незбагненне життя. Зберуться у Володі його товариші, гомонять, сперечаються, а вона, хоч і чує все, не може й половини второпати, бо неграмотна.

Хотіла Марія Олександрівна учити її, та вона сама відмовилась: стара, мовляв, досить з неї й того, що своє призвище написати вміє.

Біля університету Оля побачила все тих же поліцейських, які проклинали, мабуть, студентів, що через них доводиться на морозі цуценіти. Постояла, доки не замерзла, та й пішла не додому, а вже до тьоті Анни. Не хотілося їй, щоб няня, побачивши, що вона знову кудись іде, сумно зітхала та хвилювалася. Вона йшла і думала: «Що ж Володя там робить? Що там взагалі діється?»

8

Кремльову вже здавалось, що він ось-ось умовить студентів тихо і мирно розійтися. Войовничий запал сходки явно спадав. Чулися навіть голоси: «А якщо розійдемося, то не будемо покарані?» Ректор відповів, що зробить усе від нього залежне. Однак цим нікого не заспокоїв — студенти знали, що інспекція може вигнати з університету, незважаючи на протест ректора. Щоб показати, чого варта обіцянка ректора, Полянський спитав:

— А от, ваше превосходительство, влітку було виключено з університету десять чоловік. Скажіть нам, за що їх так суворо покарати?

— На жаль, причина виключення тих студентів мені не відома... — після паузи вимушений був одверто зізнатися Кремльов.

— А хіба ж це правильно, — вів далі Полянський, — що ректору невідомо, за що виключають студентів?

— Такі порядки, — знизав плечима Кремльов.

— Так ми й виступаємо проти цих диких порядків, коли інспекція робить усе, що їй заманеться! — гнівно сказав Полянський. — От ми й вимагаємо скасування нового

статуту! І той, хто не на словах, а на ділі любить науку, хто бажає студентам добра,— той не може не підтримати нас! Той буде за нас, бо вимоги наші продиктовані саме турботою про те, щоб університет був не поліцейським участком, в який його перетворив новий статут, а храмом науки! І якщо ви самі не можете передати урядові нашої петиції, то просимо запросити сюди усіх професорів!

Студенти дружно закричали:

— Просимо професорів!

— Професорів сюди!

— Професорів!..

— От вам, ваше превосходительство, думка всієї сходки! — сказав Полянський, коли голоси трохи стихли. — І ми не розійдемося, доки професори не вислухають нас. Ми думаємо, що люди, які учать нас, не відмовляться постояти за ту правду, про яку вони так часто говорять у своїх лекціях! Вони зрозуміють нас і візьмуться передати урядові петицію, у якій викладено всі наші вимоги!

— Панів професорів я не можу сюди запросити...

Ці слова ректора були зустрінуті оплесками й свистом. Свистіли ті, хто стояв близько до кафедри й почув, що він сказав. Аплодували задні, не розібравши,— хоче ректор запросити професорів чи ні.

— Поясніть, будь ласка, ваше превосходительство, чому ви не хочете запросити сюди професорів? — спитав Полянський, який не раз уже за дві години сходки своїми запитаннями ставив ректора у скрутне становище.

— А ось чому,— відповів ректор, радий, що студенти трохи притихли й слухають його: — Спільне зібрання студентів і професорів для обговорення ваших вимог було б новим порушенням закону. Друге. Таке зібрання, будучи протизаконним, не може мати ніяких інших наслідків, крім переслідування й покарання учасників. І все, що ухвалить таке зібрання, буде визнане незаконним. Третє. Прохання ваше фактично нездійсненне. Професорів шістьдесят чоловік, і нам дуже довго доведеться чекати, поки вони зберуться, бо багатьох немає в університеті.

— Хай це вас, ваше превосходительство, не хвилює,— сказав Полянський.— Ми готові ждати їх хоч до ранку!

В той час, коли ректор умовляв студентів тихо й мирно розійтися, в читальні сиділи шістьнадцять професорів і п'ять доцентів. Зранку викладачів було в університеті більше, та

коли стало відомо, що студенти збунтувалися, багато хто, як сказав протоієрей Миловидов, утік подалі від гріха. Ті ж, що лишилися, не знали, що їм робити: одні радили йти на виручку ректору, який уже дві години воює з бунтівниками, інші запевняли, що цього робити не можна, бо це, мовляв, не законно. Послали спитати, якої думки щодо цього інспектор, але того не було: пішов до попечителя.

— Ні, панове,— говорив професор Щербаков,— не личить нам у таку небезпечну для університету хвилину залишатися в стороні. Наше звання, наша совість — нарешті, й інструкції міністерства! — зобов'язують зробити все від нас залежне, щоб умовити студентів розійтися...

— Так-так, місце наше не тут, а біля ректора! — підтримав Щербакова професор Загоскін.— Ми повинні допомогти йому заспокоїти студентів...

— А я вважаю, панове,— хмуро мовив професор Дормидонтов,— що нам не варто туди йти, бо приходом своїм ми можемо ректору тільки нашкодити. Якби пан ректор мав потребу в тому, щоб ми прийшли, то він давно прислав би по нас.

— Воістину так,— погодився протоієрей Миловидов, який не встиг утекти вчасно, а тепер соромно було це робити.— Пан ректор уже прислав би по нас...

— Ні, панове, нам треба все-таки туди йти! — сказав професор Загоскін.— Я, наприклад, буду вважати, що не виконав свого громадського обов'язку, коли не зроблю цього.

— Я — теж! — мовив професор Щербаков.— І якщо ви дозволите, то я згоден, як старший, поговорити з студентами од вашого імені.

Коли шановні колеги почули, що професор Щербаков виявив бажання говорити з студентами, то не тільки Загоскін, а майже всі погодилися йти з ним до зали. Адже стояти мовчки — це зовсім не те, що виголошувати промову на забороненій сходці. Хай та промова буде й проти студентів, та все одно можуть сказати: а хто дав право виступати на незаконній сходці? Очевидно, неприємностей не минути вже тільки за те, що вони з'являються в залу, куди їх ніхто не кликав. Але ж і впасти в немилість до ректора теж не хотілося. А він явно гніватиметься, що не підтримали його. Не допомогли погасити бунт...

Бурхливими оплесками зустріли студенти професорів. Ректор теж зрадів, що прийшли колеги, бо не знав уже, що робити: і військо не хотілося викликати, і дедалі більше

переконувався, що студенти не піддаються на його умовляння.

— Панове студенти! — урочисто, помітно хвилюючись, почав професор Щербаков, коли в залі запанувала тиша. — За дорученням моїх колег, а ваших наставників я, як найстаріший серед них, дуже прошу вас зрозуміти одне: в храмі чистої науки, яким є університет, не місце для таких буйних сходок, яку ви влаштували. Ви прийшли сюди навчатися і тільки навчатися. А тому всі свої сили ви повинні віддавати науковим інтересам. Вирішувати питання громадського значення ви не покликані. Та й не можете. Для цього у вас немає потрібної підготовки. Лише після того, як ви одержите вищу освіту, ви будете мати можливість стати повноцінними членами суспільства. Тільки після того ви будете мати можливість з користю для суспільства застосовувати знання, одержані в університеті. А через те, що ви зібралися тут незаконно, ви ризикуєте не завершити своєї освіти. А відтак — ризикуєте залишитися на все життя людьми, які не принесуть ніякої користі своїй батьківщині, інтереси котрої, сподіваюсь, вам так само дорогі, як і нам, вашим учителям. Заради науки, яку ми тут усі представляємо, заради добра дорогої усім нам вітчизни, заради почуття обов'язку і законності я прошу вас розійтися. Заспокоївшись, ви самі потім будете засуджувати свій вчинок. Так краще ж виправити помилку, поки ще є така можливість...

Олександр Скворцов, скориставшись паузою, кинув репліку:

— Професори заодно з інспекцією.

— Професорів не треба плутати з інспекцією! — відповів професор Загоскін під оплески студентів. — У нас з інспекцією різні функції!

— Неправда! — крикнув Скворцов. — Всі професори шпигуни!

— В такому разі нам нема про що говорити! — образився професор Загоскін і попрямував до виходу.

Зал стривожено загомонів, і важко було розібрати, чи то був осуд вихватки Скворцова, чи невдоволення поведінкою професора Загоскіна. Решта професорів також рушила до виходу, кваплячись скористатися таким зручним приводом, щоб піти зі сходки, бо їм було ясно, що ніякі умовляння не допоможуть: студенти вперто домагалися свого. Та коло самих дверей юрба заступила їм дорогу. Почулися голоси:

— Просимо залишитися!

— Просимо! Просимо!

Студенти накинулися на Скворцова, вимагаючи, щоб він забрав свої слова назад. Той сказав:

— Я мав на увазі професорів інституту, а не університету!

Професори цим задовольнилися, вернулися до ректора. І, коли студенти притихли, наперед знову виступив Полянський і запально сказав:

— Ми бачимо: ні пан ректор, ні пани професори не бажають підтримати наші вимоги, не хочуть передати нашу петицію урядові. В такому випадку нам залишається одне: покинути університет, що з храму науки перетворився на поліцейський участок. Ось мій, пане ректоре, вхідний квиток! — Полянський кинув на стіл квиток. — В такому університеті я не бажаю вчитися!

— Я теж не бажаю! — кинув і Володя свого квитка.

— Я теж!.. Я — теж!.. Я — теж!..

На стіл, як осіннє листя, зірване подихом вітру, летіли студентські квитки.

Ректор і професори розгублено дивилися на це, як вони вважали, безумство юних.

В цей час до зали вбіг професор математики Преображенський, якого студенти дуже любили. Ледь переводячи подих, він крикнув:

— Панове! Я вже кілька разів подавав начальству прохання про свою відставку, але мені відмовляли. І от приємна звістка: сьогодні нарешті я одержав відставку. Я з радістю залишаю університет, який давно вже перестав бути храмом науки!

Ця заява улюбленого професора була зустрінута бурею оплесків, криками «ура!». Після цього навіть ті, хто вагався — віддавати вхідний квиток чи ні, — рушили до стола. Купа квитків на ньому росла, студенти розходилися з університету.

Коли Кремльов сказав поліцмейстеру, що сам утихомирить студентів, той не повірив. Був упевнений, що не мине й десяти хвилин, як ректор прибіжить просити допомоги, бо студенти, коли вірити інспектору, зовсім подуріли. І поліцмейстер терпляче сидів у кабінеті інспектора, куди раз по раз прибігали педелі й доповідали, що діється в залі. Та

ось минула година, дві, три, а ректор не кликав на допомогу. Тоді поліцмейстер вирішив поїхати до губернатора, доповідати про події в університеті. Він уже засвоїв погляд інспектора на ці події: в усьому винен ректор, який, замість того щоб розігнати студентів, точить з ними безплідні теревені. А тим часом біля університету збирається все більше студентів, які рвуться в приміщення, щоб приєднатися до бунтівників. Добре, що він послухав інспектора і виставив біля всіх дверей охорону, яка не випускає студентів з університету і нікого не пускає в університет.

— Яка все-таки ганьба! — говорив Потапов. — Студенти так буйствують, а пан ректор не наважується проти сили вжити силу... І це він робить задля того, щоб мені насолити, щоб усім показати: студенти, мовляв, войовниче були настроєні тільки проти інспекції. Ні, не можна працювати з такою підступною людиною!

— Я поїхав, — сказав поліцмейстер, котрому вже набридло слухати, як Потапов лає ректора.

— Я теж їду до попечителя! Пане Войцехович, коли щось непередбачене трапиться, негайно шліть по мене.

Губернатор цього дня відклав навіть прийом відвідувачів. Боявся, щоб студенти не прийшли й до нього. Адже було таке, що студенти носили свої петиції губернаторам. Поліцмейстер десь зник, наче під лід провалився. І полковник Гангардт теж не з'являється, бо, мабуть, нічого не знає, хоча й хвалиться, що в нього скрізь свої агенти. Командир Ревельського полку, батальйон якого стоїть у дворі поліцейського участку, доповідає, що команди на те, щоб зайняти університет, ніхто не подавав. Усі лають ректора, що він через свій лібералізм боїться вжити рішучих заходів проти студентів. А коли щось серйозне трапиться, то відповідатиме він, губернатор.

— Ваше превосходительство, пан поліцмейстер, — доповів ад'ютант.

— Кличте! — нетерпляче підхопився Андрієвський. І, коли поліцмейстер з'явився в дверях, губернатор сердито мовив: — Куди ви зникли? Що там діється? Адже я нічого не знаю, хоч уже минуло понад три години...

— Ваше превосходительство, пробачте, але обставини склалися так, — тоном скарги заговорив поліцмейстер, — що ми всі наче в пастку потрапили...

— Чому? — здивовано підняв брови губернатор. — Як?

— Ректор паралізував усі наші дії!

— Не може бути! — вигукнув прикро вражений губернатор, бо Кремльов був його другом.

— Точно кажу, ваше превосходительство, — твердо мовив поліцейстер. — Я просив у нього дозволу розігнати студентів, а він не погодився. Конфлікт між інспектором і ректором так загострився, що одному з них доведеться, мабуть, іти в відставку.

— Ляпас — це вже відставка! — сказав губернатор.

— Ні. Потапов весь час торочив мені про те, що ця сходка не його, а ректора скомпрометувала, — сказав поліцейстер. — З усього цього я вивів, що він і не думає подавати у відставку.

— Коли так, то далеко піде! — з кривою усмішкою мовив Андрієвський.

— У мене теж таке враження, — і собі всміхнувся поліцейстер, зрадивши, що начальник не гнівається. — Доходили до мене чутки, ніби він націляється на посаду помічника попечителя...

— Ну, добре! — перебив поліцейстера Андрієвський, якому було не до пліток. — А що ж ми будемо робити?

— Чесно признатися, я не знаю, що вам, ваше превосходительство, відповісти, — розвів руками поліцейстер. — У більш безглузде становище я, здається, ще ніколи не потрапляв. Потапов склав уже списки, кого треба виключити з університету й вислати з міста. Він запевняє, що попечитель погодиться з ним. Зараз поїхав говорити з Масленниковим. Той повинен звернутися до вас...

— То як ви гадаєте, — спитав губернатор, — заарештувати студентів прямо на сходці?

— Ректор навряд чи погодиться на це, — зажурено скривився поліцейстер. — Та й важко в університеті взяти чоловік сорок. Це краще зробити, коли вони розійдуться по домітках і ляжуть спати. Студента ж Алексеєва, який ударив Потапова, я наказав заарештувати, як тільки він вийде з університету.

— А хто цей Алексеєв? — спитав губернатор. — Мабуть, син якогось засланця?

— То було б не диво, ваше превосходительство, — зітхнув поліцейстер. — Коли мені сказали, хто його батько, я не повірив. Алексеєв — син справника!

— Оце так! — здивовано вигукнув губернатор. — А проте дивуватись не доводиться. Адже батько Ульянова був директором народних училищ саме нашого учбового округу. До речі, як поводить брат страченого терориста?

— Потапов каже, що молодший Ульянов іде стежкою старшого.

Інспектор Потапов у цей час доповідав Масленникову. З його слів виходило, що студентська сходка в університеті — це наслідок лібералізму ректора. Студенти відважилися, мовляв, на бунт лише тому, що були впевнені: ректор вживе всіх заходів, щоб це їм зійшло безкарно. А вдарив Алексеев його, Потапова, тому, що хотів помститися не за студентів, а за ректора, котрий і не приховує свого ворожого ставлення до інспекції. Про це свідчить хоча б те, що Кремльов, зайшовши до зали, не тільки не засудив ганебного вчинку Алексеева, а й словом не згадав про нього. Студенти сприйняли це як схвалення їх поведінки.

— Ось, Порфирію Миколайовичу, список студентів, які брали участь у сходці,— поклав Потапов папірець перед Масленниковим.— Навпроти тих, хто відзначився найбільшим буйством, я поставив три хрести. Їх, я вважаю, треба негайно виключити з університету й вислати з міста. На Алексеева, обіцяв поліцеймейстер, буде заведено кримінальну справу.

— Так,— зітхнув Масленников, проглядаючи список.— Проти Ульянова також три хрести...

— Я вже казав вам, Порфирію Миколайовичу: страшенної помилки припустилися Малиновський і Щербаков, що прийняли Ульянова до університету. Цей не кращий за страченого. Разом з Полянським — теж, до речі, вихованцем Симбірської гімназії — він біг попереду юрби, всіляко підохочуючи її. Таким студентам місце не в університеті, а в Сибіру!

— Згоден з вами,— сказав Масленников.— Не менше ніж ви, я обурений поведінкою ректора. Особливо тим, що він не засудив ганебного вчинку студента Алексеева. Про це я доповім міністру. Проситиму, щоб запропонував Кремльову подати в відставку.

— Дякую вам, Порфирію Миколайовичу,— шанобливо схилив голову Потапов.— Якщо Кремльова буде усунено, то я, незважаючи на заповідяну мені страшну образу, залишусь на своєму посту.

Олександр III перебрався вже із своєї улюбленої Гатчини до Петербурга. Мешкав у тому ж Анічковому палаці, в якому жив, коли був ще спадкоємцем престолу. Зимовий палац, де помер батько, смертельно поранений бомбою, лякав Олександра III. Все здавалось, що тільки він там поселиться — терористи вб'ють і його. І взагалі він спокійно почував себе тільки в Гатчині, що дуже не подобалося цариці, яка втрачала можливість танцювати на балах. А крім танців, «господиню землі російської» ніщо не цікавило. І Олександр III, лише задля того, щоб догодити дружині, переїжджав узимку на кілька місяців до Петербурга. При цьому полегшено зітхали й чиновники, яким доводилося багато часу витрачати на поїздки до Гатчини. Особливо раділи такі літні люди, як граф Толстой, Делянов, котрим взагалі уже важко було рухатися. І будь на місці царя людина хоча б трохи розумніша й не така консервативна, то ці хворі, старі міністри давно б уже пішли на відпочинок. А за Олександра III вони ще керували справами.

Московський університет було закрито, студенти там, здається, вгомонилися. В інших університетах поки що тихо й спокійно. Правда, в Петербурзькому була сутичка професорів з ректором Владиславлевим. Обмежений інтриган Владиславлев поводився з професорами так нахабно, — про студентів уже годі й говорити: він їх просто тероризував, — що Дмитро Іванович Менделеев не витримав і вигнав його з лабораторії. Всі професори й студенти стали на захист не ректора, а Менделеева. В університеті явно назрівав бунт.

Делянов робив усе, щоб примирити професорів з ректором, втихомирити студентів, бо розумів: якщо виступлять студенти Петербурзького університету, — а його ж після арешту терористичної групи Ульянова так чистили! — то хвиля бунтів з двох столиць докотиться й до провінції. Делянов, порадившись із Толстим і Победоносцевим, вирішив просити у царя дозволу, на випадок студентських бунтів у інших містах, негайно закривати університети, бо це, як показав досвід, був найкращий засіб для наведення порядку.

Делянов зібрався їхати до Анічкового палацу. Він завжди з'являвся туди на годину раніше, щоб встигнути поцілу-

вати руку цариці, розніювати останні новини в начальника царської охорони генерала Черевіна. В той час, коли карету було вже подано, Делянову принесли телеграму з Казані. Попечитель Масленников повідомляв, що студент Алексеев ударив інспектора Потапова, що студенти бунтують. Просив дозволу очистити університет від бунтівників з допомогою солдат, припинити заняття. Це був удар грому з ясного неба. Адже Масленников слав телеграми, в яких запевняв, що в Казанському університеті спокійно. Делянов ще раз перечитав телеграму, тяжко зітхнув. Погані справи. Студентський бунт може охопити всі університети. Такого п'ять років уже не було. Він навіть запевняв царя, що всі «студентські історії», які мали місце досі, ніколи не повторяться. І от тобі маєш. Ох, господи, не дадуть ще рік протягти, щоб отримати графський титул. Примусять-таки піти у відставку, анафемські душі. Делянов умочив перо в чорнило, сердито написав на телеграмі Масленникова: «Задля врятування благомыслячих не щадити негідників». Наказав негайно відправити телеграму в Казань, поїхав до царя.

Першим Олександр III приймав міністра внутрішніх справ графа Толстого. І, коли Делянов зайшов до приймальні царя, Толстой уже виходив з його кабінету. По тому, як Толстой посміхався, Делянов зрозумів, що він вдоволений царським прийомом.

— Ваше сіятельство,— мовив Делянов тихо, щоб не всі чули.— Я тільки-но одержав телеграму з Казані...

— Знаю! — перебив Делянова граф Толстой.— І в Казані дали ляпаса інспектору. Я вже наказав губернатору вислати головних бунтівників з міста.

— А що государ? — обережно спитав Делянов, зрозумівши, що Толстой уже говорив з царем про бунт студентів у Казані.

— Гнівається!

Делянова покликали до кабінету царя. Олександр III зустрів його досить привітно. Та привітність ця, зрозумів міністр освіти, була вдаваною. І він не помилився: сказавши кілька загальних слів, які цар повторював при кожному прийомі, він спитав, не дожидаючись, поки почне міністр:

— То що — в Казані теж бунт?

— Так, ваша величність,— винувато опустил совині очі Делянов.— Студент Алексеев ударив інспектора Потапова. Інші студенти виламали двері актовій зали і влаштували

там сходку. Я наказав попечителю, щоб він діяв якнайрішучіше.

— І що ж? — нахмурився цар.— Розігнав він бунтівників?

— Впевнений, що розжене, бо людина він енергійна.

— Ви запевняли мене, що ця студентська історія далі Московського університету не піде! — сердито мовив цар.— А виходить, вона, мов пожежа, перекидається на всі університети! Б'ють інспекторів, ламають двері, влаштовують сходки... Чорт знає що! Залишилось їм ще спалити Москву, Казань, Петербург, Київ... І воно, мабуть, так і буде, бо всі ви вживаєте заходів проти бунтівників лише на словах, а не на ділі! От перше: кому заманулося прийняти до університету брата того самого Ульянова, який готував на мене замах?

— То була, ваша величність, жахлива помилка,— тихим, тремтячим голосом мовив Делянов.— І допустилися її тільки тому, що попечитель і ректор у відпустці були, а ті, хто їх заміщав, не порадилися зі мною...

— А чому ж ви не попередили, що близьких родичів таких злочинців, як Ульянов, на гарматний постріл не можна до університету підпускати? — грізно заблїмав булькатими очима цар.

— Я це сьогодні ж зроблю, ваша величність,— запобігливо відповів Делянов.

— Я і графу Толстому вказав, що він даремно сестрі Ульянова замінив Сибір на село Казанської губернії. Я наказав йому якнайпильніше стежити за всією сім'єю Ульянових. А ви не допускайте їх ні в які учбові заклади!

— Слухаю, ваша величність.

— І головне: ви нарешті скажете мені, де ж корінь зла? — роздратовано спитав цар.— Хто готує оці бунти? Чому студенти не займаються тими справами, задля яких вступали до університету, а лізуть у політику?

— Я, ваша величність, весь час сушу цим собі голову,— по паузі мовив Делянов. І щоб віддячити графу Толстому, бо це, мабуть, він сказав про те, що брата Олександра Ульянова прийнято до університету, додав: — І все більше схиляюся до такого висновку: це результат впливу крамоли на студентів.

— А чому крамола має вплив саме на студентів? — ще більш роздратовано спитав цар і сам відповів: — Тому, що ми набили університети простолюдинами, які легко піддаються пропаганді, що обіцяє їм золоті гори! З цим треба

покінчити! Хоч до тисячі карбованців підвищуйте плату за навчання, а щоб мені в університетах не було синів кучерів, лакеїв та куховарок! Їм не місце там!

— Слухаю, ваша величність! — покірно схилив Делянов лису, мов облуплена крашанка, голову.

— Того, що вдарив інспектора Казанського університету... Як його там?

— Алексеев, ваша величність...— підняв очі Делянов на царя, відчувши, що той заспокоюється.

— Я наказав оддати на три роки до дисциплінарного батальйону!

— Дякую вам, ваша величність,— схилив голову Делянов.

— І не панькайтеся з бунтівниками! — наказував цар, коли Делянов, задкуючи, виходив з кабінету.— Вживайте проти них якнайрішучіших заходів! Ставтесь до них, як до найлютіших ворогів наших!

2

Віддавши вхідні квитки, студенти — таких було дев'яносто дев'ять чоловік — покинули залу. Кілька десятків студентів побігли по квитки додому. Були й такі, що не віддали квитків, хоч і мали їх при собі. Всі вірнопіддані та шпигуни, коли розпочалася сходка, попросили педеля Поморова зачинити їх в аудиторії. Під замком вони й просиділи чотири години, поки тривала сходка, вбивши цим двох зайців: по-перше, начальство знало, що вони не брали участі в сходці, по-друге, студенти не могли їх побити. А вигуки: «Бий шпигунів!» — лунали в той час, коли студенти бігли до зали на сходку.

Володя і його друзі після сходки зібралися в курільній кімнаті, якої педель не здогадалися замкнути. Правда, Поморов скоро прибіг, але Троїцький витурир його в потилицю. Почали радитися, що робити далі. Володя сказав:

— Нам залишилось одне: подати прохання ректору, що ми не бажаємо навчатися в університеті за тих варварських умов, які склалися завдяки новому статуту. Якщо такі заяви подадуть усі — хай навіть не всі, а переважна більшість! — то це не може не привернути уваги уряду. Міністрам і царю доведеться задуматися, чого всі покинули університет. І, можливо, цей бойкот змусить уряд переглянути статут, задовольнити наші вимоги.

— А якщо вони підуть іншим шляхом — закриють університет? — спитав Сараханов.

— Ні, уряд не піде на те, щоб закрити всі університети, бо це буде для нього ганьба на весь світ! — відповів Володя. — Якщо вже за Олександра І не наважились знищити нашого університету, як пропонував зробити мракобіс Магницький, то зараз тим більше цього боїться нічого. Хвилює мене інше: чи подадуть прохання всі студенти? За винятком, звичайно, явних і тайних шпигунів. Вхідні квитки, як ви бачили, віддали не всі...

— У багатьох їх не було з собою! — сказав Полянський. — Вони пішли по них. Багато хто взагалі не був в університеті. І, значить, не знає, що тут відбулося...

— То треба їх розшукати, пояснити, умовити, щоб усі написали, — сказав Володя. — Оцим ми й повинні негайно зайнятися. А зараз, щоб подати приклад іншим, давайте самі напишемо прохання.

І студенти заходилися писати, притулившись хто де: одні біля столу, інші на підвіконнях. Прохання домовились подавати завтра, щоб це справило враження масовості, отже, датувати їх 5 грудня.

«Не визнаючи можливим продовжувати мою освіту в Університеті за нинішніх умов університетського життя, — писав Володя в своєму проханні на ім'я ректора, — маю за честь уклінно просити Ваше Превосходительство зробити належне розпорядження про звільнення мене з числа студентів Імператорського Казанського Університету».

Набралося сімдесят вісім прохань. Вирішили не відкладати до завтра, а негайно передати їх ректорові, щоб покласти почин. Так і зробили: Полянський і Володя віднесли зібрані прохання до канцелярії. Ректора, як сказали їм, в університеті вже не було. Його викликав до себе полечитель.

Всі страшенно зголодніли — годинник показував пів на шосту, — тому ухвалили випити десь чаю, а вже потім іти по квартирах студентів, умовляти їх подавати прохання ректору. Коли вийшли з університету, побачили: він оточений поліцією. По той бік вулиці стояла Оля і махала Володі рукою. Він побіг до неї, спитав:

— Ти весь час тут стояла?

— Ні. Але прийшла сюди вже вп'яте, — призналася Оля і засипала Володю запитаннями: — Що ж у вас там було? Чого ви так довго не з'являлися?

— Ходім з нами в портерну, я тобі там усе розповім, —

взявши сестру під руку, мовив Володя.— Бач, як ти замерзла: тремтиш уся...

— То я від хвилювання,— засміялася Оля. Вона була не просто рада, а щаслива, що нарешті побачила Володю, що дізнається про події в університеті.

— У вас усе, ваше превосходительство? — спитав Масленников, коли Кремльов, коротко доповівши про те, що сталося, замовк.

— Так. Я, здається, все сказав...

— Не думав я, ваше превосходительство, що ви проявите таку нерішучість,— сердито забурмотів Масленников.— Чого це ви вирішили, що ні поліції, ні війська не годиться пускати до університету?

— Я, ваше превосходительство, сказав про це,— спокійно відповів Кремльов, якого починав дратувати цей боягуз із обличчям ченця.— Але можу повторити: перш ніж кликати військо та розганяти студентів, виховання яких довірено мені, я повинен був зробити все від мене залежне, щоб напоумити їх. І я цього домогся: студенти розійшлися...

— Розійшлися, та коли? — криво посміхнувся Масленников.— Після того як образили інспектора, після того як чотири години безкарно бешкетували в актовій залі! Після того, нарешті, як кинули вам свої квитки! Коротше: після того як зробили все, що задумали! Адже не ви, а вони виявились переможцями, бо домоглися того, чого хотіли: інспектора побили, петицію вам вручили.

— Я петицію тільки прочитав, а не приймав...

— А ви не мали права її навіть у руки брати! — аж підскочив од злості Масленников, зовсім забувши, що досі прикидався, ніби дуже погано почуває себе.— Це ваша непростима помилка, за яку доведеться відповідати!

— Своїх помилок я ніколи не перекладав на когось, ніколи не боявся за них відповідати,— з гідністю мовив Кремльов, прозоро натякаючи на те, що Масленников дотримувався інших правил.

— Добре,— спокійніше заговорив Масленников.— А чому ви не дозволили інспекції бути на сходці? Адже ви позбавили її можливості спостерігати, що робили бунтівники в актовій залі!

— Я був би радий бачити там не тільки пана інспектора, а й усіх, хто має відношення до університету.— Кремльов вирішив, що треба наступати на цього боягуза, інакше він зовсім знахабніє.— Але ніхто, крім поліцеймейстера, до уні-

верситету не зволив прийти в ці тяжкі хвилини. Точніше сказати — години. Що ж стосується педелів, то я їх не виганяв, порадив лише триматися далі, не дратувати студентів, щоб не опинитися в такому становищі, в яке потрапив пан інспектор.

— То, може, ви самі напишете, хто виголошував промови, хто і що говорив вам? — ехидно спитав Масленников.

— На жаль, я цього зробити не можу, — відповів Кремльов, ледь стримуючись, щоб не сказати цьому ехидному ченцеві чогось різкого. — По-перше, там багато було першкурсників, яких я не знаю. По-друге, кричали й виголошували промови всі, так що важко було б з юрби когось виділити. Та й не прислухався я, всі мої думки були зайняті одним: як угамувати студентів, як умовити їх розійтися. Ви самі розумієте, що в стані такого напруження розумових і духовних сил людині не до підслухування. І я дуже вдячний колегам, котрі не побоялися прийти мені на допомогу...

— А я вважаю, що професори не мали права йти на незаконне збіговище студентів. Своім приходом вони немовби узаконювали сходку! — сказав Масленников, нахмуривши брезкле обличчя.

— Якщо виходити з такої логіки, — мовив Кремльов, — то в залу не мав права зайти й інспектор, бо сам прихід його означав би те, про що ви, ваше превосходительство, зволили сказати.

— Інспектор мав право! — відрубав Масленников. — Він за інструкцією зобов'язаний стежити, щоб студенти не порушували правил...

Масленников вичитував параграфи статуту, інструкції, а Кремльов мовчав: він бачив, що цій людині важко щось довести. Його хвилює одне: як себе вигородити. Адже ж це ганьба: студенти бунтують, а попечитель сидить, наче арештант, під охороною солдатів. На акт побоявся прийти. Взагалі років два в університеті не був. А робить вигляд, що керує, що знає, чим живуть, чим дихають студенти й професори. І вже, мабуть, телеграму міністру послав, що завдяки його зусиллям студенти мирно розійшлися, що сходку можна було б розігнати ще скоріше, якби ректор прислухався до його, попечителя, порад. А міністр і повірить, що так було. От і працєю з такою людиною...

— Інспектор подав мені список тих, хто виказував найбільшу активність під час сходки, — діставши з шухляди аркуш паперу, сказав Масленников. — Таких тридцять дев'ять чоловік. Візьміть, ваше превосходительство, цей

список, скличте правління і негайно прийміть рішення про виключення з університету всіх цих негідників...

— Ви, ваше превосходительство, впевнені, що інспекція не помиляється? Не вважаєте за потрібне прислухатися до голосу правління? — взявши у Масленникова список, спитав Кремльов.

— Якщо правління визнає за потрібне когось до цього списку додати, я не заперечуватиму, — відповів Масленников. — До речі, в списку є особи, які взагалі потрапили до університету випадково. Я маю на увазі брата державного злочинця Ульянова. Інспектор Потапов показує на нього, як на одного з керівників сходки. Що ви на це скажете?

— На жаль, я з ним не встиг ще познайомитися...

— Ото й погано, що ви, пане ректор, не знаєте в обличчя навіть таких студентів, як Ульянов. А вам варто було б у першу чергу познайомитися з ним. Придивитися до нього...

— Сподіваюсь, ваше превосходительство, ви візьмете участь в засіданні, де вирішуватиметься така важлива справа, як виключення студентів з університету?

— На жаль, — скривився Масленников, наче у нього щось заболіло, — я дуже погано себе почуваю. Можливо, я пришлю пана Малиновського. А засідання прошу провести негайно: сьогодні ж усіх бунтівників необхідно виключити з університету. І справи їх передати поліції!

3

За наказом губернатора всі портерні було закрито. Скрізь стояли поліцейські пости. Вийшовши з університету, голодні, посинілі від холоду студенти юрбами тинялися від однієї портерної до другої, проклинали поліцію. Потім надумали влаштувати демонстрацію перед квартирою попечителя. Хай знає, що всі з презирством ставляться до нього. А то може скластися враження, ніби студенти проти нього нічого не мають. Троїцький, а за ним і ще кілька чоловік почали підбирати каміння, щоб побити вікна «афонському монахові». Та Полянський, Володя і Сараханов умовили цього не робити, бо то вже буде хуліганство, а не серйозна демонстрація.

Біля будинку Масленникова стояли солдати. Все місто вже знало, як вони пильно охороняють попечителя. Підійшов якимось до вартових ад'ютант полковника Гангардта корнет Масалітінов і питає, щоб перевірити, чи знають вони свої обов'язки:

— Чого ви тут стоїте?

— Та от, ваше благородіє, стережемо, щоб не втік.

— Хто?

— А той генерал, що на другому поверсі живе,— каже солдат.— Він щось там наколобродив із студентами, от нас і поставили, щоб ми й кроку не дозволяли йому ступити. Коли сьогодні його возили на допит до самого губернатора, так четверо кінних карету охороняли. І назад під конвоем привезли. З того часу він і з квартири не показувався...

— Ну, а якщо студенти надумують його звільнити, що ви робитимете? — спитав корнет Масалітінов, ледь стримуючись, щоб не розреготатися,— так потішила його ця анекдотична ситуація.

— Стрілятимемо! — відповів солдат.— Нам ось і патрони видали.

— Молодці! — похвалив корнет.— Дивіться тільки не вбийте самого генерала.

Цю розмову чули кілька студентів, які хотіли добитися аудієнції у попечителя, і розповіли в університеті. Через шпигунів, педелів вона блискавично дійшла до вух інспектора, а Потапов передав її самому Масленникову. Той страшенно перелякався: така охорона скоріше може нашкодити йому, ніж допомогти.

Коли після сходки студенти підійшли до будинку попечителя, Сергій Полянський сказав солдатові:

— Біжи до його превосходительства і скажи, що студенти хочуть з ним говорити!

— Не маю права залишити пост,— злякано відповів солдат.

— Тоді дозвольте нам пройти до нього,— сказав Володя.

— Наказано нікого не пускати!

— А що ж, по-твоему, нам робити? — спитав Полянський.

— Не може знати!

— Тоді нам доведеться всіх вас пов'язати! — розсердився Полянський.

В цей час хтось крикнув, помітивши, що біля вікна попечительської квартири мелькнула тінь:

— Попечитель!

Юрба підхопила хором:

— Попечитель! Попечитель! Попечитель!..

Кричали до хрипоти, та попечитель не з'являвся. Наказавши замкнути всі двері, він боявся підійти навіть до вікна. І то не він мелькнув за шторою, то була покоївка, яку дружина Масленникова послала подивитися, що роблять студенти.

З юрби залунали гнівні голоси: 7

— Інквізітор!

— Нікчемний боягуз!

— Афонський монах!

— Вічная па-ам'ять...— затыгнув Сараханов своїм густим басом, і всі підхопили.— Вічная пам'ять... Вічная пам'ять... Вічная пам'ять... Вічная пам'ять...

— Панове студенти, що ви робите? Гріх!..— хрестився солдат з охорони.— За це вас бог покарає...

— Не покарає,— відповів Полянський.— Адже попечитель уже помер від переляку...

Масленников устав з постелі тільки після того, як покоївка сказала, що студенти розійшлися. Думки плуталися в голові від пережитого страху, від безсилої люті. Так славили його студенти. Жах! Знову все місто говоритиме, що він боягуз. Будуть запевняти, що коли б він поводився сміливіше, то й студенти не бунтували б. У те, що він хворий, давно вже ніхто не вірить. Він викликав старшого з охорони, сердито спитав:

— Чому не розігнали студентів?

— Ваше превосходительство, нас четверо, а їх більше сотні...

— Все одно ви повинні були діяти, а не стояти й дивитися на буйство студентів!

Вартовий мовчав, бо бачив, що в «його превосходительства» руки тремтять, щока сіпається. Та й не диво: кожен на його місці затремтить, почувши, як живому співають вічну пам'ять. Таке можуть придумати тільки безбожники студенти. Але й сам «превосходительство» теж гарний: не міг вийти, поговорити. Не з'їли б же вони його. А тепер, бач, не знає, на кому злість зігнати, на охорону напався... Дякував би, що все-таки не пустили студентів у дім. А треба було пустити, нехай би провчили його. Адже все одно видаляв і начальству поскаржитися. Ну й люди оці генерали! Ніяк їм не догодиш...

4

Члени правління зібралися тільки о пів на дванадцяті ночі. До деяких професорів довелось по три рази посилати педелів, поки вони прийшли. І то ледь зібрали кворум. Багато хто прикинувся хворим. Хотіли відкласти засідання на завтра, але Масленников ніяк не давав згоди. Йому не терпілося доповісти міністру, що він уже виключив з уні-

верситету керівників бунту. Крім того, правління мало, за наказом того ж Масленникова, прийняти рішення про припинення занять. З завтрашнього дня університет повинен бути закритий.

Всі думали, що Потапов не з'явиться на засідання правління. І помилилися: інспектор не тільки прийшов, а поведився так, наче йому не ляпаса дали, а орденом нагородили.

Потапов був упевнений, що Кремльов, відкривши засідання, висловить йому співчуття від імені всіх професорів і викладачів за ту образу, яку заподіяли студенти. Але Кремльов і словом не згадав про це. Оголосив, що зібрав правління за наказом попечителя, і так глянув при цьому на Потапова, що всі зрозуміли: попечитель наказав зібрати правління тому, що інспектор домагався.

— Ми маємо вирішити два питання: про закриття університету і виключення студентів за списком, який підготувала інспекція,— хмуро сказав Кремльов.— Припинити заняття в університеті нам пропонують на строк, який зараз важко точно встановити. Виключити з університету пропонують тридцять дев'ять студентів. Точніше сказати, наказують, бо ми змушені взяти на віру, що до того списку інспекція внесла саме тих студентів, які заслуговують такого суворого покарання. У кого і які будуть міркування щодо питань, які ми повинні розглянути?

— Дозвольте мені, Миколо Олександровичу,— озвався професор Щербаков.

— Будь ласка, Арсене Яковичу.

— Перш ніж приступати до розгляду питань, я хочу ось що сказати. Ми всі, чи майже всі, хто тут зібрався, були свідками того, як ви, вельмишановний Миколо Олександровичу, чотири години вели єдиноборство з бунтуючими студентами. І тільки завдяки вашому такту, вашій витримці, енергії, нарешті, вашому авторитету серед студентів вони спокійно розійшлися зі сходки. Ви врятували університет від необхідності викликати військо, щоб розігнати студентів, як це було в Москві. Дозвольте ж мені, дорогий Миколо Олександровичу, як найстарішому серед членів правління, від імені всіх нас, від імені всіх чесних людей, які щиро люблять університет, які бажають йому добра й процвітання, подякувати вам за все це...

Щербаков міцно потиснув руку Кремльову. Професори піднялися зі своїх місць, зааплодували. Не всі, правда, однаково: одні від душі, інші — тільки для годиться. Інспек-

тор Потапов зовсім не аплодував. Він страшенно розгнівався, що ніхто не висловив йому співчуття. Адже виходить — всі члени правління вважають той ляпас заслуженим. Інспектор відчув, що обличчя його налилося кров'ю і горіло, як після удару Алексеєва. По скронях наче молоточками хтось стукав. Так, він одержав ще одного ляпаса. І цей другий ляпас вразив Потапова болючіше, ніж перший. Члени правління давали йому зрозуміти, що він повинен подати у відставку. Та ні, по-вашому, панове професори, не буде: він не тільки не піде у відставку, а всіх вас розжене! Не на того напали, панове. Він не Бризгалов, його ляпасом з університету не витуриш! А багатьом з вас доведеться розпрощатися з нагрітими місцями. За це він ручається...

Коли Потапов прочитав список студентів, яких пропонували виключити, професор Щербаков вигукнув:

— Так це ж кращі студенти! Це наша надія!

— Ви маєте на увазі брата страченого державного злочинця Ульянова? — не стримавши люті, роздратовано спитав Потапов. — То від імені інспекції я маю вам подякувати: добру послугу ви зробили університетові, що прийняли його...

— Пане інспекторе, що ви маєте додати до цього списку? — втрутився Кремльов, відчувши, що спалахне сварка.

— Всі названі мною студенти — найактивніші учасники сходки, — по паузі, щоб заспокоїтися, мовив Потапов.

— Які у вас тому докази? — спитав професор Загоскін.

— Мої власні спостереження, доповіді моїх помічників та педелів, — відповів Потапов.

— Я встиг перед засіданням проглянути список студентів, які, за поданням субінспекторів і педелів, брали участь у сходці, — мовив Загоскін. — Тут багато помилок. А саме: в списку значаться студенти, яких на сходці не було. І з другого боку: я не знайшов у ньому тих студентів, які повернули вхідні квитки ректорові, а значить — були на сходці. Що ви скажете з цього приводу?

— В той список потрапили тільки ті студенти, які були в залі до приходу пана ректора, — відповів Потапов. — Ті ж, що прийшли на сходку з дозволу пана ректора, до списку не внесені.

— І не дивно, — іронічно зауважив Загоскін. — Адже нікого з інспекції не було в залі...

— Чинів інспекції не було в залі тому, що пан ректор

попросив їх вийти відтіля,— огризнувся Потапов,— а не тому, що вони не хотіли там бути!

— Коли вірити вам, пане інспекторе, то й вас я теж попросив вийти з зали,— не приховуючи іронічної посмішки, сказав Кремльов.— Інспекцію, панове, студенти просто вигнали з зали. Шкода, що нам не дають можливості розібратися в цій справі. Я цілком згоден з Арсеном Яковичем, що інспекція, особливо за тих умов, у які вона була поставлена, не могла не припуститися помилок. Цілком імовірно, що ми беремо великий гріх на душу: виключаємо з університету людей, за якими нема ніякої провини, які, можливо, й на сходці не були. А що таке виключення молодої людини з університету, ви всі добре знаєте. Виключення, а за ним, як правило, й вислання позбавляє молодих людей можливості закінчити освіту й зайняти відповідне місце в суспільстві. А значить — кидає в середовище, яке перетворює їх у ворогів уряду. А потім — лава підсудних, заслання, каторга. А то й шибениця. От на який шлях ми, панове, благословляємо зараз, не розібравшись навіть у справі, як правильно сказав Арсен Якович, кращих наших вихованців. Судово-поліцейська статистика свідчить, що студентські бунти, які відбувалися в тисяча вісімсот шістдесят першому році, підготували каракозовців, безпорядки тисяча вісімсот шістдесят дев'ятого року — процеси тих, хто ходив у народ. В государя Олександра II кинули бомбу виключені з університету студенти. Нарешті, зовсім недавно ми були свідками страти студента Олександра Ульянова і його групи, до якої належав вихованець нашого університету Осипанов. От я й питаю вас: а чи не поповнимо ми й цим виключенням лави крамольників?

— Поповнимо! — відповів за всіх професор Щербаков.

— Мені теж здається, що саме так воно буде. Отже, я вимушений голосувати за виключення цих молодих людей тільки тому, що мені наказано це зробити...— Кремльов помовчав, тяжко зітхнув, спитав: — У кого і які є міркування?

Всі мовчали так, наче сиділи на похороні. Здавалось, ніхто не підніме руки за виключення студентів з університету. Та коли Кремльов попросив голосувати, всі опустили очі, а руки підняли. Потапов полегшено зітхнув. Вилаяв про себе членів правління: «Бач, які розумні! Патякали-патякали, а таки проголосували за виключення».

З засідання правління (воно закінчилося о пів на першу ночі, а тому й датувалося вже 5 грудня) Потапов поїхав на

квартиру до поліцмейстера й передав йому список виключених.

5

Як тільки студента Алексеєва заарештували, полковник Гангардт наказав привезти його до себе. Саме в той час, коли засідало правління університету, полковник Гангардт допитував Алексеєва. З першого погляду Гангардт зрозумів: Алексеєв із тих героїв, котрі, випивши чарку, готові на все. А коли хміль проходить — теж готові на все, аби лиш виплутатися з тенет, в які потрапили, палаючи жадою прославитися.

— Сідайте, пане Алексеєв, — строго наказав Гангардт, бо вже помітив, що той його боїться. — Сідайте, сідайте. І звикайте до того, що вам доведеться сидіти... — глузливо наголосив він на слові «сидіти». — Ви, мабуть, здогадуєтесь, чого я вас запросив?

— Так, — похмуро відповів Алексеєв.

— Дуже приємно! — осміхнувся Гангардт. — Сподіваюсь, ви знали, як покарано студента Синявського, що дав ляпаса інспектору Бризгалову?

— Так, знав.

— Чудово! Значить, ви на цей подвиг ішли цілком свідомо? Чи, може, ви — жертва жеребка? — додав Гангардт, озираючи зніченого юнака: — Буду дуже вдячний, пане Алексеєв, якщо ви відповідатимете на мої запитання з такою ж сміливістю, з якою діяли на сходці.

Та Алексеєв мовчав. Ударив він Потапова з власної ініціативи, так що вказувати не було кого. Вдарив тому, що змалку любив давати стусани всім, знаючи, що йому, синові справника, все минається. В яких тільки поножовщинах не брав участі — завжди, дякуючи батькові, виходив сухим з води. Ото й інспекторові заїхав, не задумуючись, чим це пахне. І лише тоді, як його арештували, збганув: цього разу батько не допоможе. Доведеться за свій вчинок відповідати. А покарання його жде суворе. І він поклав собі прикинутись, начебто ненароком зачепив інспектора.

— Я не мав наміру бити пана інспектора, — сказав Алексеєв Гангардту. — Я просто махнув рукою, а що він стояв поряд, то ненавмисно зачепив його...

— Що ж, це схоже на правду, — з іронічною посмішкою мовив Гангардт. — Я на вашому місці ще б і таке додав: якби я, мовляв, ударив інспектора по-справжньому, то він

не втримався б на ногах. Ну, а тепер скажіть мені, що ви знаєте про земляцтва? Хто готував цю сходку? Хто виступав на сходці? Щоб ви не потрапили в скрутне становище, я вам хочу одверто признатися: на всі ці запитання я вже маю досить ґрунтовні відповіді. Отже, питаю вас тільки задля того, щоб перевірити, — вмієте ви правду говорити чи ні.

Алексеев мовчав. Гангардт зрозумів, що юнак внутрішньо ще перебуває в ролі героя дня. Адже після того, як він ударив інспектора, йому бурхливо аплодували, кричали: «Ура Алексееву!» Хотіли навіть качати, та він, злякавшись, що впустять, ледве відбився.

Гангардт сказав:

— Я розумію вас: ви боїтесь виказувати товаришів, щоб вони не помстилися. Так знайте ж: в цей час, коли ми з вами так приємно розмовляємо, ваших друзів виключають з університету. А що вам теж навряд чи пощастить уже туди вернутися, то й не доведеться з ними зустрітися. Сьогодні ми на цьому закінчимо. В камері у вас буде час обдумати все. Мене особливо цікавить, хто готував сходку, хто керував нею. Полянський? Ульянов? Сараханов? Португалов? Подумайте над усім цим. Особливо прошу докладно написати про Полянського й Ульянова...

— Я з ними мало зустрічався.

— Це ви розкажете своєму батькові, — глузливо посміхнувся Гангардт. — До речі, я вже телеграфував йому, щоб негайно приїхав.

Гангардт був упевнений: Алексеев злякається того, що батько їде. А той вдоволено посміхнувся. Адже батько стільки разів визволяв його з біди, то, може, й цього разу все обійдеться.

Студентам дуже хотілося, щоб їхній протест проти статуту підтримали професори. Отож, коли професор Преображенський оголосив на сходці, що одержав відставку, почали ширитися чутки, начебто тридцять професорів мають намір залишити університет. Всі думали, що професори подадуть у відставку на засіданні правління, а тому купчилися біля університету, дожидаючи кінця засідання. Та сподівання ці виявились марними: ні один професор не подав у відставку. А студентів з університету виключили одностайно. Скільки чоловік виключили, кого саме — ніхто не міг довідатись. Казали, що виключили всіх, хто був у актовій залі на сходці.

— Ну, як вам подобається підтримка професорів? — усміхаючись спитав Володя Полянського, бо той вірив у чутки.

— Фарисеї! Жалюгідні чинуші, а не вчені!

— Ходіте до нас, чаю поп'ємо, — запросив Володя.

— Ходіте! Ходіте! — підтримала Оля брата. — Адже ви весь день нічого не їли.

— Я дуже вдячний вам, але... вже пізно, — сказав Полянський. — Піду додому. Які у нас на завтра плани? Де зберемося?

— В університеті, — відповів Володя. — Якщо ж туди не пустять, тоді щось інше придумаємо. Завтра ми повинні зробити все, щоб якомога більше студентів подали прохання про вихід з університету.

Коли Оля й Володя прийшли додому, то було вже пів на другу ночі. Няня, відчинивши двері, спитала:

— Де ви пропадали?

— Де були, там уже немає, — сказав Володя. — А зараз їсти давайте, бо з голоду помираємо..

— Ох, горе мені з вами, та й годі, — невдоволено зітхнула няня. — Хоча б Марія Олександрівна приїхала, чи що...

Це була прозора погроза: от приїде мати, я їй розповім, як ви слухаєте мене. Та Володя, почувши це, тільки всміхнувся, бо знав: няня зовсім не вмiла скаржитись. Володя обняв її за худенькі плечі, примирливо сказав:

— Заспокойтесь, няню. У мене сьогодні було стільки справ, що вгору не мав часу глянути. Завтра, до речі, їх буде теж не менше. А Оля зі мною була, вона допомагала мені...

Після вечері Володя пішов спати.

Та заснути не міг. Ще й ще раз обмірковував усі події цього бурхливого дня. І він, і його друзі зробили все можливе, щоб підняти студентів на боротьбу. Ще коли точилися суперечки про необхідність виступу; то здавалось, усі готові померти, а домогтися свого. А як дійшло до того, щоб повернути студентські квитки, щоб демонстративно залишити університет, лави бійців поріділи. Чулися навіть голоси: навіщо, мовляв, було говорити в петиції про жахливі умови всього російського життя, досить своїх, студентських, вимог. А він вважає, що треба було ще більше сказати про деспотизм, про злиденне животіння народу. Бо все це взаємозв'язано. І справжній революціонер той, хто бореться не тільки за власні інтереси, а за полегшення долі всього народу. Цієї істини, як показали вже події, багато хто не

розуміє. А є такі, що все це розуміють, але розмірковують так: лобом стіни не проб'єм. То які ж з них революціонери? Жалюгідні боягузи, а не революціонери!

Ну, спати, спати. А то ж завтра рано вставати. Володя заплющив очі, натягнув ковдру на голову, та ніщо не допомагало: думки, як хвилі, напливали одна за одною...

Розділ дев'ятий

1

Всіх студентів, яких інспектор Потапов позначив трьома хрестами, належало не тільки виключити з університету, а й заарештувати. А що треба було схопити тридцять дев'ять чоловік, зробити в кожного обшук, одвезти до тюрми, то на ноги поставили всю поліцію. Таких масових арештів давно в Казані не було, а тому в поліції діялось таке, наче до міста наближався Пугачов із своїм військом. Поліцмейстер Панфілов зібрав усіх приставів, наказав зігнати візників, які в чомусь проштрафилися, і тих, які добровільно прислужували поліції. Перед тим як одправити своє воїнство в бій, сказав:

— Дивіться ж мені! Беріть їх обережно, бо студенти то такі шельми, що можуть і зброю в хід пустити. На сходці ледь не вбили інспектора. Педелі доповідали, що дехто був з револьверами. Про це свідчить і самовбивство Мотовилова. І головне — ретельно робіть обшук. Забирайте все, що викликає підозру. Краще ми потім щось повернемо, ніж залишимо те, що варто забрати. А вам, Арсене Васильовичу, особливе завдання, — поліцмейстер повернувся до пристава першого участку Чехметьєва. — Ви заарештуєте Володимира Ульянова. За атестацією інспектора Потапова він, як і його страчений брат, людина дуже небезпечна. Старша сестра Ульянова Анна відбуває заслання в Кокушкіні. Якщо знайдете якесь свідчення, що й сестра брала участь в цій історії, вам доведеться проскочити і в Кокушкіно. Після того, звичайно, як одвезете в тюрму Ульянова.

— А якщо Ульянов утік з міста? — нерішуче спитав Чехметьєв. — Що тоді робити?

— Негайно їхати за ним у село! Ульянов — один з найактивніших керівників бунту. Якщо ми його сьогодні не

схопимо, то невідомо, що він учинить завтра... Які ще будуть запитання?

Всі мовчали.

— Коли все зрозуміло, тоді — з богом!..

І по засніжених, скнутих морозом вулицях Казані, порипуючи полозьям, почали у всі кінці сани. Пристави й поліцейські, кутаючись у смердючі казенні кожухи, лаяли студентів. Який чорт, мовляв, напоумив їх бунтувати в такі морози? Не могли подождати, поки хоч трохи потепліє...

Няню розбудило грюкання в двері. Хто б це міг бути? Може, Марія Олександрівна приїхала? Так чого б вона так пізно? Грюкіт не втихав. Няня накинула кожуха, відчинила двері в сіни, спитала:

— Хто там?

— Це я, Варваро Григорівно,— почувся хрипкий голос двірника.— Телеграма тут вам...

— Зараз я розбуджу Володю...

— Навіщо вам його турбувати? Візьміть телеграму, та й ділу кінець. Вранці вже віддасте...

— А то й правда...

Варвара Григорівна засвітила свічку, відімкнула двері й перелякано зойкнула:

— Господи, що це таке?!

— Тихо! — пошепки наказав пристав.— Тихо. Студент Володимир Ульянов дома?

— Дома...

— Чудово! — зрадів Чехметьев.— Де він?

З дверей своєї кімнати, кутаючись у халат, вийшла Оля, сердито спитала:

— Що вам, панове, треба?

— Пробачте, з ким маю честь говорити? — спитав Чехметьев.

— А я кого маю честь бачити в своїй квартирі? — запитанням відповіла Оля.

— Пристав Чехметьев,— козирнув незваний гість.— А ви, мабуть, сестра студента Ульянова?

— Так.

— А хто вам дозволив мешкати в Казані?

— А хто мене позбавляв такого права? — знову запитанням відповіла Оля.

— Місцем вашого заслання призначено село Кокушкіно! І ви повинні негайно виїхати туди.

— Я дуже вдячна, пане пристав, що вас так хвилює моя

доля. Але справа в тім, що Анна Ульянова, за яку ви мене приймаєте, мешкає в Кокушкіні. А я — Ольга Ульянова...

— Прошу пробачення, пані Ольго,— зніяковів Чехметьев.— Прошу пробачення. Ми, власне, приїхали до вашого брата Володимира. Проведіть нас до його кімнати.

— Почекайте, я його розбуджу...

— Ні, ми разом з вами! — похвася за Олею й Чехметьев із своїм почтом, до якого входили поліцейський, двірник, хазяйка будинку.— Ми з вами...

Натомившись за день, нахвилювавшись, Володя спав так міцно, що не чув ні грюкання в двері, ні навіть того, що стільки сторонніх людей ввалилося до його кімнати. Прокинувся тільки тоді, коли Оля заторсала його за плече. Підвівся, гостро примружив очі, оглянув усіх, спитав:

— Чим зобов'язаний такий високій честі?

— Маю честь говорити із студентом Володимиром Ульяновим? — спитав Чехметьев, боячись ще раз помилитися.

— Так.

— Ви заарештовані!

— Приемна новина! — іронічно всміхнувся Володя.— Дозвольте, пане пристав, одягтися, чи прямо в ковдрі повезете?

— Одягайтесь, а ми, з вашого дозволу, зробимо обшук,— сказав Чехметьев.

— А у вас хіба немає дозволу на обшук? — спитав Володя з тією ж усмішкою.

— Чому ж — є. Ось, будь ласка,— показав Чехметьев папірець.

— Тоді мені залишається одне: дозволити вам, пане пристав, зробити обшук.

Пристав і поліцейський заходилися перетрушувати усе в квартирі. Розбудили Митю, і той, блимаючи заспанними очима, розгублено дивився, як вони нишпорили по всіх закутках. Нарешті процедура обшуку закінчилась. Пристав склав протокол, в якому зазначив, що нічого протизаконного не знайдено. Двірник і хазяйка як поінті підписалися, їх відпустили, а Володі наказали тепліше одягатися, бо на вулиці мороз. Та й там, куди його відвезуть,— не дуже тепло. Няня, яка весь час ледь утримувала сльози, заголосила:

— Боже-боже, що ж мені робити?..

— Няню, заспокойтеся,— ласкаво мовив Володя.— В тому, що мене заарештовують, не ваша провина.

— Як же не моя? — витираючи сльози кінцем хустки, говорила няня.— Марія Олександрівна наказувала: дивіться,

бережіть... А я от і вберегла... Пане пристав, благаю вас: не забирайте ви його...

— Не можу, у мене наказ...— забурмотів пристав.

— То хоч скажіть, ради бога, куди ви його везете? Мене ж мати його питає, де він. Що я їй скажу?..

— Олю, заспокой няню,— попросив Володя сестру, обняв її, шепнув:— Сходи вранці до Полянського. Скажи, хай тримаються...

Володя вийшов із дому першим. За ним посунули пристав і поліцейський. Няня й Оля побігли слідом. Миті не пустили, бо був роздягнений. Він кинувся до того вікна, що виходило на вулицю, й побачив: Володя сів у сани, пристав — поруч з ним, а поліцейський примостився на козлах з кучером. Вже було рушили, та няня щось закричала, замахала руками, і сани спинилися. Оля хотіла бігти в дім, та Володя не дозволив. Забули щось, чи що?

Та ні: кучер попустив віжки, і коні так рвонули з місця, наче їх з усієї сили оперезали батоном. Сани зникли, а Оля й няня ще довго стояли на вулиці...

Ніч була місячна, морозна. Коли виїхали на Воскресенську, Володя побачив: і спереду, і слідом за ними мчать сани з арештованими. Він зрозумів, що схопили не його одного. Спитав пристава:

— Так що, вирішили університет до тюрми переселити?

Той у свою чергу спитав:

— Ну чого ви бунтуєте, молодий чоловіче? Адже — стіна!

— Стіна, та гнила,— відповів Володя,— ткну — і розвалиться.

— Ой, не розвалиться,— похитав головою пристав.— Ви в цьому переконаєтесь, коли в тюрмі посидите...

— Розвалиться! — впевнено повторив Володя й одвернувся від пристава, не бажаючи більше й говорити про це.

2

В тюрмі, передаючи Володю наглядачеві, пристав спитав посміхаючись:

— Так кажете: ткну — і стіна розвалиться?

— Розвалиться, пане пристав! — весело відповів Володя.

— Ну-ну, подивимось, як розваляться оці стіни, за якими вас сховають...

Наглядач повів Володю по коридору. Одні двері, другі, треті. Нарешті вони опинилися в невеликій кімнаті чи, може, камері, бо стояв там тільки брудний стіл та ліжко, на

якому валявся засмальцьований матрац. Замість подушки лежав згорнутий кожух. За столом сидів унтер-офіцер з вусами і бородою точно такими, як у інспектора Потапова. (Ще один двійник царя). І тільки кругла, велика голова його була гола, мов коліно. Поперек широкої лисини виднівся синій шрам. Мабуть, подяка якогось арештанта. Стіл був завалений піріжками, ковбасою, хлібом. Окремо лежали бритви, ножики, портсигари, гроші, олівці, папір. Володя здогадався: то все відібрано в тих, кого вже обшукали й розсадили по камерах. Мимохіть усміхнувся: няня вже на вулиці згадала, що забула дати йому харчів. Оля хотіла бігти по піріжки, та він сказав, що нічого не візьме. Наче знав, що так буде.

Унтер, який теж хотів хоч вусами та бородою скидатися на царя, уминав реквізовану ковбасу. Витерши долонею товсті масні губи, він спитав наглядача:

— Кого привів?

— Ульянова, ваше благородіє!

— Ульянова? — перестав жувати унтер.

— Так точно, ваше благородіє.

— Он як! — пильно оглянувши Володю, мовив унтер.— Так оце ви, значить, брат того самого злочинця, який підняв руку на священну особу його імператорської величності?

— Так, я брат Олександра Ульянова! — гордо відповів йому Володя.

— То так ви дякуєте государю імператору за те, що він і вас заодно не покарав? — захитав лисою головою унтер.— За те, що вас прийняли до університету?

— На подібні запитання,— сердито мовив Володя,— я не бажаю відповідати!

— Он як!.. Ну, добре. Ей, Петров! Де ти там?

З дверей, що були за спиною унтера, увійшов високий засаний наглядач.

— Обшукай! — унтер ткнув у Володю пальцем.— І одведи в сьому. Грубу там затопили?

— Та ще ні,— відповів Петров, вивертаючи Володині кішені, наче вони були його власні.

— Можна й не топити! Рідний брат такого злочинця, як Ульянов, посидить і в холодній.

Унтер був упевнений, що, почувши це, Володя стане проситися, щоб його не саджали в холодну камеру. А той тільки всміхнувся презирливо.

— Дуже вдячний вам, пане унтер-офіцер, за турботи.

— Веди! Веди його! — наказав унтер-офіцер, побачивши, що Ульянов глузує з нього.

— Звольте іти за мною! — сердито наказав Петров.

Вийшовши в коридор, вони почали підійматися східцями наверх. На другому поверсі їх зустрів низенький верткий нагледач.

— В сьому! — сказав йому Петров.

— Вона ж не топлена, — злякано мовив нагледач.

— Це рідний брат державного злочинця Ульянова, якого страчено за замах на государя імператора, — суворо сказав Петров. — Ясно тобі?

— Ясно!

Петров пішов униз, а нагледач сказав Володі, мовби вибачаючись:

— Чули наказ?

— Чув. І буду скаржитися не на пана унтер-офіцера, а на вас! Ви полінувались натопити камеру і саджаєте мене, по суті справи, в карцер, на що не маєте ніякого права.

— Ми затопимо грубу, — пообіцяв нагледач, бо розумів, що, коли цей студент замерзне, відповідати доведеться йому. — А поки від груби піде теплий дух, я вам, опріч халата, дозволю свою шинелю взяти, хоча інструкцією це суворо заборонено.

Камера була досить простора. Крім ліжка, в ній стояв невеличкий столик з табуреткою. На вузькому залізному ліжку лежав такий же рваний засмальцьований матрац, як і в кімнаті унтер-офіцера. Смерділо мишами, як у старій порожній коморі. І холодно було, мов на вулиці. Володя провів пальцем по бильцю ліжка, і від пальця лишився темний слід: залізо вкрила паморозь. Взявся за матрац — з дірки, сипнувши посіченою соломною, вистригнула миша. Володя сильніше труснув матрац, і з нього вистригнуло кілька переляканих мишей. Нагледач, що якраз заніс відбрану у Володі шинелю, сказав:

— Миші — то наше лихо. Ніколи їх стільки не було, як цього року. Старі люди кажуть, що це на голод. Подушки й ковдри у нас, вибачайте, нема. Вашого брата-студента сьогодні навезли стільки, що начальство не знає, куди й дівати. А грубу я зараз затоплю, до ранку повинна тепло дати.

— Чому тільки до ранку? — спитав Володя.

— Дрова сирі. Адже в тюрму везуть те, що нікому не потрібне. А потім ми ж і винні...

— Хто ж вас примушує тут служити?

— А де я більше зароблю?

— Добре платять? — посміхнувся Володя.

— Копійки! — махнув рукою наглядач. — Тільки й вигоди, що тут усе надійне...

— Оце ви точно сказали, — засміявся Володя. — Більш надійної установи, як тюрма, в Росії не знайдеш.

— Так-так, — погодився наглядач, не вловивши іронії в словах Володі. — Місце надійне. Я вже двадцять три роки служу тут і слава богу. А брат мій не захотів землі кидати, то й помер — царство йому небесне — з голоду...

Розпаливши грубу, наглядач замкнув двері камери. Незабаром десь запискотіли миші. Володя тупнув ногою, вони припишкли. Та тільки на одну мить, потім знову зашкребли під підлогою, зашниряли по камері. На столі ледь блимав каганець. Володя чув, як наглядач гунав по коридору, як кидав оберемки дров біля дверей. Володя підійшов до стіни, постукав, щоб довідатись — є в нього сусід чи ні. Та піхто не відповів. Постукав у другу стіну — теж тихо. Сплять сусіди чи, може, ті камери ще порожні?

Коли Аня сиділа в тюрмі, то навчилася перестукуватися. Володя упросив Аню, щоб вона показала і йому, як це робиться. Аня дивувалась: навіщо воно тобі? Володя відповідав, що йому просто цікаво. І він зі своєї кімнати перестукувався з Анею доти, доки не опанував цього способу розмови. І от знання тюремної азбуки знадобилося набагато раніше, ніж можна було сподіватися. Вранці він знову постукає. Але де той ранок? Зараз, мабуть, четверта година ночі, не більше. Може, все-таки спробувати заснути? Володя розгорнув матрац і ліг, накрившись халатом і шинелею. Та зігрітися не міг. Особливо мерзли ноги. Він вирішив, що краще походити, поки камера нагріється. Якщо взагалі це колись буде, адже наглядач казав, що дрова сирі. Та й не дуже старатиметься він, пам'ятаючи вказівку начальства, що можна й зовсім не топити. Це неймовірне свинство. Та що вдієш: тюрма не рідний дім. Так, мабуть, і Саша мерз у Петропавловській фортеці, бо посадили ж його туди, коли ще холодно було. А проте Ані писав: усе гаразд, почуваю себе добре як морально, так і фізично...

Ходив Володя з кутка в куток і думав про своїх. Завтра Оля, мабуть, поїде до Кокушкіна і скаже мамі, що його заарештовано. А цього б не треба робити. І як він забув сказати Олі, щоб вона поки що не їхала до Кокушкіна! Адже цілком можливо, що через день-два його випустять. Мамі краще було б сказати про все, коли він буде на волі.

А може, Оля вранці прибіжить на побачення? Мабуть, так воно й буде. Але навряд чи її пустять. Тоді треба хоч листа їй переправити. А як це зробити? Вранці він спробує достукатись до сусіда, може, той щось порадить... Про те, як вплине на маму його арешт, не хотілося й думати, та саме ці думки не давали спокою. Пригадалось, говорила вона, що від одної згадки про тюрму в неї холодне серце...

Потім думки переключились на університет, на товаришів. Цікаво, кого заарештовано? Всіх посадити вони, звичайно, не могли. Отже, треба зв'язатися з тими, хто лишився на волі, щоб вони довели справу до кінця. Завтра вранці, коли з'явиться тюремне начальство, він вимагатиме, щоб його перевели до камери, де сидять усі студенти, бо з одиної камери важко спілкуватися з тими, хто на волі.

Години три Володя ходив з кутка в куток, а пара клубами валила з рота: такий холод стояв у камері. Груба лише в одному місці прогрілася трохи. Там вона була до самої цегли витерта спинами арештантів, що мерзли тут до Володі. Хотів Володя підставити до груби табуретку, щоб сісти до теплого місця спиною, а ноги вкрити халатом. Та не міг зрушити її з місця. Вона, виявилось, була прикріплена до підлоги. Довелось стояти. І хоч в спину припікало, ноги дубіли, бо з щілин підлоги тягло холодом. І холод той, підіймаючись знизу, проймав усе тіло. Володя знову почав ходити по камері.

— Олю, а за що Володю арештували? — спитав Митя. — Він теж хотів убити царя?

— Ой господи! — перелякалась няня. — Та хто це тобі сказав?

— Ніхто мені не казав, — відповів Митя. — Я сам подумав. Адже Сашу арештували за те, що він царя хотів убити. Так?

— Митю, послухай уважно, що я тобі скажу, — мовила Оля. — Володю арештували не за те, що він хотів, як ти кажеш, царя вбити. А за те... — Оля зам'ялася, не знаючи, як краще пояснити це малому, щоб він зрозумів. — А за те, що він не підкорився інспекторові...

— Так його в карцер посадили? — спитав Митя.

— Це ми завтра узнаємо, — сказала Оля. — Та куди б його не посадили — в карцер чи в тюрму, він скоро буде дома. Як тільки розвидниться, я піду шукати Володю. Так що, няню, готуйте йому передачу. І ще раз прошу: заспокойтеся. Арешт Саші й Володі — це різні речі. А в Кокуш-

кіно поки що нічого не треба повідомляти, бо я впевнена, що Володя скоро вернеться. Митю, іди спати. Няню, лягайте й ви. Та не плачте: сльозами не допоможете...

Те, що Оля не плакала, не хвилювалась дуже, а спокійно розмірковувала, що та як треба робити, трохи заспокоїло няню. Може, справді, нічого небезпечно не має. Няня пам'ятала, в якому відчаї була Оля, коли довідалась, що Сашу заарештовано. Няня лягла в постіль, та сон не брав її. Вона чула, як Оля поралась у Володиній кімнаті, як довго товклася на кухні. Здається, щось навіть палила. І коли Оля нарешті пройшла до своєї кімнати, няня встала з постелі. Хоча було ще тільки пів на п'яту, вона заходилася робити котлети для передачі Володі. Коли розпалювала плиту, побачила, що там багато попелу від спалених паперів. Ой, приховують вони щось від неї. Та й то сказати: що вона, неграмотна, може зрозуміти з тих паперів? Якби це була Марія Олександрівна вдома. Що там їй, бідній, сниться в Кокушкіні? І що ж вона робитиме, коли й Володю засудять? Страшно про це навіть подумати...

Оля теж усю ніч не заплющила очей. Вона не могла діждатися ранку, щоб побігти до Сергія Полянського й дізнатись, за що Володю арештували. А час, здавалось, зупинився...

3

Поліцмейстер Панфілов хоча й не спав цілу ніч, але був задоволений: всі тридцять дев'ять виключених з університету студентів сидять уже в тюрмі. Університет закрито. Отже, й решта студентів теж передана в повне розпорядження поліції. Останнє поліцмейстерові, правду кажучи, не дуже подобалось. Спільними зусиллями інспекції й поліції було б легше вести з ними боротьбу. А тепер студенти, як під час бунту 1882 року, знов юрбами ходитимуть по вулицях, збиратимуться в портерних, кухмістерських, на квартирах...

Губернатор ще не прийшов до канцелярії, а поліцмейстер уже ждав його, щоб доповісти про арешт студентів. Він знав: губернатор дасть телеграму графу Толстому, а той доповідатиме царю. Адже такого бунту в Казані не було вже п'ять років. Думали, що його й не буде. І от тобі маєш. Не минуло й півроку після страти петербурзької п'ятірки за підготовку замаху на царя, як знову клятї студенти збунтувались. Нічого, виходить, не бояться. Навіть шибениці.

Ну й молодь пішла: вішай кожного другого і не помилися...

Губернатор Андрієвський теж приїхав на півгодини раніше ніж завжди. Побачив поліцеймейстера, спитав:

— Усіх заарештували?

— Так точно, ваше превосходительство! — відрепортував поліцеймейстер. — Всі уже в тюрмі. Ульянова, як і наказано, в одиночку посадили.

— В нього знайшли зброю?

— Ні, не знайшли, — відповів поліцеймейстер.

— Навіщо ж ви тоді його до одиночної камери посадили? — спитав губернатор. — Я наказував зробити це в тому випадку, коли буде знайдено зброю.

— Винуват! Накажу перевести до загальної камери, — виструнчився поліцеймейстер, зрозумівши, що перестарався.

— А що взагалі дали обшуки? — по паузі спитав губернатор, умостившись у своєму кріслі.

— Крім гектографованого тексту петиції — нічого.

— І де та петиція?

— Ось. Будь ласка, ваше превосходительство, — поліцеймейстер подав губернатору петицію.

— Марення зухвалих хлопчаків! — мовив губернатор, прочитавши петицію. — І відчувається: написано під диктовку крамольників. Ви тільки послухайте: «Зібрало нас сюди не що інше, як усвідомлення неможливості всіх умов, у які поставлене російське життя взагалі». До того ж вони не просять уряд, а вимагають! Тоді, коли навіть просити не мають права! Сумно і водночас смішно...

— Жахлива молодь пішла, — зітхнув поліцеймейстер. — Такі умови їм государ імператор створив. Здавалось — учіться, поведіться як слід. Так ні, їм, бачте, хочеться все життя перекроїти на свій копил...

Вчора, як тільки почалася студентська сходка, губернатор телеграфував графу Толстому. Запитував, що робити з тими студентами, яких буде виключено з університету. Ввечері, коли правління університету ще тільки збиралося на своє засідання, губернаторові принесли відповідь: «Благоволіть виключених студентів негайно вислати з міста». Це і дало йому право заарештувати всіх виключених.

Висилати студентів, як це завжди в таких випадках робилося, мали на батьківщину. А тих, у кого в рідних місцях нікого не лишилося, — туди, куди вони побажають. За винятком, звичайно, столиць та університетських міст. Багатьом студентам було далеко їхати, а вони не мали теплого

одягу. Отож вислати їх негайно губернатор ніяк не міг. Треба було діждатися, поки рідні або знайомі принесуть студентам теплі речі.

— Дозволяю побачення з арештованими,— сказав губернатор поліцмейстеру.— Сьогодні ж опитайте всіх, куди хто хоче їхати. Попередьте: кому протягом двох днів не принесуть теплих речей — того відправлять в арештантському одязі...

Вранці 5 грудня попечитель Масленников одержав телеграму від Делянова з дозволом закрити університет. І коли студенти прийшли на лекції, то прочитали при вході оголошення, що заняття припиняються. А до якого часу — не сказано.

«Хоча в місті спокійно,— телеграфував Масленников Делянову,— але безпорядки, треба думати, ще не припинилися. Запрошені вчора на всякий випадок війська у складі батальйону з бойовими патронами займають постійні караули в різних частинах міста. На випадок сходок та інших безпорядків буде вжито енергійних заходів». І Масленников дійсно вживав заходів: крім студентів університету, наказав виключити сімнадцять студентів ветеринарного інституту. Всі вони теж були арештовані.

Масленников переслав Делянову і петицію студентів із своїми коментарями. Він зазначав, що в «цих зухвалих студентських вимогах відсутній будь-який практичний смисл». Підкресливши червоним олівцем рядки петиції: «Необхідно, щоб були покарані ті особи, за наказом яких чинилися в 20-х числах минулого місяця звірячі насилля над нашими товаришами», Масленников додав: «Судячи з IV пункту цих вимог, вони відредаговані в Москві». Цим він говорив: казанські студенти збунтувалися лише тому, що їх підбили на те москвичі. А значить, ніякої провини його, Масленникова, в тому, що він чогось не догледів, не відвернув бунту, немає. Не міг же він знати, що задумали студенти Московського університету.

На закінчення свого донесення-доносу Масленников ще раз наполягав: ректора Кремльова треба замінити. Всі лиха в університеті виникають завдяки його лібералізму.

Як тільки вранці рознеслась чутка про нічні арешти учасників сходки, чимало студентів звернулися до ректора, щоб забрати свої прохання, подані напередодні. Кремльов безборонно повертав. Та коли про це дізнався Потапов, він страшенно обурився, побіг до Масленникова. Той наказав

ректору всі прохання і вхідні квитки принести йому. Цим попечитель ще раз давав зрозуміти Кремльову, що майже усуває його від справ. Студенти бачили, що ректор нічим не може їм допомогти, а звертатись до попечителя — даремно гаяти час. Залишалось одне: довести своє алібі. До канцелярії посипались довідки від хазяйок квартир, від лікарів. По місту ширились чутки, що розправу над студентами чинить інспектор, котрий як особа, потерпіла від них, не може бути об'єктивним. Мовляв, навіть правління університету зібралось вчора тільки для форми, бо все вже було вирішено інспектором...

4

Після арешту Володі Оля й очей не заплющила. Лежала в ліжку і ждала ранку. Чула, як няня тяжко зітхала, плакала. Та проте не виходила до неї, бо знала: це її не заспокоїть, а навпаки — ще більш розтривожить. Оля здогадувалася, що Володю арештували за участь у сходці. А можливо, й не тільки за це...

З того, як ретельно пристав перевертав усе в квартирі, було видно: шукав чогось важливого. І явно розчарувався, коли абсолютно нічого не знайшов.

Оля чула, няня давно вже встала, поралася на кухні, за звичкою розмовляла сама з собою. І хоч як неспокійно було в Олі на душі, вона вирішила не показувати цього няні, бо знала: її настрої передасться і старій. Вийшла зі своєї кімнати, ласкаво привіталася з нянею, сказала:

— Давайте снідати, то я піду до Володі.

— А хіба ти знаєш, куди вони його повезли?

— Знайду.

— Боже-боже,— тяжко зітхнула няня,— за що ти караш нас грішних...

— Якщо прийде тьотя Анна, Коля або ще хтось із Ардашевих, то не кажіть їм, що Володю заарештовано.

— Та це я знаю. Коли Сашу арештували, Марія Олександрівна теж просила мене: не кажіть, мовляв, нікому. Але ж усі скоро самі взнали. Боже праведний, невже ти допустиш, щоб вони й Володю стратили? — не витримала, заплакала няня.

— Няню, запевняю вас: Володя не сьогодні-завтра буде дома,— ласкаво обняла няню Оля.— І не плачте ви, ради бога...

— Ну добре, не буду,— витираючи сльози, мовила ста-

ра,— не буду. Тільки ти знайди його. Адже він і куска хліба не взяв. Я ось тут котлеток приготувала. Віднеси, хай поїсть. Тільки треба так загорнути, щоб не захолотило. І сьогодні на вулиці страх який морозище. Такого холоду в Симбірську ніколи не було...

І няня почала знову ляяти Казань. Оля їй підтакувала. Не тому, що погоджувалася з нею. Ні. Просто хотіла відвернути стару од сумних думок про Володю. А сама про нього тільки й думала. Куди його повезли? За що арештували? За участь у сходці? Чи, може, він ще щось зробив, а вона не знає? Як мамі сказати про його арешт, і коли це краще зробити? Поїде вона в Кокушкіно, звичайно, сама. Спершу порадиться з Анею. Адже Аня вже має досвід у таких справах. Пригадалося, з яким стоїчним спокоєм сприйняла мама звістку про арешт Саші й Ані. Як вона, кинувши все, поїхала до Петербурга. І коли довідається про арешт Володі, то — Оля в цьому впевнена — ні на хвилину не лишиться в Кокушкіні, хоча Ані й Маняші вона дуже потрібна: Маняша мала, Аня хвора. Якби Аня мала право покинути Кокушкіно, то вони б там і дня не жили, бо флігель такий холодний, весь день груби горять, а в кімнатах тепло ледь-ледь тримається. Аня весь час мучиться від думки, що це через неї мама й Маняша мерзнуть у Кокушкіні. Кілька разів просила начальство, щоб дозволили хоч у морози жити в Казані. Відмовляють. А тепер, коли Володю заарештовано, тим паче до Казані її не пустять. Отут мамі й роби, що хоч.

Взяла Оля вузлик, приготовлений нянею, пішла шукати Володю. Насамперед вирішила навідатись до університету, глянути, що там робиться. Мороз і справді був скажений: навіть дихати важко. Людей на вулицях майже не видно. А біля університету вже зібралася юрба студентів, що, піднявши комірці шинелей, пританцьовували від холоду. Приміщення університету було оточене солдатами. Вони теж тупотіли чобітьми, щоб хоч трохи зігрітись. Забачивши поміж студентами кілька жінок і чоловіків у цивільному, Оля й собі підійшла туди. Виявилось: університет закрито. А жінки й чоловіки — то батьки та матері заарештованих уночі студентів. В Олі й на душі полегшало: значить, не тільки Володю схопили. Якийсь студент сказав, що до тюрми — так от де Володя! — запроторили всіх, хто був на сходці. Інший заперечив: нічого подібного, посадили тільки тих, хто виголошував промови, хто аплодував, коли Алексєєв дав ляпаса Потапову.

Хоч як Оля придивлялася, та нікого з Володиних друзів у юрбі не помітила. Невже всі вони в тюрмі? Пішла на квартиру Полянського. Хазяйка — товста, сердита тітка — сказала, що квартиранта її, слава богу, посадили за ґрати. І давно, мовляв, треба було це зробити. Шкода тільки, що три місяці за квартиру не платив.

Але сама винна: казали люди — не пускай студентів, бо лиха не оберешся. Не послухала...

Оля знала, де живе Португалов, та до нього не пішла. Якщо вже за два дні до сходки там був обшук і Португалова виключили з університету, то цієї ночі, напевно, раніше за всіх арештували. І вона пішла до тюрми.

Біля воріт тюрми зібрався цілий натовп. Всі були з вузликами, з кошиками. Та на побачення нікого не пускали. Ждали начальство. А коли воно з'явиться — ніхто не з'яв...

5

Нескінченно довгою здалася Володі оця перша ніч в тюрмі. І, коли зійшло сонце, він полегшено зітхнув. Вікно було невисоко. Та крізь нього нічого не видно: так замурував його мороз. Володя пальцем прогрів невелике вічко, щоб глянути, куди виходить вікно. І побачив засніжені дахи будинків, над якими у морозному серпанку стояли снізостовпи: то підіймався в небо дим. Згадалось Кокушкіно. Над флігелем, в якому живуть мама з Анею й Маняшею, теж, мабуть, здіймається в небо стовп диму. Мамі й не сниться, звичайно, що він у тюрмі. Оля якщо й поїде туди, то тільки сьогодні вранці. А може, вона все-таки догадається спершу прийти на побачення, а потім уже їхати до Кокушкіна. Адже вона навіть не знає, де він сидить. А мама ж саме про це питатиме. Ні, Оля не може, нічого не довідавшись, мчати до Кокушкіна...

Хоча Володя й не спав усю ніч, та почував себе бадьоро. Арешт — це ще не кінець боротьби. Треба будь-що зв'язатися з друзями. Він знову постукав до сусідніх камер, але ніхто не обзивався. Сплять? Чи, може, там нікого немає? Хіба спробувати через наглядача записку передати? А може, Олю пустять на побачення? А вона вже, мабуть, була і в Полянського, і в університеті. Знає, кого заарештовано, хто залишився на волі...

Стукнуло віконце в дверях, почувся голос:

— Сніданок!

Володя повернувся й побачив: у віконце протягнута рука

з кухлем, прикритим скибкою чорного хліба. Він швидко підійшов до дверей, взяв кухоль. Брудна рука наглядача зникла, віконце зачинилося. Ледь-ледь теплий чай пахнув так, наче був старим віниччям заварений. Та у Володі до того все нахололо за ніч всередині, що він пожадливо випив цей чай. А їсти не хотілося, тому хліб поклав на стіл. Від чаю потепліло під серцем. Та й груба до ранку трохи нагріла камеру. Якби були ще книги, то можна й жити.

Але довго пробути в цій камері Володі не довелося. Після сніданку відчинилися двері, наглядач сказав:

— Давайте сюди вашу шинельку, одягніть халат і йдіть за мною.

Спустилися на другий поверх, і Володя почув пісні, галас. Зрозумів: то студентська братія тривожить спокій тюрми. Наглядач сказав:

— Чуєте, як ваші бешкетують? Зараз співають, а потім плакати будуть...

У камері, до якої наглядач підвів Володю, лунала пісня:

Студент, беспечный весельчак,
Родившийся в Одессе,
Всю жизнь провел, свистя в кулак,
Как следует повесе.
 Хо, ха, хо! Как следует повесе.
 Хо, ха, хо! Как следует повесе!
Бывало, ветер зашумит
В трубе его холодной,
А он себе сидит, свистит,
Как будто не голодный.
 Хо, ха, хо! Как будто не голодный.
 Хо, ха, хб...

Останніх слів не доспівали, бо побачили, що двері відчинилися і в камеру, весело всміхаючись, зайшов Володя.

— Ульянов! — закричав Полянський, кинувшись до нього.

Володю оточили, почали розпитувати, коли його заарештували, де він сидів.

— Забрали вони нас, як курчат, — сказав Полянський. — Та не будемо падати духом. Адже їм довелося закрити університет.

— Правда? — зрадів Володя. — Звідки ви знаєте?

— Павлу й Петру Пчоліним батько провізії передав. Багатому, як відомо, дозволяється й те, чого не можна бідним... Ну, він і сказав чадам своїм: от, мовляв, негідники, що ви накоїли. Мало, що самі в тюрму, на ганьбу мені, потрапили, так ще й університет через вас закрили. І солдат, наче біля тюрми, поставили...

— Чудове порівняння! — засміявся Володя. — А більше нікому побачення не дозволяли?

— Обіцяють, що скоро дозволять. Та мені все одно. До мене ніхто не прийде, — сумно зітхнув Полянський. — Хіба тільки хазяйка захоче виляяти, що за квартиру не заплатив.

Камера була велика, з двоповерховими, як у казармі, нарами. На нарах валялись голі, поїдені мишами матраци. На тих матрацах, незважаючи на спів і галас, спало кілька студентів, накрившись сірими — теж драними — тюремними халатами. Брати Пчоліни, умостившись на другому поверсі нар з Троїцьким і Сарахановим, грали в карти. Решта читали заборонені вірші, сперечалися, співали.

Двері камери відчинилися, наглядач гучно виголосив:

— Панове, запрошуюю пройти на побачення! Ні-ні, тільки не всі разом, — зупинив наглядач студентів, які хлинули до нього. — Я назву прізвища, до кого прийшли, кому дозволено побачення.

Начепивши на носа старі, поламані окуляри, наглядач заходився читати список, а всі, завмерши, слухали його. Читати він ледь-ледь умів. Перекручував прізвища так, що не раз сміх спалахував. Це дратувало Володю, який з нетерпінням чекав, чи викличе він його. Кілька разів наглядач так запинався, що здавалось: кінець, більше нікого не викличе. Та ні: подолавши перешкоду, він читав далі. Нарешті — о, радість! — Володя почув: «Ульяков!» Усі засміялися, закричали:

— Ульянов!

— Ага, Ульянов, — поправився наглядач і полегшено зітхнув. — Оце, слава богу, і всі... Ставайте ось сюди, буду по списку в коридор випускати.

І, коли всі викликані стали купкою, наглядач знову почав читати список, вимучуючи кожне слово. Нарешті ця процедура скінчилася. В коридорі вишикували всіх у ряд, рушили на перший поверх. А от і камера, перегороджена навіпіл ґратами, що сягали аж до стелі. За ґратами була ще й дротяна сітка. В камері ні лави, ні стільця, ні табуретки. Тут, виходить, ніхто не мав права сидіти. Навіть наглядачі.

Це робилось, мабуть, задля того, щоб вони не куняли, а пильно стежили за тим, як поведуться арештанти і ті, хто прийшов на побачення.

— Можна пускати! — крикнув той наглядач, що привів студентів.

Другий наглядач відчинив двері, теж крикнув:

— Ей, можна пускати!

Почувся галас, тупіт ніг. І ось до кімнати, разом з клубами холоду, ввалилася юрба людей. Володя відразу впізнав серед них Олю. Довго, мабуть, мерзла, бідна, біля тюрми, бо вії, брови, пасма волосся, що виглядало з-під хустки,— все було біле від інею. А що всі студенти були в сірих тюремних халатах, то Оля в першу мить не впізнала Володі. Він підступив до перегородки, закричав:

— Олю, сюди!

— Володю! — радісно засяяла Оля, підбігла до ґрат, сказала: — Боже, які жахливі халати на вас понадягали! Ну, як ти тут? Ну, що?

— Все гаразд! Нас тут тридцять дев'ять чоловік. Та ветеринарів, кажуть, сімнадцять. Але вони десь в інших камерах. А я боявся, що ти, не побачившись зі мною, поїдеш до мами...

— Так до неї не треба їхати? — спитала Оля.

— А ти як думаєш?

— Я... Я не знаю...— зам'ялася Оля.— І не хочеться маму хвилювати... І приховувати від неї цього ніяк не можна. Адже вона все одно довідається...

— Я теж так думаю,— сказав Володя.— Від мами цього приховувати не можна. Але треба, щоб ти сама сказала їй. Писати або когось посилати не можна ні в якому разі...

— Добре. Я сьогодні ж поїду...

— Одягайся тільки тепліше, а то замерзнеш.

— Не замерзну.

Вони помовчали. Потім Володя тихо сказав:

— Узнай, що там діється в університеті. Запиши головне й передаси мені, коли прийдеш знову на побачення. Ми не думаємо і тут, в тюрмі, складати зброї. Ми доведемо розпочату боротьбу до кінця...

— Я все зроблю,— пообіцяла Оля. І, помовчавши, спитала: — А що ж мамі сказати?

— Скажи, що була в університеті сходка, що заарештували кілька десятків чоловік. Про такі арешти вона не раз чула. Знає, що вони часто закінчуються нічим. Отже, й не буде дуже хвилюватися. Думаю, що можна було б зробити й так: спершу сказати Ані, якщо випаде така можливість. А потім, заручившись її підтримкою, розповісти й мамі. Аня сама сиділа в тюрмі, то зрозуміє тебе й зробить усе, щоб мама сприйняла мій арешт якомога спокійніше. Скажи мамі, я впевнений — і хай Аня цю думку мою підтвердить,— що нас довго в тюрмі тримати не будуть. Значить, їй не

треба сюди приїжджати. А я, як тільки вийду на волю, відразу ж поїду до Кокушкіна і все їй розповім так, як воно було.

— Добре. Все передам,— пообіцяла Оля й спитала: — А їсти вам давали?

— Так. Мені нічого не треба...

— А я ось принесла котлет,— показала вузлик Оля.— Та, мабуть, вони замерзли, бо довго довелось чекати. Візьми, а то няня, коли з харчами вернусь, подумає, що тебе вже й на світі нема...

— Коли так, то доведеться взяти. А взагалі — не турбуйтеся. З голоду я тут не пропаду. Адже тюрма — єдине місце в Росії, де не буває голоду, де ніхто не боїться, що його заарештують. А в камері в нас — повна свобода слова, чого в Росії ще довго, мабуть, не буде. Тільки заради цього варто було сюди потрапити...

— Ти, як завжди, жартуєш,— сумно всміхнулася Оля.

Наглядач оголосив, що побачення закінчено. Відвідувачі склали свої вузлики прямо на підлогу й вийшли. І тільки після того, як наглядач замкнув двері камери, він пустив студентів на той бік ґрат, щоб вони розібрали вузлики з нещодами.

6

На щастя Володі та його друзів, Алексеев нічого не знав про гурток, про те, хто готував сходку. І скільки Гангардт не допитувався в нього про Ульянова, Полянського, Сараканова та Португалова, яких вважав керівниками сходки, Алексеев нічого сказати не міг. Досвідчений Гангардт бачив, що Алексеев не прикидається, а справді нічого не знає, а тому більше не викликав його на допит. У своєму донесенні департаменту поліції Гангардт писав, що Алексеев не належить до визначних за своїм розумовим розвитком молодих людей. З політичними й соціальними теоріями зовсім необізнаний. І взагалі за своїм розвитком нічим не відрізняється від маси ординарних гімназистів старших класів провінціальних гімназій.

Тут же Гангардт зазначав, що Алексеев не тільки розкався, а й сказав усе, що знав.

Та Алексеев не обмежився тим, що дав одверті зізнання полковнику Гангардту, а й написав покайного листа інспектору Потапову. Він усе ще думав, що його слізни бла-

гання, а також прохання батька, які той слав з Уфи всьому начальству, допоможуть йому. «Ваше Превосходительство, Миколо Гавриловичу! — писав Алексеев Потапову. — Дійшовши до тям і усвідомивши весь жах свого вчинку, який я зробив не навмисне, а чисто під впливом стадного потягу, благаю, Ваше Превосходительство, повірити моему щирому каяттю, оскільки особисто проти вас я не маю анічогісінько, як проти особи, що чесно й строго виконувала свої обов'язки. Ще раз благаю, Ваше Превосходительство, як службову особу і як людину, не тільки прийняти оце моє письмове каяття, але й дозволити мені публічно просити у вас пробачення. Я вирішив просити у Вас пробачення не задля того, щоб полегшити кару, яка чекає на мене, а щоб у тому пробаченні черпати віху для своєї совісті. Всім майбутнім життям своїм я постараюсь спокутувати тяжкість свого злочину. Благаю, Ваше Превосходительство, прийняти запевнення в моїй високій повазі до вас. Колишній студент Костянтин Алексеев».

7

Після побачення з Володею Оля не пішла додому, а заходила шукати візника до Кокушкіна. Під кремлівською стіною стояло кілька підвід. Маленькі татарські коненята, покриті драними попонами, тремтіли від холоду. Однак їхати в таку далечінь ніхто не хотів. Зрештою один татарин, побачивши, як засмутилася дівчина, спитав, скільки вона заплатить, якщо він одвезе її до села. Оля ніколи не наймала візників, не знала, що йому відповісти. Спитала, скільки б він хотів. Татарин потер рукавицею червоного носа, задумливо примружив очі, спитав:

— А ти довго там мене триматимеш?

— Ні. Тільки туди й назад.

— Тоді — п'ять карбованців.

Оля не знала — дорого це чи дешево, торгуватись не вміла, тому й погодилася. Та коли приїхала додому, щоб одягтися, няня спитала, скільки взяв з неї татарин, і страшенно обурилась: до Кокушкіна завжди брали три карбованці. Хотіла піти поторгуватись, та Оля втримала її: добре, мовляв, що за п'ять карбованців згодився їхати. Інші й слухати не хотіли, а Володя просив, щоб вона сьогодні ж сповістила маму про його арешт. Тоді няня дістала із своєї скриньки два карбованці.

— Даси тому бусурманові, тільки не зараз, а як будете під'їжджати до села, два карбованці, а Марія Олександрівна йому три заплатить. Тільки ж мамі не признавайся, а то скаже: хай Оля не знає, скільки платити, а куди ж ви ди-вилися?

— Не скаже вона цього,— запевняла Оля.

— Скаже чи не скаже,— мовила няня,— а ти зроби так, як я тобі кажу.

— Добре.

З того часу, як Оля пам'ятає себе, вона багато разів їздила з Казані до Кокушкіна. Та ніколи дорога ця не здавалася їй такою нескінченно довгою. В степу вітер гнав і гнав снігову пороху, яка огортала сани, притрушувала Олю. І хоч як старанно няня закутала її в кожух та ковдру, вона мерзла. Ледь поворухнеться, щоб хоч трохи зігрітися,— ще гірше стає: сніг в усі щілини набивається. А худа, маленька конячка помалу трюхикає. Візник, обернувшись спиною в той бік, відкіля дме поземок, зігнувся в три погібелі і тільки інколи посмикує віжки, мовби перевіряючи, чи ще на місці конячка. А то раптом випростається, щось пробурмоче по-татарськи, сердито гляне на Олю. Мабуть, лає себе, що погодився далеко їхати в таку погоду. Лає Олю, що вона уговорила його, що її чорти несуть у те Кокушкіно саме зараз...

Двічі зупинялися в селах грітись, поки до Кокушкіна дісталися. Оля ледве жива приїхала туди.

— Боже, та що тебе погнало до нас у такий мороз? — питала її мама, роздягаючи.— Щось трапилось? Чому ж тоді Володя не приїхав?

— Зараз, мамусю, все розкажу, дай тільки чаю, коли є, а то аж під серцем тремтить. А візника добре було б горілкою почастувати, бо він, бідолаха, мабуть, всю дорогу проклинав себе, що погодився їхати...

— Аню, частуй Олю чаєм, а я візника покличу,— сказала мама і, накинувши кожуха, вийшла.

Оля цього тільки й ждала.

— Аню, йди-но сюди,— сказала старшій сестрі.— А ти, Маняшо, посидь тут, нам треба віч-на-віч поговорити.— І, коли вони вийшли до Аниної кімнати, Оля, понизивши голос до шепоту, сказала: — За участь у сходці арештовано чоловік сорок студентів університету. Наш Володя теж у тюрмі. Порадь, будь ласка, як про це мамі сказати...

Аня була так прикро вражена цією новиною, що на мить онімла. Нічого не встигла порадити сестрі, як до кімнати

ввійшла мама. З того, як Оля й Аня злякано презирнулися, Марія Олександрівна зрозуміла: трапилось якесь нещастя, і дочки радились, як їй про це сказати. Вона сіла на лаву, тихо мовила:

— Ну, кажіть, що скоїлося?

— Мамусю... — почала Оля, — ти тільки...

— Олю, почекай, — зупинила Аня сестру. — Мамо, в університеті була сходка. За участь в ній арештовано майже сорок студентів. Серед них і наш Володя. Це страшенно неприємно, але нічого дуже небезпечного нема. Я впевнена, що Володю заарештували тільки тому, що його брата страчено, а сестра — на засланні. А коли так, то скоро випустять...

Марія Олександрівна довго мовчала, потім спитала тихо:

— Коли Володю забрали?

— Цієї ночі, — відповіла Оля. — Я вже була в нього на побаченні. Сказав, що ніякої провини за собою не відчуває, — додала Оля, хоча Володя їй цього не говорив. — Усі кажуть, що студентів скоро випустять. Заарештували їх тільки задля того, щоб вони ще не зібралися на сходку. Заняття в університеті припинено. І це, мамусю, не тільки в Казані, а й у Москві...

— Та-ак, — тяжко зітхнула Марія Олександрівна. — Аню, частуй Олю й візника чаєм, а я буду одягатися...

— Поїдемо в Казань? — зраділа Маняша.

— А може, ти, Маняшо, залишишся з Анею? — мовила Марія Олександрівна. — А то я боюсь, що замерзнеш.

— Не замерзну я! Не замерзну! — закричала Маняша, якій дуже хотілось поїхати, бо набридло в Кокушкіні.

— Маняшо, заспокойся, — мовила Аня, — мама скоро повернеться. Та й мені в Кокушкіні самій буде не тільки скучно, а й страшно.

Мала розгубилася: їй і Аню не хотілось засмучувати, і до Казані дуже кортіло... Няні й Миті давно не бачила, скутила за ними. Особливо за Митею, з яким завжди так цікаво було гратися. Аня побачила, що Маняша ледь-ледь стримує сльози, обняла сестричку, мовила:

— Добре. Я поживу тут одна. Тільки ти скоріше повертайся...

Татариніві налили склянку горілки. Він випив, повеселів. Їв смажену картоплю, скаржився на поліцію. Всю минулу ніч, мовляв, примусили студентів у тюрму возити. І ні копійки не заплатили. Ще й пригрозили: будеш патякати, то й тебе посадимо.

— Студенти з жиру бунтують, а бідним візникам спокою немає,— ремствував татарин.

Вийшли з Кокушкіна надвечір. У Казань прибули тільки о дванадцятій годині ночі. Митя вже спав, а няня із сльозами зустріла Марію Олександрівну. Просила прощення, що не вберегла Володі. Та Марія Олександрівна заспокоїла стару, сказавши, що в тім її провини нема ніякої.

8

Поліція, що всю ніч клопоталася арештами студентів, не спала й удень. Юрби синів alma-mater ходили по місту, мітингували в трактирах і портерних. Біля університету, незважаючи на мороз, цілий день вирував збуджений студентський патовп, до ректора чередою йшли делегації з проханням випустити з тюрми заарештованих, відкрити університет. Кремльов відповідав, що він би зробив усе це з дорогою душею, але попечитель не дозволяє. Біля квартири попечителя стояли солдати. Студентів і близько не підпускали до будинку. Навіть правитель канцелярії попечителя Жохов кудись зник. Потапов теж сидів під охороною солдатів, оскільки його квартира була в приміщенні університету, оточеного військом. Ходили студенти й до губернатора, але той теж наказав не пускати їх до себе і ніяких петицій від них не брати. Віч-на-віч із студентами був один поліцмейстер, що вже ледь на ногах стояв од перевтоми. А губернатор ні години не давав йому спочити: все вимагав доповідати, що діється в місті.

— Як ми їх не розганяємо, а вони знову й знову збираються,— говорив поліцмейстер.— Хоч ти стріляй у них!

— Боже вас борони! — злякався губернатор.— Уже й так звідусіль чути невдоволення публіки тим, що закрили університет, що арештували студентів. Ім майже всі співчують. Це бог знає що, але факт. У мене сьогодні було вже кілька вельми поважних осіб, які висловлювали своє обурення діями університетської інспекції. Все більше ширяться чутки, що покарано багато безвинних молодих людей. Чутки ці, як не дивно, підтверджують деякі професори. Так що прошу вас, Павле Борисовичу, діяти дуже обережно. А то коли б не трапилося біди. Попечитель та інспекція, які заварили цю кашу, залишаться в стороні, а нам доведеться відповідати. Якщо одверто вам признатися, то, на мою думку, можна було б і без арештів вислати з Казані виключених студентів. Ну, та тепер уже випускати їх не можна.

Самі розумієте, як це буде сприйнято. І так студенти вважають, що закриття університету — це їх велика перемога. А тоді взагалі бозна-що скажуть...

— Мене хвилює одне, — мовив поліцмейстер. — Як ми будемо їх висилати з міста в такі морози? Адже вони напівголі.

— Видамо казенні кожухи й валянки...

— Тоді з кожним треба посилати конвоїра.

— А що ж робити? Доведеться... — мовив губернатор. — Ну, а що студенти вимагають?

— Звільнення арештованих, задоволення всіх вимог петиції. Ну, й просто хуліганять. Коли стемніло, вони, користуючись тим, що важко впізнати будь-кого в юрбі, сунули по Воскресенській і співали таке, що я... що я відмовляюся навіть вам повторити...

— Вульгарне чи політичне?

— Політичне.

— Що ж саме? — допитувався губернатор.

Поліцмейстер побачив, що не відкрутиться, важко зітхнув:

— На мотив державного гімну співали: «Боже, царя храни! Сильний жаңдармами, славний казармами...» А далі так і язик не повертається повторити оте страшне блюзнірство. Жахлива, страшна молодь пішла...

— Так, так, — погодився губернатор. — І так триватиме доти, поки не докопаємося до кореня зла. Оця наша боротьба з кривою нагадує мені мужика, який, замість того щоб виривати бур'ян з корінням, тільки косить його з року в рік.

— Так коли ж ми почнемо висилати заарештованих? — спитав поліцмейстер.

— Завтра, — відповів губернатор. — Тільки треба зробити так, щоб якомога менше було шуму...

Розділ десятий

1

Лише перед світанком Марія Олександрівна задрімала, і їй наснилося, ніби стоїть вона біля воріт Петропавлівської фортеці. У неї є перепустка на побачення з Сашею, а вартовий не пускає. Він неписьменний, не може прочитати тої перепустки. А Сашу вже вивели на побачення.

Він помітив її, гукає. Та диво: в Сашиному голосі про-ривається точно така гаркавинка, як у Володі. Мати пильні-ше придивляється. Ні, таки Саша. А голос Володин. Серце Марії Олександрівни так боляче стискується, що вона про-кидається, чує зляканий голос няні, яка стоїть біля ліжка:

— Маріє Олександрівно, що з вами?

Збагнувши, що все це їй наснилося, Марія Олександрівна тихо спитала:

— А що таке?

— Ви так стогнали, що я злякалась,— няня приклала руку їй до лоба.— Чи не захворіли бува?

— Ні. Наснилось...

— А я давно вже не сплю. Чую: стогнете, говорите, наче когось благаєте. Може, думаю, захворіла та й марить. При-гадалося, як Ілля Миколайович перед смертю марив. І та-кий жах мене охопив, що й не сказати. Господи, думаю, що з нами всіма буде, коли й вас, Маріє Олександрівно, не ста-не. Страшно навіть подумати. Хай уже краще мені бог смерть пошле, ніж вам...

Сльози так душили няню, що вона не могла говорити. Але й не плакала, бо знала, що Марія Олександрівна цього не любить. Та коли Марія Олександрівна розчулено обняла її, не витримала: уткнулася головою в подушку, заплакала. Марія Олександрівна не заспокоювала, бо й у самої по щоках котилися сльози. Як радісно, як безхмарно жилося їй до смерті чоловіка. А помер Ілля Миколайович, і доля наче відцуралась: одне тяжке нещастя за другим валиться на сім'ю. Сашу втрапили, Аню у заслання загнали, Володю арештували. Митя вже кілька тижнів хворіє. Збожеволіти можна від усього цього. Інколи вона навіть дивується: де в неї сили беруться, щоб не впасти в розпач, щоб витримати все це? І чи надовго тих сил вистачить для такого життя? Жак огортає душу при самій думці, що вона може померти й осиротити дітей. І вона говорить собі: «Ні, треба тримати-ся. З усіх сил триматися, бо моя смерть — це майже вір-на загибель дітей». І хоч як їй буває тяжко, вона переборює себе, не пускає в душу розпачу, не дає волі сльозам. Навіть у ті хвилини, коли вони нестерпно обпалюють душу. А сьо-годні не витримала...

— Котра воно година? — спитала Марія Олександрівна, коли відчула, що няня заспокоїлася.

— Здається, шоста,— відповіла няня, витираючи сльози фартухом.— Та я ось подивлюся...

Було вже пів на сьому. Час вставати та збиратися. Гос-

поди, скільки вже їй за цей рік довелося ходити до всякого начальства, сидіти годинами в приймальнях, просити, вислуховувати дорікання, погрози, підступні поради, за зовнішньою доброзичливістю яких таїлися всілякі пастки. Якої напруги розумових і духовних сил вимагала від неї кожна зустріч з такими людьми. Це муки, це торттури, тяжчих за які, мабуть, нема на світі. Бо всі ті начальники, що сидять у міністерствах, департаментах, у судах і прокуратурах, у комендатурах фортець і в канцеляріях, — то тільки зовні такі ж люди, як усі. А внутрішньо... Від одного їх скляного погляду завжди крижаніло, зупинялося її серце. Розуміла: як таку людину не благай — вона нічого для тебе не зробить, навіть тоді, коли й пообіцяє. І все одно просила, бо хотіла врятувати сина від шибениці, бо хотіла полегшити долю Ані, яку засилали на п'ять років до Сибіру лише за те, що брат готував замах на царя. Тоді, коли вона з Анею поверталася з Петербурга, поховавши невідомо де Сашу, думалось, що ніколи вже не доведеться звертатися до всіх цих людей, які так спокійно вбили її сина. Та ось знову треба йти до них...

— Що ж Володі зібрати на передачу? — спитала няня. — Я там м'ясяця підсмажила, піріжечків спекла. А більше й не знаю, що йому передати. Олю питала, може, він щось просив. Каже, нічого не говорив. Та він же в нас такий, що ніколи нічого не просить. Що йому не поклади, усе з'їсть, усе похвалить. Точно як Ілля Миколайович. Той теж було нічим не вередував...

Із своєї кімнати вийшла Оля, почувши, що няня й мама встали. Вона давно вже не спала. Їй хотілося разом з мамою піти до Володі на побачення. Оля обняла маму, поцілувала її в сиву скроню. Марія Олександрівна пригорнула дочку, журно сказала:

— Не спиться?

— Ні. Тільки задрімаю і бачу: Володя стоїть за ґратами. І сну як не було. Мамусю, дозволь і мені піти з тобою на побачення...

— Я хотіла навіть просити, щоб ти зі мною пішла. Адже я не знаю, де тюрма.

— Вік би й не знати, де вона... сумно мовила няня. — Я її, проклятої, боюся гірше, ніж смерті...

Всі мовчали. Не знали, що робити. Йти до Володі було ще рано, лягати спати — вже пізно. Для передачі няня все приготувала ще тоді, коли Оля їздила до Кокушкіна. Все, що Оля знала про арешт Володі, вона вже розповіла мамі.

А говорити не про Володю, а про щось інше вони не могли, бо про нього тільки й думали. Скоріше б світало та йти до тюрми. Марія Олександрівна мала намір спершу поговорити з ректором або інспектором, щоб довідатись — за що ж Володю виключили з університету, за що посадили в тюрму. А потім вирішила, що краще з самим Володею поговорити. Вона не сумнівалась, що він їй скаже правду. А, знаючи правду, легше буде говорити з тими, від кого залежить синова доля.

— Коли минулого разу пустили на побачення? — спитала в Олі.

— О дванадцятій годині, — відповіла дівчина. — Та сьогодні, можливо, раніше пустять.

І знову запанувала мовчанка. Оля дивилась на годинник, думала: «Боже, як повільно посувається стрілка». Няня зітхала. А Марія Олександрівна немовби закам'яніла...

2

Коли арештовані довідались, що доведеться розпрощатися не тільки з університетом, а й з Казанню, дехто розгубився. А переважна більшість студентів не падала духом. Сьогодні, мовляв, виключили, а завтра приймуть. Зате совість чиста, бо зробили все, що могли. Та й боротьба ще не закінчена: вона тільки починається. І ніякі карі не злякають їх. Царю і його міністрам доведеться все-таки скасувати новий статут. Більшість заарештованих свято вірили, що саме так буде. А тому й настрої був веселий. Всю ніч у камері не вгавав гомін. Студенти сперечалися, співали, декламували заборонені вірші. Наглядачі тільки зітхали та лаялися:

— От bestii! Нічого вони не бояться...

А «bestii» співали хором:

О Казань, ты Казань многогрешная,
За грехи наказал тебя бог!
Темнота в тебе вечно кромешная,
В тебе нет ни воды, ни дорог!
Из военных твоих губернаторов
Много вышло преглупых сенаторов!
Персполнился ими сенат.
А совсем уж негодных ребят
Шлют к тебе в просвещенья рачители
На подножны кормы, в попечители...

— Панове студенти, припиніть крамольні пісні! — грюкає в двері наглядач. — Припиніть, а то викличемо начальство...

— Давно ждемо начальства! — відповідає хор голосів. — Ура начальству!..

— Ну, не чорти! — хитає головою наглядач.

— Такі посидять тут з місяць, то збожеволієш, — каже другий наглядач.

— Та завтра їх, чув я, почнуть розвозити кого куди.

Не діждавшись начальства, в камері затягли нову пісню:

Долго нас помещики душили,
Становые били,
В страхе нас квартальные держали,
Немцы муштровали,
И привыкли всякому злодею
Подставлять мы шею.
Вколотили в нас одно сызмальства:
«Знай, дескать, начальство!»
Все-де мы одно овечье стадо,
Стричь и брить нас надо.
Про царей попы твердили миру, —
Спьяна или с жиру, —
Что-де бог помазал их елеем.
Как мы пикнуть смеем...

— Бач, уже до царя дійшли, негідники! — обурюється наглядач. — Доведеться все-таки когось кликати з пачальства...

— А що те пачальство їм зробить? — каже другий.

— І то правда: їх, чортів, нічим, видно, не налякаєш.

Коли переспівали всіх пісень, хтось запропонував поговорити про те, що вони робитимуть, опинившись за тридев'ять земель від університету. На диво, вияснилося, що багато хто про це ще й не думав, бо якимось не вірилося, що ти вже не студент і не мешканець Казані, а засланий в якусь далеке, глухе село, де доведеться жити під наглядом поліції. Не дуже це весело. Тим більше, що навіть невідомо, на скільки років начальство загонить у заслання: на рік, на два, на п'ять? Чи, може, й до самої смерті доведеться там скінити, постійно відчуваючи на собі «батьківське» піклування поліції? Перспектива не дуже радісна, тому й не хотілося про все це думати, бо, може, воно ще якимось обійдеться...

3

Марія Олександрівна й Оля прийшли до тюрми зарані. Там уже застали чимало людей, що купчились біля зачинених воріт. То були переважно студенти, які прийшли на побачення з друзями. Марія Олександрівна хотіла довіда-

тись, коли ж будуть пускати на побачення, але цього ніхто їй не міг сказати. Вчора, мовляв, пускали о дванадцятій годині, а сьогодні, можливо, пустять раніше, бо завтра, ідуть чутки, усіх уже мають відправляти до місць заслання. Оце для Марії Олександрівни було новою. Значить, Володю не тільки заарештували, не тільки виключили з університету, а кудись ще й вишлють. За що ж така кара? Невже тільки за те, що був на сходці? Ні, його переслідують ще й за Сашу... Що ж їй робити? Як врятувати Володю від цього лиха?

Біля Марії Олександрівни стояли бородатий купець і чиновник. Купець говорив:

— Вся біда в тім, що строгості мало. Страху. Чи можна дитину чогось путнього навчити без різок? Та нізачо в світі! Коли мене вчили,— це за царя Миколи було,— так сто разів шкура на спині злазила і знову наростала. До цього часу рубці на погоду ниють. Ото наука була! А зараз що? Отож і виходить: їх ніхто пальцем не чіпає, а вони — подумать тільки! — начальство б'ють. Бунтують, наче якісь дикуни. Студенти! А що ж після цього робити темному людові?

— Не було там мене,— мовив чиновник.— Я б велів облити їх з пожевної кишки водою — і ділу кінець.

— А я своїх мерзотників накажу батогом одшмагати, щоб знали, як бунтувать! — сказав купець.— Я трачу такі гроші, щоб у люди вивести, а вони он що роблять...

З хвіртки тюрми з'явився наглядяч, хриплим голосом сповістив:

— Пускати на побачення до студентів будемо тільки о дванадцятій годині. Наказано передати, щоб приносили теплий одяг, бо всіх одправлятимуть за місцем призначення...

Посипались запитання: куди відправлятимуть? Коли? Наглядяч нічого не міг відповісти.

Жінки й чоловіки, що товпилися з вузликами біля воріт, почали розходитись, а студенти не збиралися нікуди йти, вони про щось таємниче перешіптувались. Марія Олександрівна сказала Олі, беручи в неї вузлик з передачею для Володі:

— Іди додому по кожух. Я ж піду до ректора, а о дванадцятій стрінемося тут.

Університет був оточений солдатами й поліцією. Студентів у приміщення не пускали. А їх рідним хід туди був одкритий.

Коли Марія Олександрівна зайшла до приймальної ректора, там було вже повно людей. Жінки плакали, чоловіки сердито хмурилися. В кутку сидів піп, шепотів щось, мабуть молитви, й раз у раз хрестився.

Ректора ще не було, але люди казали, що ось-ось повинен прийти. Сісти було ніде, Марія Олександрівна стала коло вікна, поклала на підвіконня вузлик. У заваленому снігом дворі університету, як і на вулиці, тупцювали, ціпеніючи від холоду, солдати й поліцейські, двірник промітав стежки. У свій час Ілля Миколайович багато розповідав про цей університет. Йй пригадалось, як вони просили Сашу, щоб їхав учитися в Казань, а не в Петербург. А коли його стратили, часто думала, що був би він у Казані, то, може, й не загинув би. Та, бач, Володя й до Казанського університету вступив і все одно арешту не минув...

— Даруйте, ви теж за сина просите? — спитала жінка з червоними від сліз очима, підійшовши до вікна, де стояла Марія Олександрівна.

— Так, за сина, — сухо відповіла Марія Олександрівна, бо не любила розповідати незнайомим про свої прикромці.

— А ваш на якому курсі був?

— На першому.

— О, у вас не все ще втрачено, — мовила жінка, витираючи сльози, яких не могла втримати. — А моему, — я мати Євгена Чирикова, — залишилося всього кілька місяців до закінчення. І от тобі маеш... А я ж вдова, у мене ще трое дітей, на нього вся надія була... Так він, замість того щоб навчатися, віршуванням захопився, пасквіль, як мені сказали, на самого царя написав... Я вже була і в губернатора. Привітно прийняв, а допомогти, сказав, нічим не може. Послав до попечителя. Той хворий, не приймає. А начальник канцелярії Жохов послав до ректора. Якщо і ректор не допоможе, то вже не знаю, що й робити...

До приймальної зайшов невисокий чоловік. Борідка клинцем, густі брови, залисини. Приємне, але якесь замучене обличчя. По формі видно було, що це хтось з університетського начальства. Піп, що весь час хрестився в своєму кутку, підхопивши рясу, кинувся назустріч тому чоловікові, молитовно склав руки:

— Пане ректоре, благаю вас, вислухайте нещасного батька! — І, не чекаючи дозволу, заторохтів: — Сини мої, студенти медичного факультету Микола й Петро Васильєви, захопившись прикладом своїх товаришів, подали прохання про звільнення їх з університету. Господь бог свідок, ваше

превосходительство, — швидко перехрестився він кілька разів, — що я їм, анафемським душам, не давав на те дозволу, бо вони мене про те й не питали. Ваше превосходительство! — вигукнув піп так, наче перед ним був не ректор, а сам бог. — Всіма святими благаю вас: поверніть мені прохання нерозумних чад моїх, які вже гірко розкаялися в содіяному, заспокойте батьківське серце!

— Радий би я це зробити, панотче Васильєв, та всі прохання студентів давно вже в попечителя, — мовив ректор. — Отже, я особисто нічим, на жаль, не можу вам допомогти.

— У пана попечителя я був, але він хворий, не міг прийняти мене, — плаксиво сказав піп. — То що ж мені тепер робити?

Він мав такий принижений, такий жалюгідний вигляд, аж дивитись на нього було неприємно.

Кремльов тільки безпорадно розвів руками. Настала пауза, бо те, що він сказав попові, стосувалося майже всіх, хто зібрався в приймальній. Ректор перший порушив гнітючу мовчанку:

— Якщо в когось є до мене справи, то прошу в кабінет.

— Я хотіла б, пане ректоре, поговорити з вами, — сказала Марія Олександрівна.

— Прошу вас, пані, — відчинив він двері в кабінет. — Сідайте, будь ласка, — вказав рукою на крісло і сам сів навпроти неї. — Чим можу прислужитися, пані...

— Ульянова, — назвалася Марія Олександрівна.

— Так ви мати студента Ульянова?.. Слухаю вас.

— Я хотіла б дізнатися, за що так суворо покарано мого сина Володимира.

— Як не дивно, пані Ульянова, але я, ректор, не можу дати відповіді на це питання, бо вирішальна роль в цих подіях належить інспекції, — сумно мовив ректор. — Мушу вам відверто сказати, що мені дуже шкода всіх цих молодих людей, бо вони були окрасою університету.

Помовчали. Марія Олександрівна бачила, що ректор говорить щиро. А коли так — то треба йти до інспектора.

Не встигла Марія Олександрівна переступити поріг інспекторської приймальної, як з кабінету, притримуючи полир'яси, вискочив сяючий піп. Шанобливо прихилив двері, перехрестився:

— От істинно свята душа. Вимолив у нього прохання чад своїх, — тепер вони врятовані, слава всевишньому. Вік буду молити бога за пана інспектора...

Марії Олександрівні гидко було слухати цього полика, і вона поспішила до кабінету на запрошення канцеляриста, що порядкував у приймальній. За масивним письмовим столом Марія Олександрівна побачила широкоплечого, кремезного чолов'ягу, що скидався на царя Олександра III, під портретом якого він сидів.

В грудях у неї ворухнулося щось недобре, тривожне. Хмуро, спідлоба глянувши на Марію Олександрівну, інспектор спитав:

— За сина прийшли клопотати?

— Я маю честь говорити з паном інспектором? — спитала Марія Олександрівна.

— Так, — відповів Потапов, але сісти не запропонував.

— Я мати Володимира Ульянова...

— А-а, Ульянова... — різко відкинувшись на спинку крісла, процідив крізь зуби Потапов. — Пані Ульянова... Гарних ви синів, пані Ульянова, виховали, нічого сказати. Одного стратили, другого...

— Ви виключили з університету лише за те, що він брат страченого, — спокійно, владно мовила Марія Олександрівна. — Так вас треба розуміти?

— Я цього не сказав, — огризнувся Потапов. — Студент Володимир Ульянов за свої власні злочини покараний.

— Навіщо ж ви тоді, пане інспекторе, починаєте розмову з мого старшого сина?

Потапов засовався в кріслі, зрозумівши свій промах. На стала напружена пауза. Нарешті Потапов, не підіймаючи очей, спитав:

— Чого вам треба від мене?

— Більш нічого. Те, про що я хотіла довідатися, ви, пане інспекторе, вже сказали. Та я, власне, й не сумнівалася, що мого сина виключено тільки за те, що він брат страченого...

— Помиляєтесь, пані Ульянова! — роздратовано вигукнув Потапов. — Не хто інший, а саме ваш син, пані Ульянова, вів студентів до актової зали на сходку. Я на власні очі бачив, як він разом із студентом Полянським біг попереду юрби, войовниче вимахуючи руками. А за ними пішли навіть і ті, хто потім гірко розкався. От що я маю сказати вам, пані Ульянова, про вашого сина Володимира. Олександра я не знав, та з того, що прочитав у газетах, переконався: смертну кару він заслужив. Я не хочу нічого пророкувати, але якщо ваш син Володимир ітиме й далі тим же шляхом, то неважко, думаю, здогадатися, чим він кінчить. І я радив би вам...

— Ні, дякую! — зупинила Марія Олександрівна Потапова. — Мені лишається тільки вибачитись, що потурбувала вас, пане інспекторе, — додала по хвилі й повернула до дверей.

Потапов дивився вслід Марії Олександрівні, думав: «Отепер мені зрозуміло, чому в неї такі сини. Яблуко недалеко падає від яблуні. Ну, нічого. Ти ще поткнешся до мене. Та скільки я житиму, двері Казанського університету будуть для твого сина зачинені».

4

— Друзі! — вигукнув Полянський. — Перед тим як нас розішлють в різні кінці, ми повинні сказати своє прощальне слово. Давайте напишемо листівку, передамо текст на волю...

Очі студентів загорілися.

— Це було б здорово!

— Геніальна думка! Ура!

— А ще коли б товариші надрукували на гектографі...

Майже за годину до того часу, коли мало відбутися побачення в'язнів із своїми рідними й знайомими, текст листівки був готовий.

Студенти писали:

«Прощай, Казань!

Прощай, університет!..

Зовсім іще недавно, коли приїжджали ми сюди, сповнені віри й любові до університету і його життя, ми думали, що тут, в храмі науки, ми знайдемо ті знання, спираючись на які, будемо мати змогу ввійти в життя борцями за щастя і благо нашої змученої батьківщини! Ми жадібно шукали тих знань...

Але з чим же зіткнулись ми тут?

Назустріч нам ішла та «наука для наук», котру так за-пекло захищали деякі з панів професорів на сходці 4 грудня, та наука, завдяки якій, говорили вони, ми, студенти, мали б змогу спокійно і безпристрасно дивитися на гніт і страждання дорогої вітчизни. Разом з тим нас охопив і деморалізуючий вплив інспекції та кліки її шпигунів, клеветів. Моторошно і холодно зробилося нам. Ми не пішли за нашими вчителями. Наша молода кров, наше молоде серце примусило нас шукати виходу...

Події, які відбулися в Москві у листопаді, факти звірячої

розправи з товаришами нашими, студентами Московського університету, завдали нам, як студентам, кровної образи. Ми мусили протестувати, і наш протест вилився в активну форму — в сходку. За наш протест нас виключають з університету і виганяють з Казані. Ми виїжджаємо з Казані з глибокою вірою в правоту нашої справи.

Тиснемо руки тим, хто любить нас!..»

Наглядачі принесли сніданок. Студенти взяли тільки чай, а хліб повернули, бо не знали, куди дівати м'ясо, ковбасу, булки і всілякі інші харчі, яких їм нанесли рідні, друзі й зовсім незнайомі люди. Оця загальна підтримка заарештованих не подобалась начальству. Директорам гімназій було строго наказано стежити за тим, щоб учні не збирали грошей для передачі студентам. І хоча директори оголосили, що кожного, хто організовуватиме передачі для бунтівників, буде виключено з гімназії, учні віддавали студентам усе, що хто міг: гроші, годинники, шарфи, кожухи, ваялки.

Не встигли студенти попиту чаю, як до камери зайшов поліцмейстер у супроводі товстого, вусатого канцеляриста з якимись паперами й чорнильною в руках. Коли канцелярист усівся біля столу, розклавши свої папери, поліцмейстер сказав:

— Панове студенти! Мені наказано повідомити вам таке: за рішенням міністерства внутрішніх справ ми маємо вислати вас з Казані в рідні краї під нагляд батьків і поліції. У кого ж батьки живуть в університетських містах, у столицях, тим надається право вибрати собі місце заслання в якихось інших містах і селах.

— На скільки місяців чи років нас висилають? — спитав Володя.

— Цього я не можу сказати, — відповів поліцмейстер.

— А якщо я виберу, скажімо, Швейцарію? — спитав Полянський.

— За кордон виїзд заборонено.

— А в Сибір? — не вгавав той.

— У вас там родичі? — спитав поліцмейстер.

— Пане поліцмейстер, — мовив на те Полянський, — хіба вам не відомо, що в кожного в'язня найбільше родичів саме в Сибіру?

— Як ваше прізвище? — гнівно нахмурився поліцмейстер, зрозумівши, що цей студент глузує з нього.

— Полянський.

Поліцмейстер повернувся до канцеляриста:

— Іване Семеновичу, знайдіть справу пана Полянського. Де він там народився?

— Я сам можу відповісти,— посміхнувся Полянський.

— Ні-ні! — підняв руку поліцмейстер.— Ваші слова — ще не документ.

— Полянський Сергій Федорович,— почав читати якимсь урочистим голосом канцелярист,— народився в селі Михайлівці, Ардатовського повіту, Сибірської губернії. Незаконнароджений син дворової дівчиці Ірини Євдокимової...

— Досить! — зупинив поліцмейстер канцеляриста.— От і поїдете, пане Полянський, у своє село. Це єдине, що я вам можу запропонувати. Коли ж не згодні, то пишть губернатору або ще комусь. Іване Семеновичу, давайте тепер за алфавітом!

Коли канцелярист назвав прізвище Ульянова, поліцмейстер, примруживши пухлі повіки, пильно подивився на Володю, спитав:

— Так це вашого брата страчено за замах на государя імператора?

— Пане поліцмейстере, ви самі добре знаєте, що я — рідний брат страченого Олександра Ульянова.

— Поїдете до Сибірська! — сердито кинув поліцмейстер, якому не сподобалась відповідь Володі.— Далі хто там?

— Одну хвилину, пане поліцмейстере,— сказав Володя.— Якщо вірити тому, що ви сказали, то нас наказано вислати туди, де живуть рідні. Сім'я моя з Сибірська виїхала.

— В Казані ми вас залишити не можемо!

— От ви, пане поліцмейстере, і підтвердили, що знаєте не тільки те, що я брат Олександра Ульянова, а й те, що сім'я моя мешкає в Казані. І все-таки відомості у вас не зовсім точні. В Казані живу тільки я з сестрою та молодшим братом. А мати мешкає в селі Кокушкіні...

— Це там, де відбуває заслання ваша сестра?

— Бачите, ви і це знаєте! — іронічно всміхнувся Володя.

— Запишіть, Іване Семеновичу. Я доповім губернатору, він вирішить, що робити. Я ж маю право вислати вас тільки до Сибірська. Хто там далі? — повернувся поліцмейстер до канцеляриста.

— Чириков Євген Миколайович. Син підпоручика...

Закінчивши опит, поліцмейстер сказав:

— Зараз вам буде дозволено побачення з рідними і знайомими. Відправка до місць заслання розпочнеться завтра

вранці. Отже, готуйтеся. Попереджаю: заїжджати додому суворо заборонено.

— А в магазини?

— Теж заборонено. Відділя вас повезуть прямо до місця заслання. Є ще запитання?

— А документи як ми одержимо? — поцікавився Володя.

— Ми їх вам надішлемо.

— Коли? — допитувався Володя.

— Як тільки нам передадуть їх з університету.

Коли поліцмейстер і канцелярист вийшли з камери, Полянський сказав:

— Боятися вони все-таки нас. Значить, за нами велика сила...

Та ніхто не підтримав розмови, бо думки всіх були зайняті іншим. Якщо вчора те, що їх висилають з Казані, було лише чуткою, то зараз стало реальністю. Завтра вже треба рушати в дорогу. В невеселу дорогу. А зустрічі з батьками? Це сльози, докори, а може, й прокляття... І що найгірше: навіть невідомо, скільки років там доведеться скніти під наглядом поліції...

5

До дванадцятої часу ще було багато, і Марія Олександрівна пішла додому. Нікого їй ні про що вона вже не збиралася просити, бо зрозуміла: Володі доведеться розпрощатися з університетом. Втішала себе тим, що, може, в наступному році йому дозволять вчитися далі. Хоча інспектор настроений так, що навряд чи вдасться Володі повернутися до Казанського університету. В столичні хід йому теж закрито. Та нічого: є ще Київ, Харків, Одеса. Нарешті, Дерптський університет. Адже Володя добре знає німецьку мову, він може й там навчатися. Ну, а якщо вже ні в один університет Росії його не пустять, то поїде за кордон. На це вона ладна віддати всі гроші, що одержала за будинок в Симбірську. Нічого не пошкодує, аби тільки Володя здобув вищу освіту...

Олі дома вже не було. Пішла, як сказала няня, до тюрми. Митя почав просити, щоб мама, якщо знову поїде до Кокушкіна, хоч Маняші не забирала з собою, бо йому дуже скучно. Був Митя блідий, слабкий. Про те, щоб іти в гімназію, — годі було й думати. Якщо Володю вишлють до Ко-

кушкіна, то доведеться й Митю забирати туди. В селі він, може, скоріше одужає. Взагалі, доведеться тоді в селі жити всім. Тяжко це, та що зробиш. Це було б ще найліпше з усього, що можна придумати за таких обставин. А от коли Володю вишлють кудись в інше місце, тоді невідомо, що й робити...

Хоча не було ще й одинадцяти, Марія Олександрівна зібралася йти до тюрми. Няня впросила її випити чаю. Тільки Марія Олександрівна сіла з Маняшею й Митею до столу, як прийшла сестра Анна з сином Колею. Колі в цьому році, як і Миті, не пощастило: поїхав до родичів у Пензу та й захворів там. Пролежав більше трьох місяців і тільки нещодавно повернувся. Худий, блідий. Арешт Володі, якого він дуже любив, так схвилював Колю, що, хоча після дороги він кашляв і лікарі радили йому нікуди не виходити, ублагав матір взяти його з собою до Ульянових.

Сестра Анна була найвірнішим другом Марії Олександрівни. Коли заарештували Сашу, то вона навіть з Казані приїжджала до Симбірська, щоб підтримати сестру. І завжди Марія Олександрівна зверталася до старшої сестри, коли їй було тяжко. Сама теж допомагала Анні всім, чим могла. Колі дуже хотілося піти на побачення з Володею, та мати боялася, що він ще більше простудиться, а тому й не пустила його, хоч як просив її. Миті й Маняші теж довелося сидіти дома.

Пішли Марія Олександрівна вдвох із сестрою. Анна була з тих натур, які рідко впадають у відчай. Це подобалося Марії Олександрівні, бо вона не любила людей, які вважають, що сльози — найщиріший вияв співчуття, найкраща підтримка...

— Нічого, Машо,— сказала Анна, коли вони вийшли з дому.— Участь у сходці — то ще не такий великий злочин, щоб за нього суворо карали. Поживе Володя в Кокушкіні, а восени знову почне слухати лекції. Він у тебе розумний, дисциплінований, то, може, й року не втратить: підготується і складе екзамени за перший курс.

— Це йому під силу,— погодилась Марія Олександрівна, якій хотілося, щоб воно було саме так, як говорить сестра.

Біля воріт тюрми стояли сотні людей. Оля, накинувши на плечі принесеного для Володі батькового кожуха, розмовляла з якимись гімназистками. Коли Марія Олександрівна з сестрою підійшли до них, Оля з великим обуренням, від чого голос її тремтів, почала розповідати:

— Мамо, оці дівчата і їх подруги зібрали грошей, щоб

арештовані студенти могли придбати теплий одяг. Начальниця гімназії, дізнавшись про це, назвала їх нігілістками, кричала, що всіх, хто хоч копійку дасть бунтівникам, негайно виключить з гімназії. Але дівчата не злякались, принесли зібрані гроші. Хіба вони не мали права цього зробити?

— Мали,— відповіла Марія Олександрівна.

— Я теж так їм кажу,— засяяла Оля.— І думаю, мамо, ти дозволиш мені взяти від них гроші і передати студентам, бо самі вони бояться. Ще хтось побачить та донесе начальниці...

— Звичайно. Візьми й передай,— дозволила Марія Олександрівна.

— Спасибі! Велике спасибі вам! — защебетали зраділі гімназистки.

А потім одна з них сунула Олі в руку вузлик з грошима, шепнула щось на вухо. Відбігши, крикнула:

— Не забудь же зайти!

Наглядач оголосив: на побачення підуть ті, хто живе в Казані. А потім уже всі інші. Це студентам не сподобалося, і вони вирішили: або всі разом підемо, або — ніхто. Наглядач розвів руками, невдоволено похитав головою, зник. З годину не з'являвся, і всі вже думали, що начальство розгнівалося, вирішило зовсім побачення відмінити. Та ось знову з'явився наглядач, сконфужено оголосив, що можна йти на побачення всім. Це повідомлення студенти зустріли дружним «ура!». Настрій у них піднявся: як-не-як, а таки домоглися свого!

Студентів вишикували в камері по двоє. Володя опинився аж у хвості, бо не любив товпитися, аби першому проскочити. Поруч з ним прилаштувався його вірний друг Полянський. Він не поспішав на побачення, бо не знав: прийде до нього хто-небудь чи ні.

Та біля дверей камери, де відбувалося побачення, стрій поламався. Студенти гамузом посунули у відчинені двері та й застряли. Коли нарешті пропхалися всі, зайшов до камери й Володя. По той бік подвійних ґрат стояло, розмахуючи руками та хусточками, стільки людей, що здавалось, яблуку ніде впасти. І все ж серед десятків веселих і заплаканих, збуджених і повних відчаю облич Володя пізнав спокійне, найрідніше в світі мамине лице. Він радісно всміхнувся, і вона відповіла йому лагідною, всепрощаючою усмішкою. Від тієї усмішки у Володі на серці полег-

шало, він кинувся до ґрат, але вони були вже в кілька рядів облішлені з обох боків. Тоді він одступив назад, щоб бачити маму, Олю, тьотю Анну, які стояли за галасуючою, вируючою юрбою, — теж не вмiли проштовхатися вперед. Оля щось кричала, розмахуючи маленьким вузликом, та він не мiг і слова розібрати. Треба було кричати щосили, та ще й повторювати одне й те ж саме кілька разів, щоб вони могли зрозуміти його.

— Куди тебе висилають? — спитала Оля.

— В Кокушкіно! — прокричав Володя. — Але це ще не точно.

— Що-о? — приставила Оля руку до вуха.

— В Кокушкіно! — ще гучніше повторював Володя. — Але це ще не точно...

— Чому не точно?

— Хочуть вислати до Симбірська!

— Куди?

— До Симбірська!

Оля показує руками на вуха: нічого, мовляв, не чую. Володя повторює, але результат той же. Бачить, що мама стурбована. Кричить ще гучніше. А гамір стоїть такий, що й власного голосу не чути. Поки довів їм те, що хотів, — охрип.

Так до кінця побачення Володі й не вдалося толком поговорити ні з мамою, ні з Олею. В кишені кожуха, який принесли йому, Володя знайшов вузлик з грішми. В ньому виявилось сім карбованців сорок три копійки і записка: «Студентам-героям від учениць 6-го класу Маріїнської гімназії. Гордимось вами! Схиляємось перед вами!» Володя віддав гроші в спільну касу, якою відав Полянський.

6

Із тюрми Марія Олександрівна вирішила піти до губернатора, бо з досвіду знала: від нього залежить, куди вишлють Володю. Від самого припущення, що місцем заслання Володі можуть призначити Симбірськ, у неї боляче стискалося серце. Адже там стільки недругів їх сім'ї. Та що недругів — одвертих ворогів. Оля он їздила по медалі, так з нею навіть учителі не віталися. Про обивателів годі говорити. Ні, якщо вже не до Кокушкіна, то куди завгодно, тільки не в Симбірськ. Тоді вона клопотатиме, щоб і Аню перевели туди, куди вишлють Володю. Сама теж до них з малими переїде.

— Ідіть додому, — сказала Марія Олександрівна Олі та

сестрі, коли вони вийшли з тюрми,— а я піду до губернатора. Там мені довго, мабуть, доведеться чекати.

— Добре,— погодилась Анна Олександрівна.— Тільки ти знайди потім до мене.

— Знайду.

— А мені, мамо, дозволь з тобою піти,— попросила Оля.— Дома робити нічого. А тобі я, можливо, чимось допоможу.

— Гарзд.

У приймальні губернатора, як і в тій камері, де відбувалося побачення, стати ніде. Чиновник, що пропускав відвідувачів, записав Марію Олександрівну в чергу, але заявив: щоб губернатор встиг сьогодні прийняти, надії мало. Краще було б, мовляв, якби прийшли завтра. Та Марія Олександрівна сказала, що їй необхідно сьогодні бачитися з губернатором, бо завтра буде пізно. Чиновнику, мабуть, сподобалося, що Марія Олександрівна тримається так спокійно, з таким почуттям власної гідності. За ці дні йому страшенно набридли сльози, принижені благання, істерики і неприємності.

— Добре. Я доповім...

Марія Олександрівна й Оля одійшли до стіни. Стоячи мовчки, прислухалися до розмов, що точилися навколо. Якийсь військовий у відставці розповідав батькові братів Пчоліних про те, як заарештували його племінника, як він ходив на побачення з ним.

— Приходжу я в тюрму. Приводять його до мене. Я питаю, що це за фокус? А він, шмаркач, ніс угору: «Дядю, я прошу вас...» Мовчати! Бачу, коліна затремтіли. Ага, думаю, злякався, герой! А тепер говори, що це за фокус? Яке ти мав право мене, твого рідного дядю, так ганьбити перед усіма? А він за своє: «Дядю, я прошу вас...» Мовчати! Бачу, почервонів, наче його буряком натерли. Ага, думаю, пропекло! Питаю: як ти, мерзотнику, смів з мене, чесною людиною, зробити дядю нігіліста? Мало тобі, розбійнику, що ти матір свою вбив, так ти ще й мене на посміховище виставив. Відповідай, що це все означає? А він стоїть і зухвало посміхається. Говори, мовляв, говори, а я своє буду робити. Ну, не каналія, га?

— Каналія! — сердито підтвердив купець.— І порятунок од цієї хвороби один: батіг...

Одні лаяли своїх синів, другі залевняли, що вони зовсім не винні, треті нахвалялися суворо покарати. Майже всі в один голос ремствували на інспектора й попечителя.

— А я вам скажу,— заперечував чиновник купцеві Пчоліну,— що начальство не винне. Весь корінь зла в керівниках бунту. А серед керівників, виявилось, був і брат того страченого Ульянова, який підняв руку на священну особу його імператорської величності. Під час обшуку в нього, кажуть, аж дві бомби знайшли в подушках. «Що це таке? Для чого?» — питають. «Та це,— каже,— ще від старшого брата залишилося. Однією бомбою хотіли вбити інспектора, а другою — попечителя». Ну, що ви скажете?

— Плітки! — мовив купець Пчолін.

— Чому плітки? — заперечив той дядя, що племінника свого допитував.— Бомби у брата терориста — цілком можлива річ. От коли я служив у Петербурзі в штабі корпусу жандармів,— командував нами тоді генерал Оржевський,— то був аналогічний випадок. Повісили ми одного терориста, а через кілька днів з'ясувалося, що винний був не він, а його брат...

Марія Олександрівна відійшла од цієї компанії, щоб не слухати їх жорстокого, безглузкого базікання. Та в який куток кімнати вони з Олею не переходили — скрізь чули те саме: винні в усьому керівники бунту. І Володине прізвище називалося першим. Лаяли начальство, що прийняло його до університету. Марія Олександрівна, слухаючи все це, не могла збагнути: дійсно Володя був одним з керівників студентського бунту чи це така ж правда, як і те, що під час обшуку в подушках знайшли бомби. Було їй тепер ясно: плітки обивателів нашкодять синові...

— Багато ще там? — спитав губернатор чиновника, коли той зайшов до кабінету, щоб передати пошту.

— Тридцять сім чоловік.

— О боже! — злякався губернатор.— Прийму сім і — все. Хто там на черзі?

— Ваше превосходительство, може, краще зробити так: я вам прочитаю весь список, а ви вже вирішите, кого приймати, а кого — ні? Більшість там тих, що вже по кілька раз у вас були.

— Гаразд. Читайте!

Прослухавши весь список, губернатор спитав:

— Ця Ульянова, здається, вперше прийшла?

— Так, ваше превосходительство. І я гадаю, що вам варто з нею поговорити. Можливо, що вона, бажаючи повернути сина до університету, повідомить щось важливе. Адже всі зійшлися на тому, що цей, другий Ульянов,— один з керівників бунту...

— Добре. Я з нею поговорю. А решту — тільки не більше семи чоловік — пустить до мене на свій розсуд.

— Чим можу вам, пані Ульянова, прислужитись? — вставши з крісла, коли Марія Олександрівна зайшла до кабінету, спитав губернатор. — Сідайте, будь ласка.

Хоча губернатор і сісти запросив, і посміхався привітно, але Марія Олександрівна досвідченим чуттям своїм вловила, що вся ця люб'язність його нещира.

Вона сказала, що прийшла поговорити про сина Володимира, якого виключено з університету.

— Про те, щоб повернути сина до університету, я вас не прошу, бо розумію, що це не в вашій владі.

— Так, я цього навіть при бажанні не міг би зробити, — погодився губернатор. — Тут може допомогти тільки попечитель...

— З вами, ваше превосходительство, я хочу поговорити ось про що. Тільки що я була на побаченні з сином. Він сказав, що всіх, кого було заарештовано разом з ним, висилають туди, де мешкають їх рідні. А йому нібито доведеться їхати до Симбірська, хоч там у нас немає й далеких родичів. Я переїхала на постійне проживання до села Кокушкіна. Отже, прошу вас, ваше превосходительство, взяти це до уваги, і якщо вже моєму синові призначена тяжка кара, то дайте хоч можливість поїхати до села Кокушкіна. Не можу вам, ваше превосходительство, не сказати, що я, поговоривши з інспектором університету, переконалася: він переслідує мого сина Володимира перш за все тому, що старшого брата його, Олександра, було страчено.

— Помиляєтесь, пані Ульянова, — заперечив губернатор. — Ваш син, як доповідали мені, був одним з керівників бунту.

— Це я, ваше превосходительство, не від вас першого чую. Та коли починаю розмотувати цю нитку, вона незмінно веде до інспектора. Отже, виходить: усі повторюють слова інспектора.

— Кому ж ми повинні вірити, як не інспекторові, поставленому задля того, щоб наглядати за поведінкою студентів? І вам, пані Ульянова, я не радив би захищати свого сина і тим самим підтримувати його! Краще б ви вплинули на нього якимось так, щоб він зрозумів, на який небезпечний, на який злочинний шлях став, щоб він розкаявся. Отоді я міг би для вашого сина щось зробити, а зараз, — губернатор розвів руками, — даруйте, але... не можу. Не можу, бо від злочинця, який не розкаявся, треба чекати нових злодіянь.

А тоді вже мусить нести відповідальність і той, хто захищав того злочинця.

— Дякую вам за роз'яснення,— Марія Олександрівна підвелася.— Бачу, що треба їхати до Петербурга, тут справедливості не доб'ється...

Губернаторові це не сподобалося. Він знав, як Ульянова воювала за життя сина Олександра,— про це розповідав йому брат,— знав, що вона добилася, аби дочку її Анну заслали не в Сибір, а в Кокушкіно. Значить, доб'ється, що й сину Володимирі дозволять відбувати заслання в Кокушкіні, бо, власне, вислати його до Симбірська немає ніяких підстав, якщо сім'я відтіля виїхала. Губернаторові не хотілося, щоб на нього скаржились міністру. Розміркувавши, він сказав:

— Куди вислати вашого сина, пані Ульянова, остаточно ще не вирішено. Сьогодні в мене буде пан поліцмейстер із списками виключених з університету студентів. Можливо, ми задовольнимо ваше прохання.

— Буду вам дуже вдячна,— сухо мовила Марія Олександрівна.

— Тільки попереджаю,— суворо додав губернатор,— якщо буде помічено, що ваш син і на засланні підтримуватиме зв'язок із злочинними елементами, негайно вишлемо його кудись подалі.

Марія Олександрівна вдала, що не чула цієї погрози, вклонилася і вийшла.

7

До камери зайшов наглядач і сказав, що Ульянова викликають у контору. Володя хотів і речі забрати, але наглядач сказав, що цього не треба робити, бо він сюди ще повернеться.

В конторі Володю зустрів пристав Чехметьев. Він привітно, як з давнім знайомим, поздоровкався, спитав глузливо:

— Ну, що, пане Ульянов, розвалилася стіна?

— Ще не розвалилася, пане пристав, але розвалиться! — відповів Володя.— Неодмінно розвалиться!

— Ну-ну, побачимо,— похитав головою пристав,— подивимось... А зараз я ось що маю сказати вам, пане Ульянов: мені наказано відправити вас до місця заслання, в село Кокушкіно. Якщо хочете щось узяти з дому, то напишіть записку, ми передамо рідним, бо заїжджати на квартиру суворо заборонено.

— Додому я записку передам. А вас просив би дозволити побачення з товаришами.

— Заборонено,— сухо мовив пристав.— З рідними — будь ласка, а з студентами заборонено. Наказано навіть розігнати їх від воріт, щоб не мітингували..

— Та вам не вдається це зробити? — всміхнувся Володя.

— Дуже вперті, клятві душі! А стріляти ж не того...

— Оце вам, пане пристав, ще один доказ, що стіна все-таки розвалиться,— сказав Володя.— Дивіться, що виходить: у вас влада, у вас зброя, а ви неспроможні зробити те, що вам наказують. А прийде час, коли не тільки студентів, а весь народ влада не в силі буде тримати в рабській покорі. Отоді стіна, на міцність якої ви так надієтесь, і розвалиться.

Пристав тільки рукою махнув: що, мовляв, з тобою говорити.

— Ульянов!

— Я!

— Збирайтеся!

Володя попрощався з товаришами, взяв свої речі, пішов за наглядачем. Тільки-но він переступив поріг контори, як назустріч йому кинулась Маняша. Володя підхопив малу, а вона обняла його, розцілувала. Зашепотіла на вухо:

— Тебе випустили? Ти пойдеш з нами?

— Так, Маню.

— Ой, яка я рада!

— Маняшо, досить тобі,— ревниво сказала Оля, якій не терпілося обняти брата.— Дай Володі з мамою привітатися.

Володя обняв Олю, підійшов до мами. Серце його прискорено забилося: що вона йому скаже? Та мама з лагідною усмішкою обняла його, мовила:

— Змарнів ти...

— Мамо, я не міг інакше,— сказав Володя.

— Я розумію,— тихо мовила вона.— Розумію...

У Володі від серця одлягло. Мама розуміє його! Він радісно засяяв, поцілував мамину руку, повернувся до пристава:

— То що — можна їхати?

— Будь ласка! — відповів пристав.— Ще раз повторюю: заїжджати нікуди не дозволено. Я проведу вас аж за місто...

З Володею сіли в сани мама й Маняша. Оля повинна була з Митею й нянею, здавши квартиру, приїхати пізніше, бо вирішили переселитися до Кокушкіна всі.

У супроводі пристава Чехметьєва,— він їхав верхи,— сани рушили з двору тюрми. На вулиці стояла юрба студентів, які, побачивши Володю, замахали шапками, закричали:
— Ура героям! Ура!..

Візник злякано підхопився, смикнув віжки, оперезав багатом конячину, і сани, поскрипуючи полоззям, помчали з гори. Та коли виїхали на Воскресенську вулицю, то знов, майже на кожному перехресті, натрапляли на юрби студентів. Вони криками «ура!» зустрічали й проводжали Володю, як і кожного з висланих студентів. А з магазинів, зачувши ті крики, висувались якісь жінки, кидали в сани пакунки.

Деякі студенти, догнавши сани, підсідали до Володі. Чехметьєв злякано бурмотів: «Панове, не порушуйте порядку!» Та на нього ніхто не звертав уваги...

Володя підвівся і, скинувши кашкета, махав товаришам, доки й за ріг вулиці не повернули. А коли сів, то мама, кутаючи його в кожух, сказала:

— Так можна й простудитися...

— Володю, а чого той поліцейський їде за нами? — спитала Маняша, бо Чехметьєв не відставав од саней.

— Боїться, щоб ти не втекла,— з усмішкою відповів Володя.

Коли виїхали з міста, Чехметьєв зупинився. Маняша кілька разів озиралася, а він усе стояв біля смугастої будки. Потім сани спустилися у вибалок, і поліцейського не стало видно.

Дув поземок, сумно видзенькував дзвоник під дугою. На дорозі нічийого й сліду не видно. Їхали мовчки. Та думали про одне: як тепер складеться їхнє життя...

СЕСТРА ОЛЯ

ПОВІСТЬ

Про неї мало відомо, тим часом в роки дитинства і юнацтва це був найближчий, найкращий товариш Володимира Ілліча.

Д. І. УЛЬЯНОВ

Розділ перший

1

Біля воріт тюрми Оля тупцювала понад годину, чекаючи звільнення Володі, і промерзла до кісток, бо мороз тиснув такий, що в неї аж подих забивало. І коли сани в супроводі пристава, що верхи мчав за ними (Володю гнали на заслання), зникли за рогом вулиці, в Олі було таке відчуття, ніби в неї все скрижаніло: тіло — від лютого холоду, душа — від страшного горя. Вона довго стояла на місці, боячись, що як тільки ступить крок одерев'янілими ногами, відразу і впаде. Нарешті зібралася з силами, пішла додому. В такому стані Оля була, здається їй, лише тоді, коли поверталася з кладовища після похорону батька. Тоді теж, як пам'ятає, стояв отакий холод. У січні винувитись всього два роки, як помер батько, а скільки жахливого сталось: Сашу страчено, Аня на засланні. Володю ось виключено з університету і теж відправлено на заслання. Як тільки бідна мама ще не збожеволіла від усього цього...

— Ой, боже мій! — злякано сплеснула руками няня, коли Оля зайшла до хати.— Та в тебе ж щоки побіліли! Митю, біжи по сніг, будемо відтирати.

— Не тр-реба...— мовила Оля, заїкаючись, через те що губи були неслухняні.

— Давай я розстебну,— помітивши, що Олі несила розстебнути гудзик закляклыми пальцями, кинулася їй

допомагати няня.— Та де ж ти, дитино моя, оце так задубіла?

— Нате сніг! — повернувся Митя такий захеканий, ніби по той сніг бігав хтозна-куди.— Чи й мені терти?

— Три руки, а я — шоки,— скинувши з Олі пальто, сказала няня.

— Не болить? — спитав Митя, натираючи Оліні пальці.

— Печ-че...

— То зашпори,— пояснила няня.— То добре...

Покірно сиділа Оля на табуретці, поки няня і Митя натирали її снігом, відчуваючи, як гострий біль у пальцях гаситься теплом, і тепло те з рук млосними хвилями прокочується по всьому тілу. Ніколи вона так не мерзла, як сьогодні. Хоч би не захворіла, а то хворобою своєю зовсім доконає маму... Треба напитися гарячого чаю, полежати під ковдрою. Та й поспати, бо всю минулу ніч вона, боячись за маму, майже очей не заплющила.

Напилася Оля чаю, вкрилася двома ковдрами, вмовившись на дивані, а холод у душі не танув. І сон тільки повіки склепляв, а думок не гасив. Думала Оля про те, як тепер складеться життя. Коли мама влітку продала будинок у Сибірську і вони всі переїхали до Казані, то було це зроблено заради того, щоб Володя міг здобути вищу освіту. Тепер же, коли Володю виключили з університету і погнали на заслання в Кокушкіно, де й Аня відбуває заслання, то заради чого сидіти в Казані? Заради того, що Миті треба ходити в гімназію? Так він же може жити і в тітки. Заради того, що вона відвідує музичну школу? Та це вона робить лише тому, що, крім музики, не має чим зайнятися в Казані. А музиці, хоч би як любила її, вона зовсім не збирається присвячувати своє життя. В неї мета — стати лікарем. Але в Росії жінок ні в університет, ні в медичну академію не приймають. Отже, шлях до тої мети один: поїхати навчатися за кордон. Цього року вона ніяк не могла того зробити, бо бачила, що мамі важко буде без її підтримки, без її допомоги. Та й мову тієї країни — а вона хотіла їхати навчатися в Гельсінгфорс — треба було вивчити. Добре знаючи англійську, французьку, німецьку, Оля була певна, що за рік оволодіє і шведською мовою. Вона вже почала її вивчати, а зараз ось хто зна, що й робити: адже все знову перевернулося...

— Олю, ти спиш? — зашепотіла няня, нахилившись над нею.

У відповідь Оля тільки блимнула очима.

— Може, ти щось з'їси?

Чорна Олина голова кволо гойднулася на подушці, чорні брови заперечливо напружилися: ні, мовляв, нічого не хочу. Няня тільки скрушно зітхнула, бо знала: коли Оля чогось не хоче, то годі її вмовляти. Оля відчула той нянин сум, їй стало прикро, що вона засмутила добру стареньку, але не мала сили її втішити: від однієї думки про їжу відчувала нудоту. Думала: «Мабуть, від того, що я весь день нічого не їла і багато випила солодкого». А що няня продовжувала сидіти біля неї й зітхати, то вона тихо мовила:

— Посплю... потім...

— Ну спи, спи, — ласкаво зашепотіла няня.

— Олю! — весело гукнув Митя, повернувшись з прогулянки додому. — Давай уроки...

— Тс-с! — злякано замахала няня руками.

— А що таке? — знітився Митя.

— Заснула.

— А-а... — тихо протяг Митя. Оля спить, перевіряти уроки нікому, то можна ще погуляти. Позадкував до дверей, тихо причинив їх.

«Оце вже набігається», — подумала няня, почувши, як Митя загупотів під вікнами. Іншого в таку холоднечу й на вулицю не виженеш, а його в хаті не втримати. А сам же недавно хворів. Це повернеться, коли стемніє, якщо не покликати. Як же бідна Марія Олександрівна доїде до села в такий мороз? Як вони всі влаштуються у тому холодному флігелі?

Оля застогнала вві сні. Няня навшпиньках підійшла до дивана, затамувала подих, як це вона робила, коли маленька Оля ще лежала в колисці. Мабуть, щось страшне наснилося. Дуже любить вона Володю, серцем відчуває його горе, бо з дитинства ж нерозлучні, мов ті близнюки. І вдачею схожі: так, було, обоє і висковзнуть з рук, зникнуть. А що вже невгамовні, тільки їх і чути! І вчилися обоє так, що Марія Олександрівна ніякого клопоту з ними не мала. Одну лише радість приносили з гімназії.

Розбудив Олю сон: наснилося їй, що тюрма, в якій сидів Володя, загорілася. (Недаремно вона кляла її: «Щоб ти згоріла»). Пожежа спалахнула саме тоді, коли вона прийшла на побачення. Загорілися ґрати, котрі відгороджували в'язнів од рідних, які прийшли до них. Полум'я не видно, а тільки залізо ґрат дедалі більше червоніло, все нестерпніше дихало на неї жаром. Та вона терпіла ту пекельну муку, бо ще не встигла спитати Володю, як краще сповісти-

ти мамі про його арешт. Дивувалася: чого ж Володя мовби не помічає тої страшної спеки?

У кімнаті було темно, ковдри валялися на підлозі, а все тіло, відчувала Оля, пашіло жаром. У роті так пересохло, що язиком важко поворухнути. «Невже простудилася?» — з жогом подумала Оля, витираючи долонею рясний піт з чола. Вона встала — ноги затремтіли від кволості, — намацала сірники на лежанці, засвітила лампу.

Няня, яка й досі не спала, бо Оля стогнала і щось бурмотіла, гукнула зі своєї кімнати:

— Ти, Олю?

— Я...

— А я вже хвилююся: стогнеш ти, ніби з кимось розмовляєш. Чи не захворіла, думаю. Я тобі зварила рисовий суп. Їстимеш?

— Дякую, — одказала Оля так, що няня не зрозуміла: справді дякує вона чи відмовляється. — Щось мені дуже жарко.

— І правда, ти вся червона, — мовила няня, оглядаючи Олю. — Я ось принесу градусник.

Температура в Олі була 37,5. Це, звичайно, не дуже й багато, але, зважаючи на те, як швидко спалахнув той жар, і не мало. Зараз третя година ночі. А що буде до ранку? Таке відчуття, ніби жар той б'є із серця, а серце прискорено гупотить. Няні Оля сказала, щоб зайве не хвилювати її, що температура є, але невисока. Суп хай уже буде на сніданок. Насправді ж то була лише відмовка, спати Олі не хотілося, і вона, погасивши лампу і вклавшись на своє місце, з острахом думала: «Що ж я в такому стані робитиму до ранку?» Вранці вона пошле Митю по лікаря, доведеться пропустити заняття в гімназії, допоможе потім йому наздогнати. Якщо це простуда, а не запалення легенів, то ні мамі, ні тітці Аніі не сповіщатиме. Полежить кілька днів та й устане...

2

На ранок температура в Олі піднялася до 38,4, треба було звертатися до лікаря. Вона покликала Митю, який поспіхом збирався в гімназію, бо трохи заснав, спитала:

— Уроки всі підготував?

— Задача залишилася, — опустив очі Митя. — Ти ж обіцяла показати, як її розв'язувати, та й... заснула.

— Я, Митю, здається, захворіла,— мовила Оля.

— Чого це? — здивувався Митя.

— Мабуть, простудилася. І ти ось що зробиш: у гімназію сьогодні не підеш...

— Правда? — зрадів Митя, бо через те, що не розв'язав задачу з математики, ноги не несли його на уроки.—А що ж я скажу?

— Я напишу записку.

— Гаразд,— заспокоївся Митя.

— Збігаєш до лікаря.

— До того, що ми удвох ходили, коли мама хворіла?

— Так.

— Це я миттю!

— Та почекай! — зупинила Оля брата.— Я ось напишу йому кілька слів. Подай папір, чорнило і ручку.— Оля написала записку, віддала братові, сказала: — Якщо погодиться прийти, питаєш, коли його чекати. Зрозумів?

— Звичайно!

— То біжи.

— А якщо його немає вдома? — зупинився Митя на порозі.

— Залишиш записку.

Митя подався виконувати доручення, а няня обережно примостилася біля Олі, благально мовила:

— Може, ти хоч чайку вип'єш?

— Дякую. Мені і без того, як бачите, жарко.

— Але ж треба щось їсти.

— Знаю, няню, що треба, та... душа не приймає. І заспокойтеся,— додала по паузі Оля, помітивши, що сухі нянині губи затремтіли.— Ось прийде лікар, призначить ліки, і в мене з'явиться апетит. А зараз... не можу. Від одної згадки про їжу нудить.

— Ну, не буду, не буду,— винувато закліпала почервонілими від сліз очима няня.— Тільки думаю: може, Марії Олександрівні сповістити?

— Не треба! — злякалася Оля.— Я відчуваю: це звичайна простуда. Днів кілька полежу, і температура спаде. Пам'ятаєте ж, у мене таке було, коли я простудилася на татовому похороні?

— Як же, я все пам'ятаю. І молю бога, щоб легко обійшлося. І хвилююсь: а коли не обійдеться? Що ж я тоді Марії Олександрівні скажу? Адже вона суворо наказувала мені: трапиться щось із дітьми — негайно сповіщайте.

— Я й сама пошлю по маму, якщо лікар скаже, що в мене серйозна хвороба,— пообіцяла Оля, щоб остаточно заспокоїти няню.— Здається, Митя під вікнами пробіг.

Гупнули сінешні двері так, що Оля здригнулася. Забухкотів віник: то Митя обмітав сніг з ваянків. А ось і він з'явився, щоки і ніс червоні, на довгих віях, на широких чорних бровах іній. Губи посиніли і, замість того щоб сміятися, неслухняно кривляться. Митя прямує до дивана, на якому лежить Оля, але няня злякано заступає дорогу, махає на нього руками:

— Куди ти! Куди!

— А що таке? — дивується Митя.

— Та ти ж холодний, як крижина! Отут роздягнися...

— Ну, що? — спитала Оля, хоча з одного вже вигляду брата зрозуміла, що він виконав її доручення.

— Ледве застав його,— роздягаючись з допомогою няні, розповідав Митя.— Тільки я підійшов до воріт, а він виходить із дому. Прочитав твою записку, гмикнув отак у ніс,— Митя показав, як лікар гмикнув, і Оля мимоволі всміхнулася, бо вийшло кумедно,— трохи подумав і сказав, що заїде тільки після одинадцятої, бо раніше ніяк не може. Я подякував і побіг назад.

— Молодчина! — похвалила Оля.

Лікар з'явився тільки о другій годині дня. Температура в Олі була вже 39,1. Лікар довго вислухував її, доторкаючись до тіла такою холодною трубочкою, що дівчина здригалася. Закінчив огляд, гмикнув — точнісінько так, як показував Митя,— і сказав, мовби розмірковуючи вголос:

— Схоже на інфлуенцу,— замислено помовчав.— Доведеться вам полежати, інфлуенца — хвороба, скажу вам одверто, поки що загадкова. Її треба вилежати. А щоб легше було вам її вилежати, я ось випишу мікстуру, порошки. Мікстуру пити по столовій ложці тричі на день. Порошки — вранці і ввечері. І більше вживайте чайку. З лимоном. Днів через два я до вас навідаюся,— поклавши рецепти на стілик, що стояв біля Олиного дивана, пообіцяв лікар.— А де ж шановна Марія Олександрівна, що я не бачу її?

— Мама поїхала в Кокушкіно.

— Ви їй сповістили про хворобу?

— Поки що ні,— призналася Оля. Додавала, щоб закінчити розмову: — Та вона ось-ось має повернутися.

— Чув про ваше нещастя,— вже одягаючись, мовив лікар.— Співчуваю, співчуваю. І засуджую, як і всі чесні люди, не студентів, а попечителя, начальство університету.

Я теж був студентом, мене теж, як і вашого брата, виключили. Тоді я два роки просидів дома, перш ніж дозволили мені закінчити навчання. Так, вилетіти звідти легко, а назад... Ну-с, видужуйте!

— Дякую вам, Іване Петровичу,— мовила Оля, кволо всміхнувшись.

— Ну, що? — забіг до кімнати Митя, як тільки лікар у супроводі няні пішов з квартири.

— Інфлуенца.

— А-а, знаю,— зневажливо скривився Митя.— Я нею ще в Симбірську хворів. Пам'ятаєш? Тоді ще Володя мені того ножика подарував, якого я забув, коли виїжджали з Симбірська. Я й тебе просив, щоб пошукала. Такий чудовий ніжик...

Повернулася няня, скрушно зітхнула:

— І де вона береться та флуеца?

— Няню, не флуеца, а інфлуенца! — засміявся Митя з дитячою безпосередністю.

— Як умію, так і називаю,— не ображаючись, одказала няня.— А ти краще одягайся та біжи по ліки.

— Правда, Митю,— звернулася до брата Оля,— сходи в аптеку. Ось тобі реценти... П'яню, дайте йому карбованця.

— А не загубить? — з недовірою глянула няня на хлопця.

— Чого це я загублю? — образився Митя.— Таке скажете! Мама й по три карбованці мені давала, коли посилала в аптеку.

— Ну, не гнівайся, не гнівайся,— примирливо бурмотіла няня.— Гроші легко загубити, та важко знайти. На тобі карбованця,— розв'язавши вузлика і діставши відтіля карбованця, вела своєї няня.— Та сховай далі і пильнуй... Олю, здача там буде?

— Повинна бути.

— Не забудь тоді і здачу взяти. Боже, та застібай ти верхні гудзики! А то добігаєшся розхристаний, поки знову застудишся. Адже недавно хворів.

— Де ви бачите ті незастебнуті гудзики? — здивувався Митя.

— А це що? — ткнула няня пальцем.

— Правда, а я думав, він застебнутий. Ну, все. Я побіг.

— А дверима грюкає,— з докором похитала стара головою, побачивши, як Оля здригнулася,— весь дім двигтить. Уже й хазяїн питає: «Хто це у вас двері трощить?» Я Миті кілька разів казала... Олю, може, тобі чогось хочеться? То

кажи, моя дитино, я приготую. Що-небудь тобі все-таки треба поїсти, бо в тебе вже й очі позападали.

— Зварить картоплі. Тільки не мастить. Я так, із сіллю з'їм.

— Зараз, зараз,— зраділо подріботіла няня на кухню.

«Скільки ж мене мучитиме ця інфлуенца? — з відчаєм думала Оля, залишившись у кімнаті сама.— Як краще тепер зробити: сповістити мамі чи виждати кілька днів? Треба, мабуть, порадитися з тьотею. Ось Митя повернеться з аптеки, пошлю по неї».

3

Лист від сестри Анни, яка постійно мешкала в Казані, Марія Олександрівна одержала після обіду, бо пошту в Кокушкіно привозили пізно. Прочитала вона того листа, і відчай охопив її: Оля лежить хвора, одна, бо які ж помічники — стара няня та малий Митя? Сестра пише, що в Олі інфлуенца, вже три дні тримається висока температура. Правда, лікар каже, ніби ускладнень поки що немає ніяких. Можливо, через кілька днів температура почне спадати. Так буває майже в усіх, хто хворіє на інфлуенцу. Де ж зараз узяти коней, щоб негайно поїхати до Казані? За вікном уже темніє, хуртовина гуде. Навряд чи погодиться хтось із селян вирушити в далеку дорогу — понад сорок верств — такої ночі. Та й Аня і Володя не відпустять її, бо, скажуть, не вистачало ще, щоб ти десь замерзла в дорозі... Якби ж Володя міг поїхати з нею, але він віднині прикутий до Кокушкіна так само, як і Аня. Діти-діти, за що ж на вас сиплються всі ці страшні лиха?

До кімнати Марії Олександрівни зайшла Аня і злякано вигукнула:

— Мамусю, що з тобою?

— Оля захворіла,— пересилуючи спазми в горлі, тихо сповістила Марія Олександрівна.— Прочитай ось листа...

Тремтячими руками Аня взяла аркуш паперу, короткозоро примружившись, пробігла очима по тексту. Сказала, заспокоюючи матір:

— Але ж інфлуенца не така вже й страшна хвороба.

— Хвороба ця справді не страшна, коли є гарний догляд,— погодилася Марія Олександрівна, яка й сама торік тиждень пролежала з високою температурою.— Мені треба негайно їхати.

— Я згодна. Але... коли ти хочеш вирушати?

— Хоч і зараз, та не знаю, чи можна на селі дістати коней. Треба з Володею порадитися. Де він?

— Носить дрова до груб. Покликати?

— Поклич, будь ласка.

Марія Олександрівна чула, як Аня гукала з дверей: «Володю-у! Володю-у!» У відповідь долинуло приглушене: «Іду-у!» Ось загуркотіли кинуті Володею до груби дрова, почувся гомін. Аня, мабуть, переповідає йому, що трапилося. Довго не йдуть, певно, радяться, як краще зробити. Нарешті Аня і Володя зайшли до її кімнати. Володя розчервонілий з морозу, на рудуватих бровах — крапельки від розталих сніжинок. Він заклопотано спитав:

— Ти хочеш їхати сьогодні?

— Так,— твердо відповіла Марія Олександрівна, бо тяжкої муки, як сидіти зараз у Кокушкіні і гадати, що там з Олею, для неї не було.— Але де взяти коней? — додала вона.— Хто в таку хуртовинну ніч погодиться везти мене?

— А сама ти не боїшся вирушати в таку погоду? — спитав Володя, бо вмовляти матір, щоб вона відклала поїздку до ранку, як про те його просила Аня, у нього не повертався язик.— Може, мені з тобою поїхати? Мені не дозволено проживати в Казані, але це зовсім не означає, що я не можу навідатися туди. Якщо ти, мамо, згодна поїхати зі мною, то я йду в село шукати коней.

— Іди, синку,— розчулено дозволила Марія Олександрівна, яка знала, що Володя не відпустить її одну.— А ми будемо збиратися. Маняшу я залишу тут. Так, Аню?

— Звичайно!

У Кокушкіно Ульянови їздили майже щоліта, коли жили в Симбірську. Візників наймали в селі не раз, і Володя знав тих дядьків, які підробляли кіньми. До них він і пішов. Постукав у вікно однієї хати. Спитали через замерзлу шибку: хто? Що треба? Почувши, що Ульянов, господар з'явився на порозі, запрошуючи зайти до хати. Володя зайшов. У хаті було тепло, як у лазні. Діти повисували нестрижені голови через лежак, здивовано дивилися. Що, мовляв, за дивний гість. Господиня злякано припала до печі, в якій палахкотів вогонь.

Господар, підсмикнувши полотняні штани, підставив Володі табуретку, запросив:

— Якщо на те ваша милість, сядьте, будь ласка.

— Дякую, Якове Дмитровичу,— відмовився Володя,— я до вас на хвилину...

— Ні, все одно сядьте, будь ласка, бо якось незручно, — збентежено бубонів господар. — Такий гість, і стоячи...

— А чого ж ви стоїте?

— Та і я ж...

— Гаразд. Сядемо, бо, може, розмова й затягнеться.

Всілися: Володя на саморобній табуретці, господар на лаві. Володя продовжував розмову:

— В Казані, Якове Дмитровичу, захворіла моя сестра Оля...

— Така весела, чорнявенька? — спитав господар. — Знаю, знаю її, бо торік, коли віз Марію Олександрівну, вона всю дорогу сиділа поряд зі мною.

— Листа про те, що сестра захворіла, ми одержали всього годину тому. Отже, змушені тільки зараз шукати коней...

— Зараз їхати? — звів кошлаті брови Яків Дмитрович. — Та таке ж мете, що й дуги, мабуть, не видно буде.

— Погода, правда ваша, Якове Дмитровичу, препогана. Та що ж удіеш: треба рятувати сестру...

— Треба, треба, — жваво погодився господар.

— Я теж поїду з мамою, — далі викладав Володя свій план, завваживши, що Яків Дмитрович не відмовляється. — Отже, коли ваша згода, то запрягайте коней. Я повернуся з вами, мама оплатить дорогу і до Казані, й назад. Усі ми будемо вам, Якове Дмитровичу, дуже вдячні, якщо погодитися допомогти в такій скруті.

— Низько кланяюсь я вашій матінці, свята вона душа. Якби не її ліки, то Явдоха, — господар кинув погляд на жінку, що заклакло стояла біля печі, зіпершись на рогача, — була б уже на цвинтарі. То що, Явдохо, поїхати, чи як? — спитав він у неї.

— Коли просять добрі люди, то що ж... — тихо мовила Явдоха. — Коли таке горе, то як же...

— Ой Володимире Іллічу, скажу вам, як на сповіді: не хочеться ж їхати. Та вашій матінці гріх відмовити. Гріх, — Яків Дмитрович повернувся до образа, що темнів у кутку, перехрестився. — Поможи й помилуй... Ідіть, Володимире Іллічу, збирайтеся.

— Щиро дякую, — зворушено мовив Володя, бо, правду сказати, не думав, що в першій же хаті поталанить найти візника.

Вирушили в дорогу, коли вже стемніло. Чув Володя, як тельняк десь у темряві дзвоник, завивала хуртовина, хрупотів під копитами коней сніг. Сани, порипуючи полоз-

зям, різали нову колію. Інколи їх підкидало на кучугурах так, що Володя і мати притискалися одне до одного, щоб не впасти на дорогу. «В таку погоду,— думав Володя,— лише й тікати з заслання». Сьогодні він уперше відчув, що мовби й на волі, а, по суті, в тій же тюрмі. Тільки й того, що там камера, ґрати, наглядачі, вартові, а тут усього того не видно, але все воно є. Варто йому завтра кудись зникнути з Кокушкіна, як його почнуть шукати по всій Росії. Та хай він на засланні. А хіба ті, хто на волі, вільніші за нього? Вони у цілковитій владі царя та його слуг. Згадалося, Саша казав: немає нічого страшнішого для інтелігентної людини за необхідність мислити так, як того вимагає обмежений імператор. Краще вже вмерти. І він помер насамперед тому, що не міг мислити так, як усі вірнопіддані.

— Но-о! — подав голос Яків Дмитрович, бо коні уповільнили ходу.

— Мамо, як ти? — спитав Володя.

— Нічого,— почувся глухий голос.— А ти?

— Живий! — весело відповів Володя.

Оля не чула, як стукала мама, як няня впускала її і Володю, бо тільки-но заснула. Марія Олександрівна сіла біля Олі, поклала руку їй на лоба. Оля здригнулася всім тілом, розплющила очі, здивовано поводила ними і знову заплющила. Вона не могла збагнути, чи уві сні це все їй привиділося, чи справді мама сидить біля неї.

— Олю, доню моя,— ласкаво зашепотіла Марія Олександрівна.

— Матусю, невже це ти? — звелася на лікоть Оля, щоб ближче глянути на матір, бо все ще не вірила, що вона сидить поряд.

— Лежи, лежи, моя люба.

— Справді, ти...— прошепотіла Оля, повіривши нарешті, що мама сидить біля неї. І засміялася пошерхлими, почорнілими губами.— І Володя? — помітивши брата, який стояв осторонь, вражено вигукнула Оля.

Лежала Оля тої ночі, дивилася на сіру стелю,— лампа була прикручена, ледь жевріла,— і відчуття в неї було таке, ніби вона всіма покинута. Вона подумки говорила собі: мамі в Кокушкіні треба побути, поки налагодить там усе, щоб Аня і Володя не бідували. Володя був би тут, та його погнали на заслання. Аня теж прикута до Кокушкіна

на п'ять років. Ні, всі були б біля неї, якби мали можливість. Та хоч як виправдувала Оля найдорожчих її серцю людей, а відчуття того, що вона покинута, гнітило душу.

І ось несподіване щастя: мама сидить біля неї. Володин голос чується з кухні, де він чаює з візником. Оля бере прохолодну з морозу мамину руку, притуляється до неї гарячою щокою і шасливо шепоче:

— Я передчувала, що ти сьогодні прийдеш...

— Що в тебе, донечко, болить? — питає Марія Олександрівна.

— Нічого... Тільки жар... Але вже не такий, як був... — додає Оля, бо від того, що посвітліло на душі, вона справді відчула себе значно краще. — І не хвилюйся, мамусю, я вже видужую... Вчора лікар сказав, що найгірше минулося...

— Дай боже, — сумно зітхнула Марія Олександрівна, яку не дуже втішало те, що говорила Оля, бо й вигляд у неї був тяжкохворої, і пульс свідчив, що серце надто стомилося в боротьбі з недугою.

Обережний стукіт у двері, тихий Володин голос:

— Можна до вас?

— Заходь! — зраділа Оля.

— Ну-с, люба сестричко, мені час вертатися, — мовив Володя, і Оля помітила, що губи його всміхаються, а в карих очах глибокий сум. — Видужуй. Адже найцілющіші в світі ліки — матусю — я тобі привіз.

— Сядь на хвилинку, — попросила Оля, благально дивлячись на Володю. — Мені здається, я вже вік тебе не бачила...

Володя, щоб не засмучувати сестру, посунув ліки на край табуретки, сів скраєчку. Запанувала та мовчанка, що виникає, коли погляди промовніші за слова.

— Володю, візник пішов уже до коней, — нагадала няня, зазираючи в кімнату.

— Треба їхати! — схопився Володя. — Видужуй, Олю. І пишіть нам, а то... самі розумієте...

— Олю, вибач, я проведу Володю, — зморено підвелася Марія Олександрівна.

Володя з обережною ласкавістю доторкнувся рукою до Олиної руки, тихо мовив:

— Ну, поїду...

— Володю, в Ані є гроші, але боюся, що їх вам не вистачить до того часу, поки Оля видужає і я приїду, — сказала Марія Олександрівна. — На ось тобі ще тридцять карбованців...

— Ти гадаєш, Оля місяць пролежить? — здивувався Володя.

— Хай краще гроші у вас залишаться, ніж я хвилюватимуся, що ви там голодуєте. Та й вас же троє, бо Маняшу я сюди не братиму. Інфлуенца, як ти знаєш, заразлива. Пішіть мені частіше.

— Добре, — пообіцяв Володя.

— Ну, синку, з богом, — поцілувавши Володю у чоло, мовила Марія Олександрівна.

Володя обняв няню, що вже витирала фартухом сльози, вдягнув кожуха, насунув на брови шапку, пішов до дверей. Марія Олександрівна і няня провели його до саней, біля яких уже тупцював Яків Дмитрович, попихуючи цигаркою: він добре випив, закусив і тому був жваво-вдоволений. Допоміг Володі вмотитися на санях, сам усівся, сказав, скинувши шапку і вклоняючись Марії Олександрівні, котра щедріше заплатила йому, ніж він сподівався:

— Дуже вдячні вам, вельмишановна Маріє Олександрівно, і завжди, коли вам треба, ми з усією душею...

— Велике спасибі і вам, Якове Дмитровичу, — відповіла Марія Олександрівна. — Хай вам щастить у дорозі.

— Дуже вдячні, дуже вдячні, — кланяючись, повторив Яків Дмитрович. — Щасливо вам залишатися. Ну-у, ви! — надівши шапку й підбравши віжки, гримнув на коней. — Пішли!

Замерзлі коні так помчали, що сани вмить зникли у сніговій круговерті.

Назад їхали довше, бо і коні притомилися, і нікуди було поспішати. Всю дорогу Володя боровся з дрімотою: був саме той час ночі, коли найсолідше спитьсся. А мама наказувала: гляди, синку, не засни. Та й сам добре розумів, що спати ніяк не можна. По-перше, можна уві сні обличчя обморозити, по-друге, з саней випасти. Яків Дмитрович сам, схоже, дрімає і не помітить, що сталося. Поки він, прокинувшись, підведеться, поки гукне — сани вже далеко будуть...

Володя аж здригнувся, уявивши себе серед степу в отаку хуртовину, в отаку холоднечу. Встати б та пробігтися за саньми — кожух і валянки надто важкі. Краще вже сидіти отак, угрівшись. Як там Аня? Вже прислухається, чи не лунає за вікном дзвоник? Маняша вранці плакатиме, дізнавшись, що мама поїхала до Казані, а її не взяла. І мама там оболіватиме за Маняшу, бо вона ж найменша, їй усього

дев'ять років. У такому віці без мами сумно жити на світі. Та ще взимку, та в заметеному снігом селі.

Як і думав Володя, Аня з нетерпінням чекала його повернення. Вибігла аж надвір зустрічати. Питала, допомагаючи роздягтися, зазираючи у вічі:

— Ну, що? Як Оля?

— Добре, що мама поїхала.

— Дуже, значить, хвора?

— Так.

— А лікар що каже?

— Ми ж його не бачили. Мама вранці піде до нього. Оля запевняє маму, що лікар ніби сказав: найгірше минулося.

— Ти знаєш, Оля неправди не скаже,— зауважила Аня.

— Це так. Але, по всьому видно, лікар сказав так, щоб морально підтримати її. Насправді ж їй ще дуже погано. Температура за тридцять дев'ять.

Зажурено помовчали. Потім Аня спитала:

— А Митя як там?

— Спав. Будити його ми не стали. Хвилює мене те, що мамі, крім усіх інших клопотів, треба буде ще й Миті допомагати в навчанні.

— Справді, Миті нелегко в новій гімназії. Нам пощастило: ми не знали переходів з гімназії в гімназію. Я з радістю допомагала б йому, та не дозволять жити в Казані. Коли ви поїхали, думала: якщо вже тут усе так нещасливо складається, чи не перекочувати нам кудись до іншого міста?

— А куди? А як? — спитав Володя, бо й сам про те думав.

— Марко ось кличе в Самару,— сказала Аня, зашарівшись, бо Марко в тому листі не тільки кликав їх у Самару, а й запитував, коли вона дасть згоду одружитися з ним.

— А якщо мені дозволять продовжувати навчання в університеті? — спитав Володя.— То що, знову повертатися до Казані? От якби в Самарі був університет, тоді нічого й вагатися. Проте я зроблю так, як скаже мама,— додав Володя, щоб не засмучувати сестру.— В Самару, то й в Самару. Піду я, мабуть, спати, бо всю дорогу відчайдушно боровся з дрімотою. Дрова є?

— Вистачить.

— Коли щось треба — буди мене.

— Гарзд.

Знала Аня, що Володя неохоче брався за писання листів, а тут, повернувшись із Казані, відклав книжки і щось писав. І весь день був у помітно збудженому стані: карі очі його іронічніше, ніж звичайно, мружилися, в кутиках губів не гасла лукава усмішка. Він якось по-змовницькому поглядав на Аню, а проте не казав, що так натхненно строчив. Саме строчив, бо коли вже брався за перо, то воно, здавалося, ледве встигало за його думками. Володя сам не казав, що він писав, і Аня, хоч як їй хотілося взнати, не питала, бо в родині всі дотримувалися правила: не зазирати в душу, коли тебе не запрошують. Тривога в Аниній душі зростала від отого незвичайного, войовничого Володиного збудження.

Пещур¹ з поштою лагодили звечора, бо вранці тітка Люба мала їхати до Казані в своїх справах і одвезти його. Стояв той пещур у Аниній кімнаті: до приїзду Володі вона одна ним користувалася. Аня поклала свою пошту — писала нареченому Маркові Єлізарову, подрузі, Олі і мамі. А Володя все ще не з'являвся з листом. Нарешті, коли вже за вікном стемніло, зайшов до неї, тримаючи в руці кілька аркушів паперу, вирваних із зошита, спитав:

— У тебе, Аню, є конверт?

— Звичайно, — відповіла Аня. — Тобі великий чи малий?

— Якщо можна, то і той, і той. Поки я писатиму листа Олі, будь ласка, прочитай оце моє творіння, — подав їй Володя дрібно помережані аркуші паперу. — Якщо, звісно, маеш час і бажання.

— А що це — стаття? — поцікавилася Аня.

— Ні, звичайнісінький лист. До одного приятеля. Ну, читай, читай, а я піду писати Олі, бо час уже відносити до тьоті пещур.

Володя пішов, Аня заходилася читати його листа. Писав Володя своєму приятелеві по гімназії, який навчався в одному з університетів. Розповідав він із запалом, із сарказмом, з надзвичайною відвертістю про ту сходку, що відбулася в Казанському університеті, про свою участь у ній, про арешт, заслання. Просив, щоб приятель сповістив йому, що відбулося в Московському університеті. Досвідченіша Аня, — вона сиділа кілька місяців у одиночній камері тюрми, її не раз допитували, — відразу збагнула, яку небезпеку таїть у собі цей лист. Особливо зараз, коли Казанський

¹ Кошик.

університет іще закритий, як офіційно значилося, за безпорядки. Цілком можливо, що в казанській пошті перехоплюють усю кореспонденцію студентів, виключених з університету. Отже, цей лист може потрапити не до приятеля, а до начальника жандармського управління полковника Гангардта. А від нього — у департамент поліції. Тоді вже Володі надовго доведеться розпрощатися з університетом.

— Прочитала? — спитав Володя, повернувшись до кімнати.— Що скажеш? — вів далі він, бо Аня мовчала, не знаючи, як краще почати цю нелегку розмову.— Бачу, мое творіння тобі не сподобалося. Так?

— Ні, лист мені сподобався. Написаний він... чудово,— мовила Аня помітно тремтячим од хвилювання голосом.— А те, що ти його хочеш відправити по пошті... І саме зараз... Це, даруй за відвертість, безглуздя. Так, так, безглуздя! — запально вела Аня, побачивши, що Володя здивований.— Про те, що ти готував сходку, що ти, власне, керував нею,— ніяких достовірних даних, крім донесень агентів, у начальства немає. А цей лист, потрапивши до рук полковника Гангардта, дасть багато звинувачень проти тебе. А що він потрапить саме до Гангардта, а не до твого приятеля — у тому в мене майже немає сумніву. Я знаю, як жандарми вміють виловлювати потрібну їм кореспонденцію. На мою адресу, на ім'я Саші з Вільно була надіслана телеграма: «Сестра небезпечно хвора». Я не знала, хто ту телеграму надіслав, про хворобу якої сестри в ній сповіщалося Саші. Адже ніяких родичів у Вільно в нього, як відомо, не було. Саша мені теж не сказав, хто посилав ту телеграму. І я про все взнала знаєш од кого? Від слідчого й прокурора, які допитували мене. Вони, виявляється, мали копію тієї телеграми. Я це розповідаю тобі, щоб ти знав, що збереження таємниці листування — фікція, то, власне, принада, на яку наша поліція ловить найвних людей.

— Усе, що ти, Аню, сказала, слушне. Але ти, мені здається, перебільшуєш ту безпеку, яку таїть у собі цей лист,— почав спокійно заперечувати Володя.— Адже я не розкриваю того, як готувалася сходка, хто її готував. Не називаю жодного прізвища керівників сходки. Я тільки викладаю усім відомі події. Правда, я даю різкі — але ж правдиві! — характеристики губернаторові, попечителеві, інспектору й іже з ними.

— Гарзд,— мовила Аня, побачивши, що Володя не погоджується з нею.— Скажімо, твій лист, поминувши руки

полковника Гангардта, дійшов до приятеля. В нього роблять обшук, знаходять твого листа і, незважаючи на те, що він не брав участі в сходці, виключають з університету. Ти ж сам казав, що виключили кількох чоловік із тих, хто в той день і в приміщення університету не заходив. Може заподіяти приятеліві таку шкоду твій лист?

— Звичайно! — неохоче погодився Володя, бо в сестриних запереченнях усе ще бачив лише хворобливу чутливість до всього, викликану її ув'язненням, стратою Саші. — Якщо дотримуватися такого принципу, то всім нам треба так само мовчати, як мовчить офіційна преса? Хто ж тоді правдиво розповість про все? Ні, коли вже ми не побоялися виступити на захист своїх прав, то смішно нам боятися відверто, сміливо розповідати всім, що і як було! Я, наприклад, готовий зазнати ще одного покарання, але мовчати не буду!

— Ну, як знаєш, — із сльозами в голосі мовила Аня, побачивши, що вона не переконала Володю. — Раджу тобі лише одне: не відправляй листа саме сьогодні. Охолонь, перечитай, а тоді вже... відправляй. Адже це не має особливого значення, коли лист піде: сьогодні чи завтра?

— Це можна, — погодився Володя, аби заспокоїти Аню. — Хай трохи полежить...

Щоразу, коли рихтувався пещур у Казань, Аня з хвилюванням чекала: принесе Володя того листа чи ні. Та минали дні, а Володя не відправляв листа, не заводив і розмови про нього. Чого ж він вичікував?

Не відправляв Володя листа тому, що, спокійно обміркувавши все, зрозумів: у дечому Аня мала рацію. Вирішив: хай ось приїде Оля, з якою він ділився думками про все, що відбувалося тоді в університеті, дасть їй прочитати листа. Якщо Оля, котра ніколи не лукавить перед ним, скаже те ж саме, що й Аня, тоді, звичайно, доведеться листа знищити.

6

Видужувала Оля тяжко. Температура почала спадати лише на шостий день. І згасав той жар, що палив Олю, надто повільно. Апетиту ніякого не було, і вона, аби тільки не засмучувати маму, пересилюючи нудоту, пила курячий бульйон, наче мікстуру, ковтала маленькими порціями, як пілюлі, манну кашу. Захотілося квашеного яблука, Марія Олександрівна принесла з базару, але Оля тільки один раз

відкусила і одклала його: застрявало в горлі. Правда, пила чай, бо спрага мучила. Марія Олександрівна роздобула лимонів, і Оля не відмовлялася од кислого. Навпаки, навіть багато, як здавалося Марії Олександрівні, їла їх. Та лікар сказав, що лимонна кислота — найкращі ліки для серця, хай, мовляв, споживає стільки, скільки душа приймає. Трималася ж Оля мужньо; не вередувала, не плакала. Навіть жартувала над своєю безпомічністю. Кожного разу запевняла, що сьогодні вона значно краще почуває себе, ніж учора. Казала:

— А все тому, що ти, мамусю, біля мене. Прикро тільки, що через мене ти залишила Маняшу в селі. Йй, малій, сумно там...

— Вона ж там не одна,— відповідала Марія Олександрівна, хоча в самої серце боліло за Маняшу, котра, знала вона, страшенно нудьгує в селі.— А як тільки ти станеш на ноги, я відразу поїду й привезу її. Хай ще трошки потерпить.

— Мамо, а де ж ми тепер житимемо? — спитала Оля про те, що вже давно не давало їй спокою.

— Я, моя доню, й сама не знаю,— відверто призналася Марія Олександрівна.— Думала, ми всі будемо тут, а Аня і Володя в селі. А там Володі дозволять повернутися в університет. Адже не така вже велика його провина, щоб позбавляти можливості навчатися. Якби з Сашею не трапилося того... Я і губернаторові сказала: ви переслідуєте його за брата.

— Я теж упевнена, що до Володі так суворо поставилися через Сашу,— висловила думку Оля.— Митю теж цькують. Треба було б нам, мамо, кудись далі поїхати. Тут нас усі надто добре знають.

— Я вже й сама про це думала,— призналася Марія Олександрівна.— Та куди ж тепер поїдемо, коли Аня і Володя прив'язані до села? І нелегко це, доню. Тут мої сестри. Вони коли що — допоможуть. А серед чужих людей мені зі всіма вами буде ще важче.

Почувся стук у двері, несміливий Митин голос:

— Мамо, можна?

— Що там? — спитала Марія Олександрівна, показуючи тим самим, що вона дозволяє йому зайти до кімнати.

— Хочу в Олі спитати... — з'явився в дверях кімнати Митя з розкритим підручником у руках.

— Задача? — спитала Марія Олександрівна.

— Ага, — пожвавився Митя, відчувши лагідність у маминим голосі. — Ніяк з відповіддю не сходиться.

— Ну, давай разом поміркуємо, — запропонувала Марія Олександрівна, щоб розважити Олю, бо всі ці дні не дозволяла їй допомагати Миті. — Читай умову...

Не підглядаючи в підручника, Митя прочитав умову задачі, бо знав уже напам'ять. Благально подивився на Олю, яка добре розумілася в математиці. Оля кволюю, — запромінилися тільки її чорні, як вуглинки, очі, — усмішкою відповіла на той братів погляд: нічого, мовляв, складного там немає. Мама спитала:

— Як же ти розв'язував цю задачу?

— Ось, подивися... — Митя подав матері аркушик списаного паперу. — Кілька варіантів спробував, і... все не сходиться.

— Без окулярів я тут...

— А я зараз тобі їх принесу!

— Подожди! — зупинила Марія Олександрівна сина. — Оля ось подивиться.

Марія Олександрівна передала Митиного аркушика Олі. Митя полегшено зітхнув: зараз буде, значить, правильна відповідь. Як погано, що Володі немає, що Оля захворіла, мама так зайнята, що до неї аж незручно звертатися.

Оля пробігла очима задачу, сказала, повертаючи Миті аркуш паперу:

— Хід розв'язання у тебе правильний.

— Невже? — зрадів Митя. — То, може, в підручнику відповідь неправильна?

— Ні, помилка в тебе.

— У мене... — знітився Митя. — Де ж вона?

— Перевір. Якщо не знайдеш, приходь іще.

— Це я, мабуть, не так помножив, — міркував уголос Митя.

Зайшла няня, сповістила:

— Пещур із села передали.

— Пошта! — зраділо вигукнув Митя.

— Я сюди не несла, бо він увесь у снігу.

— Може, й мені від Ані і Володі щось є? — повеселіла Оля.

Із Кокушкіна посилали пошту — з тими, хто їхав до міста, — в кошику. Кошик той постійно мандрував із міста в село, бо пересилалися не тільки листи, а й книжки, журнали, газети. Або навіть і щось із продуктів: чай, цукерки, печиво. А що не кожного дня була така okazія — особливо

взимку,— то ждали того пещура з нетерпінням і в селі, і в місті.

Марія Олександрівна вийшла з кімнати і невдовзі повернулася, тримаючи в руках два конверти. Один простягла Олі, наче найдорожчий подарунок:

— Тобі. Від Володі.

— Правда? — і повірила й не повірила Оля, бо і чекала від брата листа, і знала, що він не любить, як сам каже, епістолярного жанру.— «Олі. Особисто»,— прочитала вона вголос написане на конверті.— Що ж він тут пише?

— Читай, а я там прогляну листа від Ані, бо забула окуляри,— сказала Марія Олександрівна. Вона не хотіла, щоб Оля, читаючи при ній того особистого Володиного листа, відчувала ніяковість. Чогось такого, про що діти не кажуть їй, там, звичайно, немає. Та ніхто не живе на світі без своїх маленьких таємниць.

Ніколи ще Володі й Олі не доводилося жити у вимушеній розлуці. Завжди вони були разом. А тому й не листувалися. Оля, поїхавши з Сімбірська, листувалася зі своїми подругами, Володя ж нікому не писав. Причиною того було не лише те, що він не любив листуватися, а й те, що після страти Саші всі його однокласники — як і переважна більшість Олиних однокласниць — явно уникали його. «Якщо мені хтось напише, я відповім,— казав Володя.— А сам набиватись не буду». Але хоч Володині однокласники навчалися і в Московському, і в Петербурзькому університетах, отже, мали з ним і спільні інтереси, ні від кого листи не надходили...

Коли Марія Олександрівна повернулася, Оля сказала:

— Володя просить мене особисто, «особисто» двічі підкреслено, щоб я, коли видужаю, дістала йому в бібліотеках, у знайомих усі підручники за перший курс. Подає він і реєстрик, які саме книжки йому потрібні. Сімнадцять назв. Подивись,— простягла матері листа.— Видно, Володя не збирається відставати од своїх однокурсників. Вірить, що йому дозволять повернутися в університет. Так я міркую?

— Схоже,— проглянувши Володиного листа, повеселіла Марія Олександрівна.

— Що Аня пише? — поцікавилася Оля, побачивши, що мати принесла сестринога листа.— Як вони там?

— Маняша дуже нудьгує,— сідаючи біля Олі і похмурніючи, мовила Марія Олександрівна.— У мене серце розривається, та що вдіеш...

— Може, поїдеш туди? Я вже почуваю себе краще.

— Ні, я тебе не залишу, доки зовсім не видужаєш. Хай уже Маняша потерпить. Володя, сповіщає Аня, знайшов у книжковій шафі покійного дяді старі журнали і з таким захопленням читає, що забуває й поїсти. Йде обідати тільки тоді, коли вона йому нагадає. Боюсь, що він і ночами читає. А там же знаєш, які погані лампи. Взагалі весь той флігель не пристосований до того, щоб жити в ньому взимку.

— Та й ця квартира не краща,— повела Оля очима по вологих стінах.— Не щастить нам у Казані на квартири.

— Це тому, дочко, що всі квартири ми приміряємо до свого симбірського будинку. Таких умов, які були там, нам уже ніде не знайти.— Сумовито помовчала, запитала: — То Володі терміново потрібні ті підручники? Може, я почну їх шукати?

— Ні. Він же, бачиш, просить особисто мене, щоб не обтяжувати тебе. Та тобі й важче буде розшукувати всі ті книжки, ніж мені. Адже ти не знаєш його знайомих. поки що пошлемо йому ті підручники, що в нас є. Отже, він без діла не сидітиме, а там я видужаю, почну пошуки. Ти згодна зі мною?

— Хай буде так,— заспокоїлася Марія Олександрівна.— Хтось дзвонить. Це, мабуть, лікар...

7

Температура в Олі впала, вона почала видужувати. А Митя захворів. (Це вже вдруге в Казані). Правда, жар був невеликий і тримався всього два дні, але хлопець кашляв так надривно, що страшно було слухати. Лікар сказав, що в Миті, мабуть, була та ж сама інфлуенца і дала ускладнення на бронхи, бо в легенях ніяких хрипів не чути. До Нового року лишалося якихось два тижні, а там — вакації, то Марія Олександрівна вирішила всім сімейством — однак Митя в гімназію не ходить — перебратися в Кокушкіно. Поживуть там місяць, видужають, заспокоються, а час покаже, як краще влаштуватися, щоб усім було добре. Заходила збиратися в село. За квартиру Марія Олександрівна заплатила наперед, цінні речі перевезла до сестри Анни.

Найняла візника-татарина, в якого були криті сани. На щастя, морози трохи спали.

— Кочуємо, як цигани,— бурмотіла няня, котра, проживши в родині Ульянових сімнадцять років, звикла до того,

що вони мали свій дім і тільки на літо виїздили на відпочинок у село. — Коли вже ми десь осядемо?

— Легко вирвати старе коріння, та важко нове пустити, — відповідала Марія Олександрівна. — Олю, ти всі книжки знайшла для Володі?

— Більше половини. Зараз збігаю ще по один підручник. Чи вже не встигну?

— А скільки часу тобі треба?

— Близько години.

— Іди, бо раніше як за дві години ми не вирушимо. І не дуже поспішай, — додала Марія Олександрівна, боячись, щоб Оля, упрівши від біганини по місту, знову не застудилася. — Ми почекаємо. Нам аби завидна дістатися до села. Ти йдеш до університету, то занеси оцю мою записку в гімназію, щоб директор знав, чого Миті немає на заняттях. А в свою школу ти не заходитимеш?

— Я вчора там була, все сказала. Взяла програму занять до вакацій. У селі є піаніно, отже, я там попрацюю. І не хвилюйся за мене, матусю, не відстану, бо нічого складного для мене там немає. Правда, крім того, мені, як я вже тобі казала, якось соромно віддаватися музиці, коли я відчуваю, що можу принести суттєвішу користь людям.

Марія Олександрівна нічого не заперечила, бо знала про те, що Оля ходить на заняття в музичну школу, якою керував педагог і диригент Орлов-Соколовський, лише тому, що не має можливості зайнятися чимось іншим. Мовчала Марія Олександрівна, бо почувалася винною перед Олею в тому, що не могла, не мала можливості послати її в Гельсінгфорс вивчати медицину. А стати лікарем — заповітна Оліна мрія. Боже, коли в Росії дівчина, закінчивши гімназію з золотою медаллю, матиме можливість навчатися в інституті чи в університеті? Довго ще, мабуть, доведеться чекати...

Вищі жіночі курси були в Петербурзі, й ті торік закрили. Кажуть, що цареві не сподобалося те, що курсистки були освіченіші не лише за його дружину, а й за нього самого. Правда, ширяться чутки, ніби ті курси після реорганізації знову почнуть функціонувати, та всім відомо, як легко в Росії щось ліквідувати і як важко створити. Не одне десятиліття мине, мабуть, поки його імператорська величність Олександр III зволить і жінок вважати за людей. Згадавши про Олександра III, Марія Олександрівна згадала і те, як вона зверталася до нього з листом, благаючи не страчувати Сашу. Згадала, в якому відчаї була в ті страшні дні, і серце

її пронизав такий біль, що вона присіла на диван, боячись глибоко дихнути й ще раз відчуту той удар по незагоєній рані. Оля, побачивши, як мати завмерла і поблідла, підбігла до неї, опустилась на коліна і обережно взяла її зів'ялу руку, злякано зашепотіла, намагаючись намацати пульс:

— Матусю, що з тобою?

— Серце щось...— часто і неглибоко дихаючи, кволо відповіла Марія Олександрівна.— Дай мої краплі...

В одну мить Оля дістала пляшечку, накапала в мензурку, з якої сама пила ліки, піднесла до маминих вуст. Марія Олександрівна, хворобливо поморщившись, проковтнула мікстуру. Запила водою, яку подала їй Оля, і, притиснувши обидві руки до серця, заплющивши очі, обережно дихнула, глибше вбираючи повітря в легені. Дихнувши на повні груди і не відчувши болю в серці, вона розплющила очі, вдячно глянула на дочку. Помовчала хвилину, тихо сказала:

— Минулося...

— Слава богу! — полегшено зітхнула няня, яка, побачивши, що Оля схопила пляшечку з материними ліками, теж пішла за нею, бо Марії Олександрівні після того, як Сашу стратили, не раз уже було погано з серцем.— Полежте трохи, полежте...

— Ні, я краще посиджу,— тихо заперечила Марія Олександрівна, боячись, що почне вкладатися на дивані і знову розворушить той біль у серці.— І ви заспокойтеся: адже так уже було. Олю, відчини квартиру...

— Зараз, зараз,— кинулася Оля виконувати мамине прохання. Відчинила квартиру, добре гупнувши по ній, бо примерзла, в кімнату дмухнуло холодним повітрям. Оля накинула мамі на плечі теплу хустку, запропонувала: — Може, завтра поїдемо?

— І правда,— підтримала няня,— куди нам поспішати?

— Нічого, мені вже зовсім добре,— не погодилася Марія Олександрівна. Такі болі в серці вже були і минулися, та й відкласти поїздку на завтра означало завдати собі багато зайвого клопоту: знову посилати до Анни по речі, бо й спати ні на чому; заплативши візникові за відмову, завтра шукати нового. В селі, знаючи, що вони приїдуть сьогодні, теж хвилюватимуться. Або ще Володя помчить уночі сюди, щоб дізнатися, що скоїлося.— Я ось полежу хвилин з п'ять і встану...

— Тоді я, матусю, сьогодні вже нікуди не піду,— сказала Оля, боячись залишити матір у такому стані.— Тих

книжок, що я дістала, Володі не на один тиждень вистачить, а там, після свят, я приїду на заняття і почну шукати. Тим більше, що студент, до котрого я мала йти, твердо й не обіцяв дати книжку, а сказав, що, може, йому пощастить її дістати.

— Добре,— погодилася Марія Олександрівна.— Допомогай тоді няні, поки я встану.

Візник прибув раніше на півгодини, сказав, щоб не хвилювалися, він підожде. Та Марія Олександрівна до того часу вже встала, і почали вкладатися. Веселий, балакучий візник-татарин моторно виносив речі, вмощував їх на снях. Потім усіх зручно розсадив, укутав. Вдоволено прицмокнув: ай, як чудово все зробив. Спитав, зазираючи Марії Олександрівні у вічі:

— Можна поганяй?

Марія Олександрівна хитнула головою: поїхали, мовляв. Візник жваво скочив на сани і, не сідаючи, зарепетував:

— А-а... іх!

Маленькі, кошлаті татарські коненята з місця рвонули риссю і помчали так, що під полозками засвистіло.

У дванадцятому номері журналу «Современник» (за 1855 рік) Володя натрапив на статтю «Нариси гоголівського періоду російської літератури», почав її читати і не міг одірватися. Закінчивши, побачив, що продовження статті в наступному номері журналу, й кинувся знову до книжкової шафи pokojного дяді Пономарьова. На щастя, там був комплект журналу «Современник» і за 1856 рік. Володя узяв усі книжки, бо, судячи зі змісту, журнал не друкував цю статтю лише в трьох номерах. Повернувшись до своєї кімнати з тим особливим радісним відчуттям, яке охоплювало його, коли знаходив дуже цікаву книжку, Володя заглибився в читання. Раптом почув: прогупотіли в дворі коні. «Схоже, що наші приїхали»,— майнула думка, і він побіг подивитися. В снігах тупцювалися, обмітаючи сніг з кожухів і валянок, мама, Оля, Митя, няня. Хтось бухикав. Оля? Ні, Митя. Володя, весело привітавшись, заходився допомагати роздягатися. Марія Олександрівна сказала:

— Вибач, Володю, Миті доведеться пожити в твоїй кімнаті.

— Чудово!

— Оля буде з тобою, Аню,— продовжувала розпоряджатися Марія Олександрівна, як їм розміститись.— Маняшу ми з нянею візьмемо до себе.

— Ой, як добре! — вигукнула мала, заплескавши в долоні, бо їй було найкраще з мамою й нянею. Непогано жилося їй з Анею, та сестра надто сувора, і Маняша побіля неї весь час відчувала скутість. — Ми ще вчора, матусю, затопили грубу в твоїй кімнаті. І зараз там дрова горять.

— А тепло? — спитала Марія Олександрівна, глянувши на Аню.

— Не дуже, — відповіла та.

— Володю, допоможи візникові занести речі. Та куди ж ти роздягнений! — зупинила сина. — Одягнись. Бачиш, як Митя кашляє?

— І все тому, що розхристаний бігав, — з докором глянувши на Митю, мовила няня.

— Ну, йдіть уже в кімнати, — запросила Аня. — Все одно всього не обметеш, бо примерзло. Треба, щоб розтануло.

Коли сіли пити чай, Володя сказав:

— Схудла ти, Олю.

— Кілька днів нічого не їла, — пояснила няня.

— За свята поправлюсь, — весело всміхнулась Оля. — Я тобі, на жаль, привезла лише половину тих книжок, що ти просив.

— Велике спасибі! Я, правду сказати, і на таку кількість не розраховував. А послав довгий список лише задля того, щоб ти хоч щось знайшла. Мамо, за ці дні я вже обміркував план занять. Думаю навесні скласти екзамени за перший курс.

— Дуже добре, — глянула на сина Марія Олександрівна.

Після вечері всі розійшлися по своїх кімнатах. Потім уже почали збиратися, кому з ким найцікавіше: Митя пішов до мами й Маняші, бо скучив за малою, з якою йому завжди було весело. Оля ж, як і чекав Володя, постукала до нього. Відразу ж між ними, як завжди, почалася жвава розмова. Оля розповідала, що вона думала, відчувала, коли лежала хвора, що потім, видужуючи, читала. Де і як діставала йому книжки. Що чула про ті події, котрі відбулися в університеті. Володя розказував, що він зробив за два тижні.

— Зараз ось дочитую шосту статтю «Нариси гоголівського періоду російської літератури». — Володя показав журнал. — Статті без підпису, та, пригадую, минулого літа Саша казав, що написав ці чудові нариси Микола Гаврилович Чернишевський. І я по стилю, по мові бачу, що це так. Ось послухай один лише уривок. Я тут його спеціально для тебе помітив... — гортаючи журнал, говорив Володя. — Ага, ось... Слухай... «Хоч і яка важлива участь несвідомої

творчої сили у будуванні поетичних творів, хоч і яка вірогідна всіма нині визнана істина, що без цього елемента безпосередності, який становить найістотнішу властивість таланту, неможливо бути не тільки великим, а й середнім поетом, — але однаково вірогідне й те, що з найсильнішим обдаруванням до підсвідомої творчості поет не створить нічого великого, якщо не наділений також визначним розумом, сильними і здоровим глуздом і тонким смаком». — Володя глянув на сестру, показуючи тим самим, що прочитав те, що хотів.

— Мудро! — в захопленні вигукнула Оля. — Так справді міг написати тільки великий Чернишевський.

— Послухаєш ще кілька місць? — спитав Володя, якому не терпілось поділитися своєю радістю з сестрою.

— Читай! — засяяла Оля. — Читай!

8

До Нового, 1888 року залишилося два дні. Володя вже привіз із лісу, що синів недалеко від Кокушкіна, пухнасту ялинку, прилаштував її в маленькій кімнаті. Ялинка дихнула холодом і тергкими пахощами хвої, смоли. Маняша й Митя закружляли навколо лісової красуні, бо з нетерпінням чекали повернення Володі з лісу. Принесли ті іграшки й прикраси, котрі вішались на ялинку в Сибірську з тих часів, як вони пам'ятали себе. Та куплених прикрас було небагато, решту виготовляли зусиллями всіх, бо, казала мама, найкраща краса та, що зроблена власними руками. У кімнаті дівчат — Оля гарно малювала — було повно картону, різнокольорового паперу, розкладеного скрізь: і на столі, і на ліжках, і на підлозі, і на підвіконні, бо одне ще тільки вирізали та приміряли, а друге вже клеїли, третє сушили, четверте розфарбовували...

Уся ця передсвяткова метушня сприймалася так само радісно, як і в Сибірську, лише Маняшею та Митею, які по-справжньому ще не розуміли тих змін, котрі відбулися в житті родини.

— Оцього ведмедика татко привіз! — хвалилася Маняша.

— А мені — оцього коника! — казав Митя.

Марія Олександрівна, глянувши на ті іграшки, згадувала, як лікар послухав пульс чоловіка і, професійно сумно зітхнувши, сказав, що він помер. Вона не повірила, думаючи, що то просто глибока непритомність, бо Ілля ж ніколи не хворів. Не вірила вона, що він помер, і в ті дві страшні січневі ночі, коли Ілля лежав серед кімнати в домовині. Не

вірила й тоді, коли дивилася у чорну бездонну могилу, в котру опустили домовину. Не вірила, коли повернулася додому, хоча в будинку горіли свічки і пахло ладаном, хоча будинок той — все було пересунуто — здався їй зовсім чужим... Не віряться їй і тепер, що не зателенькає під вікном дзвоник і діти, почувши його, не закривають, підхоплюючись на ліжечках: «Татко приїхав!» А через два тижні виповниться вже два роки, як Іллі немає...

— А це Саша випиляв! — сповіщає Митя, діставши якусь іграшку з кошика.

— Ні, Володя! — заперечує Маняша.

— Саша!

— Володя!

— То ходім питаємо Володю!

— Ходімо.

Митя і Маняша, захопивши іграшку, біжать до Володі, щоб дізнатися, хто зробив її, а перед очима Марії Олександрівни спливає: подвійні ґрати, між якими ходить озброєний наглядач, а за тими ґратами стоїть, змучено всміхаючись, Саша. Вона, повіривши чуткам, що цар усіх засуджених до страти помилює, не прощається з ним. Яка була легковірна! Лише просить його: «Мужайся!» Саша мовчить і так пильно дивиться їй у вічі, що той погляд і досі поспелить її душу... Він знав, що його стратять, не казав їй про те, жалюючи, і лише очима, як після вона зрозуміла, навіки прощався з нею.

— А що, моя правда! Моя правда! — повертаючись до кімнати, радісно вигукнула Маняша. — Матусю, знаєш, ми посперечалися, — біжить Маняша поділитися своєю перемогою над Митею. — Я кажу, що оцього солдатика випиляв Володя, а він — Маняша кидає погляд на присоромленого, похнюпленого Митю, — каже, що Саша. Вийшло — моя правда!

— Що ж там Володя робить? — питає Марія Олександрівна.

— Картон ріже, — сповіщає жвава Маняша. — А Оля таку гарну-прегарну снігуроньку розмальовує, якої ще ніколи у нас не було. Не віриш? — помітивши, що мати невесело дивиться на неї, питає Маняша. — Ходімо туди! — Маняша хапає матір за руку, і та, щоб не засмучувати малу, йде дивитися снігуроньку.

Ульянови вперше зустрічали Новий рік не в своєму симбірському будинку. Завітала до них лише тьотя Люба,

рідна сестра Марії Олександрівни, котра постійно мешкала в Кокушкіні, бо вела там господарство. Менші, Митя і Маняша, недовго посиділи за столом, після дванадцятої вклалися спати. Марія Олександрівна й Аня пішли до Любові Олександрівни, бо, хоча й недалеко було, а вночі вона боялась добиратися до свого будинку. Пішли та й затрималися там, заговорившись, мабуть, про померлих чоловіків, дітей. Митя вже спав, зрідка покашлюючи уві сні. А він, знали вони, спить так, що його й гарматою не розбудиш. Оля пішла до Володиної кімнати. Усівшись до столу, загомоніли про те, що їх чекає в новому році.

— Моє перше завдання — організувати роботу так, щоб не відстати від тих, хто залишився в університеті. Більш того, краще за них скласти екзамени за перший курс. Ні, немає в світі, мабуть, нічого мерзеннішого за боягузливого студента! Уявляєш, які з отієї підлотної братії, що побоялися взяти участь у сходці, будуть прокурори, судді, присяжні повірені? Уявляєш, як вони плазуватимуть перед вищими за себе, як топтатимуть нижчих? А наша преса? Газети побоялись розповісти, чого ми виступали, чого домагалися. На університетській Шипці все спокійно! І взагалі, якщо вірити нашим газетам, то нашому народові краще ніколи не жилося, бо мудрішого царя, як Олександр III, не знала ще історія! І наш обмежений владика вірить, що він справді, як пишуть його вірнопіддані мерзотники, мудрий із мудрих. Дурня найлегше переконати, що він геній. До речі, я тут написав довжелезного листа одному приятелю. Відверто й правдиво виклав усе, як воно було в університеті. Хотів уже покласти в пещур, а потім Аня прочитала, і... ми з нею посперечалися. Вона так розхвилювалася, що я, аби заспокоїти її, — ти знаєш, яка вона стала після страти Саші, — утримався відправляти. Вирішив іще з тобою порадитись. Адже всі події, про які я пишу приятелюві, відбувалися на твоїх очах, і ти краще, ніж Аня, котра знає про все тільки з моєї розповіді, можеш розібратися в усьому. — Володя дістав із шухляди столу незаклеєного конверта, подав Олі. — Читай. А я піду свічки на ялинці погашу, бо, мабуть, догоряють.

Свічки, як зрозуміла Оля, були приводом, щоб залишити її одну і дати можливість спокійно прочитати листа. Лист був на кількох сторінках, що здивувало Олю, бо вона знала: Володя не тільки сам не писав довгих послань, а й над нею іронізував, коли вона надсилала подругам товсті конверти. Багато написав, та ще й дрібно, густо. Присунув-

шись ближче до лампи, Оля пробігла очима перший рядок листа. Прочитала сторінку, подумала: «Як він докладно й дотепно викладає всі події». Та в міру того, як вона читала далі, її, як і Аню, охоплювала тривога: а що, коли все це потрапить до ворожих рук! Не виключено, що за Володимиром листуванням жандарми встановили нагляд. Тоді вже йому не повернутися до університету, бо тут, власне, висміюються всі російські порядки.

— Не заснула за моїм трактатом? — спитав Володя.

— Трактат твій і сонного розбудить, — мовила Оля. — Я в захопленні від того, як ти розповів про виступ студентів університету. І знаєш, яка думка в мене виникла? Гріх такого листа відправляти, по суті, бог знає кому. Треба його, якщо вже ти писав задля того, щоб якомога більше людей узнали правду, проти чого ви протестували, розмножити і пустити в публіку. Адже це закінчена листівка!

— Ідея! — зрадів Володя. — Дивуюсь, як мені самому не спало на думку зробити саме так.

— Тільки не перепишуй! — попросила Оля. — Хай так і буде, як лист до друга. А то почнеш переробляти — засушиш. А так, як воно в тебе вилилося, кожного візьме за живе.

— Не знаю, як і дякувати тобі... — зворушено мовив Володя. — А то в мене був уже такий настрій кинути листа у вогонь.

— Я візьмусь, якщо ти згоден, і налагодити гектографування листівки, — пообіцяла Оля. — Тільки ти повинен сказати, до кого звернутися.

— Гаразд, це ми після обміркуємо, — перервав розмову Володя, почувши, що повертаються мама й Аня. — Ходімо до ялинки.

Розділ другий

1

В Кокушкіні Оля пожила близько місяця й почала збиратися до Казані, бо треба було продовжувати заняття в музичній школі. Марія Олександрівна домовилася з сестрою Анною, що Оля до літа поживе в неї. Це, звичайно, краще, ніж наймати кімнату в чужих людей. Але тітка, яка б вона не була добра, — не мама, двоюрідні брати й сестри — не рідні. Умови життя у Веретенникових, як знала Оля, зовсім

не ті, що дома. В їхній квартирі завжди повно людей, метушливо й гамірно. Правда, Оля матиме окрему кімнату, та все одно нелегко їй буде пристосуватися до тих нових, у всьому незвичних умов існування. Адже вона ніколи ще не жила окремо від своєї родини. Та сумний настрої Оля старанно приховувала від мами, щоб не засмучувати її. Володі ж відверто призналася:

— Ой, як мені не хочеться їхати в Казань однієї! Жаж!

— Розумію тебе,— широко співчував Володя.— Розумію, бо мені так само страшенно не хочеться залишатися в селі. Та що вдієш: прив'язаний...

— Ти хоч будеш навідуватися? — благально дивилась Оля на брата чорними, зволженими сльозами очима.

— Обов'язково! Мені заборонено постійно жити в Казані і зовсім не сказано, що я не маю права туди їздити. З цього я скористаюся. А місяців через три-чотири подам прохання, може, дозволять повернутися в університет, щоб разом зі своїм курсом скласти всі екзамени й не змарнувати року.

— А ти сам підготуєшся?

— Це залежатиме тільки від тебе,— пустотливо всміхнувся Володя.

— Від мене? — здивовано звела чорні брови Оля.

— Так. Діставатимеш необхідні книжки, вчасно надіслатимеш мені, то й знатиму всі предмети не гірше від тих, що слухають лекції.

— Якщо вже ти про це завів мову, признаюся: думаючи про те, як мені буде невесело без вас усіх, я тішу себе й тим, що допомагатиму тобі, що, крім мене, тобі ні до кого звернутися.

— Це правда,— хитнув головою Володя, вдячно глянувши на сестру.— Тільки ти зробиш усе так, як зробив би я сам.

Прибігла розчервоніла на морозі Маняша, сповістила, що сани, на яких їхатиме Оля до Казані, стоять уже біля тьоті Люби...

— Мама зараз прийде... Сказала, щоб ти, Олю, вдягалася...

Оля нічим не виказала, що їй страшенно не хочеться їхати до Казані. Навпаки, сміялася, жартувала. І лише тоді, коли сани, огортаючись поземкою, помчали засніженою дорогою, по холодних щочах покотилися гарячі сльози. Оля витерла їх рукавичкою, глибоко, до болю в грудях, бо повітря було холодне, зітхнула. Сказала вголос: «Ну, годі!»

Обернулась назад. Побачила: мама, няня, Володя, Аня, Маняша все ще стояли біля будинку і дивилися їй услід...

Як і сподівалася Оля, у Веретенникових жилося їй невесело: не було тих умов для праці, що дома. Та ще приїхала хвора на сухоти дочка тітки Анни. Кузина Аня, сама лікар, розуміла, що дні її життя полічені. Бачили це і всі, тому в домі панував той гнітючий настрій, який, пам'ятала Оля, був у них у Симбірську після смерті батька і страти Саші. Вона з ранку до вечора, щоб не йти додому, проводила в школі. Але тітка Анна гнівалася, що вона не приходить обідати. Скаржилася мамі, що Оля майже нічого не їсть. Мама хвилювалася, бо справді Оля за три місяці життя в Казані помітно схудла. Тільки й втішного було, що несподівані приїзди до неї Володі та мамі, її відвідини села. Лічила спочатку місяці, потім тижні, коли вже настане літо і вона, закінчивши навчання, перебереться з остогидлої Казані в Кокушкіно. Та дні минали так повільно, як ніколи ще в її житті...

Останній раз Володя був у неї двадцятого квітня. Весь день вони вдвох гуляли по місту. Ввечері Володя ходив до якихось своїх друзів і, повернувшись додому, довго сидів у її кімнаті й розповідав новини, про які довідався. В Петербурзі знову виступали студенти. Виключено з університету сорок чоловік, серед яких більшість — студенти третього й четвертого курсів юридичного факультету.

— Юристи, як бачиш, і там виявилися найактивнішими! — мовив Володя. — Дехто з наших подавав уже покаєнні прохання. Дозволили повернутися, але не в Казанський, а в Дерптський університет. А там, кажуть, лекції читають переважно німецькою мовою.

— Ти ж німецьку добре знаєш.

— Не про мене йдеться, а про тих, кого начальство помилювало.

— А ти думаєш подавати прохання?

— Так. Але без будь-яких покаєнь. Якщо ж не приймуть назад, то поїду за кордон. З мамою я вже про це розмовляв. Вона не проти. Аня теж підтримує мене. Вона вже написала навіть своїй подрузі в Петербург, щоб та попросила знайомого під час поїздки за кордон поцікавитися тамтешнім студентським життям.

— А де б ти хотів навчатися?

— Проситимусь у Францію. А там уже буде видно. Перш за все треба дивитися, де дешевше прожити, бо ти ж теж

мрієш поїхати в Гельсінгфорс. А в мами відомо, які кошти.

— Для здійснення моєї мрії треба ще добре оволодіти шведською мовою. А я тільки взялася за її вивчення. Та й мама, як ти знаєш, боїться відпустити мене. Правда, це мене найменше хвилює, бо вона добра, вона ні в чому не відмовить ні мені, ні тобі. Хіба не так?

— Звичайно.

В університеті наближалася весняна екзаменаційна сесія, і Володя надіслав Олі листа, в конверт якого вклав прохання на ім'я міністра народної освіти.

Прохання те було коротке:

«Бажаючи дістати можливість продовжувати свою освіту, маю за честь уклінно просити Ваше Високопревосходительство дозволити мені вступити до Імператорського Казанського Університету. Казань. 1888 року, травня 9 дня».

Адресу Володя зазначив Олину: Професорський провулок, будинок Зав'язлової, квартира Веретенникової. Оля поклала те прохання в конверт — його завбачливо надіслав Володя, написавши адресу, — однесла на пошту. З першою ж okazією сповістила братові, що виконала його доручення. Як тільки надійде відповідь, відразу сама привезе йому.

Думала Оля, що не мине й двох тижнів, як надійде відповідь на Володине прохання. Та ось і екзамени розпочалися в університеті, бо з того дня, як Оля віднесла братового листа на пошту, збігло вже півтора місяця, а відповіді з міністерства ще не було. Нарешті в кінці червня з міністерства сповістили, що «його Високопревосходительство зволіли наказати відхилити клопотання прохача».

2

Аня Веретенникова померла в Кокушкіні, куди тітка Анна привезла її безнадійно хвору. Поховали кузину поряд з могилою діда Олександра Дмитровича. Це була вже друга дитина, яку втратила тітка Анна: син Дмитро, закінчивши інститут, попав під поїзд. Боляче було Олі дивитися на бідну тьотю Анну, не хотілося навіть думати про те, як вона житиме в неї осінь, зиму і весну. А обставини склалися так, що Олі знову випадало жити у Веретенникових. Правда, разом з Митею, бо ні Аню, ні Володю з села не відпускали. Мама не знала, що робити. То вона планувала з меншими жити в Казані, то з старшими і Маняшею в Кокушкі-

ні. Подумувала й про те, щоб переїхати кудись в інше місто. Аня написала навіть своєму нареченому Маркові Єлизарову, котрого добре знала і мама, бо зустрічалася торік з ним у Петербурзі, щоб він підшукав будинок десь недалеко від Самари.

І раптом новина, в яку не відразу й повірили: всім студентам, торік виключеним за участь у сходці, дозволялося жити в університетських містах. Сказав про це Олі один Володин товариш, якого вона зустріла на вулиці. Марія Олександрівна відразу пішла до губернатора, щоб узнати: правда це чи ні. Губернатор підтвердив: так, згідно з циркуляром департаменту поліції, всім студентам, виключеним торік з університету і висланим з університетських міст, дозволено повернутися назад. Правда, за тієї умови, що у помилуваних є рідні в тих містах.

— Де ви мешкаєте? — спитав губернатор.

— У Казані.

— Син може жити з вами.

— Прошу вас, ваше превосходительство, дозволити моїй дочці Анні, яка відбуває заслання в Кокушкіні, теж переїхати до Казані, бо вона хвора, а в селі немає ніяких умов для лікування.

— Радий би допомогти вам, пані Ульянова, але, — губернатор розвів руками, — не маю на те права. Звертайтеся в департамент поліції.

— То дозвольте приїхати дочці до Казані хоч би на два дні, щоб я могла показати її лікарям.

— Це можна, — неохоче погодився губернатор.

Повернулася Марія Олександрівна додому в такому гарному настрої, в якому Оля давно вже її не бачила. Переповила свою розмову з губернатором, сказала:

— Тепер, доню, будемо шукати квартиру.

Кілька днів з ранку до вечора ходила Оля з матір'ю по Казані, але нічого підходящого не траплялося. Поверталися вони ввечері на квартиру до тітки Анни зморені й засмучені. Митя, який теж був у Казані, бо мав навчатися в гімназії, просив:

— Візьміть мене з собою. Я швидко знайду.

— Спасибі, Митю, ми вже якось самі, — відповідала Марія Олександрівна. — Завтра, думаю, щось надібаємо.

У Симбірську Оля мала гарну подругу Сашу Щербо. Другого вересня Оля сповіщала їй: «Пишу тобі цього листа «на дозвіллі», сидючи в порожній квартирі, де нема нікого й нічого, крім стола і стільців, що приніс двірник. Ми з

мамою обійшли всю Казань, зупинилися було на цій квартирі, та виявилось, що вона волога. Ми в ній не залишимося. Біда з цими квартирами!»

В кінці цього листа Оля додала: «Щойно повернулася мама — найняла квартиру. Перова гора, будинок Орлова».

Через тиждень Оля написала тій же Щербо: «Квартира велика, світла, тільки-но відремонтована. Біля неї — гарний садок. Та тільки втрюх у ній досить пусто й сумно». В цій квартирі Оля сумувала недовго, бо до Казані приїхав Володя. Він вибрав собі кімнату вниз. (Будинок мав два поверхи). Власне, кухню, бо їх чомусь було дві. Тут, унизу, в глухому кутку, казав він, найзручніше місце для занять.

— А може, ти все-таки перейдеш нагору? — пропонувала мама, якій не дуже подобалося, що син вибрав кухню.

— Ні, я тут! — стояв на своєму Володя. — Отут поставимо ліжко, біля вікна стіл, а тут, на стіні, прилаштуємо полиці для книжок. І — все! Краще нічого й не придумаєш! Правда, Олю?

— Так, тобі тут буде затишно, — підтримала брата Оля.

Перевезли рояль від тітки Анни. Придбали дешеві меблі. Влаштувавшись на квартирі, Марія Олександрівна поїхала в Кокушкіно й забрала звідти Аню й Маняшу. В будинку залунали музика — Оля грала, — веселий сміх малих. Аню оглянув лікар. Дав свідоцтво, що в неї нервово захворювання. І що їй необхідно пройти курс лікування. В селі того не можна зробити, отже, треба переїхати до міста. Марія Олександрівна послала в департамент поліції прохання, щоб дочці дозволили, хоча б на час лікування, пожити в Казані. Казала, заспокоюючи Аню:

— Думаю, не відмовлять.

— А я впевнена, що відповідь буде така ж сама, як і на твої клопотання про те, щоб Володі дозволили продовжувати заняття в університеті, — скептично мовила Аня. — Лише зайві хвилювання.

— Можливо, — спохмурніла Марія Олександрівна. — Але не виключено, що й дозволять. Адже замінили тобі Сибір на Кокушкіно. І тільки тому, що і я, і Марко зверталися з проханнями. Ні, Аню, треба весь час стукати в двері — та ще в такі, як у департаменті поліції, — щоб колись вони відчинилися. Так, Володю?

— Звичайно, — мляво погодився Володя, бо не дуже вірив у те, що Ані дозволять перебраться із села в Казань. — Під лежачий камінь і вода не потече...

— Не знаю чому, але в мене таке відчуття, що тобі, Аню, дозволять полікуватися в місті,— сказала Оля.

— Відпустять, відпустять, бо мені наснилося, що всі ми в селі, а одна ти, Аню, в Казані,— вставила і своє няня.— А мої сни, як ви знаєте, збуваються навпаки.

— На ваші сни, няню, вся моя надія,— нервово засміялася Аня.— І взагалі, давайте не будемо гадати! — нахмурила вона брови.— Скажи краще, Олю, як ідуть твої заняття з музики?

— Нічого. Зараз ось готуюся до концерту.

— Що гратимеш? Бетховена?

— Так.

— Як мені хотілося б послухати той концерт! — зажурено зітхнула Аня.— Адже я ще не чула твоєї гри зі сцени.

— Почуєш, бо до того часу, я впевнена, будеш у Казані,— заспокоїла Оля сестру.— Концерт буде десь перед Новим роком.

— Ти, Володю, підеш?

— Неодмінно!

— І я! — озвався Митя.

— Я теж! — весело гукнула Маняша.— І мама піде з нами. Вона вже пообіцяла нам. Правда ж, матусю?

— Підемо, підемо,— закивала сивою головою Марія Олександрівна.— Митю, ти б збігав до Веретенникових, може, нам пошта якась є.

— Зараз! — підхопився Митя.

— Тільки туди й назад! — наказала Марія Олександрівна.— Через годину Аня вже їхатиме в село.

Збігав Митя до тітки Анни швидко. Повернувся захеканий, збуджений, бо приніс Ані телеграму. Короткозоро примружившись, Аня пробігла її очима, помітно засоромлено сказала, не підводячи від того синього папірця очей:

— Від Марка. Словіщає, що завтра виїжджає з Самари.

— Значить, післязавтра вранці буде тут,— перша порушила мовчанку Марія Олександрівна.— Може, мені піти до губернатора й попросити його, щоб дозволив тобі, Аню, побути тут ще днів три!

— Ой, ні! — аж злякалася Аня.— Досить уже й того, що ти вистраждала через мене. Знайде він дорогу в село.

— Ми приїдемо до тебе разом! — пообіцяв Володя.— Так, мамо?

— Гарзд,— погодилася Марія Олександрівна.— Одного ми не відпустимо.

— Може й один поїхати,— заперечила Аня, ледь стримуючи щасливу усмішку.— Не маленький. Знайде.

— Що ж ми, діти, робитимемо, якщо Марко знайшов справді гарну садибу?— спитала Марія Олександрівна, обвівши поглядом усіх.

— Переїдемо! — радісно вигукнув Митя, бо йому страшенно не хотілося ходити в остогидлу казанську гімназію.

— Я куди завгодно, аби не в оцій гнилій Казані,— пода-ла голос няня.

Володя, Оля, Аня мовчали, розуміючи, як нелегко здійснити той переїзд у Самару. Марія Олександрівна глянула на старшого сина:

— А ти, Володю, що думаєш?

— Я з Казанню вже нічим не зв'язаний,— розвів руками Володя.— Тому мені однаково, де жити. Найскладніше буде з Анею. Правда, тут багато що залежатиме від неї...

— Заміж я поки що не збираюся! — зрозумівши, що саме Володя мав на увазі, сердито кинула Аня.— І всім вам зовсім не обов'язково пристосовуватися до мене.

В голосі Ані забриніли сльози, Марія Олександрівна ласкаво попросила:

— Аню, заспокойся, будь ласка.

— Я спокійна! — нервово труснула головою Аня.

У дворі залунали дзвіночки. Маняша підбігла до вікна, радісно вигукнула:

— Візник! Ой, нам, Аню, треба їхати.

— Тобі аби кататися,— буркнула няня.

— То їдьте ви в село, а ми тут будемо,— образилася мала.

— Нічого, нічого, Маняшо,— почала заспокоювати малу Марія Олександрівна.— Потерпіль там іще трохи.

— Я можу поїхати одна!

— Ні, я з тобою! — кинулася до Ані Маняша.— Так, мамо?

— Так, так,— сумовито закивала сивою головою Марія Олександрівна, бо Аня допомагала Маняші, готуючи її до вступу в гімназію.— Поїдете вдвох. І думаю, ненадовго...

3

Готуючись до концерту, Оля по дванадцять годин грала, дивуючи всіх своєю незвичайною працьовитістю. Всі так звикли до музики, що коли вщухала гра, то мовби чогось не вистачало.

Марія Олександрівна, боячись, щоб Оля не перевтомилася, просила її частіше робити перерви. Але марно: сівши за рояль, дочка забувала й поїсти. Володя заспокоював матір:

— Не хвилюйся. Прийде час, вона відпочине.

— В неї вже аж очі позападали,— відповідала на те Марія Олександрівна.

— Що вдієш, натхнення і апетит, виходить, речі несумісні,— переводив Володя розмову на жартівливий тон.— Усі справжні музиканти з самих нервів зіткані. А Оля із справжніх...

— Так, у неї неабиякий талант,— заяснила очима Марія Олександрівна, яка й сама добре грала.— Я не знаю, чому вона не хоче цілком віддатися музиці. Вчора знову просилася, щоб я відпустила її в Гельсінгфорс. Я, звичайно, не хочу нав'язувати їй свою волю, але, скажу тобі відверто, не розумію: чого вона так рветься стати лікарем? Адже на її очах сумний приклад того, що чекає жінку-лікаря в Росії,— смерть Ані Веретенникової. Вона так само, як оце й Оля, наперекір усьому домагалася медичної освіти. Сестра каже: «Не пускай Олю в медичний, бо буде те, що з моєю Анею». Ой не знаю, що їй робити...

— А я знаю,— тим же жартівливим тоном мовив Володя,— ти її відпустиш. Так само, як відпустила тьотя Анна в свій час свою Аню. А долі людей, мамо, ти це добре знаєш, залежать не тільки від їх професій. Не від освіти. А Оля, я знаю, буде просто нещасною, якщо ти не допоможеш їй здійснити вимріяне — стати лікарем.

— Та якби ж у Росії приймали дівчат в університети, то й мови про все це не було б,— відказала Марія Олександрівна.— А їхати в Фінляндію... Страшно мені відпускати її туди.

— Чого? Мене ж ти відпускаєш.

— Ти ж чоловік,— виправдувалася Марія Олександрівна, хоча в душі вважала Володю ще хлопчиком.

— Далеко не кожен чоловік має такий склад розуму, таку вдачу, як наша Оля,— сказав Володя.— Я, наприклад, не знаю дівчини, крім нашої Олі, якій би так легко давалися такі науки, як математика, фізика, хімія. Ні, їй, мабуть, на роду написано бути лікарем. І вона, я певний, не заспокоїться, поки не доможеться свого. Чи ти іншої думки щодо цього?

— Я, Володю, хочу одного: щоб усім вам було якнайкраще,— відповіла Марія Олександрівна.— Та не від одно-

го мого бажання все це залежить. А Олі я тільки раджу, щоб вона не поспішала, щоб усе обміркувала й зважила. Адже їй ось виповниться тільки сімнадцять.

Зайшла перелякана няня, зашепотіла:

— Приїхав...

— Хто? — здивовано глянула на стару Марія Олександрівна.

— Жених...

— Ходімо, Володю, зустрічати гостя,— встала Марія Олександрівна, вдоволено усміхаючись, бо Марко Єлізаров їй подобався.— А ви, Варваро Григорівно, ставте самовар.

Зайшла няня й до Олі сказати, хто приїхав. Оля так розхвилювалася, ніби то був не Анін, а її наречений. Кинула гру, побігла переодягатися. Зі своєї кімнати вона чула збуджений гомін унизу. Думала: «Як шкода, що Ані нема. Оце б вона зраділа». Вдягнувши найкраще плаття, Оля поправила перед дзеркалом зачіску, підбравши чорні пасма, які завжди вибивалися на скронях, підрівняла чорні, як їй здавалося, ширші, ніж треба, брови. І, помітивши, що її щоки порожевіли, сіла на ліжко, щоб заспокоїтися. Та почувся мамин голос:

— Олю, де ти?

— Тут я! — озвалася Оля, не виходячи з кімнати.

— Бачу, ти вже знаєш, хто до нас завітав,— сказала Марія Олександрівна, зазираючи до кімнати.— Ходімо, я познайомлю тебе з ним.

З першого ж погляду Марко сподобався Олі: дужий, добродушно усміхнений. Голова велика, риси обличчя крупні, чуб буйний. Голос з м'якими басовими нотками. «Мабуть, гарно співає»,— відзначила Оля. Шанобливо, обережно потиснувши маленьку Олину руку, Марко глянув їй у вічі. Погляд той був такий ласкавий, що дівчина мимоволі відповіла на нього піжною усмішкою. Сказала, сама не знаючи, як це у неї вирвалося:

— Я вас таким і уявляла.

— Гм...— гмикнув Марко.— Приємно. А я, правду сказати, думав, що ви... зовсім ще маленька.

— Маленька у нас є! — засміялася Оля.— Вона з Анею в селі. Маняша. А мене зовуть Оля. Правда, я теж,— зміряла високого Марка поглядом,— порівняно невелика. Так що ви не дуже й помилилися.

— То ви грали? — спитав Марко, згадавши, що Аня писала йому: сестра навчається в музичній школі. Оля кивнула головою.— Я довго стояв у дворі, не наважуючись

перервати ті чарівні звуки. Дуже люблю слухати, як хтось грає, а сам...— Марко простяг до Олі свої великі руки.— Бачите, які в мене пальці? На клавішах ледве вміщаються.

Ще кілька хвилин точилася розмова про все, що кому спадало на думку, потім Марія Олександрівна спитала:

— Що то за хутір, про який ви писали?

— Маєток, якщо можна так висловитися, такий: будинок, млин, вісімдесят гектарів землі. Від Самари близько п'ятдесяти верст.

— Це майже так, як і до Кокушкіна,— порівняв Володя.

— Просить Сибіряков за все те вісім тисяч. Думаю, що за сім з половиною віддасть. Мене він добре знає, бо я в нього служив. Про Сибірякова можна довго розповідати, людина він незвичайна. Та скажу коротко: це один із тих багатих диваків, які за все хапаються і нічого до кінця не доводять, а тільки втрачають на своїх прожектах гроші. У Сибірякова їх так багато, що не на одну авантюру ще вистачить. Я домовився: до Нового року він нікому того хутора не продаватиме. Оце і все, що можу сказати. Хіба ще додати, що мені особисто і місцевість, і будинок дуже сподобалися.

— Спасибі вам за клопоти,— ласкаво глянула на Марка Марія Олександрівна.— Хутір той саме такий, який нам треба. Можливо, я з вами поїду, щоб оглянути його. Адже нас тут уже ніщо не тримає, бо Володі не дозволили повернутися в університет.

— А я чув, що всіх помилювали,— сказав Марко, погасивши усмішку на повних губах.— Ті, що були заслані до Самари, вже роз'їхалися...

— Усіх, та не Володю,— зажурено мовила Марія Олександрівна.— І тільки тому, що Сашу...

Голос її затремтів, вона міцно стисла губи, напружено замовкла. Оля підійшла до матері, обняла, тихо, благально зашепотіла:

— Заспокойся, мамусю...

— Я... спокійна,— гордовито підвела сиву голову Марія Олександрівна, спитала Марка: — Ви до нас надовго?

— На тиждень відпросився зі служби,— відповів Марко.— Отже, в межах цього часу...

— Кілька днів тому Аня була в Казані. Я показувала її лікарям. Маємо свідоцтво, що їй необхідно лікуватися...

— Вона захворіла? — занепокоївся Марко.

— Не захворіла, але й не видужала,— мовила Марія Олександрівна голосом, сповненим розпачу.— Все ще в полоні того потрясіння...

— Розумію,— зітхнув Марко, бо знав, що Аня хворіла в тюрмі після страти брата.— І що ж лікарі радять?

— Насамперед їй треба вибратися з села, де немає умов не лише для лікування, а й для нормального існування. Минулої зими намучилися ми в холодному флігелі. Всі переохворіли. Я вже подала прохання в департамент поліції, щоб Ані дозволили хоча б кілька місяців пожити в Казані, послала їй свідоцтво, котре дали лікарі. І якщо відмовлять, то не знаю навіть, що робити. Одну її не можна залишати, і нам усім сидіти в селі ніяк не виходить...

— Може, все-таки дозволять,— невпевнено мовила Оля, аби трохи заспокоїти матір, бо й сама не дуже вірила, що так буде.— Адже їй справді треба лікуватися.

— Не знаєш ти, Олю, тих людей, що сидять у департаменті. А я надивилася... Що, Варваро Григорівно? — побачивши няню в дверях, спитала Марія Олександрівна.— Самовар закипів?

— Давно,— захитала няня головою, поглядаючи на гостя.

— Ходітьте пити чай,— важко підвелася Марія Олександрівна.— В Кокушкіно ви, Марку, поїдете завтра, бо сьогодні я не встигну приготувати для Ані все, що треба.

— Добре, добре,— погодився Марко.

— Володя вас проведе.

— Дякую,— глянув Марко на Володю.

4

Дуже хотілося їй Олі поїхати разом з Марком та Володею до Кокушкіна, але не змогла через готування до концерту. Провідила гостя і брата, сіла за роботу. Та чомусь з голови не виходили думки про Аню. Чи дасть вона згоду, адже сказала, що, поки не відбуде заслання, не вийде заміж, бо не хоче бути тягарем для чоловіка через оте своє невільництво. Добродушний Марко, мабуть, не наполягатиме. Чекатиме ще чотири роки. А якби Аня вийшла за Марка заміж, то їй би дозволили жити там, де живе чоловік, тобто в Самарі. Вони всі могли б туди переїхати, і мамі стало б значно легше. А то вона, бідна, не знає, як зібрати всіх докупи. Треба зробити перерву, погомоніти з мамою. Оля кинула ґрати, пішла вниз, знаючи, що мама в цей час відпочиває в садку.

Та побачила, що на лавочці біля мами сидить тітка Анна, і повернулася назад, знову сіла за рояль.

Невдовзі мама сама прийшла до неї. Постояла поряд, дивлячись через плече на ноти. Оля закінчила грати сонату, запитливо глянула на матір: як, мовляв.

— Дуже добре, — відповіла на той погляд Марія Олександрівна. — Ти збагнула сутність музики Бетховена. Я ось скільки днів уже слухаю цю «Апасіонату» і з однаковою насолодою.

— А мені здається, що я граю дедалі гірше! — плаксиво скривилася Оля. — Жах охоплює від однієї думки, що до концерту залишилося всього шість днів.

— Тобі треба відпочити, — ласкаво обняла дочку Марія Олександрівна. — Ти стомилася, втратила свіжість сприйняття. Це, я знаю, буває зі всіма. Як тобі Марко, сподобався?

— Так, — повеселіла Оля. — Дужий, добротою, ширістю так і світиться. Глянула на його усмінене обличчя і відчула, що сама мимоволі всміхаюся. Ані, з її нервовим характером, я гадаю, саме такого чоловіка й треба. Одною тією усмішкою Марко заспокоюватиме її. Це вже вони з Володею досі в Кокушкіні. Уявляю, як зрадіє Аня, побачивши їх. Хоч трохи заспокоїться, бо нервувала вона й через те, що Марко не приїздив. А він, мабуть, не наважувався. І коли б не оте твоє доручення найти хутір, то й ще б не приїхав.

— Так, він дуже скромний. Я це помітила ще в Петербурзі. Але водночас і енергійний. І якщо ми надумаємо переїжджати в Самару, то на нього можна покластися: все зробить, що треба.

— А ти хіба ще остаточно не вирішила? — пильно глянула Оля в материні очі.

— І вирішила, і ні... Хочеться ж, щоб і ти здобула якусь музичну освіту, а в Самарі немає такої школи, як тут.

— Мамо, коли вже ти завела про це мову, то я скажу тобі відверто: музикою я займаюся лише тому, що не маю можливості зайнятися чимось іншим. Аби даремно не гаяти часу. Мое ж покликання — не музика, а медицина, математика. І тільки тим наукам я можу присвятити все своє життя. Тільки ставши лікарем, я зможу принести людям справжню користь. А музикою лише розважати їх. Якщо ти хочеш зробити для мене добре діло, то відпусти мене в Гельсінгфорс. Шведську мову, обіцяю тобі, я вму, а вивчу. До наступної осені читатиму й розмовлятиму, тільки ти скажи, що відпустиш...

— Ох, Олю...— сумовито заплющила очі Марія Олександрівна.— Якби ж то все тільки від мене залежало. Володю он не пустили за кордон. Боюся, і тобі не дадуть паспорта. Тим більше, що тобі ще й вісімнадцять не виповнилося. Государ, кажуть усі, не схвалює виїзд жінок на навчання за кордон. Нібито наказав, як уже колись було, і тим, що там навчалися, повернутися додому.

— Але ж Фінляндія не Франція, куди мріє поїхати Володя,— доводила своє Оля.— Щоб жити в Гельсінгфорсі, мабуть, не треба і закордонного паспорта.

— Олю, ти так хвилюєшся, мовби я не пускаю тебе,— примирливо всміхнулася Марія Олександрівна.— Я тільки кажу, що треба все з'ясувати, все зважити. Адже не виключено, що, крім шведської мови, треба знати ще й фінську. А чи осилиш ти за рік дві мови? Чи варто їх взагалі вивчати? Чи не краще тоді вже поїхати, скажімо, в Швейцарію, де, знаючи французьку й німецьку, можна закінчити університет? Багато наших жінок, як відомо, одержали дипломи лікарів у Цюріху.

— Я поїду куди завгодно, аби мати можливість навчатися,— запевнила Оля.— І тобі не доведеться за мене червоніти.

— Це я знаю, ти вмієш працювати,— ласкаво глянула на дочку Марія Олександрівна.— І, я повторюю, зроблю все залежне від мене, щоб ти мала вищу освіту.

— Спасибі, мамусю! — Оля поривчасто обняла матір, поцілувала в скроню.— Посидь, посидь тут, я зараз зіграю твою улюблену сонату!

— Ідіть обідати,— гукнула няня, зазирнувши в двері.

— Подождіть, подождіть! — замахала на неї Оля руками. Підбігла до рояля, поспіхом умостилася на круглому стільчику, й кімнату сповнили бурхливі звуки бетховенської музики. Натхненно граючи, Оля кидала погляди на матір, яка зачаровано слухала її...

Три дні Володя і Марко пробули в Кокушкіні. Повернулися в Казань у гарному настрої. Правда, в Маркових очах проглядав смуток, хоча він, як завжди, добродушно усміхався. Володя привіз від Ані листа. Сестра сповіщала, що вона з радістю переїде до Самари, аби тільки вибратися з остогидлого Кокушкіна. Про те, чи вийде вона заміж за Марка, чи ні,— нічого не писала. Мабуть, і далі трималася отого свого: відбуду заслання, а тоді влаштуватиму особисте життя. Дивна вона. «Якби я опинилася в таких об-

ставинах,— думала Оля,— то, не задумуючись, вийшла б заміж. Адже для щастя треба лише одне: бути з коханим».

Виявилось, що у Марка гарний голос. Він знав багато народних пісень, романсів, арій з опер. Після обіду він погодився поспівати. Оля акомпанувала. Одну пісню Марко й Володя проспівали дуєтом, і в них непогано вийшло. Потім засіли грати в шахи, і Марко показав себе досить сильним шахістом. Володя більше партій йому програв, ніж виграв. Усе Марко робив якось безтурботно-весело, і його настрої передався присутнім. І лише тоді, коли виграв у Володі партію, ніяково хмурнів, наче йому соромно було, що переміг, що засмутив партнера. Володя ж помітно гарячкував, хоча й не сердився, коли здавав партію, бо звук перемагати всіх, з ким грав.

— Добре ви граєте! — визнав Володя.

— Та що там,— зневажливо махнув рукою Марко.— В Самарі є присяжний повірений Хардін. Отой справді добре грає! Перемагав навіть Чигоріна. Хочете, Володимире Іллічу, спробувати свої сили з ним? Я можу влаштувати вам матч листовно.

— Дуже був би вдячний,— зацікавився Володя.— Гра з сильнішим — найкраща наука.

— Записуйте перший хід і давайте мені,— запропонував Марко.— Я передам Хардіну, а далі вже користуватиметеся поштою. Вам доводилося грати листовно?

— Ні. Читав тільки про такий спосіб, розбирав надруковані в газетах партії, що були зіграні торік між нашими шахістами й англійськими. Чигорін брав участь у тому матчі. А Хардін виступав у офіційних матчах?

— Ні, він вважає гру розвагою. Але той же Чигорін визнає його за кращого шахіста Росії.

— Ви з ним грали?

— Так. Але вдавалося, і то не часто, звести партію тільки на нічию.

— Цікаво, цікаво! — азартно потер руки Володя.— Я готовий позмагатися з таким майстром! Ось вам мій перший хід.— Володя подав Маркові папірця.— З нетерпінням чекаю відповіді.

Після повернення з Кокушкіна Марко пробув в Ульянових лише один день. Володя і Оля провели його на пристань. Пароплав, на який Марко взяв квиток, запізнювався, і вони години зо три гуляли по набережній.

День стояв теплий, сонячний. Марко розповідав усілякі смішні історії, яких знав безліч. Сам спалахував таким гучним сміхом, що Оля мимоволі здригалася. Думала, дивлячись на нього: «Ну й голос!»

— Оце вже, мабуть, наш пливе,— побачивши пароплав, що наближався до пристані, сказав Марко.— Точно, він, бо, чуєте, не гуде, а мовби кричить: «Рятуйте!» А люблю я, знаєте, пароплави. І саме такі: старенькі, вщент набиті всіляким людом. Пливеш і ніби краплину Росії бачиш... Ні, знову не наш. Доведеться, мабуть, іще одну ніч у Казані ночувати.

— Марку Тимофійовичу, ви добре знали нашого Сашу? — спитала Оля, бо Марко за весь час, певно, не бажаючи чіпати ту болючу тему, не згадав загиблого брата.

— Ми були друзями,— нахмурих широкі брови Марко.— Але, як і Аня, я абсолютно нічого не знав про підготовку замаху. Коли ж Олександра Ілліча заарештували, то й до мене прийшли з обшуком. В його записнику було моє прізвище. Нічого, звичайно, не знайшли, а все-таки посадили. Через кілька днів випустили. Але, як це у нас водиться, занесли до чорних списків. Куди не поткнуся на службу, відповідають: губернатор викреслив із списку, губернатор не затвердив, губернатор не радив... А губернатор робить те, що йому наказує міністр. Що-що, а переслідувати неблагоннадійних у нас уміють. Це, мабуть, єдине, чого весь світ може у нас повчитися. О, ще один кричить: «Рятуйте!» Якщо вже й цей не наш, то доведеться повернути квиток.

— Ні, це, схоже, наш,— сказав Володя, приклавши долоню козирком до лоба.— На палубі багато люду.

Причалив справді той пароплав, якого чекали. Пішли до трапу. Постояли там, поки розмаїтий натовп пасажирів — більшість простого люду — вивалив на берег; поки всі ті, хто мав пливти до Самари, товплячись на вузькому, хиткому трапі, пропхалися, з гамором і лайкою, на пароплав.

Марко глухо забасив:

— Пора, на жаль, прощатися...

Він скинув капелюха, і вітер розвіяв його густого чуба. Марко відкинув пасмо з лоба, обережно підставив широкую долоню під маленьку Олину руку, яку вона простягла йому, підніс до губів. Оля, якій ніхто ще не цілував руки, спаленіла. І, бажаючи приховати ніяковість, силувано всміхнулася.

Володі Марко так міцно потиснув руку, що в того брови від болю пересмикнулися.

Трап заскрипів під Марковою ногою. Матрос, який стояв біля трапу, провівши Марка захопленим поглядом, похитав головою: могутній, мовляв, чоловік.

Як тільки всі пасажери зійшли на пароплав, він відразу ж рушив. Володя і Оля стояли на пристані, поки Марка не стало видно.

5

В кінці серпня до Казані приїздив міністр народної освіти Делянов, і Марія Олександрівна пішла до нього. Делянов зустрів її похмуро. Сказав, що зараз ніякої відповіді на її прохання дати не може, бо не знає суті справи. Але зробіть, мовляв, усе, що в його силах. Марія Олександрівна знала, що Делянов належав до тих чиновників, які обіцяють допомогти, аби тільки випровадити прохачів з кабінету. І все-таки в душі жевріла надія, бо взяв же прохання. А в середині вересня Марію Олександрівну викликали в міську поліцію, там показали відповідь на її прохання. В тому документі сповіщалося, що пан міністр зволив відхилити прохання про прийняття Володимира Ульянова в один з університетів імперії. Марія Олександрівна в тому проханні писала, що, коли «вважатимете за незручне дозволити моему синові Володимиру повернутися знову в Казанський університет, то дозвольте йому вступити в один з російських університетів: Московський, Київський, Харківський або Дерптський». Відмова дозволити Володі продовжувати навчання навіть у Дерптському університеті, куди, як правило, приймали всіх неблагонадійних студентів, показала Марії Олександрівні, що в Росії перед її сином наглухо зачинені двері всіх навчальних закладів. Це був для неї такий удар, що вона аж захворіла: щеміло серце, від болю розколювалася голова. Володя відчував себе винним перед матір'ю, бо через нього ж вона так перехвилювалася. Заспокоюючи її, казав:

— Вищу освіту я здобуду! І не пізніше, ніж ти, з ким я починав навчатися.

— Олю, накапай, будь ласка, мікстури,— Марія Олександрівна випила ложку ліків, скривилася, як від зубного болю.— Я знаю, що ти, Володю, доможешся свого. Це єдине, що мене втішає... Прикро, що я, Олю, не можу піти на концерт, послухати тебе.

— Я ж дома усе грала,— сказала Оля, щоб заспокоїти матір, бо й сама була дуже засмучена.— Ти все чула.

— Дома не те... Та нічого, це ж не останній концерт...

З Олеєю на концерт пішов Володя. Поки добиралися до школи, гомоніли про що завгодно, — жваво й весело, — тільки не про Олин виступ, хоча обое лише про нього й думали. А коли зайшли в Олин клас, Володя, допомагаючи їй роздягнутися, тихо спитав:

— Ну, як почуваш себе?

— Нічого, — всміхнулася Оля самими губами. — Під серцем тільки наче туго-туго натягнута струна. Здається, я навіть чую, як вона дзвенить. Та нічого, — труснула вона головою. — Мені тільки перші акорди взяти, а потім усе, крім музики, зникне. Ходімо зайmemo місце.

— Ти хіба в залі сидітимеш?

— Я прийду до тебе після виступу.

Публіки було вже багато, більшість учні школи. І Володя зайняв два стільці біля стіни. На Олин стілець поклав газету, яку купив по дорозі. Серед публіки ніяких Володиних знайомих не було, і він нетерпляче совався на стільці, бо здавалося, що надто довго не відкривалася завіса. Хотілось проглянути газету, але незручно було, бо, відчував, повернув би тим до себе увагу. Публіка, схоже, була така, яка не бере і в руки газет, не те що читає їх. «Що ж вони тягнуть!» — почав нервувати Володя. Та ось — нарешті! — зелений оксамит завіси хитнувся, важко, неохоче розсунувся. На сцені — рояль. Старенький, пошарпаний, як і весь той інструмент, на долю якого випадає служити учням. Гул у залі стихає, на авансцені з'являється дівчина (мабуть, учениця школи), оголошує уривчастим від хвилювання голоском:

— Бетховен. «Апасіоната». Виконує Оля Ульянова.

За спиною Володя чує шепіт:

— Чи не сестра страченого?

— Вона.

— О-о...

На сцені, напружено всміхаючись, з'являється Оля. Несміливо, мовби переборюючи внутрішній опір, іде до рояля. Сідаючи на чорного стільчика, сліпо глянула в залу. Вмостилася, зіщулилась, — стала ще менша, — наче оте пташеня перед першим польотом. Завмерла, схилившись над клавішами. Напруження сестрине настільки передалося Володі, що він теж мимоволі нагнувся, затамував подих. «Забула початок, чи що?» — зі страхом подумав Володя, бо здалося, що сестра надто довго не починає грати. І тієї ж миті побачив, як маленькі Оліні руки пурхнули вгору і впали

на клавіші... Музика, що вирвалася з-під її пальців, штурмовою хвилею вдарила Володі в груди, він полегшено відкинувся на спинку стільця...

І так увесь час, поки Оля грала, Володя, здавалося йому, через музику сприймав її почуття, жив тими почуттями. Нахилилася вона над клавішами, стискалася в грудочку — мимоволі нахилився й він, втягав голову в плечі. Випростувалася вона, струшувала головою так, що її товста, довга коса перелітала через плече, відкидався і він назад. Завмирала, обережно, ніби вони були страшенно гарячі, торкаючись тремтливими пальцями клавішів, затамовував подих і він. А коли Оля, узявши останній акорд, знесилено опустила руки й кволо схилила голову, він відчув оту її солодку змореність, бо нею було наліто і все його тіло. Мертва тиша, що мить запанувала, вибухнула бурхливими оплесками. Оля здивовано, ніби ті оплески розбудили її і вона не могла збагнути, де вона, що з нею, повернула голову до залу. «Браво!» — крикнув хтось дзвінким голосом. Оля злякано підхопилася від тогo крику. Оплески спалахнули з новою силою. Оля розгублено, силувано всміхнулася і, вклонившись, стрімко пішла за лаштунки.

Оплески вшухли, Володя почув за сипною знайомий жіночий голос:

— От вам і сестра страченого.

Домовлялися, що Оля після виступу прийде до Володі, але вона не з'являлася. Ось і перерву оголосили, а її немає. Володя занепокоївся, не знав, що йому робити: сидіти й чекати чи йти шукати? Раптом побачив: Оля визирнула з-за опущеної завіси. Побачила, мабуть, його, весело всміхнулася. Все в неї, значить, гаразд, приблизить. Якісь справи затримують. Непередбачені. Вона показала, щоб він не хвилювався. Треба відсидіти ще одне відділення концерту самому. Нуднувато, бо більшість виступів надто вже учнівські. Краще за Олю ніхто поки що не грав. Може, в другому відділенні хтось її перевершить. Казала Оля, що є учениці, котрі чудово виконують твори і Бетховена, якого вона грала, і Моцарта...

Коли пролунав уже третій дзвінок, Оля, сяючи від щастя, розчервоніла, прибігла до Володі. Поспіхом усілася — вже оголошували виступ, — притислася плечем до братового плеча, пильно, запитливо глянула йому в очі. Погляд її чорних очей питав: «Що ти скажеш?» Володя нахилився до її вуха, наполовину затуленого чорним волоссям, шепнув:

— Я в захопленні...

Оля вдячно заплющила очі, ковтнула клубок сліз, що знову, як і там, на сцені, коли вона почула бурхливі оплески, підкотився до горла. Поклала гарячу руку на Володину, тихо мовила:

— Все. Слухаємо...

Після концерту їм не хотілося відразу повертатися додому, і вони пішли блукати по місту. Кінець вересня був ще теплий, поривами налітав вітер, і з дерев падало, кружляючи, пожовкле листя. Воно шурхотіло під ногами. Та Володя й Оля не помічали того сумного шепоту осені, у них був весняний настрій.

— Ти незрівнянно краще грала, ніж дома,— ділився Володя своїми враженнями.

— Я це й сама відчула. Позначилося, мабуть, оте магічне: сцена, публіка...

— Звичайно.

— Стан був дивний: коли йшла по сцені до рояля, здавалося, що в голові все переплуталось. Точнісінько так, як було в гімназії на екзаменах! — засміялася Оля.— А взяла перший акорд, і пальці побігли, ніби без усякої участі пам'яті. Здавалось, звуки народжуються не в струнах, а в моїй душі, і тільки відлушують десь у роялі. Дивне відчуття, правда?

— І зветься воно талантом,— ласкаво глянувши на свою маленьку, чорнооку, щасливо сяючу сестру, мовив Володя.— Правда?

— Можливо...— засоромлено опустила очі Оля.— А ти хвилювався?

— Наче сам грав! І весь час шкодував, що мами не було.

— То ходімо додому, бо вона вже давно чекає нас.

— Ходімо.

6

У Казані міністр народної освіти Делянов був п'ять днів. Після того, як він поїхав геть, не давши відповіді на прохання Марії Олександрівни, стало зрозуміло, що Володі не дозволять продовжувати заняття в університеті. А тому, не чекаючи офіційної відмови, Володя подав прохання на ім'я міністра внутрішніх справ. Він писав: «Для здобування засобів до існування і для підтримки своєї сім'ї я маю найпекучішу потребу дістати вищу освіту, а тому, не маючи можливості дістати її в Росії, маю за честь уклінно просити

Ваше Сіятельство дозволити мені виїхати за кордон для вступу до закордонного університету».

За кордон треба було їхати якомога швидше, щоб не втратити року, навчання скрізь уже розпочалося. І Володя — а з ним і Оля — з нетерпінням чекали кожної пошти. Та минули дні, тижні, ось уже кінчався й вересень, а на Володню прохання відповідь не надходила.

Володя нервував, але приховував те від матері, щоб не засмучувати її ще більше, а Олі, з якою ділився своїми думками, казав:

— Страшенно неприємна ситуація! Адже вони можуть і рік не відповідати. І головне: більше ні до кого звертатися.

— Може, ще одне прохання написати? — радила Оля. — Те могло десь і загубитися в канцеляріях.

— О ні! В департаменті поліції ніщо не губиться.

— А на нашій пошті хіба не могли перехопити? — питала Оля, якій здавалося, що прохання не дійшло до тих, кому Володя писав. — Слідкують же за кореспонденцією. Про це й Аня казала.

— Гаразд. Почкаю ще тиждень і пошлю нове прохання. А може, навіть і поїду в Петербург, піду на прийом до міністра.

— А що це дасть? — скептично посміхнулася Оля. — Свій приклад: зустріч мами з міністром народної освіти.

— От чортівня! — з відчаєм вигукнув Володя. — Якесь зачароване коло.

Нарешті Володя одержав повідомлення, в якому значилося, що поліцеймейстер запрошує зайти до нього. Отже, на його прохання є відповідь. Може, все-таки видадуть закордонного паспорта, коли викликають? Про відмову могли б і в цьому повідомленні сповістити. Треба порадитися з Олею. Шкода, що мама поїхала до Кокушкіна, вона так чекала цієї відповіді. Володя вже розігнався йти до Олі, та почув, що вона почала грати. Повернувся в свою кімнату, бо дотримувався правила не заважати, коли сестра працює. Але в кімнаті не сиділося. Він пішов до Миті. Мама, їдучи в село, наказувала, щоб наглядав за навчанням брата, допомагав. Виявилось, що Миті вдома немає: няня послала його до Веретенникових. Володя вийшов у садок перед будинком, сів на запорошену опалим листям лавку. Швидко промайнуло літо. Минув уже рік, як він приїхав до Казані. Його однокурсники слухають лекції на другому курсі університету, а він... Та нічого, аби тільки дали закордон-

ний паспорт. Він швидше за всіх отих вірнопідданих здобуде вищу освіту.

— Володю, чого ти сидиш один? — гукнув Митя, повертаючись додому з якимсь пакунком.

— Чекаю тебе, — усміхнувся Володя. — Чи ти вже й без мене всі уроки виконав, що гуляєш?

— Та це няня причепилася: «Збігай до Веретенникових за липовим цвітом», — насупився Митя, бо домашніх завдань іще не виконав. — Вона ж, знаєш, чай п'є з оцим...

— Ну, віддавай їй, та подивимося, що ти там зробив, — лагідно мовив Володя. — Ні, підожди, Митю! — зупинив брата, почувши, що Оля перестала грати. — Я ось поговорю з Олею, а потім прийду до тебе.

Побачивши брата, Оля здивовано звела чорні брови: ніколи він не приходив до неї під час занять. Значить, щось незвичайне трапилось. Вона підхопилася, пішла йому назустріч, пильно й запитливо дивлячись на нього.

— Вибач, Олю, що відірвав од занять. Мама немає, а крім тебе, ні з ким порадитись. Ось, — Володя подав Олі повідомлення, — викликає поліцейстер. Мабуть, є відповідь на мое прохання. Після обіду піду до нього.

— Я з тобою! — благально глянула на брата Оля. — Можна?

— Звичайно! — погодився Володя і жартівливо додав: — Арештують, то знатимеш, куди приносити передачі.

— А що, коли справді дадуть паспорт? — не звернула Оля уваги на братів жарт. — Ти відразу ж і поїдеш?

— А чого мені чекати? Щоб передумали та не пустили?

— Куди поїдеш?

— Мабуть, у Францію, бо треба ж і свій катар підлікувати. Насточортів він мені, і лікарі кажуть, що у Вішах найкращі води. Та й мама, ти знаєш, відпускає мене з умовою, що я лікуватимуся.

Після обіду Володя й Оля пішли в канцелярію поліцейстера. Оля знала вже туди дорогу, бо торік одержувала там повідомлення із Шліссельбурзької фортеці про те, що речі страченого Олександра Ульянова пішли на покриття судових витрат. (Повідомлення те надійшло на ім'я Марії Олександрівни, а що вона була в Кокушкіні, то одержала Оля). Оля провела брата до будинку, сказала, що почекає його на вулиці.

— Я сидітиму на оцій лавочці.

— Добре.

— Ну, Володю, як перед екзаменом: ні пуху...

— К чорту! — махнув рукою Володя.

Годинника в Олі не було, і вже перші хвилини після того, як Володя зник за дверима канцелярії поліцмейстера, здалися довгими. Вона то сідала на лавку, то вставала й ходила стежкою, устеленою опалим листям, не помічаючи тої осінньої краси, бо не зводила очей з чорних дубових дверей, за якими зник Володя. І щоразу, як ті двері повільно — були страшенно важкі — відчинялися, серце в Олі зупинялось. Ні, знову не Володя. І це не він... А що, як справді заарештували? Та ні. Арештували б, як торік, дома. Не чекали б, поки він сам прийде до них. Хоча Аня казала, що після того, як Володя поїхав в Казань, до неї приїздив лаїшивський справник, розпитував, де брат. Казав, що скаржитиметься на нього за те, що самовільно поїхав із села. (Справник написав скаргу, але йому відповіли: «Ульянов має право проживати в Казані без особливого на те дозволу»). Може, не заарештовуючи, запропонують негайно повернутися до Кокушкіна? Ото буде нещастя... А, ось він! Оля не пішла, а побігла назустріч братові. Та, побачивши його гнівно насуپлені брови, розчервленіе обличчя — так Володя червонів лише тоді, коли страшенно чимось обурювався, — наче спіткнулася, зупинилася.

— Негідники! — гнівно кинув Володя, озирнувшись на канцелярію поліцмейстера. — Я йому так сказав: «Це свавілля! У вас немає ніяких підстав не пускати мене за кордон!» А він, як папуга, своє твердить: «Маю наказ, розпішіться, що читали...»

— Від кого ж той наказ? — спитала Оля, зрозумівши, що братові не дали закордонного паспорта.

— Каже, від губернатора.

— То, може, тобі піти до губернатора?

— А він скаже, що має наказ від міністра. Адже я не до губернатора, а до міністра звертався. Ні, це вже все: треба придумувати якийсь інший хід.

— Який? — пильно глянула на брата Оля, намагаючись збагнути, який же ще можна придумати хід, щоб одержати дозвіл на виїзд із Росії.

— Нелегально перейти кордон! — рішуче махнув рукою Володя.

— А... мама? — злякалась Оля. — Погодиться вона?

— А ти як думаєш?

— Не знаю... — відповіла Оля, помовчала, потім додала, не бажаючи кривити душею: — Боюсь, що ні. Адже, нелегально перейшовши кордон, ти вже не повернешся...

— Голова йде обертом від цього кружляння по зачарованому колу.

— Це вони тобі мстять за Сашу! — зробила висновок Оля. — Так, за Сашу, бо всім, кого виключили разом з тобою, дозволили повернутися в університети. Те ж саме буде, мабуть, і зі мною, коли я, якщо настане час, проситиму закордонний паспорт. Це кат-цар усім нам мститися. Шкода, що Саша не вбив його! Невже не знайдуться люди, які його знищать?

— Поживемо — побачимо, — ухильно відповів Володя. — І додому ноги не несуть. Добре, що хоч мами немає. А відчуття точнісінько таке, як було, коли мене замкнули в камері тюрми.

Оля не помилялася: цар пильно слідкував за Ульяновичем. В листі губернаторові Казані директор департаменту поліції писав: «Колишній студент Казанського університету Володимир Ульянов звернувся до пана міністра внутрішніх справ (а міністр доповів про те цареві) з клопотанням про те, щоб йому дозволили виїхати за кордон для вступу до одного з закордонних університетів. Не вважаючи з свого боку за можливе задовольнити клопотання Ульянова, маю за честь уклінно просити Ваше Превосходительство закордонного паспорта йому не видавати і дати наказ повідомити його, що Департамент поліції вважає його виїзд за кордон передчасним. Разом з цим уклінно прошу Ваше Превосходительство в разі виїзду названого Ульянова з Казані сповістити Департаменту, куди саме він виїхав, і повідомити безпосередньо від себе відповідного губернатора про невидачу йому паспорта».

7

П'ятнадцятого жовтня Аня писала своїй подрузі: «Перш за все сповіщаю вам приємну новину: я в Казані, куди мене пустили на чотири місяці лікуватися від нервової хвороби. Дуже приємно, що зиму можна провести разом. Переїхала днями з сестричкою й насолоджуюсь теплом, чистотою й затишком після нашого селянського приміщення. Я почуваю себе значно бадьоріше цієї осені, ніж раніш». Переселення Ані, а разом з нею й Маняші, те, що вся родина нарешті зібралася до купи, приглушили гіркоту відмови Володі у виїзді за кордон. Та Марії Олександрівні, хоч вона й погоджувалась відпустити його, не дуже хотілося, щоб він їхав з Росії. Адже йому всього вісімнадцять років. Жевріла

надія: може, дозволять повернутися в якийсь університет. Не навик же та заборона. У відмовах пишуть: передчасно...

— Бачу, діти, що нам треба тікати з Казані,— ділилася своїми міркуваннями Марія Олександрівна, коли всі чаювали за столом.— І якщо Марко Тимофійович домовиться з тим Сибіряковим, то я негайно поїду оглядати хутір.

— А коли ж ми поїдемо? — поцікавився Митя.

— Якщо, Митю, ми й поїдемо, то ти залишишся у тьоті Анни і закінчуватимеш навчання,— засмутила Марія Олександрівна молодшого сина.— Серед навчального року я тебе в іншу гімназію переводити не буду.

Митя невдоволено насупився.

— Митю, я з тобою залишуся,— сказала Маняша, якій шкода стало брата, котрий був її найближчим другом.— Правда, мамо?

— Не будемо про це поки що говорити, бо, може, складеться зовсім не так, як планується,— відповіла Марія Олександрівна.— Олі ось теж треба закінчити школу.

— У мене заняття до першого травня,— нагадала Оля.— А пароплави раніше не підуть. Так чи ні?

— Навігація починається з першого,— відповів на Оліне запитання Володя.— А до Самари добиратися найкраще пароплавом. Отже, будемо чекати весни. Рівно півроку.

— Боже, як довго! — з таким кумедним відчаєм сплеснула руками Маняша, що всі мимоволі всміхнулись.— Умерти можна!

— Аню, ти нагадай Маркові, що я чекаю відповіді,— прохала Марія Олександрівна дочку.

— Я вже йому написала,— опустила очі Аня, бо завжди піяковіла, коли заходила мова про її нареченого.— Гадаю, днями буде відповідь.

— То було б добре, пароплави ще ходять,— сказала Марія Олександрівна.— Я відразу ж поїхала б подивитися хутір, бо якщо вже купляти, то зараз.

Від Марка справді невдовзі надійшов лист. Він сповіщав, що з Сибіряковим про все домовився: хутір з млином, землею можна купувати. Правда, млин відданий в оренду до нового року. Та то не біда: Сибіряков дасть орендарю відступного, якщо дійде до продажу, бо він зацікавлений якомога швидше позбутися своїх маєтків у Самарській губернії. Всю свою діяльність невгамовний дивак-золотопромисловець переносить на Кавказ, де купив землі. Марія Олександрівна, не відкладаючи, щоб устигнути повернутися пароплавом і назад, поїхала до Самари. Повернулася

відтіля задоволена: хутір їй сподобався. На Марка оформили доручення, послали.

Самарський губернатор з цього приводу доповідав у департамент поліції: «Дійсний студент, що служить в С.-Петербурзькій казенній палаті канцеляристом, Марко Тимофійович Єлізаров за дорученням брата і сестри Ульянович — родичів страченого державного злочинця Ульянова — купив у землевласника Костянтина Михайловича Сибірякова ділянку землі (поблизу села Алакаєвка) в кількості 83 десятин і млин за 7500 карбованців. Млин цей орендує селянин Казанської губернії Олексій Євдокимов. Із власників купленої садиби в село Алакаєвку ніхто ще не прибув».

Виконав Марко й свою обіцянку щодо налагодження гри в шахи Володі з Хардіним. Надійшло вже кілька листівок із Самари. Володя, Оля, яка непогано грала в шахи, Митя, одержавши новий хід Хардіна, розставляли фігури на шахівниці й жваво обмірковували, як краще відповісти. Коли ж нарешті Володя робив хід, відсилав його Хардіну, починали вгадувати, як той відповість. Знову по кілька разів розставляли фігури, Оля грала за Володю, Володя — за Хардіна. Але, правду сказати, рідко вгадували, який із Самари надійде хід. Особливо хитрі ходи робив Хардін у міру того, як партія наближалася до кінця. Та й Володя, маючи час на обмірковування, не залишався в боргу: він примушував Хардіна посушити голову і над його ходами.

— Ну-с, подивимося, куди він тепер піде! — потираючи руки і весело, азартно поблискуючи карими очима, казав Володя, знайшовши, як йому здавалося, гарну відповідь на хід Хардіна. — Як ти думаєш, Олю?

— Ти знаєш, я не можу збагнути, як Хардін виплутається з цієї складної ситуації, — не відриваючи погляду від шахів, мовила Оля. — Схоже, що ти, Володю, виграєш.

— Подивимося... — невпевнено відказав Володя. — Сьогодні піду в клуб, запропоную цю загадку. Там є добрі гравці.

У шахматному клубі, який відвідував Володя, ніхто не знайшов виходу з матової ситуації. Дійшли висновку, що Володя партію виграв.

З великим нетерпінням чекали ходу з Самари. Нарешті поштар приніс листа від Хардіна. В кімнату до Володі прийшли навіть Аня і Марія Олександрівна, бо всіх цікавило: хто виграв? Поспіхом Володя й Оля розставили фігури. Зробили хардінський хід і... здивувалися. Хід той був, як здавалося, зовсім безглуздим. Перший його про-

коментував швидкий на відповіді Митя, переможно вигукнувши:

— Тепер йому кінець!

— Дивно,— знизала плечима Оля.— Ніколи б не подумала, що він так походить.

Володя довго напружено-замислено мовчав, схилившись над шахівницею, потім різко відкинувся на спинку стільця, процідив крізь зуби:

— Н-да... Це гравець! Він примушує мене, уникаючи втрати пішака, ходити слоном сюди. А як тільки я цей хід роблю,— не віддавати ж пішака! — він нападе на мого ферзя і виграє партію.

— І нічого він не виграє! — обурено заперечив Митя.— Ти підеш ось сюди...

— У тебе, Митю, він не виграє,— сказав Володя з помітною ноткою доброзичливої глузливості в голосі.— А в мене обов'язково виграє... Більш того, цей його безглуздий хід і є, здається, виграшний. Боюсь, що доведеться здати партію. Як ти, Олю, гадаєш?

— Поки що я не бачу задовільної відповіді. Та поспішати нікуди. Треба подумати...

— Знайти б отакій безглуздий хід, який він зробив! — сказав Володя, не одриваючи погляду від шахівниці.— Може, отак відповісти? Е, ні! Тут він виграє мого коня...

Кілька днів Володя і Оля розставляли фігури, перебирали варіанти відповіді Хардіну, нарешті Володя дійшов невеселого висновку:

— Партія програє... Так треба і відповісти, бо інакше я потраплю в смішне становище. А гра була страшенно цікава й повчальна. Запропоную зіграти ще одну партію, може, погодиться. Адже я все-таки чинив досить упертій опір. І знаєш, де я припустився помилки? Коли поміняв коня на слона. Якби я... Давай повернемося до тої ситуації... Так. А тепер дивись, я ходжу пішаком сюди. Він змушений захищати туру або нападати на мою... А проте він би міг і не так відповідати мені. Міг би зробити ще якийсь отакій, на перший погляд, безглуздий хід. Ну, якщо погодиться на другу партію, то буду обачнішим. Ні, це гравець! Переїдемо до Самари — неодмінно познайомлюся з ним.

Увесь день Володя сидів у своїй кімнаті й працював. Перерву робив тільки тоді, коли його кликали їсти. Вечора-

ми ж ішов у шаховий клуб. Останнім часом він, як сказав Олі по секрету, відвідував гурток, в якому читали твори Маркса. Гуртків у Казані було кілька, організував їх якийсь Микола Федосеев, котрого торік виключили з гімназії.

— Федосеев та його друзі мають чудову бібліотеку нелегальної літератури,— розповідав Володя.— Обіцяли й мені дещо дати.

— Коли? — допитувалася Оля, бо всі ті нелегальні книжки, які приносив Володя додому, читала й вона.

— Днями. Справа в тому, що я прошу в них «Капітал» Маркса, а його хтось узяв і не повертає. Як тільки поверне, відразу ж мені дадуть ту книжку. Я про неї стільки вже чув захоплених відгуків, що не можу дочекатися, коли візьму її в руки.

— Якою мовою та книжка?

— Російською. Переклад єдиний. Зроблений десь п'ятнадцять років тому. Кажуть, треба мати добру підготовку з політекономії, щоб зрозуміти її. Ну, ось візьмемо подивимося, вчитаємо ми її чи ні.

— Вчитаємо! — самовпевнено сказала Оля.

— Найважчий перший розділ,— вів далі Володя, запаливши цигарку.— А далі читається вже значно легше.

— Володю, мамі дуже не подобається, що ти палиш.

— Бачу,— нахмурих брови Володя.

— Боїться вона за твоє здоров'я,— виправдувала матір Оля, бо вважала, що Володя має право палити, як усі хлопці його віку.— Просила навіть мене, щоб я на тебе вплинула...

— Впливай,— посміхнувся Володя, пихнувши димом.

— Я сказала, що ти мене не послушаєш. Та, відверто, й не бачу в тому курінні такої небезпеки, яку бачить мама.

— Всі мами хвилюються, коли їхні сини починають палити,— мовив Володя.— Бо і на дорослих дітей дивляться, як на маленьких. Чого мама роздумує: пускати тебе в Гельсінгфорс чи не пускати? А того, що вважає тебе маленькою, безпомічною. Так чи ні?

— Так,— сумовито закивала головою Оля.— І я їй прямо сказала: якщо не поїду в Гельсінгфорс, то кудись в інше місце, а сидіти склавши руки не буду. Хоча, Володю, треба нам і її зрозуміти: поїхали з дому Саша і Аня, і он що трапилось... Вона й боїться. Тим більше, що не минуло ще й року, як Сашу стратили.

— Вона мені кілька разів казала, що Саша не палив,— мовив Володя так само похмуро.— Але ж я не можу бути точнісінько таким, як Саша. Якщо я буду точнісінько таким, то кину палити й почну готувати замах на царя! А я вважав і вважаю, що терором нічого не можна домогтися! Дивувався і дивуюсь, як цієї простої істини не розумів Саша, будучи таким високоосвіченим. Ну, ми од цигарок перейшли до бомб,— осміхнувся Володя, затоптавши цигарку.— А мамине хвилювання, скажу тобі, мені страшенно непрємне. Та, гадаю, вона з часом заспокоїться.

— Боюсь, що ні. Якийсь лікар сказав їй, що нікотин шкідливіший для шлунка, ніж для легенів. І мама думає, що оте загострення твого катару йде від куріння.

— Дурниці! — махнув рукою Володя, досадливо поморщившись.— І не будемо про це говорити! Та мені вже час іти на зібрання гуртка. Сьогодні, може, пощастить узяти «Капітал».

— Ти пізно повернешся?

— Як завжди.

— Якщо візьмеш ту книжку, то зайдеш до мене?

— Неодмінно.

Та минув і тиждень, і місяць, а Володя все не міг, як він казав, упіймати той невловимий «Капітал». Первував, обурювався:

— Чорт знає що! Кажуть, ніби той, хто взяв книжку, повіз її в село і залишив там, бо йому здалося, що за ним слідкують. Передмову тільки й прочитав. Заспокоюють мене тим, що далі він і не читатиме, бо то горішок йому не по зубах. А в село він уже поїхав, через кілька днів має повернутися. Якщо знову не перелякається уявних своїх ворогів, то, може, привезе книжку. А поки що мені дали «Наші незгоди». Поглянь, як зачитана ця книжечка. Видана в Женеві. Автор — Георгій Плеханов, один із керівників групи «Визволення праці». Книжку цю не всі радикали сприймають однаково: одні лають її, інші — у величезному захопленні від неї. Та це й зрозуміло, бо Плеханов піддає гострій, як сказали мені ті, хто читав книжку, критиці народовольців і народників з позицій марксизму. А що сам Плеханов був народником, то колишні його однодумці називають його ренегатом. Кажуть, ніби він опльовує все святе.

— Ой як цікаво! — загорілися чорні Оліні очі.— Будемо вголос читати?

— Олю, це не «Пошехонська старовина» Щедріна, яку

ми читали вголос,— із помітним докором зауважив Володя.— Це архінезаконна книжка. Крім тебе та, може, Ані, якщо вона побажає, я нікому з своїх не можу навіть показати її.

— Ну, мені ж не доводилося ще такі книжки...— зніяковіло мовила Оля.— Ти мені даси, коли сам прочитаєш?

— Так. А вечорами, коли вже всі підуть спати, можемо й вголос перечитати деякі місця, обміркувати найцікавіше. Мами, бачу, немає дома?

— Пішла до тьоті Анни.

— Аня допомагає Маняші?

— Ти чув, як вона знову кричала на малу?

— Біда,— спохмурнів Володя.— Я вже казав мамі: якщо Аня не може спокійно вести заняття через свої хворі нерви, то хай на місяць чи два припинить їх. Частину уроків я візьму на себе. Не погоджується, боячись образити Аню.

— Я мамі теж казала, обіцяючи, що буду займатися з Маняшею. Не погодилася. Я розумію її: вона боїться, що Аня, позбавлена можливості готувати Маняшу до вступу в гімназію, відчує себе нікому не потрібною, зовсім хворою, і хвороба ще посилиться. Те, що Аня допомагає малій, каже мама, заспокоює її, вона не так нервує, не так впадає в розпач.

— Що ж, це слушно,— погодився Володя.— Маняшу тільки шкода, адже їй, малій, доводиться витримувати оті спалахи хворих сестриних нервів.

З другого поверху знову долинули роздратовані Аніні вигуки. Щось Маняша зробила не так, як треба. Оля підхопилася:

— Піду заспокою її.

— Може, вдвох? — запропонував свою допомогу Володя.

— Ні, я сама,— відмовилася Оля. Вона знала, що, коли приходив Володя заспокоювати Аню, та ще більше нервувала, соромлячись перед братом отої своєї нестриманості.— Я тобі не заважатиму, якщо пограю, щоб музикою відволікати Аню від занять?

— Ні, твоя гра мені ніколи не заважає,— широко відповів Володя. Він справді якось і чув сестрину гру, і працював, мовби не помічаючи її.

Коли Оля зайшла до сестри, то побачила, що Аня і Маняша сиділи, обнявшись, уже помирилися, всміхались крізь сльози. Аня, помітивши сестру, злякано підхопилася, хворобливо поморщилася, глухо мовила:

— Бачиш, яка я стала божевільна? Жах! Сама себе ненавиджу, а немає сил стриматися. Кожна помилка виводить мене з рівноваги. Ні, я бачу, кінчу тим, що збожеволю! Мені навіть сни якісь страхотливі сняться. Всю ніч верзеться щось дике, а прокинувся — нічого не пам'ятаю. І відчуття таке, наче я не дома, а в тюремній камері. Чую за стіною Сашині кроки. А то моє серце так гупає... Маню, йди гуляй, на сьогодні вже досить. Я і так замучила тебе. Володя дома? — спитала Аня, коли Маняша, рада, що сестра відпустила її, миттю зникла з кімнати. Оля хитнула головою. — Він теж усе чув? — Оля знову хитнула головою. — І осу-джує мене? Скажи, тільки щиро!

— Ні, він, як і я, все розуміє. Каже, ні розумом, ні волею не замінити здоров'я, якщо його немає. Тобі, Аню, мабуть, треба перепочити від занять з Маняшею.

— Без діла я ще швидше збожеволю, — не погодилася Аня, сердито глянувши на сестру. Помовчала, додала роздратовано: — Нам не всім треба їхати в Самару, а мені самій! Отоді вже один Марко мучитиметься зі мною, а всі ви відпочинете!

Невідомо, чим би закінчився цей новий Анин спалах роздратування, якби не нагодився Володя й не перевів розмову, як це умів робити лише він, в жартівливій тоні. Оля сіла за рояль, почала грати улюблені Анині й Володині пісні. Аню ніщо так не заспокоювало, як поезія пісні, бо й сама ж писала вірші. А тому Володя, глянувши на Олю, сказав:

— Виконаємо «Du hast Diamanten und Perlen...»

Оля заграла. Володя, лукаво всміхаючись, заспівав:

У тебя есть алмазы и жемчуг,
Все, что люди привыкли искать,
И еще есть прелестные глазки,
Милый друг, чего больше желать...

Всі так захопилися музикою й співами, що не почули, як до кімнати зайшла, повернувшись од Веретенникових, ма-ма. А Марія Олександрівна, радіючи тому, що діти веселі, постояла в дверях і пішла вниз, боячись порушити отой настрій. Хай грають, хай співають, їх і туди чути. Адже в них, бідолашних, тільки й радості, що музика й пісні. Та любов і згода між собою...

Після того, як поблизу Самари був куплений хутір, у Марії Олександрівни з'явився новий клопіт. Треба було домогтися, щоб Ані дозволили змінити місце заслання з Кокушкіна на Алакаєвку. Повинні б дозволити змінити село на село без жодних ускладнень. Дуже добре було б, якби Ані дозволили жити в Самарі, та навряд чи департамент поліції погодиться на таке. Краще спочатку просити, щоб їй дозволили переїхати до Алакаєвки, а потім уже діяти, виходячи з тих обставин, які складуться на новому місці життя. Якщо Аня вийде заміж, то їй, думається, не можуть заборонити жити разом з чоловіком у Самарі. Хоча сама Аня впевнена, що їй доведеться відбувати всі п'ять — у травні залишиться три — років заслання. Маркові скажуть: ви знали, з ким одружувалися? Знали. От і влаштовуйтеся як хочете. На ці доччині міркування Марії Олександрівні нічим заперечити, бо знає, що нікому ще через одруження начальство не полегшувало долю. Навпаки, воно переслідувало і тих, хто самовіддано їхав за покараними на заслання. Марко нічого не каже, а вона знає: його не беруть ні на яку державну службу і через те, що він оголовив себе нареченим сестри страченого...

Першим порадиником Марії Олександрівни в усіх справах, що торкалися Ані, був Володя. І, написавши прохання в департамент поліції, щоб Ані дозволили переїхати до Алакаєвки, Марія Олександрівна пішла показати його синові. У Володі сиділа Оля, мабуть, як водиться, щось голосно читали, бо Володя тримав у руках якусь пошарпану книжку. В кімнаті стояв густий дим, у попільничці лежала купа недокурків. Володя, помітивши, який сумний погляд кинула мама на ті недокурки, зніяковіло опустив очі. Ніяк мама не може примиритися, що він палить. Навпаки, в міру того, як минає час, вона все з більшою тривогою та невдоволенням поглядає на нього. Він уже перестав палити при ній: димить тільки в своїй кімнаті.

— Володю, прочитай оце прохання, — подаючи папірця синові, мовила Марія Олександрівна голосом, сповненим розпачу. — Може, я щось не так написала...

— Ніби все правильно, — відповів Володя, пробігши очима прохання. — Ані ти показувала?

— Ні. Вирішила спершу з тобою порадитися.

— Мамо, можна глянути? — поцікавилася Оля.

— Подивись. Мені здається, що у них немає ніяких підстав відмовити.

— Згоден,— сказав Володя.— Та вся біда в тому, що там, як це було зі мною, відмовляють без усяких підстав.

— А мені здається, що дозволять,— висловила думку Оля.— Адже вони нічого не втрачають: Аня переїде з одного села в інше.

— Ну, подивимося,— мляво кинув Володя і, забувши, що при матері перестав палити, взяв цигарку, чиркнув сірника, пожадливо задимів.

Запала напружена мовчанка. Оля кидала стривожені погляди то на матір, то на брата, який, зрозумівши свій промах, вертів у пальцях цигарку, не знаючи, що робити: погасити її чи продовжувати димити. Марія Олександрівна перша порушила цю гнітючу мовчанку. Вона, пильно дивлячись на зниклового Володю, сказала з гіркотою:

— Про здоров'я своє ти не хочеш зараз думати. Це властиво всім молодим людям. А міг би зважити на те, що, не маючи ніяких заробітків, не можеш робити витрати на таку розкіш, як цигарки.

Ніколи ще Оля не бачила, щоб Володя так густо червонів. У неї аж дух перехопило, таким хвилюванням пройнялася вона за брата. Що він скаже мамі? Мама теж, мабуть, відчула, що сказала надто образливе, і розгублено дивилася на нього, не в силах вимовити слова. Володя зім'яв у пальцях цигарку, кинув її до груби, де лежали дрова, глухо мовив, не підводячи очей:

— Коли так, то — все...

Ні на кого не глянувши, Володя вийшов з кімнати, залишивши відчинені двері. З сіней потягло лютневим холодом, стояли якраз тридцятиградусні морози. Але ні Марія Олександрівна, ні Оля не зачиняли дверей, не рухалися з місця. Мовчали, не зустрічалися поглядами. Нарешті Марія Олександрівна порушила ту гнітючу мовчанку:

— Про витрати я сказала тільки тому, що ніякі інші докази на нього не діяли. Почуваю себе, як бачиш, за той докір гірше, ніж погано, бо коштували ті цигарки копійки. Та нічого не вдієш: перетерплю і це, аби він тільки кинув палити.

— Ти ж бачиш, що він уже кинув,— зробивши наголос на «уже», сказала Оля, почуття якої роздвоювалися: їй шкода було і брата, і матір.— А коли ти зачепила це болюче і для мене, і, знаю, для Володі питання, то я вже не відступлюся, і хочеш ти чи ні — почну давати уроки для

заробітку! Тим паче, що в мене є кількa запрошень. Ти знову скажеш, що можеш обійтися без тих моїх грошей? Гарзд. Я їх складатиму на поїздку в Гельсінгфорс.

Прийшла схвильована Аня, глянула на матір, на сестру, спитала уривчастим голосом:

— Що з Володею? Що тут у вас узагалі?..

— Володя кинув палити! — вимовляючи кожне слово по складах, відповіла Оля. — Я завтра ж беру уроки!

— Ого, скільки новин! — вражено вигукнула Аня. — Це що, мамо, все правда?

Марія Олександрівна тільки зітхнула у відповідь.

Щоб не перешкоджати сестрі, Володя поклав записку на рояль, і Оля, закінчивши грати, прочитала її. Брат просив її, коли вона закінчить заняття, обов'язково — «обов'язково» було тричі підкреслено — зайти до нього. «Щось там у нього цікаве!» — радісно подумала Оля, закриваючи кришку рояля.

— Олю, куди ж ти? — надув губи Митя, побачивши, що сестра, не допомігши, як обіцяла, розв'язати задачу, тікає.

— Митю, я зараз повернуся, — заспокоїла малого Оля. — Володя чогось кличе.

— Ну, ви як зберетесь, то не дїждешся, — ще більше за-смутився Митя.

— Добре, — сіла коло брата Оля, не бажаючи ображати його. — Давай твою задачу. О, та тут немає чого робити! Пиши...

Розв'язавши братові задачу, Оля побігла вниз. У Володі сиділа Аня, якась незвично весела. Володя, тримаючи в руках товсту книжку, читав з урочистим піднесенням: так він робив тоді, коли йому щось дуже подобалося:

— «Але цього мало. Там, де у нас цілком установилось капіталістичне виробництво, наприклад, на фабриках у власному розумінні цього слова, наші умови далеко гірші від англійських, тому що немає протипаги у вигляді фабричних законів. В усіх інших галузях ми, як і інші континентальні країни Західної Європи, терпимо не тільки від розвитку капіталістичного виробництва, але також і від недостатності його розвитку. Поряд з лихами сучасної епохи нас гнітить цілий ряд успадкованих лих, які виникають внаслідок того, що продовжують жити стародавні способи виробництва, які зжили себе, і відповідні їм застарілі суспільні й політичні відносини. Ми терпимо не тільки від живих, але й від мертвих. *Le mort saisit le vit!* (Мертвий

хапає живого!)» Маркс це говорить про Німеччину, а в мене таке враження, що він має на увазі Росію! Адже й у нас точнісінько такі умови: мертвий хапає живого!

— Це «Капітал»? — спитала Оля, здогадавшись, з якої книги Володя читає, оскільки він назвав прізвище Маркса.

— Так, — тим же урочистим голосом відповів Володя. — Нарешті мені пощастило дістати перший том. Буду студіювати! Бачу, на кілька місяців вистачить роботи. Послухайте ще одне місце передмови: «Кожна нація може і повинна вчитися в інших. Правда, суспільство, навіть якщо воно потрапило на слід природного закону свого розвитку, — а кінцевою метою мого твору є розкриття економічного закону руху сучасного суспільства, — не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами. Але воно може скоротити і полегшити муки родів». А наші теоретики-народники всі надії покладають саме на декрети, на розпорядження начальства.

— Пам'ятаю, Саша з захопленням читав «Капітал», — згадала Аня, бо Володя своїм інтересом до політекономії нагадував їй страченого брата. — Перекладав навіть Марксові статті з німецької на російську. Для слідчих це залишилось невідомим, бо на допитах ні разу не називалося прізвище Маркса.

Згадка про загиблого на ешафоті брата навіяла на всіх сум. Володя поклав «Капітал» на столика, накрив його якимись книгами — від стороннього ока, — сказав, щоб перевести розмову на інше:

— Здається, час вечеряти.

— Так, ходімо, а то мама давно вже чекає нас, — спохопилася Аня, яка мала кликати Володю вечеряти, та забалакалася і забула, чого до нього прийшла.

10

— А-а-а-а!

Крик був такий несамовитий, що Володя мимоволі підхопився з стільця, вибіг у сіни. Він побачив: на порозі, притулившись спиною до стіни, сидить напівзнепритомніла Оля і, заплющивши очі, з яких котяться сльози, махає кистю правої руки, стогне: «О-о-о...» Володя присів біля сестри, не розуміючи, що трапилося. Впала? Поріг слизький, він сам одного разу ледве утримався на ногах. Володя доторкнувся до Олиної руки, намагаючись притримати її, щоб глянути, чи не переломила вона її. Та Оля з криком: «А-а-а-а!»

відсмикнула руку, глянула на брата невидючими від сліз і болю очима. Володя нахилився до неї, злякано зашепотів:

— Олю, що з тобою? Що?

— О-о-о...— простогнала у відповідь сестра, кволо крутнувши головою.— Руку... Дверима...

Прибігла Аня, Маняша, няня,— мами і Миті не було дома,— підняли Олю. Повели в її кімнату, поклали на ліжко, не знаючи, що ж робити з закривавленими пальцями. Оля не давала доторкнутися до них. Благала, не знаючи куди подіти руку:

— Хай так...

— Та кров же,— умовляла Аня, в якій сльози теж блиснули в очах.

— Хай...— стояла на своєму Оля.

Лише після того, як біль трохи ущух і Аня обмила від крові пальці, Оля розповіла, як це трапилось. Заходячи в сіни, вона послизнулася на порозі і вхопилася рукою за одвірки, щоб не впасти. Тої миті вітер зачинив двері, і вони вдарили по пальцях руки. Почорнів один ніготь, на двох пальцях зранені до крові пучки.

— Боже, як же я тепер гратиму! — з відчаєм вигукнула Оля, і сльози знову покотилися по її розчервонілих мокрих щоках. Стримуючи ридання, застогнала крізь зціплені зуби: — О-о-о...

Ніхто Олю не втішав, не заспокоював, бо відчай її був зрозумілий: за рояль вона тепер довго не сяде. Треба ж іще й такого нещастя? Ні, в Казані, правду каже няня, одні лише біди сиплються на голови всіх. Треба звідси їхати і якомога швидше. В Самару, в Алакаєвку — куди завгодно, аби тільки в інше місце. Та до весни Марко не радить перебиратися в Алакаєвку, бо в будинку кілька років ніхто не жив, його треба відремонтувати, перш ніж у ньому поселяться. Найлегше переїжджати пароплавом, а навігація відкритесь тільки в перших числах травня. До навігації залишилося вже якихось півтора місяця. За той час, можливо, прийде відповідь на прохання Марії Олександрівни про те, щоб Ані дозволили відбувати заслання в Алакаєвці.

Лікар, оглянувши Олину руку, сказав, що ніготь на вказівному пальці злізе. А це тягтиметься більше місяця. Отже, про заняття в музичній школі в цьому році,— а значить, і взагалі, бо поїдуть же до Самари,— годі й думати. Марію Олександрівну це засмутило, а Оля не дуже горювала. Вона пише своїй подрузі: «Сказати правду, я зовсім не так уже засмучена, що не могу грати, як це всі думають: у мене те-

пер голова переповнена мріями про поїздки до Гельсінгфорса». Вона визнає, що «музика — чудова, прекрасна річ, джерело чистої насолоди». І нагадує: «Тільки пам'ятаєш ти, Сашо, нашу розмову про музику перед моїм від'їздом з Сибірська? Я тобі сказала, що мені здається якось соромно віддатися музиці, якщо можеш приносити яку-небудь більш суттєву користь...» Оля вбачала справжню користь, яку вона може принести своєму народові, в тому, що, ставши лікарем, буде боротися з хворобами. «Я вже розмовляла про це з мамою, — тобто про поїздки до Гельсінгфорса, — і хоча вона наводила чимало заперечень, але я знаю, що вона така добра, що ні в чому не відмовить мені».

В одному з листів до подруги Саші Щербо Оля признається, що в неї, «як і у всіх, бувають ясні дні, бувають і похмурі». Мабуть, у такий похмурий день вона написала: «А щастя? Де щасливі люди? Ні, я абсолютно не вірю в щастя, а вірю тільки, що можна забувати, що існують нещастя свої і чужі (і то лише частково), виконуючи свій обов'язок. По-моєму, весь смисл життя в цьому слові. Ось тобі моя філософія».

В середині березня Марія Олександрівна одержала відповідь з департаменту поліції на своє прохання. Ані дозволялося переїхати з села Кокушкіна до села Алакаевки. Марія Олександрівна полегшено зітхнула: остання перешкода була подолана. Тепер — збиратися на нове місце. З Самарою у неї пов'язаний світлий спомин: у 1863 році, ще дівчиною, вона самостійно підготувалася і склала екзамен при Самарській гімназії на звання вчительки початкових класів. Двадцять шість років минуло! Вчителювати їй не довелося, бо невдовзі вийшла заміж, а знання, що набула, готуючись до того екзамену, віддавала дітям. Усіх сама вчила грамоти, готувала до вступу в гімназії. Всім прищеплювала любов і до музики, але тільки в Олі виявився справжній талант. Правда, й Володя має добрий слух, та, як і всі хлопці, вважає, що гра на роялі — заняття для дівчат. Оля, дивлячись на Володю, якого в усьому намагається наслідувати, теж ось через отой нещасливий випадок, мабуть, охолоне до музики. Доведеться відпускати її в Гельсінгфорс, нічого не вдієш...

Втративши можливість займатися музикою, Оля взялася за читання книжок, журналів, які приносив Володя, бачила — відстала від брата за ту зиму, що він провів у Кокуш-

кіні. Брат сам казав, що ніколи не читав стільки, як у селі. Взялася вона й за перший том «Капіталу», бо Володя вже простудіював його, зробив, як завжди, потрібні виписки. Але, прочитавши перший розділ, Оля, ніяковіючи, щиро призналася:

— Соромно, а кажу відверто: мало що я зрозуміла з отого Марксового — товар і гроші. По кілька разів перечитувала деякі сторінки і все одно не могла збагнути, що до чого.

— Я так і думав, що тобі важко буде засвоїти всі положення першого розділу, — сказав Володя. — Подальші розділи легші...

— А ти все-все зрозумів? — здивувалася Оля.

— Так.

— З першого читання? — допитувалась Оля, бо ніколи ще такого не траплялося, щоб вона не могла зробити того, що брат.

— З першого. Але мені, Олю, допомогло те, що я простудіював усі роботи Чернишевського з політекономії.

— Боже, як я одстала від тебе! — з відчаєм вигукнула Оля. — Ні, треба все кинути і взятися за політекономію. Де ті статті Чернишевського?

— В селі.

— Завтра ж поїду по них. Ти склади мені реестрик, що я повинна ще прочитати, перш ніж братися за «Капітал». Складеш?

— А в мене ось є список тих статей. Подивися, — подав Володя сестрі зошита.

— Оце ти стільки прочитав?! — здивовано округлила очі Оля, глянувши на той довгий список книжок і статей. — Та мені тут вистачить роботи на три роки.

— Не лякайся, там багато коротких праць, — заспокоїв Володя сестру. — А взагалі я чимало зробив на засланні. Недаремно хтось із революціонерів сказав, що тюрма і заслання — гарні університети. Тільки чорт їм радий!

Дуже непокоїло Марію Олександрівну те, що Володя скаржився на шлунок, що він помітно схуд за зиму. Вона просила його показатися лікареві, та він не погоджувався. І так, мовляв, усе мине. Марія Олександрівна наполягала на своєму. Її підтримали Оля і Аня. Володя казав Олі, мовби розмірковуючи вголос, бо ділився з нею найпотаємнішим:

— Ну, що мені дадуть оті пілюлі й мікстури? Адже я вже немало їх і пив, і ковтав. І бачу, що саме отими ліками я зовсім зіпсував шлунок. От якби поїхати кудись на води...

— То скажи мамі!

— А де вона візьме грошей? Адже всі ті, що одержала за симбірський будинок, віддала за Алакаевку.

— Позичить у тьоті Люби. Однак восени тьотя Люба виплачуватиме мамі за її частку Кокушкіна. Так?

— Ні, Олю, я не можу спокійно взяти навіть на лікування у мамі гроші, знаючи, що вона через мене залізла в борги. Ось переїдемо до Самари, почну давати уроки, підроблю, тоді, може, кудись і поїду. Кажуть, що від моєї хвороби допомагають води Єсентуків. А найкраще Франція, води Віші. Та про поїздку за кордон я можу тільки мріяти...

— Гадаєш, мама не погодиться?

— А департамент поліції?

— Коли буде свідоцтво від лікаря, то як же вони можуть не дати тобі закордонного паспорта? Не мають права!

— Олю, я знаю, що ти мені зичиш добра,— лагідно всміхнувся Володя, зворушений тим, як сестра вболіває за нього.— Я теж упевнений, що ніхто не має права позбавляти людину можливості лікуватися там, де радять їй лікарі. Але тим і жахливіші наші російські порядки, що всі ми — у владі однієї людини, що наша поліція може порушувати навіть ті закони, які існують на папері. У нас право має той, хто має владу... Сидить у департаменті якийсь пан Дурново і вчить усіх нас, як треба думати, як треба жити...

— Усе це так, але ти, Володю, все-таки покажися лікарям,— повертала Оля на своє.— Хоча б заради того, щоб заспокоїти маму.

— Добре,— неохоче згоджувався Володя.

Коли вже Володя давав слово, то свято дотримувався його. І, хоч як йому не хотілося, пішов до лікарні. Оглядали його професор Котовщиков, який вважався добрим спеціалістом шлункових хвороб, і міський лікар Смирнов. Вони видали Володі такий документ: «1889 року квітня 29 дня дано це свідоцтво дворянину Володимирі Іллічу Ульянову, 19 років, у тому, що він хворіє на розширення шлунка, котре супроводиться сильно вираженим катаром. Длявилікування хвороби він, Ульянов, повинен лікуватися лужними водами і найкраще водами Vichy (Франція)».

— Чудово! — зраділа Марія Олександрівна.— Тепер пиши прохання губернаторові, додавай це свідоцтво.

— І ти сподіваєшся, що губернатор видасть мені закордонний паспорт? — скептично примружив очі Володя. Він не вірив у те, що йому, відмовивши кілька місяців тому, зараз дадуть дозвіл виїхати з Росії.

— Видасть чи не видасть, а спробувати треба,— радила Марія Олександрівна.— За кошти не турбуйся: я їх дістану. Адже я можу в будь-який час продати хутір і найняти квартиру в Самарі. Тим більше, що Маняша піде в гімназію. Отже, заради Миті і Маняші вже треба жити осінь, зиму і весну в місті. Я ні перед чим не зупинюсь, аби тільки всім було добре...

Володя подав прохання казанському губернаторові, додавши до нього медичне свідоцтво. Почали чекати, яка ж буде відповідь? Видасть губернатор Володі закордонний паспорт чи відмовить?

11

Ще в середині квітня Оля писала в Симбірськ своїй подрузі Саші Щербо: «Наш від'їзд призначений на 5 травня. Два тижні, що залишилися до від'їзду, минуть, звичайно, в збиранні й метушні, котрі такі неприємні». І Оля, маючи вже досвід переїздів із Симбірська до Казані, з Казані до Кокушкіна, з квартири на квартиру, не помилилася: останні тижні були переповнені метушнею, яка захопила всіх. Навіть Володя, котрий умів працювати за будь-яких умов, теж днями не сідав до свого столу. Скаржився Олі:

— Я чуманію од цієї нескінченної метушні.

— Вже недовго залишилося,— втішала Оля брата.— Мама сьогодні сказала, що згодна їхати навіть третього, а не п'ятого, як раніше хотіла.— Помовчала, додала сумовито:— Митю мені шкода. Залишиться, бідний, тут один...

— У Веретенникових йому буде весело,— заперечив Володя, маючи на увазі те, що тітка Анна тримала квартирантів-гімназистів, з якими Митя товаришував.— Боюсь тільки, що та компанія, в котрій він буде, не дуже допомагатиме йому в навчанні. Правда, уже залишилося ходити в гімназію якихось півтора місяця. Десь на початку червня закінчаться заняття, тоді мама забере його.

— Все це так, а... сумно.

Зайшов до кімнати Митя, мовби підслухавши, що мовиться саме про нього. Побачив, що у Володі сидить Оля, нерішуче зупинився біля порога: може, невчасно?

Та Володя підхопився, пішов назустріч братові, сказав привітно:

— А я вже хотів шукати тебе.

— Правда? — щасливо засяяв Митя, бо давно закінчив

уроки, давно хотів зайти до брата, але був ще той час, коли Володя працював.— А я не знав...

— З уроками скінчив?

— Усе сам виконав,— гордовито глянувши на брата, відповів Митя.— Хотів було йти з задачею до Олі, а потім подумав і знайшов розв'язання. І, знаєш, дуже просте. З відповіддю відразу зійшлося.

— Чудово! А в мене, Митю, справи гірші,— вдавано засмутився Володя.— Як я не міркував, а відповідь одна: треба і цю партію Хардіну здавати.

— Жартуєш? — здивовано округлив очі Митя. Запитливо глянув на Олю.— Ми ж вигравали...

— Ні, Митю, ми програвали. Хардін дуже сильний шахіст. Буду радий познайомитися й пограти з ним. А зараз я тобі покажу новий метод гри.

— Який? — загорілися Митині очі.

— Гратиму з тобою, не дивлячись на дошку.

— Як це так? — не повірив Митя.

— А отак. Я сідаю до шахівниці спиною.— Володя вмотивувався на ліжку.— Ти кажеш свої ходи, а я, не дивлячись на дошку, відповідаю на них. Оля буде за суддю, щоб ти не махлював.

— І нічого не записуєш? — допитувався Митя, відчувши, що брат не жартує.

— Ні. Ти ходиш, я — відповідаю. Все так само, як і в звичайній грі.

— Чудасія! — вражено вигукнув Митя.— І ти сподіваєшся виграти?

— Навіть без фори,— вколов Володя брата, бо той виграв у нього тільки з форою тури.— Розставили фігури?

— Готово! — азартно вигукнув Митя.— Ти якими граєш?

— Однаково.

— Даю тобі білі! — великодушно мовив Митя, певний, що й чорними грає.

— Дякую. Олю, посунь королівського пішака на дві клітини.

— Я теж ходжу пішаком,— відразу відповів Митя.— Кажі далі...

Гра тривала всього сорок хвилин, і Митя змушений був здати партію, хоча й намагався всілякими хитрими ходами заплутати Володю. Він розгублено дивився на дошку, засоромлено бурмотів:

— Не знаю, як я програв.

— Я теж не знаю,— вдоволено сміявся Володя.— Ти думав, що коли я не дивлюся на дошку, то можна ходити куди завгодно?

— Та ні, але...— непевно мовив.— Давай ще одну.

— Будеш обережнішим?

— Ага.

— Ні, Митю, зараз у мене немає часу,— відмовився Володя.— Та й ця гра мені не подобається. Вона, звичайно, ефектна, але якість її невисока. Напруження ж вимагає в багато разів більшого. Я в клубі зіграв дві партії, то аж голова заболіла.

Прибігла заклопотана Маняша, радісно сповістила:

— Мама повернулася! Квитки вже взяла на пароплав! Тебе, Володю, й тебе, Олю, кличе до себе. Ой хоч би швидше вже їхати!

— Тобі швидше, а я? — насупився Митя.

— Ну, ти ж приїдеш,— знітилася Маняша.

— Приїду, та коли...— одказав Митя.— Через два місяці.

— Заспокойся, Митю,— обняла Оля брата, ласкаво зазираючи йому в очі.— Два місяці пролетять швидко. Це не два роки. Тим паче, що й скучати тобі не буде часу: адже складатимеш скзамени. Та й від Казані до Самари близько. Хтось із нас навідається до тебе. Будемо жваво листуватися. Адже ти писатимеш нам?

— Звичайно,— не дуже впевнено пообіцяв Митя, бо ніколи ще не писав листів.

— От і добре,— похвалила брата Оля.

— Головне, Митю, будь дорослим! — весело порадив Володя.— І тоді побачиш, усе в тебе йтиме так, як треба. В шахи ти навіть краще гратимеш. Пішли до мами.

До від'їзду в Самару, точніше — на куплений під Самарою хутір,— усі збиралися і не збиралися, бо не знали, коли ж вирушатимуть у дорогу. Шлях був один — Волгою. Навігація повинна була розпочатися з першого травня. Марія Олександрівна кілька разів уже зверталася в контору пароплавства, але там не могли певно сказати, коли піде на Самару перший пароплав. Та не дуже їй і хотілося вирушати саме першим пароплавом. Вода у Волзі стояла цієї весни незвичайно висока. Хай би трохи спала, хай би пароплави проклали надійний шлях. І сидіти в Казані довго ніяк не можна було, бо Марко писав, що земля чекає своїх господарів: треба сіяти, саджати, впорядковувати все в господарстві. Марко весь квітень прожив на хуторі, займаючись справами. На нього можна цілком покластися. Виріс у селі,

служив у того ж Сибірякова, якому належав хутір. Та одному йому там важко. Далеко не все він може вирішити без неї. В останньому листі він написав з жартівливим відчаєм: чекаю вас, як соловей літа, бо не знаю вже, якої співати.

— Ну, діти,— сказала Марія Олександрівна, коли всі зайшли до її кімнати,— все вирішилося: третього їдемо.

Всі вдоволено засяяли, один лише Митя зажурено похнюпився.

— З речей ми візьмемо тільки вкрай необхідне,— вела далі Марія Олександрівна по паузі.— А решту заберемо тоді, коли влаштуємось. Може, дещо тут продамо. Клопоту буде немало. Доведеться мені, мабуть, не раз сюди приїжджати, так що ти, Митю, не дуже сумуй.

— Та я нічого,— вдавано бадьоро відповів Митя.— Я ж не маленький...

— Мамо, книжки всі заберемо? — спитав Володя.— Я їх у ящики запакую! — додав, помітивши, що мати вагається, що відповісти.

— Звичайно, треба бібліотеку забрати,— погодилася Марія Олександрівна.— Та прикину, що необхідно взяти туди, бо набирається стільки речей, що не знаю, як ми піднімемо такий вантаж. Ну, та про це буде час поміркувати. Ми маємо ще шість днів. Правда, пролетять вони швидко, так що сьогодні вже треба починати вкладатися. Тільки давайте все робити без зайвої метушні. І так, щоб ніщо в дорозі не погубилося, не побилося, як це було, коли ми переїжджали з Симбірська до Казані. Варвара Григорівна й досі шкодує за посудом, що тоді побився.

— Як не плакати, коли найкращого позбулися — подала голос няня.— А я тоді казала: «Ой, потовчеться». Не послушали...

— То, няню, була велика помилка,— весело сказав Володя.— Цього разу ви самі пакуватимете посуд. А я вам допомагатиму. Згода?

— Я складу так, що все цілісіньке прийде,— запевнила няня.— Дайте мені тільки ящиків та сіна. Коли я була дівчиною, то мої пани в Пензу їхали. Мене брали. Боже, як я плакала, як моя мати плакала! Мов навіки прощалися. Ну, так я тоді пакувала посуд. А було його в панів — куди нашому! В сто разів більше. І ні однісінька чарочка не розбилася. Пані тоді сказала: «Ну, Варко, щастя твоє: а то була б ти бита й продана». А пливли ж не пароплавом, а на возах тряслися. Та ще якраз весіннім бездоріжжям. Я тоді застудилася так, що мало богу душу не віддала. Відтоді

й простуда до мене липне. І помру, мабуть, від неї, клятої.

— Одягайтеся тепло, не будете простуджуватися,— повторила Маняша няні те, що та їй постійно казала.

— Спасибі, Маню,— обняла й пригорнула стара малу.— Та мене вже студить не стільки холод, як старість. Адже сім десятків за плечима...

— Мамо, то я піду вкладатися,— піднявся зі стільця Володя, коли няня замовкла.— І думаю, треба зробити так: усі книжки запакувати в ящики. Позначити ті, що потрібні всім нам для роботи, і ті, без яких місяць чи два можна обійтися. Якщо так складеться, що відразу всі книжки не буде можливості забрати, знатимемо, що залишити. І головне: запаковані тут, у Веретенникових, вони не розійдуться по руках, бо там багато охочих брати книжки, а бажаючих повертати — мало.

— Я теж піду,— жваво підхопилась і Оля, яка завжди намагалася не відставати од Володі, наслідувати його в усьому. Уже в дверях зупинилася, спитала: — А як же рояль?

— Доведеться, мабуть, поки що залишити,— відказала Марія Олександрівна.— Тим більше, що ти зараз і грати не можеш. Перевеземо його вже восени. І не в село, а в Самару, куди доведеться переїжджати на зиму.

— А іграшки всі брати? — спитала, помітно засоромившись, Маняша.

— Навіщо? — здивувався Митя.— Ти ж підеш у гімназію!

— Бери, Маню, бери все,— порадила няня.— Воно тобі ще згодиться. Наплачешся за уроками — іграшками втішишся.

— Скажете таке...— зовсім засоромилася Маняша і запитливо глянула на матір.

— Правду няня каже: тобі все твоє ще згодиться,— відповіла Марія Олександрівна на той доччин погляд.— Усі починають навчання разом з ляльками.

— Крім мене,— статеchno зауважив Митя.

— Так у тебе свої іграшки є! — з докором зиркнула на брата Маняша.— Хіба не правда?

— Та правда...— знічено погодився Митя.— Я що ж... Бери свої ляльки. Тим паче, що я з тобою не їду! Мені не треба збиратися.

— Ні, Митю, частину твоїх речей ми теж заберемо,— сказала Марія Олександрівна.— Так що буде й тобі робота. Давайте, Варваро Григорівно, й ми почнемо приміряти, що

й куди. Може, дасть бог, оце вже переїдемо та й сидітимемо на місці.

— Ото було б щастя,— повеселіла няня, яку тішило те, що Марія Олександрівна купила хутір, бо виросла вона в селі, її тягнуло до землі.— А то від оцього циганського життя повний розлад в усьому.

12

Шість днів пролетіло швидко. Роботи всім вистачало, то якось і забулося: хто їде, хто — залишається. А коли вранці третього травня — день видався сонячний, але з холоднуватим вітром — почали всідатися на підводи, щоб їхати на пристань, Митя не знав, куди йому приткнутися. Кожен, як наказала мама, сидів біля своїх речей. Тітка Анна, яка прийшла їх проводити, мала забрати Митю до себе, тому посадила хлопця поряд з собою. На пристані довелося, ховаючись од вітру за підводи, чекати пароплава більше години.

Нарешті пароплав, бурунячи воду, пристав до причалу, засвітив так, що всі здригнулися і засміялись від того, що мимоволі злякалися.

— Скажена повинь,— зауважив візник, що стояв біля Володі.— Як він, чортова душа, тільки й ітима проти течії. Сказано, не коняка, а машина. Йй тільки піддавай пари, а вона потягне!

Пасажирів на цей перший рейс, якого давно чекали казанці, було багато. Тих, хто проводжав,— ще більше, і біля вузького трапа збився сердито галасуючий натовп, ледь-ледь стримуваний матросами, що пропускали на пароплав. Та після того, як пройшли нетерплячі, як відхлинули від трапа ті, хто їх проводжав, пасажири вгамувалися. Марія Олександрівна сказала:

— Володю, ти залишишся тут, а ми всі підемо до своїх кают. Зайmemo місця, і я повернуся по речі.

— Гаразд,— погодився Володя.

— А мені, мамо, можна з тобою? — спитав Митя, благально дивлячись на Олю, щоб та підтримала його.— Я тільки гляну, де ви пливтимете, і вернуся.

— Хай піде,— попросила Оля матір.— Вернеться з тобою. Або я його виведу.

— Ну, йди,— неохоче все-таки погодилася Марія Олександрівна, бо й без Миті мала багато клопоту.— Тільки не загубися десь там.

— Та я біля тебе буду! — зрадив Митя, що мама дозволила зійти на пароплав.

— Давай руку! — кинулася Оля на допомогу братові.

— Та що я, маленький? — насупився Митя, ховаючи руку за спину. — Я сам.

Каюти знайшли швидко, бо не раз уже бували на таких пароплавах, коли плавали до Казані, щоб провести літо в Қокушкіні. Аня, Оля, Маняша і няня залишилися в каютах, а Марія Олександрівна з Митею повернулися на пристань. Візники, супроводжувані Володею, швидко перенесли речі. А тут і перший гудок пролунав, примусивши заметушитися всіх і на палубах, і на пристані так, ніби пароплав відчалював. І недаремно, бо за першим гудком пролунав другий, а невдовзі й третій: пароплав скоротив час стоянки, оскільки йшов із запізненням. Володя обняв Митю, мама пригорнула й поцілувала його. Аня, Оля й Маняша вибігли на палубу лише тоді, коли пароплав, важко дихаючи чорним, як сажа, димом, боком, задкуючи, посунув від причалу. Митя помітив, що Маняша, припавши до поручнів палуби, махає йому хусткою і плаче. Клубок сліз, що весь час стояв у Миті в горлі, розбух так, що нічим було дихати, але він усе-таки стримався, не заплакав. З'явилися мама і няня. Старенька витирала хустинкою очі, щось, бачив Митя, говорила йому, — втішала! — але за гуркотом і шумом пароплава, що ледве переборював стрімку течію, нічого не можна було почути. «Всі, всі поїхали, один я залишився», — з відчаєм, якого, здається, ніколи ще так гостро не зазнавав, подумав Митя, і сльози, хоч як стримував їх, як горох покотилися по розчервонілих від хвилювання щоках. Тітка Анна, побачивши, що племінник плаче, лагідно обняла його за вузенькі плечі, бо й сама витирала хустинкою сльози. Сестру Марію і всіх її дітей вона щиро любила й хвилювалася, що вони житимуть далеко від неї.

Довше за всіх плакала Маняша. Оля не заспокоювала її, вони вдвох продовжували стояти на палубі і тоді, коли вже й казанської пристані не видно було. Мала, хлипаючи, повторювала:

— Шкода мені його...

— Всім нам шкода, та треба ж йому закінчити навчання, — говорила Оля. — Треба чи не треба?

— Тре-еба, — розмазуючи сльози по круглих щоках, погоджувалася Маняша, — а все одно шкода.

— Ну, годі, годі, Маню, — пригортала Оля сестру. — Мамі

й так нелегко через те, що Митя залишився, а тут ще й твоє пхикання. Годі!

— Не буду. Ось витру сльози — і все. Дай тільки свою хусточку, а то моя, бачиш, уже мокра. Ой, з ким же я тепер гратимуся...

— Зі мною, — жартівливо всміхнулася Оля.

— Ага! — насупилася Маняша, бо Оля, готуючи її до вступу в гімназію, задавала стільки уроків, що майже не залишалось вільного часу. — Ти ж сама казала: влітку в нас буде ще більше занять. Казала?

— Казала. І нам з тобою, Маню, багато ще роботи. Зате, коли всю намічену програму ми пройдемо, то ти легко складеш екзамени за перший клас і почнеш заняття з другого. Отже, виграєш цілий рік!

Підійшов Володя, весело поцікавився:

— Що ви тут мерзнете?

— А у нас затишок, і сонечко пригріває, — відповіла Оля. — Ставай сюди.

— Я вже всівсь читати, а мама каже: «Піди подивися, де вони». Холодно, мовляв, простудяться. А тут справді тепло. Повінь у цьому році скажена. Правда? — сказав Володя, окинувши поглядом Волгу, що розлилася, наче море. — Могутня ріка! Пароплавчик зі всіх сил гребе, а здається, на місці стоїть. То я піду, бо мама хвилюватиметься тепер уже й за мене.

— Ми теж ідемо, — сказала Оля. — Воно хоча в затишку й тепло, але й простудитися на оцій весняній прохолоді легко.

Хоч як повільно, здавалось, рухався пароплав, а в Самару прибув майже вчасно. На пристані, як і в Казані, було багато людей, але й серед них помітно вирізнялася могутня Маркова постать. Усі його побачили, крім короткозорої Ані. Маняша, не розуміючи, що Аня не бачить Марка, питала:

— Чого ж ти йому не відповідаєш? То ж він тобі махає! Ми всі вже йому помахали руками. Махай, махай...

Аня неохоче махнула рукою, аби заспокоїти малу, бо все ще не могла влізнати серед сотень людей свого нареченого. А від того, що він її вже бачить, серце прискорено билось, хоч мовби не дуже й хвилювалася. Аня приклала долоню до щоки і відчула, яка вона гаряча. Подумала: «Коли вже я павчуся володіти своїми нервами. Мабуть, ніколи. Та ще й оця короткозорість. А, тепер і я бачу, он він стоїть». Марко,

наче помітивши, що Аня тільки-но впізнала його, махнув капелюхом.

— Мамо, я гукну йому, можна? — нетерпеливилася Маняша.

— Заспокойся,— стримувала Марія Олександрівна дочку.— Тут і без тебе, як бачиш, багато крикунів. Зараз ось пароплав зупиниться, і ми зустрінемося,— повернулася до Ані, вела далі: — Не знаю, що б ми й робили, якби не Марко. Чудовий молодий чоловік.

— Мамо, я піду в каюту, а то ж там няня сама,— сказала Оля, бо опікала стару, яка нездужала.

— Добре,— похвалила Марія Олександрівна Олін намір.— А ми зробимо так: Аня і Маняша зараз зійдуть з пароплава. Ти, Володю, підеш з ними і повернешся з Марком сюди. Якщо він уже найняв і підводи, і людей, то допомагатимемо йому забирати речі.

Від Самари до Алакаєвки було п'ятдесят верств. Їхати можна до станції Смишляєвка, а відтіля вже кіньми до села. А що залізницею до Смишляєвки було всього двадцять верств, то Марко запропонував, щоб не тягатися з речами, поїхати підводами з Самари прямо в Алакаєвку. Погода сюржала сонячна і по-весняному тепла, хоча з-за Волги й тягнув свіжий вітерець. Марія Олександрівна погодилася з Марком, бо двічі перевантажувати речі, двічі наймати візників — обійдеться і важче, і дорожче. Що ж до поїздки на підводах розмитими весняними дорогами, то їй і дітям до того не звикати: за півтора року життя в Казані багато разів їздили кіньми в Кокушкіно.

— А ви, Марку, теж поїдете з нами? — спитала Маняша, коли всілися на навантаженій підводі.

— Обов'язково! — весело відповів Марко, на широкому обличчі якого не гасла щаслива усмішка.— І навіть, якщо ви з Анею дозволите, на цьому саме возі.

— Сідайте, сідайте! — зраділа Маняша, бо їхати мали вночі, і, коли щиро признатися, малій було страшно. — Ось тут, біля мене! Аню, посунься трошки.

— Дякую, дякую,— закивав Марко великою чубатою головою.— То як, Маріє Олександрівно, можна рушати?

— Так,— погодилася Марія Олександрівна.

— Поганяй! — гукнув Марко візникові передньої підводи.— Та не поспішай, а то на цій самарській бруківці й душу витрясе.— Скочив на воза, вмовстився між Маняшею й Анею, продовжував: — Потерпіть, поки виїдемо з міста. А там

буде не так тряско, хоча дорога і розбита. Ну, Маняшо, шкода Казані?

— Ні. А Митю шкода...— згадавши брата, спохмурніла Маняша.— Він же там один залишився.

— Не журися! Не встигнеш влаштуватися, оглянути все навколо, як він і приїде. Там, в Алакаєвці, Маняшо, час летить швидко. Зовсім недавно ми посіяли пшеницю, соняшник, а все вже посходило. А там і заколоситься, і зацвіте, і зерно наллеться. Жнива почнуться. Швидко, швидко, Маняшо, в селі час летить. Їхати тільки туди довгенько будемо. Аню, ти мого останнього листа одержала? — перевів Марко розмову на те, що його найбільше цікавило.

— Так,— коротко відповіла Аня, опустивши очі.

Марко, бачила Маняша, чекав, що сестра ще скаже, але та мовчала, не підводячи на нього очей. Так і проїхали майже все місто, не промовивши й слова. Та й розмовляти було неприємно: надто вже трясло воза. Маняша оглянулася, бо стало нудно від тої мовчанки. Мама і няня, що їхали вдвох на возі, теж мовчали. А Володя і Оля, котрі сиділи на останньому возі, жваво щось обмірковували, гучно сміялися. «От з ким треба було мені їхати,— подумала Маняша.— З Володею та Олею. Там весело. Хіба перебігти до них? Ні, хай за містом, а зараз Аня не дозволить. Вона ж дуже сувора».

Розділ третій

1

Будинок в Алакаєвці, як і писав Марко, виявився просторим і зручним для розташування всієї сім'ї. Навіть няня вдоволено мовила: «Гарно, мов у Сибірську». І справді: після симбірського будинку це було перше приміщення, в якому всі добре влаштувалися. Правда, будинок майже рік стояв замкнений, а тому, хоч як палили всі три голландські груби, відчувався нежилий дух. І тесовий дах в одному місці протікав — на горищі Марко поставив ночви,— бо будинок стояв уже понад сорок років, але ні разу його капітально не ремонтувано. Ремонт Марія Олександрівна вирішила робити влітку, коли настане тепло і діти весь час проводитимуть надворі. Та не тільки будівлі: дім, кухню, конюшню, в якій стояла куплена разом з хутором кобила

Булашка, комору треба було приводити в порядок, а й старий здичавілий сад, занедбаний двір. Але те, що попереду було багато роботи по впорядкуванню нового житла, нікого не лякало. З часом усе влаштується, і стане так само гарно, як було в Сибірську.

— Я отут зроблю столик і працюватиму,— казав Володя Олі, зупинившись у саду.— Тут ніхто не заважатиме. Та й на повітрі весь день.

— А хіба кімната тобі не подобається? — спитала Оля.

— Ні, гарна. Тільки повітря якесь важке.

— У нашій теж відчувається вологість. Так, мабуть, буде, поки будинок не прогріється сонцем, не провітриться. Добре, що ми перебралися сюди навесні, а не восени. Мама сьогодні сказала, що на зиму переїдемо в Самару. Боїться тільки, що Ані не дозволять мешкати в місті. Щось довго немає відповіді з департаменту поліції на твоє прохання. Невже знову відмовлять, незважаючи на те, що тобі дійсно треба лікуватися саме у Франції?

— Цілком можливо,— мовив Володя.— У нас же так: досить один раз потрапити в опалу, як ходитимеш у неблагондійних усе життя. Бачиш, як уперто самарське начальство переслідує Марка. І за що? Власне, тільки за те, що він був Сашиним другом. На які вже посади він не просився: відмовляють без пояснення причин. Зараз він покладає надії, як сказав мені, що восени матиме місце вчителя в гімназії. Боюсь, що і цієї посади йому не дадуть.

— Ось вони де! — радісно вигукнула Маняша, продираючись крізь густі хащі.— А я вже й до млина бігала, думала, що ви там. Ой як тут гарно! О, та ось же конвалії! — сплеснула руками Маняша.— Володю, можна я їх мамі нарву? Адже вона так любить ці квіти.

— Рви, та не всі, бо в кімнаті вони засохнуть, а тут довго ще цвістимуть.

— Нумо, я тобі, Маню, допоможу,— мовила Оля, розгортаючи руками траву, під якою білили на зелених ниточках-стебельцях квіти конвалій.

— Олю, я піду по косу,— сказав Володя.— Сьогодні треба змайструвати столика, щоб завтра вже розпочати тут заняття.

— Візьми тоді й граблі, я допомагатиму тобі прибирати бур'ян,— озвалася Оля.— Чуєш?

— Добре! — погодився Володя, прямуючи стежкою до двору.

Поки сестри назбирали конвалій, що ніжно пахли, Володя

повернувся з косою, граблями й лопатою. Маняша побігла з букетиком порадувати маму, а Оля й Володя взялися за роботу. Невдовзі прийшла Марія Олександрівна — за нею дріботіла й Маняша, — щоб глянути, де влаштовує Володя свій, як він сказав, «зелений кабінет». Похвалила: гарне місце вибрав. Висловила тільки побоювання, чи не густа тінь. Чи не буде надто волого? Особливо після дощу. Адже недовго й застудитися, просидівши цілий день. Володя у відповідь на ті мамині побоювання сказав, що, крім столу, він поставить рек, тобто турнік, на якому виганятиме з організму всі хвороби. Мама тільки ласкаво всміхнулася та й пішла займатися своїми справами: вона завжди покладалася на здоровий глузд сина. Йй подобалося, що Володя, незважаючи на те, що йому вперто відмовляли в поверненні до університету, наполегливо студіював юридичні науки. Отже, він не втрачав надії здобути вищу освіту. Хоч би дозволили йому поїхати до Франції. Хоч як їй боляче буде розлучатися з ним, — адже молодий, недосвідчений! — вона погодиться, щоб він залишився там. Нелегко їй буде утримувати його за кордоном, та вона все продасть, аби дати йому можливість продовжити навчання.

— А знаєш, Володю, я все-таки вивчатиму шведську мову, — сказала Оля, закінчивши згрібати той бур'ян, який скопив брат. — Осилю мову, то мамі вже нікуди буде подітися: пустить у Гельсінгфорс.

— Звичайно, пустить, — погодився Володя, знаючи, що мама не відмовить Олі, як не відмовить і йому. До того ж і Оля з тих, що вміють і працювати, і домагатися свого. — А в тебе рік попереду. З твоєю працьовитістю не одну, а дві мови можна осилити. Ну, де, ти гадаєш, краще вкопати стовпи для столика? Отут?

— А чи не краще ось тут? — показала Оля, ставши на те місце ногою. — Вранці сонце зазиратиме до тебе, вдень — густа тінь.

— Слушно, — ставши на те місце, на яке показувала Оля, погодився Володя. — Бути, як казали в старовину, по цьому! А земля, дивись, як переплетена корінням. Лопата не ріже.

— А ти отут, може, м'якше, — порадила Оля.

— Та ні, не буду вже відступати, — відмовився Володя, перерубуючи цупке коріння. — Це, мабуть, тільки зверху таке плетиво, а глибше чиста земля.

Здавалося, що того діла: вкопати кілька стовпчиків, прибити до них дошки, а Володя, Оля, потім прийшов допомагати й Марко, влаштовували «зелений кабінет» цілий день.

Почало вже смеркатися, коли Володя, сівши на вузьеньку лавку, поклав руки на столика, вдоволено мовив:

— Чудово! Тепер можна спокійно спати.

— А я, мабуть, влаштуюся під отим кленом,— показала Оля на красеня, що височів недалеко від будинку.— Який вечір чарівний! Не хочеться і в хату йти. Ходімо глянемо на ставок, на млин.

— Згода. Треба тільки сказати мамі, щоб не шукали нас. Я миттю збігаю,— Володя зник у будинку, за хвилину повернувся, сказав: — Відпустила до вечері. А це більше години.

Коли Оля і Володя вийшли на греблю, сонце вже висіло над самим обрієм і в такому густому синьому мареві, що й само було червоно-сине. Ні єдиного промінця не пробивалося крізь ту мертву завісу. Навколо панувала така ж мертва тиша, як і те сине марево. Порушувало її лише дзюркотіння води, що пробивалося в щілини дерев'яних заставок греблі.

— Дивне сонце, наче місяць,— сказала Оля.— Правда?

— Схоже,— погодився Володя.

Оля глянула на старий, давно не ремонтований млин,— багато років ним користувалися орендатори,— і продекламувала:

Вот мельница! Она уж развалилась;
Веселый шум ее колес умолкнул;
Стал жернов — видно, умер и старик...

— Справді, все майже так, як у Пушкіна,— засміявся Володя.— Тільки й того, що мірошник ще живий. Я сьогодні, до речі, розмовляв з ним. Цікавий дід. Скаржився на нашого сусіда поміщика Денненберга. «Здере,— каже,— три шкурн, та й обмацає, чи не можна ще щось узяти». А яке гарне тут, біля млина, повітря! Чуєш, як смачно пахне борошном? Так пахне тільки поле, коли на ньому стоять дозрілі, одвологілі від нічної роси жита. А річечка Запрудка, бачиш, невеличка. Влітку, казав мірошник, коли сонце пече, а дощів немає, то її й курка може перейти. Тоді й млин стоїть. А взагалі млин більше стоїть не через те, що води немає, каже дід, а через те, що в людей немає чого молоти. Врожаї мізерні, податки великі, голодні роки трапляються дедалі частіше, від чого селянські господарства зовсім розоряються. Із сіл люди йдуть на заробітки в міста та вже й не повертаються назад.

— Володю-у! Олю-у! — почувся дзвінкий Маняшин голос.— Де ви?

— Йди до греблі! — прокричала у відповідь Оля.

Десь усередині млина, ніби у самих жорнах, глухо відгукнулась луна на Олин голос. Оля ще раз крикнула:

— Іди до греблі! — І, почувши той же дивний свій голос, сказала, пересмикнувши плечима: — Аж страшнувато...

— Дуже страшно! — весело вигукнув Володя, і його характерний голос повернувся за млина.

— Що ви тут? — захекавшись, спитала Маняша.

— Граємося, як малі діти! — засміявся Володя. Крикнув: — А до нас Маня прийшла!

Луна повторила його голос: Маняша заплескала в долоні, попросила:

— Ану повтори!

І в ту ж мить почувла оте своє і не своє: «Ану повтори!» Вражено мовила:

— Який у мене дивний голос! Володю, чому це так?

— А тому, що відповідає тобі русалка. Пам'ятаєш, ми недавно читали «Русалку» Пушкіна? Мірошник каже князю:

Я продал мельницю бесам запечным,
А дичежки отдал на сохраненье
Русалке, вещей дочери моей...

— Пам'ятаю. Але ж той млин стояв на Дніпрі, — відповіла Маняша. — І мама казала, що ніяких русалок у воді немає, то все казки. Та й ти, по очах бачу, жартуєш! Олю, правда ж, він жартує?

— А ти й повірила? — всміхнулась Оля.

— Та ні, але... І дивно якось, що голос чути з млина. І так, мов справді хтось там сидить. Взагалі тут усе якесь дивне. І оцей млин, і ставок, і річечка, і садок. І навіть наш будинок, що стоїть самотньо. Вночі з хати страшно виходити. А все одно гарно. Краще навіть, ніж у Кокушкіні. Правда?

— Там теж гарно було, — не погодився Володя. — Може, прийдемося аж до лісу? Чи ти, Маню, боїшся?

— З тобою — ні!

— То ходімо! Будемо йти, поки почне темніти, а потім повернемо назад. Згода?

— Згода! — в один голос відповіли сестри.

І всі троє, взявшись за руки, прискороною ходою, наче їх хтось там чекав, попрямували до лісу, що чорнів неподалік.

Хоч будинок був і просторий, та Олі не вистачило окремої кімнати. Знову довелось, як і раніш, оселятися з мамою і Маняшею. Кімнату собі мама вибрала в кінці коридора, щоб було ближче і до їдальні, і до кухні. А що Миті ще не було і приїхати з Казані він мав десь у червні, то Оля працювала в його кімнаті. Роботи ж Оля мала багато: мама погодилася, щоб вона їхала навчатися в Гельсінгфорський університет. Отже, належало ще досконаліше вивчити латинську мову, бо тих знань, які мала з цієї мови, закінчивши гімназію, для вступу на медичний факультет, відчувала Оля, було замало. До того ж вона готувала Маняшу до вступу в другий клас гімназії.

Правда, заняття з сестрою вона вела не одна, допомагали і мама, і Володя, і Аня.

— У тебе стільки вчителів, що ти повинна краще за всіх скласти іспити,— сказала Оля сестрі.

— Постараюся,— обіцяла Маняша.— Але... боюсь.

— Чого ж ти боїшся? — дивувалась Оля.

— Боюсь, що розгублюся і не скажу того, що знаю.

— То буде дуже прикро. А щоб такого не трапилось, починай виробляти в собі сміливість.

— Як?

— А так. Приїдуть ось якісь гості, я попрошу їх, щоб проекзаменували тебе з деяких предметів. Почнемо з Марка. Він якраз сьогодні має повернутися з Самари. Згода?

— Марко добрий, але...— засоромлено опустила очі Маняша.— Може, не сьогодні, а пізніше?

— Добре,— погодилась Оля, жаліючи сестру.— Але надовго оце загартування твоєї хоробрості не будемо відкладати.

Маняша глянула у вікно, радісно вигукнула:

— Володя з саду йде! Побіжу зустріну його!

Маняша вихором вилетіла з кімнати, Оля теж підійшла до вікна, відчуваючи, що у Володі щось незвичайне трапилось: в такий час він не виходив зі свого «зеленого кабінету». І не помилилася, Володя тримав у руках якогось папірця, хмурився. «Мабуть, не дозволили поїхати за кордон»,— з гіркотою подумала Оля, знаючи, що брат подавав прохання в департамент поліції і з нетерпінням чекав відповіді. Вона теж поспішила йому назустріч, швидше хотілося знати, що ж трапилось. Оля вийшла на ганок.

— Приходив урядник, — сказав Володя, простягаючи Олі того папірця. — Ось що приніс.

Оля прочитала повідомлення: Володю викликали в село Красний Яр до станового пристава. Чого це раптом? Ніколи Володю не викликали в поліцію. Оля відчула, як тремтять пальці, ніби не брата, а її саму не знати чого запрошували в поліцію. Вона повернула братові повідомлення, тихо спитала:

— Що б це значило?

— Поїду довідаюсь, — відповів Володя. — Тут, каже урядник, не дуже далеко. І дорога вже підсохла. Шкода тільки, що Марка немає, а то б ми сьогодні ж гайнули туди на нашій Буланці.

— Я з вами поїду! Можна? — попросилася Маняша.

— Боюсь, що мама не пустить тебе, — мовив Володя, якому теж не хотілося брати в таку ділову, непрємну поїздку сестру. — А де мама?

— У себе, кофтину мені шие! — сповістила Маняша. — Таку гарну, якої ще в мене ніколи не було. Ось ходімо, подивися!

В кімнаті Марії Олександрівни зібралися всі. Навіть няня прийшла. Вгадували: чого це Володю запрошують у поліцію. І єдиної відповіді не могли з'явити. Найвірогідніше було те, що з департаменту поліції надійшла відповідь на Володине прохання, котре він послав ще з Казані, додавши до нього свідоцтво про необхідність лікуватись у Франції. Але якщо так, то чому ж урядник не привіз той документ? У Казані, в Кокушкіні всі відповіді на прохання, — а їх послали і Марія Олександрівна, і Аня, і Володя, — чини поліції принесли на квартиру. Може, тут інші порядки?

— Може, не чекати Марка, а найняти в селі підводу? — запропонувала Аня, бо почувалася мовби винуватою, що її наречений затримувався в Самарі. — Тим більше, що я точно й не знаю, коли Марко повернеться. Адже в нього там багато всіляких справ. А в повідомленні сказано: негайно з'явитися.

— То, Аню, форма, — заспокоїв сестру Володя. — В нашій поліції все «негайно». А ми не будемо поспішати, а почекаємо Марка. Ввечері він повинен повернутися, і вранці ми потихеньку на нашій прудкій Буланці подамося в той Красний Яр. Я все-таки думаю, що це надійшла відповідь на моє прохання. Порядки тут свої, самарські, а тому й не привезли відповіді, а викликають.

Того вечора, як на гріх, Марко з Самари не повернувся. Досадно було, хоча всі й розуміли, що гніватися на нього немає за що: наближалось його і Анине весілля, клопоту мав немало.

Ніч була тепла, але така темна, що за кілька кроків нічого не видно. Всі сиділи, як уже повелось, на ганку, де посеред невеликого столика горіла лампа, навколо скла якої очманіло кружляла, обпікалася і падала всіляка комашня. В попередні вечори всі займалися своїми справами: Марія Олександрівна і няня — в'язали, Аня, Володя, Оля, Маняша — читали. Сьогодні ж оте повідомлення Володі порушило заведений порядок. Володя грав з Олею в шахи, Маняша слідувала за грою. Аня трохи посиділа й пішла в свою кімнату, сказавши, що хоче спати. Гра в Олі й Володі не клеїлася, бо Оля робила багато помилок. Покинули гру й пішли пити молоко. За вечерею було вирішено, що Володя завтра, не чекаючи Марка, поїде з мірошником у Красний Яр на своїй підводі. Млин зараз стоїть, мірошник радий буде заробити якогось карбованця. Він уже двічі їздив на Буланці на станцію Смишляєвку, куди возив Марка.

Мірошник не відмовився повезти Володю в Красний Яр, бо й сам хотів там дещо купити на базарі. Вирушили в дорогу, коли вже сонце піднялося над лісом, а приїхали до Красного Яру тільки під обід. У становій конторі пристава Ареф'єва не було. Черговий урядник Ролдугін сказав, що його благородіє поїхав із слідчим оглядати труп убитого конокрада-цигана. Поїхали вони зранку, повинні б уже повернутися, бо село недалеко, та ось немає. Може, там іще щось трапилось, в тій місцевості злодій на злодієві.

Тільки під вечір приїхав пристав. Був він на доброму відпитку: сонно лупав червоними очима, пихкотів люлькою, кашляв і напружував усі сили, щоб показати, що він не п'яний. Повідомлення не міг прочитати, бо, як сказав урядникові, залишив окуляри на місці злочину. Та коли Володя назвав своє прізвище, пристав суворо насупився, косо, недоброзичливо глянув на нього, наказав урядникові, що стояв витягнувшись на порозі:

— Поклич писаря!

— А він з обіду ще не повернувся, — приклавши два пальці до козирка, відрпортував урядник.

— Ага! — зловтішно протяг пристав. — Ану, ступай приведи його!

— Слухаю!

— А ви, пане Ульянов, погуляйте, я вас покличу,— сказав пристав, коли урядник зник.— Це не дуже довго.

— Я вас, пане пристав, чекаю вже шість годин! — стримуючи гнів, сказав Володя, бачачи, що додому доведеться повертатися вночі.

— Така в мене служба,— розвів руками пристав.— Ні вдень ні вночі не маю спокою.

Довго ходив урядник, але все-таки розшукав писаря. Той теж був червоний, як і пристав, ледь ворухив язиком. Хильнув у писаря й урядник, бо тхнуло від нього перегаром сивухи й цибулею.

«Оце компанія,— подумав Володя.— Тут я і за тиждень нічого не доб'юся». Але не минуло й п'яти хвилин, як з'явився на ганку урядник і покликав його. Коли Володя зайшов до пристава, той, піднявшись із стільця, урочисто мовив:

— Сідайте, пане Ульянов, ознайомтеся з оцим документом...

— І в кінці звольте написати: читав такий-то,— вставив писар, п'яно вимовляючи слова.

Сівши на хиткого стільця, Володя почав читати документ: «1889 року червня 14 дня становому приставу другого стану Самарського повіту, дворянин, бувший студент Казанського університету Володимир Ільїн Ульянов дав цю підписку в тому, що припис пана самарського губернатора від 5 цього червня за № 693 про відхилення Департаментом поліції клопотання мого про видачу закордонного паспорта, оскільки для лікування зазначеної мною хвороби я можу їхати на Кавказ, мені об'явлено, в тім і підписуюся».

— Ось ручка,— підсуваючи чорнильницю, сказав писар.

Володя написав у кінці паперу: «Читав Волод. Ульянов». Устав, спитав:

— Я можу їхати?

— Так, ми вас не затримуємо! — відповів пристав. А коли Володя вийшов, зловтішно реготнув: — Бачили, як у носі закрутило? Хе-хе, в департаменті теж не дурні сидять. І ти дивись мені! — посварився люлькою пристав на урядника Ролдугіна.— За кожним кроком слідкуй і доповідай.

Довго сиділи всі на ганку й прислухалися, чи не гуркотить віз. Та пробило уже й десяту, і одинадцяту, і дванадцяту ночі, а Володя не повертався. Няня пішла спати, Маняша куняла, притулившись до матері. Марія Олександрівна, щоб вкласти спати малу, теж пішла в кімнату.

Хоча ніхто про те вголос нічого й не сказав, а про себе і вона, і Аня, і Оля думали: «Невже Володю заарештували?»

Полежала Марія Олександрівна в кімнаті, поки Маняша заснула, й повернулася на ганок. Аня сказала:

— Може, й ми підемо спати?

— Ідіть, — відповіла Оля, — а я ще почекаю.

— Я теж іще посиджу, — сказала Марія Олександрівна. — Однак не засну, поки він не повернеться.

Так і не діждавшись Володі, розійшлися спати. І, коли він нарешті приїхав, одна Марія Олександрівна почула. Потім прокинулися Оля й Маняша, бо, хоч як мати намагалася тихо одягтися й вийти з кімнати, вони почули її кроки. А потім почули і гуркіт воза під вікнами, приглушену розмову Володі з мірошником.

Нашвидку одягнувшись, погупотіли босоніж на ганок. Виглянула зі своєї кімнати й Аня:

— Що, приїхав?

— Приїхав! — весело сповістила Маняша. — Вставай, швидше!

Та радість від того, що Володя повернувся з поліції, відразу погасла, як тільки він сказав:

— Не дали закордонного паспорта.

Довго всі засмучено мовчали. Потім Марія Олександрівна спитала:

— Хоч пояснили чому?

— Можна, мовляв, з такою хворобою, як у мене, лікуватися кавказькими водами. Бачиш, яка у Росії розумна поліція: краще за медиків знає, де кому лікуватися, — невесело осміхнувся Володя. — Та не будемо впадати у відчай: може, якийсь інший шлях знайдемо. Йдіть спати, а я допоможу мірошникові розпрягти Буланку, закотити на місце воза.

3

Коли відїжджали з Казані, Марія Олександрівна, залишаючи Митю в сестри Анни, домовилася з нею, що, як тільки він закінчить заняття з гімназії, вона пароплавом відправить його до Самари. В Самарі Митю зустріне Марко й привезе в село. Якщо ж у Анни буде час, то вона сама привезе Митю. Подивиться, який хутір купила сестра, як усі влаштувалися. Оцей варіант був би найкращим, бо хоча Миті уже й п'ятнадцять років, а самого його відправляти пароплавом, як думала Марія Олександрівна, небезпечно. І вона в листі до сестри повторювала, що дуже рада була б, якби та при-

їхала. Анна то обіцяла навідатися, то писала, що нездужає. Оля казала матері:

— Давай, мамусю, я поїду за Митею.

— Мені не хочеться, щоб ти переривала заняття з Манею. До екзаменів залишилося не так уже багато часу, а роботи вам обом ще немало.

— Це так. Зараз дорогий уже кожен день.

— Отож. Володя вчора теж казав, що згоден привезти Митю. Може, я його пошлю. А то й сама поїду, бо треба ж розібратися з тими речами, котрі ми там залишили. Що везти сюди, що продати. Хоча це найкраще можна буде зробити, коли ми знайдемо квартиру в Самарі. А до переїзду в місто ще два місяці.

Того вечора всі, як завжди, сиділи на ганку навколо столу, на якому горіла лампа, обліплена комашнею. Не було тільки Володі, бо він поїхав з мірошником на станцію Смишляєвку, щоб зустріти Марка. Повернулася підвода зі станції, коли вже стемніло, і першим на ганок, задиханий, влетів Митя. Маняша, побачивши його, так щасливо заверещала, що няня аж вуха долонями затулила. Митя переходив з обіймів в обійми, обцілювано-щасливий і трошки мовби аж засоромлений тою лавиною ласки, що хлинула на нього. Адже він був уже не маленький: перейшов у п'ятій клас гімназії, сам плив на пароплаві від Казані до Самари. (Тітка Анна захворіла, а він надто вже благав відпустити його додому самого). А коли Миті показали його простору, таку ж, як і у Володі, кімнату, — він відчув себе зовсім дорослим. А тут ще й няня сказала, змірявши його люблячим поглядом:

— Глянь, Маріє Олександрівно, як він виріс!

— Та то він вищий став, що чуба назад зализав! — засміялася Маняша. І, побачивши, що брат нахмурився, пухотливо додала: — А тобі так гарно!

Марко привіз газети, в яких було надруковано оголошення, що колишній студент (тобто Володя) бажає мати урок. Згоден навіть на від'їзд. Оголошення проглянули всі. Марко сказав, що надійшло вже кілька пропозицій, але всі вони, на його думку, нецікаві. Газета, він домовився, ще кілька разів повторить оголошення. А взагалі вчителів починають шукати десь там за місяць до початку занять. Зараз же і батьки, і їхні чада спокійно відпочивають на дачах.

— Я це добре знаю, бо вже ось кілька років заробляю уроками, — закінчив Марко.

Я не проти того, щоб Володя давав уроки,— сказала Марія Олександрівна.— Хоча ми без того його заробітку можемо поки що й обійтися. Не подобається мені оте «згоден на від'їзд». Одне діло жити дома й давати уроки. Зовсім інше — жити в чужій сім'ї й вести заняття з дітьми хазяїв. Там ти, Володю, будеш у цілковитій їхній залежності, в якій, мені здається, немало не лише неприємного, а й принизливого.

— Цілком слушно кажете,— підтримав Марко Марію Олександрівну.— Я вчителював літо в одній сім'ї. Ледве витримав до кінця й сказав: краще піду мішки на пристані носити, а в таке рабство не віддам свою грішну душу.

— Все це так: і неприємно, і принизливо,— погодився Володя, спохмурнівши.— Та де ж і як нашому братові добути на хліб копійку? Якби не було на Русі багатих недоумків, які сидять по три роки в одному класі гімназії, то неблагонадійна інтелігенція вимерла б з голоду.

— Більшість жінок, що закінчили гімназії, як ось я, сиділи б без діла,— вставила Оля.— Я ось хочу вчителювати. Ніби маю право, бо закінчила гімназію з золотою медаллю. А чи дозволять? Боюсь, що ні. І лише через те, що я з такої крамольної сім'ї. Володі чого не дозволяють повернутися в університет? Не пускають навіть лікуватися за кордон? Через те саме... Через те саме й вас, Марку, переслідують. А одружитесь з Анею, вам, я певна, ще важче буде влаштуватися на якусь посаду.

— Я йому вже казала, давай відкладемо весілля, поки закінчиться мое заслання,— нервово пересмикнувши плечима, ніби їй стало раптом холодно, мовила Аня.— Не хоче й слухати.

— Удвох легше буде витримувати всі незгоди,— повсртав Марко розмову на жартівливий тон, як завжди це робив, коли Аня, послаючись на своє заслання, пропонувала почекати з весіллям.— І головне: невідомо ще, в кого тих державних гріхів більше — в тебе, Аню, чи в мене.

Урвав цю розмову Митя. Прибіг захеканий, розчервонилый, сповістив уривчастим від хвилювання голосом:

— Володю, в нашому ставку є карасі. Отакі-о! — Митя розвів руками.

— Може, все-таки менші? — всміхнувся Володя.

— Точно такі! — стояв на своєму Митя.— Я сам бачив. Хлопці з села вудочками ловили. А в мене немає ні волосіні, ні гачків.— Митя скривився.— Я все своє в Кокушкіні залишив, бо думав же, що влітку туди поїдемо...

— Не журись, Митю, я тобі з Самари все, що треба, привезу,— втішив Марко малою.— У мене там є знайомі, які займаються риболовлею.

— Та мені тільки гачків,— зрадів Митя.— І невеликих. Отаких-о! — Митя зірвав травинку, зігнув гачком.— А волосінь хлопчаки обіцяли принести. Вони самі з кінського волосу плетуть. Вудлице піду ось у садку виріжу.

— Якщо вже самим усе робити, то вигнемо й гачки,— сказав Марко.

— А ви вмієте? — спитав Митя.

— Коли був таким, як оце ти, то своїми гачками карасів ловив. Одного разу впав у воду, мало не втопився. А ти вмієш плавати?

— Вмію! Такий ставок, як наш, я двічі без відпочинку перепливу,— похвалився Митя, який справді добре плавав.— То коли ми візьмемося за гачки?

— Та треба зараз, бо риболовля таке діло, що відкладати ніяк не можна,— усміхаючись, мовив Марко.— Сьогодні клює, завтра на гачок плює! Так чи ні?

— Звичайно! Хлопці кажуть, що тільки-но почався справжній кльов! А, ще забув сказати: коли хлопчаки побачили мене, то побігли від ставка. Навіть рибу покинули. Я аж злякався, чого вони? Почав кликати. Не повертаються. А тут мірошник вийшов на греблю. Я його питаю: чого вони злякалися? «А того,— каже,— що попередній хазяїн хутора не дозволяв ловити рибу в ставку». Ото був скнара! Я сказав мірошникові, що нам не шкода карасів. Хай ловлять. Правильно, мамо, я зробив?

— Правильно, синку,— похвалила Марія Олександрівна.— Взагалі тут селяни якісь залякані. І надто вже бідні.

— Від чого ж їм, Маріє Олександрівно, багатіти, коли рік-два поганенький урожай, а на третій і зовсім усе вигорє,— мовив Марко.— Хто не жив у Самарській губернії, кажуть селяни, той голодної смерті не бачив.

— То я піду вудлице виріжу,— сказав Митя, якому не терпілося швидше побігти до ставка.— А ви робіть гачок.

— Не тільки, Митю, гачок змайструємо, а й волосінь сплетемо з Буланчиного хвоста таку, якої твої хлопці й не бачили! — пообіцяв Марко.

— Ви вмієте? — аж не вірив своєму щастю хлопець.

— Звичайно. Адже я ріс у рідній Бестужевці, як і оті хлопчаки, з якими ти зустрівся біля ставка. Колись я тебе візьму в своє село, побачиш, який там ставок. Ну, за діло, а то ми так і вечірній кльов прогавимо!

Марко зробив усе, що обіцяв, і Митя в супроводі Олі й Маняші, яким хотілося подивитися, як він ловитиме карасів, надвечір пішли до ставка. Запрошували й Володю, але той сказав, що рибна ловля його не цікавить. От коли почнеться полювання, він візьме рушницю й гайне за зайцями по навколишніх степах і лісах. Марко теж завзятий мисливець. У Бестужевці, у брата Павла, є і гарний собака. Дичини там немало. Взагалі Марко, відчувалося, був закоханий у свою рідну Бестужевку, бо, як тільки про неї заходила мова, все там виявлялося найкращим.

Вечір був тихий, теплий. Над ставком, черкаючи по його дзеркальній воді чорними стрілами, літали ластівки. По той бік ставка сиділо троє хлопчиків з вудочками. Митя привітно помахав вудлищем, гукнув:

— Ключе?

— Ні-і-і!... — почувлось у відповідь.

— Нічого! Там не клює, тут клює! — Митя наліпив тіста на гачок, плюнув на нього, закинув волосінь, але враз і витяг. — Тут глибоко. По той бік значно мілкіше. Ну, нічого, на глибині велика риба стоїть. О! Тепер трошки опустимо поплавка, і наш гачок стане над самим дном. Отак. Ну, ловись, рибко, маленька і велика! — примовляв Митя, закинувши нарешті вудку так, як треба. — А поплавок як цвяшок. Таки гарну Марко вудку змайстрував. А ви чого ж стоїте? — повернувся Митя до сестер. — Сідайте! Це не так, що кинув, а воно вже й тягне. Тут, може, й годину треба почекати, поки почнеться кльов.

— Годину? — розчаровано-здивовано перепитала Маняша.

— А ти ж як думала? Тс-с! — замахав Митя руками. — Торкає...

— Ага... — прошепотіла Маняша. — Бачиш, Олю, як поплавок хитається?

— Бачу, — тамуючи подих, відповіла та.

— Тягни! — крикнула Маняша, побачивши, що поплавок пірнув.

Митя смикнув вудочку так, що поплавок перелетів через його голову і впав у будяках, котрі росли по березі ставка. Рибини на гачку не було, але за щось там зачепився в бур'яні. Митя, невдоволено хмурячись, пішов виплутувати. Маняша винувато потупила очі, бо по тому, як брат невдоволено зиркнув на неї, зрозуміла, що він вважає, ніби вона перешкодила йому піймати рибину. Виправдуючись, мовила:

— Мовчатиму, як риба.

— Ото краще! — буркнув Митя, наліплюючи на гачок тісто.— А то так крикнула, що і я злякався. Взагалі запам'ятай, хто хоче піймати рибу, той повинен і подих затамувати, коли вона клювати починає. Риба краще за нас усе чує! Ну, мовчимо...

Ще й хвилики не розбіглися в тому місці, де став поплавок, як він знову хитнувся і зник під водою. Митя злякано шморгнув вудлище. Рибини на гачкові не було. Всі здивовано Perezирнулися. Митя насупився, засопів. Буркнув під ніс:

— Що за чортівня!

— Може, це через нас не ловиться, то ми підемо,— сказала Оля.

— Та ні, сидіть! — досадливо махнув рукою Митя.— Мабуть, тісто м'яке. От він і стягує з гачка. А може, в мене гачок завеликий, а риба поки що мала підходить. Ну, нічого, подивимося, що далі буде. Я ось менше тіста начепив. Гоп! — закинув Митя вудку.

Знов поплавок не постояв спокійно й хвилини, як почав похитуватися з боку на бік. І раптом піднявся з води, ліг. Митя смикнув за вудлище, і воно не свиснуло над його головою, як ті рази, а зігнулося в дугу. Хлопець підхопився, азартно вигукнув:

— Є! Тільки б не зірвався...

Посхоплювалися зі своїх місць Оля і Маняша, тупцювалися, не знаючи, як допомогти Миті, щоб він витяг з води ту рибину. А брат напружено тримав обома руками вудлище, шепотів:

— Цитьте, хай він примориться, а тоді я його...

В ту мить, коли Митя вимовив «тоді я його...», вудочка легко перелетіла через його голову. В Маняші мимоволі вирвалося:

— А-а-а!

Митя поточився і ледве утримався на ногах. Махнув вудлищем — еге, гачка немає. Сердито плюнув у воду, сказав, мовби аж із слізьми в голосі:

— Отаку рибиняку впустив...

— Справді, щось велике було,— погодилася Оля.

— Мабуть, короп. Мірошник казав, що тут є такі... вола ми не вицупиш. Що ж без гачка робити? От нещастя! Посидьте, я збігаю додому, там у мене є запасний гачок.

— Ні, ми теж підемо,— сказала Оля.— А то тільки заважаємо тобі.

— Ну, як хочете,— байдуже погодився Митя.— Побудьте тоді тут, поки я повернуся, а то ще хтось вудлице забере. Я миттю.

І Митя подався додому по гачок.

4

Весілля Ані й Марка було призначено на 28 липня, а готування до нього розпочалося з початку місяця. Захопило воно всіх, кожен хотів допомогти мамі, Ані, Маркові. Тільки Володя й Оля якось уміли, займаючись весільними справами, продовжувати свої заняття. Коли ж щось вибивало їх удень з робочої колії, вони ввечері надолужували втрачене. Але так було, поки не приїхали Маркові родичі: брат Павло Тимофійович, братова дружина, дочка. Тепер і Володя перестав ходити в свій «зелений кабінет», а годинами розмовляв з Павлом Тимофійовичем, розпитуючи його, як живуть селяни в Бестужевці, як він хазяйнує. Оля, слухаючи ті розмови, думала: «Що Володя знаходить корисного в тих розповідях Павла Тимофійовича?» Навіть спитала брата:

— Невже тобі цікаво з ним розмовляти?

— Дуже! Павло Тимофійович із тих селян, які, розбагатівши, мітять у купці. Розповідає він про все розумно й щиро. Такого міцного мужика надзвичайно корисно було б послухати нашим народникам.

Та ось настав і день вінчання. До будинку підїхало кілька підвід, найнятих у навколишніх селах. Заходилися прикрашати коней стрічками, квітами, застилати вози килимами й ряднами. Аня, одягнена у шлюбне плаття, сиділа в своїй кімнаті, чекаючи, поки Марко прийде і поведе її. Біля неї крутилася Маняша, яка хвилювалася так, ніби не сестру, а її видавали заміж. Малій страшенно хотілося поїхати до церкви й подивитися, як там усе буде, але їй сказали, що не можна. Не їхали в церкву і Марія Олександрівна, і Оля.

Тільки няня могла бути на вінчанні, та вона почувала себе надто слабою після запалення легенів, од якого тількино оклигала. Коли випало так, що Оля і Аня залишилися в кімнаті самі, Оля спитала:

— Аню, ти щаслива?

— Так,— хитнула сестра уквітчаною головою.— Тільки сумно, що я невільна...

— Три роки заслання пролетять непомітно,— втішала

Оля сестру.— Тепер уже й не три, а півтора, бо ви ж усе поділите на двох...

— А чи не шість? — невесело посміхнулася Аня.— Я знаю, що Марко нестиме мій тяжкий хрест, як свій. Та від того мені аж ніяк не легше буде на душі. Адже три роки Марко буде прив'язаний до місця мого заслання. І це коли тут, у Самарі, до нього ставляться, як до державного злочинця. Через кілька годин він стане ще й чоловіком сестри страченого за замах на царя. Весело, правда?

— Весело чи ні, а Марко не журиться,— мовила Оля.

— Це правда. В нього оптимізму вистачить на багатьох. Здається, уже йде по мене,— почувши гомін і тупіт на ганку, занепокоїлась Аня.— Ну, Олю...

Сестри поспіхом поцілувались і закліпали очима, стримуючи сльози. А чого їм хотілося плакати, коли треба було радіти, і самі не знали. Таке вже воно, мабуть, у всіх наречених оте весільне щастя: впереміш із солодкою сльозою. Оля не знала, що треба сказати сестрі в цю останню хвилину її дівочого життя, а тому й провела мовчки до підводи. А там уже, допомагаючи їй всістися на возі, шепнула на вухо:

— Хай щастить...

Провівши Аню під вінець, Оля мимоволі замислилася над тим, коли ж перед нею простелеться ота дорога, якою поїхала сестра? В листопаді цього року їй виповниться вісімнадцять. Для дівчини, як усі кажуть, немало, щоб подумати уже й про заміжжя. Деякі її подруги позакохувалися ще в гімназії і, одержавши атестати, відразу повиходили заміж. Правда, майже всі її однокласниці були на рік, на два старші за неї. Та вже ось і її стільки, скільки було тоді їм. А вона не тільки не закохана, а в неї немає навіть знайомих хлопців. Встановились було дружні стосунки з Володиними університетськими друзями. Та коли Володю виключили з університету, вислали і всіх його друзів з Казані. В Кокушкіно, де вона мешкала, крім двоюрідних братів, ніхто, власне, з чоловіків не приїздив. І зараз ось ніхто на їхньому хуторі не буває. Може, восени, коли переїдуть до Самари, через Володю розшириться коло і її знайомих. Адже Володя з тих людей, навколо яких збираються одностуденти. Він, неначе магніт, притягує до себе споріднені душі. «А, власне, чого мені журитися, що я ще не закохувалася,— думала Оля.— Це повинно мене тільки радувати, бо попереду ж стільки років навчання, а кохання — поганий помічник в оволодінні науками. Ні, краще, що

ніхто не потривожив мою душу». Думала так, а в душі відчувала й гіркоту від того, що досі не зустріла свого судженого. Хай би й не пішла зараз за нього заміж, поки не закінчила навчання, а знала б, що він є. Були ж Аня і Марко тільки знайомі майже п'ять років.

Весілля відсвяткували скромно: була вечеря, в якій взяла участь рідні молодих та двоє свідків. А потім молоді поїхали в Бестужевку. Володя провів їх до Самари. Пробув там два дні, бо треба було йому дістати якісь книжки. Домовилися, коли Володя їхав, що Оля і Митя,— він навчився правити Буланкою,— зустрінуть його на станції Смишляєвка. Дні стояли теплі, сонячні. Цікаво було прогулятися по степу, по якому вже котили зелені хвилі хліба, обіцяючи непоганий урожай. Особливо гарною була пшениця, яку й Ульянови сіяли на своїй землі. Ублагала матір і Маняша, щоб вона відпустила її з Олею й Митею. Марія Олександрівна довго не погоджувалася, а потім — здалася. Іхати до станції треба було близько тридцяти верств, а тому вирушили в дорогу, як тільки розвиднилося.

— Ото Володя зрадіє, що ми зустрінемо його! — щебетала Маняша, вмостившись у задку воза поряд з Олею.— А гарно як! Митю, не поганяй Буланку, а то віз гуркотить і не чути, як жайворонки співають! — смикнувши за рукав брата, попросила Маняша.

— То вона сама біжить,— виправдувався Митя.— Бачиш же, дорога згори.

Приїхали на станцію Смишляєвку за півгодини до приходу поїзда. Оля і Маняша пішли до чергового, щоб узнати, чи не запізнюється поїзд, бо Марко казав, що таке часто трапляється. Митя розпріг Буланку й прив'язав її до воза, на якому було запашне сьогорічне сіно. Хай поїсть, бо коли приїде Володя, то вони теж обідатимуть на возі: мама нагородувала повний кошик харчів. Правда, краще, мабуть, обідати не на оцій брудній, захащеній сміттям станції, а десь у полі. Він сказав про це Олі, а вона відповіла, що приїде Володя, то порадяться з ним. Може, він такий голодний, що радий буде й тут поїсти. Митя вкрив кошик з харчами рядом,— а то ще Буланка все порозкидає,— прикрив його сіном і пішов до станції. «Стоятиму на пероні так, щоб воза бачити»,— міркував.

Поїзд прибув вчасно, пасажирів з вагонів вийшло всього кілька чоловік, і всі відразу побачили Володю. Маняша з радісним криком: «Володя!» кинулася назустріч братові. Во-

лодя, помітивши, що його зустрічають, закивав головою, радісно всміхаючись, бо в обох руках тримав великі пакунки книжок. Маняша обняла й поцілувала брата в розчервонілу щоку. Володя поклав пакунки, міцно потиснув руки Олі й Миті. Митя скинув картуза, вклонився братові так, як це роблять візники, мовив, ховаючи пустотливу посмішку:

— Ваше благородіє, карету подано!

— Чудово!

— Де ви накажете подати вам обід: тут чи десь у степу?

— Ви й обід захопили? — зрадів Володя. — Звичайно, в степу:

— То я побіг запрягати, — облишивши жартівливий тон, сказав Митя. — Давай книжки, я покладу на воза. А ви можете неквапом іти, я вас дожену.

— Може, тобі допомогти? — спитав Володя.

— Ні, я сам!

— Володю, я піду з Митею, — зохотилася Маняша.

— Біжи! — погодився Володя. І, коли залишився з Олею, продовжував: — Марко узнав од своїх самарських друзів неприємну новину. У Казані заарештований Микола Федосеев і всі його друзі. Кажуть, схопили жандарми близько сорока чоловік. Якщо це правда, — а Марко запевнив, що можна вірити, — то забрані члени і того гуртка, заняття якого я відвідував. Отже, не виключено, що на слідстві хтось назве й моє прізвище. А цього буде досить, щоб прилучити до справи й мене. Боюсь, що мені не дали закордонного паспорта через оцю справу. Мамі про це, звісно, ні слова.

— Розумію, — погодилась Оля.

— Марка і Аню я теж попередив. Добре, що вся моя нелегальна література залишилася в Казані, нічого не треба переховувати.

— Ти думаєш, можуть приїхати з обшуком? — злякано глянула на брата Оля.

— Цілком можливо.

— Боже, цього ще нам не вистачало, — з відчаєм мовила Оля.

— Заспокойся, — ласкаво сказав Володя. — Можливо, що мене не притягнуть до цієї справи, бо знайомств серед заарештованих у мене було мало. З самим Федосеевим я ні разу не зустрічався, хоча й хотів побачитися з ним, багато гарного чув про нього, пам'ятаєш, і тобі розповідав. От якби ми залишилися в Казані, то, гадаю, теж був би заарештований. Ну, Митя й Маняша нас уже доганяють. Повернемося до цієї розмови дома, малі не повинні про це знати.

— Тиру! — гукнув Митя, зупиняючи Буланку. — Сідайте!
— Та не жени, а то дуже трясє, — попросила Оля. — До
ночі ми й помалу доїдемо додому. Так, Володю?

— Звичайно! Тим більше, що день чудовий, харчів, бачу,
повен кошик. Можна, не поспішаючи, мандрувати.

— А у нас теж неприємна новина, — сказала Оля, коли
всілися на возі й рушили. — Отой п'янюга урядник Ролду-
гін, котрий щодня перевіряв, дома Аня чи ні, дізнавшись,
що вона поїхала в Бестужевку, не взявши дозволу, доповів
приставу. Пристав примчав із Красного Яру, як на пожежу.
Поводився так, ніби Аня втекла з в'язниці. Грубо говорив
з мамою. Погрожував, що доведе цю справу до суду. Бідна
мама так розхвилювалася, що їй аж із серцем стало погано.
Я, як могла, заспокоювала її. Що, ти думаєш, буде Ані?

— Доведеться штраф заплатити, і все.

— Я теж так казала мамі, а вона не вірить. Чекає тебе.
«Володя, — каже, — всі закони знає, і я не заспокоюся, поки
він не приїде, поки він не скаже, яке Аню чекає покарання».

— Володю, бачиш отой лісок? — показав Митя пужал-
ном. — Може, там зупинимось?

— Давай! — погодився Володя. — А то я, признатися, сьо-
годні ще нічого не їв.

Хвилювався Володя, що його можуть притягти до казан-
ської справи, недаремно: вже на перших допитах слідчі
наткнулися й на його прізвище. В записнику одного із за-
арештованих була така фраза: «Спитати Ульянова в бібліо-
теці». Жандармам було ясно, що брат страченого терориста
Олександра Ульянова підтримував знайомство з казанськи-
ми марксистами. Відразу ж про це було повідомлено депар-
таменту поліції.

5

Дві причини спонукали родину Ульянових переїхати до
Самари: по-перше, будинок в Алакаєвці був зовсім не при-
стосований для того, щоб жити в ньому взимку; по-друге,
Миті й Маняші, — вона вступила в другий клас гімназії, —
треба було навчатися. Ускладнення було одне: Аня не мала
права виїжджати з хутора, навіть вийшовши за Мар-
ка, який постійно мешкав у Самарі. Треба просити дозволу
на переїзд до Самари в департаменті поліції. А там, зва-
жаючи на те, що вона самовільно залишила місце свого
заслання і притягалася за те до суду, — вона, як говорив
Володя, відбулася штрафом, — невідомо, як поставляться

до її прохання. Тим більше, що заслання Аня мала відбувати в селі, як було спочатку визначено, а не в місті. Та ще в такому великому, як Самара, місті, котре славилося напливом неблагонадійних елементів. Зібралися на раду всі, крім малих Миті й Маняші, щоб вирішити, як же бути.

— Якщо вже Аню не пустять у Самару, то я житиму з нею в селі,— сказала Оля.— Адже мені однаково, де готуватися до вступу в університет.

— Я теж можу працювати в селі,— приєднався до Олі й Володя.— Думаю, що тут, як і в Кокушкіні, навіть більше зроблю, ніж у Самарі, де не уникнути міської суєти.

— Ви забуваєте, що тут зовсім не ті умови, які ми мали в Кокушкіні,— сказала Марія Олександрівна.— Там постійно мешкала тьотя Люба. Ми вели домашнє господарство. А тут нічого немає. І до села далеко. Село такє малє й біднє, що й молока вам ніхто не продасть. Та ще взимку. Іздити ж по харчі в Самару — неблизький світ. І останнє: няня вам уже нічим допомогти не може. Після того весняного запалення легенів вона, як бачите, настільки ослабла, що за нею потрібен догляд. Учора лікар сказав мені, що оця хронічна пневмонія може звести її, бідну, в могилу. Отже, як не приміряй, а вихід у нас один: усім переїхати в Самару. Прохання про переведення Ані в місто напишете ви, Марку. Якщо відмовлять, то раджу вам поїхати в Петербург і зустрітися з паном Дурново. Я кілька разів була в нього, коли клопотала за Сашу, а потім — за Аню. Не думаю, щоб він, вислухавши вас, відмовив.

— Я готовий хоч завтра їхати,— мовив Марко.

— Ні, спочатку треба послати прохання,— порадила Марія Олександрівна.— Може, й не відмовлять. А поки справа Ані вирішуватиметься, в Самару переїдуть Оля, Митя, Маняша. Поживемо, якщо ви, Марку, не заперечуєте, у вас, а тим часом підшукаємо просторішу квартиру.

— Радий буду хоча б чимось допомогти вам,— погодився Марко.

Та в Самарі Марію Олександрівну чекала ще одна неприємність. Директор гімназії, прочитавши її прохання про прийняття Миті в п'ятий клас, сказав, ховаючи очі:

— З радістю б це зробив, але... не маю права.

Марія Олександрівна була так здивована, що відразу не знайшла, що відповісти. Йї і на думку не спадало, що з переводом Миті з Казанської гімназії в Самарську можуть виникнути якісь ускладнення. Невже почалося переслідування і малих її дітей? Жах! Вона відчула, як прискорено

гупотить її серце, як по всьому тілу котиться той хворобливий жар, котрий завжди огортав, коли вона хвилювалася так, що думки плуталися. Притамувавши тяжке зітхання, що тиснуло груди, Марія Олександрівна встала, глухо спитала:

— Хто ж має право?

— Звертайтеся до попечителя,— підхопився й директор.

— Ви всіх учнів приймаєте лише з дозволу попечителя?

— Е-е...— розгубився директор, бо не чекав такого запитання.— Тільки при переводах у старші класи.

По очах, які директор ховав, по тону його голосу Марія Олександрівна зрозуміла, що він бреше. Вона сказала:

— Прохання попечителєві я подам. Але зазначу, що зверталася до вас і ви відмовили. І, певна, зробили це, не маючи на те ніяких підстав, ніякого права. Мій чоловік, як ви знаєте, не один рік служив директором народних училищ, я знаю правила переводу дітей з одного навчального закладу в інший. І те, пане директоре, що ви відмовляєте мені, не що інше, як свавілля.

— Думайте, як хочете,— невдоволено зиркнувши на Марію Олександрівну, мовив директор.

Оля проводжала матір до гімназії і залишилася в скверу чекати її, бо мали зробити ще деякі покупки. Побачивши, що мати вийшла з дверей гімназії, Оля побігла їй назустріч. Та, глянувши на обличчя матері,— воно було таке червоне, якого Оля ніколи не бачила,— зупинилася, вражно вигукнула:

— Мамусю, що з тобою?

— Нічого...— силувано всміхнулася Марія Олександрівна.— Трохи неприємна розмова була з директором. Ну, ходімо звідси, я після тобі розповім.

Марія Олександрівна не помилилася, подумавши, що вже й за меншими її дітьми — Митею й Маняшею — почалося нильне слідкування. В серпні попечитель Казанського навчального округу Масленников, котрий був запеклим ворогом сім'ї Ульянових, оглядав навчальні заклади Самарської губернії. В донесенні міністру народної освіти він сповіщав, що, будучи в Самарі, прохав губернатора вести особливий пагляд за сім'єю Ульянових. І якщо «неповнолітні Ульянови беруть участь у якихось підозрілих товариствах, то негайно сповіщати мені, щоб я міг вжити належних заходів».

Переповівши Олі розмову з директором гімназії, Марія Олександрівна сказала з неприхованим відчаєм:

— Подітися нікуди: треба звертатися до Масленникова.

А для мене це однаково, що битися головою об стіну. Запеклішого ворога, як оцей попечитель, у нас, здається, немає. Якщо не дозволить перевести Митю в Самарську гімназію, доведеться нам кудись знову переїжджати. І перш за все в інший навчальний округ. Давай, доню, зойдемо на пошту, я напишу прохання Масленникову та відішлю. Адже до занять залишилося всього два тижні. Мені страшенно не хотілося б відправляти Митю в Казань. Та якщо й Масленников не дозволить перевести його сюди, то ніде буде подітися. Ох, господи, коли вже скінчаться оці наші муки...

Оля мовчала, бо не знала, як утішити матір. Для неї теж було новиною те, що тінь старшого брата лягла вже й на Митю. З гіркотою подумала: «Буде, мабуть, і зі мною те ж саме, коли я звернуся по закордонний паспорт. Не пустять у Гельсінгфорс мене, як не пустили у Францію Володю. Як же я про це раніше не подумала? От жах! І в Росії ніде вчитися, і з Росії не випускають. Правду Аня каже: «Тільки й того, що сидиш не в камері, а волі стільки ж, як і у в'язня». Та відступати від свого не буду». А матері сказала:

— Дуже прикро буде, якщо Миті доведеться повертатися в Казанську гімназію. І ставлення там до нього ти знаєш яке, і один. Тітка Анна добра, та однак йому там буде далеко не так, як дома. Може, тоді й нам усім на зиму повернутися до Казані? Мені однаково, де жити,— в Казані чи в Самарі. З Ансю ми тепер не зв'язані, бо вона залишиться тут з Марком. Адже так?

— Ні, Олю, в Казань я не повернуся,— твердо мовила Марія Олександрівна.— Це виключено. Краще вже поїдемо в якийсь інше місто. Надто багато там у нас ворогів.

У Масленникова, хоч як він намагався цькувати сім'ю Ульянових, не було підстав відмовити Марії Олександрівні перевести молодшого сина з Казанської гімназії в Самарську. Він дав дозвіл. І одразу ж послав донесення міністру народної освіти графу Делянову, в якому писав: «Вдова директора училищ Симбірської губернії Ульяновова, котра виїхала з Симбірська внаслідок тяжких сімейних нещасть — смерті чоловіка, страти сина, винного в політичному злочині, переселилася в Казань разом зі всією сім'єю для виховання свого молодшого сина. Сім'я складається, між іншим, із зовсім дорослої дочки, причетної почасти до справи свого страченого брата, і сина, котрого виключено із Казанського університету за безпорядки, що були там у грудні місяці 1887 року. Хлопчик (тобто Митя) був прийнятий до Першої

казанської гімназії, навчався добре, і поведінка його не викликала ніяких побоювань. Але ті зв'язки, які мала дочка Ульянова (йдеться про Аню), і знайомства виключеного з університету брата говорили про те, що сім'ї Ульянових буде краще виїхати з університетського міста. А тому, коли вдова Ульянова звернулася до мене з проханням дозволити її синові, вихованцеві Першої гімназії, перейти до гімназії в Самару, де вона, за її словами, придбала осідлість, то я дав їй на те дозвіл. Разом з тим доручив директорові Самарської гімназії, щоб він вів за Ульяновим таємне спостереження».

6

Розпочиналися заняття в гімназіях, і Марія Олександрівна, найнявши квартиру в будинку Кулагіна, перебралася з меншими дітьми з Алакаєвки до Самари. В селі залишилася одна Аня, бо все ще не одержала дозволу на переїзд у місто. Володя, допомігши матері влаштуватися на новому місці, набрав книжок і поїхав у село, щоб підтримати сестру. Жартував: разом, мовляв, відбували заслання в Кокушкіні, то не розлучатимемося й тут. Дуже хотілося й Олі поїхати з братом, та вона бачила, що без неї матері важко буде справлятися з домашнім господарством. Крім Марка, який тепер уже був членом сім'ї, на квартирі оселився і його племінник Женя. Навчався він у тій же гімназії, що й Митя, тільки класом нижче. Отже, навіть без Ані й Володі за стіл сідало сім душ. Треба було їх нагодувати. Няня ж не тільки не допомагала, а й сама потребувала догляду, бо ледь рухалася по квартирі.

— Треба мені їхати в Казань по речі,— говорила Марія Олександрівна Олі.— Та хочу вже діждатися, чим закінчиться Анина справа.

— Всі кажуть, що штрафом.

— Дай бог, щоб так,— зітхнула Марія Олександрівна.— А як через отой суд не дозволять їй переїхати до Самари? Ото буде кара...

Але трапилося так, що обидві Анині справи — суд за самовільний виїзд із села і відповідь на її прохання — зійшлися до купи. П'ятнадцятого вересня їй оголошено вирок: або вона сплатить двадцять карбованців штрафу, або — коли не має грошей — відсидить шість днів у тюрмі. Вона, звичайно, погодилася сплатити штраф.

А на другий день одержала повідомлення, що департамент поліції дозволяє їй жити в Самарі. Приїхавши з Володею із села, вона жартувала:

— Будемо вважати, що двадцять карбованців — плата за цей дозвіл.

І для семи чоловік квартира була мала, — кращої не траплялося, — а для дев'яти й поготів. Треба було шукати щось інше. За цю справу взявся Марко. Разом з ним, бувало, ходили по місту Аня, Володя й Оля. Та, як на гріх, нічого кращого від того, що мали, не знаходили. А вересень кінчався, Марія Олександрівна вирішила не чекати, поки знайдеться зручніша квартира, а їхати до Казані. Крім необхідності забрати речі, Марія Олександрівна поспішала до Казані ще й тому, що хотіла зустрітися там з професором Ільмінським — добрим приятелем Іллі Миколайовича, — котрий обіцяв посприяти тому, щоб Володі дозволили продовжувати заняття в університеті.

— Ні, діти, я все-таки поїду, — сказала Марія Олександрівна, коли всі зібралися за обіднім столом. — А то, шукаючи нову квартиру, досиджуся, що й навігація закінчиться.

— Може, поїдемо вдвох? — запропонував Володя свою поміч.

— І я з вами! — не відставала од брата Оля. — Або, мамо, давай навіть зробимо так: ми з Володею поїдемо і все, що скажеш, привеземо. Згода, Володю?

— Я з радістю! — відповів Володя. — Тим більше, що в тебе, мамо, і тут справ багато.

— Спасибі, діти, — розчулено мовила Марія Олександрівна, — але я поїду сама. І скажу, щоб не ображалися, чому саме: я хочу зустрітися з професором Ільмінським.

— Ти все-таки думаєш, що він щось може зробити? — не приховуючи іронічної посмішки, спитав Володя.

— Обіцяв же, коли я заходила до нього, — відповіла Марія Олександрівна, хоч і сама не дуже вірила в те, що Ільмінський допоможе їй повернути сина в університет. — Знайду ще раз...

— То коли ти думаєш їхати? — спитала Аня.

— Та сьогодні ось і почну збиратися. Володю, ти маєш час сходити по квиток? — спитала Марія Олександрівна сина.

— Звичайно! — погодився Володя. — Коли йти?

— Та, мабуть, уже завтра.

В Казані Марія Олександрівна була кілька днів. Усі речі — і найголовніше рояль — відправила до Самари, а з Ільмінським не змогла зустрітися. Повернувшись до Самари, вона написала йому листа, в якому питала про те, як ставиться попечитель до сина, до всієї сім'ї. Просила не відмовити їй допомогти їй, наскільки це залежить од нього. «Син мій, за котрого я прошу,— писала Марія Олександрівна Ільмінському,— старший із чотирьох дітей, що залишилися тепер при мені, і повинен бути моїм помічником і опорою. Тим більше, що моє здоров'я розладнане. Він дуже бажає вчитися і закінчити освіту. І, якби йому вдалося вступити до університету, це підбадьорило б усю сім'ю».

Закінчивши листа, Марія Олександрівна дала прочитати його Олі, сказавши:

— Бачу, що Володя скептично ставиться до цього мого повторного звернення до Ільмінського. Каже, що якби професор міг щось зробити, то він не чекав би листа, а сам написав. Аня такої ж думки. А я все-таки вирішила написати. А може... Адже Ільмінський, кажуть усі, дуже впливова людина. І добра. Це мені не раз говорив покійний батько. А він його добре знав, щиро поважав. Ну, що ти, Олю, скажеш?

— Лист, мамусю, чудово написаний! — повертаючи матері аркуш паперу, щиро сказала Оля.— І я думаю, що треба його посилати. Справді, так, як ти кажеш: а може. Адже, здається, всім уже тим, кого виключили з університету разом з Володею, дозволили повернутися до занять.

Листа Ільмінському Марія Олександрівна написала в кінці вересня.

Спочатку з нетерпінням чекала з дня на день відповіді. Та ось минув уже й жовтень, а Ільмінський мовчав.

За Анею поліція слідкувала відкрито (гласний нагляд, як писалося про неї в рапортах), за Володею слідкування велось приховано (негласний нагляд). Про їхній переїзд з місця на місце доповідалося в департамент поліції. В Самарі ж таємне слідкування розпочалося й за Митею. Ініціатором його виступив попечитель Казанського навчального округу Масленников, який дуже охоче брав на себе жандармські обов'язки. Він наказав директорові Самарської гімназії, щоб той посилав на квартиру Ульянових учителів для нагляду за тим, чи займається гімназист Митя. Інспектор Кочкін — маленький, худий, буйночубий, награно по-

хмурий — щотижня, поважно-поштиво вклоняючись, з'являвся на порозі квартири Ульянових. Свої враження од тих відвідин Кочкін викладав директорові гімназії, а той — надсилав донесення попечителю Масленникову. Тридцятого вересня директор гімназії писав, що інспектор кожного разу заставав «гімназиста Ульянова дома і не помічав в обставовці й способі життя нічого, що могло б впадати в очі. Із розпиту товаришів і деяких сусідів за місцем проживання Ульянова дізнано, що за цей час він, крім гімназії, церкви і найближчих вулиць, пікуди з квартири не відлучався. Сторонніх книжок у цей час не читав, частково тому, що по переїзді до Самари його мучила перемінна пропасниця, частково тому, що йому доводилося звикати до нового місця навчання». Далі директор, явно страхуючи себе, пише, що ніхто не може поручитися за те, як поведиметься далі гімназист Ульянов, котрий мешкає в такому сумнівному оточенні. «Зять його Єлізаров уже перемінив кілька місць на службі, — доносить директор і про те, про що його не просять. — Треба думати, що він знаходиться, або знаходився принаймні, під наглядом таємної поліції. Відомо, що коли він виявив бажання балотуватися в мирові судді, то був паном губернатором викреслений із списку кандидатів. Можливо, це пояснюється його листуванням із страченим Ульяновим. Старший син Ульянової, котрого виключено з університету, без права повторного вступу, теж не являє благонадійного елемента сім'ї та її майбутнього напрямку».

В той час, коли директор гімназії Соколов писав це донесення, Марко чекав од нього відповідь на своє прохання про прийняття його на посаду вчителя фізики й математики. Покладав надії на те, що нарешті матиме службу за своєю освітою. Він, як зазначав той же Соколов у своєму донесенні, завжди зустрічав пана Кочкіна ввічливо, бо ці відвідини, мабуть, не викликали в нього підозри. Тут пан Соколов, як і належить обмеженим людям, помилявся: Марко, провівши непроханого гостя, говорив:

— Мерзотник, яких мало на світі! А пнеться видати себе за порядну людину.

— Шпигун! — обурювалася Оля. — Дивитися на нього спокійно не можу!

— Слизький тип, — погоджувався і Володя. — Таких навть у нашій гімназії не було.

— І що це він, мамо, весь час ходитиме до нас? — питала Оля.

— Хто ж його знає,— знизувала плечима Марія Олександрівна.

— А я на твоєму місці спитала б, що йому треба,— не вгавала Оля, яку відвідини Кочкіна страшенно дратували.— За Анею слідкує урядник. Це зрозуміло: вона відбуває заслання. А чого цей Кочкін пильнує за Митею? Адже в Казані такого не було! Бідний Митя боїться вже з квартири вийти: а що, як, мовляв, інспектор з'явиться, а його немає дома. Ні, мамо, з цим якось треба покінчити. А то сьогодні до Ані ходять, до Миті, завтра — до Маняші. У нас двері в квартирі не зачинятимуться через тих непроханих гостей.

— Я згодна, Олю, з тобою, що це неприємно,— мовила Марія Олександрівна.— І, звичайно, не мовчатиму, якщо ці часті відвідини Миті паном Кочкіним не припиняться. Під час минулої моєї розмови з ним я йому досить прозоро дала зрозуміти, що дома сама справляюся з вихованням сина. Хтось дзвонить. Піди впусти.

— Це, мабуть, якраз Кочкін іде! — підхопила Оля.— Хай Марко йому відчинить, а я піду до Володі, щоб і не зустрічатися з ним. О, чую по солодко-нудотному голосу, що він. Ходімо, Володю!

7

Квартира була настільки тісна й незручна в усіх відношеннях, що Марія Олександрівна погодилася переїхати в будинок Каткова, хоча й там приміщення не дуже подобалося. Та що вдієш: кращого не траплялось, а наближалася зима. Треба було зручніше і в теплішій квартирі влаштуватися. Досить того, що в Казані й Кокушкіні мерзли дві зими. Няня так застудилася, що, мабуть, уже й не видужає: з кожним днем їй не краще, а явно гірше. Важко дихає, ледь рухається. Каже, що в неї вже смерть стоїть за плечима. Кілька разів їй снилося, що вона померла. Бачилася на тім світі навіть зі своїм чоловіком, убитим на Кримській війні. «Такі ми молоді та гарні»,— закінчувала вона розповідь про той сон. І Марія Олександрівна мимоволі думала: «Життя цієї солдатської вдови промайнуло, наче сон. Нічого в неї свого не було. Жила вона для інших, радувалася щастю інших. І ніколи не скаржилася на свою гірку долю, ніби так, а не інакше повинно було й скластися її життя. Дітей, яких виняньчила: Володю, Олю, Митю, Маняшу —

любила, як своїх». І Марія Олександрівна, жаліючи стару, втішала її:

— Видужаєте. Я не так хворіла, та, бачите, вижила.

— Ти ж була тоді молода, — зауважувала Варвара Григорівна. — А в мене це, чую серцем, і не хвороба, а старість. Та й пожила вже. Треба і честь знати. Місцем іншим поступитися...

І завжди Оля найбільше крутилася біля няні, а відтоді, як старенька захворіла, вона взялася доглядати її. Метка, говірка, ласкава дівчина своєю постійною, пильною увагою підбадьорювала няню, вселяла в її душу певність у те, що вона ще видужає. Варвара Григорівна вірила Олі, коли та говорила, що вона ще довго житиме, бо Оля казала те широко, а не заради того, аби заспокоїти. А хворе серце старої людини значно чутливіше на щирість, ніж здорове. Вицвілими, вологими від сліз очима дивилася няня на Олю, яка годинами віддано сиділа біля її ліжка з книжкою в руках — зубрила шведську мову! — повторюючи про себе якісь незрозумілі слова. Думала: «Яка ж розумна й працьовита ця дівчинка. Сердечна. Виходила б заміж, як Аня, та народила б онучат на радість Марії Олександрівні. Так, бач, ні, день і ніч вчить якусь мову. А вивчить, поїде бознакуди». Місто так називається, що їй, скільки Оля не повторювала, і не вимовити. Марія Олександрівна щиро признавалася: не хочеться відпускати Олю на ту далеку чужину, та не хочеться й засмучувати дочку. В Росії ж, мовляв, ніде навчатися, а Оля дуже вже рветься до знань. Це й правда: як узяло малим дівчам в чотири роки книжку до рук, так і спало, кладучи її під подушку. Точнісінько така, як Володя. Теж книжки з рук не випускає. І добрий, кілька разів на день зайде, а то й посидить на Олиному місці, якщо її немає в кімнаті. Розповідь усі свої новини. А то разом з Олею усядуться й читають голосно книжки. Варвара Григорівна чує тільки молоді, дзвінкі голоси: тієї мови, якою написані книжки, вона не розуміє. Оля каже, що книжки французькою мовою. Читають і німецькою. Варвара Григорівна, прислухаючись до їхніх голосів, завжди думає: «Які ж розумні у Марії Олександрівни діти. І як шкода, що Ілля Миколайович рано помер. Скільки б оці дітки йому радості принесли. Чи зустрінемося ж ми з ним на тому світі? Там же десь і Саша...»

Переїзд Ульянових на нову квартиру викликав нові донесення. Директор гімназії Соколов сповістив про те попечителеві Масленникову: «Десятого жовтня пані Ульянова

знову змінила квартиру і зараз мешкає на Воскресенській вулиці в будинку Каткова, поряд з редакцією «Самарської газети», поблизу Волзької набережної. Причиною переїзду на нову квартиру була мовби вологість старої». Оце «мовби» свідчило про те, що пан директор не вірив у справжність виставленої Марією Олександрівною причини. Він підозрював якусь іншу, приховану від нього причину. А коли приховану, то, за його шпигунськими поняттями, неблагонадійну. Пан Кочкін, який продовжував систематично відвідувати Ульянових і на новій квартирі, явно цікавився не лише тим, чим займається дома гімназист Митя, а й тим, чим займаються всі інші члени сім'ї. І насамперед Володимир Ульянов. Але Володя, як і Оля, уникав зустрічей з Кочкіним. Один лише раз за два місяці Кочкін, як повідомляє в донесенні Соколов, побачився зі старшим сином Ульянової. Зіткнулися вони в приймальній, але нічого не сказали один одному, а лише обмінялися поглядами. Соколов не написав, що той погляд старшого сина Ульянової був відверто зневажливий. Головне було похвалитися перед начальством: пильне око Кочкіна бачить усе, що діється в квартирі Ульянових. А Ульянових дедалі більше обурювали оті пахабні відвідування їхньої оселі Кочкіним, якого Оля дотепно охрестила: «Будяк». І справді, хворобливо худорлявий Кочкін з купою рудого жорсткого, мов дріт, волосся на маленькій голові нагадував засохлого будяка. Щось колюче проглядало і в його маленьких сірих очах, і в кошлатих бровах, що похмуро нависали над низеньким, завжди напружено наморщеним лобом.

— О, знову нечиста Будяка несе! — казала Оля, побачивши, що Кочкін наближається до будинку, зиркаючи навсідіч, наче злодій. — Піду пограю йому на зло. Митя каже, що він кривиться від музики Бетховена, як од зубного болю. Довго не затримається.

Четвертого листопада Олі виповнювалося вісімнадцять років. Дні народження дітей і батьків відзначалися в сім'ї Ульянових, як свята. А коли вже дата була якась особлива, то всі намагалися чимось незвичайним порадувати іменинника чи іменинницю. Заздалегідь розпочалося готування й до Олиного вісімнадцятиріччя. Особливо непокоїлися, перешіптувались малі — Митя і Маняша, приховуючи від усіх, крім мами, що вони хотіли подарувати сестрі. Найкращий подарунок вважався той, що зроблений власними руками. Марія Олександрівна пекла солодкі коржи-

ки, які любила Оля, няня, пересилиючи кваліть у тремливих руках, в'язала рукавички. Володя пішов у місто, щоб купити сестрі троянди.

Коли Володя повернувся з букетом квітів додому, то помітив, що настрої у мами не святковий. Володя пройшов у кімнату до Олі, — в неї сиділа й Аня, — і здивовано зупинився на порозі: Оля невітно, чого з нею ніколи не було, плакала. Аня, обіймаючи її за плечі, заспокоювала:

— Ну, годі, годі...

— Що трапилося? — вражений тим, що побачив, спитав Володя.

— Ось лист із Гельсінґфорса, — відповіла Аня, подаючи братові аркуш паперу. — Тільки-но приніс поштар. Виявляється, для вступу в університет треба знати й фінську мову.

— Не дуже приємна вість, але й не смертельна! — жваво мовив Володя. — Головне — невчасно вона надійшла. Олю, хоча тобі й не дуже, бачу, весело, але дозволь, моя дорога, поздоровити тебе...

— Троянди... — не вірячи своїм очам, усміхнулася Оля крізь сльози. — Спасибі, Володю! — Оля обхопила брата за шию, пригнула його голову, поцілувала в холодну щоку. — Аж на душі посвітліло від оцього запашиного, живого вогню. — Оля підхопилася, труснула головою. — І все: більше не побачите на моїх очах і сльозини. Вивчила шведську, подужаю й фінську, коли вже на те пішло! А лікарем все одно буду!

Та після спокійного обміркування Оля дійшла висновку, що хоч як напружено вона працюватиме, а до наступного навчального року не встигне оволодіти — самотужки! — фінською мовою. Залишалося одне: щоб не втрачати року, їхати на Вищі жіночі курси до Петербурга. Тим більше, що ходили вперті чутки, ніби ось-ось відкриється на курсах медичне відділення. Можна буде перейти на нього, небагато втративши, бо на фізматі чимало вивчається тих предметів, які читатимуться й медикам.

— Не шкодує, що ти стільки сил і часу витратила на вивчення шведської мови, — втішала сестру Аня. — Займатимешся перекладами з шведської, як я з італійської. Я певна, якщо в Петербурзі і є люди, котрі знають шведську мову, то їх одиниці. Італійська набагато поширеніша, і то там є лише одна перекладачка.

— Я не шкокую, — відповіла Оля. — Немає таких знань, які б не згодилися в житті. Прикро лише, що скільки я не

докладаю зусиль, а не наближаюся до своєї заповітної мрії ні на крок. Інколи вже думаю, що, мабуть, мені не судилося лікувати людей. І тільки тому, що я народилася жінкою, а не чоловіком. Оце найболючіше!

— Це болить усім жінкам Росії,— сказала Аня.

— Ми з Володею якось про це говорили,— вела далі Оля.— Він певний, що лише пролетарська революція може надати жінкам однакові права з чоловіками. І не на словах, а на ділі. Я теж думаю, що так воно й буде. Тільки не знаю, чи доживемо ми до того благословенного часу, коли з нас, жінок, буде скинуто оте прокляття, що тяжіє над нами.

8

Ще в Казані, коли Володя листовно почав грати з Хардіним у шахи, в нього виникло бажання познайомитися з цим присяжним повіреним. Та склалося так, що з Казані він поїхав прямо в Алакаєвку. Працював там напружено, а тому й не мав часу думати про гру в шахи з Хардіним. Інколи тільки, закінчивши програму занять, сідав після вечері грати з Марком. Оля і Митя не відходили од гравців, бо та гра була для них гарним уроком. Оля так захопилася шахами, що навіть взялася вивчати теорію гри. А що вона була добрим математиком, то їй та премудрість давалася легко. Аня дивувалася тому, що сестра сидить з книжкою в руках і переставляє фігури на шахівниці, запитувала:

— І тобі ото цікаво?

— Надзвичайно! Для тренування розуму немає, мабуть, у світі кращої гри, ніж шахи,— відповіла Оля.— Ось сідай, я тобі покажу початок іспанської партії.

— Ні-ні! — махала Аня руками.— То заняття не для мене. А взагалі, Оля, я інколи думаю, що тобі треба було б народитися хлопцем. Надто вже багато в тебе суто чоловічих здібностей. Чи не так?

— Мабуть.

Зайшов Митя, побачив, що Оля сидить за шаховою дошкою. Сказав, звертаючись до Ані, тоном скарги:

— Бачиш, з книжкою грає, а зі мною не хоче.

— Вчи теорію,— коротко порадила Оля, не припиняючи розбирати партію.

— Знаєш, Аню, чого вона взялася за книжку? — сказав Митя, вдавши, що не чув тієї Олиної поради, бо теорія

шахової гри його не приваблювала. — Це вона хоче зрівнятися з Володею і Марком. Виграти в них. Та навряд.

— Спасибі, Митю, що ти про мої здібності такої високої думки, — глянула Оля на брата чорними, іронічно примурженими очима. — Завдання з математики ти вже, звичайно, виконав?

— Та ні, — спохмурнів Митя. — Хотів оце тебе спитати...

— Гаразд. Іди ще подумай, хвилини через десять я звільнюсь.

Повернувшись якимось увечері зі служби, Марко розповів, що бачив Хардіна. Той питав, куди подівся Ульянов. Запрошував до себе. В нього щонеділі збираються кращі сармаські шахісти. Володя сказав, що неодмінно зайде, як тільки закінчить розпочату роботу. (Він перекладав російською мовою «Маніфест Комуністичної партії»). Але сталося так, що Володя спочатку познайомився з дочкою Хардіна (її запросила до себе Оля, зустрівшись на музичному вечорі), а потім уже з ним. А що знайомство Олі з Ніною Хардіною незабаром переросло в дружбу, — вони були одного віку, — то Володя пішов до Хардіних з сестрою. Андрій Миколайович зустрів його, як давнього знайомого. Міцно потискуючи руку й привітно всміхаючись, говорив тихим, м'яким голосом:

— Нарешті я бачу свого грізного супротивника. Думав, ви старший, бо, правду сказати, примушували мене, старого, посушити сиву голову, щоб не програти. А програвати я, як і всі, не люблю. Особливо сильним шахістам. Ну-с, проходите, роздягайтеся. Сподіваюсь, що почуватимете себе в нас, як дома. Прошу до кабінету. Ніно, скажи, щоб нам подали чайку. І приходь з гостею до нас подивитись, як оцей молодий чоловік розіб'є мене...

З першого ж погляду Хардін сподобався Володі. «Правду Марко і Оля казали, що дуже симпатичний чоловік», — подумав. Особливо приємною в нього була усмішка, що променилася з доброзичливо примуржених очей, з губів, які ледь виднілися з кучерявої сивої борідки й вусів. Високе кругле, ніби аж надміру велике, чоло світилося скромною мудрістю.

— Особливо мені сподобалася наша друга партія. Були, правда, такі моменти, коли я вже думав, що доведеться здаватися. Ну, шахи — це гра. Вони для дозвілля. Сідайте, будь ласка, де вам зручніше. Я по-старечому ніжусь у вольтерівському кріслі. Мені Єлізаров казав, що ви прагнете стати юристом?

— Так, я був студентом Казанського університету,— відповів Володя.— Та не провчився і семестру, як виключили за участь у сходці. Роблю спроби повернутися в університет, але поки що безуспішно.

— Розумію, бо з власного досвіду знаю, що в нас легко попасти в опалу, та важко з неї виплутатись. А здебільшого і зовсім неможливо. І насамперед тому, що покарання, як правило, за незначні політичні вчинки виносить не суд, спираючись на існуючі закони, а адміністративна влада. А це вже давним-давно відомо: де влада стоїть над законом, там панує цілковите свавілля.

— До вас можна? — спитала Ніна, постукавши у напіввідчинені двері батькового кабінету.— Я з гостею,— пропускаячи Олю вперед, додала вона.

— Прошу, прошу! — молододібно підхопився Андрій Миколайович і, привітно всміхаючись, пішов назустріч Олі. Подав їй стільця, галантно вклонився: — Сідайте, будь ласка.

— Я думала, ви вже граєте,— трохи зніяковіло мовила Ніна, боячись, що перервала розмову батька з гостем.— Чай, тату, зараз подадуть.

— Дякую. То що, Володимире Іллічу, почнемо бій?

— Спробуємо,— погодився Володя, кинувши погляд на шафи з книжками.— Боюсь тільки, що без форти не виграю.

— Що ви просите? — спитав Хардін, пильно глянувши на партнера.

— Пішака і хід,— відповів Володя.

— Скромно,— вдоволено всміхнувся Андрій Миколайович.— Відчувається, що ви серйозно зайнялися теорією. Адже це така хитра гра, що ніякі здібності не замінять теоретичних знань. Після університету я служив у глухій провінції, не знав, куди подіти вільний час, а тому і взявся за книжки про шахи. Так сам з собою й навчився грати.

— Марко Єлізаров казав мені, що ви й у Чигоріна вигравали,— сказав Володя, зробивши свій хід.— А він же найсильніший, як мені здається, в світі шахіст.

— Доводилося грати й з Чигоріним,— відповів Хардін, не сказавши — вигравав він у всесвітньовідомого майстра чи ні, бо не любив хвалитися своїми перемогами.— А сильний шахіст слабкішому легко може програти, бо гра, хоч би яка вона була складна, теоретично розроблена, однак залишається лише грою. Про шахи чудово сказав мудрий Лессінг: «Для гри надто багато серйозності, для серйозності надто багато гри». Ну-с, я так відповім на ваш хід. А ось і чай. Дозвольте тоді, коли ваша ласка, перепочине-

мо. Ніно, запрошуй гостей, частуй. А я, Ольго Іллівно, з вашого дозволу закурю, бо маю погану звичку пити чай з тютюновим димом. Ви, Володимире Іллічу, палите?

— Пробував, але кинув.

— Мудро зробили,— похвалив Хардін.— А я навіть не робив спроб, як інші запеклі курці, кидати. Ольго Іллівно, Ніна казала мені, що ви готуетесь вступити в Гельсінгфорський університет?

— Хотіла, та, мабуть, нічого не вийде,— відповіла Оля.— Виявилось, що, крім шведської, треба знати ще й фінську мову.

— Прикро,— поспівчував Хардін.— Мої сестри навчалися в Цюріхському університеті. Ніна мріє теж туди поїхати, та ще не знаємо, як воно у неї складеться. На чужині вчитися, особливо жінкам, не так легко, як здається.

— А куди ж нам у Росії іти? — спитала Оля, спохмурнівши.— В гувернантки? Я ось закінчила гімназію з золотою медаллю і маю право бути вчителькою. А хто мені приборіг місце? Наш зять Марко Тимофійович закінчив університет, і все-таки його не взяли вчителем гімназії.

— Єлізарову відмовили? — здивовано підвів брови Хардін, і його кругле чоло помережили тонкі зморшки.— Коли ж?

— Учора сповістили,— відповіла Оля.

— Яка ж причина виставлена? — цікавився Хардін, бо був певний, що Єлізарову дадуть місце вчителя.

— А ніякої.

— Гм... Оте «ніяка причина» найгірше,— сказав Хардін, загасивши цигарку.— А в нас вона застосовується найчастіше, бо йде не від закону, а від свавілля всілякого начальства. Марка Тимофійовича я добре знаю і щиро поважаю. Впевнений, що він був би одним з найкращих педагогів нашої гімназії.

У коридор пролунав дзвоник. Хардін підвівся:

— Даруйте, це, чую, хтось із шахістів. У неділю, як вам, мабуть, казав Марко Тимофійович, у нас двері відкриті всім моїм партнерам. По грі. А їх у Самарі немало.

— Тату, може, я зустріну? — запропонувала дочка свою послугу.

— Ні, я сам. Ти частуй гостей, а то, бачиш, і не п'ють, і не їдять. Щоб вам, Володимире Іллічу, була робота, поки я зустрічатиму гостя, я, не думаючи, піду конем отак,— Андрій Миколайович переставив фігуру і вийшов з кабінету.

— Не люблю я, широ признаюся, оцих шахових баталій,— сказала Ніна.— Не можу навіть збагнути, що чоловіки знаходять цікавого в тому, щоб сидіти годинами за шаховими дошками й пересувати фігури.

Почувся знову дзвоник.

— О, ще один шахіст прийшов! Ну, це вже дзвоник тельнякитиме до ночі. Ходімо, Олю, до мене та пограємо.

— А наша гра не заважатиме цій грі? — спитала Оля, кивнувши на шахівницю, за якою, напружено хмурячись, сидів Володя.

— Не знаю, як іншим, а тато навіть любить, граючи в шахи, слухати класичну музику. Володимире Іллічу, ви не дуже образитесь, якщо ми вас залишимо наодинці з королем і королевою? — спитала Ніна.

— Будь ласка! — встав Володя, щоб провести дівчат.— Ти ж, Олю, не йди без мене додому. Я не довго гратиму.

— Добре.

Всю осінь 1889 року Володя напружено працював над перекладом «Маніфесту Комуністичної партії». Першим його порадиником була Оля. Вона читала переклад, звіряла його з оригіналом, бо, як і Володя, добре знала німецьку мову, пропонувала свої варіанти фраз, якщо їй здавалося, що брат не зовсім точно передав зміст оригіналу. Траплялося, виникали гострі суперечки, в які втягувалась і Аня, котра вже мала чималий досвід перекладацької роботи. Вона шойно закінчила переклад роману «Завтра» італійського письменника Нехри, віднесла рукопис у «Самарську газету» і з нетерпінням чекала відповіді. Крім перекладу «Маніфесту», Володя студіював праці Маркса і Енгельса «Злиденність філософії», «Анти-Дюрінг», «Німецька ідеологія», «Становище робітничого класу в Англії». Всі ці твори, слідом за братом, читала й конспектувала Оля. До брата вона постійно зверталася за роз'ясненням того, що їй було незрозумілим. Володя з готовністю, відклавши всі свої справи, охоче допомагав їй. Нерідко ті, як їх називала Оля, «консультації» переходили в дискусії.

Марія Олександрівна ласкаво казала, коли з Володиної кімнати чулися гарячі сперечання:

— Зійшлися філософи...

— Дивно, але Оля легко, як я переконалась, розбирається не лише в філософії, а й у політекономії,— відповіла Аня.— Учора вона показувала мені й свій конспект «Капіталу». Так чітко і ясно у неї все викладено, ніби то Володя

писав. Я заздрю тому, як легко даються їй математика, філософія, політекономія, хімія, мови. Стель у неї гарний. Я раджу їй зайнятися перекладами з шведської. І не романів, а наукових статей. Коли вона поїде до Петербурга на курси, як це вже вирішено, то зможе легко друкувати свої переклади в журналах, бо і в столиці, я певна, шведську мову знають одиниці. Від перекладацької роботи буде дві користі: і знання мови поглиблюватиме, і матиме якийсь заробіток.

— Я сказала вчора Олі, що відпущу її до Петербурга на курси, а в самої неспокійно на душі,— призналася Марія Олександрівна, бо з старшою дочкою радилася про все, що стосувалося менших дітей.— Спокійніше й легше мені було б, коли б вона поїхала навчатися в Гельсінгфорс.

— Я розумію тебе,— погодилася Аня.— Мені самій Петербург став таким огидним, що я, здається, тільки б під арештом там жила. Та куди ж бідній Олі подітися? Бачиш же, що вона готова на все, аби тільки здобути вищу освіту, а разом з нею і самостійність. Усі її помисли, як і помисли Володі, спрямовані на те, як принести людям користь. Її зовсім, що мене дивує, не цікавить те, чим живуть учорашні гімназистки. Особисте життя, особисте щастя, нарешті кохання — все для неї поки що не існує.

— Оце мене й хвилює,— сказала Марія Олександрівна.— Сашу теж ніщо особисте не цікавило...

— Так, у цьому відношенні Оля, як і Володя, схожі на Сашу,— мовила Аня.

— Довго щось немає відповіді на Володине прохання,— зажурено помовчавши, почала Марія Олександрівна.— Боюся, що знову відмовлять.

— Все може бути,— погодилася Аня, бо теж не була впевнена в тому, що братові дозволять повернутися в університет.

— Що ж тоді робити? — сумно питала Марія Олександрівна.— Може, мені поїхати до міністра?

— Відверто кажучи, мамо, я не знаю, що тобі й поради-ти,— щиро призналася Аня.— Давай усе-таки дочекаємося відповіді, а потім уже будемо думати, що робити. Може, цього разу й не відмовлять...

Володя послав прохання міністру народної освіти двадцять восьмого жовтня. В ньому він зазначав: «Протягом двох років, які минули після закінчення мною курсу гімназії, я мав цілковиту можливість переконатися, що людині,

яка не здобула спеціальної освіти, надзвичайно важко, коли не неможливо, знайти роботу. З огляду на це я, дуже потребує якоїсь роботи, що дала б мені змогу підтримувати своєю працею сім'ю, яка складається з старої матері й малолітніх брата і сестри...» Далі Володя прохав міністра вже не про те, як раніше, щоб йому дозволили повернутися в Казанський університет. Його не приваблювало, згайавши через свавілля начальства два роки, починати з першого курсу. Тим паче, що він самостійно оволодів тими предметами, які мав вивчати на двох курсах юридичного факультету.

На цьому проханні міністр народної освіти Делянов написав резолюцію: «Спитати про нього попечителя і Департамент поліції, він погана людина. Департамент поліції уже, мабуть, знає, що він робить там у себе». Пішли запити в департамент поліції, в Казань попечителю Масленникову. Із департаменту поліції відповіли Делянову, що «під час мешкання в Казані Володимир Ульянов був помічений у спілкуванні з особами, політично неблагонадійними. Деякі з них притягнені зараз до дізнання по звинуваченню в державних злочинах». Департамент поліції мав на увазі арешт Миколи Євграфовича Федосеева і членів тих марксистських гуртків, які він створив у Казані. Заняття одного з тих гуртків відвідував і Володя, про що довідалися слідчі, котрі вели справу казанських марксистів. Попечитель Масленников висловлювався проти того, щоб Володимир Ульянов складав екзамени екстерном. Одержавши всі ці відповіді, міністр тринадцятого грудня 1889 року наказав клопотання Ульянова відхилити. До Самари ця сумна вість дійшла перед Новим роком. Володя, прочитавши в канцелярії поліцеймейстера Самари відповідь міністра, впав у такий розпач, що не хотілося йти додому. Він кілька годин блукав по засніженому місту, стояв на набережній Волги, скутої кригою, і думав про одне: що ж далі робити? Надслати нові оголошення в «Самарську газету», що бажає давати уроки? Так уроки можуть дати тільки тимчасовий заробіток. Та й не подобається, страшенно не до душі йому оте репетиторство. А працювати десь треба, бо скільки ж можна сидіти на повному утриманні матері. І так два роки, добиваючись повернення в університет і готуючись до того повернення, щоб піти в погу зі своїм курсом, сидів дома. Правда, і мама категорично була проти того, щоб він гаявся за дрібними заробітками.

Дома Володю чекали з нетерпінням. А що він довго не

повертався, то почали вже хвилюватися: чи не заарештували? Особливо непокоїлася Оля, котра одна з усієї сім'ї знала, що Володя, довідавшись про арешти в Казані, побоювався, щоб і по нього не прийшли жандарми. Вона буквально не могла всидіти дома і кілька разів виходила назустріч Володі. Та поверталася, замерзла й засмучена, одна. Нарешті теленькнув дзвоник так, як тільки відгукувався він на прихід Володі. Оля, випереджаючи Митю й Маняшу, побігла відчиняти двері. Червонощокій від морозу Володя, побачивши, що всі менші вибігли йому назустріч, весело всміхнувся.

Та Оля помітила: сміялися тільки Володині губи. Очі були наліті смутком. Він, зустрівшись із запитливим Олиним поглядом, коротко кинув:

— Міністр відмовив!

Новий, 1890 рік у сім'ї Ульянових був невеселий: Володі відмовили складати екзамени екстерном, няня настільки ослабла, що майже не вставала з ліжка, Марко не міг добитися тої служби, на яку мав право, Митю все ще тіпала пропасниця, нездужала й Марія Олександрівна. Страшенно набридли всім оті шпигунські відвідини квартири Кочкіним. Нещодавно він побачив на столі в Миті томик творів Помяловського, вчинив справжній допит: де дістав цього забороненого автора? Дізнавшись, що Митя взяв книжку з домашньої бібліотеки, пішов до Марії Олександрівни і заходився — зверхньо до нахабності — читати нотацію про те, що книжки Помяловського визнані шкідливими, що гімназістам заборонено їх читати.

— Я сподіваюсь, пані Ульянова, що це перший і останній такий прикрий випадок, — говорив Кочкін, хитаючи в такт своїм словам схожою на будяк головою, котра, здавалося, ледь трималася на тонкій, сухій, жилявій шиї. — Не приховую від вас, що я змушений буду про цю прикру подію доповісти директорові гімназії. Хоча, повторюю, ніякого покарання на вашого сина і не накладатиму, бо його провини тут мало. Я дуже просив би вас, пані Ульянова, заради блага вашого ж сина, уважніше стежити за тим, що він удома читає. Оберігати його від заборонених, шкідливих творів.

— Я зрозуміла вас, пане інспекторе, — спокійно сказала Марія Олександрівна. Підвелася з стільця, показуючи тим самим, що вважає розмову закінченою. — Дякую за візит,

Незважаючи на те, що слідство в Казані тривало, що там заарештовували нових і нових, як доходили чутки, Володиних друзів, а значить, і над ним постійно висіла загроза ув'язнення, він наполегливо шукав у Самарі однодумців, з котрими міг би вести революційну роботу. Популярним серед радикальної молоді був Олексій Скляренок, про якого Володя чув ще в Казані. Виявилося, що Марко добре знайомий з Скляренком. Часто зустрічається з ним, бо обидва мають спільних друзів. Та й погляди їхні багато в чому збігаються, долі — теж. Олексій, відсидівши рік у тюрмі, перебуває в Самарі в такій опалі, як і Марко. Він ніде не може влаштуватися на службу, перебивається дрібними, випадковими заробітками. Він людина надзвичайно розумна, ділова, енергійна. Має велику бібліотеку книжок як легальних, так і напівлегальних (тих, що були видані, а потім заборонені). Навколо Скляренка і групується та молодь, яка тяжіє до марксизму. Володя, наслуховавшись розповідей про Скляренка, попросив Марка, щоб той познайомив його з ним. Марко сказав, що з радістю це зробить, бо і Скляренко, узнавши, що до Самари переїхав брат Олександра Ульянова, перед мужністю якого він схиляється, теж висловлював бажання десь зустрітися й погомоніти з ним.

Найкраще це зробити у самого Скляренка, котрий має окрему кімнату, бо після смерті батька (а мати його померла, коли він був ще малий) в Самарі він, крім мачухи, нікого не має рідних і з шістнадцяти років живе самотійно.

Не минуло й тижня після цієї розмови Володі з Марком, як той якийсь, повернувшись зі служби додому, сказав:

— Олексій Павлович сьогодні чекає нас.

— Чудово! — зрадив Володя. — Тільки нам доведеться повечеряти, щоб не засмучувати маму, а потім уже піти.

— Я так і сказав йому, що раніше воєьми годин ми не будемо.

За вечерею, як давно було заведено, збиралася вся сім'я в їдальні. Точилися розмови про те, хто й чим займався цілий день. Митя й Маняша, перебиваючи одне одного, розповідали, що було на уроках, які оцінки вони одержали. Коли вони викладали свої новини, зав'язувалася бесіда між дорослими. Найбільше говорив Марко, бо тільки він ходив на службу, отже, й приносив додому новини з життя

міста. Володя ж, якщо й виходив з дому, то тільки в бібліотеку.

Знайомих у нього ще не було.

Про те, чим живе люд Самари, він дізнавався лише з газет. Аня і Оля теж сиділи здебільшого дома: Оля готувалася до вступу на Вищі жіночі курси, Аня перекладала. Розходитися з-за столу не поспішали, бо вечера була і спільним відпочинком після напруженого трудового дня.

— Мамо, вибач,— устав Володя з-за столу раніш, ніж звичайно,— але ми з Марком маємо зустрітися з одним його знайомим, у котрого є потрібні мені книжки.

— Так,— хитнув великою, чубатою головою Марко, теж устаючи з стільця.— Я обіцяв, що о восьмій годині ми будемо. Дякую за вечерю.

— Володю, одягайся тепліше, бо мороз аж тріщить,— порадила Марія Олександрівна.— І вітер пронизує.

— Справді, сьогодні холоднувато,— підтвердив Марко.— Вуха треба ховати, а то обпалить.

— Та довго там не засиджуйтеся,— попрохала Марія Олександрівна, проводжаючи до дверей сина і зятя.

Після вечері знову всі розходилися по кімнатах і бралися за свої справи. Оля, як правило, йшла до Володі, і вони щось читали вголос. (Зараз саме студіювали «Знищеність філософії» французькою мовою). Коли ж Володі, траплялося, не було дома, Оля після вечері сідала допомагати Маняші, бо тій нелегко було, не вчившись у першому класі, самотійно готуватися до уроків. Після занять з Маняшею Оля діставала свого зошита й записувала, що зробила за день. Цього, дев'ятнадцятого, січня вона занотувала чітким, трохи гоструватим почерком, що продовжувала читати Бокля («Історію цивілізації в Англії»). Зупинилася на 232 сторінці. Перелічила прізвища ще кількох авторів та назви книжок. А в кінці записала: «Допомагала Маняші вранці і ввечері». Із Олиного щоденника за січень видно: вона, незважаючи на те, що вже ясно було — в Гельсінгфорс не поїде, а вступатиме на Вищі жіночі курси в Петербурзі, продовжувала студіювати шведську мову. Восьмого січня вона занотує: «По-шведськи. Одну сторінку». Запис у щоденнику, то була, як Оля казала, остання літературна робота дня. Сховавши зошит у шухляду столу, вона йшла до рояля. Спочатку грала те, що добре знала, а потім починала розучувати нові твори. Захопившись грою, вона не помітила, як повернулися Володя і Марко. Побачила

Володю лише тоді, коли він зайшов до неї. Вона припинила гру, спитала:

— Ну, що?

— Зустрівся. Цікавих книжок узяв. Ходімо, покажу.

Оля, не прибираючи нот, не закриваючи рояля, пішла з Володею в його кімнату. Приніс брат справді чудові книжки: тут були твори Шопенгауера, Канта, Лассаля, Спенсера, Бюхнера.

— Марко правду казав: Скляренко симпатична людина. Ми з ним однолітки, а він уже відбув рік ув'язнення. Сидів у Хрестах, виткав власними руками матерію, з якої пошив піджака. Взагалі досить оригінальний тип. Як точно визначив наш дотепний Марко, веселий скептик. Думаю, що в мене з ним налагодяться дружні стосунки. А через нього й з його друзями, котрі часто збираються в його маленькій квартирі. Не на заняття гуртка, як це було у нас в Казані, а просто так: поділитися новинами, думками про прочитане.

— Ти запросив його до нас?

— Звичайно. Сьогодні в мене гарний настрій. Може, поспіваємо?

— Ходімо! — погодилась Оля. — А то вже й п'яня сьогодні питала: що це Володя і Марко не кричать?

— Так і сказала — «не кричать»? — засміявся Володя. — Треба тоді покричати, потішити стареньку. Я сьогодні її не провідував. Як вона там?

— Після того, як ви з Марком пішли, приїздив лікар. Довго вислухував її. А коли мама розплачувалася з ним, сказав, що серце ледь ворухиться. Якщо протягне місяць чи два, і то добре. А взагалі, мовляв, кожного дня може вмерти.

— Лікарі не боги, ми вже знаємо, як вони можуть помилятися. А тому будемо сподіватися, що няня переборе хворобу. Адже діло йде до весни, якій вона, як і всі селяни, завжди несказанно радіє. Як сама каже: від теплого сонечка молодих сил наливається. Ну, йди до рояля, а я покличу Марка...

Володя привів Марка. Той, як завжди, засоромився, та, видно, й настрою не мав співати. Почав просити, щоб Володя щось проспівав з Олею.

— Послухаю вас і наберуся натхнення, — казав Марко, благально дивлячись на Олю.

— Давай, Олю, «Нелюдиме наше море», — запропонував Володя, цю пісню вони вже не раз співали дуєтом.

Оля хитнула головою: згодна, мовляв. Знайшла ноти, по-

ставила їх на клавир. То вже була звичка. Оля ставила перед собою ноти і тоді, коли знала пісню напам'ять. Залунали величаві звуки пісні. Почувши, що Володя й Оля співають, в їдальню, весело збуджені, прибігли Митя і Маняша. За ними прийшла Аня і Марія Олександрівна. Побачивши, що вся публіка, як жартівливо казав Володя, зійшлася на концерт, він ще з більшим піднесенням співав, вторячи Олі:

Но туда выносят волны
Только сильного душой!..
Смело, братья! Бурей полный,
Прям и крепок парус мой!

10

Шостого березня 1890 року Марії Олександрівні мало виповнитися п'ятдесят п'ять років. До цих, як влучно сказав Митя, двох маминих п'ятірок почали всі готуватися заздалегідь. Усім дітям хотілося порадувати маму, котру вони не просто любили, а благоговіли перед нею. Обожнювали її. Ніхто інакше її не називав, як мамуся. Навіть Марко, ставши зятем Марії Олександрівни, звав її мамою. І Марія Олександрівна ставилася до нього з тою ж теплою й любов'ю, як і до своїх рідних дітей.

Перша поздоровила мамусю Маняша, бо була найближче до неї: вони спали на одному ліжку. Прокіннувшись, коли за вікном, розмальованим морозними узорами, ледь сірідо, вона, побачивши, що мама вже не спить, міцно обняла її за шию тонкими гарячими руками, обцілувала щоки, зашепотіла в ухо уривчастим від хвилювання голоском:

— Поздоровляю, поздоровляю, поздоровляю...

— Спасибі, Маню,— пригорнула Марія Олександрівна дочку, цілуючи її в скроню.— І спи, ще рано. А я буду вставати...

— Ні, не пушу,— не розмикаючи рук, міцно притисла Маняша сиву мамину голову до своєї чорної кучерявої голівки.— Адже ти іменинниця, ми нічого тобі не дозволимо сьогодні робити.

Почувши шепіт Маняші й мами, встала з ліжка Оля. В одній нічній сорочці підійшла до мами, стала перед ліжком навколішки, обхопила її голову руками, ніжно поцілувала. Сказала, подаючи матері хустинку:

— Візьми. Тут я вишила дві п'ятірки...

— Тоді і я принесу свій подарунок,— підхопилася Маняша.— Я намалювала в альбомі дві п'ятірки і квіти...

День іменни, до якого всі діти так готувалися, котрого з істерічнішим чекали менші, бо пеклися всілякі солодоші, різночався. Марія Олександрівна, подякувавши обом дочкам за подарунки, заходилася одягатись. Хоча їй сьогодні, як давно заведено, діти справді нічого не дадуть робити, та її око, її порада скрізь потрібні. Тим паче, що няня тяжко хвора. Була б вона на ногах, уже б зайшла, поздоровила. А так лежить і поглядає, бідолошна, на двері. Чекає. Марія Олександрівна, сказавши Маняші й Олі, щоб вони ще відпочивали, вмилася на кухні холодною водою, уклала коси перед дзеркальцем, пристебнула не чорну, як завжди, а білу мереживну наколку і пішла до Варвари Григорівни. Стара давно вже не спала — бо й взагалі її мучило безсоння,— почула кроки, заворушилася, витягаючи з-під ковдри кістляві, знесилені хворобою, неслухняні руки, щоб обняти найдорожчу для неї в світі людину. Марія Олександрівна сіла на ліжку, взяла холодні руки Варвари Григорівни в свої, нахилилася до її зморшкуватих, тремтливих, запалих губів. На сухий, безсилий поцілунок старої відповіла ніжним поцілунком. Тяжко зітхнула й витерла сльози, що мимоволі покотилися по щоках, подарованою Олею хустинкою. Так ці дві літні жінки — одній п'ятдесят п'ять, другій сімдесят — сиділи й мовчали, бо розуміли одна одну без слів.

— Я благаю бога про одне, щоб ви... хоч до мого віку... дожили...— важко дихаючи і так тихо, мовби уже не голосом, а самими лише губами, прошамкотіла Варвара Григорівна.— Щоб діток малих... на ноги... поставили... Перехрестила б вас, та немає сил руки підняти... Ох, швидше б уже... померти, щоб і самій... не мучиться, і вам не завдавати клопоту... Хоча, правду сказати... і пожити ще хочеться... Допомогти вам...

— Поживете,— крізь сльози всміхаючись, утішала Марія Олександрівна стару.— Вип'єте ось ці ліки, а там весна прийде...

— Мені б до тепла... дотягти. А там, може, й відігрілася б... А то у мене всередині... холодне...

Всі поздоровили Марію Олександрівну (Володя підніс їй тюльпани), в домі з ранку до пізнього вечора панував святковий настрій. Грали на роялі, хто вмів, співали, танцювали. Навіть Володя і Марко кілька разів «кричали», виконуючи під акомпанемент Олі свої улюблені пісні.

Оскільки вже остаточно було вирішено, що Оля поїде в Петербург на Вищі жіночі курси, то вона почала збирати необхідні документи. А їх, як знала Аня, котра навчалася на тих курсах, треба було чимало. Найголовнішим документом було «свідоцтво про благонадійність». Видавав його офіційно губернатор, а насправді — департамент поліції. Свідоцтво це було важливіше від золотої медалі по закінченні гімназії, бо без нього в канцелярії курсів навіть не приймали документів. Якісь інші прохання і свідоцтва можна після дослати, а свідоцтво про благонадійність давай першим. Двадцять дев'ятого березня 1890 року Оля написала прохання самарському губернаторові. Сама віднесла в його канцелярію, спитала:

— Коли прийти по відповідь?

— Е-е... Ми сповістимо, — буркнув чиновник, прочитавши Олин прохання і зрозумівши, що без департаменту поліції губернатор свідоцтва не видасть.

— Я прошу видати свідоцтво якомога швидше, бо час уже відсилати документи, — сказала Оля.

— Розумію вас, пані... — захитав лисою головою чиновник, дивлячись на Олю поперх окулярів, од чого їй здалося, що він підозріло розглядає її. — Але проходження прохань має свій порядок...

— Коли все-таки мені зйти? — стояла на своєму Оля.

— Гм... — насулив брови чиновник. — Навідайтеся тихнів... Ну, так через три.

— Дякую, — невдоволено мовила Оля.

А повернувшись додому, сказала матері:

— В мене таке враження, що по те свідоцтво я ходитиму, поки на курсах і заняття розпочнуться...

Самарський губернатор, прочитавши прохання Ольги Ульянової, наказав підготувати запит про неї в департамент поліції. Може, мовляв, і ця Ульянова причетна до якихось політичних справ. Адже в Самарі вона мешкає всього кілька місяців, і чим займалася раніше — невідомо. Сповіщають ось, що її брат Володимир підтримував зв'язки з тими молодими людьми в Казані, котрі заарештовані, звинувачуються в протинурядовій діяльності. Ольга майже такого віку, як і її брат Володимир, то, можливо, разом з ним, як Анна зі страченим Олександром, спілкувалася із заарештованими революціонерами. В листі у департамент поліції губернатор сповіщав, що хоча Ольга Ульянова «в політичній неблагонадійності помічена не була, але мешкає разом з сестрою Анною Єлізаровою, яка перебуває під гласним

наглядом поліції, і братом Володимиром, котрий перебуває під негласним наглядом поліції». Ми, мовляв, попереджаємо вас і умиваємо руки, а ви там вирішуйте, як хочете.

Настали для Олі чорні дні, вона майже впевнена була, що їй відмовлять так само, як весь час відмовляють Володі. Говорила братові:

— Залишиться мені тоді одне: фіктивно вийти заміж і поїхати за кордон, як зробила Софія Ковалевська та інші жінки Росії. Я зважусь і на такий крок, а доб'юся свого!

11

Минув уже третій день, як няня втратила свідомість. Вона тільки дивилася на всіх померклими очима, але нікого не впізнавала. Не їла, не пила. Лікар, оглянувши хвору, сказав, що це — кінець. Оля не відходила од ліжка, сподіваючись іще, що няня пізнає її, що вона, як раніше, одними губами попросить пити. Оля навчилася вже розуміти няню, не чуючи її голосу. І старенька зі сльозами вдячності дивилася на свою улюбленицю, яка так самовіддано доглядала її. В домі панував гнітючий настрій, всі розмовляли так, як розмовляють, коли в домовині лежить небіжчик, бо розуміли: з хвилини на хвилину може зупинитися серце хворої. Серце, яке віддало всім їм стільки тепла...

— Піди, Олю, поспи, я посиджу біля неї,— казала Марія Олександрівна.

— Не можу,— відмовлялась Оля, яка вже дві ночі просиділа біля няниного ліжка.— Мені здається, вона ось-ось перестане дихати... Страшно...— здригнулась Оля.— Так, матусю, страшно, ніби я сама помираю...

Марія Олександрівна нічого не відповіла, бо сльози здушили горло, лише пригорнула дочку до грудей. Оля відчула, як напружено гупотить мамине серце. Вона теж обняла матір, і вони, завмерши, довго сиділи так і дивилися на Варвару Григорівну, в якій, мов вогник у недогарку свічки, гасло життя. З того заціпеніння вивела їх Аня. Повернувшись із міста, вона зазирнула до няниної кімнати. Марія Олександрівна пішла назустріч дочці, щоб розпитати новини, а Оля залишилася. Але тільки-но мама вийшла, обережно причинивши за собою двері, як Оля побачила, що голова няні кволо похилилася набік, очі перестали блимати. Оля злякано підхопилася, вибігла в коридор, крикнула, пересилюючи ридання, що душили горло:

— Мамо-о!

Померла Варвара Григорівна другого квітня. День пішов на підготовку похорону, а четвертого її ховали. Погода була по-квітневому тепла, сонячна. Але сонце, тепла якого так чекала няня, її вже не гріло. За домовиною йшли тільки Ульянови та Марко зі своїм племінником Женею. Над голими деревами кладовища, під якими була викопана яма, кружляли, по-весняному каркаючи, граки. Крізь той грачиний лемент пробивалася пісня жайворонка. Бамкнули на каплиці дзвони й заглушили ті весняні гуки. Піп, розмахуючи кадиллом, сердито забурмотів молитви...

Коли опустили домовину в могилу, всі кинули по жмені землі. Віко домовини відповіло глухим гулом. Грабарі, перехрестившись, поспіхом заходилися загортати могилу. Всі жінки — особливо Оля й Маняша — плакали, а чоловіки, переминаючись з ноги на ногу, ледве стримували сльози. По круглих Митиних щоках вони все-таки котилися, і він втирав їх шапкою.

Закидавши могилу, поставивши дерев'яного хреста, грабарі пішли геть, а Марія Олександрівна з дітьми продовжувала ще стояти, прощаючись навіки з дорогою, рідною людиною...

Смерть Варвари Григорівни була для сім'ї Ульянових третьою тяжкою втратою.

— Дивне в мене відчуття, — казала Оля Володі, коли повернулися додому. — Куди не піду — бачу няню на столі в домовині, чую дзвони...

— Вона весь час і в мене перед очима, — признався Володя. — Так, пам'ятаеш, було, коли поховали тата.

Розділ четвертий

1

На початку травня погода в Самарі встановилася сонячна і тепла. Вдень було навіть жаркувато. Повінь на Волзі, — річка цього року розлилася, як море, — досягла максимальної висоти. Володя і Оля часто ходили на набережну Волги, милувалися могутньою річкою, що бурхливо котила свої весняні води в Каспійське море, близько якого народився і виріс їхній батько. Вони ж море бачили тільки на карті. Мріяли колись побувати в Астрахані.

Шостого травня Володя повернувся додому незвичайно збуджений, сказав Олі, загадково всміхаючись:

— У мене є нагода здійснити мандрівку навколо світу!

— Як це? — здивувалась Оля, відчувши, що брат не жартує.

— А я ось тобі покажу! — мовив Володя, розгортаючи карту на столі.— Дивись сюди. Бачиш, якою петлею підходить Волга до Самари? Так ось. Ми наймаємо каравелу «Німфу»...

— Хто це ми? — спитала Оля, хоча й здогадалася, з ким брат збирається мандрувати.

— Я, Склярєнко й ще кілька наших друзів. Я тебе ближчим часом з ними познайомлю. Чудові люди! Так продовжую. Сідаємо ми на свою каравелу отут,— Володя ткнув пальцем у карту,— в Самарі, і мчимо за течією вниз матінкою Волгою. Хлопці запевняють, що ми долатимемо з допомогою сили повені мінімум десять верст за годину. Допливемо ось сюди, до села Переволоки. Тут перевеземо свою «Німфу» по суші в річку Усу. Уса, кажуть, стрімка, швидко домчить нас до Волги. От сюди. І ми, як бачиш,— у цьому весь фокус нашого перпетуум мобіле,— знову опинимося в обіймах Волги. Але не нижче Самари, а значно вище по течії. Отже, преспокійно, використовуючи силу повені, повсрнемося на ту ж Самольотську пристань, з якої вирушили в плавання. Хіба не навколосвітня мандрівка?

— Оригінально,— погодилась Оля.— І, мабуть, дуже цікаво буде. Коли ж ви думаєте вирушати?

— Хочемо восьмого, бо, коли спаде повінь, буде пізно. Таке плавання можна здійснити тільки по високій воді. Як сказав власник «Німфи» Хан-Гірей, вода спаде — Волгу не обдуриш. А він добре це знає, бо служить спостерігачем на водомірному посту.

— А ти з мамою вже говориш?

— Ні, хочу сьогодні це зробити. Сподіваюсь, вона не перечитиме. Як ти гадаєш?

— По такій повені, на невеликому човні...— мовби розмірковуючи вголос, казала Оля.— Мабуть, це все-таки досить ризикована мандрівка.

— Що ж, хід маминих міркувань ти точно вловила,— погодився Володя.— Але торік на нашій каравелі, каже Хан-Гірей, уже плавала одна компанія по цьому колу. Нічого не трапилось. Будемо живі й ми. Мене, до речі, приваблює не стільки плавання, як можливість зустрітися з селянами, погомоніти з ними, послухати їхні оповіді. Склярєнко каже, що ми будемо в селах, де мешкають добрі його знайомі.

Дуже цікаві мужики. І, звичайно, зовсім не такі, якими їх уявляють народники.

Як Володя і передбачав, мама занепокоїлася, коли він сказав, що хоче на човні плавати цілий тиждень по Волзі й Усі. Та Володя,— а йому допомагала і Оля,— переконав маму, що нічого особливо небезпечного в тій «навколосвітній» мандрівці немає. І Марія Олександрівна, не бажаючи засмучувати сина, якому й без того було невесело через те, що не міг повернутися в університет, сказала:

— Гаразд. Тільки одягайся тепліше, а то на весняній воді, незважаючи на те, що сонце гріє, легко простудитися. Не лежи на землі навіть тоді, коли жарко. Ну, і харчів візьми більше. Не дуже надійся на те, що в селах щось купиш. Там, думаю, бідність така ж сама, як і в нашій Алакаєвці. Та ще навесні, коли в селян кінчаються запаси хліба.

— Не всі ти, мамусю, йому поради дала,— зауважила Оля.

— А що ж іще? — запитливо глянула Марія Олександрівна на дочку.

— Скажи йому, щоб він... і мене взяв.

— Тоді я й зовсім не спатиму, поки не повернетесь,— всміхнулася Марія Олександрівна, зрозумівши, що Оля жартує.

Допомагали збиратися Володі всі. А він ці два дні буквально не присідав, не мав часу поїсти як слід. Усе кудись бігав, бо все чогось не вистачало. Кілька разів приходив Склярєнко, і вони вдвох готували мішки. Аня, дивлячись на брата, жартувала: «Схоже, що ви хочете Америку відкрити, стільки берете речей і провіанту». Нарешті все було упаковано, відвезено на «Німфу». Володя, повечерявши, пішов відразу спати, бо мав уставати о четвертій ранку. Склярєнко повинен був зайти за ним, але він усе-таки попросив маму, щоб розбудила його, якщо трапиться так, що сам не прокинеться вчасно. А вставати він умів саме тоді, коли йому треба було. Лягли того вечора спати раніше і всі, щоб не заважати Володі відпочивати. Та Оля тільки лежала, а заснути до півночі не могла: сумно було, що Володя не міг узяти її з собою. А коли вранці прокинулася, брата вже не було дома, хоча за вікном тільки-но рожевів світанок.

Всі ці дні, що Володя плавав, Марію Олександрівну не покидав гострий неспокій. Причиною тому було ще й те, що погода різко змінювалася: то тиша і сонце, то буря

і злива. А плаща у Володі немає. Змокне на весняному дощі, то вважай уже, що й застудився. Оля теж хвилювалася за брата, хоча весь час і заспокоювала матір, як уміла. Всі чекали Володю з нетерпінням. І страшенно зраділи, коли він повернувся раніше, ніж обіцяв. Казав, що буде плавати тиждень, а мандрував усього чотири дні. Був він обвітрено-засмаглий, веселий, вдоволений. Розповідав Олі з притаманним йому гумором і жвавістю:

— Особливих пригод, на жаль, не було. Ні разу навіть не перекинулися, хоча й мали можливість. Біля села Царівщини на нас налетіла така буря, хлинула така шалена злива, що не встигали воду виливати з «Німфи». Рибалки Царівщини казали нам опісля: вони думали, що плывуть якісь божевільні.

— І не страшно було?

— Правду сказати, не дуже весело, — широко признався Володя. — Таке було враження, що зі штормом ми боролися довго, а насправді буря лютувала години дві-три. Тут ми на собі перевірили, що в хвилини страшної небезпеки людина втрачає справжній плин часу. Ну, це я забіг далеко вперед. Почну, як ти просиш, по порядку. Перша наша зупинка була в селі Катеринівці, де ми мали взяти на березі Олександра Нечаєва. Батько його сільський торговець, що розбагатів на розоренні селян. Уся його філософія типово глитайська: розумний мужик, тверезий — багатий, а дурний, до горілки ласий — бідний. Перший з часом вибивається майже в поміщики чи в купці, а другий сунеться в батраки. Або й зовсім тікає з села на фабрику. Артіль, община — все це годиться лише для пияцтва, а не для діла. Община, мовляв, ще придатна для збирання недоїмок. У цій справі вона незамінна помічниця всім, хто хоче здерти з селянина останню копійку. Коротше, цей сільський глитай у тисячу разів краще розуміє, ніж наші теоретики-народники, ті процеси, що відбуваються в селі. Капіталізм проникає в усі щілини сільського господарства. І ніяка община цього життєвого, цього назрілого процесу не лише припинити, а навіть і стримати не може. Ні, я ще й ще раз переконався, що наші народники дивляться на село крізь призму своїх прекраснодушних теорій, в яких бажане видається за дійсне.

— Володю, а чого б тобі не написати про цю зустріч з сільським глитаєм? — спитала Оля.

— А хто надрукує? — запитанням відповів Володя, бо така думка приходила і йому в голову. — Ніхто. Ну, плыве-

мо далі. Цікава зустріч була в селі Жигулі з селянами-сектантами. Ці штундисти, рятуючись від переслідувань, переселилися з України на Волгу. І мова в них характерна. Слухав я їх і згадував великого Гоголя. Побут своєрідний. Спісіб господарювання патріархальний. У деяких сім'ях налічується по сорок душ. Це своєрідні трудові комуни. Ми оглянули господарство однієї сім'ї. Порівняно непогано живуть. Частували нас смачними полтавськими пиріжками з квасом, схожим на пиво. А розмови, хоч як ми намагалися повернути їх на свій лад, вертілися навколо бога, справжньої віри, тих утисків, які чинять їм тут, так само, як було і на Україні, піп, пристав та інші чиновники. Займаються ці штундисти не стільки землеробством, як поставкою каменю-вапняка на заводи. До речі, від цього і їхні головні прибутки. В селі Царівщина чекали нас Скляренкові знайомі селяни. Було їх там троє, але найцікавіша постать серед них — це невтомний правдошукач Василь Князев. Дванадцять років тому цей Князев, як він сказав, зустрівся з генеральською дочкою Переваловою. Коли вже її заарештували і повісили, тоді вони узнали, що то — Софія Перовська.

— Аж не віриться, що Перовська була тут, — сказала Оля. — Я про це вперше чую.

— Я теж цього не знав. Можливо, тут щось є від легенди. З м'яким гумором Князев розповідав, — а оповідач він чудовий! — як та генеральська дочка, прийшовши в село в личаках, не вміла онучі загортати. І в цій оповіді Князева, як сонце в краплині роси, побачив я всю безпомічність народників, які вірили, вслід за своїм учителем Бакуніним, що мужик давно готовий розпочати революційну боротьбу за свої права. Ну, а два приятелі Князева — Амос і Єрфілович, як їх усі називали, — були з тих примітивних селянських філософів, які, начитавшись біблії, а то й вивчивши її майже напам'ять, усі сили свої витрачають на пошуки справжньої релігії, котра те пекло, що існує зараз на землі, перетворить у рай. Це, Олю, — звісно, дуже коротко, — головні ті враження, котрі я назбирав у цьому «навколосвітньому» плаванні.

— Дуже рада, що ти так багато побачив і почув, — сказала Оля. — А я, послухавши тебе, ніби разом з тобою пропливла. Спасибі тобі.

Від Олі Володя ні з чим не крився. Він, як це було і в Казані, розповідав їй про ті справи, які приховував і від матері, і від Ані, і від Марка, не кажучи вже про менших. А приховував він од усіх єдине: свою активну участь у роботі марксистського гуртка, нелегальну діяльність, за яку міг поплатитися й ув'язненням. Адже в тюрмі ті його однодумці, з якими він читав у Казані революційну літературу. Відбув уже рік покарання і його новий самарський друг Олексій Склярєнко за розповсюдження революційних листівок. І зараз агенти майже відкрито слідкують за Склярєнком. Зовсім недавно він розповідав, що, застукавши в темному дворі філера, відлупцював його ціпком. Розумів Володя, що знайомство з такими людьми, як Склярєнко, посилить стеження і за ним. І це було саме так. Начальник самарського жандармського управління в цей час писав у донесенні в департамент поліції, що хоча в політичному відношенні за Володимиром Ульяновим нічого не помічено, але він підтримував знайомства з особами сумнівної політичної благонадійності.

Отже, шильне око жандармського управління бачило, в якому колі людей Володимир Ульянов знайшов собі друзів, переїхавши з Казані до Самари. А коло тих Володиних однодумців поступово складалося в марксистський гурток.

Кілька разів Оля висловлювала бажання познайомитися з новими братовими друзями. Володя обіцяв, що настане час, візьме її на збір гуртка. І ось він, невдовзі після повернення з «навколосвітнього» плавання, сказав їй:

— Сьогодні збираємось у Склярєнка. Підеш зі мною?

— Ти ще питаєш? — захвилювалася Оля так, що аж щокви в неї порожевіли. — Я жду не дждуся, коли вже побачу твоїх друзів. Адже ти так багато мені про всіх розповідав. Тим паче, що у вашому гуртку є дівчина. Я буду там не одна.

На Олексієві Склярєнку, за його власним висловом, лежала чорна печать незаконнонародженого. Мати його померла, коли він був іще малий. А батько — військовий лікар — пішов із життя кілька років тому. У мачухи було троє дітей, а прибуток один: невелика пенсія за померлого чоловіка. Олексій закінчив усього шість класів гімназії, бо начальство, вважаючи його неблагонадійним, наплягало, щоб батько забрав сина, не чекаючи, поки виключать. Отже, доводилось випадковими уроками заробляти

на існування. А тут арешт, тюрма. Рік, як він жартував, не знав голоду, бо перебував на казенних харчах. Повернувшись до Самари, Олексій знову змушений був бігати по уроках, бо ніде не міг влаштуватися на службу. Та він не горював, будучи за вдачею людиною енергійною, оптимістичною, вірив у те, що до революції, яка змінить увесь державний лад Росії, не так уже й далеко. Перед героями «Народної волі» він схилявся, хоча не поділяв їхніх поглядів. І коли почув, що до Самари приїхав молодший брат Олександра Ульянова, сам почав шукати нагоди познайомитися з ним. З першої ж зустрічі з Володею відчув симпатію до нього. А подальші зустрічі перетворили знайомство в дружбу.

Мешкав Скляренко на Садовій вулиці, ще далі від центру міста, ніж Ульянови. Наймав він двокімнатну квартиру з маленькою кухонькою. В одній кімнаті жив сам, у другій — Маня Лебедева, з якою в нього були чисто дружні стосунки. Маня приїхала з Сибіру до Самари, щоб закінчити фельдшерську школу. Оселившись в одній квартирі зі Скляренком, перед яким вона схилялась, — та потай і кохала, — Маня взяла в свої руки бібліотеку гуртка. Скромна, спокійна, сором'язлива Маня була дуже хвора, але ніколи не скаржилася, ніхто й не знав, що її мучать сухоти.

Коли Володя постукав у двері квартири Скляренка, відчинила Маня. Побачивши Олю, страшенно засоромилася, бо ні одна дівчина в цю квартиру ще не приходила. Володя сказав, що це його сестра, і Маня, переборовши ту першу розгубленість, запросила їх до квартири. А що Олексія дома не було, то, відчинивши двері своєї маленької затішної кімнати, тихо мовила:

— Заходьте, будь ласка, поки що до мене. Олексій Павлович має ось-ось повернутися. Вибачте, я гляну на самовар, бо, мабуть, уже кипить...

Маня вийшла з кімнати, не причинивши дверей. Оля глянула на брата, тихо спитала:

— Вона завжди так?

— Ні, — стенов плечима Володя, бо така незвичайна розгубленість Мані здивувала його.

— Значить, через мене, — зітхнула Оля, пошкодувавши вже, що прийшла й примусила цю дівчину так знітитися.

— Взагалі-то вона дуже сором'язлива, — сказав Володя. — Та це в неї досить швидко минає. А ось, здається, і Олексій повернувся. Так, його голос! — зрадів Володя, бо сидів у тій Маниній кімнатці, як зв'язаний.

— О, які дорогі гості! — вигукнув Скляренко, побачивши Володю і Олю. — Переходьте в мою кімнату. Правда, в мене тут, як завжди, інтелігентний безпорядок. Сідайте, будь ласка, де вам зручніше. Чи, може, Ольго Іллівно, хочете глянути на нашу бібліотеку?

— Якщо дозволите... — вдячно всміхнулась Оля, бо знала від брата, що в Скляренка є чимало цікавих книжок. Деякі з них Володя приносив, давав і їй читати. — Брат у захопленні від ваших скарбів.

— Е, чимало книжок уже не повернулось, — засмутився Скляренко. — Мовби й коло читачів вузьке, а, дивисься, багато що зникло. А втрачати, як відомо, значно легше, ніж знаходити. Особливо коли йдеться про нелегальні або заборонені видання. Правда, після того, як Маня взяла бібліотеку в свої руки, стало більше ладу. Та і я завів правило — не повернув видання, більше нічого не одержиш. То які у вас новини, Володимире Іллічу?

— У мене ніяких, — відповів Володя. — Олі теж досі не видали свідоцтва про благонадійність. І невідомо, чи видадуть, хоча й не мають ніяких підстав відмовити їй.

— Отож-то й біда, що великі й малі негідники, тобто чиновники, роблять усе, що хочуть. Я вже надивився на них. Особливо під час арешту, слідства, перебування в тюрмі. От де панує жахливе свавілля — за ґратами! Там зовсім інший світ, якого той, хто сам його не звів, не зможе й приблизно уявити, навіть прочитавши і Достоєвського, і Якубовича. Мені інколи сниться, що я знову в камері. Прокидаюся, мов після хвороби...

Познайомилася Оля того вечора з усіма Володиними друзями, з якими він плавав «навколо світу»: Іваном Кузнецовим, Олексієм Беляковим, Вікентієм Савицьким, Миколою Полежаєвим. Але розмова якось не складалася, тому вони з Володею недовго побули в товаристві й пішли додому.

— Як тобі мої друзі? — спитав Володя.

— Перше враження гарне, — широко відповіла Оля. — Тільки чого ж вони всі, крім Скляренка, мовчали, наче німі?

— Схоже, що тебе соромилися, — сказав Володя те, що насправді було.

— Отакі революціонери: дівчини злякалися! — всміхнулась Оля.

— Що вдієш, так наш брат створений, — розвів руками Володя.

— То ти вже мене й не візьмеш з собою? — спохмурніла Оля.

— Чого ж? Прийдеш раз, два, і всі звикнуть до тебе, як і до Лебедєвої. Коли Маня, розповідав Склярєнко, вперше з'явилася в їхній компанії, теж усі сиділи, як він висловився, мов у слідчого на допиті. А взагалі скажу тобі, нам час уже міняти характер зібрань. І я думаю внести деякі пропозиції.

— Які ж саме? — поцікавилась Оля.

— Зараз ми обмежуємося тим, що зйдемося, поговоримо про се, про те — і кінець. А нам треба переходити до пропаганди марксизму серед тієї публіки, яка все ще — і здебільшого за інерцією — сповідує народництво. Перетягати їх на свій бік. Вступати в бій з нашими противниками всіх мастей. Разом з тим і продовжувати глибоко вивчати те, що маємо пропагувати. А то дехто з наших не тільки не законспектував «Капіталу», а й уважно не прочитав його. А каже: я марксист. Такий, з дозволу сказати, марксист небагато зробить для пропаганди вчення. Треба добре приглядатися до всього того, що виходить з-під пера Михайловського і його компанії, бо без глибокого знання противника про справжню боротьбу з ним годі й думати.

— Плани гарні, — похвалила Оля. — І я перша порадуюсь, якщо тобі пощастить привести їх у дію.

— Натякаєш, що це буде нелегко? — пильно глянув Володя на сестру. — Згоден. Але іншого шляху я не бачу. Отже, буду ним, цим шляхом, іти.

3

Після смерті няні Марія Олександрівна вирішила перейти на іншу квартиру. А що потепліло, то можна було, гуляючи по місту, оглядати ті приміщення, у вікнах яких господарі виставляли оголошення. Довго нічого підходящого не траплялося. Нарешті Оля і Володя потрапили на квартиру, яка, здавалося їм, значно краща від тої, в якій вони мешкали. Марія Олександрівна пішла подивитися. Приміщення їй сподобалось. Оглянули Аня і Марко, бо і далі вирішили жити одним сімейством. Їм теж сподобалися кімнати і те, що квартира на другому поверсі, що будинок порівняно новий. Правда, Марко не дуже влаштувало те, що взимку на першому поверсі, де мешкав господар, була чайна, тобто звичайнісінький трактир. І до

центру міста неблизько: володіння купця Ритікова містилося на східній околиці Самари. Поштова вулиця і Сокольнича, на розі яких стояв будинок, були, як і всі вулиці Самари, пориті колесами, дощами і свиньми. Попід високими парканами,— не видно, що діється в дворі,— тяглися вузьенькі, прогнилі дерев'яні тротуарчики. Вночі де-не-де блимали гасові ліхтарі. Перейти вулицю після дощу або навесні, коли починали танути сніги, було проблемою: треба брести буквально по коліна. Доводилося довго блукати, вишукуючи місце, де сухіше.

В середині травня Ульянови переїхали на нову квартиру. Розташувалися всі так зручно, що відчули: тут доведеться довго жити...

Понад місяць Оля чекала свідоцтва про благонадійність. Нарешті одержала документ, у котрому було зазначено, що до політичних справ вона не притягалася. Поверталася Оля додому з цим папірцем у сумочці, не відчуваючи під собою ніг. Здавалося їй, що вона не йшла, а летіла, бо з одержанням цього свідоцтва здійснювалася її найзаповітніша мрія: можливість продовжувати навчання. Хай не в Гельсінгфорському університеті, а на Вищих жіночих курсах. Це вже не має великого значення. Головне — здобути вищу освіту. А коли вона закінчить курси, вчителюватиме. Навчати людей так само почесно, як і лікувати їх. В одному з листів до своєї подруги Саші Щербо вона писала: «Вчителювання, по-моєму, одно із найкорисніших і високих занять». Великим прикладом тому для Олі було батькове життя. Та й мама прагнула вчителювати. І якби не велика сім'я, то, як вона не раз говорила, нсодмінно викладала б у школі. Навчала б дітей і Аня, якби не арешт і заслання.

Тій же Саші Щербо в ці дні Оля щиро признавалася: «Коли я подумаю про те, чого можна досягти, то відчуваю, мовби у мене крила виростають». А Володі казала:

— Не вірисья навіть, що я поїду в Петербург, що продовжуватиму навчання. Здається, я ніколи ще не була така щаслива, як зараз. Відчуваю, що сміюся, де треба, де й не треба. Правда?

— Майже,— весело підтвердив Володя.— І це цілком природно, бо на твоєму місці всі поводитися б точнісінько так.

— А мені якось аж незручно, що я не можу стримувати оцієї своєї бурхливої радості,— признавалась Оля.— Щось ніби надто егоїстичне є в цьому...

— Розумію,— хитнув головою Володя.— Тобі трохи соромно, що ти їдеш, а я залишаюся.

— Як ти вгадав? — здивувалась Оля, бо Володя наче зазирнув їй у душу.

— Просто. Я точнісінько так почував себе, коли після гімназії вступив до університету, а ти не мала можливості того зробити.

Почувся тихий стук у двері. Володя по тому обережному стуку вгадав, що то мама, схопився з стільця, пішов їй назустріч, кажучи:

— Заходь, матусю, заходь.

— Спасибі. Ви, як завжди, вдвох,— ласкаво мовила Марія Олександрівна. Сіла на стільця, поданого їй Володею, вела далі: — А я оце, Володю, знаєш, що надумала? Поїду я в Петербург до міністра освіти, бо листуванням, бачу, ми нічого не доб'ємося.

— А чи даремно ти мучитимешся? — висловив побоювання Володя.— Адже ти ходила до Делянова, коли він приїздив у Казань. І що ж дала твоя зустріч з ним? Нічого.

— От я їй пагадаю йому ту нашу зустріч, — сказала Марія Олександрівна.— Він тоді мені прямо не відмовив. І я тепер певна, що він дозволив би тобі повернутися до університету, якби проти того не заперечував попечитель Масленников, котрий, як я зараз остаточно переконалася,— це видно і з ставлення до Миті,— буквально переслідує всіх нас. Ні, треба мені, Володю, їхати. Я це вже серцем відчуваю. І саме зараз, бо настане літо, відпустки, а восени буде пізно. В тебе пропаде ще рік.

— Мені нічим заперечити,— мовив Володя.— Крім одного, чи не занадто важкий тягар, мамусю, ти береш на свої плечі. Чи не підірвеш ти своє, і без того слабке, здоров'я?

— Найбільший мій біль, Володю, що ти позбавлений можливості здобути вищу освіту і зайняти належне місце в житті. Що ти, Олю, скажеш?

— Думаю, ти, мамусю, маєш рацію. Треба їхати. Особиста, та ще друга, розмова з Деляновим зовсім не те, що письмове прохання, котре потрапляє спочатку до рук всіляких чиновників, а потім уже до міністра. Це ясно. Але мене теж хвилює, чи ця тяжка поїздка не позначиться на твоєму слабкому здоров'ї. Може, Володі або мені поїхати з тобою? Я, наприклад, з радістю це зроблю. Тим більше, що тоді й на курсах побуваю, сама узнаю, які й коли треба подавати документи. Дорого тільки обійдеться тобі ця

поїздка, а грошей зараз у тебе, мамусю, ми знаємо, зовсім немає.

— Про те, чи поїду я одна, чи з кимось із вами, ми ще подумаємо,— ухилилася Марія Олександрівна від прямої відповіді. Грошей у неї після купівлі хутора Алакаєвки, після витрат на переїзд до Самари не було. Трималася лише тим, що одержувала невелику пенсію за померлого чоловіка.— А до поїздки в Петербург нам треба навідатись в Алакаєвку. Подивитись, як перезимувало все господарство. Гадаю, що літо, як і торік, ми проведемо там.

— В Алакаєвку я готовий їхати хоч завтра,— сказав Володя.— Там мені працюється, як ніде.

— Дай, Володю, паперу, я, не відкладаючи, напишу прохання міністрові,— сказала Марія Олександрівна, сідаючи до сипового столу.— Ти прочитаєш, а потім уже я перепишу на гарному папері.

— Ми не заважатимемо тобі? — спитав Володя, поклавши перед матір'ю аркушик, вирваний із зошита.

— Ні. Я вже все обдумала, мені тільки записати. Олю, принеси, будь ласка, мої окуляри,— попрохала Марія Олександрівна.— Вони, здається, на вікні.

— Мамусю, вибач, але я все-таки піду, щоб не заважати тобі,— сказав Володя.— Тим паче, що мені треба перевірити, як Митя виконав уроки. Закінчив писати, гукнеш.

— Гарзд,— погодилася Марія Олександрівна.

Оля принесла старенькі окуляри, Марія Олександрівна обережно начепила їх, бо ліве скло було вже тріснуте, взяла Володину ручку, оглянула перо, мимоволі подумала: «Яке в нього все чисте, акуратне. От уже любить порядок». Оля, побачивши, що Володі немає, тихенько вийшла, бо теж, як і брат, не любила, якщо хтось стоїть за спиною в той час, коли пишеш. Навіть коли знаєш, що той, хто стоїть за спиною, не зазирає через плече, що таємниць від нього немає,— а однак чомусь відчуваєш неприємне напруження, котре заважає вільно викладати думки на папері. Марія Олександрівна почула, що Оля вийшла, але не зупинила її. Незвичайна делікатність дітей, яку вони завжди виявляли у ставленні до всіх, а до неї особливо, радувала її. В тій делікатності, в тому такті, котрі були у ставленні її дітей, вона бачила плоди свого й чоловікового виховання. Розумні, добрі, чуйні діти ростуть. І вона готова всі свої сили віддати, аби тільки допомогти їм стати на ноги...

«Нестерпно боляче дивитись на сина,— писала Марія Олександрівна міністрові народної освіти графу Делянову

чітким, гарним почерком,— як безплідно минають його найкращі роки для вищої освіти. Не маючи сил терпіти цей моральний біль, я звертаюсь до Вашого Сіятельства з уклінним проханням дозволити моему синові вступити в який-небудь з російських університетів або, в крайньому випадку, допустити його складати випускний екзамен по юридичному факультету, тобто на ступінь кандидата. Я тим настійливіше прошу Ваше Сіятельство зняти з мого сина кару, що так довго лежить на ньому, бо кара та взагалі не дозволяє йому, як людині, котра належить до кола виключно інтелектуальних працівників, знайти яке б то не було, навіть приватне, заняття, не дозволяє, значить, ні до чого докласти своїх сил. Таке безцільне існування, без усякого діла, не може не справляти згубного морального впливу на молоду людину...»

Коли вже Марія Олександрівна щось вирішувала, вона не зволікала: відразу ж бралася за діло. І бралася з енергією й наполегливістю, притаманними лише їй. Хоч як важко було, не відступала, поки не домагалася свого. Або поки не переконувалася, що нічого вже вдіяти не може. Їхати до Петербурга, іти до бездушних чиновників, у котрих вона була, коли намагалася Сашу вирвати із зашморгу шибениці, було не дуже приємно.

Того ж дня, коли Марія Олександрівна написала прохання міністру Делянову, вона сказала за обіднім столом:

— Завтра я, мабуть, і поїду.

Всі здивовано, а дехто й розгублено, презирнулися. В тих поглядах було одне запитання: «Чого ж так швидко?» Маняша так закліпала оченятами, що, здавалося, ось-ось заплаче. Їй не хотілось розлучатися з мамою. І саме завтра. Могла б же вона ще день-два побути, а потім уже їхати. Насупивсь і Митя, невдоволено засопів. Не подобалося і старшим, що мама, як здавалося їм, зовсім не підготувалась, їде у таку далеку дорогу. Але ніхто нічого не сказав, бо знали, що мамі треба їхати, що своїх рішень вона не любить змінювати. А Марія Олександрівна, зрозумівши, що думають, що відчувають її діти, сказала сумовито-ласкаво, щоб їх утішити:

— Я довго там не затримаюся.

Минуло чотири роки, як Марко закінчив університет, а він і досі не міг влаштуватися на службу, котра б відповідала його освіті. Всі ці роки він жив тим, що давав уроки та інколи — і то тимчасово — служив писарчуком у всіляких установах: виконував ту роботу, яка не потребувала університетського диплома. Поїздка Марії Олександрівни до Петербурга і те, що вона домоглася свого — Володі пообіцяли дозволити складати екзамени екстерном, надихнуло й Марка енергійніше взятися за свої справи. Обміркувавши з Анею все, він сказав якимось за вечірнім чаєм:

— Беру, мамо, з вас приклад і їду в Петербург.

— Добре зробиш,— похвалила Марія Олександрівна.

— Завтра і вирушу в дорогу.

— А встигнеш зібратися? — глянула Марія Олександрівна на Аню, бо та мовчала.

— Я вже все йому приготувала,— відповіла Аня, вловивши материн погляд.

— Коли так, то що ж... хай тобі щастить,— сказала Марія Олександрівна.

— Хоча ваша поїздка, Марку Тимофійовичу, й несподівана для мене, як бачу, і для всіх, крім Ані, я дозволю собі обгяжити вас, звісно, з вашого дозволу, деякими дорученнями,— мовив Володя.

— Прошу, прошу! — з радістю погодився Марко.— Час у мене буде, щоб зробити все, що треба.

— Я вам підготую реестрик підручників, які ви, може, зумієте дістати. Адже не всі ваші студентські приятелі роз'їхалися з столиці. Та й у букіністів, думаю, дещо знайдеться.

— Давайте, Володимире Іллічу, ваш реестрик, я все зроблю, що в моїх силах, щоб знайти потрібні вам книжки. До речі, Аня вже дала мені список потрібної їй літератури.

— Коли вже всі вас, Марку Тимофійовичу, просять, то не можу втерпіти і я,— подала голос Оля.— Подивіться, будь ласка, може, там є якісь художні твори шведською мовою. А то все, що в мене було, я прочитала, перечитувати нецікаво, бо хочеться, витрачаючи час, вбивати двох зайців: і з новим твором знайомитись, і мову досконаліше вивчати.

— Приймаю, Олю, і ваше замовлення.

— А мені, якщо можна, привезіть, будь ласка, гачків,— попрохав Митя, котрий збирався рибалити в Алакаєвці.

— Чого ж ти, Маняшо, мовчиш? — спитав Марко малу.

— Не знаю... — засоромилася Маняша. — Мені б цікаві ноти...

— О, це справді необхідно! — підтримала Маняшу Оля, котра давала їй уроки музики. — Добре було б, якби ви знайшли для Маняші етюди Дювернуа, які називаються «Школа швидкості». Етюди Бургміллера... Та я вам, як і Володя, складу реестрик, бо всі прізвища композиторів і назви творів важко запам'ятати.

Поїхав Марко до Петербурга в перших числах червня, а повернувся додому через тиждень. Зустрівся він, розповідав, з директором департаменту поліції Дурново, який запевняв, що ніяких претензій до нього не має. Привіз майже все те, що йому замовляли. А що на той час якраз відкрилася вакантна посада в управлінні державним майном, то йому й обіцяли її. Плата, правда, невелика — всього п'ятдесят карбованців на місяць. Але головне — постійна. З часом, може, щось і краще знайдеться.

Після повернення Марка з Петербурга всі почали збиратися в Алакаевку. І, як тільки в Миті закінчилися заняття в гімназії (він успішно перейшов у шостий клас), Аня одержала дозвіл провести літо в селі — рушили в дорогу. Володя і Оля були вже в Алакаєвці. Зібралися всією сім'єю, нарешті, докупи. Марія Олександрівна полегшено зітхнула. Не було тільки цього літа в селі няні, до чого ніяк не могли звикнути: здавалось, вона залишилася в місті й ось-ось приїде...

Розташувалися в будинку так само, як і торік. Володя полагодив свій «зелений кабінет», котрий за зиму трохи зіпсувався, і щоранку, напившись чаю, зі стосом книжок ішов у сад. Працював він там до другої години дня. Потім, узявши рушника, біг на ставок купатися. Як казав Митя, розганняти карасів, бо плавав по всьому ставку. А зморившись, підкладав руки під голову і нерухомо лежав на воді. Митя ніяк не міг навчитися тієї Володиної премудрості. Як тільки закине руки за голову, так і пішов на дно. Володя весело сміявся:

— Ти, як карась, у воді лежати вмєш тільки на дні.

Після обіду Володя теж ішов у свій «зелений кабінет». Але не один, а з Олею, бо вони майже щодня читали вголос. І неодмінно якоюсь іноземною мовою: французькою або німецькою. Були то здебільшого твори Маркса й Енгельса, не перекладені ще російською мовою. Так Володя й Оля

прочитали французькою мовою «Злиденність філософії» Маркса. Зараз студювали (уже німецькою мовою) «Стадовище робітничого класу в Англії» Енгельса. Перед вечером Володя й Оля, а часто і Маняша, йшли на прогулянку в Муравельний ліс, що темнів неподалік. Траплялося, приносили навіть гриби і лісову малину.

Маняша, яка вміла всім бурхливо захоплюватися, завжди бігла попереду, підстрибуючи. А то раптом зупинялася, викукувала так, ніби все, що оточувало її, вона вперше побачила:

— Яке привілля! Долини, пагорби, ліси! Наче в казці!

— Залишилося тобі одягти червону шапочку, а вовки тут, як відомо, теж є,— жартував Володя.

— Правда? — злякано зупинялася Маняша, бо чула: взимку поблизу села виють вовки, як собаки.— І в цьому лісі є?

— А де ж їм і бути, як не в лісі? — жартував Володя.— Спитай Олю, ми вчора двох бачили.

— Жартуєш! — махнула рукою Маняша, побачивши, що Оля сміється.— А взагалі-то я вовків і не боюся!

— Я теж взагалі не боюсь, а конкретно — не хотів би зустрічатися з ними,— вів жартівливим тоном Володя.— Та, гадаю, сьогодні ми з ними розминемося, бо хто ж поїсть ті млинці, які мама обіцяла приготувати на вечерю. О! Нам уже час повертатися додому! — сказав Володя, глянувши на сонце, що висіло над горизонтом, наче велетенський мідний п'ятак.

Після вечері всі уможувалися на ганку, де на столі горіла лампа, і продовжували займатися своїми справами. Здебільшого сиділи, уткнувшись у книжки. Інколи Володя й Марко розставляли шахи. Грав Володя і з Олею, яка вже була досить сильною шахісткою. Аня, зайнявшись перекладами прози з італійської мови, продовжувала писати поезії. В одному вірші вона розповіла про ці вечірні часи:

...Там зібрався за читанням
Молоді гурток.
П'ють з книжок, немов з кришці,
Й строго всі мовчать,
Хоч Маняшині очиці
Дуже хочуть спать...¹

¹ Переклад В. Сосюри.

Спати кожен ішов тоді, коли йому хотілося. І бувало, що на ганку залишалися тільки Володя й Оля, в яких завжди чомусь було найбільше невідкладної роботи. Перед тим, як піти спати, Оля ще занотувувала в щоденник, що зробила. А то й писала листи подрузі Саші Щербо, в яких ділилася своїми враженнями від прочитаних книжок. Вона радить подрузі прочитати ті твори, від котрих сама була в захопленні. Правда, це торкалося лише художньої літератури: Гоголя, Некрасова, Чехова, Салтикова-Щедріна, Гаршина, Нікітіна, Надсона, Успенського, твори яких Оля читала й перечитувала. Часто вголос (як Успенського) разом з Володею. Гліб Успенський був у сусідніх з Алакаєвкою селах, бо його дружина вчителювала в одній із шкіл, відкритих Сибіряковим. У оповіданні «Три села» Успенський розповів про мешканців сіл Сколково, Заглядіно, Гвардейці. Проте ж, що Оля читала такі серйозні наукові твори, як «Нариси історії Франції» Гізо, «Критичні й догматичні елементи філософії Канта», «Історія цивілізації в Англії» Бокля, «Маніфест Комуністичної партії», «Злиденність філософії», «Капітал» Маркса,— вона мовчала. То все не для Саші Щербо, яка ставить бездарні романи Болеслава Маркевича вище геніальних творів Достоевського.

— Широ заздрю тому, що ти вмієш писати листи навіть перед сном,— казав Володя, збираючись іти відпочивати.— Та ще такі довгі.

— Це моя слабкість,— усміхалась Оля.— Сьогодні я перечитала Некрасова. Як чудово в нього сказано про Белінського:

Белинский был особенно любим...
Молясь твоей многострадальной тени,
Учитель! Перед именем твоим
Позволь смиренно преклонить колени!

— А як гарно Некрасов сказав про Добролюбова:

Какой светильник разума угас!
Какое сердце биться перестало!..

— Світильник розуму,— тихо повторила Оля.— Я часто думаю, яке це щастя, що ми, росіяни, маємо таких геніальних письменників. Адже вони наші найперші вчителі. Друзі по боротьбі за найсвітліші ідеали людства. Правду сказав Салтиков-Щедрін — одна література не визнає смерті. І нетлінна вона тому, що висівається й проростає, дає плоди в душах нових і нових поколінь. І так буде нескінченно...—

— Ви все ще, невгамовні, сидите? — спитала Марія Олександрівна, з'явившись на порозі.

— Все. Ідемо, мамусю, спати,— сказав Володя і дмухнув у скло лампи. Жовтий язичок вогника присів і зник.— Ми сьогодні справді щось засиділися.

5

Коли ще Марія Олександрівна збиралася в Петербург, то домовилася так, що Володя, Марко і Оля поїдуть у Алакаєвку, щоб навести в будинку та в саду порядок. Марко повернеться, бо в нього служба, а Володя й Оля залишаться в селі на все літо. Аня ж буде з малими у місті, оскільки вона не має права виїжджати з Самари. Коли малі закінчать навчання, тоді вже й вона подасть прохання про дозвіл провести літо в селі. На міській квартирі залишиться один Марко. Навідуватиметься в село він тільки у вихідні та святкові дні.

Того ж дня, коли Марія Олександрівна попливла до Нижнього Новгороду, щоб там пересісти на поїзд до Петербурга, Володя, Оля і Марко поїхали поїздом до станції Смишляєвка. Там Марко найняв підводу, і вночі вони вже під'їжджали до свого будинку.

Середина травня видалася спекотною. Всі намучилися, поки конячина допленталась до села. А тому, випивши молока з хлібом, вклялися спати, щоб завтра встати раніш і взятися за роботу. У той час, коли Володя працював у селі, його розшукували в Петербурзі.

Першими людьми, котрі вели так званий негласний нагляд, були двірники. Вони хоча й не одержували платні в поліції, але зобов'язані були служити їй так само,— якщо не вірніше! — як своєму хазяїнові. Двірник будинку, як і сам купець Ритиков, не раз чув, що хтось із Ульянових збирається їхати до Петербурга. А що його цікавив лише Володимир, за яким мав слідкувати, то він, побачивши, що молодий Ульянов кудись зник, доповів: виїхав до Петербурга. Донесення двірника дійшло до губернатора. Із Самари полетіла депеша петербурзькому градоначальникові про те, що Володимир Ульянов виїхав до столиці. В Петербурзі заходилися його шукати...

Тим часом у Петербурзі була Марія Олександрівна Ульянова, а не її піднаглядний син. У столиці їй пощастило: без особливих зволікань попала на прийом до графа Делянова.

Розмова була довга, але Делянов усе-таки пообіцяв, що дозволить Володимирі Ульянову скласти екзамени екстерном. Марії Олександрівні здалося, що вона аж помолоділа після цієї розмови з міністром: таке відчула полегшення. І, хоч як Песковські вмовляли побути в них ще днів зо два, вона поїхала додому. Їй не терпілося порадувати Володю. Та й Петербург з його Петропавловською фортецею, де вона востаннє бачила Сашу, справляв гнітюче враження. Заїхала тільки на Вищі жіночі курси, щоб дізнатися, які документи Олі треба подавати й коли. Чи є місце в інтернаті та скільки належить платити за перебування в ньому.

Слова свого Делянов дотримався: коли Марія Олександрівна повернулася в Самару, дома вже лежало повідомлення від поліцмейстера. Їй пропонувалося з'явитись у канцелярію. А коли вона туди прийшла, показали документ з міністерства народної освіти, в якому значилося, що Володимирі Ульянову пан міністр дозволяє складати екстерном екзамени з предметів юридичного факультету в іспитовій комісії при одному з університетів. Марія Олександрівна, прочитавши цього документа, полегшено зітхнула: нарешті, тепер її син матиме вищу освіту. Дуже хотілося прямо із канцелярії поліцмейстера поїхати в село, щоб порадувати Володю. Але ж від станції Смишляєвки туди тридцять верст бездоріжжя. Без допомоги Марка не обійтись, а він звільниться тільки в суботу. Та нічого: до того часу вже й Маняша закінчить навчання, то і її вона візьме з собою. Нелегко було малій у другому класі, не навчавшись у першому, але вдома ж стільки вчителів — допомогли, успішно закінчує навчання. Та коли Марія Олександрівна повернулася додому, Володя сидів у своїй кімнаті. Виявилося, він приїхав по книжки. Син, довідавшись про таку радісну новину, ніжно обняв матір і поцілував. Сказав розчулено:

— Спасибі, моя рідна. І не хвилюйся: тепер університет я закінчу разом з тими, з ким починав навчання.

— Володю, в тому розпорядженні міністра сказано: при одному з університетів. Отже, ти маєш право вибирати. Найкраще, гадаю, буде тобі складати екзамени в Казані. Тут і близько, і, мабуть, легше: адже ти там навчався.

— Ні, мамо,— твердо заперечив Володя.— Дозволь уже мені піти по шляху найбільшого опору. Складати екзамени я хочу при Петербурзькому університеті. Саша його не закінчив, так я закінчу!

— Ну, що ж...— зітхнула Марія Олександрівна.— Може, так справді краще. Адже в Петербурзі й Оля буде навчатися.

— Ура! — вбігаючи на ганок алакаєвського будинку, вигукнув Володя, кинувши зв'язку книжок на стіл.

— Мама добилася дозволу? — спитала Оля, здогадавшись по сячому обличчю брата, з якою радісною новиною він повернувся.

— Так! І я сказав їй, що хочу екзаменуватися при Петербурзькому університеті.

— Справді? — аж не повірила Оля.

— Точно!

— Ой! — сплеснула Оля руками.— Так ми разом поїдемо до столиці?

— Мабуть.

— Боже, оце щастя,— засяяла Оля.— І уві сні не марилося. Я думала, що коли тобі й дозволять екстерном складати екзамен, то лише при Казанському університеті. Ні, і від нас з тобою, виявляється, щастя ще не зовсім утекло,— засміялася вона.— Дай же, я тебе поздоровлю! — Вона поцілувала Володю в розчервонілі щоки, потім схопила за руки, і вони закружляли, заливаючись веселим сміхом, так, як кружляли було й сміялися малими. Оля перша зупинилася, прихилилась до ганку.— Аж земля обертом пішла...

— Не впади,— притримуючи сестру за лікоть, сказав Володя.— Знаєш що? Давай підемо в поле! Я оце їхав зі станції, так наслухався жайворонових пісень.

— А їсти хочеш?

— У тебе є щось смачне?

— Каша молочна.

— Чудово! Давай тоді перекусимо і підемо. До речі, мене запрошував до себе Преображенський.

— Це той, що хазяйнує на хуторі Шарнеля?

— Так. Дуже цікавий чоловік.

— У той день, коли ти поїхав, він заходив до нас. Шкодував, що не застав тебе.

— От бачиш! Туди підемо, а назад він може і привезти нас. Згода?

— Звичайно! — відповіла Оля, радісно сяючи.

Золотопромисловець Сибіряков мав у Самарській губернії тисячі десятин землі. Він планував завести у своїх маєтках господарство на капіталістичних засадах. Привіз із закордону сільськогосподарські машини. Та всі ті англійські парові плуги, сіялки, молотарки стояли без діла. А селяни

продовжували орати землю сабаном, тобто дерев'яним плугом.

— Того року, коли було страчено вашого брата Олександра, Сибіряков почав продавати свої землі і ту іноземну техніку, що іржавіла в дворах його хуторів,— розповідав Володі сусіда Преображенський.— Більшу частину володінн Сибірякова купило удільне відомство. Частину ж землі придбали купці. І зовсім небагато було розпродано дрібними ділянками. Ваша мати ото придбала хутір Алакаєвку, а ми з товаришами — хутір Шарнеля. Нас називають селяни кавказцями, бо раніше на хуторі хазяйнували колоністи, що приїхали з Кавказу. Справи в нашій комуні поки що йдуть непогано. Щороку до нас приїжджає багато студентів з наміром, як мовиться серед нашого брата, сісти на землю. Але залишаються одиниці. Та й ті, що справда, ненадовго. Взагалі з кожним роком публіка починає дедалі більше розчаровуватися в можливості з допомогою отаких, як наша, комун довести правильність народницьких теорій...

— А ви продовжуєте свято вірити в ті народницькі теорії? — спитав Володя, приховуючи іронію.

— І вірю, й не вірю,— відповів Преображенський.— Та це особлива стаття. Колись на дозвіллі ми, може, її торкнемось її, бо ви, бачу, з цікавістю приглядаєтесь до всього, що діється в нашій колонії.

До хутора Шарнеля було три верстви, але Оля й Володя не помітили, як і дісталися туди: така стояла чудова погода, так їм було весело. Володя нарвав сестрі букетик польових квітів. Кілька разів вони зупинялись і милувались жайвороном, що, мов той метелик, який цілється сісти на квітку, тріпотів у прозорій блакиті неба, щедро висіваючи в їхні душі проміння своїх пісень. Слідкували за шулікою, що, розпростерши крила, ніби не в небі летів, а плів у воді, пильно оглядаючи свої степові володіння.

— А я хотів до вас іти! — зрадив Преображенський, побачивши гостей.— І знаєте чого? Дочитав усе-таки книжку Ніколай—она! ¹ Простудював ваші нотатки.

— І, бачу, не згодні з моєю критикою вашого кумира,— сказав, весело всміхаючись, Володя.— Ну, що ж, я готовий прийняти бій.

— Прочитав я книжку, за вашим прикладом, з олівцем,—

¹ Псевдонім Даніельсона М. Ф., російського соціолога, публіциста, одного з ідеологів ліберального народництва.

вів далі Преображенський.— Багато в чому не згоден і з Ніколай—оном, і з вами. Я був, до речі, певний, що цей Ніколай—он, переклавши «Капітал», став марксистом...

— У Маркса шановний Ніколай—он, незважаючи на те, що переклав «Капітал», абсолютно нічому не навчився! — заперечив Володя.

— Як?! — здивовано підвів брови Преображенський.— Він же приймає один з основних законів, відкритих Марксом. Закон виробництва засобів виробництва для засобів виробництва. Каже, що він, цей закон, виявив себе і в нас. Я покажу вам сторінки, на яких про це йдеться.

— І я вам покажу,— засміявся Володя, захоплюючись суперечкою.— Але справа в тому, що він цей закон не приймає, як ви зволили сказати, а лише згадує, що він лише бажає видавати себе за строгого прихильника принципів Маркса. А через свою здатність самому побивати себе суперечностями він іноді — прочитайте 123 сторінку! — забуває про цей закон. Забуває його тому, що свої теорії розвитку капіталізму буде зовсім на інших міркуваннях. Він усе зводить до того, що ми, бачите, ухилилися від освяченого віками народного ладу. А коли так, то Росія і чекає тспер... розпоряджень начальства про «прищеплення великого виробництва до общини». Коротше, безглуздість його теорії полягає в тому, що він не вміє пояснити нашого капіталізму і свої міркування про нього буде на чистісіньких фікціях! Селянство пан Ніколай—он розглядає як щось однорідне, солідарне всередині себе, таке, що реагує на всякі життєві явища, як одна людина. Нічого подібного нема в дійсності. Товарне виробництво не могло б і виникнути в Росії, коли б не існувало відособленості виробничих одиниць (селянських дворів), і всякий знає,— крім наших народників, а отже, й Ніколай—она,— що наш селянин на ділі хазяйнує кожний окремо і незалежно від інших; веде виробництво продуктів, що надходять в його приватну власність, на свій власний ризик і страх; вступає в стосунки з «ринком» поодиночі.

— Я хочу, Володимире Іллічу, вам відповісти, та боюсь, оці наші теоретичні розмови нудно слухати вашій сестрі.

— Дуже цікаво! — заперечила Оля.— Я теж прочитала книжку Ніколай—она.

— Вибачте, вибачте,— знітився Преображенський.— Я ніяк не міг подумати, бо й сам ледве подолав її... То знаєте що? Припинимо дискусію, а то ми з Володимиром Іллічем говоритимемо про це до ранку, міряючи відстань від ху-

тора до хутора. Ходімо на пасіку, я вас почастую свіженьким медком. А травневий мед, кажуть селяни,— то цілющі ліки від усіх хвороб.

— Крім однієї — народництва! — весело пожартував Володя.

— Так, ця хвороба міцно тримає нашого брата в своїх обіймах,— погодився Преображенський.— Що ж до мене, то, погосподарювавши в оцій колонії та поївши меду, я зробив деяку переоцінку цінностей. Правда, це ще зовсім не означає, що помилкове я поміняв на істинне. Цілком можливо, як це часто трапляється з нашим братом, одні помилки поміняв на інші. Але ось у чому я абсолютно переконаний: з нашим селянством революції не зробиш. З общини не перейдеш у комунізм.

— І це вже немалі відкриття,— зауважив Володя.

У той час, коли Володя спокійнісінько жив у Алакаєвці, його розшукували в Петербурзі, куди він іще тільки збирався їхати. І лише двадцять п'ятого червня самарському губернаторові надійшло таке повідомлення від градоначальника Петербурга: «Маю честь повідомити Вашому Превосходительству, що бувший студент Казанського університету Володимир Ульянов, який перебуває під негласним наглядом поліції, до цього часу в С.-Петербург не прибував».

Почалися пошуки Володимира Ульянова в Самарі. Губернатор пише поліцмейстерові: «Рапортом від 19 травня цього року ви донесли мені, що бувший студент Казанського університету Володимир Ульянов, котрий перебуває під негласним наглядом поліції, виїхав із Самари в С.-Петербург. Тим часом названий Ульянов, як видно із повідомлення с.-петербурзького градоначальника, до цього часу в С.-Петербург не прибував». На цьому документі з'явилась резолюція градоначальника про те, що самарському повітовому справнику наказано дізнатись від родичів Ульянова, де він мешкає.

Пошуки тривали понад місяць. І лише тридцять першого липня повітовий справник відправив поліцмейстеру Самари донесення: «Пристав другого стану доніс мені, що на хуторі Ульянової при селі Алакаєвці, Богдановської волості, Самарського повіту, разом з Анною Іллівною Єлізаровою, бувшою Ульяновою, яка перебуває під гласним наглядом поліції, мешкає її брат, бувший студент Казанського університету Володимир Ільїн Ульянов, котрий перебуває під негласним наглядом поліції».

Після зустрічі Марії Олександрівни з Деляновим здавалося їй, що все вирішено: Володя продовжуватиме навчання. Дванадцятого червня Володя послав Делянову прохання, в якому зазначав, що хоче складати екзамени при Петербурзькому університеті. Минув майже місяць, як раптом з'ясувалося, що треба звертатися за дозволом ще і в департамент поліції. Тяжко зітхнувши, Марія Олександрівна послала туди прохання. Відповідь надійшла без особливої затримки, але незрозуміла. Директор департаменту поліції Дурново писав, що «синові треба звернутися з проханням про прийняття його в один з університетів до належного учбового начальства».

— Це, здається, ще гірше, ніж було з тим моїм свідомством про благонадійність,— зауважила Оля, котра щиро уболівала за брата.— І головне, уже середина липня. Час остаточно все вирішити. А то, дивись, тягтнуть, поки й екзамени розпочнуться.

— Цілком можливо! — погодився Володя.

— Що ж робити? — розгублено питала дітей Марія Олександрівна.— Їхати мені до пана Дурново, чи що?

— Ні, мамо, зробимо так: я напишу прохання в екзаменаційну комісію Петербурзького університету. А комісія, посилаючись на моє прохання, звернеться до департаменту поліції. І звіди їй надішлють відповідь. Будемо сподіватися, що та відповідь, зважаючи на дозвіл міністра Делянова, буде позитивною. Хоча від такої підступної й всесильної установи, як департамент поліції, можна чекати всього найгіршого, найнесподіванішого.

— Втішив ти мене,— гірко посміхнулася Марія Олександрівна.

— І ще одне: восени мені, однак, треба самому їхати до Петербурга, щоб на місці з'ясувати всі питання. Якщо буде потреба, то піду й до пана Дурново. Та будемо все-таки, мамусю, сподіватися на краще. Адже дозвіл Делянова є. Департамент поліції теж не відмовив.

— Я теж думаю, що, коли б вони хотіли відмовити, то прямо б сказали,— висловила свою думку Оля.— А Володі справді треба самому туди поїхати. Може, ми разом і вирушимо в дорогу. Це було б чудово!

— Згодна, що Володі самому треба поїхати,— сказала Марія Олександрівна.— І, можливо, разом з тобою, Олю.

Але остаточно це з'ясується, коли Володя отримає відповідь на своє прохання з екзаменаційної комісії.

В Олі теж, як і у Володі, було немало клопоту зі вступом на Вищі жіночі курси. Двадцять четвертого серпня вона послала прохання на ім'я директора курсів, у якому писала, що хоче вступити на фізико-математичне відділення. Житиме не на приватній квартирі, а в інтернаті курсів. Разом з тим проханням Оля відправляла метричне свідоцтво, атестат про закінчення гімназії, свідоцтво про благонадійність. Сповіщала: заяву про те, що мати не заперечує, щоб вона навчалася на курсах, надішле пізніше. Треба було ще послати зобов'язання матері, що вона має кошти на утримання дочки в інтернаті курсів на протязі чотирьох років, фотокартки, котрі ось-ось мали бути готові. А що виготовлення фотокарток затримувалося, то Оля вирішила вже не посилати документи, яких не вистачило, а привезти їх і здати в канцелярію курсів. Про те, що вона буде прийнята, не мала сумніву.

Порадившись, вирішили, що Володі краще поїхати до Петербурга тоді, коли розпочнуться заняття, коли все начальство буде на місці. Отже, Оля — це її трохи засмучувало — в першу таку далеку самотійну подорож мала вирушати одна. За своє життя вона тільки з Казані в Симбірськ їздила сама. Але то ж і недалеко, і рідне місто, і по Волзі, якою вона багато разів подорожувала з батьками. Та нічого, треба звикати до самотійності в усьому. В Петербурзі доведеться жити чотири роки. Це, звісно, не дуже багато, але й немало. А коли б вона поїхала в Гельсінгфорс? На чужині все було б іще складніше.

7

Суперечливі почуття сповнювали Олину душу: радість, що вона нарешті їде продовжувати навчання, сум, що доводиться розлучатися з мамою, з сестрами і братами. До цих почуттів домішувалася й ще якась і самій незрозуміла винуватість перед мамою, котра, як бачила Оля, хоча й відпускала її в Петербург, однак з болем у серці. І в міру того, як наближався день від'їзду, це ставало дедалі відчутнішим. Оля намагалась розібратися, чого мама так хвилюється за неї. Невже вона думає, що й з нею може щось трапитися таке, як із Сашею чи з Анею? Хотіла навіть поговорити про це, та... чомусь утримувалася. Не могла

поручитися за себе? Знала, що ніякі слова, ніякі її обіцянки не погамують того маминого болючого неспокою за те, як там, у Петербурзі, де загинув Саша, складеться її доля. Та вона й сама того не знала...

Тішило Олю лише те, що Володя приїздитиме до неї. А зустрітися з улюбленим братом і вірним другом — то майже те саме, що й побувати дома. Маму вона не тільки любить, а схиляється перед нею. Любить вона й Аню, Митю, Маняшу. За всіма скучатиме. Та найсумніше їй буде в Петербурзі без Володі, бо не матиме з ким поділитися своїми найпотаємнішими думками, посперечатися. Разом прочитати твори з філософії й обміркувати їх. Грати й співати. Адже тільки він міг розуміти її з півслова (як і вона його), тільки він, бувало, умів читати її думки, вгадувати почуття. Те, що вона більше брала у брата, ніж він у неї, не засмучувало дівчину. Вона бачила: чим більше Володя віддавав свого серця іншим, то духовно ставав ще багатшим. Оля якось сказала йому:

— Якою б я була бідною, якби хтось міг узяти й забрати в мене все те, що ти мені дав.

— Зі мною, Олю, було б те ж саме,— відповів на ту щирість Володя.— І, правду сказати, мені страшенно не вистачатиме постійного спілкування з тобою. Та що вдієш: ніщо не буває вічним. Доведеться мені ще раз відкрити цю сумну істину.

— Я писатиму тобі,— пообіцяла Оля, ковтаючи клубок сліз, що стискав горло.

— Дякую,— схилив голову Володя.— Я старатимусь відповідати, хоча, ти знаєш, я не дуже великий прихильник епістолярного жанру спілкування. Куди краще зійтися й погомоніти, посперечатися. А то поки напишеш, поки діждешся відповіді... Та коли подітися нікуди, то будемо листуватися.

Готуючись до від'їзду, Оля не помічала, як летіли дні. Хвилювалася, бо часу залишилось мало, а багато чого ще не зроблено. Відкладати день від'їзду ніяк не можна, бо й так вона в Петербурзі буде тільки в останніх числах серпня. Тим часом треба здати решту документів у канцелярію курсів, без яких її не приймуть. І це справді було так. На Олиному проханні стояла резолюція: «Почекати подання решти документів». Їхати, швидше їхати! Оля іноді впадала у відчай,— потай навіть плакала! — що все робиться не так швидко, як їй хотілося. Хотіла вже їхати без осіннього пальта, яке шилося, бо ніяк не могли його закінчити. Але

мама сказала, що не пустить її роздягну в те вічно холодне, сльотаве місто.

— Але ж Володя може привезти мені його! — нетерпеливилась Оля.

— Завтра, сказали, воно буде готове, — стояла на своєму Марія Олександрівна. — І заспокойся, будь ласка, в тебе ще є час. Прийдеш за день до занять, і — добре. Головше, що твоя заява там є. Так, Аню, я кажу?

— Звичайно, — погоджувалась Аня. — Але краще було б, якби Оля приїхала туди за кілька днів до занять.

— Нічого заперечити, та що вдієш, коли так невдало склалося з цим пальтом, — говорила Марія Олександрівна.

— А якщо його й до першого вересня не закінчать?

— Тоді вже Володя привезе, — відповідала Марія Олександрівна. — Не бійся, на заняття ти не запізнишся.

Ці дрібні незгоди, що виникали під час збирання в дорогу, притамовували в Олиній душі оте відчуття винуватості перед матір'ю. І знову стиснулося серце, коли все було приготовлено, упаковано. А ніщо так гостро не нагадує про розлуку, як приготовані в дорогу речі. Й Оля зі страхом поглядала на свої речі, серцем відчуваючи, як боляче мамі дивитися на них. Хоч би вже швидше їхати! Та час наче уповільнив свій хід. На пристань вона поїде тільки завтра вранці, а зараз іще... полудень. На пароплав Олю проводжали всі. Був сонячний, але вітряний день. Хвилі волзької води з глухим плескотом билися об дерев'яну стіну причалу, кидали бризками в натовп пасажирів, які юрмилися на пристані. З Волги тягло прохолодою, в якій уже вловлювався подих осені, що невпинно наближалася. На пароплав чомусь довго не пускали, в натовпі пасажирів уже чулися невдоволені голоси. Та ось пролунав приглушений вітром дзвін, усі заметушилися так, наче пароплав уже рушив. Кинулася й Маняша на шию Олі, зашепотіла, обціловуючи свою улюблену сестру-вчительку і не стримуючи сліз:

— Прощай, Льолю, Льолечко...

— Чого ти? — здивувався Митя. — Почекай, ще он і трап не перекинули! Ох, поплив би оце і я! Приємно стояти на палубі й дивитися, що діється на березі!

Розпочатої Митею розмови ніхто не підтримав. Усіх огорнув сум розлуки. І пасажири якомсь швидко протовпилися по вузькому трапу. Володя і Марко понесли Олині речі в каюту. Володя вже й прощався з заплаканою Олею на палубі пароплава. Обняв сестру, сказав:

— До зустрічі в столиці!

Коли Оля здала в канцелярію курсів усі документи, фотографії, їй повідомили: запрошує до себе директор. Директор Кулін, знала вона, викликав лише в особливих випадках. Дівчина занепокоїлася. Що він хоче їй сказати? Невже, незважаючи на те, що всі документи в порядку, знайшов усе-таки якусь причину, щоб відмовити? Та хоч би ж був на місці, а то, кажуть, приїде тільки після обіду. Оля не знала, куди подітися, щоб згаяти ті три або й чотири години. Пішла блукати по місту, та якось і дивилася на вулиці, канали, будинки, Неву, собори й пам'ятники, і мовби не бачила їх. Таке відчуття у неї було, коли гортала книжку, дивлячись на текст, але не читаючи його. Навіть їсти не хотілося, хоча вранці вона випила лише склянку чаю з бубликом. У голові вертілася одна думка: «А що, як скаже, що не може прийняти? Куди подітися? Повертатися в Самару? Шукати тут якийсь заробіток?» І Оля, обміркувавши все, вирішила, що в Самару нізащо не повернеться. Годі сидіти на маминому утриманні. Петербург великий, десь улаштується...

Директор Кулін — невеличкий, привітно усміхнений — з'явився в своєму кабінеті пізніше, ніж Олі сказали. Побачивши її в приймальні, відразу запросив до себе. Вказав жестом руки на одне з м'яких крісел, що стояли біля його великого, застеленого зеленим сукном стола, запросив:

— Сідайте, будь ласка.

Оля подякувала, сіла на край крісла.

— Слухаю вас.

— Моє прізвище, панс директоре, Ульянова,— мовила Оля тихим, уривчастим голосом.— Мені сказали, що ви за-прошували...

— Так, я хотів вас бачити, пані Ульянова,— підтвердив Кулін, помітно спохмурнівши.— Адже ваша сестра Анна навчалась уже в нас. Навчалась успішно, але... Ви знаєте, що трапилося.— Кулін помовчав і знову продовжував:— Отже, я, приймаючи вас на курси, хотів поради́ти вам бути обережною щодо знайомств, які можуть нашкодити вам і завдати нам клопоту. Я багато доброго чув від професора Казанського університету Ільмінського про вашого покійного батька. Сподіваюсь, що ви, як і ваш батько, всі сили

свої спрямуєте на те, щоб здобути у нас знання, понести їх на олтар освіти нашого народу.

— Можу вам, пане директоре, сказати лише одне: я приїхала навчатися,— мовила Оля, трохи вгамувавши хвилювання.

— Добре! — похвалив Кулін, хоча йому й не дуже сподобалася відповідь. Він чекав, що Ольга Ульянова, сестра страченого державного злочинця, запевнить його, що ні з якими неблагонадійними елементами знайомств не підтримуватиме, ні в яких політичних виступах участі не братиме.— Запорукою тому, що ви прагнете знань, є ваша золота медаль, одержана в гімназії. Сподіваюсь, ви у нас теж будете добре навчатися.

— Старатимуся,— посміхнулась Оля.

— Ви просите місце в інтернаті? — перейшов Кулін на іншу тему.— Ми його вам дамо. Але зараз є кімнати лише на двох. І в кожній уже, як ось мені дали відомості, хтось мешкає. Отже, доведеться вам вибирати кімнату з сусідкою.

— Вибирати я, пане директоре, не буду, а піду в ту кімнату, в яку ви скажете,— відповіла Оля, бо їй, оскільки вона не мала знайомих курсисток, було однаково, з ким разом оселитися.

— Якщо так, то йдіть у двадцять восьму кімнату,— вдоволено мовив Кулін, якому вже набридли оті нескінченні претензії курсисток: «Не хочу жити з тією, а хочу з тією».— Я туди вже поселив курсистку Ольгу Ростовцеву. Буде, значить, кімната двох Ольг. Сподіваюсь, Олі житимуть мирно.

— Я докладу всіх зусиль, пане директоре, щоб виправдати ваші сподівання,— відповіла Оля.

Інтернат містився в будинках поряд з курсами, і Оля від директора пішла глянути на свою кімнату. Ключа у чергової по інтернату не було. Отже, сусідка в кімнаті. «Цікаво, якою ж виявиться ця Ростовцева? — думала Оля, йдучи по коридору за черговою.— Чи знайдемо ми спільну мову?» Ось і двадцять восьма кімната. Тут їй доведеться, мабуть, жити чотири роки. Оля відчула, як прискорено стукотить її серце, наче вона не йшла, а бігла сюди. Чергова постукала в'язкою ключів у двері. Ніхто не відповів. Вона ще раз і вже сильніше постукала. З кімнати почулося невдоволено-сердате:

— Хто там?

— Чергова! — відповіла жінка.

— А що трапилось?

— Привела вам сусідку.

— Тоді почекайте, я одягнусь.

Одягалася Ростовцева, як здалося Олі, надто довго, мовби тим самим показуючи, як їй не хочеться мати в кімнаті сусідку. Нарешті двері відчинилися, і Оля побачила на порозі невисоку, — таку ж на зріст, як і вона сама, — кругловиду, кирпатеньку біляву дівчину. У вухах — золоті сережки з такими ж синіми, як і очі, камінцями, на шиї — золотий медальйон, на руці перстень з брильянтом. «Зовнішній вигляд у нас зовсім різний», — відзначила Оля. Ростовцева окинула Олю пильним поглядом синіх очей, в глибині яких світилося щось по-дитячому наївне, посміхнулася одними губами, відкривши ряд дрібних зубів, від чого її повне личко прибрало отого особливого виразу, який з'являється, коли людина чимось невдоволена, а вимушена всміхатися. Одійшла вбік од дверей, стримано мовила:

— Прошу.

— Дякую, — так само стримано відповіла Оля.

— Оце ваше ліжко, — показала чергова. — Я вам більше не потрібна?

— Ні.

Чергова, брязкаючи ключами, пішла з кімнати. Ростовцева сіла на свою похапцем прибрану постіль. Вона спала, тому довго й одягалася. Оля стояла посеред кімнати, не знаючи, що робити, що говорити. Найкраще, мабуть, було піти геть, бо Ростовцева явно недоспала, а завтра вже приїхати з речами. Але ж треба було познайомитися. Оля, переборюючи внутрішній опір, сказала, через силу всміхаючись:

— Звуть мене, як і вас, Ольга. А прізвище — Ульянова.

— Ульянова? — перепитала Ростовцева.

— Так.

— Ви сестра Олександра Ульянова?

— Рідна.

— Боже! — вражено вигукнула Ростовцева, підхопившись з ліжка. — І це ваша сестра тут навчалася?

— Моя.

— Дозвольте, я вас обніму! — кинулася Ростовцева до Олі. Рвучко обняла, поцілувала. Патетично вигукнула: — Я молюся на таких героїв, як ваш брат! Заздрю їм, що вони знайшли в собі сили віддати життя за народ. А де зараз ваша сестра? В Сибіру?

— Ні, вона в Самарі відбуває заслання.

— Будете в Самарі, передайте їй: усі справжні курсисти кишаються нею! А де ж ваші речі?

— У родичів.

— Коли ж ви сюди переберетесь?

— Мабуть, завтра.

— Може, вам потрібна якась допомога, то скажіть, і я з радістю...

— Дякую, але поки що не можу скористатися вашою люб'язністю,— відповіла Оля, яка була широко зворушена, що Ростовцева запропонувала свої послуги.— І, даруйте, я більше не заважатиму вам.

— А як же ми житимемо, якщо не заважатимемо одна одній? — засміялась Ростовцева.— До цього нам треба зарані звикати.

— Ваша правда,— погодилася Оля.— До завтра!

Відведена Олі кімната була велика і світла. Зручно те, що в ній двоє вікон. Отже, вдень і Олин столик, і Ростовцевої однаково освітлювалися. Крім ліжок і столиків, стояла шафа для одягу, з дзеркалом у дверях. Невеличкі, затопані попередніми мешканцями килимки побіля ліжок. Етажерка для книжок, на якій лежало кілька томиків. «Мабуть, підручники Ростовцевої»,— подумала Оля. Через стіну чути було приглушену — слів не розібрати — розмову і сміх. Погано, перегородки тонкі. Той шум заважатиме працювати. Та доведеться звикати: в інтернаті — не дома.

«Мамі напишу, що все чудово»,— вирішила Оля. Перед тим, як їхати в Петербург, вона кілька разів заводила з матір'ю розмову про те, що краще було б оселитися не в інтернаті, а на приватній квартирі. І головне, не дорожче б обійшлося. Та мама чомусь не погоджувалася, наполягала на тому, щоб вона жила в інтернаті. Довелося послухатись. Вирішила: «Перший рік поживу в інтернаті, а там буде видно. Потерплю заради того, щоб мама була спокійна».

2

Перше, що Оля мала зробити, влаштувавшись на курсах,— це знайти ті книжки, які просив Володя, і надіслати йому, адже він готується до екзаменів. Часу в нього, якщо навесні доведеться складати за весь курс університету, обмаль, отже, треба поспішати. Хоч він готувався і до одержання дозволу складати екзамени екстерном, однак на останні півроку залишилося багато роботи. Успішно справитися з нею зуміє він лише за умови,— як сказав, коли

вона їхала,— що вона енергійно допомагатиме йому доставити потрібні курси лекцій, котрих у Самарі, де немає університету, ніде взяти. Вся надія на столицю. А отже, насамперед на неї. Треба всі свої справи відкласти, а Володині прохання виконати.

У реєстрику, що дав Володя,— так він називав список потрібної йому літератури,— було сімнадцять книжок. Правда, проти деяких стояли позначки, що з трьох назв можна брати ту, яка буде. Одна з тих трьох назв підкреслювалася, що означало: бажано дістати саме цю. Було написано, які книжки негайно надсилати, які він може сам забрати, коли приїде. Перечитуючи братів реєстрик, Оля думала про те, що і в цьому списку літератури, як і в усьому, що робив Володя, була ота головна риса його характеру: ясність, акуратність. Все з максимальною точністю сказано, що він хоче. Якщо ж Володя в чомусь сумнівався, він неодмінно ставив знак запитання, взявши його в дужки, біля тієї назви книжки чи адреси букіністичного магазину. Марко і Аня по кілька років жили в Петербурзі, а Володя, здавалося, більше знав книжкових магазинів та складів, ніж вони, бо, постійно й уважно читаючи газети, він не минав оголошень, де і яка книжка видана, де вона продається. Занотовував усе те в свої зошити. Казав: «Хай лежить, колись, може, згодиться».

Перший огляд столиці Оля зробила з кузиною Катєю, яка сама запропонувала їй проїхатись по місту. Найняла візника на цілий день, і вони — з перервою на обід — їздили по Петербургу, зупиняючись біля палаців і пам'ятників. Катя дивувалася з того, як Оля добре знає історію града Петра, бо вона все «пізнавала», все з півслова розуміла. А то й підправляла сестру, коли та помилялася, чи підказувала, якщо Катя не могла пригадати якусь знаменну дату. Та поїздка по місту з Катєю дуже багато дала Олі. Вона мовби одним поглядом окинула все те, що бачила на малюнках, про що так багато читала, чула з розповідей і Саші, і Ані, і Марка, і мами, і тих знайомих, котрі жили в столиці. Катя говорила чоловікові, коли вони ввечері поверталися додому:

— А знаєш, Матвію, мені кілька разів довелося червоніти перед Олею.

— Чого це? — здивувався Матвій Леонтійович.

— Оля краще за мене знає історію нашої столиці.

— Катя жартує, — засоромилась Оля.

— Е, ні, коли моя Катя каже, що знає щось гірше за

інших, то запевняю тебе, Олю, вона — не жартує, бо таке трапляється не часто, — сказав, весело всміхаючись, Матвій Леонтьович. Спитав: — Ну, як тобі сподобалося Петра творіння?

— Казкове місто! — щиро призналася Оля. — Захоплює і... трошки мовби гнітить. Може, це тому, що я ніколи таких великих міст не бачила.

Грошей у Олі не було, щоб так, як кузина, найнявши візника, мандрувати по місту. Тому, переїхавши через Неву до центру на кінці, пішла розшукувати книжкові магазини. Йшла по Невському й думала: «А тут же десь Сашині друзі чекали з бомбами царя. Ті бомби зробив Саша. І зовсім же усе це було недавно, минуло всього три роки». Ось і Анічков палац, огорожений величезним парканом, оточений вартою. Тут мешкає Олександр III, який послав брата на ешафот. Згадалося Олі, як вона проклинала царя, коли знала, що Сашу страчено, як казала, що сама вб'є його. Гірко посміхнулася: слова, слова. І, мабуть, не одна вона в ті дні горіла бажанням помститися за повішених. А ніхто й нічого. Олександр III преспокійно царює. І так буде, каже Володя, поки пролетаріат не згуртується, не підніметься на боротьбу. А що саме в столиці найбільше фабрик і заводів, то тут і спалахнуть перші барикадні бої. Тут переможе пролетаріат, створить таку комуну, яка була в сімдесят першому році в Парижі. Чи доживе вона до того часу?

Коли Оля виходила з дому, погода була сонячна, тепла. А не минуло й двох годин, як небо заволокло свинцевими хмарами, почав накрапати дощ. Оля ще не звикла до того, що в Петербурзі так раптово змінюється погода, тому й не взяла парасольки. А треба було їй походити ще години зо три, щоб побувати в усіх магазинах, адреси яких мала. Тим більше, що вона жодної книжки з Володиного реєстрика ще не знайшла. Вирішила, незважаючи на дощ, ще походити по магазинах. Була неділя, власне, єдиний день, коли мала так багато часу на пошуки книжок. В інші дні вона могла поїхати з Васильєвського острова, де містилися курси, в центр міста лише після обіду, по закінченні лекцій. А за дві чи півтори години до закриття магазинів мало що можна знайти, зважаючи на те, що продавці не знали всієї літератури, в їхніх каталогах, як вони самі попереджали, були зазначені далеко не всі, а тільки найбільш цінні, на їхній погляд, книжки. Устигне проглянути кілька полиць, вже й магазин збираються закривати.

«Піду ще на Литейний та й поїду додому»,— вирішила Оля, відчуваючи, що їй плащ на плечах уже промок. В цьому магазині їй пощастило: купила книжку, котра була для Володі, як він казав, найпотрібніша. (В реестрику він тричі підкреслив цю назву). То було дослідження Ю. Янсона «Теорія статистики», видання 1887 року. «Якраз тоді виїшла книжка, коли Сашу стратили»,— мимоволі подумала Оля. Праця була чимала — 512 сторінок. Текст містив вісімнадцять діаграм і чотири картограми. Оля гортала цю дорогоцінну знахідку з таким відчуттям, наче тримала в руках не дослідження, присвячене одній із найсухіших наук — статистиці, а найцікавіший роман, про який вона багато чула, але ще не читала його і ось, нарешті, дістала. Попереду дні і ночі естетичної насолоди...

З магазину Оля поїхала прямо на пошту, щоб, не гаючи ні хвилини, відіслати Володі книжку. Цьому ж професорові Янсону, як сказав Матвій Леонтійович, коли проглядав реестрик, Володі доведеться й відповідати на екзамені з теорії статистики. «Уявляю, який Володя буде радий, коли одержить цю книжку»,— думала Оля, радіючи і за себе, і за брата. Адже він, крім того, що йому доведеться складати екзамени, захоплюється статистикою. Збирає всілякі статистичні збірники, вивчає їх. Каже, що цифри дають йому більше, ніж усі оті пухлі дослідження теоретиків-народників. Треба тільки вміти, мовляв, за тими цифрами бачити справжній стан речей, а не той (як це роблять народники), який хочеться бачити. Оля навіть уявила, як Володя, обережно розпакувавши бандероль, радісно засяє, побачивши, яку книжку вона йому надіслала, присяде до свого столика й почне, не поспішаючи, гортати її. А потім почне вивчати, підкреслюючи текст, роблячи помітки просто в книжці, конспектуючи. Прочитає так з чорним олівцем. Потім іще раз пройдеться по книжці з фіолетовим олівцем, виловлюючи, як він жартує, найрозумніше. А коли вже в книжці є помітки обома олівцями, є конспект, то можна, каже Володя, йти хоч цієї хвилини складати екзамен. Вона перейняла у брата цей метод роботи з книжкою, переконавшись, що він дуже продуктивний.

Приїхавши до Петербурга, Оля, як і обіцяла, відразу написала мамі. А сестрі Ані якось бракувало часу розповісти, як та просила, про курси, про її знайомих дівчат, адреси яких вона дала Олі, з якими радила познайомитися. Так тривало до кінця вересня, поки Оля не одержала листа

від Ані. Сестра, докладно переповівши свої й домашні новини («Подає мені приклад, як треба писати»,— мимоволі подумала Оля), без усяких докорів спитала, як вона влаштувалася, з ким із її знайомих зустрічалась. А якщо зустрічалась, то хто їй сподобався, з ким вона думає підтримувати зв'язки. І те, що Аня не обурювалася тим, що Оля не пише, найдуже присоромило. Вона, відклавши всі справи, взялася за листа.

«Дорога Аню! — писала вона.— Тільки-но одержала твоєго листа. Спасибі, спасибі тобі велике. Дуже погано з мого боку, що я сама не пишу тобі. Та вже вибачай: зовсім не вмю писати бодай хоч трохи стерпних листів. А ось поговорила б тепер з тобою багато про що. Але вражень, котрим б цікаво поділитися, у мене небагато. В усякому разі, менше, ніж ти гадаєш. Познайомилася я з багатьма, але майже нікуди не ходжу...»

Зайшла в кімнату Ростовцева зі своєю подругою. Помітивши, що Оля щось пише, спитала:

— Ми не заважатимемо тобі?

— Ні, звичайно,— відповіла Оля. Ростовцева була з тих людей, котрі самі не розуміли: заважають вони іншим чи ні.

— Ми ненадовго, йдемо в оперний,— вела далі Ростовцева, не помічаючи, що Оля не слухає її.— Сьогодні співає Микола Фігнер...— Оля не могла й продовжувати листа, і в розмову не вступала, бо Ростовцеву тільки зачепи, то не відчепишся.

— Дивно, правда? — не вгавала Ростовцева, переодягаючись у дорогий театральний наряд.— Віра Фігнер засуджена за участь у вбивстві Олександра II, а її брат співає в імператорській опері.

— Не бачу тут чогось особливого,— відповіла Оля.— Мого брата страчено за замах на царя, а я ось навчаюся на курсах. У кожного своя доля.

Переодягалася Ростовцева довго, і Оля сіла знову писати листа тільки тоді, коли та пішла. Але попереднього настрою вже не було: балаканина Ростовцевої дратувала її, потрібен був час, щоб заспокоїтись. Оля взялася читати томик Фулідіда «Історія Пелопоннеської війни» німецькою мовою. Вивчати працю цього старогрецького історика вона почала ще в Самарі, та ніяк не могла закінчити. Прочитавши кілька сторінок, відклала книжку й узялася за листа, бо надумала, що далі писати.

«Я вже познайомилася зі всіма Вінбергами. Всі вони дуже симпатичні й милі». Тут Оля хотіла написати: «як ти

мені про них і розповідала», але передумала. Продовжувала: «Найкраща, по-моєму, Ліда Володимирівна. Але бути у них далеко не так цікаво, як я думала, судячи з твоїх розповідей про них». Написала це й зупинилася: а може, викреслити? А то ще Аня образиться за своїх подруг. Ні, краще сказати правду й пояснити, чому це так. «Розмова складається якесь в'яла і не завжди цікава. Спільного у мене з ними мало, так що я і в розмові мало беру участі. Звичайно, вони прекрасні люди, але я ні з ким з них, мабуть, не зближуся. А так ходити «в гості» я не люблю». Подумала, додала, щоб не засмучувати Аню, яка запевняла її, що в сім'ї Вінбергів, з однією із сестер яких вона навчалася на курсах, цікаво й корисно бути: «Правда, я їх ще мало знаю: може бути, з часом і зміню свою думку». Написала це й подумала: «Хоча навряд чи так станеться. Надто вже різні у нас уподобання, інтереси. Надто вже далекі ці Аніні подруги від суспільних інтересів».

«...У Песковських я майже не буваю. А якщо й навідуюсь, то Матвія Леонтіївича не бачу, отже, уклін твій передам, мабуть, уже через Катю. Познайомилася у Вінбергів з Василем Васильовичем Водовозовим. Він сказав, що писав Маркові про екзамен в юридичній комісії, і, здається, не радив Володі їхати. Сам він приїхав сюди складати екзамену. Він дуже розумний чоловік, любить говорити і говорить цікаво». Тут Оля зупинилася, роздумуючи: написати про те, щоб Володя не прислухався ні до яких порад, а неодмінно приїздив і сам усе визнавав? А, не варто! Володя не з тих, на кого можуть вплинути поради зовсім сторонніх людей. Досить того, що вона не приєднується до тої поради Водовозова. І згадала вона про неї лише тому, що він сказав, ніби писав про те Маркові. Мамі вона в першому листі з Петербурга писала, що Володі конче потрібно приїхати. Мама ж не міняє своїх рішень: коли вже вона сказала Володі, що відпустить його, то так і буде.

А Володі страшенно хочеться побувати в столиці, куди він, як признався їй по секрету, мріє поїхати жити, як тільки матиме диплом університету, а отже — і можливість влаштуватися на службу.

«...Моя сусідка по кімнаті дуже гарна дівчина, мені майже не заважає. Але все-таки багато часу витрачається марно через її балаканину або коли до неї приходять хтось із курсисток. Я поки що познайомилася ближче лише з однією словесницею з першого курсу. Вона гарна людина,

дуже багато читала і багато думала, так що розмовляти цікаво. Читаємо з нею журнали або якісь статті...

Займатися математикою поки що багато не доводиться. Лекції кожен день три-чотири. Починаються вони о десятій ранку. Ввечері я здебільшого сиджу дома і читаю або готуюсь до лекцій. Книжок тут хороших багато».

«Що ж іще написати? — подумала Оля, поставивши крапку. — Мабуть, на цьому й закінчу, бо виходить якось в'яло, не дуже складно. Вранці перепишу начисто, то, може, іще щось додам».

3

Ніколи ще Оля не жила окремо — та ще й далеко! — від сім'ї. Самотність свою вона відчула в перші ж дні, незважаючи на те, що весь час була на людях, у вирі великого міста. Спочатку клопоти по влаштуванню, безліч нових вражень тримали її в постійному душевному напруженні, а отже, й заглушали відчуття самотності. Коли все те минулося, їй страшенно, до болю в серці захотілося побачити всіх рідних. А особливо Володю, бо вражень і питань було багато, а поділитися вона не мала з ким. Хоч би він швидше приїхав! І листів щось з дому немає. Тому, правда, вона сама винна: мало пише. Треба частіше братися за перо, то й листів одержуватиме більше. Про що тільки писати, коли мовби нічого цікавого в її житті не відбувається. Правда, прочитала вона чимало книжок, але таких, про які в листах, знаючи, що вони можуть потрапити у ворожі руки, не можна писати. От коли вже приїде Володя, вона поділиться з ним тими думками. Пospеречається з ним і в тому обміні думками з братом, як це завжди бувало, багато що зрозуміє точніше й глибше. Адже Володя вміє, як ніхто, чітко і ясно сформулювати все те, що автором книжки викладено туманно й заплутано.

Особливо гостро Оля відчувала тугу за домівкою, коли вечорами, — сусідка по кімнаті здебільшого десь гуляла, — залишалася одна. Подумки вона переносилась у Самару. І, залежно від того, який був час, бачила, хто й чим займається. У квартирі так тихо, що чути, як у ідальні годинник цокає, віддаючи вічності хвилину за хвилиною. Та ось почувалася гра на роялі. До щему в серці знайомі з дитинства мелодії «Аскольдової могили». То мама за півгодини до

вечері сіла за рояль, щоб потішитися звуками улюбленої опери. Нагадати всім, що робочий день закінчено, час уже й відпочити. Всі виходять із своїх кімнат. Усі, крім неї...

У маминому серці живе постійна тривога за неї: що там? як? Їй, бідній, усе чомусь здається, що скоїться щось неприємне. Причиною тому, як розуміє Оля, загибель Саші. Мама не могла не бачити, що вона живе з Володею спільними інтересами. А отже, якщо на курсах трапиться те, що було в Казанському університеті, вона опиниться в перших рядах бунтівників. І тут мама, щиро призналася собі Оля, не помилялась. Стороннім спостерігачем, чого б це їй не коштувало, вона не буде, коли її подружки розпочнуть боротьбу проти всього того рутинного, що існує на курсах.

Крім Песковських, з якими Оля, як писала додому, не знаходила спільної мови, у неї були в Петербурзі ще родичі, двоюрідні брати Олександр Веретенников і Володимир Ардашев, двоюрідна сестра Валентина Залежська. Про Веретенникова Оля писала Ані, що майже не буває в нього, бо він або зайнятий, або дуже зморений, і вона боїться, що своїм приходом заважатиме йому. Ардашев, правда, кілька разів приходив до неї на курси. Але тут, пише Оля сестрі, зовсім незручно приймати гостей. Та й головне: обидва кузени, як і одна Оліна однокласниця по гімназії, відзначалися «повною відсутністю ідеальності, тобто прагнення до кращого не з матеріальної, а з моральної точки зору». Валентина ж, за визначенням Олі, «дуже мила, але страшенно наївна. Абсолютна інститутка. Вона вчиться тут малювати і каже: так багато справ, що немає часу читати». Одне вже це, що Валентина не брала книжок до рук, відштовхувало Олю від неї. Без постійного, напруженого читання, без постійного оволодіння новими й новими знаннями Оля не уявляла свого життя.

Отже, всі родичі були їй, власне, чужими людьми. Вона не тільки не йшла до них, коли сумувала за домівкою, а уникала зустрічей з ними. Вона шукала друзів, серця яких були б переповнені отою «ідеальністю». І з одною такою дівчиною, Ольгою Вітмер, вона знайшла спільну мову. Ніде було тільки подругам зустрічатися, щоб почитати, посперечатися, бо все те, чим вони захоплювалися, зовсім не цікавило Оліну сусідку Ростовцеву. Будучи людиною безцеремонною, Ростовцева робила в кімнаті все, що заманеться, не турбуючись про те, заважає вона своїй сусідці чи ні. Коли ж до Олі хтось приходив, вона відкрито висловлювала невдоволення. Оля, не бажаючи сваритися з нею,— та й

не вміла того робити,— поступалася їй і тоді, коли була цілком права.

Минав вересень. З дня на день Оля чекала від Володі телеграми про те, що він їде до Петербурга. А телеграми все не було. Вона вже почала хвилюватись: чи не трапилося з ним щось? Адже він втягнувся уже в роботу самарських марксистів. У Казані заарештовано багато його знайомих. Поліція стежила останнім часом за ним так само відкрито, як і за Анею, котра відбувала заслання. Ото буде для мами горе, якщо Володю заарештують і він втратить можливість, з такими труднощами добути, закінчити університет. Оля вже хотіла посилати додому телеграму,— таке нетерпіння охопило її. Та, спокійно обміркувавши все, відклала: хай завтра. І ось, нарешті, посильний курсів вручив їй телеграму. Володя сповіщав, що виїхав з Нижнього Новгорода. Оля кілька разів перечитала коротенький текст телеграми, дивуючись, що брат не зазначив ні поїзда, ні вагона. Не хотів, виходить, щоб вона пропускала лекції, зустрічаючи його. Та вона готова летіти йому назустріч, лишивши всі свої справи, бо скучила.

Оля взяла розклад московських поїздів і, відпросившись з лекцій, поїхала на вокзал. Пробыла вона там до п'яти годин вечора, зустрівши кілька поїздів, а все-таки не розминулася з братом. Володя, побачивши, що Оля, радісно і мовби аж переможно сяюча, поспішає йому назустріч, здивувався й зніяковів. Обняв сестру, спитав:

— Як же ти довідалася, що я приїду саме цим поїздом?

— А з твоєї телеграми,— лукаво примружилась Оля.

— Жартуєш! — засміявся Володя.— Зранку, мабуть, тут чергувала?

— Угадав.

— Гм... Не хотів я, щоб ти гаяла час, а вийшло, що саме того й домогся своєю телеграмою. Вибач. Це буде мені наукою.

— Ну, що дома?

— Всі живі й здорові.

— Слава богу, а то я вже почала хвилюватись, чи не трапилося там чого. Я страшенно рада, що ти приїхав! — узявши брата під руку й пригорнувшись до нього, мовила Оля.— Здається, вічність тебе не бачила. Стільки всіляких думок, якими можу тільки з тобою поділитися. Та це згодом. Адже ти пробудеш тут, як писала мама, до кінця жовтня?

— Це менше.

— Чудово! Тоді давай відразу ж подивимося кімнату, яку я тобі знайшла. Окрема, ізолювана. Дітей у господарів немає. Думаю, саме те, що тобі треба, щоб ти міг спокійно попрацювати...

Зустрічалася Оля з Володею рідше, ніж думала, ніж хотілося. Надто зайнятий він був, бо хотів за час перебування в Петербурзі зробити якомога більше. Казав, що і в сну уривав час. Жартував, що повернеться додому і там відіспиться. Оля не ображалася на брата, але їй сумно було, що вони жили в одному місті й не мали часу, як дома, посидіти вечорами й поговорити про все. З нетерпінням чекала неділі: в цей день Володя приїздив до неї вранці, і вони, якщо погода була гарна, йшли гуляти по місту. Точніше, обслідувати букіністичні магазини, в яких, маючи реєстри потрібних книжок, годинами проглядали літературу. Володя казав:

— Я вже переконався: поки сам не знайдеш, не надійся на те, що хтось це зробить. Тим паче, коли йдеться про такі не дуже ходові книжки, які потрібні нам.

Після закриття магазинів вони йшли гуляти по місту. Мимоволі згадували Сашу, дивлячись на Петропавловську фортецю, декабристів, Чернишевського, Писарева, Желябова, Перовську, котрі теж сиділи там. Їздили на Волкове кладовище, щоб вклонитися могилам улюблених письменників: Тургенева, на похороні якого були Саша й Аня, Добролюбова, в демонстрації по відзначенню ювілею якого брали участь Саша і Аня, Салтикова-Щедрина, якому адрес від молоді вручали Саша й Аня. Поверталися в Олину кімнату зморені, бо, не маючи зайвих грошей, усі відстані долали пішки. Ростовцевої в недільні вечори, як правило, вдома не було. І Оля частувала брата чаєм, розповідала йому про курс:

— Не знаю, хто читав психологію, коли Аня навчалася, а зараз веде цей курс Введенський. Викладає він дуже популярно. Навіть надто. На другому курсі, кажуть, читає він логіку. Теж досить популярно. Крім того, запропонував сам для всіх курсів енциклопедію філософії. Нічого в нього свого немає, все те, що я читала в Канта. Ось подивись деякі мої нотатки його лекцій.— Оля дала Володі свого зошита.— А я піду на кухню, ще окропу візьму. Ну, що? — повернувшись до кімнати, спитала вона.

— Чистий кантіанець! — зробив висновок Володя.

— А наша публіка від нього в захопленні. Ах, ах, який філософ! І все тому, що творів Канта ніхто не лише не читав, а і в руках не тримав. Про Маркса годі й говорити: прізвиська його переважна більшість курсисток не чула. Правда, є такі, які багато читали, як моя знайома Ольга Вітмер, про яку я тобі вже розповідала, які приїхали, щоб здобути освіту, віддати свої знання народу.

— Хто ж у вас цікаво читає лекції?

— Професор Бекетов. Його лекції з хімії найцікавіші. Я й раніш небайдужа була до хімії, а зараз, послухавши Бекетова, просто закохалася в цю чудодійну науку. Є в нас і прилади для всіляких дослідів. Лаборант вправно показує їх, люб'язно пояснює все, про що ми його питаємо. Я всьому цьому дуже рада, бо коли доведеться переходити на медичний, то знання з хімії там згодяться.

— А тобі все-таки не дає спокою медицина? — поцікавився Володя.

— Страшенно хочеться стати лікарем! — призналася Оля.— І якщо тільки відкриють медичний, відразу ж перейду туди! Навіть якщо й два роки тут провчуся. Або й три. Підроблятиму і навчатимусь. Мені, до речі, одна знайома обіцяє місце в лікарні. Після Нового року вона звільниться, і я піду. Цікаво, і якийсь підробіток, бо бідній мамі й так дорого обходиться моє навчання. Тільки за інтернат вона платить триста карбованців. Та за лекції сто. Та на інші всілякі витрати. А які ж у неї прибутки, крім пенсії? Ні, я почну підробляти, хоча мамі це й не подобається. Ти їй поки що про мої наміри не кажи. Я сповіщу їй, коли вже влаштуюся, коли одержу перший заробіток. А що ж там з романом «Завтра», котрий Аня переклала? Продовжують друкувати в «Самарській газеті»?

— Так. Аня хоче, як тільки закінчиться друкування, вислати тобі газетний текст. Може, якийсь журнал зацікавиться. А, зовсім забув! Ардашев заходив до мене, побачив, що я читаю Каутського, просив дати йому. Я пообіцяв, що залишу, коли їхатиму в Самару, а він, прочитавши, поверне книжку тобі. Ти пришлеш мені.

— Даремно ти пообіцяв,— сказала Оля.— До Володі Ардашева, який часто заходив до мене, я придивилась і певна, що він з тих людей, котрих зовсім не цікавлять суспільні науки. Отже, Каутського він не читатиме. А свої обіцянки, що мені не подобається, вміє забувати. Зовсім не соромиться того, що не дотримав власного слова.

— Мда-а... Ну, пообіцяв я, то мушу дати,— мовив Володя.

— Звичайно. Але потім не гнівайся, якщо я ту книжку довго не зможу в нього забрати. Взагалі, коли вже про це зайшла мова, всі наші родичі, що живуть у столиці,— люди, зовсім позбавлені отих, як я називаю, ідеальних інтересів, котрі якось органічно притаманні всім нам. Я не раз уже думала, чим це пояснити. І не знаходила відповіді...

Повернулася весела, напахчена парфумами Ростовцева. Час уже був пізній. Володя не вмів підтримувати розмову, яку нав'язувала йому Ростовцева, а тому встав, щоб іти додому. Оля заходилася одягатися, бо проводила його до рогу вулиць. Прощаючись з братом, вона спитала:

— Коли ж ти думаєш їхати додому?

— Десь близько двадцятого, бо вже кінчається капітал, а просити маму, щоб іще вислала, не можу. І так багато витратив на цю поїздку.

— Ми ще побачимося?

— Неодмінно! — пообіцяв Володя.— Я залишу тобі, вибач уже, новий реестрик книжок. Ще будуть деякі доручення. Познайомився я тут з одним студентом, він обіцяв дати книжку. Тільки не раніше як у листопаді. Отже, мені доведеться залишити йому, звісно, з твого дозволу, твою адресу, щоб він заніс книжки. А ти вже переправиш їх мені. Ну, та про все це ми ще докладно поговоримо, коли я приїду прощатися.

— Я тебе проведу!

— Я, мабуть, їхатиму в той час, коли в тебе будуть лекції.

— Нічого. Я попрошуся, мене відпустять. А провести тебе дуже хочеться. Адже я залишуся тут одна до весни...

4

Промайнув той місяць, що Володя був у Петербурзі, як здавалось тепер Олі, мов один день. І нудьга, що давила серце перед приїздом брата, ще дужче мучила її після того, як вона розпрощалася на вокзалі з Володею. Було відчуття, наче рана трохи затихла і знову роз'ятрилася. Інколи ставало так тяжко, що, здавалося, усе б покинула й поїхала до своїх. Намагалася в такі дні більше бути на курсах, на людях, бо коли залишалася одна, то ніяк не могла перебороти себе, щоб, відкинувши думки про рідних, зосередитися на якійсь роботі. Згадала про музику, котрою майже не займалася, приїхавши на курси. Подруги, почув-

ши, що вона грає, почали прохати її виступити на вечорі, котрий мав відбутися в залі міської думи. Всі зібрані кошти передавалися тим курсисткам, які перебували в надто вже скрутних матеріальних умовах. Оля погодилася.

Володя обіцяв, як тільки приїде додому, прислати всі ті речі, які вона просила. І, як завжди, пунктуально дотримав свого слова. Але в посилці був лише новий реєстрик книжок, написаний його рукою, та вітання від усіх. Про те ж, які новини дома, ні слова не написав. От уже не любить писати листів. Спасибі Ані та мамі — вони розповідають про все. Ось знову надійшов лист від Ані. Просить, щоб віднесла роман «Завтра» в журнал «Русское богатство». Вона вже заходила туди, але сказали, що матеріалів багато, так що, власне, майже немає надії, що візьмуть до друку. Піде ще в «Живописное обозрение». Може, там зацікавляться. А взагалі, як сказав Матвій Леонтіївич Песковський, без знайомства нічого в столичних журналах не надрукуєш. У самого в нього знайомств багато, бо в журналах постійно з'являються його статті. Але він навіть не заїкнувся про те, що може посприяти, щоб десь уважніше поставилися до Аниного перекладу. Самій же Олі незручно було просити його.

Коли Оля їхала до Петербурга, то Аня радила їй зайнятися перекладами з шведської мови. Та хоч Оля шукала, нічого не могла знайти в магазинах шведською мовою такого, що захопило б її, викликало бажання перекладати. І книжки шведською мовою коштували дорого. Оля вирішила для початку перекласти статтю з англійської мови, в якій йшлося про вчення Дарвіна, Уоллеса, Гальтона. Коли Володя приїздив, Оля показувала йому і статтю, і частину свого перекладу. Він схвалив її вибір, сказав, що й переклад досить точний. Висловив тільки побоювання: чи надрукує «Русское богатство» щось позитивне про Дарвіна, коли зі сторінок його проповідується ідеалізм і критикується матеріалізм. Ця думка брата так збентежила Олю, що вона хотіла кинути роботу. Але шкода було, що переклала вже більшу частину статті, бо стаття подобалася їй, хотілося, щоб її прочитало широке коло людей, котрих цікавлять філософія і природознавство. Підтримували її в тому і сестри Вінберг, яким вона читала свій переклад, бо ті добре знали англійську мову.

Та Володя вгадав: у «Русском богатстве» відповіли Олі, що цензор не допустив її статтю, бо в ній «не говориться про шлюб, як про таїнство». Коли ж Оля, зайшовши

з редакції до Песковських, розповіла, що їй сказали про її статтю, Матвій Леонтійович, посміхаючись, зауважив:

— Зараз цензура стала по-інквізиторськи сувора: навіть «їй-богу» не пропускають. Жах! До чого це дійде — не можу навіть уявити. Всі наші філософи зараз згадують те, що Микола Перший сказав про науку: користь, мовляв, не доведена, а шкода можлива. Це, мабуть, найгеніальніша фраза з усього того, що залишив потомкам неудогабобутній Микола. Ні, в історії все йде по колу: Олександр III вже повторює те, що робив його дід. А повторення поганого, як відомо, то вже кара божа, гіршу за яку важко щось і придумати. Пам'ятаю наші розмови з Сашею. Його найбільше обурювало саме те, що поверталися найреакційніші порядки часів царювання Миколи Першого. Навіть під час останньої зустрічі з ним, коли я, бажаючи врятувати його від смерті, умовляв подати прохання про помилування, він сказав: «За тих умов, що існують, мені, Матвію Леонтійовичу, правду вам сказати, не хочеться жити». Я все частіше зараз згадую ці його слова.

Розрадою для Олі було те, що з дому йшли листи один за одним. Ростовцева з заздрістю поглядала на конверти, питала: «Про що вони тобі так часто пишуть?» — бо сама одержувала з дому одного листа на місяць. Правду сказати, і їй ніколи було писати. Бралася вона за перо лише тоді, коли кінчалися гроші. Всім листам раділа Оля, а коли побачила, що на конверті адреса написана Маняшиним почерком, відчула себе щасливою. Це ж не тільки її сестра, а й учениця! Вона вчила її виводити перші літери на папері. Тепер Маняша вже в третьому класі гімназії, почерк встановлюється. Буде, мабуть, такий гарний, як і в мами, котра теж була її першою вчителькою. Що ж тут мала пише? Оля обережно розірвала конверт, дістала аркушик, вирваний із зошита, розгорнула й несамохіть радісно всміхнулася: на стіл упав жовтий кленовий листочок. Оля подумки перенеслася в Алакаєвку, під свій клен, де вони з Маняшею займалися влітку іноземними мовами. Як там гарно! І як довго ще чекати літа, коли вся сім'я збереться там!..

«Дорога Льолю! — писала Маняша. — Вибач, що так довго не відповідала на твого листа. Я все чекала, що нам дадуть табелі, й хотіла послати тобі, та, мабуть, напишу тоді ще раз». Не забула свою вчительку, хоче похвалитися успіхами в навчанні. А навчається вона, як писала мама, добре. Їй здебільшого допомагає Аня, хоча мала й не дуже

охоче йде до неї, бо старша сестра надто сувора вчителька. Охочіше біжить до Володі. І кожного разу, коли щось не виходить з уроками, згадує свою Льольку, з якою так гарно й легко було їй навчатися. «Марко подарував мені чижика, котрий висить у нашій кімнаті», — продовжувала читати Оля. Здійснилася, отже, давня Маняшина мрія мати свого чижика. Мала страшенно любить усе живе. «У нас з французької тепер інша вчителька, яка знає дуже багато і суворо питає». Це натяк на те, що й вона, Оля, даючи сестрі уроки французької, суворо вимагала виконання завдань. «Читала я до цього часу всі оповідання Анненської й інші оповідання, а тепер не знаю, що буду читати». Оповідання Анненської, котра була однією з організаторів Вищих жіночих курсів, передала Оля сестрі Володею, бо познайомилася з цією дитячою письменницею. «З історії ми вивчаємо про Іоанна III, учитель наш, пан Морозов, часто питає якунебудь ученицю, вона почне відповідати не так, і він цілу годину пояснює, чому так не можна сказати. Тепер я ходжу в гімназію не по грязюці, а по пилюці. До нас приїхав звіринець, я думаю піти з Анею. Уроки я вчу так само, як і раніше, весь вечір. Ми передячаємо в бібліотеці чотири книжки, і ходять по них здебільшого Марко або Аня. Цілую тебе міцно, мила моя Льолько. Твоя Маня». Вишук була поставлена і дата: 7 листопада 1890 року.

«Уявляю, — розчулено думала Оля, — як нелегко було малій скласти цього коротенького листа, в якому кожна фраза стоїть мовби окремо. Напише, мабуть, речення і біжить показувати мамі. Так чи ні? Чи немає помилок? Трудилася, певно, весь вечір, поки склала докупи свої новини, поки переписала начисто. Добра, люба моя сестричка. Треба їй негайно відповісти, послати нові книжки й ноти. Влітку, мабуть, доведеться серйозно зайнятися з нею музикою. Мама пише, що вона дедалі краще грає». Оля ще раз перечитала Маняшиного листа, перш ніж покласти його в конверт і сховати в шухляду стола. А кленовий листочок прилаштувала біля чорнильниці. Цей талісман, присланий їй сестрою, переноситиме її, як тільки вона на нього гляне, в коло найрідніших, найдорожчих серцю людей.

Найжвавіший зв'язок у Олі був з Володею. Оля надсилає йому листи й книжки, не чекаючи відповіді: братові потрібні книжки терміново, бо Володя, як ніхто інший, сту-

діював їх з незбагненною швидкістю. Оля кілька разів хотіла навчитися в нього отому швидкому й продуктивному читанню, але в неї нічого не виходило. До того треба мати, мабуть, якийсь особливий хист. І незвичайну пам'ять, якою відзначався Володя. Вона, щоб добре засвоїти матеріал, повинна була читати повільно. Володя казав їй, що в неї математичний склад розуму, бо вона все мовби підраховує. Він же тільки, мовляв, дивиться на текст. І йому цього досить, щоб усе запам'ятати. Але це не стосується математики. Коли йдеться про цифри, то він може їх засвоювати лише так, як і вона. Або навіть гірше, бо вона кращий математик, ніж він.

Десятого грудня Оля одержала від Володі листа. Брат писав, що ніякої записки, яку вона нібито пересилала йому в листі до матері, він не одержав. А там був реестрик з позначками, які книжки на який строк йому посилала, бо брала їх у знайомих. Оля давно вже підозрювала, що не всі її листи доходять до тих, кому вона пише, а зараз і зовсім у тому впевнилася. Довелося ще раз складати той реестрик. Та не самій, що було важко зробити, а з допомогою того знайомого, в якого брала послані Володі книжки. Отже, відповідь братові тоді, коли все зробить. А зараз треба написати Ані, од якої лист надійшов разом з Володимиром. Оля писала:

«1890 р. 11 грудня.

Дорога Аню! Дуже, дуже вдячна тобі за листа, котрого вчора одержала. Пішла я сьогодні до букініста на Литейний. Але, на жаль, він уже продав, як сказав, недавно,— Оля підкреслила «недавно», показуючи тим самим, що сестрі раніше треба було звернутися до неї,— всі італійські книжки, які в нього були. Мабуть, це той самий, про котрого тобі розповідав Володя. Перший від Невського. Зайшла я до другого. У нього були італійські книжки, але ні Петрарки, ні Боккаччо не знайшлося. Дуже прикро, що так склалося. Що ж торкається твого оповідання і «Детского чтения», признаюсь, Барфус я дуже давно не бачила, з місяць. А взагалі вона казала, що коли рукопис передасть редакторові знайома людина, як, наприклад, вона, то він поставиться до нього зовсім інакше, тобто прочитає уважно. Та я це перевірила на собі. Якби я, переклавши статтю, прямо пішла в яку-небудь редакцію, то статтю взяли б і, не читаючи, запхнули в якусь конторку, де вона лежала б, поки не набридло б чекати і я не забрала її назад.

Сповіджаю радісну для мене вість: здається, уже виріше-

но, що наступної осені відкриють медичні курси, і тоді я зможу перейти на них. У нас репетицій у цьому році майже немає. Треба було лише скласти аналітичну геометрію, що я сьогодні зробила. Потім, може, доведеться складати фізику, але навряд. Так що тепер я вільна і можу скористатися святками для читання. Тут, на Васильєвському острові, є Академічна бібліотека, де тепер відкрито іноземне відділення. Туди не дуже далеко, можна ходити читати. Та, правду сказати, у мене й досі був час читати, оскільки я зовсім не утруднювала себе математикою. А я тобі не писала, бо краще було б про це розповісти. Та оскільки чекати надто вже довго, то напишу. В. І. Семевський¹ казав: йому Іван Миколайович² два роки тому писав, що ти знаєш італійську мову. І він, мовляв, не відповів тобі, бо вважає, що, мешкаючи в провінції, важко займатися літературною працею. Але він не забув і що взагалі про тебе самої високої думки, як про людину літературно освічену. І так далі. Звичайно, це малоцікаво, але щоб ти не подумала, ніби він «забув або не хотів відповідати», і т. д. Я тобі про це сповіщаю, оскільки він це казав мені з незвичайним пафосом...

По шведську книжку не ходи, бо повість, яку я хотіла перекладати, закінчено значно слабше, ніж розпочато, і перекладати не варто. Спасибі за ту, що прислали».

Коли в Самару надходив лист від Олі, його спочатку читав той, кому він був адресований. А потім, увечері, коли всі збиралися в їдальні, Олин лист читали вголос. Всіх цікавило, чим Оля там, у Петербурзі, живе, і в її листах, до кого б вона не писала, були звернення майже до всіх. Володя читав Олинні листи, як правило, зі своїми коментарями. Відповідав на запитання, які виникали по ходу читання. Адже тільки він був у Олі, бачив, де вона навчається, де і як живе. Зустрічався з її подругами, коли ті приходили до неї в інтернат.

— То що, читати листа? — спитав Володя, коли всі зібралися.

— Обов'язково! — сказала Марія Олександрівна.

— Слушайте, — Володя дістав листа з конверта, розгорнув, почав, не поспішаючи: — «Чи одержуєш ти, Володю, всі мої листи? Я від тебе одержала ще десятого грудня, але

¹ Семевський В. І. — російський історик.

² Мова йде про знайомого Ульяновича Чоботарьова І. М.

досі не зібралася відповіді. Уяви, що до мене ніякий студент по книжки не приходив. І тепер, мабуть, не прийде: якщо їде додому, то вже поїхав».

— Який це студент? — спитала Марія Олександрівна.

— Ардашев познайомив мене зі своїм другом-самарцем. Сказав, що той їхатиме на вакації додому, може зайти до Олі і взяти книжки, які вона мені приготувала, щоб не відсилати. І ось, будь ласка, не зайшов. Та я, правду сказати, не дуже на те й надіявся. Мій кузен Ардашев, на жаль, не з тих людей, які дотримують слова. Читаю далі: «Закінчив ти Фойницького?» На жаль, ще не закінчив. Тут Оля далі пише, що Бертенев, у якого я взяв цей курс професора Фойницького, просить, щоб я йому повернув тижнів через два-три. А коли давав, то казав, що можу тримати скільки знадобиться. Ну, публіка! Треба тепер відкласти всі інші справи й закінчити студіювання кримінального права, бо цьому ж професорові Фойницькому, як кажуть, доведеться й на екзамені відповідати. Де я зупинився? Ага: «На твоє щастя, екзамени розкладено на весну і на осінь».

— Це справді велике щастя,— засвітилася радістю Марія Олександрівна, бо її дуже хвилювало те, що Володі треба було за одну сесію скласти екзамени за весь курс університету. Таке неймовірне навантаження могло підірвати його здоров'я.— Тобі буде значно легше. Чи не так?

— Звичайно! — погодився Володя.— Тільки й того, що доведеться двічі їхати до Петербурга, коли можна було б зробити це за одним заходом.

— І тебе не лякає те, що за два місяці треба відповідати з усіх тих предметів, які вивчаються за чотири роки? — спитала Аня.

— Якщо я їду, то все знаю,— відповів Володя.— Коли б було інакше, то сидів би вдома, поки не вивчив. Ну-с, далі. «Думаю, що частину екзаменів ти складатимеш навесні, а тому приїдеш сюди на початку травня». Так воно, мабуть, і буде.

— Тільки так,— погодилась Марія Олександрівна.

— «Володя Ардашев і досі Каутського не прочитав. З Петербургом він знайомиться потроху і все чимось дуже незадоволений... Взагалі дивакувата все-таки людина. Я казала тобі, що Каутського він не читатиме. А ти йому дав, я не можу тепер у нього забрати». Доведеться признатись, що Оля тут виявилася значно далекоглядніша, ніж я. Вона справді все це казала мені, але він так просив, що незручно

було відмовити. Обіцяв, що за тиждень прочитає й поверне. «Скажімо, я не перекладаю, бо виявилось, що давно існує російський переклад. Я сама бачила і знайшла, що той переклад дуже схожий з моїм».

— Про який переклад вона пише? — спитала Аня.

— Я радив їй перекласти Каутського,— пояснив Володя.— Вона взялася було, а потім, як бачиш, кинула. Взагалі повинен сказати, що в Олі є один суттєвий недолік: вона, загорівшись чимось, не доводить розпочатого до завершення.

— Це правда,— погодилася Марія Олександрівна.— Мене дуже хвилює те, що вона, віддавши стільки зусиль оволодінню музикою, зовсім, здається, покинула займатися нею. Ну, що вона там ще сповіщає?

— «Мої заняття математикою,— продовжував читати Володя,— на час свят зовсім припиняються. Займаюся я науками, так би мовити, гуманітарними. Вони більше відповідають святковим дням. Читати систематично, віддавши перевагу індуктивному методу перед дедуктивним, більше збираюся, ніж читаю. Однак думаю «подолати» Фукідіда, звичайно, німецькою мовою.— Слово «подолати» Оля бере в лапки, нагадуючи, що це я їй казав: треба тобі все-таки подолати Фукідіда.— А взагалі моя голова влаштована так, що нічого систематичного в ній не вкладається. Мое правило: читати, що захочеться, і я від нього все ще не відмовилася. Та хоча, з одного боку, треба визнати, що книжок хороших і вартих того, щоб їх прочитати, багато, то з іншого боку, і в словах Шопенгауера є правда, коли він говорить, що треба менше читати і більше думати. А думати, в повному розумінні цього слова, значно важче, ніж читати. Згоден ти з думкою, що в цьому відношенні може допомогти математика, як «дисципліна розуму?»» Це невеличка полеміка зі мною. Точніше, продовження нашої суперечки. Я казав Олі, що читати те, що потрапить до рук,— марно гаяти час. Лише систематичне, цільове читання дасть користь. Такий підхід до оволодіння знаннями треба виробляти в собі, якщо хочеш чогось досягти.

— Не всі, Володю, можуть працювати так систематично, як ти,— сказала Аня.— Як, до речі, працював Саша. Він мені давав ті ж самі поради, що й ти Олі. Але... вони виявилися мені не під силу.

— Чого? — заперечив Володя.— Ти ж поставила собі за мету оволодіти італійською мовою, щоб перекладати художні твори, і ось уже надрукувала роман. Продовжуєш пе-

рекладати. Ну, тут лишилося всього кілька рядків, звернених до мене. А кінець листа адресований вам, Марку Тимофійовичу.

— Цікаво, що там? — спитав Марко.

— «Взагалі напиши мені що-небудь, тільки не про книжки. Вони мені встигли набриднути. Лежать у мене на полиці. Скільки я писала тобі й собі для пам'яті реєстриків!» Співчуваю Олі. Реєстриків, справді, написано безліч, роботи я їй завдав дуже багато. Та подітися нікуди: доведеться й надалі обтяжувати її своїми реєстриками. Крім неї, ніхто мені не допоможе. Спробую якось повернути їй цей борг.

— Так що ж там вона пише мені? — ще раз спитав Марко.

— Слушайте: «Скажи Маркові, що коли статут Товариства подання допомоги переселенцям нагадує статут лікарні або богадільні, то товариство в цьому не винне. Про це можна було б не без інтересу поговорити, а поки що до побачення! Всього найкращого!» Слова «товариство в цьому не винне» Оля навіть підкреслила. Підкреслила вона й слово «поговорити», показуючи, мабуть, тим самим, що розмова та не для листування. Так що, Марку Тимофійовичу, готуйтеся до серйозної полеміки з Олею. А також і зі мною, бо я, прочитавши той статут, котрий вона вам надіслала, сказав те ж саме, що й вона. Отже, буду підтримувати її.

— Уже все? — спитала Маняша.

— Все,— показав Володя листа.

— А чого ж мені вона нічого не сказала? — насупилася мала.— Я ж їй писала.

— Вона відповіла на твого листа?

— Відповіла.

— Чудово! Сідай напиши своїй Льольці ще, вона давно чекає від тебе добрих вістей,— порадив Володя.— Домовилися?

— Добре. Сьогодні ж почну складати,— не дуже охоче пообіцяла Маняша, бо написати листа було для неї неймовірно складною справою.

6

На різдво на курсах, як і в усіх учбових закладах, були вакації. Олі дуже хотілося поїхати в Самару, але вона твердо вирішила того не робити, знаючи, що в матері ледь вистачає грошей, щоб вчасно платити за її навчання. Ось у січні треба внести 150 карбованців за інтернат і 50 — за

лекції. Заняття припинялися на два тижні. Мамі Оля написала напередодні Нового року, що не скучає в дні свят, бо вони для неї «не відрізняються від буднів майже нічим — тільки на лекції не ходить. А вас побачити хочеться не лише в свята, а й у будні. Була напередодні різдва у Каті, на ялинці. А на різдво бувала у знайомих. Та, крім того, в інтернаті проводить різдво одна курсистка, з якою ми часто читаємо або розмовляємо. Не розумію, чого для вас свята нудніші, ніж будні: адже Митя і Маняша не ходять у гімназію. А коли вони дома, то все якось живіше й веселіше». Олю тишила Ольга Вітмер, з якою вона ще ближче зійшлася в Петербурзі. Радувало й те, що сусідка по кімнаті Ростовцева ще за тиждень до свят, відпросившись у директора, впакувавши всі свої дорогі наряди, помчала в рідні краї танцювати на балах. Подруги сходилися в Олиній кімнаті й днями читали вголос, сперечалися. Потім ішли гуляти по місту — і святкові дні пролітали непомітно. Тільки тоді, коли Оля перед сном подумки переносилася в Самару, до своїх, — серце стискав сум. Уперше в житті вона зустрічала Новий рік далеко від сім'ї, одна. Не прикрашала разом з усіма ялинки, не сиділа за новорічним святковим столом. Не їла смачних маминих коржиків. Усе те, мабуть, минуло, як і безтурботні радощі дитинства. Вона вже зовсім доросла. А закінчить курси — здобуде й самостійність. Поїде в якесь глухе село вчителювати. Або лікувати людей, якщо все-таки перейде на медичні курси. Пригадалася доля кузини Ані Веретенникової, котра підірвала здоров'я на тій лікарнянській роботі, захворіла й померла в Кокушкіні. Якихось тридцять років прожила.

Скільки ж судилося їй учити й лікувати? Може, теж не більше? Та якби їй сказали, що її чекає те ж саме, що й кузину, вона однак не відступилася б від свого. Саша віддав своє життя за кращу долю народу в двадцять один рік.

Якщо попервах Оля могла не звертати уваги на свою легковажну сусідку Ростовцеву, то згодом та почала її дратувати. А отже, й заважати по-справжньому працювати. Ростовцева вважала, що досить того, що вона ходить на лекції. Дома ж треба відпочивати, розважатися. Таких, як вона, на курсах було немало. Навколо Ростовцевої утворився цілий гурток, і всі ті подруги постійно приходили до неї в кімнату. Оля не витримала й сказала, що вони заважають їй працювати. Ростовцева образилася, відповіла, що в такому разі й до неї ніхто не повинен заходити. Створилося неприємне напруження, котре для Олі було моральною му-

кою. І вона почала прохати маму, щоб та дозволила їй перейти на квартиру. Марія Олександрівна не погоджувалася. Вона відповідала на ті домагання дочки, що боїться, коли б та не потрапила до якихось поганих господарів. Писала, що далеко буде ходити на курси. Не бажаючи говорити матері про ті стосунки, які склалися в неї з сусідкою, Оля повторювала одне: на квартирі було б дешевше й приємніше. «Якщо ти пришлеш мені заяву про те, що згодна, то зроби це найшвидше,— писала Оля,— а то буде пізно й доведеться другу половину року жити тут. Взагалі, мила мамусю, ти знаєш, що я багато до чого байдужа, так що даремно ти хвилюєшся і турбуєшся про те, де мені жити. Обідати я буду, де б не жила, на курсах: годують тут добре й дуже дешево. Якщо ж ти бажаєш, щоб я жила тут, то я залишусь».

Марія Олександрівна, незважаючи на свою доброту, не дала згоди на те, щоб Оля перейшла на приватну квартиру. Довелося їй, хоч як прикро було, залишатися в тій же інтернатській кімнаті, разом з Ростовцевою. Прикро, але Оля не могла й надто наполягати, боячись засмутити маму. У мамі й без того немало всіляких труднощів. У тому ж листі вона, щоб порадувати маму, сповістила, що музику не кидає. І то була правда: дедалі частіше сідала за рояль. На курсах вона вважалася одною з найкращих піаністок.

Не бажаючи надто вже переобтяжувати проханнями сестру, Володя звертався до своїх петербурзьких знайомих. Особливо щодо екзаменів в університеті, знаючи, що жінок туди не пускали. Отже, Оля повинна була через когось наводити довідки. Та ті прохання, які Володя адресував у листах до своїх кузенів чи знайомих, однак приходили до Олі. Матері Оля сповіщає, що Бертенев сказав їй про одержання листа від Володі. Але «не може відповісти, тому що не зібрався сходити в університет за довідками. Чи не краще Володі написати прямо мені: у мене є знайомі юристи. Можливо, я швидше узнаю через них». Володя, не діждавшись відповіді від Бертенева, так і зробив. Оля, відклавши всі справи, узнала все те, що Володю цікавило, сповістила йому. Він писав у відповідь: якби її не було в Петербурзі, то не знав би, що й робити.

В кінці січня Оля писала Володі: «Я переказала Володі Ардашеву, про що ти просиш його узнати. Він каже, що той випуск Коркунова, який вийшов, купляти тобі не варто. Коркунов видає для студентів лекції російського державного права, котрі потрібні для екзаменів, тому що

складені згідно з його вимогами. Якщо хочеш мати їх, то напиши, він передплатить для тебе, вони ще не вийшли. Відносно подачі прохання й інше, то будуть публікації в газетах у свій час. Навесні екзамени складатимуться за два перші курси, про що ти, певне, знаєш.

Інтересно б поговорити з усіляких «питань», та не клеїться в листі. Спробую якось іншим разом. А там, може, ти в кінці квітня будеш тут.

Відносно ж моєї «системи», то в теорії я її дотримуюся, хоча, звісно, в деяких випадках допускаю винятки. На практиці ж інколи роблю відступи: так, наприклад, прочитавши свого Фуکیدіда (котрого вважаю дуже цікавим і корисним) і два томи російської історії з «найдавніших часів», взялася за Зібера. Взагалі, звичайно, системі не можна надавати надто вже великого значення. А мені до себе застосовувати її, мабуть, уже й пізно».

Прочитавши цього листа, Володя зробив на ньому помітку: «Одержано 23/1 — 1891. Середа». Сестрі Ані сказав:

— Знову Оля повертається до того, що їй ніяка система не підходить. Доведеться ще раз повторити свою думку щодо цього. Пише, що хотілося б погомоніти відносно всіляких питань. Слово «питань» бере в лапки, натякаючи, що то ті питання, які не можна довіряти паперові. Тим більше, що кілька листів її зникло. Думаю, що вони осіли десь у жандармських канцеляріях. Під час зустрічей з нею в Петербурзі я попереджав її, щоб була щодо всіх отих «питань» надзвичайно обережна. Обіцяла, що не заїкнеться, а бач, ось не витримала.

— Самотньо й нудно їй там,— вступилася за сестру Аня.— По собі знаю. Саша якось не так скучав за домівкою, а я — місця собі не знаходила від нудьги. Особливо в перші місяці. Те ж саме відбувається, треба думати, і в душі Олі. Правда, вона значно витриманіша, ніж я. Та ніякою силою волі, як відомо, не можна заглушити ті почуття, що народжуються в душі. Тут людина безпомічна. Треба їй сьогодні ще написати листа, хоча я і на той не отримала відповіді.

Саме того ж двадцять третього січня, коли Володя читав Олиного листа, Оля одержала листа від Ані. Відразу ж сіла відповідати сестрі, бо всі її доручення вже виконала. Їх було немало. Аня висловлювала побоювання: Олі нелегко справлятися з її дорученнями, маючи на увазі, що і Володя, і Марко шлють їй свої прохання. «Заходити в редакції,— відповідає Оля сестрі,— для мене, звісне, не великий труд, якщо це не терміново, тому що, хоча відстані тут величезні

й доводиться долати їх пішки, я, однак, буваю на Невському в своїх справах. В «Северном вестнике» була: кореспонденція Марка розглядається, відповідь обіцяють на тому тижні. Не раніше ніж у четвер. Спитай, будь ласка, Володдю, чи не треба йому послати Олексієм Ардашевим якихось водозовських книжок.

Професори у нас майже всі почали читати. Інтересний новий предмет — вища алгебра, і читається добре».

Признається Оля сестрі: засмучена тим, що не вдалося з інтернату перейти на квартиру. «Мамі не пишу, боюся, лист вийде надто тяжкий». Аня ж, читаючи цього листа від Олі вголос, випустила рядки про невдоволення сестри інтернатом. Мама й так уже шкодувала, що не дозволила Олі піти на приватну квартиру. А зараз, коли вже заплачено гроші за інтернат до кінця навчання, пізно щось змінювати. Марія Олександрівна казала, зітхаючи:

— Хай уже потерпить до наступного року.

7

Такої довгої зими, як ця, петербурзька, в Олиному житті ще не було. Здавалося, не закінчиться холод і сльота. Вічно хмуритиметься низьке небо, бігтиме під брудною кригою Нева. Хоча Оля мала теплу шубу, але не любила гуляти по місту в холод і більше сиділа дома. І від того ще склалось таке враження, ніби короткі зимові дні довгі, а ночі нескінченні. Жваве восени листування з рідними теж чомусь замерло взимку. Навіть від мами, як писала їй Оля, «страшенно давно» не було листа. Гнітило Олю й те, що з перекладами, в які вона вкладала так багато праці, сподіваючись щось заробити і тим полегшити мамі її утримання на курсах, нічого не виходило. «Тепер я уже відмовляюсь, — сповіщала вона матері, — від подальших спроб у цьому плані».

В середині лютого дихнуло весною. Погода встановилася гарна: сонячна, з невеличким морозцем. Почалися розмови про екзамени, до яких уже залишалось небагато часу, а курсистки, як пише Оля матері, народ не дуже стараний і тому вже зараз поговорюють про екзамени. Олю ж екзамени не тільки не лякають, а вона заклопотана тим, як дістати дозвіл скласти їх достроково. Йй хочеться поїхати додому не після вісімнадцятого травня, коли за розкладом був останній екзамен, а раніше. Ростовцева казала їй:

— Дивуюсь, як ти наважешся подавати прохання ди-

ректорові, щоб скласти екзамени раніше. А коли не відповіси на всі запитання?

— Відповім,— спокійно мовила Оля, бо справді була впевнена у своїх знаннях, оскільки не пропускала лекцій, старанно конспектувала їх, студіювала підручники.

— А я ой як боюся! — признавалася Ростовцева.— Жах охоплює від однієї думки про екзамени. Думала, що на курсах буде легше навчатися, а воно, виходить, ще важче. Чи не так?

— По-моєму, однаково,— сказала Оля.— А краще тут у тому відношенні, що значно вільніше відчуваєш себе, ніж у гімназії.

— Дивна ти, їй-богу!

— Чого це? — поцікавилась Оля.

— Усе встигаєш робити, нічого для тебе немає незрозумілого, важкого. Ніщо тебе не лякає, навіть не хвилює. Розваги майже не цікавлять. Наряди — теж. Про заміжжя годі й говорити, ти наче в монастир збираєшся після курсів іти.

— Помиляєшся! — засміялась Оля.— Я швидше вийду заміж, ніж ти.

— Невже в тебе в Самарі хтось є? — здивовано підняла тоненькі брови Ростовцева.— А я думаю, від кого тобі так багато йде листів? Чого ти уникаєш знайомств з хлопцями? Ні, дивна ти, дуже дивна. Чим більше я з тобою живу, тим дужче в цьому переконуюся.

— Спасибі за щирість,— мовила Оля, не бажаючи говорити Ростовцевій те, що вона думала про неї.

Подругам Ростовцева казала про свою сусідку:

— Якась просто божевільна! Зубрить, зубрить, зубрить. Аж нудно на неї дивитися! Хоча, правду сказати, і знає все. В цьому їй можна позаздрити.

У березні цього року Саші виповнилося б двадцять п'ять. Марія Олександрівна попросила Олю, щоб вона знайшла фотографію, де можуть з маленької картки зробити велику. Кілька разів Оля ходила в фотографію. Вона повідомляє матері: «На днях я піду по останні картки і побачу — вдалі вони чи ні. Одну з них я бачила ще неретушованою, і мені здалося, що там очі більше схожі».

Кому б Оля не писала: мамі, Ані, Марку, Маняші,— тільки Митя не листувався з нею,— вона згадувала про Володю, бо не переставала допомагати йому. «Володі я послала уже й другу книжку,— пише вона в тому ж листі до матері,— сподіваюсь, він одержав. Шкода, що він одразу ж

не здогадався написати, що книжки можна взяти з університетської бібліотеки, оскільки йому ненадовго. Здається, першого березня буде ревізія бібліотеки, і, можливо, його тоді попросять повернути їх. Та після ревізії можна знову послати».

Та ж Ростовцева запитувала, бачачи, як Оля бігає по книжках, відправляє їх у Самару, одержує з Самари, відносить тим, у кого брала:

— Як тобі все це не набридає?

— У кожного свої захоплення,— весело відповіла Оля.— Мене теж інколи дивує, як тобі і те й інше не набридає.

— Що ж саме ти маєш на увазі? — холодно примружила Ростовцева сині очі.— Кажи, я не ображусь.

— Ти сама знаєш свої захоплення,— ухилилась Оля від прямої відповіді.— І взагалі давай краще не будемо торкатися цієї теми, бо, однак, ти мене не зрозумієш, я — тебе.

— Мабуть, що так,— похмуро погодилася Ростовцева.

Коли Оля забрала фото Саші й поставила його на своєму столі, Ростовцева спитала:

— Хто це? Самарський кавалер?

— Брат.

— Щось не схожий...

— Це не Володя, а Саша.

— А-а... Вибач, я дурне ляпнула,— знітилася Ростовцева, що з нею не часто траплялося.— Можна, я ближче на нього подивлюся? Дуже симпатичне обличчя. І, знаєш, ти на нього трохи схожа. Особливо очима. Аж не віриться, що я бачу фото такого героя. Може, в тебе є зайве, то дай, будь ласка, мені.

— На жаль, немає,— сказала правду Оля, хоч якби й було, то вона б Ростовцевій фото Саші не дала. Сусідка була з тих, що лише на словах благоговіють перед героями. На ділі ж нічого не роблять, щоб хоч чимось допомогти тій справі, за яку вони віддали життя.— «Капітал» можу дати почитати.

— Ой, що ти! — замахала Ростовцева руками.— Я прочитала кілька сторінок першого розділу і нічого не зрозуміла. Дивуюсь, як ти не тільки розумієш оту премудрість товар — гроші — товар, а ще й конспектуєш. Я вже, якщо дозволиш, краще твій конспект прочитаю. З мене й того досить, бо політекономія не для мене створена.

— А Саша не тільки читав Маркса, а й перекладав його твори. Володя теж переклав «Маніфест Комуністичної пар-

тії». Я вже радила тобі прочитати цю маленьку, але надзвичайно змістовну й цікаву книжечку.

— Писатимеш братові, попроси, щоб привіз свій переклад, а то я не настільки добре володію німецькою мовою, щоб могла вільно читати таку глибоку філософську книгу, як «Маніфест». Ти сьогодні підеш грати?

— Так. Але тільки після того, як виконаю програму занять.

— Коли ж це буде?

— Мабуть, о четвертій. А що?

— Та одна моя знайома, теж гарна піаністка, хотіла послухати, як ти виконуєш сонати Бетховена. Вона закохана в цього композитора. Я слухала її і сказала, що ти краще граєш. Вона не повірила, хоче сама переконатися.

— Цікаво. Я, звичайно, пограю їй. Тільки з однією умовою: спочатку послухаю її.

— Не знаю, чи погодиться вона, бо дуже сором'язлива.

В актовий зал курсів, де стояв рояль, Оля прийшла, як і обіцяла, о четвертій. Ростовцева була вже там із своєю знайомою. Хоч як гостю умовляли, вона не погодилася грати перша. Довелося Олі сідати за рояль. Після неї грала й знайома Ростовцевої. Грала гарно, гарно й співала. Оля писала матері в ці дні: «Я чула тут гарні співи й музику. Та й сама інколи граю на курсах при публіці. У нас дуже популярний Бетховен». Марія Олександрівна, прочитавши вголос ці рядки, сказала:

— Слава богу. А то я вже боялася, що Оля, захопившись математикою, залишить музику і пропаде та величезна праця, яку вона в неї вже вклала. А музика ж, як ніщо інше, вимагає постійної уваги. Рік перерви, знаю по собі, то для музиканта рівноцінно загибелі. Боюся тільки, що зараз, коли вже розпочалася підготовка до екзаменів, надмірне захоплення музикою перевтомить її. Адже вона нічим не вміє займатися урівноважено. Напишу їй про це. Та ще треба попередити, щоб Неву по кризі не переходила. В газетах тільки й читаю, що тонуть там люди. Треба й грошей вислати. Вона хоча й не просить, та знаю, що вже, мабуть, і копійки в неї немає.

— Попроси, щоб купила мені якісь ноти,— сказала Маняша.— А то я вчора послала їй листа, а про ноти й забула написати.

— Про що ж ти писала? — здивувався Митя.— Про чирика?

— І про чирика! — відповіла Маняша, відчуваючи в голосі брата іронію. — А ти про що їй написав?

— Подумаю, так напишу, — буркнув Митя, бо ніяк не міг зібратися й скласти Олі листа.

— Годі, годі вам, — лагідно зупинила Марія Олександрівна малих. — Хто хоче, той і пише. Це не урок, який обов'язково треба виконувати. Хоча й листи, як усе на світі, треба змалку вчитися писати.

У листі Марія Олександрівна турбувалася про те, що в Олі мало нарядів, а вона їй зараз нічого не може прислати. Влітку вже, коли приїде до Самари, щось пошиють. Але якщо є в чомусь потреба, то хай, мовляв, пише, може, й Володею передасть.

Оля відповідала: «Чорне плаття, тобто спідниця, ще зовсім добра. До того ж я маю ще одну чорну спідницю, то є що вдягати. З чорною спідницею я завжди ношу коричневий ліф, котрий ти мені прислала восени. Сіре плаття я, правда, ніколи не вдягаю, бо воно надто парадне».

«Був у нас недавно вечір на курсах, — повідомляла Оля в цьому ж листі. — Тобто просто зібрання курсисток. Читали цього разу вголос статтю «Сучасна французька молодь» з лютневої книжки «Русской мысли», а потім обмінювалися думками. Вечір пройшов трохи жвавіше, ніж завжди».

На прохання мами Оля відразу реагувала. Через тиждень після того, як вона одержала листа, в якому було сказано, що Маняші потрібні ноти, вона відповідає: «На жаль, ти мені не написала, у якого букініста продаються ноти. На Васильєвському острові немає, на Литейному лише в одного знайшла та ще в одного на Невському. Прикро, але і в цих вибір поганий: усе старі й складні речі. Маня ж, правда, зараз грає так, що важко знайти щось хороше: з дитячих вона уже виросла, класичні ж речі, як Бетховена і Моцарта, їй починати ще рано. Доведеться, виходить, задовольнитися якоюсь музичною стряпаниною, на зразок Бейера. Я послала їй сьогодні три речі, хай вона спробує розучити сонату Гайдна. Якщо їй відразу не сподобається, то все ж порадь не кидати, бо це така річ, котру треба гарненько вивчити...»

Відносно того, що я нібито застуджуюся, то ти, мамусю, прошу, будь спокійна. Ходжу я все ще в шубі. Неву переходити мені доводиться нечасто, бо здебільшого я сідаю на конку».

Прочитавши це, Марія Олександрівна сумовито мовила: — А все-таки ходить через Неву.

— Але ж нечасто,— заступилася за сестру Аня.

— Можна й раз перейти і втопитися.

— Теж слухно.

— А в кінці лютого Нева вже небезпечна. Напиши ще ти, Аню, їй, щоб не ходила по кризі, бо це дуже непокоїть мене. Не знаю навіть чому, а за Олю в мене в душі більше тривоги, ніж було за вас з Сашею, хоч як умовляю себе, що в неї все гаразд, а серце болить, болить...

— Це від того, що біль, завданий стратою Саші, ще не погас у серці. Від однієї згадки про Петербург мене теж охоплює неприємне відчуття. І, мабуть, так буде все життя.

— А я коли згадую Петербург, то бачу ґрати, а за ґратами Саша в жахливому арештантському одязі, в кайдах...

8

Готуючись до екзаменів, Оля пильно слідкувала за тим, щоб Володя вчасно приїхав до Петербурга. Уриваючи час від занять, вона зустрічалась зі своїми і братовими знайомими, розпитувала їх, коли в університеті розпочнуться екзамени, з яких предметів, і все сповіщала Володі. Ходила вона по місту з задоволенням, бо погода в двадцятих числах березня стояла чудова. Коли йшла Оля після обіду прогулюватись, то не хотілося їй додому повертатися.

Двадцять першого березня Оля пише мамі: «Раджу нашому Володі негайно їхати сюди, оскільки екзамени розпочнуться четвертого квітня. Може вийти для нього дуже незручно, якщо він приїде пізніше ніж треба». Це була повторна Олина порада Володі. В попередньому листі, надісланому за кілька днів до цього, вона вже про це писала. «В усякому разі,— продовжує вона,— сподіваюсь, що побачу його в суботу, а разом з тим узнаю більше про вас». Але цей її лист застав Володю ще дома. Вранці наступного дня він мав їхати. В ту метушню, яка панувала в домі, лист Олі, як сказав Володя, влив уже зовсім нервовий струмінь. Мама так занепокоїлась, наче Володя вже запізнився, хоча до екзаменів було ще десять днів. Він чув, як вона майже цілу ніч ходила по кімнаті, не могла заснути від тої тривоги, що охопила її. Хотілося йому встати, заспокоїти її, умовити, щоб ішла відпочивати. Але знав: нічого з того не вийде, тільки більше розтривожиться, побачивши, що син не спить перед далекою дорогою.

Прокинувся Володя, коли за вікном іще ледь сіріло. Прислухався. Мама вже готувала, мабуть, сніданок, бо пахло чимось смачним. Валятися в ліжку Володя не любив, а тому став одягатися. Краще щось почитати до сніданку. Правда, всі ті книжки, користуючись якими доведеться складати екзамени, вже впаковані. Набралося їх так багато, що навіть богатир Марко, піднявши вузол, вигукнув: «Ого!» Та подітися нікуди, доведеться все тягти, бо треба буде їх перерихувати перед складанням екзаменів. Майже всі ці книжки надіслала Оля. Їх належить повернути тим, у кого вона брала. І вернути вчасно. Володя не любив, коли хтось, попросивши у нього книжку, забував віддавати, і сам суворо дотримувався правила: ні на один день не запізнюватися з поверненням узятої літератури. Друзі, знайомі, знаючи його пунктуальність, охоче ділилися з ним найрідкіснішими, найціннішими виданнями.

— Чого так рано? — здивувалася Марія Олександрівна, побачивши, що Володя йде вмиватися.

— Доброго ранку, мамусю! — весело привітався Володя. — А встав я так рано тому, що паснилося, ніби я вже в Петербурзі, запізняюся на екзамени.

Марія Олександрівна ласкаво всміхнулася, розуміючи, що Володя жартує, мовила:

— Хвилює мене те, як ти, маючи стільки роботи, влаштуєшся з харчуванням.

— Оце даремно! Петербург не Самара, там на кожному кроці можна поїсти. Та й кімнату спробую знайти, як мовиться, з самоваром. А буде чай — складемо й екзамени, кажуть студенти.

— Шкода, що немає нашої няні, а то я поїхала б з тобою, — сказала Марія Олександрівна. — Найняли б кімнату недалеко від Олі, щоб і вона могла ходити до нас їсти. Ганна Абрамівна, яка бачила Олю в лютому, каже, що вона худа й бліда. Як лікар, вона зробила висновок, що Оля погано харчується, перевтомлюється. Я вже шкодую, що не дозволила їй перейти з інтернату на квартиру. В наступному році хай уже живе, де хоче. Так їй і скажеш.

— Добре. Приємну вість приємно й передати.

— А тебе, Володю, прошу: не сиди ночами за книжками.

— І не думаю.

— Оля хоча й пише, що екзамени в тебе будуть, мабуть, не дуже важкі, та це вона, щоб заспокоїти мене. Я добре знаю, що нелегко складати екзамени й тим, хто навчався

в університеті, а тим, хто не слухав лекцій, і поготів. До них професори ставитимуться з підвищеними вимогами.

— Абсолютно згодний з тобою, мамусю,— сказав Володя.— Але спокійний і тебе прошу не хвилюватися! Я підготувався, відчуваю, не гірше за тих, що слухали лекції. Отже, ніякі підвищені вимоги мене не лякають.

— Це добре.

У тому листі, про який згадала Марія Олександрівна, Оля писала: «Складати екзамени Володі, мабуть, не важко буде, тобто не особливо важко, бо професори, кажуть, випускають багато що на екзаменах із своїх курсів. І взагалі ставлять не надто високі вимоги».

Володя, коли мама прочитала це, тільки посміхнувся: він розумів, кому були адресовані ті заспокійливі рядки. Добра Оля клопоталася про те, щоб мама якомога менше хвилювалась.

В середині березня Оля знову писала мамі: «Уявляю, яка у вас непролазна грязюка, і дуже жалію вас». Грязюка була в Самарі справді в повному весняному розплаті. Вулицями ні пройти, ні проїхати. Коні по коліна грузли в баюрах, ледве тягли вози й екіпажі. Без добрих чобіт годі було й виходити з двору. Вузькі дерев'яні тротуарчики, що тулилися до парканів, за зиму поламали, а лагодити нікому.

Марко пішов наймати візника. Домовилися, що він один і проведе Володю. На тому наполягав Володя, знаючи, як нелегко мамі буде трястися по вулицях Самарі. А коли вже мама погодилась попрощатися з ним дома, то й Аня попрощалась, щоб не залишати її саму в квартирі.

— Поцілуй, поцілуй мою Льольку! — прохала Маняша, обіймаючи брата.— І скажи, що я страшенно скучила за цю!

— А від тебе, Митю, що передати? — спитав Володя брата, бо той мовчки обняв його.

— Я їй, скажи, напишу,— відповів Митя, розвеселивши всіх, бо весь час збирався писати сестрі і все ніяк не міг послати їй листа.

Того ж дня, коли Володя поїхав, Аня одержала від Олі листа. Сестра писала:

«Ніяк не можу розшукати Бару (тобто Барфус), а то б спитала про твій переклад. Напиши, чи не можу я де-небудь добути відомості про найновішу італійську літературу, кот-

рі б тобі згодилися. Я маю великий сумнів щодо того, що мені вдасться перекладати з шведської мови з тим, щоб переклади друкувалися... Про недільну самарську школу я вже знала від Н. Хардіної, котра мені один раз писала. Поклонися їй та її кузінам і скажи, що дуже їй дуже дякую за листа. Звісно, мене дуже цікавлять усі подробиці цієї справи. Якщо тільки мій лист застане Володю, то скажи, що я його дуже прошу привезти мій альбом і карточки мами й тата. А тебе прошу, якщо можна, пришли свою...

Поцілуй мамусю і Маню, кланяйся усім моїм знайомим. Міцно тисну руку Маркові. Прошу Володю привезти мені повний курс фізики Гано. У нас поганий професор: я його мало слухаю, отже, треба буде готуватися по книжках».

— Що ж тепер робити? — непокоїлася Марія Олександрівна, прослухавши цього Олиного листа. — Всього на день вона запізнилася. Альбом і картки — то таке, що почекає й до її приїзду. А то ще десь загубляться на пошті, як деякі листи. А підручник, мабуть, треба послати. Де він?

— Повинен бути в Олиному столику, бо нікому, крім неї, він не потрібний, — сказала Аня. — Я ось пошукаю. Якщо знайду, то Марко сьогодні й віднесе на пошту.

— Недільна школа, бачиш, зацікавила її, — сказала Марія Олександрівна. — Думає, значить, про те, що доведеться вчителювати.

— А куди ж їй подітися, коли відкриття медичних курсів, як вона пише, відкладається на дев'яносто другий рік. Та це ж тільки кажуть, що так буде. А в нас від розмов до діла дистанція величезного розміру. Особливо коли йдеться про те, щоб зробити щось для освіти жінок, для їх емансипації. Тут у нас, як сказав один мій знайомий, консервативний консерватизм.

Розділ шостий

1

Приїхавши до Петербурга, Володя знайшов квартиру на Тучковій набережній, 12, в чотириповерховому будинку, як він жартував, тюремного кольору. Однак кімната була досить простора, світла й тиха. На першому поверсі будинку містилися їдальня, чайна, де можна було поїсти. І головне — близько до університету, якихось п'ять хвилин ходу. Від Тучкової набережної недалеко і до Олиного інтернату:

всього п'ять кварталів по Середньому проспекту. Підказала Володі цю адресу Оля, яка, незважаючи на те, що посилено готувалася до свого першого екзамену, вибрала час пошукати братові кімнату. Оля допомогла йому, маючи вже досвід життя в столиці, якомога краще влаштуватися в кімнаті. Володя, оглянувши свою прибрану Олею оселю, сказав:

— Таке відчуття, ніби я дома.

— Мені стало веселіше,— признавалась Оля.— За зиму я так нанудьгувалася тут одна, що, здавалось, не діджуся того часу, коли ти прийдеш, коли я повернуся в Самару і побачу всіх своїх. А, забула тебе спитати! Що там Маняша писала мені, ніби наші хочуть літо провести на дачі під Самарою, а не в Алакаєвці?

— Пропонував Марко, та мама не погодилася. Каже, в Алакаєвці буде і краще, і дешевше.

— Це добре! А то я хочу запросити одну свою подругу до нас на літо. Я тебе з нею познайомлю. Гарна дівчина. Вона приїхала з Іркутська, там у неї немає умов для відпочинку. Гадаю, мама не буде проти. Як ти вважаєш?

— Певний, що мама погодиться,— сказав Володя.

— Ану ж покажи своє фото.

— Прошу.

— Ой, який ти...— здивовано мовила Оля, глянувши на братове фото.

— Не подобаюся? — посміхнувся Володя.

— Та ні, гарний. Але якийсь надто серйозний. Дорослий. Ти й мені одне привіз?

— Каюсь, але не подумав.

— А дома ще є?

— Теж немає. Але на звороті, подивись, написано: «Фотограф Шаригін зберігає негатив». Повернемося до Самари, обіцяю, що замовлю спеціально для тебе.

— Я писала мамі, щоб передала тобою мій фотоальбом. Та лист той не застав тебе в Самарі. Прийдеш до мене, я тобі покажу, як перефотографувала Сашине фото. Відклала і для тебе один примірник.

— Спасибі.

— Ти і твір привіз?

— Так.

— На яку тему писав?

— Кримінальне право.

— Цікаво було б прочитати, але розумію, що тобі треба здавати в комісію. Ти сьогодні ж і підеш туди?

- А чого ж відкладати?
- Звичайно.
— Коли в тебе, Олю, екзамен?
— Першого квітня.
— Який?
— Аналітична геометрія.
— Побоюєшся?
— Ні, досить упевнена в своїх силах.
— Приємно це чути,— похвалив сестру Володя.— А який у тебе розклад екзаменів?

— Всі карти мені плутає богослов'я. Поставили його аж на десяте травня. Жах! Ми благали директора, щоб дозволити скласти цей екзамен достроково — двадцятого цього місяця. Не погодився. Взагалі наш Кулін страшенний формаліст. Правда, кажуть, ніби богослов'я можна буде перенести на осінь. Я, мабуть, так і зроблю. Ну, а після геометрії тринадцятого числа хімія, тридцятого — алгебра і вступ до аналізу.

— А чи варто, вигравши якихось десять днів, залишати отой святий камінь на ший? — спитав Володя.

— Не хочеться,— щиро призналася Оля.— Та як згадаю про оте богослов'я, аж нудить. Готова відкласти його, якби можна, й до кінця курсу. А найкраще б зовсім не складати, та куди подінешся.

— Ну, тобі, мабуть, час іти в інтернат?

— Так.

— Я проведу тебе.

У проханні на ім'я голови іспитової юридичної комісії Петербурзького університету Володя писав:

«Додаючи до цього фотографічну картку, свідоцтво, видане мені з Імператорського Казанського Університету, посвідку з Департаменту Міністерства Народної Освіти про дозвіл мені Його Сіятельством паном Міністром Народної Освіти складати екстерном остаточні з предметів юридичного факультету екзамени в іспитовій комісії, квитанцію університетської скарбниці про внесення 20 карбованців на користь іспитової комісії і належний за правилами твір з кримінального права, маю за честь уклінно просити Ваше Превосходительство допустити мене до іспиту в Юридичній Комісії».

Секретар іспитової комісії, проглянувши всі документи, які Володя приніс йому, сказав:

— Доповім голові.

— Коли мені до вас зайти? — поцікавився Володя.

— Можна завтра. Тільки, будь ласка, під кінець дня,— відповів секретар. Пильно глянув на Володю, спитав: — Пробачте, ви не брат того Ульянова, що в нас навчався?

— Так, брат.

— Я добре знав Олександра Ілліча. Великий би вийшов з нього вчений, якби він зайнявся тільки наукою. Ну, до завтра,— весело закінчив секретар.— Думаю, все буде гаразд.

«Пам'ятають тут Сашу,— думав Володя.— Може, оцей секретар навчався разом з ним, бо за віком, здається, такий, як Саша. Треба буде зустрітися з тими, хто добре знав брата, розпитати їх про нього. І правду сказав секретар: Саша міг би бути відомим біологом, судячи з тієї наукової роботи, за яку він одержав золоту медаль. Він мав талант справжнього дослідника. Про вміння ж працювати годі й говорити, тут він завжди був для всіх прикладом».

Коли йшли з Олею до університету, згадали, що Саші через кілька днів мало виповнитися двадцять п'ять років. Оля сказала, що хотіла б поїхати в Шліссельбург, глянути на фортецю, в якій брата страчено. Вирішили неодмінно це зробити, але вже після скараментів, коли на Певі розпочнеться навігація. Якраз буде четверта річниця з дня трагічної загибелі брата.

Мовби нічого непередбаченого не могло й трапитися, але Володя, знаючи, яке скрізь панує свавілля, відчував той неспокій на душі, з яким вирушав із дому. Що відповідь голова іспитової комісії? А в той час, коли він, гуляючи по місту, думав про це, секретар доповідав деканові юридичного факультету професорові Сергієвичу, котрий був і головою іспитової комісії:

— Хотів я, Василю Івановичу, йти до вас завтра, та бачу, надто багато справ набралось. Даруйте, що змушений потурбувати сьогодні.

— Нічого,— хитнув Сергієвич головою.— Сідайте, будь ласка, показуйте, що там у вас.

— Прошу,— секретар поклав перед Сергієвичем купу справ.

— Дійсно, чимало...— поправляючи окуляри на великому гачкуватому носі, погодився Сергієвич. Дістав хустинку, витер нею лоба, ворухнувши широкими бровами, заходився проглядати справи.

Першим секретар поклав Володині документи, знаючи, що Сергієвич поцікавиться, так само, як і він, хто такий Ульянов. І не помилився. Василь Іванович спитав:

— Чи не брат того Ульянова, що страчений?

— Можливо, — ухильно відповів секретар: в його об'язки не входило дізнаватись, хто чий родич. — Можливо, бо з дозволу, як бачите, його сіятельства пана міністра.

— Гм... Ну, власне, це не має значення, коли є дозвіл графа Делянова. Так і напишемо: «З дозволу пана Міністра Народної Освіти». Я дотримуюсь правила: кожен відповідає тільки за себе. Ну-с, хто тут ще хоче складати екзамени екстерном? Щось у цьому році їх надто багато.

— Так, значно більше, ніж у минулому, — підтвердив секретар. — Схоже, що міністерство вирішило дозволити всім колишнім студентам одержати дипломи. А якщо не всім, то, в усякому разі, — більшості з них.

— І розумно, — похвалив дії начальства Сергієвич. — Одержать ці молоді люди дипломи, займуться корисною працею. А з часом забудуть і про оті свої нігілістичні захоплення.

2

З дому Оля одержала листа від мами, в якому була записка для Володі. Від Марка надійшла Володі книжка. Писали й надсилали все на її адресу тому, що не знали ще Володиної. Його перший лист, виходить, не дійшов ще до Самари. Ввечері двадцять сьомого березня Оля, не чекаючи, поки Володя завітає до неї, пішла до нього. Було недалеко, а погода стояла чудова. «Не застану дома, залишу записку, що чекатиму його в інтернаті», — міркувала, наближаючись до його будинку. Володя тільки-но повернувся з університету. Був він не просто веселий, а щасливий: секретар сказав, що голова іспитової комісії наказав включити його до списку тих, кому дозволено складати екзамени.

— Поздоровляю! — міцно потисла Оля братові руку.

— Дякую.

— Тепер уже ніщо, здається, не перешкодить тобі закінчити університет.

— Якби була, як планувалося, одна сесія, то — згоден, — сказав Володя. — А так треба ще дожити до осені.

— Не можуть же вони, дозволивши скласти за першу половину курсу, заборонити за другу!

— У нас у Росії, Олю, нічого немає неможливого.

— На жаль, це теж так,— погодилась Оля.— Та будемо сподіватися, нічого непередбаченого до осені не трапиться. Що тобі мама пише?

— Двоє питань її хвилюють найбільше: щоб я не перетомлювався і не забував поїсти,— відповів Володя з м'якою усмішкою.— А Марко надіслав книжку, яку обіцяв мені дістати.

— До речі, я забула написати тобі, щоб ти взяв свій переклад «Маніфесту». Тут у мене є подруги, яким я дала б почитати.

— Переклад мій, Олю, згорів.

— Як?! — злякалась Оля.— Ти сам спалив? Навіщо?

— В тім-то й річ, що спалив не я, а один мій приятель. Точніше, приятель мого приятеля. Це завжди буває так, коли рукопис чи книжка починає переходити з рук у руки.

— Як це трапилось?

— Дав я рукопис Єрамасову. Він якомусь учителеві. Того вчителя, котрий вважався неблагоннадійним, раптом викликали до начальства. Мати подумала, що знову прийдуть з обшуком, і всі рукописи, що були в сина, спалила. Згорів і мій зошит з перекладом «Маніфесту».

— Боже, як шкода! — горювала Оля.— Стільки ти вклав праці...

— Та й ти! — додав Володя, бо, перекладаючи, весь час радився з сестрою.— Надалі буде наука: давати тільки тоді, коли є копії. Оригінали берегти.

— Наша мама ніколи б так не зробила.

— У нас мама незвичайна,— сказав Володя.— Вона вміє бути і матір'ю, і другом, і однодумцем. Наші прагнення для неї те ж саме, що і її власні. Це щастя, про яке інші можуть тільки мріяти.

Перше квітня припадало на понеділок. Забобонні курсисти ахали й охали: не повезе. Дивувалися з того, що Оля зовсім не хвилювалася. В Олиній кімнаті напередодні екзамену не зачинялися двері: всі, хто мешкав в інтернаті з її однокурсниць, бігали до неї, як тільки щось не могли самі зрозуміти. Оля терпеливо відповідала на запитання, бо, допомагаючи подругам, тим самим ще раз повторювала матеріал. І повторювала вже так, як мала відповідати. А що жодного питання не траплялося такого, на яке вона відразу б не змогла дати відповіді, то все більше упевнювалася в своїх силах. Тим паче, що це був перший екзамен на курсах. Кажуть, що, крім екзаменаторів, будуть присутні

директор і чиновник з міністерства народної освіти. Це, звісно, додавало до тієї нервозності, що була, нових хвилювань. Директор Кулін — то ще, мовляв, мовчатиме, бо в аналітичній геометрії нічого не тямить, а чиновник з міністерства... Хіба знаєш, хто такий прийде? Може, якийсь професор-математик.

Та розмови про те, що на екзаменах будуть представники, виявились звичайнісінькими плітками. Коли Оля зайшла в аудиторію, то побачила, що там сидять тільки професор, котрий читав курс аналітичної геометрії, та його асистентка. Все було так, наче мала розпочатися лекція. Оля полегшено зітхнула, бо, будучи сором'язливою, хвилювалася від того, що на екзамені сидітимуть сторонні люди. А коли взяла білет і прочитала запитання, то мимоволі всміхнулася: вона все знала. Могла і без підготовки відповідати. Та не хотілося тим самим ставити під удар подруг: комусь із них довелось б, як тільки вона закінчить, іти до столика й сидати на звільнений стілець.

Посидівши хвилин з п'ять, Оля встала, спитала:

— Можна відповідати?

— Прошу, прошу, — зрадів професор. — Проходьте, будь ласка, сюди.

Перше запитання було про класифікацію поверхонь у просторі. Оля підійшла до дошки і, впевнено постукуючи крейдою, написала рівняння алгебраїчних поверхонь. Сказала, що решта поверхонь називається трансцендентними. Розповіла, як класифікують алгебраїчні поверхні. Безпомилково розв'язала і задачу. (Треба було довести, що площина, яка проходить через середину діагоналі куба перпендикулярно до неї, перетинає куб по правильному шестикутнику).

Професор, спостерігаючи за нею, схвально хитав головою: так, мовляв, так.

Останнє питання було про Декарта. Оля розповіла, де цей великий французький філософ, фізик, математик, фізіолог народився, де навчався, де жив, які відкриття зробив у галузі геометрії. (Філософських поглядів Оля не торкалася, хоча і добре знала їх, бо це не входило в програму аналітичної геометрії).

— У своїй праці «Геометрія», яку Декарт видав 1637 року, він заклав основи аналітичної геометрії, — розповідала Оля. — Водночас з ним розробляв цю науку і французький математик П'єр Ферма. Декартів метод прямолінійних координат відкрив шлях застосування алгебри до геометрії. Декарт був першим математиком, котрий увів змінну вели-

чину і функцію, давши їм геометричне зображення. Він поліпшив алгебраїчну символіку. Дав класифікацію кривих на алгебраїчні й трансцендентні. Спосіб побудови нормалей і дотичних до плоских алгебраїчних кривих теж належить йому.

— Досить, досить,— зупинив професор.— Я бачу, ви добре знаєте Декарта-математика. Може, ви на закінчення скажете, яку основну тезу він висунув як філософ?

— «Я мислю — отже, існую»,— відповіла Оля.

— Дякую, порадували ви мене,— вдоволено мовив професор.— Все. Можете бути вільною... Ну-с, хто далі?

З аудиторії Оля вийшла, не відчуваючи підлоги під ногами. Зупинилася біля вікна коридора, глянула на вулицю: чи не видно там Володі? Онде він прогулюється. Подивись же сюди! Ні, ходить, заклавши руки за спину, і, як завжди, щось обмірковує. Оля, ледь стримуючись, щоб не побігти по східцях, задріботіла вниз. А вийшовши з парадного, гукнула:

— Володю!

— Що? — зупинившись, спитав Володя.— П'ятірка?

— Угадав!

— Чудовий початок! — засміявся Володя, щиро радіючи за сестру.— І гарний приклад для мене.

— Я ще з тебе братиму приклад.

— Коли понеділок видався таким щасливим, то давай десь разом пообідаємо, а то я випив уранці чаю і досі нічого не їв.

— А куди підемо?

— Та найкраще в мій будинок.

— Гаразд,— погодилася Оля.— А то мені, правду сказати, страшенно вже набридли наші одноманітні інтернатські страви. Часто згадую, як смачно мама готує. До речі, це ж мама там хвилюється, як я склала перший екзамен. Сьогодні ж напишу. Може, й ти записочку їй пошлеш?

— Я вчора відправив листа.

— Значить, це вже точно, що у вас строк на підготовку до екзаменів скорочено?

— Так. За двадцять днів маємо скласти п'ять екзаменів з семи предметів. Мене це цілком влаштовує: чим швидше — тим краще. Два-три зайвих дні на підготовку, якщо взагалі не підготувався, навряд чи врятують. Особливо тих, хто екстерном складає, до кого, як відомо, будуть поставлені значно вищі вимоги, ніж до тих, хто пройшов курс навчання.

— Значить, перший екзамен ти, Володю, складаєш у четвер і в п'ятницю?

— Так.

— Де? Коли? Теж відомо?

— В малому конференц-залі Академії наук. О дев'ятнадцятій годині.

— Чого ж так пізно?

— Спитай начальство.

— Після екзаменів заходитимеш до мене?

— Якщо не затримаюся там до дванадцятої ночі, то, звичайно, зайду.

Пообідавши в їдальні, Оля і Володя пішли гуляти по місту. Оля сказала:

— Вчора Саші виповнилося б двадцять п'ять. Давай, Володю, вшануємо його пам'ять тим, що відвідаємо ті місця, де він жив, навчався, мучився в ув'язненні, виступав на суді.

— Пішли. А в Шліссельбург уже поїдемо тоді, коли складемо всі екзамени, коли розпочнеться навігація,— сказав Володя.— Згода?

— Звичайно! — зраділа Оля.— Я давно мрію побачити ту страшну фортецю.

3

З того дня, як і Володя поїхав, усі помисли, всі тривоги Марії Олександрівни були зосереджені на ньому і на Олі. Як вони там складають екзамени? Як живуть? Не могла діждатися листів. Сама писала майже кожного дня або Володі, або Олі. Знаючи, що Володя не любить розповідати про себе, розпитувала про нього Олю. Та докладно відповідала на всі її запитання. Особливо хвилювалася Марія Олександрівна в ті дні, коли діти складали екзамени. Якби могла, то все б покинула і полетіла туди довідалася. А то ж треба кілька днів чекати листа, щоб дізнатися, що там і як. Через страшенну грязюку, що була на вулицях, поштар пізно приходив. Марія Олександрівна, зачувши з кухні, що хтось там хряпнув дверима, виходила дивитися: чи не поштар? А що до обіду вони з Анею лише вдвох були в квартирі, то питала дочку:

— Чого це пошти досі немає?

— Думаю, що ось-ось принесуть,— заспокоювала Аня матір.

— Повинні б сьогодні бути листи і від Володі, і від Олі.
— Я теж так думаю,— погоджувалась Аня.
— Як же Володя склав свої перші екзамени?
— Сьогодні, мабуть, узнаємо. А взагалі треба написати, щоб вони, склавши екзамени, надсилали короткі телеграми. Ти менше будеш хвилюватися.

— Хтось дзвонить,— сказала Марія Олександрівна.— Біжи глянь, це, мабуть, поштар.

Інтуїція не підвела Марію Олександрівну: то був справді поштар. Приніс листа від Олі. Облишивши всі справи, Марія Олександрівна наділа окуляри й заходилася вголос читати:

— «1891 р. 8 квітня

Мила, дорога мамусю!

Тільки що одержала твого листа. Була йому дуже рада, бо давно чекала від тебе вісточки. Хотіла було писати тобі вчора, та вирішила почекати твого листа, щоб відповісти на запитання про Володю, котрі я передбачила». Ти щось хотіла сказати? — спитала Марія Олександрівна, глянувши на Аню.

— Ні, читай далі.

— «Мені здається, дорога мамусю, ти даремно непокоїшся, що він підірве здоров'я. По-перше, Володя — уособлення розважливості, а по-друге, екзамени виявляються дуже легкі. Він уже склав два предмети і з обох одержав по п'ятірці». — Марія Олександрівна, щасливо сяючи очима, глянула поверх окулярів на Аню: чула, мовляв?

— У мене не було сумніву, що Володя саме так складатиме екзамени, бо я знала, як він підготувався,— сказала Аня.

— Оце порадував мене синок,— мовила Марія Олександрівна.— Давно, здається, у мене на душі це було так сонячно, як зараз. І Оля на п'ятірку, і він на п'ятірки. Дай боже, щоб і далі у них так ішло. Ну, що ж вона, моя маленька Льоля, тут іще пише? «В суботу (екзамен у нього був у п'ятницю) він відпочивав: уранці був на Невському, а після обіду прийшов до мене, і ми гуляли з ним по набережній Неви. Дивилися на льодохід. Потім він пішов до Песковських». Добре зробив,— перервавши читання, похвалила сина Марія Олександрівна,— бо Катя вже ображається: чого, мовляв, Володя не навідується?

→ Він не любить ходити в гості,— виправдуючи брата, сказала Аня.— Та ще до таких людей, з якими в нього, власне, немає нічого спільного.

— Ти ж знаходила спільну мову з Матвієм Леонтійовичем?

— Він літератор, я теж тягнуся до літератури, — мовила Аня. — Та й за віком він мені ближчий, ніж Володі. Ми з Катєю, пам'ятаєш, дружні були, а Оля явно не знаходить з нею спільних інтересів. Усе це, мамо, надто особисте. Тут мало родинних зв'язків.

— Звичайно, — погодилася Марія Олександрівна. — Але родичі все-таки не те, що зовсім чужі люди.

— Теж правильно. .

— Ну, читаю далі. «Ночей він не буде не спати, оскільки це абсолютно зайве: все одно голова не може працювати впродовж двадцяти чотирьох годин, так що відпочинок потрібний. Обідати він ходить щодня — отже, прогулюється». Де ж він там прогулюється, коли писав, що їдальня на першому поверсі того будинку, в якому живе?

— А вдвох вони, бачиш, ходять по місту.

— Знаю, як він гуляє, — мовила Марія Олександрівна. — З ранку до ночі сидить і читає. Ніхто не заважає. Не радить, як це я робила дома, відпочити.

— Але ж, мамо, і готуватися до екзаменів треба, — знову заступилася за брата Аня. — Одержувати п'ятірки не легко.

— І це так, але... про здоров'я теж не треба забувати. Читаю далі. «Оскільки ти послаєш мені тридцять карбованців на дорогу, дорога мамусю, то, мабуть, плануєш, що я поїду залізницею. А я подумувала, чи не їхати на Рибінськ, бо, здається, при цьому виходить значна економія грошей. Гадаю, що не треба везти шубу й інші зимові речі з собою: їх можна залишити тут, в інтернаті...»

Марія Олександрівна запитливо глянула на Аню.

— Пам'ятаю, подружки мої залишали свої речі, нічого не пропало, не попсувалося, — відповіла Аня на той материни погляд.

— Напишу, хай залишає, — погодилася Марія Олександрівна і продовжувала читати: — «Одержала недавно листа від Любочки Воскресенської, кликала мене приїхати до них. Живуть вони недалеко від Петербурга, на мизі князя Юсупова, де чоловік її управителем. Але точно вона мені не написала, скільки верст до тієї мизи, а зазначила тільки, що сімнадцять верст до Неви. Я, звісно, подякувала і відмовилась, адже тепер у мене екзамени. Та я не дуже велика й прихильниця мандрівок». Така ж точнісінько, як і Володя: дай їй книжки, спокій — і більше нічого не треба.

— Так, в Олі і Володі багато спільного,— погодилась Аня.— І це добре, бо та дружба взаємозбагачує їх.

— «Тут погода стоїть чудова,— читала далі Марія Олександрівна.— А пилюки й грязюки не буває. Три дні тому моя сусідка поїхала, отже, я тепер одна». Чого? Куди поїхала? — здивувалася Марія Олександрівна.

— Мабуть, не підготувавшись, перенесла екзамени на осінь і подалася додому,— висловила припущення Аня.— Таке у нас бувало.

— «У нас усе по-старому. Зробили деякі зміни в обіді: замість солодкого дають вечерю. Це, звичайно, краще. Хоча я ношу чорне плаття, але ніколи неохайно не ходжу, тому що чищу його щіткою і роблю деякі поліпшення. Міцно цілую тебе, дорога моя мамусю! Рівно через місяць виїжджаю додому. Бажаю тобі здоров'я і всього доброго. Клапайся усім нашим і поцілуй від мене сестер. Твоя Оля».

Марія Олександрівна поклала листа, зняла окуляри, мовила:

— Ну, трохи мовби полегшало на душі.

4

В кінці березня по Петербургу ширилися чутки, що письменник Микола Васильович Шелгунов тяжко хворий. У маленьку квартиру на Воскресенському бульварі, де мешкав письменник, весняною повинню хлинули співчутливі листи. Серед них був і адрес від Вищих жіночих курсів. Під тим документом стояв і такий підпис: О. Ульянова. Коли Оля почула, що Шелгунов помер,— а трапилося це 12 квітня,— вона сказала Володі:

— Завтра я складаю хімію, а тому й не можу взяти участі в похороні. Якщо ж він відбудеться в неділю, то неодмінно піду.

— Чув я, що ховатимуть аж у понеділок,— сказав Володя.— Екзамен у мене у вівторок, так що можна буде піти на кладовище. В університеті тільки й розмов, що про цей похорон. Хочуть перетворити його на протиурядову демонстрацію. Поліції, як кажуть, це вже стало відомо, а тому вона й перенесла похорон з неділі на понеділок. Менше, мовляв, у робочий день прийде народу проваджати покійника.

Хімію Оля склала так само, як і аналітичну геометрію, на п'ятірку. Та коли Володя ввечері прийшов до неї, то застав її в ліжку. Вигляд у Олі був перевтомлений. Вона,

здавалося, зовсім не раділа з того, що склала ще один екзамен. Володя ніколи не бачив свою завжди жваву сестру такою знесиленою, спитав занепокоєно:

— У тебе температура?

— Невеличка,— силувано всміхнулася Оля.— Та це я, мабуть, застудилася, гуляючи з тобою по набережній Неви. Поп'ю ось гарячого чаю, полежу, і мине. А може, й перетомилася, бо щось дуже голова болить, чого ніколи ще не було.

— Може, лікаря покликати?

— Не треба,— відмовилась Оля.— Мине... Ну, що в тебе?

— Готуюсь до енциклопедії права та історії філософії права. Точно ще й не знаю, в якій буду групі: в тій, що шістнадцятого складатиме, чи в тій, що сімнадцятого. Прийматиме екзамен той же незмінний професор Сергієвич і професор Бершадський. Я оце читаю його лекції. Нічого в його курсі немає такого, чого б я не знав, ознайомившись з іншими джерелами. Але читання його лекцій усе-таки корисне, бо дає таку систематизацію матеріалу, яка вимагатиметься на екзамені.

— З дому нічого не було?

— Вчора одержав листа від мамі. Та я тобі вже казав про нього. Все, бідна, хвилюється, що я тут, перевтомлюючись, підірву здоров'я. Напиши ти їй, що я без особливого напруження, преспокійно складаю екзамени.

— Я вже писала,— сказала Оля.— Але така в нашої доброї, милої мамусі вдача: не може вона не хвилюватися. Уявляю, як оце їй, бідній, хочеться бути тут, поряд з нами, щоб усе бачити, щоб в усьому допомагати нам. І не приїжджає вона, я впевнена, тільки тому, що ні на кого залишити малих.

Поки Володя сидів у Олі, до неї прибігли подруги, питали, може, щось треба. Принесли вечерю: чашку кави з молоком і булочку. Та Оля сказала, що їсти їй не хочеться. Відсутність апетиту, як знав Володя, погана ознака. Поміряли температуру,— вже було тридцять вісім. Оля сказала, що це нічого: в неї, коли вона застуджується, температура швидко піднімається, швидко й падає. Попросила, щоб він мамі поки що нічого не писав. Видужає, мовляв, тоді сама розповість, що і як було. До того часу, звичайно, все мине. Вона й не відстане, складе вищу алгебру разом зі всіма.

— З голови у мене оце не виходить Шелгунов,— перевела Оля розмову з своєї хвороби на смерть письменника,—

Не хочеться вірити, що його вже немає. Два дні тому я читала його статтю в останньому номері «Русской мысли». Стільки там цікавих думок! Кажуть, він уже був настільки хворий, що не міг писати, а диктував статтю. Згадалось, як ми з тобою в Кокушкіні читали його статті про пролетаріат в Англії та Франції.

— То чудова популяризація Енгельса,— сказав Володя.— В цьому одна із визначних заслуг Шелгунова. Ну, мені час іти. Видувай. Завтра я навідаюсь.

У неділю Володя двічі заходив до Олі і все більше засмучувався: температура в неї не тільки не спадала, а підвищувалася. Вона абсолютно нічого не їла. Випила тільки півчашки чаю. Сказала, що голова дуже болить, а тому її й нудить. У вухах шум і... якийсь мовби далекий-далекий дзвін.

— Так мені вчувались кладовищенські дзвони в перші дні після похорону яні,— сказала Оля.— Чи не схопила я запалення легенів?

— Завтра я приведу лікаря,— пообіцяв Володя.— Прямо зранку цим займуся.

— У тебе ж екзамен.

— Нічого.

Про те, щоб іти на похорон Шелгунова, не було вже й мови. Оля навіть не згадувала, а Володя теж мовчав, бо язик не повертався говорити про похорон біля ліжка тяжко хворої сестри. Погано й спалося Володі з неділі на понеділок. Кілька разів прокидався, чиркав сірником, дивився на годинника. Швидше б ранок, знайти лікаря й повезти до Олі. Як тільки розвиднилося, пішов з дому. Не попивши навіть чаю. Швидше, швидше, а то може бути пізно! Даремно послухався її, треба було відразу запросити лікаря.

Поки лікар оглядав Олю, Володя ходив по коридору. В інтернаті не було й душі: всі курсистки пішли на похорон Шелгунова. Володя якраз зустрів їх на вулиці, коли під'їхав з лікарем. Вони несли вінок з написом на чорній стрічці. І той вінок, ота чорна стрічка чомусь так боляче кольнули Володі в серце, що він мимоволі подумав: «І треба ж, щоб так збіглося».

Лікар довго не виходив з Олиної кімнати, нарешті з'явився. З того, який він був похмурий, Володя зрозумів, що справи погані. Та він не задавав лікареві запитань, чекаючи, що той сам скаже. Лікар — огрядний, лисий чоловік

з брезклим лицем — потер пальцем свого товстого носа, кашлянув, тихо мовив:

— Боюсь, це не простуда...

— А що ж? — спитав Володя, бо лікар надто довго мовчав.

— Схоже на черевний тиф.

— Тиф? — вражено перепитав Володя.

— Кажу, що схоже, — мовив лікар, зробивши наголос на слові «схоже». — Днів через два це з'ясується. А можливо, навіть і завтра вже буде видно. В усякому разі, треба думати про те, що доведеться класти її в лікарню.

— То що ж мені робити? — сказав Володя.

— Поки що принесіть ті ліки, які я призначив. А після завтра, якщо ви не заперечуєте, я ще раз огляну її.

— Я буду вам дуже вдячний.

— Раджу вам і всім іншим суворо дотримуватися правил гігієни при спілкуванні з хворою. Тиф, як вам відомо, інфекційна хвороба. Сестрі вашій я сказав, що в неї, схоже, запалення легенів. Оцю нашу конфіденціальну розмову поки що нікому не передавайте.

— Гарзд, — пообіцяв Володя.

Та Володя не став чекати два дні, бо бачив, що Олі дедалі гірше й гірше. Він привіз до неї ще одного лікаря, якого йому порадили як спеціаліста інфекційних захворювань. І той, не роздумуючи, сказав:

— Черевний тиф! негайно відвозьте в лікарню.

В інтернаті знявся переполох. З'явився й сам пан директор. Правда, треба віддати йому належне, допоміг влаштувати Олю в Олександрівську лікарню. В Олній кімнаті зробили дезинфекцію і замкнули, залишивши там усі її речі. В лікарні Оля була вже не першою хворою на тиф. Лікар, який приймав її, сказав Володі, що нічого особливого: молода, видужає. Та це Володю мало втішило. Повернувшись додому, він не знав, що робити: негайно сповіщати мамі чи почекати кілька днів. Заклавши руки на спину, ходив з кутка в куток так, як ходив по камері, коли його замкнули в казанській тюрмі. А завтра ще, як на гріх, екзамен. Голова йшла обертом від усього цього.

5

Досі було так, що через день-два надходив лист від Олі або від Володі. А це минали дні, минув уже й тиждень — з Петербурга не було вістей. Марія Олександрівна, тамую-

чи хвилювання, думала, чого це діти мовчать. Що там могло скоїтися? А те, що там уже щось трапилося, вона серцем відчувала. Приходу поштаря чекала з нервовим нетерпінням. А коли він знову не приносив листів, казала:

— Почекаю до завтра і дам телеграму.

— Та, може, завтра й буде лист,— заспокоювала матір Аня, хоча й сама вже не дуже вірила в те, що говорила.

— Ну, що ж там трапилося? — розмірковувала вголос Марія Олександрівна, бо тільки й думала про страшне мовчання дітей. — Не можуть вони просто так не писати?

— Не виключено, що листи не дійшли до нас,— говорила Аня.— Пам'ятаєш, Оля писала, що ми явно не всі її листи одержуємо. Та й мій один лист до Олі десь загубився.

— Думаєш, нашим листуванням хтось цікавиться?

— Цілком можливо. Що мої листи читаються, в тому я навіть упевнена, бо жандарми не пропустять, щоб не поцікавитися, що пише їх піднаглядна. Це вже в нас у Росії стало законом. Ну, і що їй пишуть, тобто мені. Отже, Оліні листи, адресовані мені, теж не минають чужих рук. Володя був у списках неблагонадійних, то й за ним пильнують. Я, правда, попереджала його, щоб він нічого, не дозволеного цензурою, не довіряв наперу. Просила і Олі це передати, бо вона, пам'ятаєш, одного разу написала Володі, що хотіла б обміркувати з ним ті питання — слово «питання» вона взяла навіть у лапки,— яких у листах незручно торкатися.

— Так, Оля писала, що не всі її листи доходять до нас,— погоджувалася Марія Олександрівна.— Але ж сьогодні восьмий день, як від них нічого немає. Завтра Володя, якщо з ним усе гаразд, складатиме останній екзамен. А він іще не сповістив, як і попередній склав. Ні, щось там не так. Чує моє серце. І я знаєш що оце надумала: дати телеграму Каті. Хай вона поїде до Олі й узнає.

— Ні, мамо, якщо вже давати телеграму, то не Каті, а Володі. Або, мабуть, найкраще: і Володі, і Олі. А турбувати Песковських, думаю, поки що не треба. Матвій Леонтьович наробить стільки галасу, що не дай бог. Пам'ятаєш, як він нервував, коли нас із Сашею заарештували?

— Ой краще б того всього не пам'ятати,— тяжко зітхнула Марія Олександрівна.— Від однієї згадки про ті чорні дні в мене починається посилене серцебиття. Мимоволі думаю, може, щось і з Володею таке...

— Мамо, викинь це з голови! — твердо мовила Аня.— Я життям своїм ручаюсь, що Володя ніколи — чуєш, ніко-

ли! -- не піде Сашиним шляхом. Так, він вестиме боротьбу. Але зовсім іншими засобами.

— Але ж і ті, Володині, засоби можуть привести його в тюрму, — зауважувала Марія Олександрівна. — Та він уже й сидів, заслання відбував.

Настало тяжке мовчання, бо Ані нічого було заперечити: Володю справді могли в будь-який день заарештувати, скажімо, в справі казанських марксистів. Про це він сам казав їй. У грудні був обшук у Володиного знайомого Іонова. Забрали в нього нелегальну літературу, якою користувався й Володя. Добре, що на тих книжках не було ніяких його поміток. Мав би Володя неприємність, якби рукопис його перекладу «Маніфесту Комуністичної партії» потрапив до рук слідчих. Може, жандарми щось уже й мають, та лише вичікують найвигіднішого моменту для арешту. І взяли його в Петербурзі...

Так розмірковувала Аня, а мамі сказала:

— Якщо сьогодні не буде листів, то я відразу ж піду на пошту й обом пошлю телеграми... Хтось дзвонить.

— Мабуть, поштар, — підхопилася Марія Олександрівна.

— Я подивлюся! — побігла Аня в коридор, випереджаючи матір.

— Ну що? — питала Марія Олександрівна, стоячи на порозі своєї кімнати.

— Телеграма! — весело відповіла Аня, бо ще не читала її. — Тобі.

— Читай ти, — попросила Марія Олександрівна, повертаючись у свою кімнату. — Що там вони сповіщають?

Аня розгорнула сірий аркушик паперу, почала читати:

— «Олі черевний тиф. Лежить лікарні. Догляд хороший. Лікар сподівається на благополучний кінець хвороби».

— О боже! — простогнала Марія Олександрівна, опускаючись на ліжку, біля якого стояла, бо затремтіло все її тіло, ноги підкосилися. — Тиф... У лікарні... Та за які ж гріхи...

— Мамусю, рідна ти моя! — злякано кинулася Аня до матері. — Заспокойся. Адже у Володі був тиф, і він видужав... Оля вже в лікарні. А що лікар сподівається, то, мабуть, і в неї легка форма хвороби...

Марія Олександрівна не ридала, а сиділа, наче закам'яніла. По її щоках котилися дві великих сльозини. Вона не витирала їх, бо не могла й рукою ворухнути. Мовчала і Аня, сівши біля матері, бо не знала, що говорити, як утішати. У неї в горлі застряв гарячий клубок, і вона напружувала

всі сили, щоб не заплакати. Стримувала її дивовижна материна витримка. Перша те заціпеніння порушила Марія Олександрівна. Вона сказала глухим, як здалося Ані, чужим голосом:

— Прочитай, будь ласка, ще раз, а то... все в голові переплуталося...

Вислухавши ще раз телеграму, Марія Олександрівна витрала ті дві сльозини, що, залишивши вологі смужки на щоках, зупинилися в кутиках губів, і мовила:

— Недаремно боліло моє серце...

Аня нічого не відповіла, тільки втерла сльози, яких не стримала. Марія Олександрівна вела тим же глухим, чужим голосом:

— Знову треба збиратися в страшну дорогу...

— А може, почекати листа від Володі? — сказала Аня. — Адже він повинен докладно все описати.

Марія Олександрівна мовчала: вона й погоджувалася, що варто почекати од Володі листа, якого він, звичайно, уже послав, і хотілося їй не тільки туди їхати, а, якби могла, на крилах летіти. Аня, побачивши, що мати не наполягає на тому, щоб негайно їхати до Петербурга, заспокоювала її.

— Якби Оля була в дуже тяжкому стані, то Володя сам просив би тебе приїхати. Адже так?

— Мабуть...

— Тим більше, що він недавно переніс цю хворобу, знає, які її форми небезпечні для життя.

— Чого ж він не написав, що в Олі паратиф, а не тиф?

— Може, цього ще й лікарі не визначили.

— То що ж ти радиш?

— Почекати листа од Володі.

— Гарзд. Прийде ввечері Марко, пораджуся ще з ним, — сказала Марія Олександрівна. — А зараз ось що зробимо: відправимо Володі телеграму, щоб він кожного дня сповіщав про стан Олиного здоров'я.

6

Лежала Оля в інфекційному відділенні лікарні, і Володю до неї не пускали. Та він, однак, щодня туди ходив, щоб довідатися, як вона себе почуває. Згодом у нього встановилися дружні стосунки з лікарем, бо виявилось, що він добрий знайомий Песковських. Лікар самого його до хворої не пускав, а проводив з собою в палату. Оля була в такому тяжкому стані, що не завжди й пізнавала його. Однак лікар

запевняв, що криза ось-ось мине і Оля почне видужувати. Володя її вірив йому, і не вірив, бо сестра страшенно схудла, вона нічого не їла, марила. І, здавалося йому, кожної миті могла померти. Тому кожного разу, вийшовши з лікарні, хотів телеграфувати мамі, щоб їхала. Та, трохи заспокоївшись, розумів, що приїзд мами до Олі нічого не дасть. А самій мамі те, що вона бачитиме, в якому тяжкому стані дочка, завдасть страждань. Розумів він й інше: якщо Оля, боронь боже, помре, то він відчуватиме себе винним перед мамою, що не викликав її вчасно. Як же вгадати, щоб «вчасно» викликати маму, він не знав і мучився тим. А тут ще й останній екзамен треба було складати. Нелегкий. Історія римського права. Треба зібратися з силами.

Згадувалося Володі в ці тяжкі дні, як він складав екзамен у гімназії на атестат зрілості і надійшло повідомлення, що Сашу й Аню заарештовано. А потім — що брата страчено. Але він склав екзамени так, що отримав золоту медаль. Тут з усіх предметів має п'ятірки. Отже, й на останньому екзамені треба здобути вищий бал. Зосередитися тільки, повторити дещо. Хоча, правду сказати, й без того в нього вистачить знань, щоб ґрунтовно відповісти на всі запитання, бо римським правом він по-справжньому цікавився.

Готувався Володя до екзамену, а подумки, як тільки одривався від книжки, повертався в палату, до Олі. Бідна-бідна, як вона змарніла. Якщо мама приїде, то й не впізнає. Вчора він усього хвилин п'ять посидів біля неї й пішов, бо вона марила, тільки дивилася на нього, а не бачила. Той сліпий погляд її весь час стоїть у нього перед очима. Коли ж тим Олиним мукам буде кінець? Температура тримається весь час сорок. Пульс, як каже лікар, слабкий. Та й видно: вона, бідна, ледь дихає. Дивно навіть, де організм бере сили, щоб боротися з такою страшною хворобою. Лікар каже: молодість. Літня людина вже б не витримала такої скаженої атаки тифозних мікробів.

Володя складав останній екзамен. Але не ввечері, як перший, а о десятій ранку. Прийшов він у малий конференц-зал Академії наук на півгодини раніше, щоб узяти білети з першою групою, котру запросять. Приймати екзамен сьогодні мав той самий Сергієвич, котрий був на всіх попередніх, і професор Єфімов. Власне, відповідати треба було Єфімову, бо він читав студентам Петербурзького університету лекції з історії римського права. Сергієвич, коли Во-

лодя вклонився йому, зайшовши до знайомої зали, відповів не тільки поклоном, а й привітною усмішкою, показуючи тим самим, що він з особливою пошаною ставиться до нього за ті блискучі відповіді на екзаменах, які чув. Та вигляд у Володі був такий засмучений — він цілу ніч не міг заснути, бо перед очима стояв отой сліпий погляд сестри, — що Сергієвич спитав, коли він узяв білет:

— Ви нездужаєте?

— Трохи, — відповів Володя. Спитав: — Можна відповідати?

— Як? — здивувався професор Єфімов, котрий уперше бачив Володю. — Ви вже готові?

— Так.

— Не дивуйтеся, Василю Володимировичу, пан Ульянов на всіх екзаменах так відповідав, — сказав Сергієвич, заспокоюючи свого колегу. — І з усіх предметів має тільки вищі бали.

— Ну, коли так... прошу, — знизав плечима Єфімов. — Яке там у вас запитання?

— *Edicta magistratum*.

— Прощу.

— Едикти магістратів були формою правовідносин, притаманною римському праву. Спочатку це були усні, бо й саме слово «*edico*» означає «говорю», а з часом і письмові розпорядження магістратів. Обов'язковими вони були лише для тих магістратів, які їх видавали. І всього на один рік, бо на такий строк обиралася ця місцева влада. Едикт, власне, містив у собі програму діяльності магістрату. Як сказав Ціцерон: *lex annua* — закон на рік. Однак деякі положення едиктів повторювалися з року в рік. Це називалося *edictum tralaticium*. Але ті, хто мав право видавати едикти *pretor ius facere non potest*, не мали права скасовувати або міняти закони, видавати нові...

Коли Володя докладно розповів усе про едикти магістратів, не зробивши жодної помилки в латинській термінології, бо добре знав латинь ще з гімназії, Єфімов мовив:

— Добре. — Спитав Сергієвича: — Може, у вас, Василю Івановичу, є запитання?

— Гм... — хмикнув Сергієвич, поправивши окуляри на великому гачкуватому носі. — Скажіть, будь ласка, в чому суть *lex Poetelia*?

— Петеліїв закон виданий у четвертому віці до нашої ери. Ним скасовувалися продаж у рабство і вбивство людини за те, що вона не сплатила боргів.

— Дякую. У мене немає більше запитань.

— Тоді все, — сказав Єфімов. — Можете бути вільним.

— Дякую, — вклонився Володя і вийшов.

Всі екзамени було складено. Оце б тільки радіти, та... Оля тяжко хвора. І він нічим не може їй допомогти. Тільки й того, що відвідує. Та що те їй дає, коли в останні два дні вона й не пізнавала його.

Зараз хоч екзамени не виситимуть на ньому. Може, Оля почне видужувати, то він частіше заходитиме до неї. Приноситьиме все, що треба.

Тричі ходив Володя того дня в лікарню, але Олю так і не побачив. Знайомого лікаря не було, а до інших і не звертався, бо знав, що не пустять. Через те, що Олю не побачив, не міг написати й мамі листа. Відклав на завтра, хоча й відчував себе так, наче завинив перед мамою, знаючи, як вона чекатиме того листа.

7

Під кінець місяця Олі стало мовби краще: трохи спала температура. Хоча і через силу, але випивала чаю. Не марила, скаржилася тільки Володі, що страшенно болить голова. У вухах постійний шум і дзвін. А коли вона заплющує очі, то бачить: стоїть біля могили няні, а на кладовищенській церкві, як було під час похорону батька, лунають дзвони. Той дзвін чує вона і вві сні, бо спить у лікарні якось дивно: наче непритомніє. Правда, вона не знає, чи це насправді так, чи їй тільки здається. Її марення, бувало, так плуталися з тим, що було дійсно, що вона їх не могла розрізнити.

— Та зараз мені вже, бачиш, краще, — облизуючи пошерхлі, почорнілі губи язиком, тихо, знесилено мовила Оля. — Ти мамусі писав?

— Так.

— Таке відчуття... ніби з того світу повернулася... — спробувала всміхнутися Оля, та лише скривилася. — Склав екзамени?

— Склав.

— А я тепер... восени, — засмутилась одними очима Оля.

— Видужуй! Екзамени нікуди не подінуться.

— Що ж мама... відповіла?

— Питає — приїжджати їй чи ні.

— І що ж... ти?

— Хотів писати, щоб їхала.

— А чим же вона... допоможе? — по паузі мовила Оля.— Тільки мучитиметься, дивлячись на мене... Напиши, що я скоро видужаю... Сама приїду...

— Добре,— погодився Володя, йому теж здавалося, що Оля почала видужувати.— Сьогодні ж надішлю листа. А зараз, вибач, піду, бо лікар дозволив погомоніти з тобою всього п'ять хвилин. Каже, їй важко, а перевтомлюватися не можна. Може, тобі завтра щось принести їсти?

Оля кволо хитнула головою: нічого, мовляв, не треба. Від одного спогаду про їжу її нудило.

— Ну, Олю, до завтра...

Три дні Оля почувала себе краще. Лікар уже сказав, що криза, здається, минула. Як раптом усе круто змінилося. Володя буквально не впізнав сестру, прийшовши до неї третього травня. Обличчя її розпухло, вся вона була червона. Знову марила. Виявилось, що до тифу прикинулася ще й бешиха. Лікар розводив руками: хто, мовляв, міг знати, що таке трапиться? Тепер не відомо, чи витримає й цю хворобу знесилений організм. З лікарні Володя зайшов на пошту і послав додому телеграму: «Олі гірше. Чи не краще мамі їхати завтра?»

Відправивши телеграму, Володя пішов блукати по місту, бо не знав, де подітися зі своїм горем. Невже Оля помре? Не може бути! Адже вона ще й не жила на світі. Хоча яке діло смерті до того, хто багато прожив, хто мало? Саша загинув у двадцять один рік. І який дивний збіг обставин: саме в ті дні, коли Саші цар підписав смертний вирок, смерть усе міцніше стискає своєю холодною рукою Олине серце. Ні, не може бути, щоб Оля померла. Дико, безглуздо...

Як і чотири роки тому, Марія Олександрівна знову їхала до Петербурга рятувати від смерті свою дитину. «Олі гірше»,— крутилися в її голові ці два страшних слова. Чи жива вона ще там? У вагоні Марія Олександрівна навіть не лягала спати: знала, що не засне. Серце так боліло, що від нього по всьому тілу струмував терпкий щем. Пробувала пити ліки, які прихопила з дому, та не допомагало, бо то був біль, яким жило не тільки її серце, а все материнське ество. Ранок зустріла з важкою головою, підпухлими очима, наче плакала всю ніч. А може, й справді плакала, бо не тільки ж тоді плаче людина, коли ллються сльози, а й тоді, коли сльозами обливається її душа.

За дорогу Марія Олександрівна так намучилася й знесиліла, що ледве трималася на ногах, коли поїзд підходив до вокзалу. Володю вона побачила у вікно, і він її помітив, махнув рукою, але не всміхнувся. І та похмурість завжди веселого сина була відповіддю на її запитання про те, в якому стані Оля. Володя зайшов у купе, обняв матір, уникаючи її погляду, ніби завинив перед нею. Узняв її речі, сказав похмуро:

— Поїдемо до мене, а потім у лікарню. Ти дуже зморилася.

— Чого ж їй гірше? — спитала Марія Олександрівна.

— Якесь ускладнення, — ухильно відповів Володя, допомагаючи матері зійти по східцях вагона на перон. — Ось поїдемо, сама поговориш з лікарями, бо я вже перестав їх розуміти.

Коли Марія Олександрівна зайшла в палату і глянула на ліжко, її охопив жах: така страшна, невізнана була Оля. Обличчя розпухло настільки, що очей не видно. Вся червона, ніби тільки-но вихоплена з полум'я. Вся подушка була всипана чорним волоссям. Лікар сказав Марії Олександрівні, щоб вона не доторкалася до хворої, бо обидві хвороби інфекційні. Вона стала навколішки біля ліжка, нахилилася до спотвореного хворобою доччиного обличчя, тихо, ледь видушуючи слова, що ніяк не проходили крізь стиснуте риданнями горло, мовила:

— Льолю, доцю моя...

— Мамусю... — не сказала, а простогнала Оля, не вірячи, що почула материн голос. — Ти... тут...

— Тут, тут, — повторювала Марія Олександрівна, відчуваючи, як серце її зупиняється. — Ти бачиш мене?

— Ні... Де ти? Я... не можу... повернути голови...

— А мене бачиш? — спитав Володя. — Мамо, стань поряд, — сказав він. — А тепер бачиш маму?

— Бачу... — по пухлому обличчі Олі пройшла судома, брови ворухнулися. Вона облизнула розпухлі, потріскані губи чорним язиком, мовила: — От що зі... мною...

Мовчала Марія Олександрівна, бо не знала, що казати, що питати. Було видно: життя в Олиному серці ледь жевріло. В душі матері було таке відчуття, яке бувало, коли малі діти хворіли: серце обливається кров'ю від того, що дитина жалісливо дивиться на тебе, а сказати, де в нього болить, не може. І ти, крім ласки, ніяких ліків йому не можеш дати. Олю ж вона не могла й приголубити. Згадалося в цю мить,

як померла її дівчинка Оля, що народилася до Володі. Прожила та перша Оля всього півроку. Невже їй судилося і цю Олю — таку талановиту, розумну, працьовиту — втратити? Вона не забобонна, але виходить, що це ім'я її дітей фатальне...

— Оскільки ми вашу дочку помістили в ізолятор, то я можу вам, пані Ульянова, дозволити бути біля неї тоді, коли ви забажаєте, — сказав лікар. — За однієї тільки умови, що ви суворо дотримуватиметесь правил гігієни. З вашим сином, — лікар глянув на Володю, — у нас уже є така домовленість, і його поведінка мене цілком улаштовує. Такі жорстокі вимоги я ставлю заради того, щоб і ви не захворіли. Особливо бажано, щоб ви почергували біля неї цих кілька ночей, бо у нас зараз багато тяжкохворих, а персоналу мало.

— Я готова й не виходити звідси, — мовила Марія Олександрівна, — аби хоч трохи полегшити її страждання.

Про те, чи є надія, що Оля видужає, Марія Олександрівна не питала лікаря в палаті. Він теж не сказав навіть шаблонного: сподіваюсь, усе буде гаразд. Аж коли зайшли в ординаторську, лікар мовив:

— Становище, як ви, пані Ульянова, й самі бачили, надзвичайно тяжке. І скажу вам одверто: вся надія тільки на її молоде серце...

8

Коли Олі стало краще, вона загадала: якщо переживе день страти Саші — восьме травня, — то видужає. І вона, певне, переборолася б тиф, вижила б, якби в лікарні її не заразили бешихою. А коли взяла її в свої міцні лещата нова хвороба, вона вже не чекала того загаданого дня, бо відчувала, як почали невтримно танути її останні сили. В голові знову посилювався біль, у вухах шум і дзвін. Вона не могла поворухнутися, бо все її колись таке пружке, слухняне тіло було чуже, неживе. І що дивно: страшенно мовби легке, а зовсім не підвладне їй. Важкою була тільки голова, що розламувалася від тупого болю. Але знову ж такою важкою, що несила було нею поворухнути. І Оля бачила перед собою тільки стелю палати з рудими плямами. Коли приходила мама, вона повертала її голову набік, тоді Оля бачила мамине лице — скорботно-сумне, нещасне. Говорити з мамою їй було важко, через біль у голові плуталися думки.

А те, що мама їй шепотіла, вона майже не чула через шум і дзвін у вухах.

Сьомого травня Оля кілька разів втрачала свідомість. А коли до неї поверталася пам'ять, то маму і Володю, які сиділи біля ліжка, вона бачила, ніби в густому рожевому тумані. Туман той, здавалося їй, був нестерпно гарячий, ніби за його рожевою стіною палахкотіло величезне вогнище. Ось-ось язика полум'я прорвуться через ту рожеву стіну, лизнуть її, маму, Володю і — кінець.

Так горіла Оля всю ніч з сьомого на восьме травня. А вранці, саме тоді, коли Саша (рівно чотири роки тому), стоячи на ешафоті, востаннє дивився, як сходить сонце, вона з жахом побачила: язик полум'я прорвався крізь рожеву стіну туману і, холодом огорнувши її, почав гаснути...

ХЛОПЧИК І ЖАР-ПТИЦЯ

ПОВІСТЬ

ПОДАРУНОК ДЯДЬКА ПОЛІТИКА

Найскучніша пора року для Міні — це весна. І не тому, що він не любить тепла та сонця. Ні, він жеде не діждеться, коли утихнуть хуртовини і з усього села помчать струмочки до Шуші, поблискуючи веселими, золотими усмішками. Та ось біда: в Міні немає чобіт. Зимою він ходив у валянках. Батько його робив людям валянки і, пазбиравши вовни, звальєв і йому. Вовну замовники несли білу, чорну, сіру, і валянки в Міні вийшли рябі. Зате легкі, теплі. Перші валянки в його житті. Ну, а чобіт батько не вмів шити, грошей у нього ніколи не було, бо він їх пропивав, і Миня весною не мав у чому з двору вийти.

Сидить ото цілими днями під тинном і дивиться, згоряючи від заздрості, як хлопці гнуть на Шуші «подушки». Стануть у ряд і біжать, злагоджено притупцюючи. Річка здимається перед ними хрускотливою скляною хвилюю, погрозливо ухає на них, обдає холодною водою. Але це хлопців не лякає, тільки веселить: вони знають, що під крихким весняним льодком лежить зимовий — товстий і міцний. Річка Шуша маленька: влітку Миня переходить її на броду. Зимою вона промерзає майже до дна, і навесні в неї не вистачає сили підняти й поламати лід, як це робить Єнісей, понести його кудись аж у море. Лід на Шуші осідає на дно і лежить там, поки не розтане, а весняні води мчать поверх нього.

— Мікеліс, де ти? — чує Миня голос матері.

— Я тут!

— Іди їсти!

— Зараз.

Ми́ня ще нічого не їв, проте йти в хату йому не хотілось: він знав, що сьогодні, як і завжди, мати нічого, окрім картоплі в лушпинах, не дасть. Батько другий тиждень п'є, не просихаючи, в хаті нема й копійки. Позичити ні в кого: де тільки можна було взяти, батько вже взяв. Продати теж нічого, хіба що Минині валянки. Батько намагався декілька разів продати їх. А тому, ще здалеку зачувши батька, Ми́ня хутко біг у хату, скидав валянки і видавав матері. А мати несла їх хазяйки Парасці Олімпіївні. Батько кричав, погрожував йому й матері, однак до хазяйки йти боявся: він уже більш як півроку не платив за квартиру, а тому-то й старався не потрапляти їй на очі.

Може, Ми́ня і ще б посидів — якраз хлопці почали нову «подушку» гнути, — але, глянувши вздовж вулиці, побачив, що до річки, придержуючи шаблю, йде урядник Заусайлов. Сьогодні він тут з самого ранку шляється: вчора дядько політик пішов на полювання, і ось урядник все виглядає його. Боїться, щоб не втік. Один політик десь там утік, так Заусайлов, каже мати, тепер і ночами не спить. Все ходить по селу та видивляється — чи на місці його політики. Ми́ня зітхає, як дідок, і встає. Але з місця не може зрушити: земля раптом починає коливатися у нього під ногами, як лід на річці, Заусайлов перевертається догори ногами і летить кудись аж на небо. Ми́ня заплющує очі, притуляється до тину. Таке з ним було вже не раз, і він знає: треба постояти спокійно, поки червоні плямки погаснуть перед очима, земля тоді й перестане коливатися. Мама каже, що то не земля коливається, а голова в нього паморочиться, бо він, видно, дуже ослаб. Але Ми́ня не вірить їй, бо сам же ось відчуває, що земля коливається.

Коли земля спинилась, Ми́ня розплющив очі і побачив: хлопці облишили гнути «подушки», кинулись назустріч двом мисливцям, котрі йшли від протоки Єнісею до Шуші. Заусайлов теж зраділо поспішив до річки. Ми́ня впізнав мисливців — то були Сосипатич і політик Ульянов, що жив у Зирянових. І Ми́ня ще раз позаздрив хлопцям: були б у нього цюботи, він би теж побіг назустріч мисливцям. А у валянках як же побредеш по воді? Та нічого: мисливці повз двір підуть. Тут же і літом усі переходять та переїжджають Шушу. Вулиця, на котру дивиться одним вікном маленька хатка Міні, йде прямо в річку і виринає тільки на тому березі. Літом Ми́ня часто так робив: на той бік на возі переїде — якщо, звичайно, дядько батогом не потягне, — а назад перебрєде. Так і є: мисливці йдуть прямо до Міні.

А зайців скільки в них! Ех, була б оце в Міні рушниця! Носив би він сотнями отих зайців матері. М'ясо б вони їли, а з шкурок шубу йому пошили. І не ходив би він тоді в оцій драній материній кофті...

Як тільки дядько політик перейшов річку, Заусайлов, зупинивши його, щось почав говорити, але Міні нічого не було чути, через те що хлопці, оточивши Сосипатича, щупали зайців і шуміли. Але з того, як Заусайлов сердито махав рукою, Миня зрозумів, що він невдоволений дядьком політиком і, мабуть, лає його, що той так довго був на полюванні. А дядько політик, видно, аніскільки не злякався Заусайлова: він не тільки спокійно, але навіть з байдужою посмішкою слухав свого грізного стража. І, щось сказавши Заусайлову, круто повернувся й пішов. Заусайлов постояв трохи на місці, розгублено дивлячись йому вслід, і, мов збагнувши щось, заспішив за ним.

— Здрастуйте, дядьку Сосипатичу! — гукнув Миня, коли мисливці порівнялися з ним.

— Здоров, Минько! — весело відповів Сосипатич і, підійшовши ближче, спитав: — А чого ти «подушок» не гнеш?

— Чобіт нема... — тяжко зітхнув Миня. — Ось і сиджу під тином.

— Кепське твоє діло. Тепер без чобіт, як без ніг. Та не сумуй: скоро літо, босяком бігатимеш.

Дядько політик зупинився біля Міні, пильно подивився на нього своїми добрими карими очима, спитав:

— А чого ти, друже, такий блідий? Хворів?

— Ні... — зніяковіло відповів Миня: йому соромно було зізнатися, що він усю зиму їв саму картоплю в лушпинні.

— Це він од голоду наскрізь світінється, — сказав Сосипатич. — Батько все пропиває. Чотирнадцятеро дітей було в латиша Кудума і всі від каторжного життя вимерли. Один Миня лишився, та й той, як бачите, на ладан дише...

— Сумно! — нахмуривши брови, мовив дядько політик, одв'язав одного зайця, простягнув Міні. — Візьми, друже!

Миня оторопіло дивився на дивного дядька політика, силкуючись зрозуміти, жартує він чи правду каже? Першому зустрічному віддати зайця — такого Миня ще не бачив і не чув. Може, це він продає? Сосипатич завжди продає зайців. Але ж Миня не має грошей. Він позадкував од зайця, котрого дядько політик держав так близько біля його носа, що Миня бачив тільки чорні ніздрі та рідкі вуса, і сказав пригнічено:

— У нас грошей нема й копійки. Батько всі пропив...

— Так я ж тобі задарма віддаю. Бери, не соромся.

— Бери, бери, Миню! — сказав Сосипатич. — І неси додому, хай мати підсмажить.

— Бери, коли дають! — прогудів Заусайлов таким тоном, що Міні почулося: спробуй тільки взяти, то я тобі дам.

Миня глянув на дядька політика. На обвітреному, височолому обличчі дядька, ховаючись між руськими вусами й борідкою, підстриженою клинцем, тепліла добра, трохи навіть якась пустотлива усмішка. Од примружених очей сонячними промінцями лягли на скроні дрібні зморшки. І від тієї усмішки, і від промінців зморшок, і від теплого погляду його карих очей з золотавими краплинками в зіницях у Міні враз потепліло на душі, і він відчув: з ним не жартують.

Проте щастя, що привалило так несподівано, — оцей величезний заєць, — здавалося таким неймовірним, що він все-таки з побоюванням спитав:

— Так це правда... мені?

— Бери його ось так, за вуха, — сказав дядько політик, віддаючи йому зайця, — сміліше, сміліше...

— І тримай міцніше, а то він може ще й вирватися, — порадив Сосипатич, ховаючи усмішку у вусах.

Взяв Миня зайця за холодні, прозорі вуха і так у витягнутій руці хотів нести його додому. Та як тільки дядько політик відпустив зайця, той умить вирвався з рук Міні.

— Ая-яй, держіть! — перелякано закричав Миня, падаючи на зайця.

Дядько політик залився таким веселим сміхом — він навіть за живіт схопився, — що і Миня, хоч йому й соромно було за такий промах, не зміг утриматися, посміхнувся. А потім, побачивши, що всі сміються, — навіть Заусайлов реготав, притримуючи шаблю, — і сам почав сміятися. Дядько політик, заспокоївшись, підняв зайця, перекинув його через Миньчине плече, сказав:

— Бери за передні лапи. Ось так. І міцніше тримай.

Взявши зайця обома руками за мокрі лапи, Миня поволік його додому, похитуючись під непосильним тягарем. Задні ноги зайця черкали по землі. І враження було таке, ніби заєць живий, ніби Миня його що є сили тягне, а він з усієї сили упирається.

Мати, глянувши у вікно, злякано зойкнула: їй здалось, що то якийсь собака кинувся на Миню і ось-ось повалить його. Вона вискочила назустріч синові і, побачивши, що він тягне зайця, ще більше злякалась.

— Де ти його взяв? — строго спитала.

— Не взяв я! — ображено сказав Миня. — Мені дядько політик дав.

— Як це — дав?

— А так: дав, та й годі. Неси, каже, додому, хай мати засмажить. Спитай Сосипатича. Або навіть Заусайлова, він теж там був.

— Ах, боже мій! — вигукнула мати: так вона завжди говорила, коли не знала, що робити.

— Бери, кажуть тобі! — все ще не скидаючи зайця з плеча, сердито гукнув Миня. — І засмаж зараз же!

Мати зняла зайця з плеча Міні, вони пішли в хату і заходились обмірковувати, що з ним робити. Це ж його треба обдерти, випатрати, а потім уже смажити. Та мати не вміла здирати шкури. Треба, значить, зачекати батька. А він приїде додому, мабуть, аж увечері. І буде, як завжди, смертельно п'яний. Миня засмучено зітхнув: таке щастя йому привалило, та й тут біда. І знову тільки тому, що батько п'є. Ну, нічого не зробиш. Треба хоча картоплі попоїсти...

ЗАЄЦЬ І ЗАУСАЙЛОВ

Тільки Миня облупив картоплину, як з вулиці донісся п'яний голос батька:

Вій, вітерець! Женн човен,
Неси мене в Курземс...

Рука Міні злякано завмерла з картоплиною, не відчуваючи, як та пече долоню. Він знав: якщо батько співає латиську пісню, то ще не такий п'яний, щоб, переступивши порога, впасти й заснути. Він кричатиме на матір: це ти, мовляв, винна, що ми до цього часу сидимо в оцьому богом проклятому Сибіру, в цьому Шушенському, де мені зовсім ніде заробити. Хіба так було в Лієпаї? Там я працював вантажником у порту, там ми жили не так, як тут. Якщо вірити батькові, то там, у його рідному краї, було не життя, а рай. А мати каже, що було гірше, бо батько й там усе зароблене пропивав.

Поклавши в кишеню кілька картоплин, Миня прихопив солі й поліз на піч. Зайця й валянки мати сховала в мішок, поставила за дверима. Якщо батько почне приставати, то вона віднесе все до хазяйки. І сама просидить там до тих пір, поки він не засне. А Миня повинен лежати на печі

мовчки, щоб батько й не знав, де він, і слухати його лайку. І знову ж цю кару йому доводиться терпіти тільки через те, що в нього немає в що взутися. Ні, найнещасливіша людина на світі та, в якій нема чобіт...

Але цього дня все відбувалося якимось не так, як завжди. Батько був у веселому, доброму настрої. Зайшовши в хату, він забалакав до матері таким голосом, неначе подарунок їй підніс:

— Жінко, приємна новина!

— Яка там ще новина? — тихо і сторожко спитала мати.

— Нових політиків везуть!

— А чому це тебе так радує? — трохи помовчавши, обережно спитала мати. — Тобі яка від того користь?

— Як-то яка? Це ж мої нові замовники! Пам'ятаєш, як торік привезли Ульянова, Оскара і Промінського? Хто їм валянки робив? Я! І сам Промінський — а він капелюшний майстер, яких у Варшаві мало! — сказав, що готовий повчитися в мене, як валянки робити. Ну? Чи тобі байдуже: є в мене робота чи немає? Байдуже, га? — все більше роздратовуючись, почав прискіпуватися батько до матері. — А чий ви хліб їсте? А з чим цукром чай п'єте?

Мати мовчала. Миня теж не подавав голосу, хоча й не міг зрозуміти, чому це батько корить їх хлібом та цукром, котрих вони давно вже не тільки не їли, а й не бачили.

— Може, привезуть когось із Лієпаї? — сказала мати, явно задля того, щоб відвернути батька: вона знала, що він забував про все, як тільки мова заходила про рідне місто.

— Ні. З самого Петербурга.

— А хто ж такі?

— Дві жінки. Одна наречена того політика, що в Зирянових живе.

— Ульянова?

— Його самого. А друга — мати нареченої. По добрій волі, казав Заусайлов, сюди їде, аби лиш разом з дочкою бути. Ось тобі вже і дві пари валянок! Так чи ні?

— Так... — зітхнула мати, погоджуючись з батьком, мабуть, щоб не дратувати його.

— Ну, от! — зрадів батько. — Піді тепер і позич у когонебудь під оці валянки.

— Та, може, вони тільки восени замовлять їх... — несміло мовила мати. — Та й хто ж мені дасть, коли ми всім заборгували. Хазяйка он уже три рази приходила, плату за квартиру вимагала. Не заплатите, каже, у волость потягну...

— Я її потягну! Вона в мене одержить!

— Заспокойся, Петеріс, — сказала мати, — у нас теж є новина. Дивись, що Міні подарував політик Ульянов.

— О-о!.. Який зайчище! — захоплено протягнув батько. — А за яку ласку подарував?

— Так просто...

— Ні, жінко, це не так просто! — урочисто виголосив батько. — Це він побачив, як добре носяться ті валянки, що я йому робив, і вирішив зверх плати ще й зайця накинати. Бач, як мою працю цінують? Оце чесна, оце добра душа. В цьому зайцеві добрих півпуда буде. А яка шкура! Ну, я зараз візьмусь за нього...

Так Миня і не міг зрозуміти: чи запросив батько Заусайлова, чи той сам прийшов. Та не встигла мати зайця з печі витягти — тут тобі й Заусайлов на порозі з'явився, притримуючи шаблю, якої він, мабуть, і лягаючи спати, не знімав. Батько вже встиг дістати десь горілки — може, шкуру продав заячу? — і вони засіли пиячити...

Коли Заусайлов пішов, від зайця на столі лишилась тільки купа обгризених кісток. Міні так здавило горло від образи, наче там гаряча картоплина застряла і він ніяк не міг проковтнути. Він уткнувся носом у подушку і гірко заплакав, хоча не плакав навіть і тоді, коли батько його жорстоко шмагав поясом. Миня й раніше не любив грізного Заусайлова, а з цієї хвилини зовсім його зненавидів.

ПОЛІТИКІВ ПРИВЕЗЛИ

Сонце випило воду в калюжах, вітерець підсушив, підмів стежинки та й випустив Миню з двору, в котрому він сидів, як у тюрмі. Босоніж бігати було, правда, ще холодно: вночі налягав мороз, і земля підмерзла. Але то вже не біда: по сухих стежинках можна ходити і в валянках. І Миня з ранку до вечора літав по селу.

— Чого тут крутишся? — зустрівши його біля волості, спитав Сосипатич. — Чи не листів од когось ждеш?

— Ні. Політиків виглядаю.

— Політиків?! — здивувався Сосипатич. — Які ж у тебе з ними діла?

— Та просто хочу подивитись, які вони.

— А, так ти ждеш тих, що приїдуть?

— Ага. А ви на полювання йдете?

— На полювання. Може, й ти з нами підеш?

— В мене рушниці нема.

Із волості вийшов той дядько політик, що подарував Мині зайця, і, побачивши його, весело сказав:

— А, це ти, друже? Ну, здрастуй!

— Здрастуй...— відповів Миня, трохи зніяковівши, бо дядько політик потиснув йому руку, як дорослому.

— Як заець? Смачний був?

— А я... А я його й не покуштував...— зітхнувши, відповів Миня.

— А чому ж?

— Заусайлов його з'їв.

— Неподобство! — сердито сказав дядько політик і, повернувшись до Сосипатича, спитав: — Чули, Іване Йосиповичу?

— Чув, Володимире Іллічу,— відповів Сосипатич.— Ну, що ж вдієш: начальство!

— Яке нахабство! Ну, не журись, друже,— вже не сердито, а ласкаво промовив дядько політик, обійнявши Миню за худенькі плечі,— ми це діло поправимо. Ми ще з тобою настріляємо і зайців, і качок.

— Значить, одержали листа? — усміхаючись, спитав Сосипатич.— Коли ж стрічати будемо?

— В тім-то й біда, що і сьогодні нічого пошта не привезла. А пора. Минулого року я в ці дні плив уже на пароплаві до Мінусінська. Не можу навіть зрозуміти: що могло трапитися?

— Та воно, Володимире Іллічу, рік на рік не виходить. Хоча правду сказати, в цьому році лід на Єнісеї пройшов майже в ті ж дні, що й торік.

— Я вже думаю: чи не трапилося чого з пароплавом?

— Не приведи господи!

— Ну, не будемо лякати себе страшними припущеннями! — весело сказав дядько політик.— Підождемо ще години дві, а не приїдуть, то сьогодні їх уже не буде. Підемо по качок. Так я кажу чи ні?

— Думаю, що так.

— Отож чекаю вас, Іване Йосиповичу! А ти, друже,— повернувшись до Мині, сказав дядько політик,— приходь по качку завтра. Зрозумів?

— Зрозумів...

— Ну й чудово! Так я жду вас, Іване Йосиповичу.

— Прийду точно і вчасно.

Дядько політик швидко попростував до хати Зирянних, де він жив, а Миня ув'язався за Сосипатичем: їм обом було по дорозі. Сосипатич ходив додому завжди не вулицею,

а берегом річки. Та коли дійшли до Шуші і Сосипатич повернув на стежинку, Миня не лишився біля своєї хати, а, притримуючи довгі фалди матеріної кофти, яка висіла на ньому мішком, дріботів за ним. Та і як було відставати од Сосипатича, коли той розповідав про озеро Перове, куди вони пойдуть з дядьком політиком качок стріляти. Там їх, каже Сосипатич, наче тих горобців на току. І, якби Миня був трохи старший, він, Сосипатич, і його, певне, взяв би з собою, повів би в тайгу, де живуть ведмеді, олені, білки і соболі...

— І жар-птиця там є? — спитав Миня.

— Є, — відповів Сосипатич.

— А чому ж ти не вбив її?

— В неї, Минько, гріх стріляти, — мовив Сосипатич. — Її можна тільки ловити.

— Так чому ж ти не впіймав?

— Е, Минько, — махнув рукою Сосипатич, — куди мені за жар-птицею ганятися. Не ті вже в мене сили, не ті ноги. Це вже, може, ти її піймаєш?

— Піймаю! — запевнив Миня. — Ти лише покажи мені її, а я миттю...

— Покажу, покажу. Тільки ти, брате, рости скоріше.

Миня вірив, що так воно й буде: Сосипатич ніколи ще не обдурював його. Він добрий, він усе знає. Про що б Миня його не спитав, Сосипатич не відмахується, як це роблять інші дорослі, про все розповідає. Він йому і качок давав. Та й не тільки Міні — всім, кого зустрічав. Поки пройде селом до своєї хати, так половину качок і роздасть. Люди беруть, дякують, а потім його ж і лають: от, мовляв, дурний Сосипатич, замість того щоб самому качки з'їсти або продати, роздає кожному стрічному. Ну, є ото в нього розум у голові? І всі — до них належав і Минин батько, котрому він теж не раз качок давав, — говорять, що немає в Сосипатича розуму. А Миня з цим не згоден. Сосипатич, на його думку, найрозумніша людина в світі...

Провівши Сосипатича до його хати, Миня вернувся до дому, швиденько поїв картоплі і — за ворота. Він боявся, щоб Сосипатич не пройшов без нього до дядька політика. І, коли Сосипатич показався на березі Шуші в мисливському одязі, малий кинувся йому назустріч.

Сосипатич не гримнув, як це робили інші, — ну, чого ув'язався? — а навіть дав йому шомпол понести.

Миня закинув шомпол на плече так, наче то була рушниця, і дріботів поруч із Сосипатичем. Біля хати Зирянових

їх уже чекав дядько політик. Побачивши Миню, він теж дуже зрадів, дозволив провести їх за село. Тепер їх було вже четверо: дядько політик, Сосипатич, Миня і собака Зирянових. Усі хлопці, що попадалися назустріч, із заздністю дивилися на Миню, думали, що Сосипатич та дядько політик взяли його з собою на полювання. А Миня дріботів за ними — дядько політик так швидко йшов, що йому доводилось майже бігти — не чуючи під собою ніг від радості.

Коли вийшли за село, Сосипатич сказав, оглянувшись назад:

— А що мені спало на думку, Володимире Іллічу...

— Знаю що! — засміявся дядько політик.

— Невже вгадали? — здивувався Сосипатич.

— Ви подумали: а що, коли ми підемо на полювання, а тут якраз мої приїдуть? Так?

— Точно.

— Я теж про це думав...

— То, може, вернімося?

— Ні, коли вже зібрались — підемо. Та й не вірю я, щоб вони приїхали, не попередивши. Хоча, за всіма моїми підрахунками, їм би й пора вже бути! Видно, в дорозі транілась непередбачена затримка... Ну, друже,— обернувся дядько політик до Мині,— біжи додому і жди нас. Перша вбита качка буде твоя.

Миня віддав Сосипатичу шомпол, став на дорозі і довго дивився їм услід, аж поки обидва не зникли за лісом.

Довго Миня вештався коло двору Зирянових, бігав кілька разів аж за село, проте мисливці не повертались. Почало вже смеркати, а їх нема й нема. І раптом мимо церкви пролетіла, заливаючись дзвіночками, тройка. Миня прожогом кинувся за нею. Так і є: стала біля хати Зирянових. З воза,— їм помагав ямщик,— злізли дві жінки.

Одна молода, друга стара. В ту ж мить з двору вибігли сам Зирянов, тітка Катерина і їхня бабка. Всі разом почали щось говорити, а потім підхопили вузли й кошики прибулих, понесли в хату.

— А де ж Володимир Ілліч? — розгублено дивлячись на всіх, спитала молода жінка.

— Біда... — зітхнула баба Зиряниха.

— Яка біда? — злякалась жінка.— Може, що скоїлось?

— Та ні,— встряв у розмову Зирянов.— Всі дні оце ждав-ждав вас, а сьогодні взяв та й пішов на полювання. Сам би

він, може, й не відлучився, але тут є один нікчемний чоловічок, Сосипатич, котрому більше робити нічого, окрім того, що по болотах шляться. Ото він і зманив його.

— І зовсім не зманив,— заступився Миня за Сосипатича,— він сам пішов...

— А тобі чого тут треба? Ану, марш відціля! — нагримав на Миню Зирянов.

— Нікуди я не піду, мені сам дядько політик велів почекати його,— огризнувся Миня.— Він мені першу застрелену качку дасть. О!

— Іди, йди, тобі кажуть!

— Навіщо ви його так...— докірливо сказала молода жінка.— Хлопчику, іди сюди,— і коли Миня несміливо підійшов до неї, спитала: — Значить, тобі дядя Володя качку обіцяв?

— Ага. Він мені вже і зайця давав, але його Заусайлов з'їв...

— Ну, ходімо. Разом чекати будемо.

Миня, переможно глянув на невдоволено нахмуреного Зирянова: а що, мовляв. Не по-твоєму, а по-моему вийшло. Але в дім усе-таки не пішов, хоча його й запрошували. Тож від Зирянова, чого доброго, можна й потиличника схопити: він сердитий, лихий.

Провів Миня гостей до порога і вернувся до воріт. До двору Зирянових, почувши, що привезли політиків — та ще жінок! — сходилися тітки й дівчата. І всі питали Миню, чи бачив він їх! Потім ішли в хату і, ставши в дверях, розглядали прибулих, говорили:

— Дивись, яка в молодій гарна коса...

— А книжок, книжок скільки навезли!

— Ого, та їх за все життя не перечитаєш.

— А лампу он яку привезли!..

— Де? Де?

— Та он, під зеленим ковпаком.

— Ай-яй, яка гарна...

— То, дівчата, лампа, мабуть, не проста, а чарівна. На таких лампах, чула я, пани гадають...

Прибігла й Минина мати: їй теж нетерпілось побачити новеньких. У селі жило вже троє політиків. І раніше, кажуть, були. Але все чоловіки. А жінок оце вперше привезли. Як же тут не піти подивитись на таке диво. Та й виявилось, що приїжджі — не якісь там пани, а дуже прості, привітні люди. Вони відповідали на всі запитання, самі розпитували про все. Розповідали, як довго їм довелось добиратися до

цього Шушенського. Та як не зайняті вони були розмовами, Миня бачив, що гості весь час поглядали на двері, а дядько політик з Сосипатичем не появлялись. Помічала ці погляди приїжджих і баба Зиряниха. І як тільки всі затихали, говорила одне і те ж:

— Ждав вас Володимир Ілліч. Ох, як ждав. На пошту по кілька раз на день ходив. І сон, і спокій втратив. То треба ж статися такому: саме сьогодні на полювання пішов. Але це не його провина. Ні. Це отой безпутний Сосипатич підбив. Ну, та вони скоро повинні вернутися. Я ж їх ще й перепитала: ждати, мовляв, на ніч? Він каже: «Обов'язково вернемося». А він уже в нас такий, що марно слова не мовить.

— А чи далеко те озеро Перове? — спитала молода жінка.

— Та ні. Якихось десятків верст. По тому, як швидко Володимир Ілліч бігає, йому година ходу. На ноги він дуже легкий. Мій Аполошка разів кілька ходив з ним на полювання, так зовсім, каже, ухоркався: ніяк за ним не міг поспіти. І все він робить швидко: і їсть, і пише, і ходить, і сміється. Любо на нього дивитися...

Мати поманила Миню пальцем: пішли, мовляв. Мині не хотілося йти, не дочекавшись обіцяної качки, але за вікном було вже геть темно. Пора спати. Ну, та нічого: він завтра встане раніше і зразу ж сюди. Він потихеньку пробрався до виходу і пішов за матір'ю. Та коли підійшов до воріт, то почув голос дядька політика:

— Аполлоне Далматійовичу, чого це в моїй кімнаті світло горить?

— Та то Оскар п'яний в дім увалився, забрався у вашу кімнату, книжки розкидає...

— Навіщо ж ви впустили?

— Та хіба його втримаєш...

— Адже це неподобство! — сердито вигукнув дядько політик і кинувся до хати.

Миня хотів крикнути, що Зирянов набрехав йому, але не встиг. На ганкові з'явилась молода жінка, спитала тихим, якимось тремтливим голосом:

— Володю, це ти?

— Надю! — здивовано й радісно вигукнув дядько політик. Бігом кинувся до неї, взяв за руку.— Здрастуй, моя рідна!

Вони мить дивилися одне на одного, а потім весело за-сміялись і обнялися.

Мати смикнула Миню за руку, і він нехотя пішов, хоча

й бачив, що у дядька політика на поясі висіло багато качок. Доведеться за обіцяною качкою прийти завтра.

А Я З ВАМИ

За качкою Мині йти не довелося. Сосипатич приніс її, коли він ще спав. Мати зварила суп картопляний з качкою, і Миня три рази присідав його їсти. Виїсть мисочку, походить по двору і — знову за суп. А коли й суп, і качка були знищені, він задумливо мовив:

— Якби я був царем, то щодня їв би суп з качкою...

— Ах, боже мій...— зітхнула сумно мати.

— Бач чого захотів,— сердито покосився на Миню батько.— Царем бути! А валянків робити не хочеш?

— Ні.

— Це чому ж?

— Я пробував горілку: вона дуже погана...

Мати всміхнулася, а батько розсердився:

— Дурень!

Миня звик до того, що батько лає його і за діло і просто тому, що сердитий буває. А сердитий він завжди, коли випити нема за що. Треба триматись від нього далі, то краще буде. Миня боком, не зводячи з батька очей, пробрався до печі, сховався за матір. Як тільки батько обернеться за коніплом, він шмигне в двері. Але батько наче розгадав його намір, сердито спитав:

— Мікеліс, де ти?

— Ось я! — озвався Миня, визираючи з-за матеріної спідниці.

— Куди мішок з вовною дів?

— Це я його на піч закинула,— сказала мати, орудуючи рогачем у печі.

— Окріп є?

— Зараз буде.

Батько неначе ждав цієї відповіді. Він з лайкою кинувся до матері:

— Завтра за валянками з Єрмакова приїдуть, а ти повертаєшся, наче нежива. День надворі, а в неї окропу чортма. От і працюй, от і живи.

— Дрова сирі, не горять зовсім.

— В інших горять, а в тебе не горять. Встати раніш треба було, звечора в піч накласти, щоб просохли...

Батько лається довго і нудно. Миня звик до цього і слухає його спокійно. Йому тільки матір шкода. Вона боїться

батька. У неї дрижить від хвилювання голос, тремтять руки. Вона ненароком перевертає чавун з окропом, з печі виривається клубок пари й попелу. В цій хмарі зникають і батько, й мати. Чути лише їхні крики. Знову, значить, буде те, що було вчора й позавчора, що повторюється з дня на день. Батько кине робити валянки, піде в шинок. А ввечері прийде п'яний і знов буде всіх лаяти. Боячись, щоб від батька не попало і йому, Миня вискочив з хати, побіг до Шуші. Шуша не раз рятувала його: якщо батько гнався за ним, він кидався у воду і перебирався на той бік. Батько в чоботях не наважувався брести за ним. А на тому боці Шуші Миня почував себе, як за кам'яною стіною.

Вискочив Миня з воріт, глянув уздовж вулиці і завмер: дядько політик і та молода жінка, що вчора приїхала до Зирянових, ішли прямо на нього. Хоч і дуже боявся Миня батька, але з місця не міг зрушити.

— Познайомся, Надю,— весело посміхаючись, сказав дядько політик,— це мій друг Миня.

— А ми ще вчора познайомились,— сказала тітка і, присівши біля Мині, ласкаво обняла його за худі плечі.— Ну, здрастуй, Миню!

— Здрастуй!...— сміло відповів Миня, дивлячись прямо в очі цій гарній, добрій тьоті.

— Чого ж ти по качку не приходив?

— А мені її Сосипатич приніс. Я вже і суп з'їв.

— Мисливець, завзятий мисливець буде! — сміючись, говорив дядько політик.— Ну, приходь до нас у гості.

— А куди ви йдете?

— Село ось хочу показати. А ти куди зібрався?

— А я з вами! — не розгубився Миня.

— От і чудово! — сказав дядько політик.— Нам тільки тебе й не вистачало.

І вони пішли селом утрюх. Подивилися на річку Шушу, потім берегом пройшли аж до протоки Єнісею, в яку впадає Шуша. Дядько політик і тьотя сміялися, жартували з Минею,— і вони ловили його, і він їх,— йому було так весело, як ніколи. І хоча Миня сотні разів ходив по цих місцях і знав їх, як свій двір, тепер вони йому здавались якимись новими, невидано цікавими й гарними. Може, це тому, що тітка всім захоплювалась, що хлопці раз по раз виглядали з дворів, проводжали Миню заздрісними поглядами. І тільки тоді, коли дійшли до Єнісею, повернули назад. Миня ходив купатися в Єнісей, добре знав, що туди далеко, а назад ще далі. І завжди дивувався: чому це туди ближче,

а назад — далі? А зараз ось він і не зоглядівся, як підійшли до хати Зирянових. Миня зітхнув: не хотілось йому розлучатися з тіткою і дядьком. Вони, видно, теж це помітили, бо тітка зразу взяла його за руку, сказала:

— Спасибі тобі, Минько, що ти показав нам село. А тепер ходім до нас у гості.

Часто Миня бачив уві сні всякі дива. Про що мріє, бувало, сидючи на печі та прислухаючись, як вие за вікном завірюха, те й присниться. Казку почує — теж уві сні побачить, і жар-птицю, і коня злотогривого, і сірого вовка. А вранці довго не розплющує очей: так йому не хочеться із красивого, веселого світу переноситися в той скучний, голодний світ, в якому він живе. І зараз ось, переступивши поріг кімнати, де жили дядя Володя, тьотя Надя і бабуся Єлизавета, Миня наче заснув: так усе, що з ним діялось, нагадувало йому сні. Його роздягли; бабуся Єлизавета вмила теплою водою, — мило було червоне та пахуче, мов цукерка, — причесала і посадила до столу. Їли борщ не з однієї миски, як удома, а кожен зі своєї... А коли подали картоплю з качкою, то поклали Мині й виделку. Він її ніколи ще в руках не тримав, і бабуся Єлизавета показала, як треба виделкою їсти. Миня спиритно орудував виделкою і шкодував тільки, що хлопці не бачать, як він обідає в політиків: вони б умерли від заздрості. Він їм, звичайно, все розповідь, але вони, мабуть, не повірять. Це зрозуміло: Миня і сам ось сидить-сидить та й заплющить очі, щоб перевірити — чи не сниться йому все це? А добра, ласкава бабуся Єлизавета все питає:

— Може, тобі, дитинко моя, ще покласти?

— Що ж, давайте, — статечно погоджується Миня і відверто признається: — Адже я ніколи не їв такого. На самій картоплі живемо...

— Ой горе, — похитуючи головою, говорить бабуся Єлизавета. — То ти, дитино моя, частіше до нас приходь, не соромся.

— Може, й прийду, — відповідає Миня, старанно обгризаючи качине крильце. — Мені тут зовсім близько.

— От і чудово! — весело сміється дядя Володя. — Ну як, ще покласти?

— Ні, вже нікуди, — з відвертим жалем зітхає Миня. — Фу-у, на три дні наївся...

Повернувшись додому, Миня виліз на піч і заснув як убитий. Спав він таким міцним сном, що йому нічого навіть не снилось.

ХТО Ж ВОНИ, ПОЛІТИКИ?

Найкращою людиною, на батькову думку, був той, хто частував його в шинку горілкою або, замовивши валянки, добре платив за них. Коли привезли перших засланців, то батько казав матері, що від них треба триматися якомога далі. Те ж саме говорив і піп у церкві, тому що політики не вірили в бога. Мати, як завжди, мовчала. Але Миня бачив, що вона жаліла політиків, як жаліла всіх покараних долею людей. Таке вже в неї добре серце: якщо в домі було всього дві картоплини, вона все одно, не вагаючись, віддавала одну старцеві. Бо й сама все життя старцювала і знала, як воно гірко, коли бачиш, що в людей є хліб, а тобі й крихти не хочуть дати.

Та ось політик Ульянов замовив батькові валянки. Дав половину грошей наперед — чого зроду ніхто не робив, — і батько дійшов висновку, що він дуже славна людина. Але це він казав тільки дома, щоб ніхто не чув. А в колі селян погоджувався: так, мовляв, політики небезпечні люди. Урядник Заусайлов, пропиваючи зароблені батьком у політика Ульянова гроші, — а випити за чужий кошт він дуже любив, — говорив йому, строго погрожуючи скарлюченим пальцем:

— Зарубай собі, Кудуме, на носі: політики — вороги престолу і отечества. Зрозумів, га? Їм дай тільки волю, так вони всіх нас переріжуть. Ось як! Зрозумів, га? Це вони, політики, вбили государя Олександра Другого, що волю нам дав. І якщо вони на государя імператора, помазаника божого, не побоялися руку підняти, то що ж про нас, грішних, говорить? Нас вони просто живцем з'їдять і не подавляться. Зрозумів, га? І не подивляться на те, що ти їм ось валянки робиш, а я їх у встановленому порядку держу. Це їм усе байдуже! Їм людину знищити — однаково, що муху вбити. Так — тьху! — і нема. Зрозумів, га?

Батько похитував головою, питав:

— Так що ж виходить: мені не можна й замовлення від них брати?

— А й не можна! Не можна без мого дозволу, оскільки вони віддані в моє повне підкорення, під мій нагляд. Зрозумів, га? Дозволю я ось тому ж, скажімо, Ульянову піти на полювання — піде. Скажу — сиди дома і не смій за ворота виходити! І буде сидіти! Зрозумів, га? Отож-бо! Ну, наливай, як любить говорити батюшка, ще по єдиній...

— За ваше здоров'я, пане уряднику...

— Пий! Та тільки дивись мені: подалі тримайся від отих політиків. І без мого на те дозволу ніяких справ з ними не заводь. Зрозумів, га?

— Зрозумів, пане уряднику!..

А коли Заусайлов, видудливши всю горілку, йшов геть, батько заходжувався лаяти його. Кляв на всі заставки: називав кровопивцею, гадиною; погрожував, що умре, але більше й краплі горілки йому не піднесе. І закінчував тим, що зганяв злість на матері або на Міні, наче вони були винні в тім, що Заусайлов палиці, як говорив батько, вставляє їм у колеса. Адже віз їхнього життя і так посувався з величезним скрипом. І в маленькому серці Міні все більше росла ненависть до цього товстомордого, вусатого урядника, котрий, здавалось, весь день тільки й думав, де б випити на дурничку та покричати на людей, полякати їх. Куди Миня не поткнеться — всюди тільки й чути його хриплий, гавкучий голос. Чоловіки, побачивши Заусайлова, ще здаля скидали шапки, жінки зупинялися, кланялись. Одні тільки політики, яких йому наказано стерегти, не боялися його. Поздоровкаються, як і з усяким селянином, та й ідуть своєю дорогою, зовсім не думаючи, що урядникові те не до вподоби, що він скося дивиться на них. Миня, спостерігаючи це, зловтішався: ага, не всі тебе бояться! І йому теж хотілось бути політиком хоча б лиш задля того, щоб не скидати шапки перед оцим ненависним Заусайловим.

Батька повсякчас тягали у волость за несплату боргів. Ну і Миня, траплялось, бігав слідком. Поки батька лаяв писар, Миня крутився на ганку. Там можна було побачити багато цікавого: то пошту привозили, то начальство яке-небудь приїжджало, то хтось із політиків приходив. Якщо це був дядько Ульянов, то він обов'язково здоровкався з Минькою, питав, як він живе. Навіть у гості запрошував.

Цього разу тільки вони з батьком наблизились до ганку, як до волості, брязкаючи дзвіночками, наче на пожежу, підлетіла тройка. Заусайлов очманіло — куди й пиха начальницька ділась — вискочив з волості, виструнчився перед справником, приклавши розчепірену п'ятірню до козирка. Він так гучно і швидко щось прокричав, що Миня ані слова не второпав.

— Ну, що тут у тебе? — суворо запитав справник, не вилазячи з своєї брички.

— В усьому повний порядок, ваше високоблагородіє!

— Як політики?

— Всі на місцях!

— Ульянов повинчався із своєю?

— Ні! Хоч я не раз нагадував і попереджав.

— Так от передай йому: якщо сьогодні не одружиться, завтра ж одправлю його наречену до Уфи, в означене для неї місце заслання!

— Слухаюсь!

— У мене й без його нареченої політиків хоч греблю гати. І на біса їх сюди шлють та шлють...

— Не можу знати, ваше високоблагородіе...

— А я тебе й не питаю.

— Слухаюсь!

— Ну, а як Ульянов поводитьсь? Помогло внушення, що я зробив йому за самовільну одлучку в Мінусінськ?

— Так точно, допомогло, ваше високоблагородіе. Нікуди, не спитавшись, не виїжджає, а все щось пише і пише. Я вже доносив вам, ваше високоблагородіе, як би чого не вийшло з отієї писанини...

— Хай пише. Це інструкцією не заборонено. Аби буянства не чинив та самовільних одлучок не робив. Народу проти-законними балачками не каламутив. Ось за чим ти повинен повсякчас пильнувати!

— Слухаюсь! — гаркнув Заусайлов так, що аж коні злякапо шарпнулись, за що кучер оперезав їх батогом.

Справник одкинувся на спинку брички, збирався, мабуть, їхати. Та Заусайлов раптом затягнув плаксивим голо-сом, наче той дід жебрак, що біля церкви милостині про-сить:

— Ваше високоблагородіе, не відмовте в божеській ми-лості: заїдьте до хати чайку випити. Христом-богом молю вас...

— Зараз ніколи. А коли назад повертатимусь, загляну. Поїхали!

Заусайлов ще щось говорив, але за гуркотом брички нічого не було чути. Облесливий, зігнутий, він непорушно стояв, аж поки справникова бричка не зникла за поворо-том. А потім знову напустив на себе неприступний началь-ницький вигляд і попрямував до волості. І тут Миня оста-точно переконався, що Заусайлов не такий уже й страшний, як раніше здавалось. Та все ж вреднючий, чорт. На дядю Володю скаржитись, тьотю Надю хоче кудись відправити. Треба їм зразу ж розповісти про це, бо, може, вони й не знають, що Заусайлов хоче зробити.

Біля самої хати Зирянових Миня зустрів політика Оска-ра. Дядька Оскара Миня знав: він не раз заходив до них,

випивав з батьком. Батько називав його земляком, товаришем по нещастю. Оскар — фінн, а батько — латиш. Цар не любить латишів і фіннів, говорив батько, а тому їм і треба купи триматися.

— Ти куди? — спитав Оскар Миню.

— До дяді Володі.

— Ну, пішли разом. Подивишся, який ось подарунок я їм несу!

І, коли зайшли в хату, Оскар поклав на стіл два красивих персні, сказав зніяковіло:

— Це вам, Надіє Костянтинівно, і вам Володимире Іллічу. Пробачте, що мідні, а не золоті, але...— Оскар розвів руки: золота, мовляв, немає.

— Чудові персні! — з щирим захопленням вигукнула тьотя Надя.— Правда, Володю? І горять, як золоті!

— Так, персні розкішні! — погодився дядя Володя.— І дуже добре, що вони мідні. Адже ми з Надею атеїсти і на вінчання в церкві дивимось, як на фарс, котрого, на жаль, ніяк не можна запобігти. Нам же, Оскарє Олександровичу, поставили трагікомічну умову: якщо не одружимося негайно, то Надію Костянтинівну відправлять по етапу до Уфи, де їй височайшим повелінням призначено одбувати заслання. Я зовсім не схильний допускати це, і тому ми вже починаємо клопоти про видачу документів. Із-за перснів, без яких ніп не хоче вінчати, теж тепер затримки не буде, за що я вам, Оскарє Олександровичу, дуже вдячний...

— Це я вам, Володимире Іллічу, і особливо вам, Надіє Костянтинівно, повинен дякувати, що ви привезли мені цілу скриню гарних інструментів. До цього часу я тут жив, знаєте, ну... Ну, просто як без рук. А ви привезли інструменти, і я знову відчув, що в мене є руки. Ви увяйти собі не можете, яке це чудове, яке радісне почуття. Ще і ще раз спасібі вам...

Про кожне весілля в селі було завжди багато розмов. Хто жених, хто наречена, яке придане. А в церкву, подивитись на вінчання, приходило стільки народу, що не прощтовхнутися. Миня якось раз теж пішов, так його замалим не задушили. Після того він більше не наважувався лізти в церкву, а стояв на майдані, ждав, поки молоді вийдуть та сядуть на тройку. І з заздрістю думав, дивлячись на молодого: коли це він виросте і гайне по селу на такій ось тройці? Краще б, звичайно, кататися самому, але тут уже нічого не вдієш: оженився, так, будь ласкав, катайся разом з молодою.

Весілля дяді Володі і тьоті Наді Миня чекав з нетерпінням: може, біля них випадє примоститися та покататися на тройці. І мати зібралась у церкву: адже досі в селі не женився ні один політик. Цікаво буде подивитися, як-то батюшка вінчатиме безбожників. Такого дива шушенці зроду не бачили. І з тієї хвилини, як Заусайлов об'явив, що політикам наказано негайно повінчатися, в селі тільки й розмов було, що про це весілля. Але трапилось якось так, що всі — навіть найспритніші молодці — прогавили.

Та і як було вгледіти, коли молоді до вінчання йшли різними вулицями і в різний час. Один із шушенців — Завьорткін у церкві був, то каже, що такого швидкого вінчання зроду не бачив. Тільки персні дозволили молоді на руки надіти, а про все інше — то сказали батющі, щоб марно не утрудняв себе, бо вони, мовляв, все одно в бога не вірять. Ну, отець Іван тільки зітхнув сумно, а сперечатись не став. Отак вони й одружились. У церкві, розказує Завьорткін, одні лиш старці були... І не бояться ж, скажи ти, що бог за таке покарає, що добра, щастя в сімейнім житті не буде. Одне слово — політики...

А Миня, почувши, як пройшло весілля, і не шкодував, що прогавив: коли й катання на тройках по селу не було, то, значить, він нічого не втратив. Зате Заусайлов тепер тьотю Надю не посміє в якусь Уфу відправити. Дзуськи! Тепер тьотя Надя буде жити тут. А Миня ходитиме до неї в гості.

ПРОЛІСКИ

Мучило Миню те, що йому нічого було подарувати тьоті Наді й дяді Володі. Та ось прийшов він якось до них у гості. Дома були тільки тьотя Надя і бабуся Єлизавета. Дядя Володя пішов до Сосипатича домовлятися про поїздку на полювання. Миню, як завжди, нагодували, напоїли, розпитали, де він був, що робив. А тут і дядя Володя повернувся. Швидко, стрімко вбіг у кімнату і, не помітивши навіть Миню — той возився з собачкою Дженні в кутку, — простягнув тьоті Наді букет квітів:

— Тобі нарвав, моя люба...

— Які чудові!... — мовила тьотя Надя, обережно, наче боялась заподіяти біль їм, беручи квіти. — Спасибі, Володю...

— А знаєш, як звуться ці квіти? — спитав дядя Володя. — Ану, скажи!

— Щось наче й знайоме і незнайоме...

— Проліски!

— Такі великі?

— Сибірські, Надю! — сміючись, сказав дядя Володя. — Тут, як ти вже помітила, усе своєрідне.

Тьотя Надя поставила квіти в склянку з водою. Миня ці квіти бачив, але не знав, що вони називаються пролісками, ніколи не рвав їх, не бачив, щоб хтось ставив їх у склянки з водою і був їм такий радий, як ось тьотя Надя. А вона дивилася на ці квіточки, якимось особливо усміхаючись, наче вони були бозна-якими цінними. І дядя Володя не просто посміхався, а сявав. Миня тут же вирішив: він також нарве і принесе їй пролісків.

Він кожен день буде носити їй такі квіти: адже їх багато росте по берегах Шуші.

Повернувшись додому, Миня схопив кухоль — склянки в них ніколи не було — і побіг до річки. Набрив води в кухоль, поставив його на камінь і почав збирати квіти. Їх було не так уже й багато, як йому здавалось. Там визирала квіточка з-під торішнього листка, там з-під засохлого мулу, там з-під чорного голиша.

— Так ось ви які: ховаєтесь од мене! — говорив Миня. — Не хочете, щоб я вас тьоті Наді подарував...

Обережно зірвавши квітку, — стебельця в них були ламкі й майже прозорі, наче з льоду виточені, — він ніс її в кухоль з водою. Милувався своїми скарбами, вперше в житті відчувши себе багатцем. Багато квітів набрав, і такі всі ніжні, красиві. Ось уже в нього їх більше, ніж було в дяді Володі. Можна, значить, нести. Ні, треба назбирати ще більше, щоб тьотя Надя бачила, як він сильно її любить. І Миня все бігав та бігав від одного проліска до другого, наповнюючи погнутого жерстяного кухля. І коли він назбирав пролісків стільки, що здалеку кухоль став схожим на велику казкову квітку, Миня радісно усміхнувся і, накривши букет своїм порваним кашкетом, — щоб хлопці не допитувались: навіщо несеш, кому? — помчав до хати Зирянових, не звертаючи уваги на те, що холодна вода з кухля бризкала йому прямо за пазуху. То було ніщо, бо він бачив перед собою красиве, добре обличчя тьоті Наді, яке радісно посміхалось.

Тільки Миня підбіг до Зиряновської хати, як назустріч йому, сердито грюкнувши хвірткою, вийшов Заусайлов.

Миня хотів прошмигнути повз нього, але Заусайлов схопив його за комір і так гаркнув, що в Мині й ноги підкосились:

— Ти куди?

Миня бачив, як перед його носом хиталася шабля грізного Заусайлова, і з переляку не міг слова вимовити. А Заусайлов, присівши біля нього, дихнув на Миню перегаром сивухи, спитав, тягнучись рукою до кухля:

— А це що таке?

— Не займай! — ховаючи за спину кухля з квітами, крикнув Миня, котрому злість надавала хоробрості.— Це не тобі!

— Як ти розмовляєш зі мною, гадюченя? — грізно витріщився на Миню Заусайлов.— Показуй зараз же, що несеш!

Заусайлов так боляче скрутив вухо Мині, що той підскочив, мов підстрелений заєць, і облив мучителя водою.

— Так ти, стерво, ось як...— ще міцніше стискуючи вухо, проричав Заусайлов.— Водою мене обливати при виконанні службових обов'язків?

Скориставшись тим, що Заусайлов, струшуючи воду з поли мундира, попустив вухо, Миня рвонувся з усіх сил — у пальцях Заусайлова, здавалось, лишилась половина вуха,— і проскочив у хвіртку. Заусайлов кинувся за ним, але, на щастя Мині, на ганок вийшла бабуся Єлизавета. За нею і сховався Миня.

— Пане Заусайлов, що вам потрібно? — холодно і строго спитала бабуся Єлизавета.

— Подайте сюди отого негідника! — грізно наказав Заусайлов.

Але бабуся Єлизавета не злякалась його. Вона спокійно пояснила Заусайлову: Миня прийшов тому, що його запросили. А про те, кого їм запрошувати до себе, вони, здається, у нього, Заусайлова, питати не повинні. Мабуть, почувши крик у дворі, з хати вийшли дядя Володя і тьотя Надя. Заусайлов, побачивши їх, щось сердито пробурмотів і пішов, так хряпнувши при цьому хвірткою, що ворота розчинились. Миня стояв ні живий ні мертвий: що ж це йому буде? Адже це він накликав на політиків такий гнів Заусайлова. Він знав, як Заусайлова бояться батько й мати, і якби це трапилось дома, то йому добре б дісталося. Ну, дядя Володя бити його не буде, а вилає і прожене. Але краще б він йому вуха нам'яв або пояса дав, тільки б не забороняв приходити. І раптом він почув: дядя Володя весело, невтримно сміється. Миня глянув на нього і сам мимо-

волі посміхнувся. Засміялась тьотя Надя, показала усмішка і на обличчі бабусі Єлизавети.

— Ти, Минню, окропсм його ошпарив? — спитав дядя Володя.

— Ні, водою...

— Ну, ходімо, розкажеш, із-за чого у вас битва зчинилася.

Зрозумівши, що йому нічого не буде, Миня полегшено зітхнув і, коли зайшли в кімнату, скинув кашкет з квітів, простягнув кухля тьоті Наді, сказав, як дядя Володя, коли давав проліски:

— Це тобі, моя любача...

— Минько! Хлопчику ти мій хороший! — радісно вигукнула тьотя Надя, беручи кухля з квітами. — Дай я тебе поцілую...

— Гм... Мене то й не цілувала, — скривджено мовив дядя Володя, коли тьотя Надя, присівши біля Міні, поцілувала його щасливо порум'янілі щоки, і всі весело засміялись.

Миня теж сміявся, хоча не міг зрозуміти, що смішного в тому, що дядя Володя — і, головне, він сам теж сміється — образився. Ні, чудні ці політики, незбагненні люди. Все роблять не так, як батько й мати. Вони ніколи не зляться, не сваряться. Дядя Володя зовсім не п'є. Зирянов, бачив Миня, не раз підносив йому медовухи, але дядя Володя відмовлявся: не можу, каже, роботи багато. І це теж вірно: дядя Володя весь час чимось зайнятий. А найбільше тим, що пише щось і пише. Всі тоді говорять тихо, ходять обережно, щоб не заважати йому. В кімнатах наче нікого й нема. Навіть Дженні лежала на своїй постельці і тільки очима лупала. Хвостом, здавалося, боялась ворухнути. Але як тільки дядя Володя відкладав ручку вбік, кімнати вмиль наповнювалися сміхом. Він борюкався з Минькою, а Дженні стрибала кругом них і, заздрячи Міні, ревниво гавкала. Вік би Миня тут жив і додому не вертався. Але не можна: треба йти додому, бо за вікном уже зовсім темно, тьотя Надя засвітила лампу, і в кімнаті все зробилося зеленим. Такої лампи, такого світла теж немає ні в кого в селі. Навіть у політика Промінського, котрий обіцяв Міні зробити варшавський капелюх. Треба йому тільки віднести вовни, а в Міні її нема. Та за літо він назбирає і до осені буде в капелюсі.

— Я пішов... — з неприхованим жалем говорить Миня. — Мати вже, мабуть, шукає мене...

— Іди, йди, Минько,— говорить бабуся Єлизавета.— На добраніч тобі...

— Пішов,— повторює Миня, та все не рушає з місця. Так він повторює своє «пішов» разів кілька і все не виходить, хоча знає, що мати бурчатиме на нього. А якщо батько буде вдома — та ще й тверезий, тоді він завжди дуже злий,— то можна й потиличника схопити. Але все те було ніщо порівняно з тим, що чекало Миню дома в той вечір...

ЧОРНІ ДНІ

Одне вікно хатки, в якій жив Миня, виходило на вулицю. І він, знаючи, як дорого йому обходилися зустрічі з п'яним батьком, перш ніж зайти в хату, заглядав у вікно. Якщо ж світло не горіло, то стояв кілька хвилин біля вікна, прислухався, що робиться в хаті. І тільки після того, як переконувався, що ніяка небезпека йому не загрожує, заходив до хати. Так він зробив і цього вечора. Але те, що Миня побачив, було настільки страшним, що він так і прикипів під вікном. Біля столу, зіпершись на свою криву шаблю, сидів Заусайлов. Батько тремтячою рукою наливав йому в чарку горілки, говорив якимось плаксивим голосом, наче його щойно дуже били:

— Ваше благородіє, ви вже пробачте нам. Він же ще малий, дурний. Ми прогледіли, а вони, політики, і збили хлопця з пантелику. Адже їм усе ніщо. Вони і проти самого царя, як ви казали, йдуть, куди вже їм тут наші кровні власті поважати й шанувати. Випийте ще хоч ковток, ваше благородіє. І не осудіть, що ніякої особі закуски немає, згляньтеся на нашу бідність...

— Я-то вип'ю! — строго басить Заусайлов, беручись за чарку.— Але ти дивись мені! За зв'язок з політиками я тебе так припечу, що й онукам і правнукам закажеш. Тут у мене розмова коротка. Я, брат, на царській службі. Всі оці злочинці під мою владу поставлені, і моя воля карати їх чи милувати. Та в мене — ша! В мене вони тихше води, ніжче трави. Я до фельдфебеля дійшов на царській службі, мене не обдуриш. Я наскрізь бачу, чим ти дихаєш! Я за престол життя свого не пошкодую, а ти що? А ти хто такий? Га? Ти навіть не росіянин! Ти Христа ради тут живеш! Я тебе запроторю туди, куди Макар телят не ганяв...

— Ваше благородіє, змилуйтесь над нами,— просить мати, перелякано схлипуючи.— Простіть нам цього разу. Адже

хлопець і малий, і дурний. Та ми йому тепер не дозволимо навіть мимо тих політиків ходити, а не те що в квартирі бувати.

Пив Заусайлов, лякав усіма найстрашнішими карами, аж поки язик перестав ворочатися. Тоді батько й мати обережно взяли його під руки, повели з хати. На вулиці Заусайлов ожив, пісню затягнув, але розібрати, що він співав, було неможливо. Мати провела урядника до воріт та й вернулась, а батько поволік далі. Це він його тягтиме аж до самої хати. Значить, вернеться не скоро. Миня прожогом кинувся в хату, щоб забратися на піч раніше, аніж увійде мати. А то попадеш під гарячу руку, біда буде. Від неї теж можна доброго ляпаса схопити.

— А, явився...— зайшовши в хату, сердито сказала мати.— Ану злазь!

— Це навіщо? — спитав Миня, наче й не знав, чому мати так суворо кличе його до себе.— Мені спати хочеться.

— О жах! Він спати хоче. А що ти, дурна твоя голова, накоїв, ти знаєш?

Миня мовчав.

— Ну, стривай, ось батько вернеться. Він тобі всипле!

Настали для Мині чорні дні: його не випускали навіть з двору. Це була найгірша кара. Мало, що він усю весну під тином просидів, то ще й зараз нікуди не пускають. А йому кортить хоча б одним оком подивитися на тьотю Надю і дядю Володю, на бабусю Єлизавету. Що вони там роблять?

БУДЕМО, МИНЬКО, СУСІДАМИ

Кілька разів Миня робив спроби втекти з двору та відвідати тьотю Надю й дядю Володю, але мати пильно стежила за ним. Пробував добром одпроситися,— і слухати не хотіла. І Миня зрозумів, що тинь грізного Заусайлова, котрому сам цар наказав стерегти політиків, буде невідступно повзти й за ним. Він почав обмірковувати плани, як обманути і матір, і батька, і Заусайлова, але нічого не міг придумати. У відчаї Миня ховався в який-небудь куток, щоб ніхто сліз його не бачив, і гірко плакав. Мати, дивлячись, як він мучиться, тільки тяжко зітхала, ласкаво говорила:

— Мій маленький Мікеліньш, ну чим вони, ті політики, приворожили тебе? Чого ти сохнеш по них?

— Я люблю їх! — сердито відповідав Миня.— І я піду до них! Я не побоюсь ні тебе, ні батька, ні того мерзенного Заусайлова!

— Ах, боже мій! — сплескувала мати руками.— Як ти можеш таке говорити? Ти ж знаєш, що Заусайлов погрожував прогнати нас відціля? А куди ми поїдемо? Куди дінемося?

Мати починала плакати. Міні ставало жалко її, і він деякий час сидів спокійно. Оці сльози матері — то найгірше. Вони тільки й тримали Миню в дворі, бо ні Заусайлова, ні батька він не боявся. Правда, б'є батько поясом дуже боляче, але можна перетерпіти. А завдавати болю матері він не міг, бо її біль переживав гостріше, аніж свій власний. Весь день він снував від однієї хвіртки до другої (хата хазяйчина виходила на одну вулицю, а флігель, в котрому жив Миня,— на другу), надіючись, що дядя Володя або тьотя Надя хоч пройдуть мимо, та все було марно. Хата Зирянвих, де вони жили, зовсім на іншій вулиці, і ходити їм сюди було нічого.

Він уже думав, що ніколи не побачить їх, як раптом щастя згадало про нього...

Встав він того ранку, ледве розвиднятись почало. Поїв картоплі і, не знаючи, чим би зайнятись, тинявся з одного кутка двору в інший. Поміг хазяйчиній дочці підмести біля ганку, біля воріт. А коли Ганя заходилася мити другий ганок, той, що з двома красивими колонами, Миня здивовано спитав:

— Навіщо ти його миєш? Хіба ви сюди жити перейдете?

— Ні. Квартиранти оглядати цю половину прийдуть,— відповіла Ганя.— Ото мати й звеліла помити...

— А хто ж тут буде жити?

— Та той політик, що недавно вінчався. У Зирянвих їм чогось не живеться — кажуть, багато шуму, гамору,— то вони до нас просяться.

— Так це ж дядя Володя і тьотя Надя з бабусею Єлизаветою?! — радісно вигукнув Миня.— Оце добре!

З радості Миня заскакав на одній нозі. Кинувся додому, щоб сказати матері, але пригадав, що вона не дозволяла ходити до політиків, і зупинився, не знаючи, з ким поділитися новиною. Нараз побачив, що в двір зайшли тьотя Надя, бабуся Єлизавета, а за ними — дядя Володя. Миня побіг до них. Він так розхвилювався, що забув сказати «здрастуйте», а тільки обхопив коліна тьоті Наді і завмер;

ледве утримуючись від того, щоб не заплакати. Тьотя Надя нахилилась до нього, тихо спитала:

— Ну, що ти, Миню?..

— Не пускали мене до вас...— не стримуючи вже сліз, поскаржився він.

— Хто?

— Заусайлов...

— Заусайлов? — здивувалась тьотя Надя.— Оце так!.. Чуєш, Володю?

— Чую! — відповів дядя Володя, сердито хмурячись.— І не дуже здивований: це просто нова підлість нашого стражника. Ну, не сумуй, Миню, не такий страшний Заусайлов, як тобі, друже мій, здається...

Підійшла хазяйка Параска Олімпіївна. Всі поздоровкалися з нею, і вона повела показувати кімнати. Миня теж поплентав слідом.

— Це кухня? — питав дядя Володя.— Ну, що ж, чудово. Не знаю тільки, як мої хазяйки вправлятимуться з селянською піччю...

— Навчимося,— відповіла тьотя Надя.— Чи не так, мамо?

— Що ж робити,— зітнула бабуся Єлизавета.— Доведеться...

— О, а ця кімната зовсім розкішна! — проходячи далі, говорив дядя Володя.— І знаєш, Надю, вона мені дуже нагадує вітальню в нашому симбірському будинку. Простора, світла... Ні-ні, чудово! Так, Єлизавето Василівно, чи ні?

— Кімната дуже гарна,— відповіла бабуся Єлизавета.— Чи буде тільки в ній зимою тепло?

— А це вже залежатиме від того, як топтимете,— відповіла хазяйка.— Хата наша дуже тепла. Коли живий був мій покійний чоловік, то ми всі кімнати самі займали. Ну, а тепер залишилися з Ганею вдвох, то вже не в силах опалювати всю хату. Та й потреби немає в тому. Нам і однієї кімнати вистачає.

— Ну, ця кімната мала,— пройшовши невеличку, з одним вікном кімнатку, говорив дядя Володя.— А ось ця теж гарна. І конторка чудова. Це що ж: ваш хазяїн тут працював?

— Ні, це все нам від того політика лишилось, в якого ми купили хату. Він сам і будував її, сам і меблі робив. А потім, коли йому дозволили додому вернутися, продав. Фаленберг прізвище його було, може, чули про такого?

— Так, мені говорили, чув-чув,— відповів дядя Володя.
-- Дуже, дуже хороший чоловік був,— зітхала хазяйка.—
Та кажуть, що вже помер. Царство йому небесне.
— А ці двері куди ведуть? — спитав дядя Володя.
— В нашу кімнату. Але вони забиті.
— Так. Кімнати мене цілком влаштовують. А як тобі,
Надю, як вам, Єлизавето Василівно?

Тьотя Надя і бабуся Єлизавета сказали, що їм квартира теж подобається. Миня вже думав, що все вирішено. Та раптом виявилось, що в хазяйки ліжок немає. У Мині й серце обірвалось: ну, все пропало. Не переїдуть вони сюди. Але він даремно злякався: дядя Володя сказав, що знайде десь ліжка. І якщо хазяйка залишить всі інші меблі, то вони переїдуть не відкладаючи.

Так, на радість Мині, й домовились.

ПЕРЕЇЗД

Миня був упевнений, що вони в той же день переїдуть, і не відходив од воріт. Але вони не переїхали ні того дня, ні наступного. Хлопчина місця собі не знаходив. Невже передумали? Ні, не може такого бути. Тоді що ж їх тримає там? Заусайлов не дозволяє сюди, де Миня живе, переїжджати? Та ні — дядя Володя зовсім не боїться Заусайлова. Миня не раз бачив, як дядя Володя розмовляв із Заусайловим. Зовсім не так, як батько чи мати. Та й Заусайлов не лякав дядю Володю всілякими карами, не наказував, а просив. Не ходіть, мовляв, нікуди далеко, не їдьте без сспросу. Дядя Володя, хмурячись, переривав його:

— Я повинен розписатися в книзі?

— Будь ласка, — квапливо розкривав книгу Заусайлов.—
Ось у цій графі. Дякую-с...

— Що вам ще потрібно від мене? — сухо питав дядя Володя.

— Все... Поки що все...— затиснувши книгу під пахвою, шанобливо відповідав Заусайлов.

— Буду радий завтра вас бачити...— не приховуючи іронічної усмішки, говорив дядя Володя.

— Обов'язково зайду-с... Обов'язково-с...— притримуючи свою криву шаблю рукою, задкував Заусайлов до виходу.

— У мене немає сумніву в цьому!

І, сказавши це, дядя Володя брався за свою роботу, не звертаючи ніякої уваги на Заусайлова, наче його вже й у ха-

ті не було. Заусайлова це помітно дратувало: він невдоволено ворушив гострими, браво закрученими фельдфебельськими вусами, косився на Миню, наче той у чомусь був винний, сердито кашляв у кулак. А, вийшовши у двір, набрав поважного вигляду, випинав груди колесом і, поправивши поясок шаблі, не просто йшов, а виступав, щоб показати всім, як строго він обходиться з політиками. Дядя Володя, дивлячись на те, як Заусайлов перертлюювався на вулиці, весело сміявся. Миня теж сміявся, і сміх цей вбивав у душі його страх перед Заусайловим.

Та ось Сосипатич привіз два залізних ліжка, прийшов дядя Володя, і вони внесли їх у хату. Поставили в крайній кімнаті і поїхали по інші речі. А коли Сосипатич приїхав другий раз, то на возі було повно кошків, вузлів, книг. Дяді Володі прийшли допомагати ще двоє політиків — Оскар і Промінський. Миня теж носив книги, не чуючи під собою ніг від гордості. Порожні кімнати вмить ожили, наповнились гомоном і сміхом, бо там, де був дядя Володя, завжди було весело. Поставили все на свої місця і знову поїхали по речі, а Миню залишили за сторожа. Лишилася з ним і Дженні. Вона, правда, хотіла бігти за возом, але дядя Володя наказав лягти й чекати його. Дженні дуже не хотілося цього робити. Вона крутилася, благально скавучала — візьми, мовляв, мене з собою, — але дядя Володя був невмолнимий. Тоді вона лягла біля порога і не рушила з місця, поки вони не повернулись. Дядя Володя був дуже вдоволений її поведінкою, дав їй грудочку цукру.

В цей день влаштуувались. Миня і книги носив, і матраци помагав дяді Володі набивати сіном. А коли матраци були вже набиті, Миня на них борюкався з дядею Володею. Дженні вистрибувала навколо них і гавкала. Тьотя Надя прийшла глянути, що там скоїлось. Подивилася, усміхнулася, сказала з ласкавою докірливістю:

— Ти, Володю, як маленький...

— От тобі на! — з кумедним відчаєм махнув руками дядя Володя. — Адже ми діло робимо.

— Яке діло?

— А ось яке! Ми матраци утрамбовуємо. Так, Минько?

— Ага... — підтвердив Миня, хоча й сам лише зараз узнав, що він не просто борюкається з дядею Володею, а матраци утрамбовує.

Тільки тоді, як на вулиці зовсім стемніло, всі речі були поставлені на свої місця. Книги стояли на двох полицях. Одну полицю дядя Володя повісив над конторкою, а дру-

гу — біля вікна. Ліжка поставили до тієї стіни, за якою була кімната хазяйки. Ліжко тьоті Наді біля груби, щоб їй зимою тепло було, а ліжко дяді Володі — вздовж стіни. Ті забиті двері, що вели на хазяйську половину, завісили матерією, стіл застлали білою скатертиною. І все це — в зеленому світлі лампи, яка стояла на конторці, — було таким гарним, що Миня дивився і не міг надивитися. В його хаті були самі брудні ганчірки. Куди не глянь — всюди ковтюхи вовни валяються. І коли мати підмітає хату, то вовна літає по кімнаті, як павутина восени. А повітря від смаленої та пареної вовни завжди таке смердюче, що хоч би батько і по кілька місяців валянок не робив, цей дух все одно в хаті тримається. А коли зимою батько починає, поливаючи окропом, обробляти валянки на колодках, то під стелею висить пара, наче в бані. На печі нічим дихати, а на долівці холодно. В такі дні Миня не знає, куди подітися.

— Ну, як, Миню? — спитав дядя Володя. — Подобається тобі наша нова квартира?

— Дуже. А довго ви тут будете жити?

— Та ще років півтора, якщо піякого лиха не трапиться...

Чи багато це «півтора року», чи мало — Миня не знав. Та по тому, як дядя Володя, тьотя Надя і бабуся Єлизавета влаштувалися, йому здавалось, що вони збираються тут весь вік жити. І це радувало його.

Хазяйка принесла самовар. Миня хотів іти додому, але його теж посадили за стіл. А тут мати прийшла за ним. Дядя Володя і матір посадив за стіл. Миня саяв: тепер уже мати не скаже йому, щоб він до політиків не ходив. Сама ж ось сидить у них за столом і, несміливо кусаючи цукор, п'є чай. А бабуся Єлизавета так привітно заговорює з нею, що вона все сміліш і сміліш відповідає їй. І кінчається тим, що вони, напившись чаю, ідуть у маленьку кімнатку біля кухні і довго про щось розмовляють. А Миня сидить за столом і слухає, як дядя Володя, Оскар, Промінський і Сосипатич говорять про тайгу.

Коли мати й Миня повернулись додому, батько сердитим голосом спитав:

— Ти хіба забула, що Заусайлов казав?

— Стара їхня просить мене допомогти їй по хазяйству, — відповіла мати. — Ось і завдатку карбованець дала...

У батька враз спалахнули очі від того карбованця. Мати, щоб задобрити його, віддала йому гроші, спитала:

— Та що ж нам — од своєї користі відмовлятися? І чому це інші можуть їх навіть на квартирі тримати заради

своєї користі, а нам не можна копійки в них заробити? Ні, тепер вони живуть не в Зирянових, а в нашої хазяйки, і всі накази Заусайлова не дійсні. Лякав нас він тоді по наговору Зирянова, кума свого, у котрого і очі завидючі і руки загребущі. Та політики теж не ликом шиті. Розкусили його і вийшли. Ну, так йому, анафемі, й треба... Ти, Петеріс, куди ж це? — спитала мати батька, що, не слухаючи її, посунув до дверей.

— Та я скоро вернусь...

— Залиш гроші дома! — крикнула мати, коли батько вже вийшов.

Еге, не треба було йому давати. Тепер уже назад не забереш. Та Миню це не хвилювало. Для нього головне було одне: заборона Заусайлова знята. Він може, не боячись, що його відшмагають, ходити до дяді Володі і тьоті Наді. За таке не шкода віддати батькові на горілку й карбованця...

ХІБА У ТЕБЕ ТЕЖ Є МАМА?

Пошту привозили два рази на тиждень. Миня добре знав ті дні. Він зранку починав снувати з дому до волості і, почувши дзвінки поштової тройки, біг сказати про це Володимирові Іллічу. Він знав, що всі з нетерпінням чекали пошти — і Володимир Ілліч, і тьотя Надя, і бабуся Єлизавета, — а тому, порушуючи всі правила, кричав ще од воріт, не боячись догани за те, що заважає працювати:

— Пошта! Пошту привезли!

Об'явивши, що пошту привезли, Миня знову летів до волості. Він вертівся там на ганку до тих пір, поки поштар не виходив з хати із своєю пошарпаною торбою. Володимирові Іллічу завжди листів, книжок та газет було найбільше, а тому поштар спершу і йшов до нього. Миня до половини дороги плентався за ним, а потім виривався вперед, щоб першому вбігти в хату. А, переступивши поріг, Миня вже кричав, наче на пожежу скликав:

— Поштар! Поштар!..

Всі залишали свою роботу і поспішали до поштаря. Пошту носив молодий, зате дуже ледачий пришелепкуватий парубок. То він квитанцію забував принести, то листа десь губив, то газета пропадала. Це дуже сердило Володимира Ілліча, котрий терпіти не міг неакуратних, ледачих людей. Він строго вимагав від поштаря, щоб той усе приносив.

Але поштар, роззявивши рота, тупо дивився на Володимира Ілліча і повторював:

— Наступного разу все буде доставлено...

Як тільки поштар виходив, Володимир Ілліч, відклавши газети набік, брався за читання листів. Проглянувши листи, він розповідав, що там написано. Передавав тьоті Наді або бабусі Єлизаветі: прочитайте, мовляв, ще самі. А деякі листи і вголос читав. З тих листів Миня узнав, що у Володимира Ілліча є мама, брат Митя, сестри — Аня та Маняша. І ще якийсь Марко, котрий весь час кудись виїжджає з сестрою Анею. Ну, те, що у Володимира Ілліча є брат і сестри, — Миня розумів. У нього теж було тринадцять братів і сестер, і якби вони не померли, то він, мабуть, одержував би від них листи. А ось те, що у Володимира Ілліча, у такого великого — ще й політика! — є мама, Миню здивувало. Він якось відважився та й спитав:

— А хіба у тебе теж є мама?

— Є, Миню! І навіть сюди ось збирається приїхати.

— А хіба вона теж політик?

— Майже, — усміхнувся Володимир Ілліч.

— Як це — майже? Це півполітика, чи що?

— Хай буде так, — погодився Володимир Ілліч.

— А батько в тебе є? — не вгамовувався Миня.

— Був, але вже помер.

— І він тебе теж поясом бив?

— Ні, не попадало.

Миня зітхнув, сказав:

— Якби я був політиком, то мене, значить, теж ніхто не бив би?

— Чому ти так вирішив?

— Як чому? Адже політиків сам цар охороняє.

Першим Володимир Ілліч, як завжди, прочитав листа від матері. І радісно вигукнув:

— Мама все-таки приїде! Пише, що вже була б у нас, якби не заарештували Митю. А зараз їй треба ходити на побачення з Митею, носити йому передачі, бо в тюрмі дуже погано годують. Митя схуд, з'явилась одутлість. От уже мені лікарі: вони тільки іншим уміють давати добрі поради, а самі ніколи не додержуються їх. Коли я сидів в одиночній камері, то кожний день перед сном робив гімнастику. Розімнешся, бувало, так, що зігрієшся навіть у найбільший мороз, коли камера вся нахолодилась, і спалося після того далеко краще. Я й Миті пропонував досить зручний гімнастичний прийом — хоча й сміховинний — п'ятдесят покло-

нів до землі. Я собі якраз такий урок визначив. І не бентежився тим, що наглядач, підглядаючи у вічко, дивом дивується, звідки це раптом така побожність у людини, яка ні разу не захотіла побувати в церкві «предварилки»...

— А що це таке «предварилки»? — спитав Миня.

— Так називається, Миню, тюрма.

— Так що ж виходить? — здивовано округлив Миня очі.— Ти в тюрмі сидів?

— Сидів, Миню.

— І довго? .

— Та більше року.

— Ого! І дуже страшно в тюрмі?

— А навіщо тобі це знати?

— Та я теж хочу... політиком бути...

— Ось воно що! Значить, політиком хочеш бути, а в тюрмі сидіти не хочеш?

— Ні, чому ж? Якщо ти сидів, то і я вже посиджу.

— Оце інша справа... Ну-с, Єлизавето Василівно, мені все ж здається, що Митю скоро звільнять. І тоді мамі можна буде збиратися в дорогу. Адже висока вода на Єнісеї тримається до цього часу. Навіть, як ви самі бачили, знову прибуває. Стоїть страшна сніска, і, мабуть, тануть сніги в тайзі та горах. Треба тільки взяти — чи є розклад пароплавів. Боюсь, що немає, пароплави усі буксирні. А це означає, що вони прив'язані до вантажів, а не до пасажирів.

— Все це так,— погоджується бабуся Єлизавета.— Але ось чого я боюсь: чи не занадто стомиться вона в дорозі...

— Якщо мама поїде в другому класі, то, я думаю, це не дуже втомить її.

— Це вам так. А в неї ж вік уже не той, щоб робити такі подорожі. Я й досі не можу спокійно згадати нашої двотижневої поїздки в вагоні. А треба ж ще й на пароплав пересідати. І там помучитися...

— Ну, пароплав від Красноярська до Мінусінська йде всього два дні. Інколи, правда, б'льше. Але затримки, як мені казали, трапляються не часто.

— А від Мінусінська ще добрих півсотні верст.

— Ну, там уже я її зустріну. А якщо мене справник не відпустить, то хтось із наших. Та й звідси можна послати коней. Іван Йосипович уже сам набивався їхати стрічати...

— І я з ним! — визвався Миня.

— Ось бачите! — засміявся Володимир Ілліч.— Світ не без добрих людей.

— Ну, то дай їй бог благополучно сюди добратися,— мовила бабуся Єлизавета.— А в Шушенському, думаю, їй сподобається. Я тут уже звикла. Зими тільки боюсь. А їй це зимувати: вона погостює та й поїде...

Але приходили посилки, книги, а мама Володимира Ілліча все не приїжджала. І не приїжджала тому, як говорила Мині бабуся Єлизавета, що брата Володимира Ілліча Митю ніяк не випускали з тюрми. Бабуся сказала, що не тільки Володимир Ілліч сидів у тюрмі, а й тьотя Надя. А в тюрмі тій так погано, що бабуся Єлизавета і ворогам своїм не зичить туди потрапляти. Миня питав:

— Бабусю, а за віщо цар політиків у тюрму забирає?

— За те, Миню, що вони хочуть всім людям добра,— відповіла бабуся Єлизавета.— Зрозумів?

Миня кивав головою, хоча й не міг зрозуміти: як це можна карати людей за те, що вони всім добра зичать? Адже якщо він, Миня, зробить щось добре, то його не карають? То чому ж політиків карають? Ні, треба буде про це ще Володимира Ілліча спитати. Бабуся Єлизавета все, мабуть, переплутала. З нею це трапляється. Було ж таке, що вона два рази суп посолила і ніхто його не міг їсти.

ЩО ТИ ПИШЕШ?

— А ось і я! — замість «здрастуйте» сказав Миня, заходячи до кухні.

— Дуже добре! — відповів дядя Володя.— Але спиш ти, друже, довго. Ми вже з тьотею Надею ходили до Єнісею, викупались, а ти тільки встав. Ну, як, Єлизавето Василівно,— зазираючи в піч, питав дядя Володя.— Хто кого перемагає: ви піч чи вона вас?

— Ох, ніколи не думала, що орудувати рогачами — така складна справа,— втираючи піт з обличчя, говорила Єлизавета Василівна.— Два рази вже вилила з горшка воду, а тому й дрова ніяк не горять...

— Ану дай, мамо, я спробую,— попросила тьотя Надя.

— Боюсь, що ти все чисто поперевертаєш.

— Я обережно...

— Ну, спробуй, спробуй,— даючи рогач тьоті Наді, сказала бабуся Єлизавета.

Тьотя Надя підважила горщик рогачем і, трохи піднявши його, помаленьку потягла з печі. Миня, затамувавши подих,

стежив за горщиком, боявся, щоб він не перекинувся. І раптом той — брик! — став догори дном. А з припічка, кумедно підстрибуючи, посипались до ніг тьоті Наді галушки. Всі зніяковіло перезирнулися.

— От і поснідали!...— скрушно зітхнула бабуся Єлизавета.

Тьотя Надя винувато потупила очі, а дядя Володя, як завжди, не впав духом. Він узяв тьотю Надю за плечі, весело сказав:

— Для початку і це непогано. Адже горщик не просто впав, а зробив повний переверт...

І всі весело розсміялись. Дженні підійшла до галушок, лизнула і позадкувала: надто гарячі. Ну, нічого, прочахнуть — буде їй гарний сніданок.

Тьотя Надя й бабуся Єлизавета почали робити нові галушки, а дядя Володя пішов у свою кімнату і, ставши біля конторки, заходився щось швидко писати. Миня давно хотів його спитати, що то він пише. Та не наважувався. А цього разу не втерпів і, виждавши, коли дядя Володя поклав ручку і почав шукати на полиці якусь книжку, спитав:

— А що ти пишеш?

— Книгу.

— Велику?

— Поки що, друже мій, і кінця їй не видно!...— зітхнув дядя Володя.

— Ого! — захоплено вигукнув Миня.— Оце буде книга, мабуть, аж до неба!

— Майже,— усміхнувся дядя Володя.— Ну, як там нові галушки?

— А я ось піду взнаю...

— Сходи, сходи,— говорив дядя Володя, думаючи вже про щось своє, і Миня, побачивши, що він знову почав швидко писати, потихеньку вийшов з кімнати. Хоча йому цього ніхто й не казав, але він знав, що заважати не можна.

Сніданок того дня був готовий мало не в обід. Перші галушки перекинула тьотя Надя, другі — бабуся Єлизавета. І на стіл попали тільки треті. Дядя Володя кілька разів відкладав роботу, йшов колоти дрова. Миня помагав носити. Тьотя Надя і бабуся Єлизавета були прямо у відчаї, а дядя Володя заспокоював їх, запевняючи, що тепер уже ось все буде гаразд. А коли, нарешті, подали сніданок на стіл, то він говорив, що таких смачних галушок ніколи не їв, хоча вони і димом пахли, і попільцем були трохи поси-

пані. Миня теж хвалив галушки. Одна тільки Дженні не хотіла й дивитися на них: так багато прийшлося їй з'їсти галушок у цей перший день життя в новій хаті.

— Ось що, Миню,— говорила мати ввечері,— політика нашого не можна називати дядьком.

— А як же його звати? — здивувався Миня.

— Величай його Володимир Ілліч. І звертайся на «ви», а не на «ти», як до мене, до батька та всіх інших.

— А чому?

— Тому, що всі політики так називають його. І він сам, бачиш, навіть мене по батькові величає, тому що чоловік він благородний, освічений, вчений...

Миня і сам помічав, що дядя Володя всіх величає по батькові. Навіть Сосипатича зве Іваном Йосиповичем, хоча в селі ніхто й ніколи так не звертався до нього. Сосипатич, та й квит. Миня досі навіть і не знав, що він не тільки Сосипатич, а ще й Іван Йосипович. І цього ніхто б, мабуть, не знав, якби не дядя Володя. Позаочі дядю Володю, правда, теж усі звать не Володимир Ілліч, а — політик Ульянов. А то, буває, ще — адвокат Ульянов. Що це таке — адвокат, Миня зрозуміти не міг. Але по тому, з якою пошаною всі, хто приходив до дяді Володі з проханням написати заяву, вимовляли оте «адвокат», Миня відчував, що це щось дуже поважне. Не раз він чув, як батько говорив дядькам і тіткам, що приходили з усіх навколишніх сіл:

— Якщо політик Ульянов напише прошення, можете бути певні, що справа виграна...

— Та як же до нього підступитися?

— Дуже просто: заходьте і розповідайте. А головне — копію з справи принесіть. Без копії нічого не буде...

— А скільки ж він бере за прошення?

— Про плату й не згадуйте! — наставляв батько. — Жах як злиться, коли йому гроші тичуть.

— Так, може, він чимось іншим плату бере?

— Ні-ні, про це й слухати не хоче.

— А як же так?

— А ось так... — розводить руками батько. — Нічого не бере, та й годі.

— А інші ж беруть. Та ще як беруть! Пера в чорнильницю не вмокне, анафемська душа, поки карбованця не даси. Я сам ось років сім ходжу по судах зі своїм горем, то надивився й натерпівся, А цей, значить, нічого не бере?

— Ні копійки.

— Так це святий чоловік, дай йому, боже, здоров'я. Вік буду за нього молитися, якщо мене з біди визволить...

Якщо селянин був батькові знайомий — а він багатьом робив валянки, і в нього всюди були приятелі, — то батько, траплялось, відводив його до дяді Володі. Дядя Володя довго, терпеливо і дуже уважно вислуховував селянина. Миня й половини не міг зрозуміти з того, що селянин розповідав. І дяді Володі, видно, теж важко було зрозуміти, бо він по кілька разів перепитував про те, що той йому вже розповідав. А якщо селянин приносив копію — пошарпаний, засмальцьований папірець, — то дядя Володя, прочитавши його, відразу ж говорив, що треба зробити. Але сам не писав, а тільки диктував селянинові — якщо той умів писати — заяву. А якщо селянин не вмів писати, то тоді кликали колишнього писаря Журавльова або ще когось. Селянин, взявши той папірець, починав низько кланятися, наче перед ним був не дядько політик, а сам грізний справник, котрий ні-ні, та й приїжджав у село на своїй тройці. Але дядя Володя, м'яко посміхаючись, зупиняв селянина, говорив, що все це дрібниці, зовсім не варті вдячності. Бажав успіху і проваджав до дверей. Ну, і коли вже селянинові випадало щастя, то він обов'язково заїжджав до Мишиного батька, і вони тоді пили за здоров'я «святої людини», тобто дяді Володі. Батько почував себе героєм, і якщо послухати, то без нього нічого б не було. Миня знав, що це неправда, але мовчав. Як вип'є батько, то завжди хвалиться: і те він зробить, і друге, а проспиться, так про все й забуде. А нагадаєш йому — сердиться, наче нічого й не обіцяв.

У Мині було тринадцять братиків і сестричок. Але всі вони вмерли ще там, в Лієпаї. Коли Миня народився, то батько й мати поїхали сюди. І бог, як каже мати, змиловився над ним: Миня й досі живе. Він ніколи не бачив, яке воно, те «Янтарне море». Мати берегла грудочку янтарю, схожого на краплю меду, осяяну сонцем. І скільки Миня не просив у неї того янтарю, вона не віддала йому.

— Якщо загубимо це, то ніколи вже не повернемося додому, — з забобонним страхом говорила мати, ховаючи свій талісман. — Це мені моя мати, твоя бабуся, дала. Зберігай, каже, поки не вернешся...

— А море більше за Шушу?

— Ох, Миню, — зітхнула мати, витираючи сльози. — Та таких тисячі річок злити, і то мало буде. Ах, боже мій, не дай мені хоч умерти тут, — починала вона молити бога, щоб він хоч перед смертю поміг поїхати на батьківщину.

Мині було жалко матері. А його самого з села Шушенського пікуди не тягнуло. І якщо він про що-небудь і мріяв, то тільки про чоботи. А море йому ні до чого: з нього вистачить і річки Шуші. В ній Мині якраз добре купатися. На броді йому води всього по пояс. Далі є з головою, але він туди не ходить. І вода в Шуші тепліша, аніж в Єнісеї, де кожного ранку купаються Володимир Ілліч і тьотя Надя. Миня теж, коли не просипав, ходив з ними, але після купання не чекав їх, а сам біг додому, бо ніяк не міг зігрітися.

А в Шуші він бродить весь день, і йому не холодно. І Мині здається, що кращої від оцієї маленької, чистої, як сльоза, річечки Шуші немає у всьому світі...

НА РИБОЛОВЛЮ

Про полювання розмов не було: птахи в цей час сиділи на гніздах. Свої мисливські чоботи Володимир Ілліч виніс на горище, рушниця висіла на гвіздку. Володимир Ілліч взявся за ловлю риби. Це, як здавалося Мині, було куди цікавіше за полювання. І ось чому: коли Володимир Ілліч починав збиратись по рибу, то і Мині було багато роботи. Він не просився, щоб Володимир Ілліч і його взяв з собою, але мріяв про це. Та все виходило так, що Володимир Ілліч ходив рибалити вночі і кудись аж за Єнісеї. Вдень йому ніколи було: він усе стояв біля конторки і писав. Тільки по обіді в нього вибиралась вільна година, щоб накопати черв'яків та наловити коників. Миня завжди з нетерпінням чекав цього часу. Володимир Ілліч брав заступа, а він — черепок, і вони йшли копати черв'яків. А потім перебродили Шушу і ловили коників. Одягаючи свої драгі штани на другому боці річки, Миня хвалився:

— Я, Володимире Іллічу, знаєте, як їх ловлю? Долонею тільки хлоп, хлоп — і е! Я вам їх тисячу або аж двісті піймаю!

— Чудово! На тебе у мене вся надія, — говорив Володимир Ілліч, допомагаючи йому одягтися.

Пішли ловити. Коники так і бризкають з-під ніг. У Мині очі розбіглися. Йому хотілося всіх їх одним махом піймати. Кинеться за одним, а тут другий, під самісіньким носом стрекоче. Він за тим, а тут — третій, четвертий...

— Ти за одним ганяйся, — радить Володимир Ілліч, — а то жодного не спіймаєш. Дивись, як я. Раз — і коник мій. Сюди його, рибка буде.

Миня почав бігати за одним коником. Ганявся-ганявся, а той все пурхає і пурхає прямо з-під долоні. Зупинився Миня, витер піт з лоба та й каже:

— Володимире Іллічу, піймайте ви його, а то він мене боїться...

Давно Миня не бачив, щоб Володимир Ілліч так нестримно сміявся. Та хлопчик не міг зрозуміти, що його так розсмішило. Здивовано озирався сюди-туди, але нічого смішного не бачив. А Володимир Ілліч так заливався, що не можна було втриматися, щоб і самому не розреготатися.

— То, кажеш, коник тебе боїться? — трохи заспокоївшись, спитав Володимир Ілліч.

— Ага...

— Ну, насмішив ти мене, Миню!

Наловивши коників — Володимир Ілліч ховав їх точно в таку торбочку, як у батька кисет, — вони повернулись додому. Володимир Ілліч переніс Миню через брід, і йому не довелося роздягатись. А ввечері за Володимиром Іллічем зайшов Сосипатич. Вони зібрали все своє причандалля і пішли рибалити, пообіцявши тьоті Наді кошик риби. Тьотя Надя нічого не говорила, тільки недовіжливо посміхалась, а бабуся Єлизавета сказала:

— Ви хоча самі там не втопійтесь.

— А утоплення, Єлизавето Василівно, — весело відповів Володимир Ілліч, — неодмінна умова ловлі такої риби, як, скажімо, таймень. Так чи ні, Іване Йосиповичу?

Сосипатич тільки головою покрутив, ховаючи посмішку під вусами, та бороду кулаком потер. А Миня, зрозумівши, що Володимир Ілліч жартує — надто вже лукаво жмурились його очі, — сказав, вирішивши заспокоїти бабуся Єлизавету:

— Не турбуйтеся: якщо не втопляться, то повернуться.

— Чудово сказано! — сміючись, похвалив Володимир Ілліч Миню. — З тебе справжній рибалка вийде. Ну, пішли...

Миня проводжав рибалок аж до околиці села, де на протоці Єнісею стояв човен. Сосипатич розповідав:

— Любить миньок розбійничати в темну, непогодну ніч. Місяця зовсім не переносить. Якщо місяць пробивається крізь хмари, то вже змотуй вудки і йди додому. А на світло вогнища пливе...

— Та що ви? — здивувався Володимир Ілліч.

— Правду кажу. Батько ще мене вчив, щоб обов'язково вогнище розкладав, коли починаєш ловити минька. А рибалка він, скажу вам, Володимире Іллічу, був такий, яких

уже немає. Тепер ми ось гачками ловимо. Та ще й фабричними. А він — хоч вірте, хоч ні — ловив отакених миньків на звичайнісіньку голку.

— Ну, що ж,— погодився Володимир Ілліч,— з голки можна зробити непоганий гачок.

— Та в тім-то й фокус, що ніяких гачків він не визнавав. Перев'яже голку посередині лесиною, начепить наживку — а він частіше всього на шматок йоржа ловив — і закидає. Миньок ковтає — бо він, розбійник, ненажерливий! — голка стає поперек горла, і тягни тоді його спокійно. Ну, Миню, тобі, брате, час додому вертатися,— перервавши розповідь про звички миньків, сказав Сосипатич, коли вони сіли в човен.

— Іду,— зітхнув Миня.

Але пішов Миня додому тільки після того, як човен з рибалками, відчаливши од берега, сховався за островом. Коли він доплентався додому, було вже зовсім темно. На село з боку Саянських гір — в ясний день їх добре було видно з Журавлиної гірки, куди Миня їздив якось з Володимиром Іллічем,— насувалась, помигуючи блискавками, гроза. Миня хотів піти ще до бабусі Єлизавети і послухати її казок, але мати не пустила його.

— Туди підеш,— сказала вона,— а назад як доберешся в грозу?

— А я там ночуватиму.

— Цього ще бракувало! Ти й так цілими днями в них товчешся! Набрид уже, мабуть, всім. Роздягайся і лізь на під спати. Чуєш?

— Та чую...

Довго Миня не міг заснути. Лежав з розплющеними очима і прислухався, як за вікном все гучніше гримів грім, бризкаючи блискавками. Інколи Мині здавалось, що за вікном то спалахувала, то гасла лампа Володимира Ілліча: таким зеленим світлом блискавки осявали хату. Страшно було за Володимира Ілліча: як-то вони з Сосипатичем сидять біля річки під таку грозу? Миня вирішив не спати всю ніч: йому здавалось, що як тільки він засне, так з Володимиром Іллічем щось і трапиться. А не буде спати, то все й обійдеться гаразд. Він довго боровся зі сном, що долав його. І все-таки не помітив, як заснув. А коли розплющив очі — за вікном яскраво сяяло сонце. В хаті нікого не було. Протираючи на ходу очі, Миня кинувся до Володимира Ілліча. Підбіг до ганку і побачив ночви, в яких, повернувшись вверх білястими пузатами, лежали великі минь-

ки. З хати вийшла бабуся Єлизавета, задоволено посміхаючись, сказала:

— Прийшов помагати мені? Ну, будемо чистити рибу...

КАЗКИ БАБУСИ ЄЛИЗАВЕТИ

Кілька днів вже стояла спека. Володимир Ілліч і тьотя Надя прокидалися, як тільки сонце викочувалось із-за лісу, і йшли купатися до Єнісею. Якщо Миня не просипав, то теж біг за ними. Але не купався: дуже холодна там вода вранці. Та найчастіше Миня просинався, коли Володимир Ілліч і тьотя Надя вже повертались додому. Поснідавши, вони бралися за роботу. Тьотя Надя писала щось за столом, а Володимир Ілліч — біля конторки. Вони не забороняли Мині заходити до кімнати в той час, коли працювали, але з умовою, що він сидітиме тихо, ні про що не буде питати. Він так і робив: сяде в кутку і дивиться, як вони працюють, слухає, як часом говорять незрозумілою мовою. Ось і зараз: Володимир Ілліч і тьотя Надя, відірвавшись од роботи, дивляться якимось чудно одне на одного. Володимир Ілліч радісно посміхається, тихо говорить:

— Майне лібе...¹

Миня не розуміє, що то таке «майне лібе», але по тому, як радісно засяяли великі, добрі очі тьоті Наді, він догадується, що Володимир Ілліч сказав їй щось приємне. Тьотя Надя також відповідає Володимирові Іллічу незрозумілою мовою. Їх обличчя при цьому щасливо сяють, і в тій грі Миня вловлює своїм маленьким серцем стільки душевного тепла, стільки ніжності й людської доброти, що починає відчувати себе немовби зачарованим.

— А я знаю, що ви робите! — переможно говорить він.

— А що ж?! — здивовано піднімає брови Володимир Ілліч.

— Чаклуєте!.. Вгадав?

— Вгадав, — сміється Володимир Ілліч і, поцілувавши руку тьоті Наді, говорить: — Чаклунко ти моя...

Увечері Володимир Ілліч і тьотя Надя, одягнувши сітки від комарів, ішли гуляти. Сітки були чорні, густі — тьотя Надя сказала, що вони зшиті з тюлю — і в сутінках обоє скидалися на справжніх чаклунів. Видно було тільки очі.

¹ Моя кохана (нім.).

Мині теж хотілось бути схожим на чаклуна, і тьотя Надя, побачивши, з якою заздрістю він дивиться на сітку, зшила таку і йому. І коли Миня показався на вулиці в тій сітці, то хлопців біля нього зібралось більше, аніж комарів. Вони щупали її, просили, щоб дав надіти. Мині не хотілося скидати свого добра з голови, але і не дати було не можна, — вмить скупердягою назвуть! — і сітка почала кочувати з однієї нестриженої голови на іншу. Коли черга дійшла до Миколки Попика — це його так дражнили, а прізвище його було Попов, — то він, перш ніж натягти сітку на голову, спитав:

— А з чого вона?

— З тю...е-е, — Миня забув те слово, яке сказала йому тьотя Надя.

— З тюленя? — підказав хтось.

— Ага, з тюленя, — погодився Миня.

— Сам ти тюлень! — гримнув на нього Попик.

— А я тобі кажу, що з тюленя! — стояв на своєму Миня. — Сама тьотя Надя так сказала. Тільки не з простого, а з політичного, — додав Миня, побачивши, що йому ніхто не вірить.

— Ну, якщо з політичного, то, може, й так, — здався Миколка Попик. — Ану, приміряю. Подивимось, який я буду в цьому тюлені політичному.

Миколка Попик був удвоє старший за Миню. Натягуючи сітку на свою руду патлату голову, він порвав її. Миня, побачивши, що його чаклунська сітка розлізлась по шву, обімлів: як же тепер він покажеться тьоті Наді? Другий би на його місці заревів, побіг би скаржитися на Попика. А Миня був так привчений: попало на вулиці від хлопців, то батько ще й дома добавить — не ходи скаржитись, а вчись здачі давати. І взагалі, мовляв, якщо ти нікого не зачепиш, то й тебе ніхто не торкне. А тому Миня підстрибнув і лягнув Попика по його нахабній пиці. Замість того щоб дати здачі, Попик, не бажаючи, мабуть, мати справу з політиками, облизав забиті губи, сказав, спльовуючи:

— Пішли до мене, я тобі зашию її так, що комар і носа не просуне. Гайда, хлопці!

І зашив. Правда, нитка була сирова, товста, але комар пролізти крізь той шов ніяк не міг. А дома Миня догадався помазати шов сажею, і стало краще, аніж було.

Траплялось, що Володимир Ілліч і тьотя Надя гуляли довго. Бабусі Єлизаветі скучно було сидіти одній, і вона кликала Миню. Латає, бувало, куртку Володимира Ілліча,

яку він порвав на полюванні, і казку про Івана-царевича, сірого вовка, жар-птицю та коня зотогривого розповідає.

— ...Прийшла черга Івану-царевичу сад стеретти. Він не ліг спати, як його старші брати. Він не те що лягти, а й присісти боявся. Як почне сон налягати, то він росою вмийється та й знов бадьорим стає. Минула половина ночі. І тут він раптом бачить: в саду все світліше й світліше робиться. Що таке, думає він, сонце не зійшло, а в саду видно, наче вдень? Глядь, а на яблуні жар-птиця сидить, золоті яблука клює. Іван-царевич підліз непомітно до яблуні і — хвать жар-птицю за хвіст...

— І спіймав? — скрикнув Миня.

— Ні. Жар-птиця вдарила своїми вогненними крилами, стрепенулась і полетіла. Зосталося в руках Івана-царевича одне лиш перо з її хвоста...

Миня слухав казку і мріяв: от якби йому зустрівся такий добрий вовк, як Івану-царевичу, та поміг добути і жар-птицю, і коня зотогривого. Тоді б у нього було все, чого тільки душа забажає. Прекрасна Олепа йому не потрібна. Він одпустив би її: хай собі йде, куди хоче. А коня зотогривого і жар-птицю — нізащо й нікому б не віддав. І тут раптом йому подумалось: а Володимирові Іллічу, а тьоті Наді? Ні, їм би він оддав коня зотогривого, хай їдуть собі додому. А жар-птицю залишив би собі. Але якщо віддати їм коня зотогривого і вони поїдуть, то як же самому без них жити? Він пригадав, як йому голодно й нудно жилося раніш, і не міг вирішити, як бути. І хочеться людям хорошим зробити добре, і себе не хотілося б кривдити. Але ж у нього жар-птиця залишиться! Тільки яка ж йому користь від тієї жар-птиці, коли Ульянових тут не буде? От якби і жар-птиця в нього була, і вони не виїжджали...

Миня сумно зітхнув.

— Та ти, бачу, не слухаєш? — питає бабуся Єлизавета, помітивши, що Миня думає про щось своє.

— Слухаю! Слухаю! — сполохався Миня.— Ну, і що ж: приніс ворон живої і мертвої води?

— Приніс,— оповідає далі бабуся Єлизавета, переконавшись, що Миня все чув.— Сірий вовк покропив рани Івана-царевича мертвою водою, і вони загоїлись. Бризнув потім на самого Івана-царевича живою водою, і той ожив...

ЖАХЛИВА ІСТОРІЯ

Миня часто чув, як Володимир Ілліч, проглянувши пошту, здивовано говорив:

— Знову від Федосеева¹ нічого нема! Два листи йому послав, а від нього — ні рядка. І Анюту просив, щоб вона в своєму листі покартала його за це. Я вже думаю: чи не трапилося з ним чого! Адже там знайшовся якийсь мерзотний скандаліст, котрий весь час нахабно цькує його.

— Ну, того скандаліста, ти казав, усі товариші засудили,— мовила тьотя Надя.— Чого ж йому ще?

— Ох, оці історії, які виникають між засланцями!.. Коли Райчин втік, у нас теж таке було, що й згадувати не хочеться. Та що було: ще й зараз не закінчилось...

Про цього Федосеева тьотя Надя і Володимир Ілліч так часто говорили, що Миня знав, і як його звать — Микола Євграфович,— і де він зараз живе. В якомусь страшно далекому Верхоленську, де бувають такі морози, що птахи замерзають на льоту. Знав він, що той Микола Євграфович дуже розумна і добра людина, за що його Володимир Ілліч і любить якось особливо. І дивлячись, як Володимир Ілліч переживає, що від цього доброго чоловіка немає листів, Миня дуже хотів, щоб лист прийшов чимскоріше.

І ось одного разу Володимир Ілліч, проглянувши конверти,— а робив він це швидко, нетерпляче,— зраділо вигукнув:

— Надю, нарешті лист з Верхоленська!

— Від Миколи Євграфовича?

— Ні, від Ляховського.

Володимир Ілліч швидко, але акуратно — він ніколи не рвав конвертів як попало — розкрив листа. Пробіг очима перші рядки, і на обличчі його з'явився такий страдницький вираз, якого Миня ніколи не бачив.

— Що? Що трапилося? — злякано спитала тьотя Надя, побачивши, як перемінилось обличчя Володимира Ілліча.

— Микола Євграфович застрелився...— глухо і з таким болем у голосі сказав Володимир Ілліч, що в Мині сльози навернулись на очі: так жалко стало його.

— Не може бути! — мовила тьотя Надя.— Це, мабуть, якесь непорозуміння.

¹ Федосеев Микола Євграфович (1871—1898) — революціонер-марксист. У Казані організував і очолив перші марксистські гуртки. В одному з них у 1888 р. брав участь В. І. Ленін, який високо оцінив роль Федосеева у революційному русі.

— На жаль, це точно. Ось на, сама прочитай. — Володимир Ілліч віддав листа тьоті Наді. — Ну, що?

— Це просто... жахливо... — ледве чутно промовила тьотя Надя, розгублено опустивши руки. — Я слів не знаходжу...

Довго мовчали. Тьотя Надя все перечитувала листа, наче очам своїм не вірила, а Володимир Ілліч, заклавши руки за спину, швидко, роздратовано ходив від конторки до груби і назад. То раптом зупинявся посеред кімнати і дивився на Миню або на тьотю Надю якимось невидющим поглядом. Сердито вимовляв своє «гм!» і знову починав ходити. Нарешті сказав:

— Не сподівався я, що він так скінчить. Сумно... Дуже й дуже сумно...

— Що ж його примусило піти на таке? — спитала бабуся Єлизавета.

— Наклепи якогось негідника Юхоцького! Уявіть собі: з політиків. Цей мерзотник звинуватив Миколу Євграфовича в тому, що він привласнив громадські гроші. Нічого підлишого за це не можна було придумати. Таких безкорисливих, як Микола Євграфович, у світі одиниці. Як людина кришталево чиста і чесна, він вирішив — щоб довести свою правоту — не брати ні від кого допомоги. А його рішення — тверде. Терпів найбільші злигодні. І коли сили його настільки виснажились, що він не міг працювати, то й прийшов до висновку, що не варто більше жити...

Голос у Володимира Ілліча якось дивно затремтів, і, щоб угамувати хвилювання, він знову заходив по кімнаті. Ходив, скорботно схиливши голову на ліве плече. І вже не швидко й сердито, а дуже стомлено: так, бачив Миня, люди йдуть за труною, коли несуть покійника на кладовище. А потім зупинився і промовив уже зовсім іншим — тихим, глухим голосом:

— Глібові¹ він залишив листа і рукописи. А мені просив передати, що вмирає «з цілковитою беззавітною вірою в життя, а не від розчарування». Ні, найгірше всього оці «історії» в засланні. Але ніколи не думав, щоб вони могли набирати такої гостроти. Адже того негідника Юхоцького давно всі відкрито й рішуче засудили. І все-таки він не

¹ Кржижановський Гліб Максиміліанович (1872—1959) — діяч Комуністичної партії і Радянської держави, видатний вчений-енергетик. Разом з В. І. Леніним брав участь в організації петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». В 1895 році заарештований і згодом засланий на три роки до Східного Сибіру. На засланні часто зустрічався з В. І. Леніним.

припиняв своєї підлої справи. За три дні до смерті, пише ось Ляховський, Микола Євграфович одержав листа, в якому повторювались усі оті мерзенні наклепи. Це й стало, видно, тією останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння. І втратили ми — дико, злочинно! — надзвичайно талановитого і надзвичайно відданого своїй справі революціонера...

За роботу в той день Володимир Ілліч більше не брався, що було зовсім незвично: до цього часу ніщо не могло примусити його відкласти свою ручку вбік. Він усе ходив і ходив по кімнаті, заклавши руки за спину. Брови його були напружено зведені, від чого дві глибокі зморшки прорізали високе чоло. Очі хмурились, і від них на скронях променилися гострі пучки зморщок. У кутиках вуст, причаївшись під вусами, теж залягли скорботні складки. Миня дивився на Володимира Ілліча, і йому здавалось, що тепер уже він ніколи й не посміхнеться. Тьотя Надя сиділа біля столу, підперши підборіддя кулаками, наче закам'яніла: на її вродливому, доброму обличчі не було жодної зморшки, але повні губи — напружено стиснуті.

Це скорботне мовчання порушували тільки стримані зітхання бабусі Єлизавети.

— Володю,— тихо і ласкаво сказала тьотя Надя, коли Володимир Ілліч, походивши по кімнаті, зупинився біля вікна.— Ходімо погуляємо...

— Так, ходімо...

— А обідати? — сполохалась бабуся Єлизавета.

— Потім, потім,— відповіла тьотя Надя.— Ми недовго...

Бабуся Єлизавета тільки головою похитала. А коли тьотя Надя і Володимир Ілліч вийшли, вона сказала:

— Ось бачиш, Миню, жила на світі гарна людина, хотіла всім добра. А цар за те в тюрмі її тримав, потім на край світу загнав. Мати рідна відцуралась. А далі пова біда навалилась, от він, бідолаха, і не витривав...

Не знаючи, як утішити бабусю Єлизавету, Миня сказав:

— Коли я виросту, теж піду в політики і застрелюсь.

— Господи! — злякалась бабуся Єлизавета.— Та що ти таке говориш?

— Застрелюсь, щоб усі знали, що я теж людям добра бажаю...

— Ох, Миню, Миню,— обнявши його, говорила бабуся Єлизавета зі слізьми на очах.— Добре в тебе сердечко, та малий ти ще дуже. І запам'ятай ради бога: стрілятися гріх. Людина повинна жити стільки, скільки їй відведено. І якщо

ти зробиш добро людям, то вони й так скажуть, що ти хороший. І поважати, і любити тебе будуть. А чим довше на світі проживеш, тим більше добра для них зробиш...

— Ну, гаразд,— погодився Миня, щоб не засмучувати бабусі Єлизавети.— Не буду стрілятися...

Вже і за вікном стемніло, а Володимир Ілліч і тьотя Надя все не повертались додому. По Миню зайшла мати. Йому не хотілося лишати бабусю Єлизавету саму, та пора було спати. Так він і пішов, не дочекавшись Володимира Ілліча і тьоті Наді. Він лежав на печі й думав про те, що буде робити, коли виросте. Ось сьогодні він сказав бабусі Єлизаветі, що стане політиком. І сказав це не зопалу — він уже давно так вирішив. А чому? Бо він дуже хоче бути таким, як Володимир Ілліч.

НАШЕСТЯ ІНОПЛЕМІННИКІВ

Біля воріт почулося дзеленчання дзвоників. Хто ж це приїхав? Миня прожогом кинувся на вулицю, Дженні мчала слідом. Біля хати зупинився віз. На ньому, окрім ямщика, сиділи дві жінки і двоє чоловіків.

— Гей, хлопче! — крикнув ямщик.— Тут вдова Петрова живе?

— Тут.

— Політики у вас квартирують?

Та Миня не встиг відповісти, як з воріт уже вискочили тьотя Надя, Володимир Ілліч, а за ними і бабуся Єлизавета. Кинулись обніматися з приїжджими, і Миня зрозумів, що це ті політики, яких вони давно вже чекали в гості. Тільки провели їх у кімнати, як під'їхав другий віз, а за ним — третій. Людей набилось — повна хата. Стало так гамірно та весело, як ніколи. Миня не знав, на кого дивитися, кого слухати. Всі були цікаві, всі були привітні й ласкаві з ним. І тільки після того, як напилися чаю і один з прибулих — звали його Базіль¹ — розкрив скриньку з небаченими іграшками, Миня визначив своє місце. Він стояв біля столу і, не зводячи очей, дивився, як Володимир Ілліч і дядя Базіль пересувають оті на диво гарні іграшки. От би йому

¹ Старков Василь Васильович (1869—1925) разом з В. І. Леніним був заарештований в грудні 1895 року в справі петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» і засланий до Сибіру.

таких коней! О, та тут є і король, і королева, і слон, і якась тура, і пішаки. Справді, наче в казці.

Ось Володимир Ілліч переставив коня, сказав строго:

— Шах!

— А чи не мат! — подав голос дядя Гліб, що також стежив за грою.

Дядю Гліба Миня добре знав: він приїздив до Володимира Ілліча, коли той ще в Зирянових жив. Це добрий, веселий дядя: він і співав, і борюкався з Володимиром Іллічем.

— Ні,— відповідає Володимир Ілліч,— є вихід, але положення явно матове.

— Та зачекайте, Володимире Іллічу, стривайте,— просить дядя Базіль.

— Будь ласка! — відповідає Володимир Ілліч, спираючись на спинку стільця.— Думайте. Може, і знайдете правильне рішення...

— Здайте, добродію, партію, не продовжуючи гри,— радить дядя Гліб.

— Глібе, помовч трохи! Становище не таке вже безвихідне, як тобі здається.

— Твоя правда: становища вже ніякого нема. Партія програна,— говорить дядя Гліб.— І продовжувати гру — значить, марно витратити час. Так, Володимире Іллічу?

— Це Базіль сам вирішить. Я бачу в нього тільки два ходи...

— Та годі вам! — сердиться Базіль.

— Ну, ходіть, батечку.

— Зараз, зараз піду...

Але дядя Базіль тільки говорив «зараз піду», а сам сидів і думав. Нарешті махнув рукою і підвівся:

— Зело сумно, але прийдеться скласти зброю...

— А я що тобі говорив? — спитав, посміхаючись, дядя Гліб.

— Нічого, нічого. Побачимо, як ти виграєш!

Дядьки, що приїхали, по черзі змінювали один одного, а Володимир Ілліч все сидів на своєму місці і, не кваплячись, переставляв фігури (так він називав ті іграшки). Миня радів: у Володимира Ілліча ніхто не міг виграти. Оце добре! А як усі ті дяді переживають! Як нахваляються виграти! Е, куди їм! Тьоті спершу розмовляли в кімнаті бабусі Єлизавети про щось своє. Та ось і вони зійшлися до столу і з напруженням стежать за грою. Тьотя Надя, посміхаючись, говорить:

— Володю, май же совість: люди приїхали в гості, а ти обігруеш їх...

— Так, досить! — встаючи з-за столу, говорить Володимир Ілліч. — Краще ми вам покажемо своє Шу-шу-шу...

— Ні, це не все! — азартно зауважує дядя Гліб. — Ми з Глібом вимагаємо реваншу!

— Реваншу!

Всі весело сміються, бо якимось навмисно кумедно вимовляє оте «реваншу» дядя Гліб.

Тільки одяглися, вийшли в двір, а тут — поштар. Що таке? Адже пошти в середу не привозять. Мабуть, як завжди, забув щось учора віддати, то сьогодні несе. Володимир Ілліч сердито нахмурився, неакуратність поштаря дуже дратувала його. Але цього разу виявилось зовсім інше: поштар приніс телеграму. Володимир Ілліч прочитав її і радісно вигукнув:

— Друзі, брат Митя на волі!

Всі кинулися поздоровляти Володимира Ілліча: тисли йому руки, обіймали. А дядя Гліб навіть підняв його і покружляв. Миня підскочив до дяді Гліба:

— А мене?

Ну, дядя Гліб і його покружляв так, що все село довкола завертілось.

А коли Миня став на ноги, то його аж захитало, наче він був не на землі, а на човні, якого гойдали хвилі.

Добре, коли гості приїжджають. Шкода тільки, що це буває не часто...

Гості гуляли по селу і говорили про якихось коней, корів, свиней. А Володимир Ілліч все розпитував дядю Гліба про того політика, що застрелився. Дуже шкода йому було того політика і нареченої його, котра теж чомусь застрелилась. Бабуся Єлизавета, коли Миня її про це спитав, сказала, що застрелилась вона тому, що не витримала життя каторжного.

— Жахливо трагічна ця історія! — говорив Володимир Ілліч. — Я й досі не можу заспокоїтись...

— Яке покарання Дмитрові Іллічу буде?

— Важко сказати. Я переконаний, що вся та справа штучно роздута. А Миті, — незалежно від того, яким буде покарання, — двері в університет уже закриті. І, як відомо, надовго. Дуже сумно це. Навіть катастрофічно для Миті, бо диплом лікаря не можна одержати, здавши екзамен екстерном, як це зробив я. Медики не юристи: їм потрібні анатомічні театри, клініки...

— А може, якось обійдеться?

— О ні. Тут уже двох міркувань бути не може. В університет вони йому нізачо не дозволять повернутися. Якщо навіть буде доведено, що арешт помилковий.

— В мерзенній країні ми живемо.

— Ні, Глібе, країна наша чудова! А лад у ній — архімерзений. Його нам і прийдеться міняти...

РИЖИКИ І ГРУЗДІ

— Ні-ні, й не умовляйте мене! — відмахувався Володимир Ілліч, коли йому починали говорити, що треба по гриби з'їздити. — Не люблю я грибів збирати!

— А ти ж говорив, ніби в Кокушкіні ви всією сім'єю ходили в ліс по гриби, — мовила тьотя Надя.

— Так, ходили. Але вся принадність тих походів була не в збиранні грибів, а в тім, що ми співали з батьком заборонених пісень, читали вірші. А гриби були тільки приводом для тих чудових прогулянок. На все життя вони залишили в моїй душі якесь дивовижно світле почуття. І взагалі то були найщасливіші роки життя нашої сім'ї. А як помер батько — так і посипалося на нас одне страшне лихо за іншим. Брата Сашу стратили, сестра Оля захворіла на тиф і померла...

— Як це — стратили? — спитав Миня, котрий почув це слово вперше.

Але Володимир Ілліч не відповів на його запитання, говорив далі:

— Останнього літа Саша посилено збирав всіляких черв'яків, комах. Возився з препаруванням жаб. А я дививсь на нього і думав: не вийде з брата революціонера. Та не минуло й року, як він загинув на ешафоті. Ось хто вмів мало говорити, а багато робити! Для всіх нас його участь у замахові на царя була страшенно несподіваною. Коли б батько був живий, то я просто не знаю, як би він все це переніс. Мама, з її великою силою волі, і то повернулася з Петербурга після страти Саші зовсім сивою... До речі, забув вам розповісти. Торік це було. Гортаю якусь газету і читаю: в Москві померла Марія Олександрівна Ульянова. В мене й серце обірвалось: мама! Важко передати, що я пережив, поки не з'ясувалось, що то вмерла якась мамина однофамільниця. І треба ж трапитись такому збігові...

— Так, Марія Олександрівна виняткова жінка, — сказа-

ла бабуся Єлизавета. — Я просто схилиюсь перед нею. І дуже шкодую, що вона не мала змоги приїхати сюди! Вона б тут відпочила душею. Адже серце матері найбільше болить за тих дітей — хай вони будуть і зовсім дорослі, — котрим найтрудніше живеться на світі...

— Якби Митю не заарештували, вона б обов'язково приїхала, — сказав Володимир Ілліч. — Такий уже в неї характер: надумає щось — не заспокоїться, поки не доб'ється.

— Та й ви весь у матусю, — з усмішкою зазначила бабуся Єлизавета. — Як упретесь, то й парою коней з місця не зрушиш.

— Добре! — раптом рішуче і весело сказав Володимир Ілліч. — Я піду по гриби. Але не гнівайтесь, якщо я вам назбираю самих поганок.

— А я вам покажу, які треба збирати, — пообіцяв Миня. — Я знаю, які отруйні, а які добрі...

— От і чудово! Готуйте, значить, кошики.

— Володю, якщо тобі не хочеться, то ми з мамою самі підемо, — сказала тьотя Надя. — А ти можеш рушати за своїми дупелями...

— Ні, досить! Ніяких дупелів, ідемо тільки по гриби. Так, дядю Миню?

— Давно б так, — статечно зауважив Миня. — А то протиняєтесь за тими дупелями, а зимою їсти нічого буде...

— О, ти, Миню, хазяйновитий чоловіча, — весело сміючись, мовив Володимир Ілліч.

— А то як же? Ми з мамою вже бочку рижиків насолити, а ви все по дупелів ходите. Хоча б уже качок або тетерок стріляли, а то — дупелів. Ну, що в тому дупелі? Ні пір'я, ні м'яса. Тільки ніс довжелезний, наче швайка. Так того ж носа навіть собаки не їдять...

— Так йому, так, Миню! — ледве стримуючи усмішку, каже бабуся Єлизавета. — Вчи його уму-розуму...

— Уму-розуму ремінцем учать, — заперечив Миня. — А я поки що тільки говорю...

— А не допоможе — візьмешся за ремінець? — нестримно сміючись, спитав Володимир Ілліч. — Ну, я не буду ждати цієї історичної події, сьогодні ж іду з вами по гриби!

І пішли, бо якщо вже Володимир Ілліч щось скаже, то так воно й буде. Взявши кошики, ножі, пиріжків на обід, молока, Володимир Ілліч запропонував зробити так: дійти до Журавлиної гірки, там відпочити та й повертатися додому. Чи не втомиться тільки бабуся Єлизавета? Адже до Журавлиної гірки майже чотири версти. Бабуся Єлизавета

сказала, що, збираючи гриби, може непомітно пройти і сто верст. Тоді Володимир Ілліч написав записку і послав з нею Миню до Оскара. Миня полетів щодуху.

Дядя Оскар був дома. Сидів біля свого маленького столика і з мідного п'ятака випилював перстень. Прочитавши записку, він сказав, що перед вечором удвох із Сосипатичем виїде їм назустріч. Хай набирають побільше грибів.

Як тільки добралися до лісу — до нього було версти півтори, — то у всіх аж очі розбіглися: так багато було грибів. Миня завзято бігав від одного гнізда рижиків до другого. Володимир Ілліч спочатку збирав їх байдуже, але в міру заглиблення в ліс, коли стали показуватися гриби один краще другого, почав, як сказала тьотя Надя, приходити в «грибний раж». Він бігав з Минею наввипередки, дуже засмучувався, коли той його переганяв, радісно сявав, коли самому щастило знайти якогось незвичайного гриба.

— Це мій! — кричав, побачивши гарного гриба, ще здалеку.

— Ні, мій! — кричав Миня і стрімголов летів до того самого гриба.

Проте, зрізавши, віддавав його Володимирові Іллічу, великодушно говорив:

— Це ваш, я тільки пожартував...

— А це твій, — відповідав Володимир Ілліч, віддаючи свій гриб. — Я теж пожартував. Ану, скільки там у тебе? Ого! Та ти, дядю Миню, всіх нас уже обстрибав. Ні, так діла не буде. Треба й мені піднатужитись...

У Мині справді грибів було найбільше, хоча сам він не міг зрозуміти, як це трапилось. Йому й на думку не спадало, що Володимир Ілліч, весь час прагнучи обігнати його, будь-що захопити гриб першим, непомітно підкидав потім рижики Мині в кошик, як тільки той одвертався. Він, правда, помічав, що Володимир Ілліч якось особливо лукаво позирає на нього, але не міг зрозуміти чому.

А от і Журавлина гірка. Сосипатич розказував, що тут, ось в цю якраз пору, відлітаючи в теплі краї, ночують журавлі. Та і де ж їм ночувати, як не тут? Відціля, з Журавлиної гірки, видно все: і Саянські гори — он їх верхівки, наче хмари, біліють в синьому серпанкові, — і Єнісей зі всіма його островами та протоками. І Шуша он блищить на сонці, як струмок: такою маленькою вона здається.

— Володимире Іллічу, дивіться! Дивіться, журавлі! —

закричав Миня, побачивши високо в небі ключ журавлиний.— Давайте сховаємося, а то вони помітять і пролетять мимо.

— Е, Миню,— сказав Володимир Ілліч.— Вони тут зараз не сядуть. Надто високо летять і надто поспішають. Адже шлях їх дуже далекий...

— А чому вони так жалісно курличуть, мов плачуть?

— Тяжко з рідними краями розлучатись. А лишатися — не можна: зимою морози люті, загинуть,— не зводячи з журавлів очей, говорив Володимир Ілліч.— Велике щастя крила: піднявся та й полетів.

— Ага, я теж думав,— сказав Миня.— І чого це бог людям крил не пришив? У якоїсь дурної курки і в тої крила є, хоча вони їй зовсім не потрібні, а в мене нема.

— У людини, Миню, є крила,— сказав Володимир Ілліч.

Миня глянув підозріло на нього: знову жартує? Але Володимир Ілліч дивився на Миню так, як він дивиться на аркуш паперу, коли щось пише,— замислено жмурачись...

— Це ви про тих, що в церкві намальовані? Так то ж не прості люди, то ангели. Ви от не ходите в церкву, то й не знаєте, а я знаю. Ісус без крил і цвяхами до хреста прибитий, за те, що батька й матері не слухав. А всі оті ангели вдень на іконах літають, а вночі по всьому світу. Мама казала, що вони до нас прилітали, та я в той час спав.

Побачивши, що Володимир Ілліч іронічно усміхається, Миня спитав:

— Ви не вірите? Ну, тоді скажіть, де ж у мене крила? Адже нема їх...

— Ні, е. І тут вони в тебе,— сказав Володимир Ілліч, ткнувши пальцем Мині в лоб.

— У голові? — страшенно здивувався Миня.— Таке скажете!.. З голови тільки роги ростуть. І то не в людей, а в біків та баранів!

— Ох, Миню! — весело розсміявся Володимир Ілліч.— Малий ти ще. Та все-таки запам'ятай: нічого нема крилатішого в світі, як голова людини. Підростеш трошки, зрозумієш сам...

Володимир Ілліч повернувся до бабусі Єлизавети, спитав:

— Ну, що будемо робити? Чекатимемо підводи чи підемо до села?

Вирішили залишити кошики на Журавлиній горі і походити ще трохи. Бабусі Єлизаветі і тьоті Наді хотілося повести додому обов'язково повні кошики грибів. І поки Со-

сипатич з Оскаром приїхали на возі, вони назбирали стільки грибів, що нікуди було класти. Прийшлося бабусі Єлизаветі зняти фартуха — не пропадати ж добру — і скласти їх туди.

Перший раз Володимира Ілліча майже силою потягли по гриби, а потім він уже сам часто пропонував ходити по них. І збирав гриби так азартно, що неможливо було витягти його з лісу. Вже й заморяться всі, і сонце над обрій сяє, а він все бігає від одного груздя до іншого. Зате ж насолили грибів — цілу бочку! Та не таку, як Минина мати, а вдвічі більшу.

ПЕРО ЖАР-ПТИЦІ

Наближалась осінь, і Сосипатич все частіше ходив у тайгу. Це він так говорив: «Ходив нині в тайгу». А насправді він туди їздив на возі. Кінь у нього був маленький, худий та слабкий. І не свій. Сосипатич брав його з волості під якусь розписку. І Володимира Ілліча підбивав: давайте спільно купуватимемо корм і разом їздитимемо. Буде в нас, мовляв, по півкопя. І Володимир Ілліч було згодився. Та поїхав один раз із Сосипатичем на Перове озеро і, повернувшись, весело сказав тьоті Наді:

— Ну, Надю, можеш поздоровити!

— Ти назад пішки йшов?

— Вгадала! Той «півкопя» виявився таким з'їждженим, що ми до Перового озера плентали майже три години. А тут якихось вісім верст. Пішки я доходив за годину з хвостиком. Якби ми з Іваном Йосиповичем поїхали на цій півкопяці в тайгу, то повернулися б, мабуть, лише в наступному році.

— Значить, поїздка в тайгу відкладається?

— Ні в якому разі! Прожити три роки в Сибіру і не поїхати на полювання в тайгу... Ні, обов'язково ми поїдемо. І найближчими днями.

Але й на доброму коні для поїздки в тайгу треба було щонайменше два дні. Володимирові Іллічу хотілося, щоб і тьотя Надя подивилася тайгу, а вона так далеко їхати не наважувалась. Та головне: бабуся Єлизавета на неї бурчала. Хіба то жіноче, мовляв, діло бродити по тайзі? Адже мисливцям тільки й діла буде, що охороняти її. Та й спати де? Під деревом? А якщо мисливці відійдуть, а на неї зві-

рюка нападе — хоча б той же ведмідь. Їх у тайзі, як каже Сосипатич, мов тих собак у селі. Що вона тоді робитиме?

— Я теж візьму рушницю,— говорила тьотя Надя, посміхаючись так, як це вміла робити тільки вона,— самими губами.

— А що ти з нею будеш робити?

— Стрілятиму!

— В кого?

— Та у ведмедя.

— Ой господи! — сплеснула бабуся Єлизавета руками.— Миню, як ти думаєш: може тьотя Надя вбити ведмедя?

— Не знаю,— ухильно відповідав Миня, потупивши очі. Він не вірив, що тьотя Надя може вбити ведмедя, але йому не хотілось кривдити її.

— Ну, а ти сам — убив би ведмедя? — допитувалась бабуся.

— А чого ж: давайте тільки рушницю!

— О! Є вже два мисливці! Бідні ведмеді: і не сниться, сердешним, яка їх біда жде,— сказала бабуся Єлизавета, скорботно похитуючи головою.— Ну, їдьте. Я вам ще й пиріжків п'ять мішків нанечу...

— Та навіщо ж так багато? — здивувався Миня.

— А щоб ведмеді пиріжків наїлись та вас не зачіпали...

Після таких суперечок з бабусею Єлизаветою розмови про тайгу на кілька днів затихали. Але ось повертався Сосипатич з тайги, приносив Володимирові Іллічу кедрових шишок, тьоті Наді чорної смородини, бабусі Єлизаветі м'яса з убитої ним дикої кози. Всі жадібно слухали неквапливу розповідь Сосипатича про його пригоди в тайзі. При цьому кожен лушив кедрові горіхи. Руки у всіх стали клейкі від смоли, в кімнаті пахло сосною. І Миня, слухаючи Сосипатича, почував себе так, ніби він сидить не в кімнаті, а в тайзі.

— Іду я одного разу,— говорить Сосипатич,— дивлюся: махає мені хтось рукою. Людини не видно, а рука то підніметься, то опуститься. Що таке? Я став за деревом. У тайзі, знаєте, найстрашніший звір — людина. Адже тайга-матінка всіх приймає, всіх вітає. Хоч ти вбивця, хоч злодій, хоч розкольник¹ — їй усі, мов діти матері, однаково любі. Так ось. Стою я за тим деревом, дивлюся... Махає. «Ну,

¹ Розкольник — член релігійної секти, яка боролася проти офіційної церкви.

двічі не вмирати! — думаю.— Піду. Може, людина духу пускається, може, в неї тільки й сили, що рукою махнути?» Адже одного нашого мисливця ведмідь так пом'яв, що й досі слова вимовити не може. Взяв я рушницю напоготов. Береженого й бог береже. Йшов і дихати боявся. І що я побачив? За великою мурашиною купою сидить ведмідь. І так: засуне лапу в мурашник, махне нею, щоб сміття обспалось, та й злизує з лапи мурашок. Мені аж смішно стало: ну, думаю, дуже ж ти, розбійнику, зголоднів, коли за мурашок узявся. Я прицілився та як гахну! Так — чи повірите? — він клубком котився сажнів із п'ять, поки ніг не витягнув...

— І що ж ви з ним зробили? — спитала тьотя Надя.

— Шкуру здер і м'яса взяв, скільки зміг донести.

— А ведмежатина смачна?

— Та непогана. Псятиною, правда, трохи попахує, коли смажать. А якщо варити, то нічого не чути. Я от колись принесу, якщо є охота покуштувати.

Олені, ведмеді й козулі, соболі й білки, глухарі й рябчики — боже мій, чого тільки немає в тій казковій тайзі! І Миня був би найщасливішою людиною, якби йому випало подивитися на тайгу хоч одним оком. Але це нездійсненна мрія: коли бабуся Єлизавета навіть тьотю Надю не пускає, то про нього й говорити нічого. І мати його не пустить, і Володимир Ілліч не візьме. А коли б він поїхав туди, то, може б, навіть жар-птицю спіймав. Адже Сосипатич казав, що і жар-птиці водяться в тайзі. Але в таких глухих, в таких недоступних нетрях, що тільки на коні золотогривому можна добратися до них. Та Міні хоча б не всю жар-птицю, а тільки одне її перо дістати. І то було б поки що добре...

Довго говорили про тайгу, довго збирались, але всьому буває кінець — такі поїхали. І тільки вдвох: Володимир Ілліч із Сосипатичем, а тьоті Наді та Міні не взяли. Бабуся Єлизавета була цілком вдоволена, тьотя Надя теж не засмутилась, а Миня хоча й гнівався трохи, але старався гнів той приховати. Адже ніхто йому не обіцяв узяти з собою, значить, і злитися нема на кого. Ну, а те, що йому кортіло поїхати — то це ще не все. Якби кожне його бажання збувалось, то в нього були б уже і жар-птиця, і кінь золотогривий, і багато-багато дечого, про що він може тільки мріяти, тільки уві сні бачити.

Поїхали Сосипатич з Володимиром Іллічем дуже рано,

так що Миня і не провів їх — проспав. У перший день дуже мучився тим, що його не взяли. А потім став думати-гадати, з чим вони повернуться з тайги, що йому привезуть. Жар-птицю? Ні, її навряд чи поталанить піймати. Її ж, Сосипатич казав, без коня злотогривого не знайдеш. Може, Володимир Ілліч що-небудь придумає. Адже він стільки книг перечитав. Розумнішою за нього, мабуть, у всьому світі нема людини. Навіть батько говорить: якщо політик Ульянов напише прошеніє, то ніякий суд тоді не страшний. Він, каже батько, всіх суддів наскрізь бачить. Але ж коли Володимир Ілліч наскрізь бачить тих суддів, котрі сидять десь у Мінусінську або навіть у Красноярську, то йому легко побачити наскрізь і всю тайгу. А значить — і жар-птицю.

І передчуття не обдурило Миню: Володимир Ілліч привіз йому з тайги перо жар-птиці. Миня як глянув, яке воно велике, гарне, сонячне, — то й очам своїм не повірив: невже це не сон?

— А жар-птиця полетіла? — спитав Миня, обережно взявши перо з рук Володимира Ілліча і боячись на нього навіть дихнути.

— Так, Миню, поки що полетіла, — усміхаючись, відповів Володимир Ілліч. — Але далеко від нас не втече. Ми її, друже, піймаємо. Ну, Єлизавето Василівно, приймайте трофеї. Рябчиків я настріляв — на місяць м'яса вистачить. Ой Надю, яке там полювання! Яка там первозданна краса! Я ходив мов зачарований. Ні, обов'язково, неодмінно треба й тобі в тайгу поїхати. В мене от зараз таке відчуття, немовби я побував у зовсім іншому, справді казковому світі, який населений і жар-птицями, і лісовиками, й іншими дивами!

На горищі хати Миня зберігав усі свої скарби, бо туди, окрім нього, ніхто не лазив. Там були і різнокольорові камінці, на берегах Шуші та Єнісею знайдені, і старі підкови, і грудочки сургучу — це він у Володимира Ілліча назбирав, — і вовчий зуб, і заячий хвіст, і кедрові шишки, повні горішків, — це йому дав Сосипатич, — і навіть патрон з рушниці. Теж подарунок Сосипатича. Правда, патрон був розірваний, та зате блищав, як золотий. Звичайно, після того як Миня начищав його цеглою так, як мати самовар. Ось у цей патрон Миня, як квітку в золоту вазу, і прилаштував перо жар-птиці. (Насправді то було перо фазана). Він добре пам'ятав, як брати вбили Івана-царевича, як забрали в нього жар-птицю, а тому й вирішив берегти перо в своєму тайникові, нікому не показуючи, хоча йому й дуже

хотілось похвалитися перед хлопцями. Хай воно тут лежить, а коли він виросте, то, взявши оце перо, знайде і жар-птицю, як знайшов її Іван-царевич.

Буде в нього тоді і кінь злотогривий. Буде все, чого він тільки забажає...

ЕТЮДИ І ЗУБИ

У Володимира Ілліча розболілися зуби. Він кілька днів не виходив з хати, щока його була зав'язана. Бабуся Єлизавета варила якесь зілля, Володимир Ілліч, кривлячись, полоскав тим зіллям рот, але воно йому не помагало. Тьоття Надя стала радити Володимирові Іллічу поїхати в Мінусінськ та й вирвати хворий зуб. І Володимир Ілліч з цим погодився. Але Заусайлов — от вреднющий! — не пускав його нікуди без якогось папірця.

— Я не проти, щоб ви поїхали в Мінусінськ, — лицемірно посміхаючись, говорив Заусайлов. — Я — будь ласка. Але наказ: без письмового дозволу справника — ні кроку з села.

— Знаю я цей наказ. Але я прошу часу не більше, аніж для поїздки на полювання. Вранці я поїду, а вночі повернусь.

— Вірю, але наказу порушити не можу, — торочив своє Заусайлов. — А те, що пускаю вас на полювання, — то це я беру гріх на свою душу. В інших селах, як ви, мабуть, чули, в політників і рушниці позабирали. Не дозволяється засланцям вогнепальну зброю мати. Вашому братові що: втік і мов крізь землю провалився. А нам відповідай! Перед судом. От і виходить: недогледів політика — сідай, розтелепо, на його місце. Ну, а що я буду робити, коли в мене оцього «оселедця» відберуть? — показуючи на шаблю, говорив Заусайлов. — Аджє я ним тільки й годуюсь...

— Добре! — перервав Володимир Ілліч Заусайлова. — Я буду писати справнику.

— Оце розумно! — зрадів Заусайлов. — І як тільки приїде дозвіл, тієї ж миті я відпущу вас...

— Ви фельдфебелем служили? — строго спитав Володимир Ілліч.

— Так точно! — раптом випалив Заусайлов, наче перед ним стояв не Володимир Ілліч, а грізний справник.

— Били солдатів?

— Ги... — зам'явся Заусайлов. — Без цього ж... ги... яка ж служба...

— І вам попадало?

— Ну, ги... Без цього, ги... теж не обходиться...

Володимир Ілліч одвернувся від Заусайлова, наче йому бридко було дивитися на нього. Відійшов до вікна і, постукуючи пальцем по склу, мовчав. Миня знав: так він робив, коли йому щось дуже не подобалось. Заусайлов перестав усміхатися і раптом злякано, немов тільки тепер збагнув зміст того, про що говорив, спитався:

— А навіщо це вам?

— Та просто так,— не обертаючись, відповів Володимир Ілліч голосом, в якому чулося неприховане презирство.— Треба ж знати, з ким маєш справу...

— Ги... ги...— силкуючись зобразити на почервонілому лиці усмішку, «гигикнув» Заусайлов, бо явно не знав, що йому робити: усміхатися чи гніватись.— Ги... Це точно...

— Не смію більше затримувати вас, пане уряднику,— персходячи од вікна до конторки і беручись за ручку, мовив Володимир Ілліч.

— Іду-с...— задкуючи до дверей, бурмотів Заусайлов.— Іду-с...

І він пішов. Але в кімнаті бабусі Єлизавети затримався, спитав, по-змовницькому шепчучи і боязливо поглядаючи на двері, що вели в кімнату Володимира Ілліча:

— Телятинки, Єлизавето Василівно, не накажете прислати? Свіженька, вгодована. І головне — зовсім дешева. Так як для вас віддам навіть дешевше, аніж на минулому тижні продавав...

— Що ж, пришліть...

— Скільки вам?

— Та фунтів зо три!

— Тільки-но?

— А куди ж нам її більше?

— Ги... Ну, що ж... Може, тоді яечок візьмете?

— Пришліть десятків два.

— Добре-с... Все буде негайно доставлено-с...

Нарешті Заусайлов, дзенькнувши шпорами, пішов, дбайливо притримуючи свого годувальника-«оселедця». А бабуся Єлизавета говорила:

— Ох і остогид же він мені зі своєю телятиною...

І зуби боліли у Володимира Ілліча, і настрої у нього був поганий. Він з нетерпінням чекав книжку, яку сам написав, а поштар її не приносив і не приносив.

— Прийдеться, мабуть, на моїй книзі хрест поставити,— хмурився Володимир Ілліч, проглянувши нову пошту.— Як-

би нічого не трапилось, «Етюди»¹ вже були б тут. Сумно це, дуже навіть сумно, але що ж зробиш...

— Я теж думаю, що там щось негаразд, — мовила тьотя Надя і, помовчавши трохи, стала заспокоювати Володимира Ілліча, м'яко посміхаючись. — Але ти, Володю, не дуже горюй: адже затримки бувають найнепередбаченіші. Лежала ж у цензурі, як ось пишуть нам, одна книжка цілий рік...

— Розрада не з дуже приємних, — усміхався Володимир Ілліч. — Та що ж: почекаємо ще. Тим більше, що нам нічого іншого не залишається.

Дозвіл на поїздку в Мінусінськ справник прислав. Заусайлов, віддаючи той папірець Володимирові Іллічу, так саяв, начебто він сам дозволив йому їхати. Але в книзі попросив розписатися. А коли виходив, то знову запропонував бабусі Єлизаветі телятини. Але вона відмовилася, пославшись на те, що Володимир Ілліч поїде, а окрім нього ніхто телятини не їсть. На поїздку Володимирові Іллічу справник дав усього три дні. На полюванні ж він, траплялось, проводив навіть більше. Тому на цю поїздку всі дивились так, наче він вирушав не в Мінусінськ, а кудись на озеро Перове, де, як говорив Володимир Ілліч, був чудовий курінь, в якому можна скільки завгодно жити.

З'їздив Володимир Ілліч у Мінусінськ, як здалося Міні, дуже швидко. Може, тому, що Миня був зайнятий: ходив з матір'ю клюкву збирати на ті болота, де Володимир Ілліч стріляв дупелів. Болота так і звались — Дупелині. Володимир Ілліч привіз Міні з міста цукерок і пряників. Але зуб, як жартома він сказав, і вирваний все одно болів. Тьотя Надя заспокоювала його, це, мовляв, ясна болять.

Прийшов Заусайлов зі своєю незмінною книжкою, в якій Володимир Ілліч і тьотя Надя повинні були вранці та ввечері розписуватися. Зраділо усміхнувся:

— Прибули-с?

— Да-с! — в тон йому відповів Володимир Ілліч. — Треба було б ще деньок-два затриматися. Та, пам'ятаючи, яке суворе внушення зробив мені справник по вашому доносу за самовільну поїздку в Мінусінськ, я вирішив повернутися вчасно. Пробачте, що цим я позбавив вас насолоди подати на мене ще один донос...

— Ги-ги, я-то що, — зніяковіло посміхнувся Заусайлов. —

¹ Так В. І. Ленін називав у листах книжку «Економічні етюди і статті».

Про мене, хоча й зовсім їдьте відціля. Був би на те тільки дозвіл начальства. А коли наказано — не пускати, то мое діло сполнять. Ну, а відомо: береженого й бог береже. В Мінусі дали послаблення і що ж? Втік цієї весни політик Райчин. Він зник, а нашому брату хоч вішайся, хоч у труну живцем лягай. Тут хочеш не хочеш — будеш бігати та дивитися. Звольте розписатися про прибуття. Дякую-с. А в Мінусі ось знову ж фокусис: старі політики, ті, що на покійного государя-визволителя бомби кидали, раптом почали відмовлятися підписи в книгах ставити. Ну, навіщо ото таке? Адже зайві строгості на себе накличуть...

— Пробачте, пане Заусайлов, у мене справи,— перервав Володимир Ілліч свого стража.— Сподіваюсь, що вечером ви не забудете зайти.

— Обов'язково-с.

— Дуже радий буду вас бачити.

Минали дні, але зуби у Володимира Ілліча боліти не переставали. Він говорив:

— Відчуваю, що мінусінський коновал не той зуб вирвав.

— Та що ти? — дивувалась тьотя Надя.— Не може тако бути.

— Все, Надю, може бути. І добре, що я, не довіряючи тому коновалу, вже з Мінусінська послав прошеніє губернатору, щоб він дозволив мені в Красноярську зуби полікувати. А то цей зубний біль геть заважає мені працювати.

— Е, в Красноярськ навряд чи дозволять тобі поїхати,— мовила тьотя Надя.

— Подивимось. Скоро вже повинна відповідь прийти. Ну, що, Надю, відішлемо переклад книги Веббів¹ прямо в Петербург? — Оскільки тьотя Надя мовчала, не знаючи, мабуть, що відповісти, Володимир Ілліч сказав: — Догадуюсь, чому ти мовчиш: пересилка рукопису прямо в Петербург викличе там невдоволення, бо це небезпечно. Наш переклад може потрапити в руки поліції. І тоді вже книга напевно не буде надрукована. Та що ж робити? Поки бандероль доповзе до Москви, поки наші переправлять її в Петербург, вона не поспіє в строк, зазначений у договорі. Адже лишилося всього два тижні...

— Давай посилати прямо,— погодилась тьотя Надя.— Це все-таки краще, аніж опинитися в становищі людей, що порушили умови договору...

¹ Йдеться про переклад з англійської мови книги С. і Б. Вебб «Теорія і практика англійського тред-юніонізму». Тред-юніони — професійні спілки в Англії.

ОСКАР І ПИСАР

Качки полетіли в теплі краї, і почалось полювання на тетерок та куріпок. Тьотя Надя, посміхаючись, говорила, що тетерки і куріпки — птахи благородні, бо за ними не треба лізти в болото, як за качками. І як тільки Володимир Ілліч з цим погодився, тьотя Надя сказала:

— От і чудово. Значить, і я йду з вами на полювання.

Бабуся Єлизавета несхвально покосилась на тьотю Надю, але нічого не сказала. Почали збиратися на полювання. І ось вранці до хати підїхали возом Сосипатич, Промінський та Оскар. Миня, побачивши, що Промінський не взяв своїх дітей, повеселів: значить, не один він залишається дома.

Всілися всі — тьотю Надю посадили всередину — і поїхали. Дженні, гавкаючи, понеслася слідом. Бабуся Єлизавета захвилювалась.

— Краще б вони тебе, Миню, взяли, аніж її...

— Нічого, хай їде. Я ще наполююся, як виросту...

І хвилювалась бабуся недарма. Полювання того разу було нещасливим: Оскар підстрелив Дженні. Одна дробина прошила їй вухо, друга влучила під око. Око підійшло кров'ю, опухло. Дженні лежала на своїй постельці і тихо скавуліла. Бабуся Єлизавета клала їй до ока примочки з чаю. Оскар по кілька разів на день приходив узнати, що з оком Дженні: буде вона бачити чи ні? Але цього ніхто — навіть сам Сосипатич, який уважно оглянув око Дженні, — не міг сказати. Миня майже не відходив од Дженні: дуже шкода йому було її. А па Оскара був такий злий, що не міг дивитися на нього, коли той заходив. Дивувався: чому сама Дженні не гарчить на Оскара, а навпаки — дозволяє себе гладити.

— Дурна, — говорив Миня, — це він тебе підстрелив.

Але Дженні або не розуміла його, або була занадто добра. Вона, видно, вже простила Оскарові. А Миня не міг йому простити. Добре, коли Дженні видужає. А якщо осліпне, то з ким же Володимир Ілліч на полювання ходитиме? Адже він узяв Дженні маленькою, стільки вчив її, і вона, як тільки Володимир Ілліч кудись поїде, місця собі не знаходить. Бігає з кутка в куток, гавкає із-за всякої дурниці, слідкує за кожним кроком тьоті Наді, думаючи, мабуть, що вона десь сховала Володимира Ілліча. А коли Миня починав їй розповідати, що Володимир Ілліч у місто поїхав, то вона, послуховавши трохи, заходжувалась і на нього сердито

гавкати. Нічого, мовляв, я слухати не хочу. Покажіть, де мій господар, і все. Ну, а коли вже Володимир Ілліч повертався додому, вона перша це помічала. Не встигав він рипути хвірткою, як вона з радісним скавучанням кидалась до дверей, і Володимир Ілліч, зайшовши в кімнату, довго не міг її заспокоїти.

От і зараз, поки Володимир Ілліч працює у своїй кімнаті, вона, заплещивши здорове око, лежить і стогне. Але тільки він вийде зі своєї кімнати, вона враз розплющує око, підіймає голову: чи не їхати куди зібрався?

Володимир Ілліч присідає біля неї і, обережно чухаючи за тим вухом, що не прострелене, говорить:

— Що ж, сама винна. Не послухалась моєї команди, от за це й покарана жорстоко. Добре, що так, могло б і гірше бути. Ну, а око в тебе, здається, заживає. Так що не горюй: ми з тобою ще пополюємо.

Одного дня, коли Дженні хворіла, Оскар, напившись з горя,— так він сказав тьоті Наді,— зайшов попросити у Володимира Ілліча пробачення. Це вже завжди так: як тільки вип'є, то й заходить пробачатися за те, що підстрелив Дженні. Тьотя Надя заспокоює його, запевняє, що він ні в чому не винен. Та Оскар знову повторює своє. Тьотя Надя, терпеливо вислухавши його, спитала:

— А де ви, Оскаре Олександровичу, оце напилися?

— Писар новий приїхав. Душа-чоловік. Ну, й випили з ним, заради того, що в нас абсолютно однакові переконання.

— Які ж саме? — здивовано підняла брови тьотя Надя.

— І він, і я проти революції!

Тьотя Надя, почувши це, так охнула, наче миску з гарячим супом впустила. Якусь мить здивовано й розгублено дивилася на Оскара, потім перепитала:

— Ви проти революції?

— Проти!

— Володю! Володю! — відчинивши двері в кімнату, покликала Володимира Ілліча.

— Що таке?

— Вийди на хвилинку!

— Що тут у вас? — з'явився на дверях з книгою в руці Володимир Ілліч, мабуть, все ще думаючи про своє.

— Послухай, що Оскар Олександрович говорить. Ану, Оскаре Олександровичу, розкажіть, на яких переконаннях ви зійшлися з писарем.

Ну й дісталось тоді Оскарові од Володимира Ілліча! Миня ще ніколи не чув, щоб Володимир Ілліч з таким гнівом і так різко кого-небудь пробирав. Оскар, слухаючи його, слова не міг вимовити на своє виправдання, а все — то червонів, то бліднув. А вуха його прямо вогнем палахкотіли. Але Мині зовсім не жалко було його: так йому й треба, щоб знав, як у Дженні стріляти.

— Ось що, Оскаре Олександровичу, — трохи заспокоївшись, сказав Володимир Ілліч. — Вам треба негайно взятися за навчання. І серйозно. Надія Костянтинівна буде допомагати вам. Якщо будуть якісь труднощі — я допоможу. Тоді й подивимось — зійдетесь ви з писарем у поглядах на революцію чи ні. І не ображайтесь, друже мій, будь ласка, що я з вами так різко говорив. Є речі, про котрі я не вмю спокійно говорити. До них належить перш за все питання про революцію...

— Та я не ображаюсь... — зняковіло посміхався Оскар. — Адже дурнів, як відомо, і в церкві б'ють...

Другого ж дня, після обіду, Оскар прийшов до тьоті Наді вчитися. Засіли в кімнаті бабусі Єлизавети, щоб не заважати Володимирові Іллічу, бо він поспішав закінчити якусь книгу. Оскільки, говорячи про цю книгу, Володимир Ілліч весь час згадував слово «ришок», то Миня й вирішив, що він пише її для того, щоб продати на ринку. Підтвердженням цього були й слова тьоті Наді, котра говорила Володимирові Іллічу:

— Ти вже й уві сні розмовляєш про свої «ришки»¹.

— Не може бути!

— Справді! Сьогодні вночі, наприклад, балакав щось про натуральне господарство. А все тому, що з ранку до вечора пишеш, зайвої хвилини не відпочинеш. Більш я тебе не стану так рано будити.

— Ні, Надю, ти повинна мене будити, — м'яко посміхаючись, говорив Володимир Ілліч. — І рівно о пів на восьму.

— Адже марно. Сьогодні вранці ти щось промимрив, закрився з головою і знову заснув.

— На те є дві причини. По-перше, я вчора порушив режим — ліг на дві години пізніше. А по-друге... — сказав Володимир Ілліч і, лукаво жмурячись, погрозив тьоті Наді пальцем: знаємо ми, мовляв, ваші хитрування.

¹ Так називали в листах В. І. Ленін і Н. К. Крупська книгу Володимира Ілліча «Розвиток капіталізму в Росії».

— Ну-ну, що ж «по-друге»? — спитала тьотя Надя так, наче вона нічого й не розуміла.

— А по-друге, віднині я буду просити Миню, щоб він мене будив.

— Я-то розбуджу! — з охотою погодився Миня. — Тільки б тьотя Надя мене вчасно будила.

— Чудово! — засміявся Володимир Ілліч. — Відтепер ми, значить, не просипатимемо! Ну, працюйте, не буду вам заважати...

Володимир Ілліч пішов до себе, а тьотя Надя, взявши невеличку книжечку, почала її повільно читати:

— «Привид бродить по Європі — привид комунізму. Всі сили старої Європи об'єдналися для священного цькування цього привида: папа і цар, Меттерніх¹ і Гізо², французькі радикали і німецькі поліцейські...»

У свідомості Мині відклались лише ті слова, котрі були під силу його розуму: привид бродить, а його цькує цар. Помагає йому ще папа, тобто батько якогось німецького поліцейського. Все це в Мининій голові негайно асоціювалося з казками, які він чув від бабусі Єлизавети. Він нашо-рошив вуха. Але далі майже нічого не міг зрозуміти. Ні, це не казка. Тьотя Надя читає:

— «Комунізм уже визнається за силу всіма європейськими силами. Пора вже комуністам перед усім світом відкрито викласти свої погляди, свої цілі, свої прагнення, байкам про привид комунізму протипоставити маніфест самої партії...»

Миня навіть підстрибнув од радості: все-таки це байка. Сама ж тьотя Надя ось прочитала. І він почав ще уважніше прислухатися. Але знову нічого не розумів, окрім деяких слів. Та й не тільки він. Оскар теж багато чого не розумів, а тому тьоті Наді доводилося по кілька разів повторювати йому одне і те ж. А коли він все одно нічого не розумів, то вона, відклавши книгу вбік, починала йому своїми словами розповідати про те, що читала. І тільки після того Оскар переставав зніяковіло крутити свій гострий вус, зморшки на його круглому чолі розбігались, очі ясно променились: ось тепер, мовляв, я все зрозумів. Тьотя Надя теж задоволено посміхалась, говорила:

¹ Меттерніх Клеменс (1773—1859) — австрійський державний діяч.

² Гізо Франсуа-П'єр-Гійом (1784—1874) — французький державний діяч, історик.

— Ну, на сьогодні досить. Продумайте, Оскаре Олександровичу, дома все гарненько. І завтра ми, перш аніж іти далі, повторимо прочитане. Так воно краще відкладеться у вашій пам'яті. А тепер — давайте чайку поп'ємо...

ВЕСЕЛИЙ ЗАПОВІТ

Була вже середина вересня. Дні ще стояли сонячні, теплі. Але ночами тягнув мороз, і ранками — на дахах, деревах, траві — лежала біла паморозь. Миню це радувало: поки сонце підіймалось так високо, що все тануло, — він бігав у своїх валянках. І боявся одного: щоб не зарядили дощі. Грязюка й сльота — його закляті вороги. Та, може, все-таки обійдеться без дощів. Адже на небі ані хмарини — воно чисте, блакитне, сріблом павутини прошите, — і тихо. А це головне. Бо як подмуть вітри, тоді вже дощу не минути...

Коли зуби у Володимира Ілліча зовсім перестали боліти, Заусайлов приніс дозвіл їхати в Красноярськ. Та не на день чи два, а на цілий тиждень. Що тут робити? Спочатку Володимир Ілліч вирішив було не їхати. Але потім передумав, спокусився. Треба, мовляв, освіжитися, на людей подивитися. А то ж зовсім засидівся в селі. Ну, і як тільки остаточно було вирішено — їхати! — так і почало творитися щось ніколи не бачене. Тепер Володимир Ілліч книг не брав і в руки, а натомість вставляв подвійні вікна, підстругував двері, щоб щільно зачинялись. А коли все було зроблено — Миня в усьому допомагав йому, — тоді сів на підвіконні і почав давати тьоті Наді різні, як він говорив, заповіді:

— По-перше, ви повинні замикатися як можна краще! — строго наказував Володимир Ілліч, а очі його весело, пустотливо сміялись. — Надвір виходити не раніше, як паморозь розтане...

— А може, і зовсім не виходити, поки ти не вернешся? — сміючись, питала тьотя Надя.

— Та це не все і не головне, — вів далі Володимир Ілліч, не звертаючи уваги на її запитання. — Головне ось що: тебе, Надю, я сьогодні ж навчу стріляти з револьвера. Так, так. Лише після того, як я побачу, що ти влучно стріляєш, я зможу зі спокійною душею їхати, не боячись, що з вами тут щось трапиться.

— Ти краще Миню навчи стріляти, — говорила тьотя Надя. — Він і буде нас охороняти.

— А що ж,— погодився Володимир Ілліч на велику радість Мині.— Це, мабуть, справді буде надійніше. Стрільба з револьвера все-таки діло не жіноче. Шкода тільки, що я збирався було виписати собі револьвера, та так і досі не встиг цього зробити...

— Ну, досить тобі смішити нас, Володю! Приміряй краще свою зимову амуніцію, я подивлюсь, може, ще десь підшити чи заштопати треба.

Коли все поміряли,— кожуха, шапку, рукавиці, теплі шкарпетки,— і побачили, що все гаразд, тьотя Надя сказала:

— А тепер записуй, що повинен купити.

— Пишу,— взяв аркуш паперу Володимир Ілліч.

— Дві шапки...

— Дві шапки,— повторив Володимир Ілліч, старанно записуючи.— Так. Далі.

— Полотна собі на сорочки...

— Якого?

— Та звичайного.

— Так і писати: «звичайного полотна»?

— Ні, скажеш просто: полотна на сорочки.

— Записано.

— Кожух мені, ковзани, чогось яскравенького на кофточку дівчинці Промінських...

— А скільки фунтів брати на ту кофточку?

Тьотя Надя засміялась.

— Ну, добре: доведеться звільнити тебе від цього обов'язку.

— Та чому ж?

— Все одно не те купиш. Я вже тут десь наберу їй на кофточку.

Нарешті зібрався Володимир Ілліч. Книг наклав у кошик стільки, неначе на рік їхав.

— Куди ти стільки береш? — питала тьотя Надя.— Адже привезеш назад непрочитаними.

— А скільки їх тут? Якихось п'ять книжиць. Та мені цього й до Красноярська не вистачить. Я збираюсь ще й у красноярській бібліотеці деякі виписки зробити...

Поїхав Володимир Ілліч рано, Миня ще спав. Тьотя Надя сказала, ніби Володимир Ілліч і сам проспав: розбудила його лише тоді, коли ямщик біля воріт стояв. Без Володимира Ілліча стало якось пусто. Дженні — око її вже зовсім зажило — ходила з кімнати в кімнату, наче когось шукала. Тьотя Надя з бабусею Єлизаветою займалися зовсім

не тими справами, що при Володимирові Іллічу: прали, прасували, шили. Але говорили тільки про нього: як-то він добрався? Чи є в Красноярську гарний дантист? (Так, виявляється, звать того лікаря, що зуби рве). І от було б, мовляв, добре, якби в ці дні прийшла книга, щоб Володимир Ілліч, повернувшись, міг порадуватися. Бабуся Єлизавета навіть такий сон бачила, що книжка немовби повинна прийти. Мині нічого не снилось, але він теж тільки й думав про книжку, якої всі так чекали. Була б у нього жар-птиця, як у Івана-царевича, — о, він би вмить розшукав ту книгу і привіз її Володимирові Іллічу...

Минали дні за днями, а Володимир Ілліч не повертався. І так було тоскно, а тут ще й бабуся Єлизавета захворіла: кашляла, чхала. Тьотя Надя заборонила їй вставати з ліжка, робила все сама. Знову перевернула в печі горщик із супом. Бабуся Єлизавета побурчала на неї і хотіла сама варити обід, але тьотя Надя не дозволила. Миня не відходив од бабусі Єлизавети, і вона розповідала йому казки. Але й казки ті не могли заповнити тої порожнечі, яка відчувалася після від'їзду Володимира Ілліча. Миня бачив, що й тьоті Наді скучно без Володимира Ілліча, і бабусі, і Дженні, і Оскарові, і Промінському. Останні по кілька разів на день заходили спитати — чи не приїхав.

Та тьоті Наді, як догадувався Миня, було найскучніше. З тих пір, як поїхав Володимир Ілліч, Миня ні разу не бачив, щоб вона так весело сміялась, як тоді, коли слухала його жарти. Правда, вона сміялась і тепер, коли Оскар чи Промінський говорили щось веселе, але якось зовсім не так. Сміялися ніби самі губи, а очі — великі, ласкаві — були все такими ж смутними, якими стали зразу, як тільки Володимир Ілліч поїхав у той далекий Красноярськ.

Не бачив Миня, коли Володимир Ілліч поїхав, прогавив, коли він і повернувся в Красноярська вночі, коли Миня вже спав. А прокинувся вранці, спитав у матері:

— Приїхав Володимир Ілліч?

Думав, що вона відповість, як і всі ці дні говорила: ні, мовляв, не бачила. А вона сказала:

— Приїхав.

Миню наче вітром з печі здуло. Вскочив у материні чоботи, квапливо заходився натягати її кофту.

— Куди ти? — здивувалась мати.

— Адже Володимир Ілліч приїхав!

— Не ходи. Не заважай йому працювати!

— Е, ні! Володимир Ілліч мене любить!

Мати тільки руками розвела: вона бачила, що Володимир Ілліч справді його любить. І Миня був прив'язаний до нього так, як не був прив'язаний і до батька рідного. Та це й не дивно: від батька, окрім лайки, він нічого не чув. Батько жорстоко карав його за найменшу провину. І Миня боявся його, старався якомога менше попадатися йому на очі. Володимир Ілліч був першою людиною, котра так щедро поділилася з її обездоленим, вічно голодним і голим Минею і теплом душі своєї, і куском хліба. Як Миня поправився, як весь засвітився, наче живою водою його напоїли! А вона думала, що він і до осені не дотягне, що їй доведеться йти за маленькою труною, проводжаючи в останню путь свою чотирнадцяту дитину...

Миня побіг, забувши навіть двері зачинити, а вона сиділа і думала про те, яке золоте серце повинно бути в матері, котра виховала такого сина, як політик Ульянов. Вона вже молилась за неї богу і ще помолиться, щоб він усі лиха одвів од неї. А якщо вона приїде сюди, як обіцяє, то в ноги їй поклониться...

КІНЬ ЗЛОТОГРИВИЙ

— А ось і я! — з гуркотом перекинувши через поріг великі материні чоботи, вигукнув Миня, ледве переводячи подих.

На кухні була тільки бабуся Єлизавета. Але тут стояли чоботи Володимира Ілліча, лежав якийсь новий кожух. А в бабусиній кімнаті — на дивані, на стільцях, на столі — всюди лежали привезені Володимиром Іллічем речі. У Мині серце завмерло: а що він мені привіз? Адже обіцяв: чекай, привезу. І, мабуть, привіз, бо він ніколи не обманював. Не встиг Миня вирішити, стояти тут чи йти в кімнату Володимира Ілліча, як у дверях з'явилась тьотя Надя і, посміхаючись, — тепер іскрилася сміхом і її очі — гукнула:

— Володю, дивись, хто до нас прийшов!

— А-а, Миня! — вийшов зі своєї кімнати Володимир Ілліч. — Ну, здрастуй!

— Здрастуйте! — потискуючи руку Володимира Ілліча, відповів Миня. — Приїхали, значить?

— Приїхав, брате. І навіть привіз тобі дещо, — усміхнувся Володимир Ілліч. — Ану, заплющ оченята і не дивись, поки я не дозволю.

Миня заплющив очі і завмер, боячись навіть дихати. По звуку він догадався, що Володимир Ілліч пішов у свою кімнату. Але ось знову лунають його швидкі, веселі кроки. І голос:

— Ну, дивись!

Розплющив Миня очі і, не вірячи щастю, прошепотів уриваним від хвилювання голосом:

— Кінь злотогривий?!

Та чи не приснилось йому це? Він подивився на Володимира Ілліча, на тьотю Надю — вони радісно посміхались. Обережно, ніби боячись, що від його доторку кінь зникне, як примара, поторкав пальцем золоту гриву, засяяв: значить, це не сон. Володимир Ілліч привіз йому злотогривого коня. Майже такого, який був у Івана-царевича. Миня кинувся до Володимира Ілліча і обняв його коліна. А Володимир Ілліч нагнувся, підхопив його під пахви, підкинув аж до стелі.

— Ну, Миню, тепер у тебе є і перо жар-птиці, і кінь злотогривий. Залишилось жар-птицю піймати — і ділу кінець.

— Тепер уже ми її піймаємо, — впевнено сказав Миня.

— Я теж у цьому переконаний! — в тон йому відповів Володимир Ілліч. — Жар-птиця буде нашою!

Весь день Миня свого коня злотогривого з рук не випускав, від Володимира Ілліча ні на крок не відходив, наче боявся, що, як тільки відійде кудись далі, все зникне, мов сон. Не хотів і ввечері йти додому, уместився біля Джени.

— Ось тут я й спатиму.

— Ні, Миню, так не можна, — сказала бабуся Єлизавета. — Якщо вже лишаєшся у нас, то я тобі на дивані постелю. Тільки як же мама? Вона буде хвилюватися, де ти пропав?

Засмучувати матір Міні не хотілось. Але й додому ноги не несли. Він замислився: що ж робити? Та не встиг нічого вирішити, як зайшла мати, покликкала ще з кухні:

— Мікеліс, іди спати.

— Не піду. Я спатиму тут.

— Ну, що ти говориш? Іди!

Говорила це мати таким плаксивим голосом, що Міні стало дуже шкода її, і він, сховавши під кофту свого коня злотогривого, поплентався за нею. Дома він не випускав коня з рук. А як лягав на печі спати, то загорнув у кожушину й поклав під голову. Спати на такій подушці твердувато, та зате серце його було спокійне. А то ж батько може взяти, продати коня й пропити. Тоді Міні хоч помирай.

Завтра він, зрозуміло, сховає його на горищі в своєму тайнику. А сьогодні туди вже страшно лізти. Там коти товчуться, кажани пищать. Треба й перо жар-птиці переховати, а то ще хтось забере. Ну, він завтра все зробить, а зараз — спати, спати, щоб ніч скоріше минула...

Всю ніч Мині снилося те, про що він думав, про що мріяв. На коні злотогривому він їде шукати жар-птицю. Кінь летить так високо над землею, що аж дух забиває. Миня озирається: де-то хата його? Але не видно ніякого села, ніякої хати. Далеко, на вершині білої гори — точно такої, як Саяни, що виднілися з Журавлиної гірки, — стоїть Володимир Ілліч і держить у простягнутій руці жар-птицю. Вона так сліпуче горить, що здається: це саме сонце, піднявшись з-за гір, сіло йому на долоню...

Мати думала, що Миня захворів: так він неспокійно борсався і кричав. Вона прикладала руку до синього лоба, але жару в нього не було. Всю ніч просиділа мати біля нього, занепокоєно прислухаючись до сонного бурмотіння. Серце стискалось і нило, як їй здавалось, від передчуття якоїсь страшної біди. Може, це просто тому, що надто багато зазнала вона горя в житті і зболілому серцю вчувалась біда і там, де її не було? Адже вона поховала тринадцятеро дітей. Миня — остання материна надія. Якщо і його бог у неї забере, то невідомо, що тоді з нею буде...

САД ПОСАДИЛИ

Двір хазяйки Параски Олімпіївни був великий. Він тягнувся вздовж Шуші від однієї вулиці до другої. Як і всі двори в селі, він був обгороджений високим тинем. Зате в ньому не було жодного дерева. Володимирові Іллічу це не подобалось. І він задумав насадити сад. Люди говорили: ну, навіщо вам отой клопіт? Адже не вік тут жити. Та він нікого не слухав, і коли підійшла осінь — викопав ямки (тьотя Надя і Миня помагали йому), посадив у них маленькі деревця, які йому привезли з міста. А коли сад було посаджено, його обгородили парканчиком, щоб ніхто туди не забрів і не поламав. Найнебезпечнішим ворогом саду було теля Параски Олімпіївни. Восени, після того як на городі все зібрали, воно тинялося по двору.

Коли все було зроблено, Володимир Ілліч, окинувши сад задоволеним поглядом, спитав:

— Як, Надю, чудово, га?

— Так, Володю,— щасливо посміхаючись, відповіла тьоття Надя.— Адже це перший наш з тобою сад. Як би я хотіла побачити його в цвіту.

— Побачиш,— запевнив Володимир Ілліч.— Я глибоко переконаний, що деревця, посаджені нами, буйно розквітнуть і плоди чудові дадуть. Наперекір найжорстокішим морозам!

— Я теж у це вірю...

— І я вірю! — вигукнув Миня, котрому теж передалося почуття тієї сонячної радості, що сяяла на обличчях тьотті Наді і Володимира Ілліча.

— Розквітне наш сад, Миню,— говорила тьоття Надя, ласкаво обнявши його,— вродять золоті яблука. Будуть тоді в цей сад прилітати жар-птиці. І темні ночі стануть такими ж світлими, як і сонячні дні...

Оскар і далі вчився з тьоттею Надею. Ту тоненьку книжку, яка спочатку здалася Міні схожою на казку, вони давно вже прочитали і взялись за товсту. Називалась книга, як сказала тьоття Надя, «Капітал». Миня не раз чув, як батько говорив: «От би мені капітал, я б тоді розвернув діло...», і знав, що «капітал» — це мішок, а може й більше, грошей. Стільки грошей у батька, звичайно, ніколи не було й не буде.

Миня вирішив, що в тій товстій книзі описано, як живуть люди, в яких є повні мішки грошей. Підтвердженням цієї здогадки було те, що тьоття Надя і Оскар, читаючи книгу, часто говорили про якісь гроші.

На ці заняття тьотті Наді з Оскаром інколи приходив і Промінський. Він сідав біля дверей — щоб днм туди пускати — і, посмоктуючи люльку, слухав. На широкому вусатому обличчі не ворухився жоден м'яз. Велика голова його, здавалось, зовсім не могла повертатися на короткій шиї: зуперившись поглядом в одну точку, він годинами сидів не рухаючись. Міні інколи здавалось, що він зовсім не слухає тьоттю Надю. Та коли вона, відклавши книгу, починала питати Оскара про те, що вони читали, Промінський оживав: ховав люльку в кишеню, і на його обличчі з'являлась така спокійна посмішка, що відразу було видно — він усе знає. І точно: Промінський чітко відповідав на всі запитання тьотті Наді. А Оскар, часто траплялось, не знав, що сказати. Йому, видно, незручно було і перед тьоттею Надею, і — особливо — перед Промінським: тому він і червоніє, тому голос його дрижав від хвилювання. Кінчилося

все тим, що Оскар розсердився і зовсім перестав ходити на заняття. Тьотя Надя дуже переживала, а Володимир Ілліч, довідавшись, у чім справа, сказав:

— Нічого, Надю. Думаю, що він не настільки безголовий, щоб гніватись на тебе. Ну, а на себе посердитись інколи варто. Я цілком переконаний, що через кілька днів він прийде і ще з більшим завзяттям візьметься за навчання.

І Володимир Ілліч, як це майже завжди було, вгадав і на цей раз. Тиждень Оскар не появлявся. Батько розказував, що навіть пив з ним десь у шинку. Але потім прийшов, почав вибачатися. Тьотя Надя зупинила його: не треба, вона, мовляв, сама хотіла зробити перерву в заняттях, щоб трохи відпочити. А Володимир Ілліч зустрів Оскара так, наче він і не знав, що трапилось. Миня полегшено зітхнув: гроза, яка, здавалось йому, збиралася над Оскаром, пройшла мимо.

Тьотя Надя і Оскар знову почали читати товсту книгу. Миня хоча нічого не розумів, проте слухав. Ні-ні, та й проскакували знайомі слова: залізо, папір, пшениця. Траплялось, тьотя Надя читала і зовсім зрозуміле, але якесь безглузде. Хоча б взяти таке:

— «Для сюртука, зрештою, байдуже, хто його носить, сам кравець чи замовець кравця...»

Це ж бозна-що. Якби йому, Міні, кравець пошив сюртук, то чому ж однаково, хто буде його носити, — він, Миня, чи сам кравець? Якщо б таку потачку дати кравцям, то всі люди ходили б голими, бо кравці все залишали б собі. А Оскар говорить, ніби йому це зрозуміло. Та Миню не обдуриш: Оскар просто хоче догодити тьоті Наді. Коли він каже, що йому все зрозуміло, то вона більше читає і менше питає. Це Оскарові якраз і подобається.

Наближалися холода. Володимир Ілліч і тьотя Надя заходились готуватися до зими. Обклали хату гноєм, обклеїли вікна. В кімнаті Володимира Ілліча зробили квартиру, щоб можна було її провітрювати. Ні в кого в селі не було такої квартирки, і всі хлопці приходили подивитися на віконечко у вікні. Миколка Попик сказав, що то — політичне вікно. Та коли почали міркувати — навіщо оте політичне вікно, то Міні прийшлося туго. Його засміяли, коли він сказав, що квартиру зроблено для того, щоб зимою в кімнату свіже повітря впускати.

— Прямо з вулиці повітря пускати? — ехидно спитав Попик.

— А то відкіля ж?

— Холодне?

— А то яке ж?

— Дурень ти, Миню, дурень. Хто ж стане топити грубу, а тепло у вікно випускати? Це ж треба зовсім без голови бути, щоб отаке робити! Вони, бачиш, он хату обклали, як усі, подвійні вікна повставляли, як усі. А чому? Та тому, що морозів бояться! А ти — «повітря зимою пускати...».

Миня нічого не міг заперечити: доводи Миколки здавались дуже переконливими. Він зняковіло посопів, дивлячись, як хлопці сміються з нього, а тоді й собі запитав:

— А навіщо ж, по-твоєму, ту квартиру зробили?

— Навіщо? — перепитав Миколка, не знаючи, що відповісти.

— Еге, навіщо?

— Навіщо? — ще раз повторив Попик.

— Навіщо? — підбадьорившись, не відступав Миня.

— А на те, щоб птахів ловити. От! — зрадів Попик власній догадливості. — Ну, з'їв? А то «повітря зимою пускати». Заїхати б тобі по потилиці за оте «повітря», щоб знав, як брехати, та не хочеться рук бруднити..

— Дивись, щоб ти сам не схопив! — войовниче відповів Миня.

— Ха, ви бачили його! — посміхнувся Миколка. — Та я лиш один раз приварю тобі по вуху — так аж на тім світі мекнеш! Хвалиться: в мене перо жар-птиці є, мені політик коня злотогривого з міста привіз...

— І є, і привіз...

— Та годі брехати!

— А от і є!

— Знаєш що, Минюхо, — з притиском сказав Миколка. — Ти ось що: або покажи нам коня і перо, або й сам нам на очі не показуйся, бо відлущуємо, наче kota шкідливого.

— Добре, — погодився Миня, побачивши, що всі хлопці на нього розгнівались. — Я покажу коня. Тільки крізь вікно.

— Ну, давай хоч крізь вікно, — погодився Миколка.

Пішов Миня в хату і показав у вікно хлопцям свого коня злотогривого. Дивилися вони на нього, роззявивши роти, як на привид. А коли Миня вийшов з хати, Миколка, ляпнувши його по плечу, примирливо мовив:

— Тепер віримо. Ну й коник — у церкві на образах такого не побачиш. Хочеш, я тобі за нього свого Тузика від-

дам? І десять кедрових шишок з горіхами,— додав Миколка, помітивши, що Миня не спішить мінятися...

Інші хлопці теж давали Мині за його коня злотогривого все, що в них було найкращого, але він і слухати не хотів. Адже цей кінь злотогривий зараз зачарований, а тому Миня ще не може поїхати на ньому шукати жар-птицю. Та якщо він знайде потрібне слово — а бабуся Єлизавета в цьому pomoже — і зніме чари з коня, то скоріше вітру помчить на ньому. Ну, а коли спіймає жар-птицю, то буде в нього і Тузик, будуть і кедрові шишки — все-все, чого тільки забажається. Хлопцям Миня цього не сказав: таке треба в секреті тримати, а то візьме хтось і зурочить. Тоді вже він не зніме чарів з коня...

СПРАВА ПРОННИКОВА

Прийшов до Володимира Ілліча дід Пронников із своїм зятем Андрієм Родіним. Він дуже їм зрадів. Поздоровкався за руки, провів у свою кімнату. Вони знімаючи від такого прийому, кланялись, не могли почати розмову. Дід поглядав на зятя, а зять на тестя. І скільки б вони так переглядалися, мнучи свої шапки, наче їм хотілось викрутити з них воду, невідомо. Та Володимир Ілліч посміхнувся і сам почав:

— Бачу, Миколо Тарасовичу, що вас якась важлива справа до мене привела.

— Вгадали, Володимире Іллічу,— полегшено зітхнув дід Пронников.— Справа. І така, що не знаю, з якого кінця її почати. А може, ми й зовсім марно потурбували вас. Та люди кажуть: іди до політика Ульянову, він аблакат, він напише таке прошеніє, що ти миттю цю справу виграєш...

— Ну, а копія справи у вас є?

— Нема. Хоча мені, дурню старому, і казали люди: без копії не йди. Та я її, тієї копії, не взяв зразу в Мінусі, то вона десь і досі там. Тоді вже ви пробачте нам, народ-бо ми темний, неписьменний. Прийдеться, мабуть, їхати по ту копію...

— Заждіть, заждіть,— зупинив діда Володимир Ілліч.— Ану, Миколо Тарасовичу, сідайте і докладно розкажіть мені суть справи.

— А може, те... може, ось Андрій хай розповість. Він все-таки хоч і не дуже, та письменний. Він, бачите, в Урбана в наймах. Ну, а Урбан, як ви самі знаєте, і хліб, і го-

ріхи, і зілля — все, басурман, скуповує та в своїй крамниці продає. Тим-то йому й потрібні письменні наймити...

— Тоді ми зробимо так,— сказав Володимир Ілліч.— Ви, Миколо Тарасовичу, розповідайте. А коли щось важливе пропустите, Андрій Прокопович доповнить. Ну, я слухаю.

— Справа наша, Володимире Іллічу,— почав дід Пронников,— сказати по совісті, для мене зовсім чиста. Та виходить, що на ділі правий, а на папері винуватий. Ну, а папір для нас, бідних та неписьменних, страшніше всього. Ми не можемо ані прочитати, ані купити. З нас і деруть шкуру...

— Пробачте, Миколо Тарасовичу,— м'яко усміхаючись, зупинив Володимир Ілліч діда,— все, що ви говорите,— абсолютна правда. Судитися бідному з багатим у нас зовсім неможливо.

— Так, так! — зрадів дід Пронников.— Певне, що так. З сильним, кажуть, не тягайся, з багатим — не судись...

— А з торбою та з тюрмою не сварись! — сміючись, додав Володимир Ілліч.— Та нічого: ми з вами попробуємо, Миколо Тарасовичу, зробити всупереч цій старій народній приказці. Розкажіть мені тільки все докладно. Я слухаю.

— А докладно, Володимире Іллічу, справа ця дуже кривдна для мене. І якщо ви не допоможете, то мені хоч вішайся. Робив я цієї весни у Зацепіна загороду для скота. Відробляв, значить, той процент, котрий наріс за мій борг. Ну, добре. Загородив усе як годиться. Зацепін навіть задоволений лишився. Ну, добре. А у нашого Симона Єрмолаєва, знаєте його, скотини більше ста голів. Пастуха свого має. Ну, добре. От це стадо Симонове візьми та й поламай загороду Зацепіна, візьми та й потрави хліб його. Ну, добре. От Зацепін і розлютився, але проти Симона побоявся піти. Симон, як ви знаєте, багатший за нього. Од суду з ним Зацепіну були б одні лиш збитки. Ну, добре. От він, окаяна душа, Зацепін той, і придумав: на мене в суд подати. Пронников, мовляв, погану загороду мені зробив, а тому скот її і поламав. Я нічого цього ні сном ні духом, а тут — бах! — до суду требують. Іду. Провини за собою ніякої не знаю, а серце, проте, не на місці. Приходжу в камеру судді, а мені й читають вирок: заплатити Зацепіну 50 карбованців та поверх того ще сім пудів хліба. Я почав було своє доказувати, так мене виштурхали з тієї камери, ще й пригрозили: будеш, мовляв, буйство чинити, то й у холодну посадимо. Ну, що тут робити? Поїхав додому з каменюкою на душі. А люди мені й кажуть: іди до політика

Ульянова. Він багатьом допоміг, то, може, й тобі не відмовить, може, й тобі чимось зарадить...

— Так,— сказав Володимир Ілліч.— Думаю, що ми цю справу поправимо.

— Вік за вас бога буду молити, якщо витягнете мене з оцієї петлі.

— З петлі я вас, Миколо Тарасовичу, попробую витягти. А от бога за мене молити не раджу. І знаєте чому? — весело жмурячи очі, спитав Володимир Ілліч.— Це вам може тільки нашкодити. Так, так! Адже я людина невіруюча, ото бог почує вашу молитву та й скаже: «Е, ні. За антихриста молитви не приймаю». В якому ж становищі ми з вами тоді опинимося, га?

— Та ви, бачу, Володимире Іллічу, жартуєте,— теж посміхаючись, мовив Пронников.— Молитися не гріх за кожного.

— Якщо врахувати, що ніхто отих молитов не слухає і ніхто їх не бере до уваги, то, може, й правда ваша. Але це ми трохи од суті справи відхилились. Сам я вам, Миколо Тарасовичу, прошенія написати не можу. Хоча я й адвокат, та мені, як політичному засланцеві, займатися судовими справами заборонено. Але ми зробимо так: я продиктую прошеніє, а Андрій Прокопович запише.

— Та я теж грамотій липовий, всього дві зими до школи ходив,— знітився Родін.

— Нічого. Я потім виправлю помилки, ви начисто переписете і подасте. Ну, сідайте до столу, ось сюди. От вам ручка, от чорнило. І вмочайте сміло: чорнила там небагато. Приготувались? Пишіть...

Володимир Ілліч ходив по кімнаті і диктував, а Родін, схиливши набік голову і прикусивши нижню губу, поволеньки писав. Час від часу Володимир Ілліч підходив до нього, дивився через плече, що там виходить, підбадьорював: добре, мовляв, чудово. Лише тут ось, показував пальцем, треба кому поставити, та оце слово з великої літери написати. Рукавом витираючи піт з лоба, Родін напружено скрипів пером, старався з усіх сил. Та коли дійшли до кінця, посадив кілька плям. Упрів до краю, наче не пером, а косою орудував. Прочитавши все написане, Володимир Ілліч виправив помилки, дав Родіну переписувати, а сам підсів до Пронникова, тихо, щоб не заважати Родіну, розпитував старого, скільки в нього землі, які врожаї збирає тощо. Міні було скучно все це слухати, тому він став за спиною в Андрія і стежив, як той виводить на папері великі, не-

зграбні літери. І заздрив йому: «От якби я вмів хоч так писати! Тоді б, як і тьотя Надя, допомагав Володимирові Іллічу переписувати його папери...»

Незабаром дід Пронников і Андрій Родін прийшли знову. Обидва веселі, радісні. Дід ще з порога гукнув, не встигнувши навіть поздоровкатися:

— Володимире Іллічу, в ноги прийшли вам поклонитися: таки витягли мене з петлі...

— Наша, значить, взяла?

— Наша! Пересуд був. Ну, й сказано: залишити позов Зацепіна до Пронникова без... Андрію, як то воно?

— Без задоволення,— підказав Родін.

— Еге ж, залишити, значить, без задоволення і ділу кінець. Ну, Володимире Іллічу, як же вам тепер дякувати? Я хотів щось принести, та люди кажуть: не смій, бо розсердиться. Він, мовляв, хоч в бога не вірує, а нічого не бере...

— А ті, що вірують, беруть? — весело жмурячись, спитав Володимир Ілліч.

— Яке там беруть! — махнув рукою Пронников.— Деруть! Ткнувся я було в Мінусі до одного аблаката, так він, окаянный, стільки загнув, що я вискочив од нього, як ошпарений... Володимире Іллічу, дозвольте вас хоч на полювання повезти. Ми ось з Андрієм такі гарні місця в тайзі знаємо...

— Оце спокусливо! — вмить погодився Володимир Ілліч.— На полювання з превеликим задоволенням поїду. У мене щойно були Оскар Олександрович і Промінський, пропонували їхати на якийсь Агатів острів. Запевняють, що там зайців тьма-тьмуша, що тетеруки й куріпки табунами літають.

— Це правда. На Агатовому острові і ми з Андрієм по кілька десятків зайців набивали. Оце якраз вчасно їхати.

І через кілька днів вони поїхали. Стільки зайців, як з того Агатового острова, Володимир Ілліч нівідкіля ще не привозив.

ЛИСТИ ТЬОТІ НАДІ

Листи тьотя Надя писала повільно. Якщо сяде писати разом з Володимиром Іллічем, то він уже два, а то й три конверти сургучем запечатає, а вона все того самого листа пише.

— Де ти матеріали на такі довгі листи береш? — жартував Володимир Ілліч. — Адже подій цікавих нема: один день схожий на другий.

— Ти пишеш, — відповідала тьотя Надя, — про речі, що мають загальнолюдське значення, а я — про всякі дрібниці.

— Ну, наприклад?

— А ось послухай, — сказала тьотя Надя і почала читати свого листа: — «Страшенно дивно, що досі немає ні звуку від ёсгіvain'а¹ про книжку, думаємо — ухнула. Взагалі останнім часом пошта зовсім мізерна. Вчора посміялись ми добре. Крім газет, нічого не було, і мама почала обвинувачувати листоношу в тому, що він із злості приховує листи, а нас у тому, що мало даємо йому на чай, наших знайомих — в чорному егоїзмі і знов-таки нас у тому, що ми листоноші от жаліємо грошей, а по-пустому тратимо, позавчора їздили до Курнатовського² і чого? Тільки люди ні працювати завадили і обід його з'їли. Скінчилося на тому, що ми всі сміятися почали, і неприємне почуття, яке завжди буває при скудній пошті, минулося.

Їздили ми якось до Курнатовського, він служить на цукровому заводі, верст за 20 від нас. Була неділя, хоч і холодно, але сонце світило з прекрасного блакитного неба. Ми й поїхали собі. Одяглися зовсім по-зимовому, Володя в шубу, у валячки, а мене закутали в «сімейний» кожух. Я з головою пірнула в нього. Виявилося, що Курнатовський страшенно зайнятий, свят у нього немає, працює по 12 годин на добу, від роботи ми його дійсно відірвали. Але це йому тільки на користь. І обід його теж дійсно з'їли.

Оглядали цукровий завод. Директор виявляв надзвичайну люб'язність до «знатних іноземців» (незважаючи на те, що Володя у своїх валянках і зимових брюках скидався на велетня з «Хлопчика-з-мізинчик», а у мене все волосся дибом стояло од вітру), старався виправдати погані умови, в яких доводиться працювати робітникам. Сам починав розмову на цю тему і дійшов у своїй люб'язності до того, що, незважаючи на весь свій елегантний і випещений вигляд, кинувся подавати Володі табуретку і стирати з неї порох. Я трохі не розреготалась.

¹ Письменника (франц.).

² Курнатовський Віктор Костянтинівич (1868—1912) — професійний революціонер, учень і соратник В. І. Леніна. Був засланий до Сибіру, де зустрівся з В. І. Леніним.

Курнатовський через місяць приїде до нас у гості, може, заїде якось і Базіль з Тонечкою. Не знаю, чи писав Вам Володя, що і Базіль і Гліб перепрошуються в Нижнеудінськ, де їм пропонують інженерські посади. Тепер через тесінців ми користуємося мінусінською бібліотекою, хоч вона і дуже вбога. Ну, та книжок же досить. Анюта якось запитувала мене, що я роблю. Морочуся з однією популярною книжкою¹, хотілося б її написати, та не знаю ще, чи вийде щось. Це, так би мовити, моє головне заняття, а потім так дещо роблю, що прийдеться: англійською мовою займаюсь, почитаю, листи пишу, у Володину роботу встряваю, гуляти ходжу, гудзики пришиваю...» І далі читати?

— А хіба ще не кінець?

— Ні. Ще декілька сторінок. Тут я навіть пишу, що ти купив полотна собі в Красноярську і сорочки готові, та ніяк не зберешся приміряти їх.

— Це, значить, щось схоже на скаргу? Гм... Не думав, що в тебе є такі чудові задатки, точніше сказати — здібності до кляуз.

— А ти ось приміряй сорочки, то я й викреслю цю кляузу, — посміхаючись, мовила тьотя Надя.

— Добре, увечері приміряю, — покійно погодився Володимир Ілліч.

— Це ми вже чули.

— Приміряю. Миня от свідком буде!

— Добре. Але з листа я цей рядок викреслю лише після примірки, — все так же посміхаючись, сказала тьотя Надя. — Ну, далі читати?

— Ні, досить! — замахав Володимир Ілліч руками. — А то я й спати не буду, узнавши всі свої гріхи. Хорошого потрошку. Правда, Миню?

— А хіба кляузи — хороше? — здивувався Миня.

Та замість того щоб відповісти, Володимир Ілліч і тьотя Надя весело засміялись. І Миня зрозумів: вони, як це часто бувало, жартують. Миня зніяковів, але Володимир Ілліч, помітивши це, підхопив його під пахви, підкинув до самої стелі. Миня радісно зойкнув від такого польоту. І почалась весела метушня, якої Миня чекав увесь день: вони і борюкалися з Володимиром Іллічем, і лоскотали один одного, випробовуючи, хто довше витримає, і в жмурки грали,

¹ Мова йде про книжку «Жінка-робітниця», яку Н. К. Крупська написала в Шушенському.

бігаючи по кімнатах так, що посуд у шафі дзвенів і бабуся Єлизавета говорила з умисним буркотінням:

— Ну, потовчете ви мені всі тарілки...

— А ми їх склеїмо! — весело відповідав Володимир Ілліч.

— Чим? — дивувалась бабуся Єлизавета.

— Миню, чим ми їх склеїмо? — питав Володимир Ілліч.

— Клеєм! — жваво відповідав Миня.

— Чули? — спитав Володимир Ілліч.— То-то ж! Ну, я лічу до трьох. Раз... два... три... Іду шукати. Де ж він? Миню, де ти? Мовчить. Ах, хитрюга. Ну, стривай же! Дай мені лише знайти тебе. Тут нема, тут нема... Тут був, та втік...

А Миня, ледве стримуючи сміх від щастя, що він так добре сховався, з-під столу стежив за тим, як Володимир Ілліч, шукаючи його, зазирає в горшки, у валянки, навіть в наперсток. Ще, ще трошки одійде він від столу, а Миня — шасть! і — до палички. Та раптом Володимир Ілліч засунув руку в свій мисливський чобіт, закричав:

— А-а, ось де ти!

Миню наче хтось залоскотав; не маючи сили більше стримуватись, він заверещав і видав себе. Проте не дуже засмутився: все одно йому частіше вдавалося захопити паличку, аніж Володимирові Іллічу чи тьоті Наді. Та закінчувалася перерва, всі бралися за свої справи; Миня знов скучав, нетерпляче ждучи, коли Володимир Ілліч вийде зі своєї кімнати і вони затіють якусь нову гру.

І ЧОБОТИ?!

Бабуся Єлизавета, як сама вона сказала Мині, розхворілась. Вона й до цього не раз хворіла, але тоді все ж ходила по кімнаті, майже все робила. А тепер тьотя Надя не дозволяє їй навіть вставати з ліжка, послала по лікаря. В Шушенському лікаря нема, отож Сосниатич поїхав у Єрмакове. А це мало не сорок верст. Значить, вернеться аж уночі або навіть завтра вранці. Миня ніколи не бачив, як лікарі людей лікують, і чекав такого дива з великим нетерпінням. В його уяві це вимальовувалось, наче в казці: дасть той лікар бабусі живої води, вона вип'є і відразу ж видужає.

Всі були зайняті своїми справами: Володимир Ілліч писав, тьотя Надя біля печі поралась, а бабуся Єлизавета лежала. Миня віддано сидів біля її ліжка, і вони весь день про щось говорили: то Миня їй хвалився, що скоро поїде

з батьком та матір'ю до того «Янтарного моря», де гарно їм житиметься, то бабуся пригадувала й розповідала нову казку.

Привіз Сосипатич лікаря. Приписав він бабусі Єлизаветі ліки, і вона по три рази на день пила їх, але з ліжка не вставала. Пахли ті ліки дуже гарно — бабуся Єлизавета називала їх мікстурою, — і Миня попросив покуштувати. Бабуся налила трохи в ложку, він лизнув і аж плечима пересмикнув: такою гидкою виявилась та мікстура. Відразу стало зрозумілим, чому бабуся не видужує: від таких ліків скоріше вмреш, аніж на ноги станеш. Ех, зняти б чари зі свого коня злотогривого! Тоді б він сів на нього, розшукав того ворона, котрий сірому вовку живу воду приносив. Привіз би тієї води бабусі Єлизаветі, і вона вмить би стала зовсім здоровою. Та поки що Миня не знає того заповітного слова, від котрого міг би ожити його кінь злотогривий. Проте він узнає, обов'язково узнає, інакше й бути не може. Адже Володимир Ілліч немарно подарував йому і перо жар-птиці, і коня злотогривого...

Бабуся все хворіла — хоча й випила дві пляшечки мікстури, — а тьотя Надя не мала часу поратися біля печі; їй треба було переписувати книгу, яку написав Володимир Ілліч. Думали-гадали, що робити, і вирішили взяти когось у помічниці бабусі Єлизаветі, адже їй одній і здоровою будучи з усім господарством дуже важко вправлятися. Параска Олімпіївна, до якої тьотя Надя звернулася за порадою, сказала, що поговорить з Мезініми. В них, мовляв, є дівчина Паша, котру вони хочуть у найми віддати.

Ну, і пішла тьотя Надя з Параскою Олімпіївною до Мезіних. А ще через день, несміливо переступивши поріг, у хату ввійшла Паша. Миня якраз був на кухні, мав набрати бабусі Єлизаветі води. Побачивши Пашу, він строго спитав:

— Чого треба?

— А я... сюди... Мені веліли прийти...

— Миню, хто це там? — почувши розмову, спитала бабуся Єлизавета.

— Та Паша Мезіних. Каже, що їй веліли прийти...

— А-а, йди, Пашенько, сюди...

І стала Паша з того дня жити в Ульянових. Ліжко їй стояло в тій маленькій кімнаті, що біля кухні. Дженні поставилась до Паші дуже ревниво: хижко зиркала на неї, гарчала. Міні теж не подобалось, що Паша почувала себе на кухні, наче хазяйка. Того не чіпай, туди не лізь, а то

гарячого рогача скуштуєш. Хе! Коли бабуся Єлизавета стояла біля печі, йому все можна було робити, а Пашці, бачиш, він уже заважає. Миня не міг діждатися, коли бабуся Єлизавета видужає і Паша піде собі геть. Але ось бабуся видужала, встала з постелі, а Паша і далі живе в своїй кімнаті, додому йти і не збирається. Не витримав він, спитав:

— Чого ти не йдеш?

— Куди?

— А додому!

— Бач, чого захотів! — засміялась Паша. — Та я тут весь час буду жити, бо мені платять.

— Годі брехати! — строго сказав Миня. — Хто це тобі платить? За що?

— А за те, що по хазяйству допомагаю. Як місяць, так дають два карбованці з половиною. А поперх того — ще й чоботи!

— І чоботи?!

— Авжеж. У самого Шпрунга шиються...

Миня занімів. Хай уже їй платять два карбованці з половиною. Хай. А чоботи? За що їй і чоботи шують? Миня, що все життя мріяв про чоботи, ніяк не міг зрозуміти: що Паша такого зробила, що їй чоботи шують? Ні, тут щось не так. Це неправда. Але бабуся Єлизавета підтвердила, що правда. Паші шують чоботи, бо вона зовсім боса. Миня ледве стримався, щоб не заплакати: так йому стало гірко від того, що навіть у Паші чоботи будуть, а в нього нема. Він побіг додому, сказав матері:

— Віддавай мене зараз же в найми! Хай мені платять теж два карбованці з половиною! І чоботи шують!

— Ах, боже мій! Та хто тебе візьме такого малого? Рано тобі ще в найми...

— Так що ж мені — так і жити до самої смерті без чобіт?

— Мікеліс, синок мій маленький... — зі сльозами на очах обнімала його мати. — Я куплю тобі чоботи...

— Ти вже мені не раз це говорила, а чобіт усе нема й нема. Більше я не хочу чекати — віддавай мене в найми, за два карбованці з половиною. Я тобі гроші всі принесу, лише чоботи собі візьму.

Мати плакала. Міні жалко стало її, і він примирливо сказав:

— Добре. Почекаю ще трошки...

Оскар приходив до тьоті Наді вчитися. Та цього їй було мало. Вона взялася ще й Пашу грамоти вчити. І це було

куди цікавіше, ніж читати товсті книги про чийсь капітал. Миня не тільки розумів усе, чого тьотя Надя вчила Пашу, а й сам не гірше Паші знав літери. Тьотя Надя була дуже задоволена з того, що Миня старанно вчиться. Як і Паші, давала йому папір, олівець: пиши та малюй. І він писав і малював. А Паша малювати не вміла, тільки писала. Зате вона навчилася писати не тільки букви, а цілі слова. Навчилася і читати. Скаже їй що-небудь бабуся Єлизавета, вона запише на папірці і приклеїть до стіни: дивіться, мовляв, яка я грамотна.

— Бабусю Єлизавето, гляньте, що ото Паша знову написала? — спитав якось Миня. — Прочитайте!

Бабуся Єлизавета наділа окуляри, прочитала:

— «Нікули, нікули, чай не виливай»... — і мовила з докором: — Пашо, ну навіщо ти оце ліпиш до стіни?

— А щоб не забувати. А то ви все говорите, а я все забуваю...

— Невже такої дрібниці не запам'ятаєш?

— Поки грамоти не вчилась, то все пам'ятала, — зніяковіло посміхалась Паша, — а тепер тільки записане в голові тримається.

— Чудна ти, їй-богу, — сміялась бабуся Єлизавета. — То вже хоч писала б правильно. А то на свій лад перевертаєш. Я тобі кажу — «ніколи», а ти пишеш «нікули». Ну, та нічого: це все одно краще, ніж зовсім не вміти писати.

— Я і в зошит записую все, що в нас буває. От подивіться, — Паша дістала засмальцьованого зошита, подала бабусі.

— Та в тебе тут щось на щоденник схоже, — здивувалась бабуся і прочитала: — «Вчора були Оскар Олександрович і Промінський. Співали пісень. Я теж співала...» О-о, тут уже правильно... Молодчина!

Паша аж зашарілася од похвали. А коли бабуся вийшла з кімнати, від радості застрибала на одній нозі, розмахуючи гострими ліктями. Показала Мині язика: ага, бачив, яка я грамотна! Миня не залишився в боргу. Він теж показав їй язика: я, мовляв, не дурніший за тебе, хоча і не вмію ще писати отих всяких «нікули». Паша схопила його і почала кружляти, а він дригав ногами і верещав од радості. Дженні стояла в дверях і так гавкала, наче зайця гнала. Ні, Паша стала куди розумнішою після того, як грамоти навчилася: тепер з нею хоч погратися можна.

Вийшов якось Володимир Ілліч із своєї кімнати, радісно сказав:

— Ну, Надю, перший розділ «ринків» закінчено.

— Поздоровляю тебе, — посміхаючись, мовила тьотя Надя. — Я дуже, дуже рада...

— Якщо так піде діло, — говорив Володимир Ілліч, — то до лютого всю книгу закінчу.

— А чи витримаєш таке напруження? Адже з ранку до вечора пишеш...

— Я теж хотіла сказати, — вставила і своє бабуся Єлизавета. — Робота роботою, проте й відпочивати треба. Останнім часом ви, Володю, помітно і схудли, і змарніли...

— Це все, дорога Єлизавето Василівно, можна поправити, — відповідав Володимир Ілліч. — Я завтра ж візьмусь за влаштування ковзанки на Шуші. І кожен день на ковзанах по годині — це мінімум! — буду кататися. Тоді й апетит з'явиться, і рум'янець на щоках, як у красної дівичі...

— Ви знов жартуєте, — похитала головою бабуся Єлизавета. — Але це поки молоді, поки у вас ніщо не болить, а доживете до моїх літ...

— Мамо, ти говориш про себе так, наче тобі сто років, — лагідно посміхнулась тьотя Надя. — А ти ж ще не така й стара...

— Цілком вірно! — підтримав її Володимир Ілліч. — А ковзанку завтра ж почнемо робити. Лід на Шуші вже зовсім добрий. Знаєш, Надю, що мені спало на думку?

— Навчити не лише мене, а й маму кататися на ковзанах, — все з тією ж добродушною посмішкою мовила тьотя Надя.

— А мене? — спитав Миня.

— Я вже не про те, — сказав Володимир Ілліч. — Я ось зараз перечитав перший розділ «ринків». Важкуваті є місця. Боюсь, що робітники не зрозуміють. Треба, мабуть, зробити так: я читатиму тобі вголос, а ти прискіпуйся до кожного слова, як найбільш нетямкий читач.

Того ж вечора, стоячи біля конторки, Володимир Ілліч почав читати, а тьотя Надя та Миня сиділи за столом і слухали. І бабуся Єлизавета стала було слухати, але прийшла Параска Олімпіївна і перебила.

— «Основою товарного господарства є суспільний поділ праці. Промисловість обробна відокремлюється від добувної, і кожна з них поділяється на дрібні види і підвиди, що

виробляють у формі товару окремі продукти і обмінюють їх з усіма іншими виробництвами. Розвиток товарного господарства веде таким чином до збільшення числа окремих і самостійних галузей промисловості; тенденція цього розвитку полягає в тому, щоб перетворити в окрему галузь промисловості виробництво не тільки кожного окремого продукту, але навіть кожної окремої частини продукту,— і не тільки виробництво продукту, але навіть окремі операції по виготовленню продукту до споживання...»

Багато сторінок прочитав Володимир Ілліч, а потім спитав:

— Ну, як?

— Все ясно,— відповіла тьотя Надя.

— Ні, Надю, так не годиться! Якщо я буду почитувати, а ти похвалювати, то ми марно потратимо час...

— Ну, а якщо мені ні до чого причепитися.

— Так уже й ні до чого? — пильно дивлячись їй в очі, спитав Володимир Ілліч.

— Поки що ні до чого,— відповіла тьотя Надя, спокійно витримавши його гострий погляд.

— Добре. Підемо далі...

Та далі все йшло не так гладко, як спочатку. Ось прочитав Володимир Ілліч кілька сторінок, питає:

— Все зрозуміло?

— Ніби все...

— Ні, ти вже давай точніше!

— Прочитай, будь ласка, ще раз.

— Е, ні! Якщо з першого разу не вклалось у голову, то — погано,— говорив Володимир Ілліч, швидко записуючи щось на аркуші, з якого він читав.— Це місце треба ясніш написати.

А ось тьотя Надя, прослухавши кілька сторінок, говорить:

— Здається, важкувато...

— Здається чи справді важкувато?

— Справді.

— Гм... Гм...— спантеличено гмикає Володимир Ілліч, покусуючи нижню губу.— Важкувато... Ну, добре.— Володимир Ілліч схиляється над конторкою, швидко-швидко щось пише, викреслює, перекреслює так, що бризки чорнила летять, говорить: — Ану, ще послухай...

Але тьотя Надя знову ж своєї: важкувато, мовляв. Володимир Ілліч починає сердитися:

— Надю, годі морочити голову!

— Та ти ж сам просив: будь якомога прискіпливішою.

— Гм... пробач. Але...— Володимир Ілліч швидко переглядає дрібно списані аркуші.— Але мені здається, що оцей останній варіант і немовля зрозуміє. Певна річ, я, як автор, можу помилятися...

— А ми ось перевіримо. Миню, ти зрозумів що-небудь із того, що Володимир Ілліч читав? — зі своєю незмінною добродушною усмішкою питає тьотя Надя.

Миня потрапляє в дуже скрутне становище. Він, звичайно, нічого не зрозумів. І не тільки в цьому, а й в усіх місцях, котрі читав Володимир Ілліч. Попадались лише окремі знайомі слова, а все інше летіло мимо його розуміння. Йому хочеться сказати чесно — не розумію, але він бачить, що це завдасть прикрості Володимирові Іллічу. Міні цього не хочеться робити. І брехати неловко. Він тягне, потупивши очі:

— А я... е-е... А я неписьменний!

— Дипломат! — дивується Володимир Ілліч.

— Володю, я пожартувала,— сміючись, говорить тьотя Надя.— В останньому розділі все добре. Але нам час уже зробити перерву...

— Так ти, значить, дядю Миню, неписьменний? — весело сміючись, підступає Володимир Ілліч до Міні.— Так ти хитрувати здумав? Ну, держись же! Я ось тебе навчу грамоти.

З радісним вереском Миня ховається за тьотю Надю, потім під стіл. Джентлі, почувши шум у кімнаті, плигає на двері і гавкає: пустить, мовляв, я його зараз же витягну з-під столу. В дверях, з вибіленими борошном руками, з'являється стурбована бабуся Єлизавета, питає:

— Хто тут гарцює?

Володимир Ілліч лише рукою маха, не маючи сили вимовити жодного слова. Єлизавета Василівна поглядає на Миню:

— Не скучно тобі тут, Миню?

— Ні,— не вилазячи з-під столу, відповідає Миня.— Зовсім ні. Я дуже тихо все слухав. Правда ж, тьотю Надю?

— Правда, правда,— заступається за Миню тьотя Надя.— Він нам дуже допомагає.

Бабуся Єлизавета з відвертим сумнівом похитує головою, але не наполягає на видворенні Міні. Вона теж любить його і постійно балує. Якщо тьотя Надя говорить, що це, мовляв, негарно, то бабуся Єлизавета відповідає:

— Хай. Адже недовго йому залишилось так жити.

А ДЕ Ж МАЛЮНКИ?

Проглянувши нову пошту, Володимир Ілліч засмучено говорив:

— Ухнула книга...

— Так, мабуть, ухнула, — погоджувалась тьотя Надя.

— А хіба книги вміють ухати? — спитав Миня.

— Ще й як, — відповідав Володимир Ілліч. — Буває, так ухне, що й сліду не залишиться.

Миня знав, що Володимир Ілліч давно чекає якоїсь незвичайної книжки. Книжку ту він називав то «Етюд», то «фіаско». І Миня за тими назвами не міг зрозуміти, що в тій книзі є такого цінного, що Володимир Ілліч і тьотя Надя лише про неї й говорять. А виявляється он що: та книга вміє ухати. У Володимира Ілліча багато великих і малих, товстих і тонких книг, але ні одна з них не ухає. Миня зник до того, що Володимир Ілліч говорить йому саму правду. І якщо він сказав, що та книга вміє ухати, то так воно і є. Але як же вона ухає? Як лід у морозний день на Шуші? Лунко, з якимось тяжким стогоном...

А може, в тій книзі пугач сидить і ухає? Та книга ж не клітка. Де ж пугач поміститься? Хіба, може, намальований уміє оживати й ухати, як у тій казці, що бабуся Єлизавета розповідала. Ото було б диво! В такій книзі є на що подивитися. А то одержує Володимир Ілліч багато книг, а малюнків у них майже нема. Так — один або два, та й ті нецікаві. Це так, мабуть, і є: в тій книзі, що ухає, є повно малюнків. І, звичайно, таких, які вміють оживати. Скоріше б її прислали.

Та минали дні, тижні, а поштар все не приносив тієї дивовижної книги. Сьогодні теж поштовий день. Володимир Ілліч весь час поглядає у вікно. Говорить тьоті Наді з тим виразом суму в очах, який у нього буває, коли він наперед знає, що так не зробиться, як йому хочеться:

— Що особливого може принести пошта?

— А може, «Етюд»? — невпевнено зауважує тьотя Надя.

— Ні, на «Етюдах» ми, здається, правильно поставили хрест. Страшно шкода, та нічого не поробиш... Надю, дивись, — раптом пожвавішав Володимир Ілліч, — через паркан лізе хлопчик з великим пакунком...

— Це з вблості, — впізнала тьотя Надя, підійшовши до вікна. — Може, книга? Тільки навіщо він обгорнув її кожухом?

— Ні, це, мабуть, посылка від мами, — висловив припу-

шення Володимир Ілліч.— На ящику мама, видно, написала: тримати в теплі, от вони й загорнули її в кожух.

Але Володимир Ілліч на цей раз помилився: в кожусі була саме книга, якої він так довго чекав. І як же він зрадив, побачивши її! Закричав: «Ура!» Обняв тьотю Надю і покружляв по кімнаті, Миню підкинув до стелі. А хлопцеві, що приніс книгу, дав на цукерки аж полтинник. Хлопчик, не вірячи своєму щастю, тримав той полтинник на долоні, боячись затиснути його в кулак. А повіривши, що гроші його, прожогом вилетів з хати, наче боявся, що Володимир Ілліч передумає та відбере назад. Він так очманів од того полтинника, що й кожуха забув. Довелося Мині доганяти хлопця. Але він, помітивши, що Миня біжить за ним, теж прибавив ходу. Лише після того, як побачив бабусю Єлизавету з кожухом біля воріт, зупинився, почухав потилицю, а тоді підбігцем кинувся назад. Схопивши кожух, знову рвонув з копита. Біг, наче вкрав того кожуха, наче хазяїн гнався за ним.

— Зовсім очманів...— посміхаючись, сказала бабуся Єлизавета.

— Від таких грошей всякий очманіє,— статечно, з помітною заздрістю мовив Миня.— Це ж у нього тепер цілий капітал...

— Ох, Миню, Миню...— похитала головою бабуся Єлизавета.— То не капітал, а копійки. Пішли в хату, а то коли б не простудилися з-за того кожуха.

— Так це та книга, що ухає?— ввійшовши в кімнату, спитав Миня Володимира Ілліча.

— На наше щастя, Миню, вона не ухнула,— радісно відповів Володимир Ілліч.

На щастя? Яке ж то щастя? Ждали ту книгу, що ухає, а виявилось, прийшла зовсім інша і — щастя? Це вже зовсім не зрозуміло. Треба хоч подивитися, що ж то за книга. Миня взяв з купи одну. На обкладинці малюнка немає, а лише щось написано великими й малими літерами. Може, всередині малюнків повно? Погортав. Ні одного. І розчаровано хмикнув: чому ж ви, мовляв, так зраділи?

Володимир Ілліч, помітивши це, спитав:

— Що, Миню, не подобається?

— Ні,— признався Миня відверто.

— Чому ж?

— Бо малюнків нема.

— Чула, Надю, що говорить мій перший критик?— посміхаючись, спитав Володимир Ілліч.

— А я поздоровляю тебе, мій дорогий! — сказала тьотя Нади, цілуючи Володимира Ілліча.— Хай ця перша твоя книжка буде не останньою. Я дуже рада, Володю, за тебе...

— Спасибі, моя люба,— поцілувавши руку тьоті Наді, розчулено мовив Володимир Ілліч.— Я теж страшенно радий, що ця моя книга все-таки дійде до робітників...

ЧАРІВНЕ ЦАРСТВО

Після того як хлопець приніс ту дивну книгу (Миня так і думав — дивну, бо не міг збагнути, що в ній такого особливого), дома не сиділось. Володимир Ілліч запропонував тьоті Наді пройтись по замерзлих протоках, поки сніг не вкрив льоду. Сніг уже, правда, випадав. Але подув сильний вітер з-за Єнісею й поніс той сніг, як сказав Володимир Ілліч, кудись аж у тайгу. Це всю зиму так: не встигне сніжок укрити землю, як вітер уже підмітає його.

— А Миню візьмемо? — спитала тьотя Надя, побачивши, як він благально дивиться на неї.

— Обов'язково! І Миню, і Дженні, і Єлизавету Василівну...

— Ой ні! — злякано замахала руками бабуся Єлизавета.— З мене досить того, що раз голову розбила...

Таке, справді, було. Як тільки замерзла Шуша, тьотя Надя впростила і бабуся Єлизавету прогулятися по річці. Бабуся довго не погоджувалась. Та коли почав просити її Володимир Ілліч — не встояла, пішла. І трапилось так, що ненароком упала, розбила голову. Після цього вона й калюжу, покриту льодом, стороною обходила. І Мині весь час наказувала: не бігай по льоду, а то впадеш та заб'єшся. Але Миня й не думав слухати її: по рівному, чистому, як скло, льоду так гарно ковзатися. Розігнався і — раз! Розігнався і — два! Розігнався і — три! І вже на тому березі. А як цікаво ходити й дивитися, що робиться під льодом! Кожен камінець на дні видно...

— Чи далеко ви? — спитала бабуся Єлизавета.

— Ночувати дома будемо,— відповідав Володимир Ілліч, одягаючись.

— Якщо надовго йдете, то візьміть пиріжків.

— А що? Це — ідея! — зрадив Володимир Ілліч.— Треба їх тільки загорнути краще, щоб не замерзли.

— Навіщо ви, Володю, ото рушницю берете? — бурчала бабуся Єлизавета.— Мало вам того, що Оскар Дженні підстрелив...

— Добре,— погодився Володимир Ілліч.— Я залишаю рушницю дома. Але якщо нас вовки розірвуть, то лайте тоді себе, а не мене.

— А ви хіба Міні не берете?

— Беруть! Беруть! — застрибав Миня.

— Так чого ж вам вовків боятися?

— А ми їх і не боїмося! — сказав Миня.

— От і добре,— посміхаючись, мовила бабуся Єлизавета.— Беріть замість рушниці пиріжків та й вирушайте...

Коли вже за ворота вийшли, бабуся Єлизавета кинула навздогін:

— А що ж Заусайлову сказати, як прийде?

— Скажіть: пішли збувати ту гидку телятину, якою він нас ошчасливив,— відповів Володимир Ілліч,— а коли вернемося — невідомо, бо знайти покупця буде нелегко.

— І завжди ви, Володю, жартуєте,— з посмішкою і зовсім без докору сказала бабуся Єлизавета.— Ну, йдіть, ідіть. Та повертайтеся засвітла...

Бабуся Єлизавета ще щось говорила, але Дженні, побачивши kota на паркані, так загавкала, що нічого не було чути. Тьотя Надя і Володимир Ілліч, взявши Миню за руки, розігналися з берега і поїхали по льоду. А Дженні — от хитрюга! — побігла вздовж берега. І потім весь час гасала по березі, тикала ніс в замети попід тинами, дратувала кудлатих собак, що сиділи на ланцюгах. Вони із злою заздрістю гавкали на неї, бо їх з ланцюгів спускали тільки на ніч. Якщо Дженні знаходила під снігом підкову або якусь кісточку, то, переможно помахуючи хвостом, несла це добро Володимирові Іллічу, начеб то була вбита качка. Тьотя Надя сміялась — от, мовляв, який у тебе, Володю, розумний собака! — а Володимир Ілліч сердився:

— Зрозуміти не можу: чи Дженні ще молода, чи просто дурна...

— А може, те й друге?

— Дженні, покинь! — наказував Володимир Ілліч.— Досить тягати оцю гидоту!

Підкова з дзвоном падала на лід, а Дженні бігла на нові пошуки. Миня підбрав підкову.

— Навіщо вона тобі? — дивувалась тьотя Надя.

— В хазяйстві згодиться,— статечно відповідав Миня, засовуючи підкову за мотузок, яким мати його підперезала.—

Може, на порозі для щастя приб'ю, а може, щось виміняю у хлопців...

— Хазяйновитий ти мужик, дядю Миню! — зауважив Володимир Ілліч. — Так ти дивись і багатцем станеш.

Шуша була мілкою, і під льодом виднілись самі камінці. А коли вийшли на протоку, де місця глибокі, — у Мині очі розбіглися: так багато було дивного під льодом. Мов срібні голки, шниряли в кущах очерету мальки, поволі пропливали великі рибини, сонно поводячи хвостами. А на дні виднілись не лише чорні відшліфовані водою камінці, а й черепашки, — от би їх дістати! — шишки — вода, мабуть, принесла їх весною з тайги, — скелети якихось великих рибин. І багато іншого добра валялось там. Але було воно так глибоко, що Миня, навіть лягаючи на лід, щоб краще розгледіти, не міг зрозуміти, що на глибині так привабливо, так таємниче виблискувало.

— Яка дивовижна краса! — захоплено говорила тьотя Надя. — Мов царство якесь чарівне.

— Пригадалось мені, — сказав Володимир Ілліч, — як брат Саша любив ходити по першому льоду, коли замерзла Свіяга. Він міг годинами стояти біля якого-небудь куща очерету і спостерігати життя рибок та іншої живності. Якби він не загинув, з нього, судячи по першій науковій праці, за яку він одержав в університеті золоту медаль, вийшов би неабиякий учений. Він не просто захоплювався біологією, а дуже любив її. Та й взагалі він нічого не робив абияк, з холодком, а якщо вже брався...

Володимир Ілліч раптом перервав розповідь про брата Сашу, завмер: з острова почулось якесь незвичайне скавучання Дженні.

— Звіра жене! — азартно вигукнув Володимир Ілліч.

— Та годі тобі.

— Точно!

І в ту ж мить із заростей острова, прямо на Миню, вилетів заєць. Стрибнувши на лід, він посковзнувся і, одуріло перекидаючись, помчав.

Дженні, вискочивши на лід, теж посковзнулася і зразу ж підігнула хвоста, жалісно скавулячи. Володимир Ілліч схопився за голову, у відчаї закричав:

— Рушниця!.. Рушниця!..

Миня кинувся навперейми зайцю, раз по раз гукаючи до собаки:

— Дженні, візьми! Дженні, візьми!

Та куди там було взяти! Поки Дженні перебралася через

лід, то за зайцем і слід прохолов. Він зник на другому острові.

— Ай-яй-яй, такого русака прогавили! — не говорив, а стогнав Володимир Ілліч.— З рук, прямо з-під носа втік...

— Володю, заспокойся,— просила тьотя Надя, дивлячись, як він розхвилювався.— Ми ж не на полювання йшли, а погуляти...

— Ні, я тепер три ночі не спатиму... Що таке? — знову завмер Володимир Ілліч.— Здається, Дженні другого зайця жене? Так і є! Ні, треба йти по рушницю. Надю, ви з Минєю гуляйте, а я збігаю.

— Володю, та облиш ти! Відціля до села кілометрів три, якщо не більше. Обійдемося без тих зайців. Я ось і Дженні візьму на поводок, щоб вона тебе не дратувала. Дженні, Дженні, іди сюди! От розумниця...

— Тьотю Надю, дайте я її буду вести,— попросив Миня.

— Ну, який русак, га! — все ще не міг заспокоїтися Володимир Ілліч.— Ні, ми завтра ж приїдемо сюди з Оскаром.

Цей очманілий заєць — так назвала його тьотя Надя — зіпсував усе: Володимир Ілліч вже не міг милуватися «чарівним царством», а мріяв про полювання на зайців. Звернули на один острів, розклали невеличке багаття, поїли пиріжків і пішли додому. Миня вів Дженні на поводку. І це було дуже цікаво: розбіжаться вони вдвох — Миня присяде, а Дженні довго везе його по льоду. Дорога назад завдяки цьому здалася такою короткою, що Миня не встиг озирнутися, як уже був дома.

ШАХИ З КОРИ

Чекали дядю Гліба в гості. Володимирові Іллічу дуже кортіло пограти з ним у шахи, а шахів не було (тоді шахи привозив дядя Базіль і, повертаючись додому, забрав їх). Він писав мамі своїй, щоб вислала йому шахи, але їх чомусь все не прислали. Володимир Ілліч говорив:

— Одну партію, мабуть, Марко¹ забрав. А тих, що колись батько виточив, мама не хоче посилати, боячись, щоб десь не пропали. Вона й грати в них нікому не дає, зберігає

¹ Єлізаров Марко Тимофійович (1862—1919) — революціонер, діяч Комуністичної партії і Радянської держави. Чоловік сестри В. І. Леніна Анни Іллінічної.

як сімйну реліквію. Адже батькових речей за оцими нашими переїздами лишилось дуже мало. Ну, нічого, поки мама пришле нам якісь шахи, ми з Минькою самі собі зробимо. Правда, в нас нема токарного верстата, такого, як був у батька, але ми спробуємо вирізати звичайнісіньким ножем. Треба лише товстої кори дістати...

І от одного дня Сосипатич доставив із тайги товстої-пре-товстої кори.

Бабуся Єлизавета поклала її на ніч у піч. Кора висохла — вона так приємно пахла, — і Володимир Ілліч розрізав її хазяйчиною пилючкою на неширокі смужки. Потім смужки сокирою поколов на стовпчики. І стовпчики ті, коли Володимир Ілліч поставив їх у два ряди на столі, виявились різними по висоті. Помітивши це, Миня здивувався:

— Чого ж ви нерівно попиляли?

— Так, Миню, треба, — відповів Володимир Ілліч. — З оцих найвищих ми виріжемо королів і королев. А з тих, що трохи нижчі, — коней, слонів і тур. Ну, а з найменших, як водиться, пішаки будуть.

І почав Володимир Ілліч, як сказала бабуся Єлизавета, сміття в хаті розводити, тобто вирізати з кори всякі фігурки. Робив це вечорами, коли в нього вже не було сил працювати над книгою про ринки. І що можна, думав Миня, так довго писати про ті ринки? Минулого тижня Миня ходив з матір'ю на ринок — у селі всі його звали ярмарком, — так, окрім пряників та цукерок, нічого цікавого там не бачив. А Володимир Ілліч все пише й пише про ринки. Ну, це, мабуть, тому, що він ні разу на ньому не був. От пішов би подивитися, так давно б закінчив ту свою книгу. А може, й зовсім би кинув писати. Це було б найкраще: тоді вони тільки б і робили, що ходили гуляти та в жмурки грали. Або ось шахи весь день вирізували б. Це куди цікавіше, аніж ото біля конторки стояти та все писати й писати. Ось Володимир Ілліч взяв стовпчик, повертів його в руках, зробив якісь помітки олівцем і — чик ножем! Так стружка і посипалась на фартух бабусі Єлизавети, котрим він застелив собі коліна, щоб не смітити на підлогу.

Довго крутив Володимир Ілліч ту кору в руках. І чим далі, тим все обережніше різав та стругав. І ось уже на його долоні, мов грибок-боровичок, стоїть акуратненький пішак. Володимир Ілліч, вдоволено посміхаючись, ставить його на клітку шахівниці, теж ним самим змайстрованої, питає Миню:

— Гарний пішак?

— Дуже гарний! — захоплено вигукує Миня. — А можна його в руках потримати?

— Бери, — дозволяє Володимир Ілліч. — Учись пересувати по шахівниці. А потім ми з тобою зіграємо...

— Та я ж зовсім не вмію...

— Я теж не вмів, та навчився, — говорив Володимир Ілліч, обстругуючи нового пішака. — Людина на те й живе, щоб весь час чогось учитися. Надю, можна тебе на хвилинку?

— Чого тобі? — питає тьотя Надя, з'являючись у дверях.

— Порадь, яку голову королю вирізати.

— Яку-небудь, — відповідає тьотя Надя. — Аби лиш не таку дурну, як у того короля, котрий нас звелів сюди запропорити.

— Що ж, порада слухна, — весело погодився Володимир Ілліч. — Зробимо, значить, сяку-таку голову, аби королю, як кажуть, шапку було на чому носити...

Вийшов король, як зазначила тьотя Надя, з головою, схожою на гвіздок. Але Володимир Ілліч сказав, що це якраз і добре: адже в короля тільки й діла, що від шаха тікати, поки в мат не попаде.

Взявся Володимир Ілліч за коней. Знову покликав тьотю Надю.

— Ну, як фігурка?

— Нічого, гарний слон, — відповіла вона.

— Який слон? — здивовано підняв брови Володимир Ілліч. — Це кінь!

— Ну, бачиш, яке у мене уявлення про шахи: коня плутаю зі слоном.

— А може, я такий майстер, що мій кінь справді скидається на слона? Як по-твоєму, Миню, хто це — слон чи кінь?

— Це коняча голова, — відповів Миня.

— Правильно, — сміється Володимир Ілліч. — Ну, а тут, Надю, крім тебе вже ніхто розумної поради не дасть. Подивись от і скажи: яку талію королеві зробити, га? Тільки постався до цього з цілковитою відповідальністю, бо королева — найперша фігура...

Кілька вечорів вирізував Володимир Ілліч шахи. Під кінець взявся й Миня допомагати. Дивлячись, як вправно орудував ножом Володимир Ілліч, Миня гадав, що варто лише взяти в руки ніж і кору, як одразу ж вийде будь-яка фігура. А взявся різати — конфуз: його тури були схожі на картоплини, слони — на моркву, а пішаки, як визначила

бабуся Єлизавета,— на галушки. Зате стружок було навіть більше, аніж у Володимира Ілліча.

— Ну, так,— закінчивши вирізувати фігури, мовив Володимир Ілліч.— Давай тепер, Миню, попробуємо розібрати партію...

Знайшов Володимир Ілліч газету, в якій була намальована шахівниця, поклав перед собою, і почалась гра. Володимир Ілліч, глянувши в газету, говорив:

— Я ходжу конем с3, а ти... чорним слоном в4. Ось на цю клітинку став його,— показував пальцем.— Так. Чудовий ти, Миню, зробив хід. Молодець! Ну-с, а я тепер королеву посуну на е3, а ти оцього пішака став сюди і об'являй мені шах.

— Шах! — радісно вигукнув Миня.— Тьотю Надю! Бабусю! Ідїть скоріше сюди, я шах уже Володимирові Іллічу поставив!

— Шах, дядю Миню, не ставлять, а лише об'являють,— поправляє Володимир Ілліч.— Зрозумів?

— Зрозумів,— говорить Миня, хоча справді не міг збагнути, яка ж різниця між шахом і матом.

Довго грав Володимир Ілліч цю першу партію з Минею. І коли на шахівниці майже не залишилось фігур, підняв руки, сказав:

— Здаюсь! Молодець, дядю Миню! Граєш чудово. Ну, на сьогодні, мабуть, досить. А завтра ми з тобою ще поборемося.

— Поборемося! — азартно вигукнув Миня.— І знову я виграю у вас!

— О, ти, виявляється, хвалько,— посміхнувся Володимир Ілліч.— Ні, друже, так не можна. Спочатку треба виграти, а потім уже хвалитися. А то програєш,— а таке може трапитися з кожним, навіть з таким хорошим гравцем, як ти,— ну, і доведеться червоніти.

— Ну, добре, хвалиться не буду,— погодився Миня,— але однаково виграю!

— Оце вже значно скромніше! — засміявся Володимир Ілліч.— Ех, Миню, веселий ти мужик.

— Ну й що ж? Про вас он теж говорять: пан Ульянов завжди веселий. Адже правда, тьотю Надю?

— Правда, правда, жінка Промінського про тебе, Володю, так говорила.

— Ну, от бачите. Виявляється, ми обидва добрі...

— Кумедний ти, Миню,— нестримно сміючись, сказав Володимир Ілліч.— Іди-но, брате, спати, а то ми з тобою

до ранку просміємося, а в мене завтра роботи багато. Треба відправити Анюті два розділи «ринків», а в мене ще багато сторінок не переписано. Провести тебе?

— Навіщо? Та я самого чорта не боюсь. На добраніч вам! Я пішов...

КОВЗАНКА НА ШУШІ

З Красноярська Володимир Ілліч привіз ковзани. Та такі гарні, яких Миня ніколи не бачив. І не лише собі він привіз такі ковзани, а й тьоті Наді, і Оскарові. Сказав, що й Міні б привіз, але таких, як на його ногу,— не було. Доведеться Міні почекати, може, Заусайлов ще дозволить Володимирові Іллічу поїхати в Красноярськ.

Прикро це було, та що ж поробиш: адже не Володимир Ілліч винний у тім, що він нікуди не може поїхати з села,— в Шушенському таких ковзанів ніхто й не бачив,— а все той же проклятий Заусайлов, щоб його вовки розірвали.

— Ну, так що, Володимире Іллічу, ковзанку будемо робити? — спитав якомось Оскар, котрому нетерпілось покататися на ковзанах.

— Так, мабуть, час братися.

І взялися всі за роботу. Розчистили сніг — його було ще не дуже багато,— Сосипатич привіз із лісу ялинок, і ними обгородили ковзанку. Вийшло дуже гарно. Коли все було закінчено, Володимир Ілліч і Оскар пішли надівати ковзани. Хлопчиків зібралось на річці — суцільним ланцюгом стояли навкруг ковзанки. Мабуть, з усіх околишніх сіл прибігли подивитися, як це дядьки політики на фабричних ковзанах кататимуться. Але ніхто з них не смів заходити на ковзанку. Один лише Миня, в супроводі Дженні, мов сторож, поважно походжав по ковзанці, відчуваючи на собі заздрісні погляди хлопців. Ось він зупинився біля одного хлопчика, мовив суворо:

— Куди лушпайки плюєш? Набрал горіхів, так одійди десь од ковзанки і луш собі.

— Та я й тобі дам! На, візьми!

— Взяти-то я візьму,— поблажливо говорить Миня, підставляючи кишеню матеріної кофти,— а лушити на ковзанці не буду. І тобі не дозволю, бо тут не можна. Зрозумів?

— Зрозумів...

— Ну, то й не плюй на ковзанку, якщо зрозумів.

Зібралися біля ковзанки й дорослі люди. Парубки, дівчата і, певна річ, жінки, — як же їм пропустити таке диво? — теж вишикувались на березі Шуші. До самої ковзанки, правда, підходити соромились. А як політики почнуть з них сміятися? Хай діти, мовляв, сюди прийшли, це зрозуміло, а вам чого тут треба? Отож і стояли на чималій відстані. Прийшов Заусайлов глянути недремним оком — чи нема якихось порушень інструкції. Народу зібралось багато. Це якраз і є порушення правил. В інструкції зазначено: стежити, щоб засланці не збирали народу та не вели протизаконних розмов. А може, ці політики — не марно ж вони всі старались — і влаштували ковзанку, щоб приманювати народ? Заусайлов став перед натовпом, який дружно плював у його бік лущинням кедрових горіхів, грізно спитав:

— А вас хто сюди кликав? Ану, геть відціля!

Та не встиг натовп з місця зрушити, як на ковзанах з'явилися Володимир Ілліч і Оскар. Володимир Ілліч, іронічно жмурачись, спитав:

— Що, пане уряднику, ковзанку розчищаєте?

— Хе-хе, прийшов... — залупав очима Заусайлов, показуючи гнілі зуби. — Хе-хе, глянути...

Володимир Ілліч, змірявши його презирливим поглядом, нічого більше не сказав, а розігнався та й понісся по льоду ковзанки так швидко, наче його вихором підхопило. Облетівши одне коло, він раптом дзигною крутнувся на місці і, задкуючи, знову помчав по колу. Всі — і хлопці, й дорослі, що стояли на березі, — злякано зойкнули (в ту мить, коли він крутнувся), а потім, побачивши, як вправно він кружляє задки, захоплено загули. А Володимир Ілліч, заклавши руки в кишені своєї куртки — в ній він і на полюванні восени ходив, — ловко, красиво різав ковзанами лід. Оскар, намагаючись не відставати од Володимира Ілліча, падав майже на кожному кроці, що викликало регіт роззяв. Тьотя Надя і зовсім не вміла триматись на льоду. Для неї зробили крісло на полозках, і вона невміло ходила за ним, штовхаючи його попереду. Випустити крісло з рук вона боялась. Але Міні це більше всього й подобалось, бо тьотя Надя дозволяла йому сидіти в кріслі, і він годинами катався. Катав його і Володимир Ілліч. Та так, що подих забивало. Візьме Міні під пахву, як книгу, і давай кружляти по ковзанці. Хлопці, що стоять довкола, миготять Міні перед очима, наче спиці в колесі воза, який мчить з гори, від

страху подих забиває. Але то все дрібниця порівняно з тою радістю, котра охоплює душу Мині.

Траплялось, Володимир Ілліч, щоб погратися з хлопчачками, які стояли біля ковзанки, говорив:

— Ану, хто спіймає мене?

Що тут зчинялось! Усі зривались з місць, галасували, немов граки, в яких із рушниць пальнули. Штовхали один одного, падали, ганялись за Володимиром Іллічем. Та спіймати його не міг навіть Миколка Попик, який бігав швидше за всіх. Тоді хлопці, взявшись за руки, намагались сточити його. Ось-ось, здається, замкнуть кільце (Миня був на стороні Володимира Ілліча і в тих облавах участі не брав), а він — хоп! — і вислизне з оточення. Миня, торжествуючи, кричав:

— Ну, що — піймали?

Коли хлопці зовсім стомлювалися, Володимир Ілліч навмисне залишався в їхньому колі, говорив, піднімаючи руки:

— Здаюсь! Піймали. Ось вам гроші на цукерки.

І всі знову бігли в крамницю Урбана по цукерки. Миня хоча й був за те, щоб Володимира Ілліча не піймали, проте від своєї пайки цукерок не відмовлявся. Розмахуючи довгими рукавами материнної кофти, він летів разом з усіма хлопцями. Не залишати ж їм свої цукерки!

СМІЛО У НОГУ РУШАЙТЕ!

Ох і зрадів же Володимир Ілліч, коли побачив у вікно, що до хати на возі підїхав дядя Гліб. (Поряд з ним сидів Оскар, який і привіз його). Так спішно кинув ручку — чого з ним ніколи не було, — що навіть не помітив, як вона покотилася по конторці і впала на підлогу. Вилетів з дому так швидко, що дядя Гліб не встиг ще з воза злізти. Обняв його, розцілував. Миня, дивлячись на цю зустріч у вікно — бабуся Єлизавета його не пустила роздягнутого на вулицю, — навіть позаздрив дяді Глібу, що Володимир Ілліч так любить його. Радісно сміючись, вони про щось говорили, але через вікно Миня нічого не чув. А в дім увійшли вони, взявшись під руки і голосно співаючи пісню, яку Миня вже не раз чув від Володимира Ілліча:

Хмари зловісні нависли над нами,
Сили ворожі нас тяжко гнітуть...
Станьте ж до бою усі з ворогами,—
Смерть або воля та слава нас ждуть!

Ми ж не злякаємось! Гордо та сміло
Стяг піднесемо за правее діло,
Стяг боротьби за свободу народа,
Щоб панували скрізь воля та згода!

В лави ставаймо, стяг піднімаймо,
Хай грізно лине могутній наш спів,
Гордо і сміло за правее діло
Вдаримо разом на всіх ворогів!

— Єлизавето Василівно, рекомендую вам: автор цієї чудової пісні — Гліб Максиміліанович Кржижановський!

— Все правда, крім одного: не автор, а тільки перекладач,— посміхаючись, зауважив дядя Гліб.— Здрастуйте, Єлизавето Василівно, здрастуйте, Надіє Костянтинівно...

— А чому не просто — Надя? — потискуючи руку дяді Гліба, спитала з посмішкою тьотя Надя.

— Ну, якщо ваш чоловік дозволить...

— А, пробачте, я й забула, що ви навіть близьким подругам своєї дружини заборонили звати її Зіною, а лише Зінаїдою Павлівною,— сміючись, сказала тьотя Надя.— Ну, годі жартувати! Розповідайте, як здоров'я вашої мами. Володя, повернувшись із Красноярьська, говорив, ніби лікарі признали в неї якусь небезпечну хворобу...

— Так, з мамою діло погане. Боюсь, що доведеться відправляти її в Петербург або в Москву. Місцеві лікарі абсолютно безсилі...

— Надю, дай же Глібові Максиміліановичу хоч роздягтися! — з докором сказала бабуса Єлизавета.

— Так, так! — спохватився Володимир Ілліч.— Давай, Глібе, сюди кожух, шапку. Пашо, несить води! Ні-ні, не теплої,— холодної. Я знаю, що він пестун. Пам'ятаеш, як я тебе торік загартовував, коли ти до мене приїздив? І зараз я тобі потурати не буду. Умиватись лише холодною водою, вставати о сьомій ранку.

— А може, ще раніше? — спитав дядя Гліб, зрозумівши, що Володимир Ілліч жартує.

— З радістю задовольняю твое прохання,— сказав Володимир Ілліч.— Адже роботи в тебе до біса. Прочитати кілька розділів моїх «ринків».

— Книга вже закінчена?

— У чернетці — вже. А начисто встиг переписати два розділи. Друге. Настріляти дичини...

— Собі і нам,— вставила тьотя Надя.— А то наші мисливці останнім часом щось зовсім сплехували...

— Картина, Глібе, не така похмуро-безнадійна, як тобі

її намалювала шановна Надія Костянтинівна. Але, зізнатися відверто, не дуже й райдушна. На штурм заячого бастиону ми й підемо з рушницями в руках. Ну, і в шахи пограємо. Ми з Минєю спеціально зробили їх, щоб тебе обіграти.

— І знаєте з чого? — втрутився Миня. — З кори!

— Ну, відносно шахів, то я того...

— Не турбуйся, Миня допоможе, — сказав Володимир Ілліч.

— Поможу! Я вже грав. І шах з матом Володимирові Іллічу влаштував!

— Ну, тоді все: перемога буде на нашому боці! — зрадив дядя Гліб.

— Володимире Іллічу, я сходжу додому, — сказав Оскар, внівши Глібові речі в кімнату. — Переодягнусь і прийду...

— Так, так, обов'язково. І за товаришем Промінським заскочте. Адже Гліб із ним не один місяць в тюремній камері сидів. На честь приїзду такого високого гостя ми сьогодні побенкетуємо.

— Тим більше, що я привіз чудового вина, — сказав дядя Гліб. — Ось і вручаю його урочисто тобі, Володю. А це вам, Надю, і вам, Єлизавето Василівно, від мами та Зіни гостинці. А це ось тобі, Миню. Дивись же тільки, не підведи мене, поможи хоч раз Володимира Ілліча в шахи обіграти.

— Та за це вже не турбуйтеся! — беручи цукерки, запевнив Миня. — Ще й як виграємо!

Прийшли Оскар і Промінський з жінкою та дітьми. А дітей у них було немало: три хлопчики та дві дівчинки. Старший син Леопольд був уже зовсім дорослий. А найменша в сім'ї — Зося — на рік молодша за Миню. Жінка Промінського весь час щось дуже суворо наказувала дітям польськи. Миня не розумів ні слова, але по тону Промінської догадувався, що вона не дозволяє їм бігати й шуміти. І всі вони сиділи тихо та статечно, поки їли цукерки. Потім, видно, їм стало дуже тоскно, і вони почали проситись додому. Зося тягла матір за рукав, канючила:

— Хце додому...¹

Ну, і закінчилось тим, що Промінська встала й сказала:

— Дзенькуе за міле товажистфо...²

І вони всі пішли. Але Промінський незабаром повернувся. Тут і почалось найцікавіше. Випили ще по чарці вина

¹ Хочу додому (польськ.).

² Дякую за компанію (польськ.).

(за всіх друзів по боротьбі! — казав Володимир Ілліч),
і дядя Гліб затагнув пісню:

Сміло у ногу рушайте,
Душу гартуйте в борні.

Всі підхопили:

Груддю собі прокладайте
Шлях у країни ясні.

Вийшли ми, браття, з народу,
Діти робочих родин.
Спілка братерства й свобода —
Шлях перед нами один.

Володимир Ілліч не тільки співав, він встав і, притупуючи ногою, енергійно, в такт пісні, махав руками, тряс кулаками так, немов погрожував комусь. Миня, дивлячись на Володимира Ілліча, теж махав руками і тупав ногою. Це єдине, чим він брав участь у співах, бо слів пісні зовсім не знав. Коли закінчили цю пісню, нову затагнув Промінський. Але своєю польською мовою. І Миня був дуже здивований, побачивши, що всі — навіть бабуся Єлизавета — дружно підхопили її. Миня знову тільки руками махав та ногою тупав.

Прикро було: такі гарні пісні, а він не знає ні слова. Але нічого. Завтра ж він попросить бабусю Єлизавету, щоб і його навчила співати цих пісень.

Гостював дядя Гліб лише три дні. І майже весь час сидів у кімнаті Володимира Ілліча та читав його книгу. Так він говорив, а насправді він читав не книгу, а папери Володимира Ілліча. Траплялось, починали про щось сперечатися, але в кімнату бабусі Єлизавети долинав лише гул їхніх голосів. Бабуся Єлизавета сторожко переглядалася з тьотю Надею, говорила:

— Знову зчепилися...

— А Володя й чекав його, щоб посперечатись, — відповіла тьотя Надя. — Піду і я послухаю, а ви з Пашею самі вже закінчите. Гадаю, що Глібові сподобаються наші пельмені.

ПЕНЬОНДЗЕ¹ ПОТРІБНІ

За той час, поки гостював дядя Гліб, Володимир Ілліч всього один раз ходив з ним на полювання. Та й того разу нічого не вбили. І знову-таки тому, що вони більше говори-

¹ Гроші (польськ.).

ли про книгу Володимира Ілліча, аніж полювали. Але це їх цілком задовольняло: бо розмови ті, як сказав Володимир Ілліч, були для нього дорожчі найкращого полювання. А після того, як поїхав дядя Гліб, Володимир Ілліч і зовсім перестав ходити на полювання. І ось чому: переходив він якось протоку Єнісею, підсковзнувся і впустив рушницю. Вона вдарилась об лід, і ствол переломився. Сосипатич одвіз рушницю в Мінусінськ. Але тамтешні майстри сказали, що оскільки ствол чавунний, то спаяти його не можна.

— От і пропало полювання в цьому році,— розпачливо сказав Володимир Ілліч.— І як же я схибив...

— Не горюйте, Володимире Іллічу,— втішав його Сосипатич.— Рушницю завжди найдемо. Була б охота за дичиною ганятися. Я і в кума можу взяти в любий день, і ще в декого. Та й про що балакати: варто лише заїкнутися, що, мовляв, для вас, то кожен дасть.

— Спасибі, Іване Йосиповичу,— відповів Володимир Ілліч.— Це, звичайно, вихід з положення, але не кардинальне рішення питання. Цю осінь уже так перебуєш, а на весну, може, свою рушницю куплю.

— Я чув, у Мінусінську продається двостволка. Кажуть, дуже гарна. Треба якось подивитись.

— Дуже добре, що ви мені, Іване Йосиповичу, це сказали. На різдво ми думаємо поїхати до наших мінусінських друзів, то я тоді й подивлюся.

Ох, ця поїздка в Мінусінськ. Як вона не подобається Мині, адже йому всі свята доведеться сидіти самому. Хоча б бабуся Єлизавета залишилась дома, так ні, її теж хочуть взяти з собою. Правда, вона не дуже охоче згоджується туди їхати! Каже, що далеко, мовляв, і дорога погана. Але Володимир Ілліч запевняє її, що зимової дороги не можна рівняти з розбитою весняною, по якій вона їхала. По накатаній санній дорозі не їзда, а розвага. Бабуся Єлизавета лише зітхнула: це, мовляв, може, й так, проте їхати мені чогось не хочеться. Говорила:

— Ну, подивимось, яка погода буде...

І всі ці дні Миня молить бога, щоб морози вдарили щонайміцніші, щоб бабуся Єлизавета, злякавшись холоду, не поїхала. Володимир Ілліч уже приколів шпилькою до стіни папірець і весь час записує на ньому, що треба купити в місті. Миня із страхом дивиться на той папірець: як тільки Володимир Ілліч його зніме, так, значить, і поїдуть. Але ж проситися з ними даремно: якщо б вони навіть і брали його з собою, мати нізащо не пустить. Вона й так уже

Його лає: ти, каже, зовсім до них жити перейшов. Ти б там і спав, якби я, мовляв, додому не заганяла. Батько й той став ласкавіше обходитися з ним: він давно вже і за ремінець не брався. І це тому, що Володимир Ілліч якось сказав батькові після того, як він жорстоко одшмагав Миню: — Якщо ви, пане Кудум, не перестанете катувати хлопчика, то мені доведеться вжити заходів, щоб врятувати його від цього.

Батько говорив, що це його син і він що хоче, те з ним і зробить. Володимир Ілліч не став сперечатися, бо батько був п'яний, — а взяв Миню за руку, повів до себе. Батько кричав, що він на нього до суду за це подасть, а на другий день, прохмелившись, прийшов вибачитися перед Володимиром Іллічем. Той закликав його до себе в кімнату, і вони довго про щось говорили. Батько вийшов од Володимира Ілліча червоний, наче окропом обварений. А матері дома сказав — Миня цього не чув, але йому мати переказала, — що не хоче зв'язуватися з тим політиком Ульяновим. А то він як напише в суд, так і в тюрмі посидиш. Навіть кричати після того став менше. Нап'ється, приплентає додому і — спати. Ні лайки, ні пісень, ні бійки, наче його й дома нема. Мати говорила:

— Відучили б тебе політики ще й пити, то я б вік бога за них молила.

— Дурна! Політики в бога зовсім не вірять, а вона — молитися... Піди краще позич у нього грошей...

— Та ми ще старого боргу не повернули.

— Нічого. Він чоловік такий, що однаково не відмовить.

— То йди сам та проси, а мені соромно.

Але батько сам позичати грошей не йшов, бо знав, що Володимир Ілліч питає — навіщо? По очах вгадає — якщо навіть збрехати, — що він бере гроші на горілку, і скаже:

— Пробачте, Петре Яновичу, але на горілку я дати грошей не можу. Сам не п'ю, то й іншим не раджу.

Тому батько й посилає матір, знаючи, що їй Володимир Ілліч ніколи не відмовить. І не тільки матері Володимир Ілліч давав у борг, а й усім, хто звертався до нього. Сосипатич, наприклад, частенько заходив і, соромливо зігхаючи, ніяк не наважувався сказати, чого йому треба.

Та Володимир Ілліч завжди вгадував думки іншого. Глянувши на Сосипатича, він казав:

— Бачу, Іване Йосиповичу, що ви прийшли до мене в якійсь важливій справі. Так чи ні?

— Угадали, — зізнавався Сосипатич. — І справа така, що

просто язик не повертається. Але, окрім вас, Володимире Іллічу, ніхто мене не врятує...

— Пеньондзе, мабуть, потрібні?

— Вони, окаянні. Злидні замордували. Вже кілька разів тягали у волость за податки. А в мене, як на гріх, ані копійки в кишені...

— А багато вам треба? — питав Володимир Ілліч.

— Та хоча б карбованців зо два.

— Ну, це можу. Ось, будь ласка, Іване Йосиповичу, заходьте; завжди з вами поділюся тим, що маю.

— Спасибі, Володимире Іллічу. І пробачте, ради бога, що надокучаю вам такими проханнями. Я в боргу не залишусь. Мені б тільки податки заплатити, щоб відчепились. А то в буцегарню погрожують посадити...

От і зірвав Володимир Ілліч папірець із стіни: значить, сьогодні поїдуть. Але, на щастя Мині, вдарили морози, й бабуся Єлизавета, боячись простудитися — а з нею це часто траплялося, — їхати відмовилась. Володимир Ілліч і тьотя Надя поїхали без неї. Дім опустів. Весь світ опустів, і Миня, наче неприкаяний, тинявся в цьому холодному, — морози стояли тридцятиградусні, — пустому світі. Прийде од бабусі Єлизавети додому, посидить трохи на печі і, не встигши обігрітися, знов одягається.

— Куди ти? — питає мати.

— А може, приїхали?

— Ах, боже мій! — сплескувала мати руками. — Та вони ще й до міста не добралися. Посидь ти дома, хоч поки їх нема, а то зовсім жити туди перебрався.

— Ні, я піду, — стояв на своєму Миня, котрому дома сидіти було ще тоскніше, аніж у бабусі Єлизавети. — Я скоро вернусь, — додав він, помітивши, що мати готова заплакати. — Я лише збігаю туди і миттю вернусь...

— А, це ти, Миню? — радісно сяючи зморшками свого доброго обличчя, стрічала його бабуся Єлизавета. — Заходь, моя дитино. Давай я тебе роздягну. О, як ти замерз. Де ж це ти гуляв на такому холоді?

— А я бігав на шлях їх виглядати.

— На який шлях?

— А на той, по якому на Мінусінськ їдуть.

— Ой Миню! Та навіщо ти так далеко ходиш? — ласково обнімаючи його, говорила бабуся Єлизавета. — Не треба туди ходити, моя дитино...

— Чому не треба? Хіба вони зовсім покинули нас? — спитав Миня, дивлячись на бабусю Єлизавету очима, в яких стояли сльози. — Як же ми жити тоді будемо? Ми ж умremo без них...

— Та заспокойся, Миню, вони не покинули нас. Вони прийдуть. Треба тільки трохи почекати. Випий ось чайку, зігрійся. Нову казку про жар-птицю послухай. От час і пройде скоріше...

ХВОРОБА

Час, здавалося Мині, зовсім зупинився. А якщо він і рухався, то так же непомітно, як вода в Шуші, під товстим, засніженим льодом. Замела хуртовина ковзанку. Миня кілька разів брався її розчищати, та кожного разу покидав, бо мороз стояв такий, що дихати нічим. Та й думка невідступна мучила: «А може, він уже й не приїде?» Від тієї думки робилось не лише сумно, а й страшно. Коли Володимир Ілліч і тьотя Надя були дома, Мині здавалось, що йому для повного щастя не вистачає лише жар-птиці. А зараз він був готовий геть і не згадувати про жар-птицю, аби вони скоріше повернулись.

У кімнатах все лежало на своїх місцях, немовби Володимир Ілліч і тьотя Надя щойно вийшли прогулятися по селу. Тільки Паші не було в малій кімнатці (бабуся Єлизавета відпустила її на святки додому). Та Дженні, як тіль, ходила за Минею по кімнатах. Миня брав її за голову і, дивлячись в її засмучені очі, повторював те, що йому говорила бабуся Єлизавета.

— Ну, чого ти? Вони скоро прийдуть...

Але Дженні, видно, не розуміла його. А може, й розуміла, та не вірила, як не вірив і він бабусі Єлизаветі.

Ось ці книги читав Володимир Ілліч, ось цією ручкою писав. Миня ласкаво проводив рукою по корінцях книг, обережно — щоб не впустити та не поламати — брав ручку з конторки, дивився на неї так, наче то було перо жар-птиці. Дженні нюхала ручку і, відчувши, мабуть, дух Володимира Ілліча, збентежено роззиралася на всі боки: що це, мовляв, таке — дух його тут, а самого нема? Миня обережно клав ручку на місце, говорив Дженні:

— Дурна ти! Він не сховався, він поїхав.

Обійшовши всі кімнати, Миня просив у бабусі Єлизавети дозволу подивитися альбом з карточками. Він його

бачив сто разів, знав, на яких карточках батько й мати Володимира Ілліча, брат Саша, котрого цар повісив, сестра Аня, брат Митя, сестра Маняша. Знав, що ось цього дядю в окулярах звали Чернишевський. Його Володимир Ілліч так любив, що часто ставив карточку на стіл, щоб вона була перед очима. А ось, з великими бородами, з високими лобами, з красивими губами, дідусь Маркс і дідусь Енгельс. А поруч з ними дядя Герцен. А це тьотя Надя і сам Володимир Ілліч. У тьоті Наді очі прикриті повіками, й від того здається, що вона дуже стомилась. І повні губи її стулені якимось сумно. Таким її обличчя буває, коли надходить яка-небудь неприємна звістка.

А Володимир Ілліч дивиться кудись повз Миню. Але не сумно, а зосереджено-задумливо, наче його зняли в ту мить, коли він, одірвавшись від книги, дивився у вікно, думаючи про щось своє. А в доброї бабусі Єлизавети губи стулені так, мов вона ледве стримує лагідну посмішку.

— Що, Миню, сумно? — питає бабуся Єлизавета, беручи від нього альбом.— Потерпи ще трошки: скоро вони прийдуть.

— Сьогодні? — спалахнув очима Миня.

— Ні. Треба ще почекати два, а може, й три дні...

— Ну, чому ж так довго?

— А от прийдуть, ти їх і спитаєш: чому вони так довго там гостювали. Ми з бабусею, скажеш, ледве не вмєрли від нудьги!

— Спитаю! І скажу, щоб більше ніколи-ніколи не виїжджали!

— Ой Миню, Миню,— сумно мовила бабуся Єлизавета.— А що ж ти, бідненький, робитимеш, коли ми зовсім відціля поїдемо?

— Я теж поїду з вами!

— І маму залишиш?

— Навіщо? Хай і вона їде! Адже ви візьмете її з собою? Вона добра, дуже навіть добра. А батько, той нехай тут живе. Ми без нього обійдемося. Він тільки й знає, що гроші пропивати...

Бабуся Єлизавета наказувала: не ходи, Миню, на шлях. І мати за те лаяла. Але він по кілька разів на день бігав до церкви, щоб подивитись — чи не їдуть. І якщо вдалині помічав підводу, то пританцьовував на морозі й холодному вітрі доти, поки не переконувався, що то їдуть не вони. Кінчились ці Минині походи на Мінусінський шлях тим, що він простудився і зліг. І коли Володимир Ілліч з тьотею

Надею повернулись, у нього був такий жар, що він і не впізнав їх.

— Все бігав стрічати вас,— зі сльозами на очах розповідала мати.— І в маренні вас усе кличе. Ось посидьте, послушайте...

— А чого ж ви по лікаря не послали?

— Єлизавета Василівна теж мені казала і гроші давала. Але ми й так у вас в боргу. До того ж лікарі, кажуть люди, дуже дорого беруть.

— Гм... Ну, так! Якщо я не помиляюсь, то схоже, що в нього запалення легенів. Хвороба дуже небезпечна... Ганно Єгорівно, не плачте. Сльозами тут не допоможете... Хвороба хоч і небезпечна, але вилікувати можна. Я сам хворів на запалення легенів. Так що знаю. Треба тільки негайно привезти лікаря. Я зараз же організую це діло. А ви зробіть ось що... А втім, Надя краще за мене вам розповість. Вона дні й ночі сиділа біля мого ліжка, коли я хворів. Усе, так би мовити, на практиці вивчила. Допоможи, Надю, а ми з Петром Яновичем знайдемо десь ямщика, щоб поїхав у Єрмакове по лікаря.

Коли Миня отямився, то перше, що він побачив, було схилене над ним обличчя Володимира Ілліча. Миня посміхнувся, спитав ледве чутно:

— Приїхали?..

— Приїхав, Миню! — зрадів Володимир Ілліч.

— А я виглядав... виглядав і ось... проспав...

Миня хотів підвестися, але не мав сил це зробити. До нього підійшов якийсь незнайомий дядя, взяв за руку. До чогось прислухаючись, спитав:

— Ну, Миню, що в тебе болить?

— Нічого... Тільки пити хочеться...

— Дуже добре,— він налив з пляшечки в ложку ліків, котрі хавли точно так, як ті, що пила бабуся Єлизавета, коли хворіла.— Оце випий і будеш зовсім здоровим...

— А хіба я хворий? — здивувався Миня, котрому здавалось, що він просто довго спав.

Потім мама роздягла Миню. Лікар, прикладаючи холодну трубку до грудей Мині й до свого вуха, говорив:

— Дихай. Сміліше. Так, добре. Перевернемося тепер спиною до мене. Так. Дихай. Сміліше. Ну, що ж — запалення легенів, здається, нема. А простудився ґрунтовно. Два рази в день хай п'є оцю мікстуру. Добре б давати малинового чаю, якщо є...

— Дістанемо,— запевнив Володимир Ілліч.

— Гадаю, що за тиждень видужає. Коли буде тепло, то на півгодини можна й на вулицю пускати. А якщо морози — хай сидить у хаті. Ще раз так простудиться, тоді запалення легенів не минути. А він у вас не з міцних...

— Я нікуди не хочу, лише до Володимира Ілліча, — сказав Миня.

— І до Володимира Ілліча поки що не можна, — відповів дядя.

У Мині очі налилися слізьми. Володимир Ілліч, побачивши це, приклав руку до його лоба — вона була така приємно-прохолодна, — сказав:

— Нічого, нічого. Це дрібниця. Я до тебе сам буду приходити.

— А ви не виїдете, поки я лежатиму? — заглядаючи в очі Володимирові Іллічу, спитав Миня.

— Ні-ні!

— Ну, тоді полежу, — полегшено зітхнув Миня і, побачивши біля подушки якийсь пакуночок, спитав: — А це що таке?

— То тьотя Надя тобі гостинця з міста привезла. Ну, друже мій, поправляйся, а ми поки що підемо. Дяді лікарю ще далеко треба їхати...

Кому ще на світі так не щастить, як Мині? Мабуть, нікому. Ждав він Володимира Ілліча й тьотю Надю. Щодня ходив на Мінусінський шлях — та по кілька разів! — виглядав їх. А приїхали — нова біда: замість того щоб гуляти з ними, мусить лежати вдома. За вікном хуртовина вие, гупає віконницями, й від того на душі у Мині стає ще нудніше. Та раптом хтось тупає в снігах, б'є віником по валянках, обмітаючи сніг. Бабуся? Тьотя Надя? Володимир Ілліч приходить в обід та ввечері, коли вже геть втомиться писати. Е, ні: Заусайлова чорт приніс. Не говорячи навіть «здрасуйте», роздягається, як удома. Батько метушиться біля нього, допомагаючи стягти величезного кожуха, дістає пляшку горілки. Мати несе грибів, сала, хліба. Батько став менше пити, і цього року вони живуть не так голодно, як торік. Заусайлов, проковтнувши склянку горілки, пожував рижиків, суворо спитав:

— У яких справах посилав тебе політик в Єрмакове? І правду, правду говори! — грюкнув кулаком по столу так, що пляшка підстрибувала. — Бо крутитимеш — гірше буде!

— Та ось мій пуйка, хлопчик тобто, захворів. Ну, політик Ульянов і послав мене по лікаря у Єрмакове...

— Хе, а де ж ти оце таких капіталів розжився, що лікарів аж із Єрмакового возиш?

— Та я нічого... Він сам усе зробив...

— Сам? І так, значить, за спасибі?

— Авжеж, так... Тому, що хлопчик у них товчеться. Ну, ось вони...

— Годі замилювати мені очі! — знову грюкнув Заусайлов кулаком об стіл. — Я достеменно знаю: ти возив од Ульянова листа ермаковським політикам.

— Пане уряднику... — перелякано забелькотів батько. — Ваше благородіє, та я тих політиків ні сном ні духом... Давав лише до лікаря папірець...

— А-а, возив-таки папір! — зраділо вигукнув Заусайлов. — Ну, Кудуме, держись тепер у мене! — тикаючи кулаком у злякано зморщений батьків піс, сказав Заусайлов. — Я з тебе за це кур'єрство три шкури здеру...

Хто знає, скільки б часу Заусайлов ще погрожував та стукав кулаком об стіл, якби не зайшла тьотя Надя. Побачивши її, Заусайлов схопився з табуретки — єдиної в хаті, — люб'язно підставив тьоті Наді. Стояв і посміхався так нудотно-солодко, що Мині огидно було на нього дивитись. Тьотя Надя обмишула табуретку, стала біля Мині. Заусайлов щось мугикнув, злодійкувато зиркаючи по кутках хати, й почав одягатися. А коли вийшов — батько поплентав слідом за ним, — Миня розповів тьоті Наді, як він погрожував батькові. Тьотя Надя слухала його, хмурачись, а коли Миня закінчив, сказала:

— Ви, Ганно Єгорівно, не дуже хвилюйтесь. Урядник Заусайлов не такий страшний, як вам здається. А про оці його дурні погрози ми з ним ще поговоримо. Думаю, він залишить вас у спокої.

— Ах, боже мій, — мовила мати. — Я до його погроз уже звикла. І взагалі я давно нічого не боюсь, крім одного: не втратити б бідного Мікеліса...

— Не плачте, — заспокоїла матір тьотя Надя. — Адже він, гляньте, майже видужав.

— І за це вам та Володимирові Іллічу велике спасибі. Якби не ви, то його, може, й на світі б уже не було. О жаж! Що я тільки пережила в ці дні...

— Мамусю, досить тобі, — сказав Миня. — Я зовсім здоровий.

— Ну, добре, добре, — посміхаючись крізь сльози, мовила мати.

— Тьотю Надю, розкажіть, що ви робили в місті, що ви

там бачили? Володимир Ілліч говорив, що ви й на тройках катались. І навіть танцювали під якоюсь гітарою...

Тьотя Надя засміялась:

— Не під гітарою, Миню, а під гітару. Дядя один грав на гітарі, а ми танцювали...

— А яка вона, та гітара? Як гармошка?

Довго сиділа тьотя Надя біля Міні й розповідала йому, як вони гостювали в місті. Потім прийшла бабуся Єлизавета й принесла йому гарячих сирників. А за нею появився і Володимир Ілліч. Він попросив Миню показати йому язик. Послухав щось у руці, так, як це робив лікар, і сказав, що скоро вже дозволить йому вилізти з-під кожуха. А лежав Миня всі ці дні, укритись кожухом тьоті Наді. Миня радісно заусміхався і став уминати сирники. На світі все ж не так нудотно і сумно жити, як йому оце недавно здавалось...

БЕЗКОНЕЧНА ЗИМА

Набридла Міні ця холодна, безконечна зима. Все мете, все крутить та вие! Часом, буває, відчинить він уранці двері, а перед порогом така кучугура снігу, що видно тільки небо. Треба брати лопату й прокопувати хід, інакше до Володимира Ілліча не попадеш. А сніг, як на зло, так злежався, що дерев'яною лопатою його не вкопаєш.

Повернувшись з Мінусінська, Володимир Ілліч почав, як говорила тьотя Надя, всякі штуки виробляти на ковзанах. Всі тільки ахали, дивлячись, як Володимир Ілліч робить «гігантські кроки» та «іспанські стрибки». У тьоті Наді теж були нові ковзани, однак вона не каталась, а — як сама говорила — по-курачому переступала з ноги на ногу. Бабуся Єлизавета бурчала на неї: годі, мовляв, тобі людей смішити. Катання на ковзанах — дуже мудра наука в твоєму віці. Володимир Ілліч прив'язав їх та й поїхав, тому що з дитинства вчився. А ти їх в дитинстві й не бачила. Тьотя Надя погоджувалася, та Володимир Ілліч стояв на своєму: маючи бажання, можна всього навчитися. А кидати будь-яку роботу, зустрівши перші труднощі, найлегше.

І тьотя Надя знову прив'язувала ковзани й, спотикаючись, дріботіла на ковзанку.

Та одного разу Володимир Ілліч спіткнувся і впав. Він так забив руку, що два дні не міг писати. Після того він уже не наполягав, щоб тьотя Надя теж ішла на ковзанку, і вона появлялась там дуже рідко. Бабуся Єлизавета була

тим задоволена, бо, на її думку, на ковзанах легко й голову звернути. Якщо вже хочеться прогулятися, то можна й пішки по селу пройтись, не обов'язково гасати по тій ковзанці. Але Володимир Ілліч не слухав цих її порад і ходив на ковзанку.

Невдовзі після того, як Володимир Ілліч і тьотя Надя повернулися з гостей, надійшла посылка. Мама Володимира Ілліча прислала стільки цукерок, пряників, варення, що Миня кілька днів прямо об'їдався всіх тих солодощів. І заздрих Володимирові Іллічу, що в нього багата мама. Саме так Миня і думав — багата, бо всі ці цукерки й пряники — та ще такі, яких ні в одній крамниці шушенській немає! — здавалися Мині неймовірним багатством.

Вслід за посылкою прийшла і карточка мами Володимира Ілліча. В тім альбомі, який не раз роздивлявся Миня, була вже карточка мами Володимира Ілліча, але не така гарна, як ця. Володимир Ілліч дивився на неї і не міг надивитися. Дуже подобалась карточка тьоті Наді й бабусі Єлизаветі. Бабуся Єлизавета сказала, що все-таки Володимир Ілліч більше схожий на матір, аніж на батька. Володимир Ілліч, почувши це, вдоволено посміхнувся. Миня теж погодився з бабусею Єлизаветою, що Володимир Ілліч схожий на свою маму. А мама Володимира Ілліча з якоюсь ледве помітною, але дуже світлою, доброю посмішкою дивилася з карточки на всіх. Ліва брова її була так піднята, наче вона спитати хотіла: «Ну, чекаєте ви мене в гості чи ні?» І знову почалися розмови про те, коли краще мамі Володимира Ілліча приїхати в Шушенське. Володимир Ілліч швидко написав їй листа, сказав:

— Надю, послухай, що я їй пишу.

І почав читати:

— «Одержав учора твого листа від 28.II, дорога мамусю. Велике, велике тегсі¹ за твою картку. По-моєму, виїшла вона досить добре, і я тим більше був радий їй, що картка, яка в мене є, досить уже стара. Дуже б це добре було, якби тобі вдалося відвідати нас в Шуші,— літом подорож порівняно зручна: залізницею до Красноярська і пароплавом до Мінуси (на початку травня пароплави звичайно не доходять ще до Мінуси, але літом доходять іноді навіть — хоч рідко — і до Шуші). Для літнього перебування Шуша — нічого собі. Гліб і Базіль подають теж

¹ Спасибі (франц.).

прохання про дозвіл їм на літо перевестися сюди (в Мінусі літом дуже погано), не знаю, чи дозволять. Маняша писала нам недавно, і ми сьогодні теж пишемо їй.

Є. В.¹ одержала гроші.

Це добре, що Митя збирався незабаром після твого листа поїхати за рушницею. З кінця березня починається тут полювання, і ми вже заводимо розмови про різні мисливські справи.

Міцно цілую тебе і поздоровляю з днем ангела. Цей лист, може, прийде ще до першого квітня...

Є. В. шле привіт. Надя пише тобі сьогодні ж».

— Добре,— сказала тьотя Надя.— Я зараз же візьмусь за листа...

— Ану, Миню, йди сюди,— взявши свій аршин, сказала бабуся Єлизавета.— Стань отак.

Бабуся Єлизавета поміряла Миню від пояса до п'ят. Потім обв'язала кругом, наче підперезати хотіла аршином, як поясом. Потім руку поміряла. Попросила Миню зігнути руку й ще раз поміряла. Круг шиї оперезала аршином — він такий був холодний, що Миня мимоволі зіщулився,— повернула спиною до себе й плечі поміряла. І все це, надівши окуляри, записала на клаптикові паперу.

— Погано ростеш ти, Миню...— сказала сумовито.

— Адже я сидів без чобіт,— відповів Миня.— І прийде ось весна, так само буду на печі кукурікати...

Думав Миня, що бабуся Єлизавета міряла його лише задля того, щоб узнати, як він росте. А виявилось зовсім інше. Вона пошила йому червону сорочку й штани. Та не прості, а з такої ж «чортової шкіри», як і у Володимира Ілліча. Від радості Миня місця собі не знаходив. Тепер би йому тільки рушницю, чоботи з довгими халявами,— і можна йти навіть у тайгу на полювання. А батько й мати просто не впізнали Мині в тім новім убранні. Мати почала страмити батька: ось, мовляв, чужі люди дбають про дитину. Ти ж чобіт не можеш купити, все свою горлянку ненаситну заливаєш. І батько сказав:

— Добре. Куплю йому чоботи.

Миня знав: у батька трудно вирвати яку-небудь обіцянку. Якщо навіть він і пообіцяв, то це зовсім не означає, що зробить. Матері треба було не один раз полаятися з ним. Та якщо це потрібно для Мині, то вона не відступить од

¹ Є. В.— Єлизавета Василівна.

батька, доки він не виконає обіцянки. Отож можна вважати, що Миня вже в чоботях. Тепер він і «подушки» гнути-ме, й по селу бігатиме, не боячись грязюки. А може, й на полювання з Володимиром Іллічем поїде. Адже він тепер не такий малий, яким був минулого року. В нього он уже два передніх зуби випали, і Володимир Ілліч називає його старичком. Миня не сердиться: на Володимира Ілліча політики теж кажуть — Старик.

КОПІЯ З БІЛОЇ КОРОВИ

Майже кожен день до Володимира Ілліча приходили селяни й селянки з різними проханнями. А в базарний день, коли в Шушенське люди приїжджали з усіх околишніх сіл, в хаті двері не зачинялись. Не встигав один селянин вийти, одержавши пораду, як йому вести справу в суді,— стукав інший. Володимир Ілліч виходив назустріч, обов'язково за руку вітався з кожним, наче то був його давній знайомий. Потім садовив до столу, питав:

— Як вас звати-величати?

— Та мене те...— зніяковіло бурмотів дядько,— мене зроду ніхто по батькові не величав. Адже я увесь вік свій те... в наймах, значить, в одного багатія... Може, чули: Савка Панкратович Кудряков? У нього, значить, служу... Ну, от мене всі й те... І звать Кешка Лапоть... А коли б і мені батько такий капітал залишив, як тому Кудрякову, то й я був би не Кешка, а Інокентій, значить, Кузьмич...

— Ну, й що ж вас, Інокентію Кузьмичу, до мене привело?

— Та, може, я й те... Може, й марно вас потурбував... Я б те... і не наважився, та чутка дійшла: допоміг політик Ульянов, ви тобто, Володимире Іллічу... Ага, допоміг, кажуть, він одному робітникові виграти справу в хазяїна копальні. Так, кажуть, справу повів, що той хазяїн три лантухи золота суддям віддав, а нічого не міг зробити: довелося робітникові заплатити все дочиста...

— Три лантухи золота хазяїн копальні суддям віддав? — весело посміхаючись, перепитав Володимир Ілліч.

— Чув, що три. А там, може, і більше. Золота йому не позичати — свої копальні. А вдача в тих хазяїв така: кожний згоден смертний гріх на душу взяти, тільки б з капіталом своїм не розлучатися, тільки б зайвої копійки не передати, тільки б чуже привласнити...

— І вам, значить, хазяїн не заплатив? — спитав Володимир Ілліч.

— Мало того, що не заплатив, анафемська його душа, а ще й судом погрожує, якщо я, мовляв, буду вимагати борг. У мене, каже, вистачить капіталів, щоб на віки вічні в тюрму тебе засадити. Ну, та я теж в голову собі взяв: або сяду, або своє одержу! І на вас тепер, Володимире Іллічу, вся надія... Якщо ви не можете, то мені хоч у труну лягай... Мало того, що я на нього день і ніч спину гну, як каторжний, або й того гірше,— так він, анафемська його душа, ще й заробленого не віддає. Ну, що ви скажете? Ну, де ж правда свята?

Довго розповідав Інокентій Кузьмич, як він наймитував у Кудрякова, а Володимир Ілліч, не перебиваючи, дуже уважно слухав його. І Миня бачив: на обличчі Володимира Ілліча відбивались то біль, то гнів. У деяких місцях розповіді він вставав і швидко ходив, щоб заспокоїтись. А Інокентій Кузьмич, побачивши, як близько до серця бере Володимир Ілліч всі його біди, прямо вивертає перед ним душу. Він уже не заїкається, не говорить оте своє: «Та, може, і те... Я б те...», а розповідає дуже доладно, як це роблять люди, яким багато разів доводилось повторювати одне й те саме.

Вислухавши Інокентія Кузьмича, Володимир Ілліч тут же хутенько щось написав.

— Це заява до суду. Але дати цього папера я вам не можу. Судді не повинні знати, що це я писав. Заяву переписує один мій знайомий, а вже тоді візьмете. Так що вам, Інокентію Кузьмичу, прийдеться ще раз зайти до мене.

— Коли накажете, бо я приїжджий...

— Я це знаю і тому сьогодні ж усе для вас зроблю. Дуже радий, що ви, Інокентію Кузьмичу, прийшли до мене і так багато цікавого розповіли. Отже, заходьте після обіду...

Вертівся Миня якось біля воріт, глядь — баба, спираючись на великого сукуватого костура, суне до нього. Вигляд у неї був такий сердитий, костур такий страшний, що Миня мимоволі позадкував до хвіртки, щоб можна було шмигнути у двір. Але баба, побачивши це, жалібно заблагала:

— Внучку мій, соколику мій, куди ж ти біжиш? Почекай-но, я тебе щось запитаю... Ох-х, заморилась...— зупиняючись біля Міні, важко перевела дух баба.— Ти чий же будеш? Чи не Кудумишин синок?

— Ага...— все ще з острахом позираючи на бабу, відповів Миня.

— А мати ж твоя де?

— Дома.

— Ну, так веди мене до неї...

Виявилось, тій бабі батько колись валянки робив. Мати зраділа, подумавши, що вона нові валянки хоче замовити. А бабі зовсім не те потрібно було.

— Не з валянками, Ганно, я цього разу до тебе. Не до них мені зараз. Лихо мене таке спіткало, що розказати тобі, то, мабуть, і не повіриш. І так я вдова, а тепер зовсім стала жебрачкою. Хоч іди та милостині проси. От як мене розорили. Хреста на них немає, погібелі на них немає, антихристи отакі... Пограбували серед білого дня...

— Ах, боже мій! — злякано сплеснула руками мати.— Та хто ж вас пограбував?

— Ти знаєш Прохора Єрмакова. У нього такий же дім, як у вашого Симона Єрмолаєва, а скотини й ще більше. Дві крамниці держить, шинок... А звірюка звірюкою. В нього й собаки такі, що як насядуть, то живого не випустять, і бики, як ідуть селом, так міцніше запирай ворота: все, кляті, ламають і топчуть... І що ж ти думаєш, Ганно? Налетів той бик на мою білу корову, ткнув рогом у бік і випустив кишки... Я в суд, а там присудили з того Прохора менше навіть, ніж на півкорови. А мені люди кажуть: іди ти, Марфо, до політика Ульянова, він доб'ється плати за всю твою білу корову. Так я оце й припленталась. Поведи ти мене до нього. А то самій мені якось совісно йти до такої вченої людини з бідую своєю...

— Та йдїть спокійно,— сказала мати.— Він хоча й дуже вчений, та простий. Усім, хто б не звернувся до нього, і поради дає, й прошення пише...

— Давайте, бабусю, я вас до Володимира Ілліча поведу,— напросився Миня.— Він тепер якраз удома.

— Ага, поведи, Миню, поведи,— зраділа мати.— Ідїть, Марфо Матвіївно, сміло. Ульянов дуже любить мого Миню, він вам допоможе...

Привів Миня бабу до Володимира Ілліча. Той запросив її сісти, проте стара — як він не наполягав на цьому — зіпершись на свій костур, стояла. Ну, й Володимир Ілліч не сїдав, стоячи слухав. А баба, перехрестившись, повела мову про те, як збирала гроші на білу корову, у кого купила її, скільки та корова молока давала, як важко їй було сіно на зиму заготовляти...

— Адже я вдова, мені ніхто не допоможе...

— А де чоловік дівся? Помер? — спитав Володимир Ілліч.

— Де там помер, — схлипнула раптом баба. — Хазяїн його вбив...

— Як?

— А так, соколику мій. Наймитував мій чоловік. Ну, прийшов час розрахуватися, а хазяїн заробленого дає тільки половину. Чоловік розсердився та й ляпнув згаряча: «Якщо так, то я тобі червоного півня підпушу. Дорожче обійдеться». Хазяїн тут всі гроші зразу й оддав. А потім догнав у тайзі, коли чоловік уже додому йшов, та й зарубав сокирою. І овділа я, і бідую нещасна. Копійку до копійки складала все життя, складала, поки на корівку розжилась, і тут тобі знов біда: втратила годувальницю свою...

— Ну, добре, — говорить Володимир Ілліч. — Не плачте, попробую вам допомогти. Принесіть тільки копію справи.

— А без копії тієї хіба не можна?

— Можна. Але я добре не збагну, що й до чого. А коли копію принесете — мені все буде ясно, і тоді я вам все розкажу, що та як треба робити.

Зітхнула важко баба й пішла. Минина мати спитала її:

— Ну, що він? Вислухав вас, написав?

— Ні. Без копії з білої корови писати не хоче.

Цю розмову чула бабуся Єлизавета й розтлумачила ще раз бабі, що не з білої корови копія потрібна, а з тієї справи, що в суді заведена.

— Зрозуміли тепер? — спитала бабуся Єлизавета.

— Зрозуміти-то я зрозуміла. І була вже в засідателя, коли сюди йшла, бо люди так і казали — йди, та тільки копію йому неси. А засідатель почув та як гаркне: «Якої тобі копії? З білої корови, чи що? Так з неї шкуру можна здерти, а не копію! Іди й не мороч голови, поки я тобі ще й штраху не припаяв». Ну, я й пішла без копії. А політик ось теж просить копію...

Говорила-говорила бабуся Єлизавета з бабою та й знову повела її до Володимира Ілліча. Той, почувши, як баба зрозуміла його, посміхнувся і вдруге почав розтлумачувати, що вона повинна зробити.

— Ну, зрозуміли тепер?

— Зрозуміти-то я зрозуміла, та засідатель, певне, знову прожене. Йому, видно, нема користі копію давати...

— Якщо не даватиме, скажете, що мені поскаржитесь. Може, він тоді й зробить поступку...

— О, тоді дасть,— зраділа баба.— Це вже я знаю. Так уже раз було...

— Ну й чудово! — сказав Володимир Ілліч.— Чекаю вас, значить, з копією...

ДОРОГА МАРІЄ ОЛЕКСАНДРІВНО...

В середині березня сонце гріло вже по-весняному. На Шуші, поверх льоду, все частіше проступали весняні води. Горобці купалися в калюжах. По вулицях села з грізним ревом ходили бики і чухали свої широкі лоби об тини, ламаючи їх. Під припічком хазяйка посадила квочку. Кожного ранку квочка перелякано кудахкала й усіх будила.

Володимир Ілліч, посміхаючись, говорив, що поки вона виведе курчат, доведеться дуже рано вставати. Та це, мовляв, добре: він більше встигне зробити.

Оскар з кожним днем все частіше прибігав і говорив:

— Качки летять!

За ним з'являвся Промінський і — теж:

— Качки летять!

І Миня, побачивши навіть гаву, біг до Володимира Ілліча, кричав:

— Качки летять!

— Бачу, що летять,— говорив Володимир Ілліч.— Та рушниці ж до цього часу мені не прислали. Не можу навіть збагнути, що трапилось. Уже два тижні, як брат Митя писав мені, що вислали. Треба, мабуть, телеграмою запросити...

Як і завжди, тьотя Надя довго писала листа, а закінчивши його, сказала:

— Володю, послухай, що я пишу твоїй мамі. Може, щось пропустила або не так сказала, то поправиш.

— Слухаю,— підсів до столу Володимир Ілліч.

— «4-го квітня...» — почала читати тьотя Надя.

— Хіба сьогодні четверте? — здивувався Володимир Ілліч.

— А яке ж, по-твоєму? Звичайно, четверте!

— Гм... Значить, я загубив день... Ну, слухаю, слухаю...

— «Дорога Маріє Олександрівно, тижнів зо два тому я писала Вам, причому своїм звичаєм набалакала всякої всячини. Все у нас по-старому, всі здорові, надворі теплінь — до 17° доходить, у полі подекуди зовсім сухо, і ми гуляємо подовгу, бачили двох диких гусей і качура. Володя купив собі нові чоботи для полювання мало не до пояса,

читає в садку, ходить у літньому пальті, а я недавно якось рівчачки копала в самому платті, тепер все про городництво й садівництво міркую і глибокодумно читаю прислану Глібом книжицю в цій справі. Щодо мого здоров'я, то я зовсім здорова, але відносно...»

— А чи треба про це писати? — спитав Володимир Ілліч.

— Я можу викреслити...

— Ні, хай. А то вона знову буде питати,— нахмурився Володимир Ілліч.— Читай далі...

— «Ви питаєте, чи велика наша квартира. Квартира велика, і якщо Ви приїдете, — чого б дуже і дуже хотілося, — то помістимося всі прекрасно. Пригадується, я посилала Вам якось план квартири, а втім, не пам'ятаю, може, тільки збиралась. Квартира складається з 3-х кімнат, одна на 4 вікна, одна на 3 і одна на 1. Правда, в квартирі є велика незручність: всі кімнати прохідні, та коли всі свої, то це не така вже завада. Ми з Володею думаємо віддати Вам ту кімнату, в якій живемо тепер (на 3 вікна), а самі перебраться в середню, наша теперішня має ту вигоду, що непрохідна. А втім, там видно буде. Річ тільки в тому, щоб здоров'я дозволило Вам приїхати, дорога, а помістимось у всякому разі. Якщо Ви поїдете в травні, то пароплавом буде добре їхати. Ми їхали з першим пароплавом, коли все навкруги було голе, та й то гарно було, а літом, я думаю, дуже добре буде їхати».

— Відносно часу, — сказав Володимир Ілліч, — я вже писав, краще їхати так, щоб у кінці травня бути в Красноярьську. Тоді можна спокійно добратися на пароплаві до Мінусінська.

— Далі читати?

— Читай! Читай!

— «Володя, мабуть, писав, що мінусінці роздумали жити в Шуші, а найняли дачу під містом, єдину дачу м. Мінуси. Чи любите Ви купатись? У нас купання досить далеко — хвилин 20 їти. Аня, знаю, любить. Пригадую, я приїжджала якось до вас в Белоострів, то ми з Анею під дощ ходили купатись».

Одержали з міста «Начало»¹, Володя страшенно обурений статтею Булгакова² і в думці вже складає статтю

¹ «Начало» — журнал.

² Булгаков Сергій Миколайович (1871—1944) — реакційний буржуазний економіст і філософ-містик. В. І. Ленін піддав нищівній критиці «теорію» Булгакова, викрив його як захисника буржуазії.

проти нього. Довгенько довелося-таки чекати цього «Начала». Спочатку я все думала, що поштар пошту загубив. Наш поштар превеликий тухтій: то газетку загубить, то квитанцію забуде віддати, то листи провезе мимо. Я його кожного разу в думці лаю всіма сибірськими лайками. Однак годі. Цей лист прийде, либонь, саме на великдень... Може, Мих. Ол.¹ і Курнатовський до нас прийдуть. Ну, до побачення. Цілую міцно Вас і Аню, всім кланяюсь. Мама теж. Ваша Надя».

— Чудово! Я ще добавлю, що приїзд мами в Шушу — це, мабуть, єдина можливість провести літо їй з нами. Якщо навіть строку нам і не прибавлять — а хочеться вірити, що нас мине ця кара, — то дуже трудно сказати, як складуться наші справи ближчими роками. Може, й так, що не буде ніякої можливості провести літо разом. Ні, буде добре, якщо вона приїде!

Відправила тьотя Надя цього листа, а через кілька днів поштар приніс посылку бабусі Єлизаветі. Відкрили її, а там — новенька рушниця. Ввечері всі мисливці прийшли подивитись. Вертіли її так і сяк. Прижмурюючи око, в стволи дивились. Та всі визнали — навіть Сосипатич, котрий був скупий на похвали, — що такої рушниці в Шушенському ніхто й не бачив. А на другий день Володимир Ілліч з Оскаром і Промінським — Миню теж взяли з собою — ходили до Єнісею і стріляли там по паперові, приклеєному на дошці, перевіряючи, як б'є рушниця. І теж визнали, що б'є вона добре.

Володимир Ілліч сказав, задоволено посміхаючись:

— Ну, держіться тепер, качки!

І качкам, справді, туго цієї весни прийшлося: з кожного полювання Володимир Ілліч приносив їх стільки, що бабуся Єлизавета і Паша не встигали патрати. Давали Мині по дві, а то і по три качки, щоб він матері відніс.

ДЕНЬ ВЕСЕЛИЙ ТРАВНЯ

Того дня Промінський прийшов дуже рано. У нього був святковий вигляд: підборіддя чисто поголене, товсті вуса підстрижені, до старого кітеля підшито білий комірець. Замість «дзень добри» він, радісно сяючи, урочисто вигукнув:

¹ Сільвін Михайло Олександрович (1874—1955) — один з членів «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Був заарештований і засланий до Сибіру.

— Нех же Перфши май! ¹

— Хай живе Перше травня! — відповів Володимир Ілліч. І не просто потиснув руку Промінському, а міцно обняв його.

Промінський усіх поздоровив із святом. Тьоті Наді й бабусі Єлизаветі поцілував руки, а Міні — міцно потиснув, чого він ніколи не робив. Ця урочистість і радість Промінського передалася всім. Бабуся Єлизавета кинулася стіл накривати, а тьотя Надя — святково одягатися.

Попивши чаю, — Володимир Ілліч і Промінський випили й по чарці вина, — вирішили піти поздоровити Оскара з святом.

День був сонячний, теплий. По Шуші зрідка пливли крижини, підняті весняною водою з дна. Оскар жив на березі Шуші, і до нього пішли стежиною, яка в'юнилась поміж тинами і водою. Дженні і Миня бігли спереду, змагаючись, хто кого пережене. Вскочивши в кімнату Оскара, Дженні зраділо загавкала, а Миня випалив:

— Ми свято вам несем!

Оскар відклав свої інструменти — він щось випилював з куска міді, — вибіг назустріч гостям. А коли всі зайшли в його кімнату, то посідали де хто попав і почали співати:

День настав веселий травня,
Згине горе хай до пня!
Линь же, пісне, безугавно!
Застрайкуймо цього дня!
Поліцаї аж до поту
Чинять підлюю роботу.
Їм не вдасться нас піймать,
В тюрми всіх позаганять.
На таке плюємо діло,
Травень справимо ми сміло,
Нумо разом,
Гей-гоп! Гей-гоп!

Багато ще пісень співали. А потім пішли в поле святкувати травень. По дорозі зайшли до Промінських, і Ян Лукич взяв із собою Стасика й Казика. Міні стало ще веселіше.

Пагорки в полі зовсім уже просохли. З них видно було, як по Єнісею пливли великі крижини. Весь степ був укритий синіми озерцями. І на далеких озерцях плавали дикі лебеді, гордовито, красиво вигнувши свої довгі шії. Літали

¹ Хай живе Перше травня! (Польськ.)

невеличкими табунцями вічно чимось налякані качки. А в яскраво-синім небі, радіючи, наче вони теж знали, що сьогодні день веселий травня, співали жайворонки. Їх було так багато, як уночі зірок на небі. Володимир Ілліч, глянувши вгору, мовив з радісною усмішкою:

— От де могутня демонстрація! Ну, нічого, друзі, виростуть у наших робітників крила — а ім'я тим крилам: могутня партія — і вони проведитимуть демонстрації, яких ніколи не знала історія!

— Дзеці!¹ — вигукнув Промінський. — Зараз ви побачите жар-птицю, котра принесе щастя люду робочому!

Миня завмер, не зводячи очей з Промінського. І раптом побачив: відкілясь з грудей Промінського вилетіла і закружляла над його головою жар-птиця...

Стасик і Казик, а разом з ними і Миня, завищали від захоплення. Та коли Промінський перестав швидко махати руками, то Миня побачив, що то була не жар-птиця, а велика червона хустка.

— Цю жар-птицю звать червони штандар!²

— І коли оці жар-птиці злинуть над усім світом, — сказав Володимир Ілліч, — то люди будуть жити так щасливо, як у казках.

Високо в небі летіли за Єнісей лебеді. Летіли спокійно, величаво змахуючи рожевими в сонячному промінні крилами. А коли вони налітали на саме сонце, то спалахували, як жар-птиці. Це було так красиво, що всі, затамувавши подих, дивилися на лебедів, доки вони й не потонули в бездонній блакиті неба...

Повернулись додому, а там Володимира Ілліча чекала нова радість: поштар приніс йому книгу. Увечері знову зібралися всі. Прийшла і пані Промінська. Співали хором — навіть бабуся Єлизавета і Паша — одну пісню за другою. А Миня слухав пісні і думав про жар-птиць, про яких говорив Володимир Ілліч. Чи довго тої щасливої пори чекати? Літом це буде? Восени? Чи зимою?

Ну, та йому це тепер уже однаково: він у чоботях, він нічого не прогавить...

Коли гості розійшлися, тьотя Надя сказала:

— Навіть не віряться, що ми, Володю, скоро будемо марширувати в шеренгах могутніх робітничих демонстрацій і співати оці пісні...

¹ Діти! (Польськ.)

² Червоный прапор (польськ.).

— Будемо, Надю! — впевнено сказав Володимир Ілліч.— Обов'язково будемо, хоча нам для цього страшенно багато треба зробити. І починати, як я тепер остаточно в цьому переконався, з постановки загальноросійської політичної газети. Видавати її доведеться, звичайно, за кордоном. Але газета повинна бути тісно зв'язана з російськими справами, з російськими організаціями. А пересилка її в Росію має бути налагоджена так ідеально, щоб вона доходила до всієї маси робітників. Я цілком розумію, що все це дуже важко організувати так, як треба. Це вимагатиме мобілізації всіх наших сил. Але ми повинні перебороти всі труднощі, бо політична газета нам потрібна як повітря. Без неї абсолютно нездійсниме наше завдання — сконцентрувати всі елементи політичного незадоволення і протесту, запліднити ними революційний рух пролетаріату...

І додому Миня йшов, а тьотя Надя і Володимир Ілліч все говорили про партію та газету. В розмовах тих було багато такого, чого Миня, хоч як прислухався, не міг зрозуміти.

НЕПРОХАНІ ГОСТІ

Відсвяткували травень, а другого дня трапилось от що. Всі займалися своїми справами, як раптом за вікном залунав гуркіт коліс, дзеленчання дзвіночків. Гості! Миня кинувся до вікна і завмер: біля хати стояла точно така бричка, яка була в грізного справника. Заусайлов помагав якомусь начальству — воно було в мундирі, розшитому золотом, з шаблею — спуститися з брички на землю.

— Володю, поліція! — злякано вигукнула тьотя Надя.

— Що ти кажеш?

— Подивись! Якийсь жандармський підполковник, а з ним цивільний. Мабуть, прокурор. Заусайлов, писар...

— Нда-с... — протягнув Володимир Ілліч, хмурячись, — схоже, що обшук приїхали робити...

— Оце так! — розгублено мовила тьотя Надя. — Куди ж нам заборонену літературу сховати?

— Куди ж її тепер сховаєш? Хай усе стоїть на своїх місцях. І головне, Надю, — це тримати себе якомога спокійніше...

Усі ввалилися в хату, а Заусайлов став у дверях, наче боявся, щоб хтось не втік.

Той, що був у мундирі, спитав строго і гучно:

— Маю честь бачити пана Ульянова?

— Так,— спокійно відповів Володимир Ілліч.

— Окремого корпусу жандармів підполковник Ніколаєв,— відрекомендувався військовий.— А це пан прокурор.

— Нікітін,— з напівпоклоном сказав огрядний дядько, що стояв поруч з військовим.

— Нам наказано зробити у вас, пане Ульянов, обшук,— все так же гучно і строго мовив військовий.

— На якій підставі?

— Так-с...— протягнув військовий.— Зараз ми вам скажемо...— Він дістав якісь папери, погортавши їх, спитав:— Ви одержували листа з Верховенська від політичного засланця Ляховського?

— Так, я з ним листуюсь.

— Ви нам покажете його листи чи ми змушені будемо шукати їх?— спитав військовий, глянувши на прокурора.

— Якщо вам так потрібно ознайомитися з ними— будь ласка,— сказав Володимир Ілліч з ледве помітною іронічною посмішкою,— зараз я вам їх найду.— Він підняв кришку конторки, дістав листи, віддав військовому.— Ось вони.

Військовий швидко прочитав листи. Повертів один конверт, пильно оглядаючи його з усіх боків, сказав:

— Цього ось листа відправлено, судячи по штемпелю, не з Верховенська, а з Іркутська...

— Хіба?— здивувався Володимир Ілліч.— Я не маю звички читати штемпеля, а тому і не помітив цього...

— Можете переконатися, що це так,— простягаючи йому конверта, сказав військовий.

— Так, так, тепер і я бачу.

— Може, ви нам поясните, як же це трапилось: адресат ваш живе в Верховенську, а листа відправлено вам з Іркутська?

— Уявлення не маю. Тим більше, що із змісту листа цього теж не видно. У Верховенську загинув наш спільний товариш— політичний засланець Федосеев...

— Не загинув, а застрелився,— строго поправив військовий.— Це, знаєте, велика різниця.

— Хіба?— прижмурився Володимир Ілліч.— А я наївно думав, що це однаково. Ну, скажімо, застрелився. Товариші по заслання вирішили спорудити на могилі Федосеева скромний пам'ятник. У цьому листі Ляховського, як ви бачите, і йдеться про збір грошей на пам'ятник. Як же мені могло спасти на думку, що листа написано з Іркут-

ська, коли Федосеев похований у Верхоленську. А Ляховський, наскільки мені відомо, і зараз там відбуває заслання.

— Де інші листи?

— Ось вони,— діставши з конторки пакунок конвертів, Володимир Ілліч подав їх військовому.— Читайте...

Військовий і прокурор, сівши до столу, заходилися переглядати листи. Коли вони перебрали всі конверти, військовий спитав:

— Ви знали Івана Зобніна? Листувалися з ним?

— Ні. Це прізвище вперше чую,— відповів Володимир Ілліч.

— М-да...— промимрив військовий.— А яким же чином у того Зобніна опинилась квитанція на відправку цього листа вам. І не з Верхоленська, а саме з Іркутська?

— Не знаю,— спокійно відповів Володимир Ілліч.

— Ну, що ж, пане прокурор, давайте проглянемо бібліотеку...

— Так, так, перевіряйте, пане підполковник...— сказав прокурор, у котрого, видно, не було бажання ритися в квітах.— А я ось тут газети погортаю...

— Прошу вас, пане підполковнику,— підсупув Володимир Ілліч стільця,— ставайте, а то до верхніх полиць не дістанете. І якщо можна, то не порушуйте порядку: ставте книги на ті ж місця, де вони і були. А то мені важко буде знаходити потрібні книги під час роботи.

Військовий видерся на стілець і почав гортати книги.

— Тут у вас статистика. Що ви находите в ній цікавого? — злізаючи з стільця, спитав військовий.

— Для науки, пане підполковнику, усе цікаве,— відповів Володимир Ілліч.— Вона, як сонце, освітлює все: і гарне, і погане...

— Ну, а що там на нижніх полицях? — спитав військовий, витираючи піт з лисини.

— Там моя педагогічна бібліотека,— сказала тьотя Надя, яка весь час мовчки стежила за обшуком.

— Ну, добре,— важко перевів подих військовий.— Доведеться, пане прокуроре, записати, що в знайденому листі нічого недозволеного в політичному відношенні немає. А також і те, що під час обшуку нічого злочинного не виявлено...

Володимир Ілліч і тьотя Надя переглянулись — так, що ніхто, крім Міні, того не бачив, і обличчя їх посвітлішали.

— Так, так,— погодився прокурор.

— В такому разі нам, пане Ульянов, доведеться допитати вас відносно цього листа, як свідка...

— А може, пан Ульянов напише нам пояснення, котре й замінить протокол допиту?

— Якщо треба, то — будь ласка,— сказав Володимир Ілліч.

— Пишіть,— погодився і військовий,— тільки ось на форменному бланкові...

Військовий дав Володимирові Іллічу аркуш паперу. Володимир Ілліч став до конторки, швидко написав щось. Подав аркуш військовому, сказав:

— Все. Більше нічого в цьому питанні додати не може.

Військовий прочитав написане і передав прокуророві. Той, глянувши на аркуш, повернув його військовому, спитав:

— У вас, пане Ульянов, коли кінчається строк заслання?

— В січні наступного року.

— Залишилось, значить, якихось вісім місяців?

— Так.

— Дякую. В мене більше запитань немає,— сказав прокурор.— І взагалі, пане підполковнику, мені здається, нам час їхати. За вікном он уже майже темно...

Проводити цих непроханих гостей ніхто не виходив. Миня теж не пішов. Він стояв біля вікна і дивився, як Заусайлов метушився коло брички, підсаджуючи в неї начальство. Коли гуркіт брички стих, тьотя Надя сказала:

— Як добре, що ти, Володю, здогадався підставити жандармові стілець і він, порившись на верхніх полицях, не поліз на нижні, де вся заборонена література лежить. Але що ж їх сюди привело? Що це означає?

— Мені здається, що лист Ляховського був лише приводом для того, щоб зробити обшук...

— Думаєш, хочуть причепитися до чогось, щоб строку набавити?

— Все, Надю, можливо,— зітхнув Володимир Ілліч.— І якщо вони так зроблять, то це буде дуже прикро. Це ламає всі мої плани. Які все-таки варварські порядки в нашій країні...

Того вечора всі були сумні, мовчазні. Володимир Ілліч почав був щось писати, але потім сказав, що йому не працюється, і вони пішли з тьотею Надею прогулятись. Миня провів їх до воріт і поплентав спати. Надіятись на те, що бабуся Єлизавета розповість казку, було марно: приїзд поліції так прикро її вразив, що вона лягла в постіль.

КВІТИ І ЖАР-ПТИЦЯ

Коли тьотя Надя весною саджала квіти, Миня не міг зрозуміти — навіщо вона це робить. Ніколи він не бачив, щоб у селі хто-небудь саджав на городі квіти. Їх і так багато росте на березі Шуші і в полі. Не чув, щоб хто-небудь сів і якийсь салат. Питав:

— А що це таке — салат?

— Ти щавель бачив? — говорила тьотя Надя.

— Бачив.

— Ну, то і салат майже такий. Тільки він не кислий...

— А який — солодкий?

— Ні, і не солодкий.

— А який же? — не відставав Миня.

— Та просто... як трава...

— Як трава? — дивувався Миня.— Ну, а навіщо ж ви його тоді сієте? Адже трави скрізь он багато.

І квіти тьотя Надя сіяла такі, про які Миня ніколи не чув: левкої, стокротки, флокси, братки...

Коли розквітла резеда, Миня спитав:

— А що тепер ви з нею будете робити? В суп класти?

— Ні.

— Так навіщо ви саджали цю резеду?

— Щоб вона розквітла і порадувала всіх.

— І мене?

— І тебе. Адже подобаються тобі ці квіти? Скажи, гарні вони?

— Гарні-то гарні, та ситий від них не будеш,— сказав Миня.— От у чім справа...

— Хто це тобі так говорить? — усміхнулась тьотя Надя.— Батько чи мати?

— Батько,— зніяковіло признався Миня.

— Це, Миню, батько твій говорить так тому, що він бідний. А якби в нього все було, то він би, може, і квіти посадив на городі, а не саму лише картоплю. Коли настане такий час, що всі люди будуть добре жити, то село прикраситься квітами. Куди не підеш ти, куди не глянеш, а всюди — квіти, квіти і квіти палахкотять, наче пір'я жар-птиці...

— А, знаю! — радісно вигукнув Миня.— Це буде тоді, коли Володимир Ілліч принесе мені з тайги жар-птицю. Адже правда?

— Так, мій хлопчику, тільки тоді...

По хміль Миня їздив у ліс разом з Володимиром Іллічем і тьотею Надею. Накопали вони коріння і посадили на

городі. Миня знав, що всі їздять у ліс по хміль, щоб потім робити медовуху. Але Володимир Ілліч сказав, що з цього хмелю буде не медовуха, а альтанка.

— Альтанка? — не розуміючи, перепитав Миня. — Це що — така горілка?

— Ні, Миню, альтанка — це не горілка, а... Ну, скажімо, маленька зелена хатка з гілок хмелю.

І от хатка вже виросла. Володимир Ілліч поставив у ній столик, вкопав два стовпчики, прибив до них дощечку — і вийшла лавка. Зробив він таку лавку і з другого боку столика, щоб тьоті Наді теж було де сидіти, коли вона приходила до нього в гості. Володимир Ілліч зранку йшов у ту хатку і працював там. Дівчата, жінки та й чоловіки, проходячи мимо двора, зупинялись і милувалися квітниками, захоплювались альтанкою. Говорили:

— Бач, політик придумав як ловко: і курінь тобі на все літо, і хміль для медовухи. Треба й собі таке диво змайструвати...

А дівчата й молодиці просили тьотю Надю, щоб вона їм дала насіння тих квітів, котрі в неї росли. Тьотя Надя, радіючи, що всім так подобаються її квіти, обіцяла віддати насіння з урожаю, бо їй воно вже не знадобиться. Зимою вони виїдуть кудись в Росію. (Тьотя Надя так і говорила: «В лютому вже будемо дома, в Росії»). Про цей від'їзд у Росію, що не день, то все більше й більше розмов.

— Ну, Володю, залишилось нам всього сім місяців, — знову ось говорить тьотя Надя. — Якщо, звичайно, не набавлять строку...

— Набавлять чи ні, а тобі однаково доведеться ще рік сидіти в Уфі, — сумно говорив Володимир Ілліч. — Ось що каменем лежить у мене на душі.

— Нічого, Володю, — м'яко посміхаючись, заспокоювала його тьотя Надя, — головне, тобі вирватися на волю. А я якось виплутаюся. Треба тільки, мабуть, потурбуватися вже про те, щоб мені дозволили переїхати в Уфу...

— А якщо мені строку набавлять, що тоді робити? Ні, Надю, всі ці прохання будемо подавати, коли я одержу дозвіл їхати. Мені з голови не виходить той обшук. Невже вони приїздили лише задля того, щоб прочитати листи Ляховського?

— Мабуть, так...

— Чорт би їх забрав! Від яких тільки випадковостей не залежить наша доля. Здається, так уже я дотримувався правил конспірації, і все-таки найшли привід для обшуку...

Спершу, коли тьотя Надя і Володимир Ілліч починали говорити про те, що вони скоро поїдуть, Миня місця собі не знаходив. Плакав ночами, уткнувшись у подушку, щоб ніхто не бачив і не чув. Але дні минали за днями, вони нікуди не їхали, а лише говорили про від'їзд, і Миня перестав звертати на ці балачки увагу. Якщо вони й поїдуть, то це буде, мабуть, уже після того, як Володимир Ілліч принесе йому жар-птицю. Про це ж і тьотя Надя говорила. Адже жар-птиця потрібна не лише Мині, а всьому селу, бо без неї не насіються, не завітнуть квіти, точно такі, як її вогненні, її сонячні пір'яни.

ХВОРИЙ ДЯДЯ АНАТОЛІЙ

Гостей улітку до Володимира Ілліча приїжджало багато. Одні — на день, інші жили й по три дні. Володимир Ілліч тоді працював тільки вранці, поки гості ще спали. А коли гості вставали, був весь час з ними. То село їм показував, то водив до Єнісею купатися, то ходив з ними на полювання. І, звичайно, в шахи грав. Ті шахи, котрі він вирізував з кори, були вже власністю Мині і лежали на горищі, де зберігалися всі його скарби. А Володимирові Іллічу прислав шахи той Марко (чоловік сестри Анюти), котрий навіть чемпіонів обігравав. Тими шахами вони і грали, сидячи в альтанці.

Та ось одного разу приїхав дядя Анатолій¹, який зовсім не грав у шахи. З ним і тьотя була. Тиха така, сумна, наче в неї щось дуже боліло. Дядя Анатолій теж журно дивився на всіх своїми глибоко запалими очима, що якось дивно горіли. І все мовчав, покашлюючи в кулак. А кашель у нього був такий нав'язливий, що інколи зовсім говорити не давав. Тоді Володимир Ілліч теж змовкав і, сумно схиливши голову на плече, як це вмів робити лише він, коли йому було журно, чекав, доки дядя Анатолій відкашляється і віддихається.

— Пробачте, Володимире Іллічу, останнім часом кашель мені зовсім жити не дає...— винувато говорив дядя Анатолій, силкуючись посміхнутися.— Боюсь, що в могилу він мене зажене...

¹ Ванєєв Анатолій Олександрович (1872—1899) — соціал-демократ. Одночасно з В. І. Леніним був заарештований у справі «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», відправлений до Сибіру. Помер на засланні.

— Та що ви! Годі вам...

— Мені от і до вас не радили їхати, але я... махнув на все рукою. Може, думаю, вже не доведеться й побачитись...

— Оце мені не подобається! — сказав Володимир Іллч. — Спитайте он Надю, на якій волосинці я висів од смерті, коли захворів у Петербурзі на запалення легенів. А, ось бачите, вижив. Не приховую: часом спало на думку, що це вже й кінець. Думав так, але не вірив...

— Та і я не вірю... — мовив дядя Анатолій: помітно було, що йому ніяково від того, що Володимир Іллч угадав його думку.

— От бачите! — зраділо вигукнув Володимир Іллч. — Ні, друже мій, у нас надто багато справ, щоб ми могли піддаватися таким думкам. І найперша з цих справ — постановка загальноросійської політичної газети, про що мені хочеться з вами ґрунтовно поговорити. З Глібом я вже говорив. Він цілком схвалив мій план, висловив багато своїх дуже цікавих міркувань. Ходімте до мене, не будемо заважати жінкам своїми розмовами...

Колі дядя Анатолій і тьотя Домініка поїхали, тьотя Надя сказала:

— Який поганий вигляд має Анатолій...

— Так, дуже змарнів бідолаха, — зітхнув Володимир Іллч. — І головне: внав духом. Це найсумніше. Пригадалось мені, мама розповідала, як Саша повадився під час останнього побачення. Дивилась я на нього, говорила мама, і мені не вірилось, що йому вже оголошено смертний вирок. Саша найбільше говорив про те, щоб йому підшукати потрібні книги. А перед арештом він до останнього моменту, як мені потім розповідали, працював у біологічній лабораторії, готуючи матеріали для нової наукової праці. От хто вмів не уступати смерті жодної хвилини...

— Що ж робити — це у всіх така сила волі, яка була в Саші, — сказала тьотя Надя. — Не знаю, як ти, а я просто не могла дивитися Анатолієві у вічі: так мені невимовно жаль було його.

Володимир Іллч нічого не сказав, а тільки встав і схвилювано заходив по кімнаті.

Чекали маму Володимира Іллча в травні. Ходили до Єнісею, раділи, що вода стояла висока. Але мама не приїхала: захворіла на малярію. Володимир Іллч дуже хвилювався, з нетерпінням чекав від неї листів. Але літо минало, а мама Володимира Іллча все хворіла. І лише во-

сени Володимир Ілліч, прочитавши одного листа, радісно вигукнув:

— Мама видужала! Пише ось, що вже виходить з дому. Я страшенно радий за неї.

— Я теж дуже рада,— мовила тьотя Надя.— І сьогодні ж напишу їй листа.

— Від мене не забудь уклін передати,— вставила бабуся Єлизавета.— Бачу, що вже в цьому році нам не доведеться з нею зустрітись в Шушенському. Серпень кінчається, куди ж їхати...

— Доведеться дати телеграму, що їхати сюди тепер уже не варто,— сказав Володимир Ілліч.— Сумно це...

Посилати телеграму з Володимиром Іллічем ходив і Миня. Відчуваючи, що він прийшов не просто подивитися, хто і чим тут займається, а в справі, Миня не залишився на ганку, а проскочив слідом за Володимиром Іллічем аж у ту кімнату, де сидів писар. Писар, піднявши окуляри, строго покосився на нього, але, глянувши на Володимира Ілліча, нічого не сказав. «Ага! — радісно подумав Миня.— Боїшся Володимира Ілліча!» З другої кімнати, почувши, мабуть, голос Володимира Ілліча, вийшов Заусайлов. Заспаний, опухлий від перепоя. Прохрипів «здрастуйте», дихнувши таким гідким запахом сивухи, що Володимир Ілліч аж позадкував від нього. Заусайлов теж сердито — чого, мовляв, приперся сюди? — подивився на Миню, але, як і писар, нічого не сказав. От хоча б тільки із-за цього варто було сюди прийти. Хай вони — писар і Заусайлов — теж побачать, що Миня їх анітрохи не боїться.

Послали телеграму і незабаром одержали відповідь, що мама Володимира Ілліча вже не приїде.

Сумно це було: Міні дуже хотілося побачити її. Він був впевнений, що вона і подарунки йому привезе. Адже вона і цукерки для нього посилала, і книжки з малюнками. І так вона ласкаво дивилася на нього з карточки, наче хотіла щось дуже приємне, дуже радісне сказати йому.

Тепер, значить, треба ждати до наступного літа. А те, що наступного літа і Володимира Ілліча тут не буде, Міні навіть у голові не вкладалося.

ВАСЯ І ЖУРКО

Хазяйство тьоті Наді й Володимира Ілліча все збільшувалось. Коли вони перейшли в цей дім, в них був лише собака Дженні. Потім Паша принесла котика Васю. Пухна-

стого, ледачого. Пив він молоко та дрімав на печі. Але злющий був: якщо Дженні підходила до нього в той час, коли він їв,— о, якою підковою вигинав він спину, як войовниче задирав хвіст і люто сичав! Дженні злякано задкувала від нього: хай, мовляв, тобі біс. Ще очі видряпаєш. Вася і Миню кілька разів дряпав до крові, і той перестав з ним гратися. Питав Пашу:

— Де ти його взяла?

— Сусіди дали.

— А чи не дикий він? Мені Сосипатич казав, що в тайзі є дикі коти.

— Будь-якого kota потягни за хвіст, так він зробиться диким,— відповіла Паша.

— А хіба я тягав його за хвіст? — образився Миня.— Ти бачила?

— Не бачила, але догадуюсь.

— От і догадуйся собі, а не говори того, чого не бачила.

Паша тільки усміхнулася: з тобою сперечатися, мовляв, що з котом гратися.

За той рік, що вона прожила помічницею в бабусі Єлизавети, Паша так поправилася (тьотя Надя говорила: і погарнішала, але Миня з цим не погоджувався), що ті, хто її довго не бачив, просто не впізнавали. Заздрили: от, мовляв, пощастило дівчині. Рай у неї, а не життя. Особливо заздрила Паші її подруга Катя Дудаєва, котра служила у Симона Єрмолаєва. Як забіжить до Паші, так і починає все про одне й те саме:

— Тобі ось і два з полтиником платять, і чоботи он які пошили, і плаття біле в синій горошок. А роботи у тебе скільки? Всього й господарства, що собака та кошеня. А в мене самих телят двадцять голів, а поросят ще більше. Діти малі в двох невісток. Квас роблять на продаж, так лише води треба принести двадцять відер. Спина й уві сні від коромисла болить. А платить Симон мені за все це не два з половиною, як тобі, а всього шістдесят копійок, щоб він подавився своїм багатством...

— А ти скажи, хай він набавить.

— Ага, скажеш йому! Він і так мені докоряє: тримаю, каже, дармоїдку. Та куди, мовляв, вигониш: хай якимось борг батьків відробляє. А за батьком борг тридцять карбованців. Так мені й за все життя, видно, їх у нього, в Симона, не відробити.

— Та чому ж?

— А тому, що я роблю, а вслід за мною процента росте,

От у чому горе наше, в чому біда моя... На вік, на весь вік свій я, Пашунько, тому Симонові в каторгу віддана...

— Та годі тобі плакати, Катю,— заспокоювала подругу Паша.— Сльзьми горю не зарадиш...

— Добре тобі так говорити,— витираючи сльози хусткою, говорила Катя.— Тебе ось читати навчили, так ти і обливаєш книги грамотними сльзьми. Твої сльози од жиру, а мої від горя...

— Ну, завели! — сказав Миня.— І не соромно вам, таким великим, плакати? Я ось ні копійки не одержую та й не рюмсаю.

— Дурний ти ще, Миню! — сказала Катя.— І щастя твое, що маленький. А підростеш ось, віддадуть тебе в найми такого глитаєві, як Симон, то ще й як поплачеш...

Ніколи Сосипатич не приходив до Володимира Ілліча з порожніми руками, обов'язково приносив якийсь гостинець. То гриби,— але не прості, а якісь рідкісні,— то ягоди чи кедрові шишки, то навіть квіти. Але теж не такі, які росли по березі Шуші, а ті, що він находив у тайзі або в степу. А нещодавно Сосипатич приніс зовсім дивовижний подарунок: журавленятко. Орел схопив це журавленятко прямо з гнізда і поніс. Та коли Сосипатич вистрелив, орел покинув його. Праве крило журавленяти було порване пазурами орла. І в лівому боці три ранки — сліди пазурів. Та ще й, падаючи, журавлик забив ліву ногу так, що не міг стояти на ній.

— От що з тобою, друже, зробив цар птахів,— оглянувши його, сумно сказав Володимир Ілліч.— Та не горюй, не дивись на мене так лякливо: я тобі лише добра бажаю...

Журавлення назвали Журком. Було воно попелясто-сірого кольору, а шийка — внизу і вгорі — чорна, з боків — біла. Білі смужки ці, наче пучки променів, струменіли від його червоного, схожого на жаринку ока. Дзьоб великий і теж червонуватий біля очей, а на кінці чорно-зелений. І міцний. Журко стукав ним по долівці, підбираючи крихти хліба, як молотком. Першим дізнався, який сильний дзьоб у Журка, кіт Вася. Хотів він у нього поцупити шматок хліба, а Журко як довбоне його по лобі — Вася і ноги вгору задер. А потім схопився, спину підковою зігнув, хвіст настовбурчив, але Журко не злякався його і — хрясь! — ще раз по голові. Вася жалібно нявкнув і кулею майнув на піч.

— Ага, одержав! — зрадів Миня.— Будеш знати, як дряпатися...

Рани в Журка загоїлись — тьотя Надя їх йодом мазала, — нога поправилась. А праве крило все ще, видно, боліло, бо коли він швидко біг, то допомагав собі лише лівим. Журко звик до всіх, дозволяв себе гладити, брав хліб із рук. Грізний хазяйський півень боявся Журка, мов вогню: як тільки він починав бійку з сусідським півнем, Журко, сердито щось покрикуючи, підходив до забіяк своїм розміреним, як говорила тьотя Надя, граціозним кроком і лупцював дзьобом-молотком по дурних, закривавлених головах півнів доти, поки вони не розбігалися. Хитрий Вася помирився з Журком і, підлизуючись, загравав з ним, але Журко не звертав уваги на це підлабузництво. Якщо йому приходила охота погратися, то він і сам умів це робити краще, аніж Вася. Кіт грався так, щоб усі бачили, що він виробляє. А Журко був дуже скромний, сором'язливий, а тому і грався, коли цього ніхто не помічав. Спостерігати за Журком у цей час можна було лише через вікно або в щілину дверей. А грався він так цікаво — коли в нього, звичайно, був веселий настрій, — що можна було годинами стежити за ним. Візьме сухар, підкине його високо вгору і піймає на льоту. Зраділо присяде, наче поклониться комусь. А потім завертиться на місці, якимось до смішного поважно пританцювуючи. Ах, мовляв, який я молодець, як я гарно все роблю...

Володимир Ілліч дуже любив спостерігати, як Журко танцює. Говорив тьоті Наді:

— Ну, танцюрист! Хоч у балет віддавай.

— Крило б поправилось до того часу, коли ключі його братів з'являться в небі, — говорила тьотя Надя. — А то залишиться тут на зиму, так ще й пропаде без нас...

І знову тьотя Надя й Володимир Ілліч починали говорити про те, що скоро вони поїдуть. Послухати їх, так ось уже завтра складуть все на вози і — гайда! Але Миня знав, що так не буде, й не хвилювався, і не прислухався до тих розмов.

ЧОГОСЬ НЕ ВИСТАЧАЄ

— Надю, чому це Оскар Олександрович не приходить? — питає Володимир Ілліч. — Чи не захворів він?

— Та й Промінський щось не з'являється.

— Ну, в того справ багато: в дорогу ж збирається.

— А ти знаєш, Володю, шубки дітям із заячих шкурок виходять непогані. Ви не марно старалися.

— Зайців-то ми на шубки настріляли. А де йому грошей взяти, щоб він міг зі своєю величезною сім'єю добратися додому? В мене ця думка з голови не виходить.

— Ти ж говорив йому, що треба подати прошеніє.

— Це ми зробимо. Але в те, що казна розщедриться, мені не віряться. Покарати людину, завезти на край світу — на це в нас ні грошей, ні сил не пошкодують. А щоб допомогти вибратися назад — тут, запевняю тебе, ніхто і пальцем не ворухне. Раді навіть будуть, якщо засланець застряне тут, та ще, дивись, і загине. Я вже думав: спробувати зібрати серед наших, але всі копійку до копійки складають, готуючись до повернення. Та-ак, важке становище...

— Я ось дивлюсь на Промінських і думаю: як важко вести революційну роботу, маючи таку велику сім'ю.

— Що важко? Неможливо! Абсолютно неможливо! — сказав Володимир Ілліч. — І це дуже сумно.

Якщо Оскар або Промінський не заходили день-два, тьотя Надя і Володимир Ілліч ішли до них довідатись, що трапилось. Оскар не знав, де їх посадити, вибачався, виправдувався тим, що роботи багато. Та і взагалі він, мовляв, боїться зайвий раз зайти, щоб не перебити працювати.

— Даремно! — говорив Володимир Ілліч. — Я нічого тепер не пишу. І не думаю писати.

— Не віряться щось, — соромливо посміхаючись, говорив Оскар.

— Ні-ні, це абсолютно точно! До від'їзду вирішив тільки читати. І лише книги з філософії. Спитайте хоч Надю Костянтинівну.

— Так, він зараз з рук не випускає книги Гельвеція¹, Гольбаха², — відтвердила тьотя Надя і, посміхаючись, дотрала: — З ним, як я вже писала Марії Олександрівні, скоро страшно буде розмовляти, так він тією філософією проймається. А ви, Оскар Олександровичу, частіше приходьте. А то ми вже так звикли до вас і Промінського, що коли не появляєтесь день чи два, так наче чогось не вистачає...

— Спасибі вам, Надіє Костянтинівно, — зворушено відповів Оскар. — Я і сам дуже й дуже прив'язався до вас і до

¹ Гельвецій Клод-Адріан (1715—1771) — видатний французький філософ-матеріаліст.

² Гольбах Поль-Анрі-Дітріх (1723—1789) — видатний французький філософ-матеріаліст і атеїст, ідеолог революційної буржуазії.

Володимира Ілліча. Ось скоро Ян Лукич поїде, а там і ви... Доведеться мені самому тут коротати час. Не хочеться навіть думати, що я робитиму, коли ви поїдете.

— Не хвилюйтесь, дядю Оскарє,— заспокоїв його Миня.— Вони лише говорять: поїдемо, поїдемо, а, бачите, нікуди не їдуть.

— Прийде час, друже мій Миню, поїдуть,— зітхнув Оскар.

— Правда, Володимирє Іллічу? — спитав Миня, бо знав, що дядя Оскар жартувати не любив.

— Поїдемо, Миню,— відповів Володимир Ілліч.— А коли — цього, на жаль, я тобі точно поки що не можу сказати.

— Ну, не завтра ж?

— Ні. В кінці січня, якщо не затримають нас.

— А коли той січень?

— Це, Миню, треба до зими почекати.

— Ну, до зими ще сто років! — безтурботно махнув рукою Миня.— От якби ви їхали завтра або ще через завтра, тоді скоро. А до зими — ой-ой, скільки часу...

Ніхто з Минею не став сперечатись, щоб не засмучувати його. А Миня думав, не сперечалися з ним тому, що він мав рацію. І радів: ось, мовляв, як я вас добре розумію...

То все було так, що Володимир Ілліч, написавши книгу, читав її тьоті Наді. А тепер ось і вона написала книгу, просила:

— Володю, послухай ще сторінку!

— Слухаю, слухаю,— говорив Володимир Ілліч.

— «Робітникам нема звідки чекати поліпшення своєї долі: ні цар, ні бог їм не допоможуть,— читала тьотя Надя.— Цар на все дивиться очима капіталістів і дворян: їх він осипає ласкою, їм дає всілякі права, їм надає управління країною, а робітників, які борються за свої права, вважає бунтівниками і урочисто дякує (як це було у 1895 році в зв'язку з заворушенням на Корзинківській мануфактурі в Ярославлі) військам за те, що ті стріляли під час страйку в беззбройних робітників. Правда, він заявляє, що йому однаково дорогі інтереси і фабрикантів, і робітників, але треба бути сліпим, щоб не бачити, що це лише пусті слова.

Бог не йде на допомогу бідним, його служителі говорять пригнобленим лише про необхідність терпіння, покори, любові до гнобителів, говорять про гріх користоловства тим, хто ледве може прогудуватися, про гріх неробства тим, хто

працює по 16—18 годин, вони говорять про царство небесне, намагаються відтягти всі думки робітників від влаштування собі кращої долі на землі. Думати про земне, ремствувати — гріх, а за гріхи покарає милосердний бог...»

— Тьотю Надю, — здивувався Миня. — Як же це ви: до церкви не ходите, а знаєте, що піп говорить?

— Миню, тьотя Надя ось дочитає, тоді все і розповість тобі, — сказав Володимир Ілліч. — Давай далі.

— «Ні, ні від бога, ні від царя робітникам чекати нема чого, — читала тьотя Надя. — Нічого чекати їм і того, щоб капіталісти схаменулися і перестали експлуатувати їх: це все одно, що чекати, щоб вовки перестали їсти овець, щоб птахи перестали ловити комах. Капіталісти живуть експлуатацією робочої сили...»

— Я б тут, Надю, додав: і добровільно від тієї експлуатації ніколи не відмовляться, — зауважив Володимир Ілліч.

— Добре, Володю, я вставлю. Ще абзац прочитаю і — всс.

— Я готовий слухати скільки завгодно.

— «Робітники всіх країн знають, що їм нема на кого надіятися, крім як на самих себе, що вони самі повинні завоювати собі кращу долю на землі, — читала далі тьоти Надя. — Робітники знають, що кожний з них поодиноці зовсім беспорядний і беззахисний, але всі разом, згуртовані в одну величезну армію, вони — сила, перед якою поступиться будь-яка влада, сила, яка доб'ється свого. Чим дружніше діють робітники, тим енергійніше борються вони за свої права, чим ясніше усвідомлюють, куди їм іти і чого добиватися, тим більшу силу вони собою являють. Недарма постійно повторюються на робітничих зборах слова: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

— Дуже добре! — схвалив Володимир Ілліч. — Тільки не здається тобі, Надю, що у виносці треба пояснити значення слова «пролетарій», враховуючи те, що книга твоя призначена перш за все для жінок-робітниць, про становище яких ти і пишеш.

— Так, це треба зробити.

Читала тьотя Надя сторінку за сторінкою, а Володимир Ілліч, зосереджено хмурачись, слухав. Інколи щось швидко писав, і коли тьотя Надя зупинялась, говорив:

— Чи не здається тобі, що оце місце краще було б сказати так?

Взявши той аркуш, на якому він щось записував, Володимир Ілліч читав, а тьотя Надя записувала.

За такою роботою, траплялось, вони проводили весь вечір. Інколи тьотя Надя читала не дуже зрозуміле. А інколи таке, що Миня не тільки все розумів, а думав, що тьотя Надя написала це про його матір, про нього самого. Тільки й того, що ім'я його не називала.

— «Робота не жде, і селянка йде на роботу, залишаючи дітей під доглядом якої-небудь німичної бабусі або старших дітей. Кожний, хто жив на селі, знає, що це за догляд. Немовля годують прокислим ріжком (мати годує дитину випадково, коли прийдеться), різною зеленню, жованим чорним хлібом, трясуть у колисці, доки дитині не знепритомніє, тримають у задушній хаті закутаною в кожух, а ввечері трохи не голу виносять за ворота. Постійно чуєш, що яка-небудь шести-восьмирічна нянька то упустила і забила дитину, то «спалила» її, то ще утяла з нею що-небудь таке, що може спасти на думку тільки шестирічній дитині...»

— Яка це жахлива правда! — сказав Володимир Іллч. — Я просто не можу спокійно слухати...

Тьотя Надя помовчала трохи, а потім, тяжко зітхнувши, знову почала читати так глухо, наче стримувала сльози:

— «Але навіть якщо і сама мати доглядає дитину, справа не багатого кращає. Вона не має ніякого поняття про те, як збудованій людській організм, як розвивається дитина, що потрібно для того, щоб дитина росла сильною, міцною, здоровою. Доглядаючи дитину, селянка керується здебільшого звичаєм та забобонами. Та коли б вона і знала, як треба доглядати дитину, вона при всьому бажанні не могла б робити те, що треба. Дитині потрібна чистота, тепло, свіже повітря, а в хаті живе десять чоловік, хату не топлено, в хаті кожухи, телята тощо. Мимоволі махнеш рукою. Захворіє дитина, і мати зовсім не знає, чим допомогти їй, лікувати здебільшого ніде. Найгірше, коли хвороба заразна: віспа, скарлатина тощо; хвору дитину треба було б відокремити від здорових, а як це зробити в селі, коли вся сім'я живе в одній хаті? І діти заражаються одне від одного і вмирають без будь-якої допомоги. Немає нічого дивного, що в селі половина дітей помирає до п'ятирічного віку. Вживають тільки найміцніші...»

«Значить, я міцний, — подумав Миня, почувши це. — Мені вже давно шість минуло, а я й досі не вмер...»

— Я прямо-таки здивований беззмістовністю оцих фраз,— сердито трясучи аркушами паперу перед тьотею Надею, говорив Володимир Ілліч.— Це не кредо, а просто якийсь жалюгідний набір слів!

— Так,— погоджувалась тьотя Надя.

— Здійснення подібної програми було б рівнозначне політичному самогубству російської соціал-демократії, рівнозначне величезній затримці і приниженню російського робітничого руху та російського революційного руху. Ні-ні, цього залишити так не можна! Треба заявити рішучий протест! Їх треба публічно жорстоко і нещадно висікти! — Володимир Ілліч підійшов до конторки і почав писати, вголос вимовляючи слова: — Ми вважаємо за свій обов'язок категорично протестувати проти таких поглядів і остерегти всіх товаришів від загрози відхилення російської соціал-демократії з наміченого вже нею шляху, а саме: утворення самостійної політичної робітничої партії, що є невіддільною від класової боротьби пролетаріату і ставить своїм найближчим завданням завоювання політичної свободи...

Ніколи ще Миня не бачив, щоб Володимир Ілліч так гнівно (не просто сердито, а саме гнівно) хмурился. Він то швидко писав біля конторки, говорячи щось сам до себе, то, заклавши руки за спину, ходив з кутка в куток. І теж — все бурмотів і бурмотів, повсякчас повторюючи: кредо, кредо, кредо...

«Хто це такий Кредо? — думав Миня. — А, це, мабуть, один з тих дядів, що приїжджали в гості. Адже був серед них дядя Базіль, то, може, є і Кредо. Цікаво, чим це Володимир Ілліч буде шмагати того Кредо? Ремінцем? Але це піяк не схоже на Володимира Ілліча: він ніколи не лається і не б'ється, як батько. Він тільки говорить йому, Мині: це можна робити, а цього — не можна. А в те, що роблять тьотя Надя, бабуся Єлизавета і Паша,— він зовсім не втручається. Що не дадуть йому їсти — все добре. Подала йому якимось бабуся Єлизавета смажену тетерку, котру він убив. Володимир Ілліч їсть та похвалює: смачна гусятина, не жирна. Бабуся Єлизавета спочатку думала, що Володимир Ілліч жартує, а коли зрозуміла, що це він справді переплутав тетерку з гускою, то дуже незадоволена була тим. І Володимир Ілліч зніяковів, довідавшись, як він помилився. Говорив бабусі Єлизаветі:

— Дорога Єлизавето Василівно, щиросердно прошу вибачити. І зобов'язуюсь більше не плутати гуску з тетеркою...

— А тетерку з гускою,— весело сміючись, підказала тьотя Надя.

— Цілком можливо,— погодився Володимир Ілліч.— Але взагалі в тій помилці не стільки моя провина, як Миняна...— хитро примружив він око.

— Моя? — здивовано закліпав очима Миня.— Я не говорив, що то гуска, бо добре бачив, як бабуся Єлизавета тетерку патрала.

— В тому твоя і провина: сам бачив, а мені не сказав.

— Я хотів сказати, та поки проковтнув шматок, ви вже сказали, що то гуска...

Коли Володимир Ілліч закінчив писати і віддав аркуші тьоті Наді, щоб вона прочитала їх, Миня спитав:

— А за що ви того дядю Кредо будете шмагати?

— Як ти сказав? — засміявся Володимир Ілліч.— Дядю Кредо? Ти чуєш, Надю, як Миня охрестив цей маніфест?

— Чую, чую,— усміхаючись, відповіла тьотя Надя, не відриваючись від читання.

— Так, Миню, цей дядя Кредо дурний і шкідливий тиш! Його нещадно треба висікти!

Миня з нетерпінням чекав, коли приїде той дядя Кредо, щоб подивитися, як це Володимир Ілліч буде його шмагати. Але так і не діждався: Кредо в Шушенське не приїхав. А тьотя Надя і Володимир Ілліч їздили в Єрмакове разом з Оскаром. І коли повернулись, то розповідали бабусі Єлизаветі, що того Кредо суворо осудили аж сімнадцять політиків, котрі там зібрались. Дядя Анатолій був такий хворий, що не вставав уже з постелі. І його винесли разом з ліжком в ту кімнату, де зібралися всі, щоб, як сказав Володимир Ілліч, оголосити рішучу війну тому Кредо. І Володимир Ілліч оголосив війну Кредо, а всі його підтримали.

— То, значить, Володимир Ілліч пожартував,— сказав Миня.— Ніхто того дядю Кредо ремінцем не шмагав?

— Миню, ти ще малий, щоб зрозуміти це,— сказала тьотя Надя.— Але я тобі все-таки ось що скажу: кредо — це не дядя, як ти вирішив. Кредо це... це чуже слово. А по нашому це означає: символ віри...

— В кого? В бога?

— Ах, Миню,— посміхнулась тьотя Надя.— Важко тобі все це зрозуміти. Підростеш трошки, в школу підеш, тоді й зрозумієш.

— Не піду я в школу.

— Це чому ж?

— Батько каже: «В пастухи підеш, а не в школу. Немає в мене,— каже,— грошей, щоб у школі тебе утримувати».

— Добре, Миню, я поговорю з твоїм батьком,— пообіцяла тьотя Надя.— Може, він тебе ще й пошле в школу. А поки є час, ми вдвох займемося. Тобі треба навчитися читати і писати, хоча б так, як це вміє робити Паша. Вона, бачиш, уже і книги читає.

— Уміти-то вона вміє, а користь з того яка? — спитав Миня, повторюючи те, що чув від батька.— Так, самі пустощі.

— Чому ж пустощі?

— Як чому? Адже писарем дівку ніхто не візьме. Прикажчиком у крамницю теж не пустять. Ну, і куди ж вона ту грамоту свою подіне? На базар понесе? Так її і не продаси. От і пропала марно праця. Так батько каже...

— Що ж, Миню, батько твій, на жаль, багато в чому має рацію,— сумно мовила тьотя Надя.— Але вчитися все-таки треба і хлопчикам, і дівчаткам. Прийде, Миню, час, коли всі діти будуть до школи ходити.

— І всі будуть писарями? — здивувався Миня.

— Чому ж лише писарями? Будуть учителями, лікарями, інженерами, вченими...

— Так коли ж це все буде? Після того як Володимир Ілліч мені жар-птицю подарує?

— Так, Миню, ніяк, на жаль, не раніше...

— А ким же я тоді буду?

— А ким би ти хотів бути? Інженером?

— Ні.

— Вчителем?

— Ні.

— Будеш книги писати, як Володимир Ілліч?

— Ні.

— А ким же ти будеш?

— Пекарем!

— От тобі й на! — засміялась тьотя Надя.— Та чому ж?

— Тоді я буду їсти самі лише пряники.

— Ну, що ж, Миню, пекарі теж будуть потрібні.

Повернувшись того вечора додому, Миня спитав матір:

— Мамо, а ти знаєш, хто такий Кредо?

— Крейда? — не зрозуміла мати.

— Та ні, Кредо?

— Ой не чула.

— А я знаю! — торжествуючи сказав Миня. — Кредо — це бог політиків. І так звать його тому, що він не наш, а зовсім чужий...

— Ах, боже мій! — сплеснула руками мати. — Чого ти тільки не наслухаєшся там. Ти хоч нікому не говори про це, а то дійде до попа, так він нас з тобою й до церкви не пустить.

— А мені і самому не хочеться туди йти, — відверто зізнався Миня.

— О жах! Що ти таке говориш? Це тебе політики навчили, щоб ти до церкви не ходив?

— Ні. Мені вони нічого не говорили. Але я сам бачу: вони не ходять до церкви і бог їх не карає.

— Дурний ти! Вони за те в пекло попадуть, і їх там чорти будуть мучити. Ні, синку, в бога треба вірити, богу треба молитися, а то ще гірше буде...

Миня не став заперечувати матері, хоча до церкви йому страх як не хотілося ходити з нею. Та що ж вдієш, коли мати бере його за руку і веде туди?

ГОРЕ ПРОМІНСЬКОГО

Промінському жилося найскрутніше з усіх політиків: сім'я велика, а роботи він собі не міг знайти. Почав, правда, робити капелюхи, але діло це не пішло. І не тому, що він не вмів. Ні, майстер з нього був хороший, — це і батько навіть говорив, — але для справжніх, варшавських капелюхів, які він робив дома, в Шушенському не було потрібного матеріалу, а з тієї вовни, з якої робили валянки, вони виходили схожими більше на валянки, аніж на капелюхи. Проте Володимир Ілліч носив весно і восени капелюх, зроблений Промінським, хвалив: теплий, мовляв, зручний. А літом він носив солом'яного капелюха. Такого ні в кого в селі не було. Та це і не дивно: капелюх той був зроблений десь аж у Парижі.

— Що можна, Володимире Іллічу, зробити на ті копійки, які мені дає казна, маючи вісім чоловік сім'ї? — говорив Промінський. — Якби я ще й на полювання не ходив, діти, мабуть, з голоду б попухли. А не подарували б Надія Костянтинівна та Єлизавета Василівна дітям моїм на штанці і на платтячка, то бог знає, в чім би вони зараз ходили. Жебраком, жебраком мене зробив цар. Я ночі не сплю і все

думаю: як мені відціля вибратися на ойчизну¹. І нічого, нічого не можу придумати.

— А знаєте що, Яне Лукичу,— сказав якомсь Промінському Володимир Ілліч.— Пошліть все-таки прошеніє енісейському губернаторові, щоб вас відправили за кошт казни.

— Це б можна... Та я і двох слів по-російськи не складу, а по-польськи і посилати не варто: ще крамолу припишуть.

— Ну, прошеніє я вам зараз же складу,— сказав Володимир Ілліч.— Поки ви викурите люльку, воно й готове буде.

Володимир Ілліч підійшов до конторки і заходився писати. Промінський дістав люльку, набив її тютюном і хотів іти на кухню курити (так він завжди робив, незважаючи на те, що Володимир Ілліч дозволяв йому димити в кімнаті, хоча сам ніколи не курив). Та не встиг він переступити і поріг кімнати, як Володимир Ілліч, закінчивши писати, сказав:

— Ну, ось послухайте, Яне Лукичу, що я тут написав від вашого імені. Ну, те — кому, від кого, я пропускаю. А читаю лише текст прошенія.

«Оскільки мене зіслали в Східний Сибір на три роки, я наважився взяти з собою так далеко і сім'ю (яка складається з дружини і шести дітей), лише тому, що уряд доставляє казенним коштом сім'ю заслання і на місце заслання і назад на батьківщину після закінчення строку заслання. 23 жовтня цього, 1899 року кінчається строк мого заслання, і повернутися на батьківщину мені тим більше необхідно, що за своїм ремеслом (капелюшний майстер) я не можу найти собі тут ніякого заробітку. Тим часом відправити сім'ю на батьківщину власним коштом не маю змоги, бо, одержуючи допомогу всього 19 карбованців 32 копійки в місяць на сім'ю 8 чоловік і не маючи ніяких заробітків, я не міг відкласти на дорогу ані копійки, а навпаки, потратив навіть ті кілька карбованців, які були заощаджені на батьківщині. Тому я маю честь просити дати розпорядження відправити мене і мою сім'ю по закінченні строку заслання на батьківщину казенним коштом».

Промінський дякував Володимирові Іллічу, а він говорив, що дякувати рано, бо невідомо ще — pomoже цей папір чи ні. І побоювання виявилось слушним: губернатор відмовив Промінському. На Яна Лукича це справило таке

¹ На батьківщину (польськ.).

гнітюче враження, що Володимир Ілліч і тьотя Надя довго не могли заспокоїти його. Кінець кінцем вирішили, що він переїде до якогось ближнього міста — Володимир Ілліч сказав, що допоможе йому грішми,— а там попрацює і, зібравши грошей, повернеться додому, в рідну Польщу.

— Так я і зроблю,— погодився Промінський.— За пенсьондзе вам, Володимире Іллічу, дзенькує бардзо¹, але взяти не можу. Я і так у вас у неоплатному боргу до кінця життя.

Володимир Ілліч лукаво примружився:

— Ну, а якщо я вам, Яне Лукичу, не від себе, а від партії дам? Теж не візьмете?

— Володимире Іллічу, ви неможливі человек!²

І вони обидва засміялись.

ВІДЛЕТІВ ЖУРКО

Миня сидів біля маленького столика, за котрим працював Оскар, і дивився, як він виточує мідний перстень. Коли перстень був готовий, Оскар видряпав на ньому букву «Ш», що повинно було означати — Шушенське, і рік. Дав Мині потримати його, поки одягався.

Мині перстень той так сподобався, що він навіть заздрив Журкові, якому дістався перстень.

Коли Миня і Оскар прийшли з перснем до Володимира Ілліча, той надів його журавликові на ногу. З незвички Журко навіть почав кульгати. Попробував зняти перстень дзьобом, але не зміг це зробити. Витягнувши довгу білочорну шию, він здивовано поглядав то на свою ногу, то на Володимира Ілліча, наче питав: що це ви зі мною зробили? Навіщо? Згорнути пальці ноги і скинути перстень так, як його наділи, Журко не зумів: хоча він був і розумний, а на це у нього не вистачало кмітливості.

У ці жовтневі дні через село летів один журавлиний ключ за другим. Журко, почувши тужливе курликання, стривожено задирав голову, розправляв крила, готовий ось-ось махнути ними і злетіти в небо. Але перед його очима було не бездонне блакитне небо, а почорніла від кіптяви стеля, і він розгублено озирався на всі боки, наче не міг збагнути: примарились йому сумні голоси братів чи вони справді

¹ Дуже дякую (польськ.).

² Неможлива людина (польськ.).

десь пролетіли. Володимир Ілліч, дивлячись на Журка в тумані, говорив:

— Бачиш, Миню, як Журкові на волю хочеться! Ну, що — відпустимо його?

— Шкода, — зітхав Миня. — Він такий гарний...

— Он як! Ну, якби я тебе зачинив у кімнаті і не пускав додому. А мамі твоїй говорив: не пущу я його до вас, бо жалко мені з ним розлучатися. Він такий гарний. Як би тобі — весело було?

— Ні.

— Так, Миню, і Журкові невесело буде, коли ми його не відпустимо.

— Ну, добре. Давайте відпускати.

Так і вирішили. Але, перш ніж відпустити Журка, придумали надіти йому на ногу перстень на згадку про те, що він жив у Шушенському. Персня й зробив Оскар. Тепер залишилось тільки винести Журка в поле і, виждавши, коли пролітатиме журавлиний ключ, підкинути його в небо.

Вибрали для цього ясний день і всі — навіть бабуся Єлизавета — пішли за село. Дженні не взяла, боячись, щоб вона не погнала за Журком і не схопила, коли Володимир Ілліч відпустить його. Вона дуже образилась: скавучала, гавкала, дряпала двері. Але Володимир Ілліч не зглянувся на неї, а ще й пригрозив, що покарає, якщо вона не заспокоїться.

У полі недовго прийшлося чекати. Спочатку всі почули журавлине курликання, а потім і побачили довгий, гострий ключ.

— Ну, Журко, прощай! — сказав Володимир Ілліч і пустив його на землю.

Почувши крики побратимів своїх, Журко глянув угору і теж крикнув що було сили. Ключ журавлів здригнувся, мовби здвоївся, поламався і стривожено закурликав. Журко, побачивши, що його почули, ще раз закричав. Підстрибнув раз, удруге, махнув чорними з білою облямівкою крилами і піднявся в небо. Злетівши, він знову — але вже не тужно, а зраділо — закричав, відчувши, мабуть, силу своїх крил, ту радість, яка зрозуміла лише птахам, коли вони, вирвавшись з полону, підіймаються в небо. Миня, побачивши, як прощально блиснув перстень на його нозі, жалібно закричав:

— Журко-о!..

Журко, який летів так, наче утікав від пострілу, почувши крик Міні, раптом круто розвернувся і зробив, не знижую-

чись, тугу петлю. І всі, хто стояв на землі і дивився на Журка, почули цього разу не радісний, а сумний його крик, що хапав за душу. Журко мовби говорив: «Прощайте, люди добрі! Звик я до вас, люблю я вас, але проміняти на небо, на волю — не можу. Не гнівайтесь, такий уже я вродився...»

У синьому небі, доганяючи ключ побратимів своїх, летів Журко. Ось він уже став маленький-маленький, такий, як жайворонок, а ось і зовсім зник...

— Відлетів один полоненик,— тихо промовив Володимир Ілліч.

— Так би і нам...— говорить тьотя Надя.

— Відлетимо, Надю,— впевнено каже Володимир Ілліч,— відлетимо...— І знову починається розмова про те саме: скоро вони поїдуть. А, повернувшись додому, Володимир Ілліч розгорнув на столі великий, наче скатерть, папір. Миня знав, що той папір, розмальований лініями і кружечками — червоними та чорними, — зветься картою. Кружечки — то міста і села, чорні лінії — дороги, а голубі — ріки Володимир Ілліч показував Мині і Шушу. Вона маленька, наче павутинка.

— В перший рік свого заслання я вирішив навіть не брати в руки карт Європейської Росії та Європи,— говорив Володимир Ілліч.— Така, бувало, нудьга візьме, коли розгорнеш карту і почнеш розглядати на ній різні чорні точки. Нда-с, попасти б нам, Надю, ось в цю точку...

— В Лондон?

— Або ось в цю...

— О, побувати в Парижі — то моя давня мрія.

— Не зітхай так сумно, Надю. Я обіцяю тобі, що ми там побуваємо. Ну, а в цю точку...

— В Женеву?

— Так, так, в оцю точку, то вже в першу чергу. Але «Искру» нашу будемо робити десь далі від емігрантського центру, щоб вона була добре законспірована. Це буде мати величезне значення для зв'язку з Росією, для листування.

— А не образиться Плеханов¹ і всі старики? — питала тьотя Надя.— Не побачать вони в тому, що наша «Искра» буде виходити в Мюнхені, а не в Женеві, намір усунути їх від керівництва?

— Про це я теж думав. Але розпалювати нашу «Искру»

¹ Плеханов Георгій Валентинович (1856—1918) — видатний діяч російського і міжнародного соціалістичного руху, теоретик і пропагандист марксизму, один із засновників РСДРП.

в Женеві — значить, самим же лити на неї воду. Ну, це ми вже надто далеко вперед забігли. Як би там не було, а я абсолютно переконаний в одному:

Наш скорбный труд не пропадет:
Из искры возгорится пламя!..

Тьотя Надя, радісно посміхаючись, проказала далі:

Мечи скуем мы из цепей
И вновь зажжем огонь свободы,
И с нею грядем на царей,
И радостно вздохнут народы...

— Надю, а ти знаєш, що мені зараз спало на думку, коли ми прочитали цей вірш? Щоб ще ясніше було робітникам, чому ми газету називаємо «Искра», епіграфом до неї треба поставити оці рядки: «Из искры возгорится пламя!» І зазначити, що це слова з відповіді декабристів Пушкіну. Прочитають це робітники і відразу ж зрозуміють: наша газета. Так, саме так і треба зробити...

І Володимир Ілліч, забувши про карту, почав говорити про газету, раз у раз повторюючи слова: іскра — партія, партія — іскра. Що таке «партія», Миня знав. Коли Володимир Ілліч хотів з кимось повоювати в шахи, то говорив: «Зіграємо партію?» Ну, а що таке «іскра» — це кожному відомо. Миня від іскри одного разу ледь не згорів. Мати вийшла з дому, а він став біля печі, щоб погрітися. А дровина в печі як трісне, як сипне іскрами. Миня відскочив од печі, але не помітив, що одна іскра впала на картуз. Почув, уже коли голову припекло. Скинув картуза, почав махати ним, щоб погасити, а він ще дужче димить та розгоряється. Добре, мати повернулась і, вихопивши в нього картуз, утопила в відрі з водою. Ну, а коли витягли картуз із відра, то Миня побачив, що марно в воду кидали: від нього залишився лише козирок та околиш. Значить, можна було кидати його в піч, хай догоряє. Після цього Миня знав, що з іскрами жарти погані. А мати сказала йому, що від іскри може не лише картуз згоріти, а й хата, і навіть усе село.

— А хто до нас приїде? — питав Миня, почувши, що Володимир Ілліч повторює слово «партія». — Дядя Гліб?

— Ні, поки ми нікого, Миню, не ждемо в гості.

— А з ким же ви зібрались партію в шахи грати?

— Е, Миню, ми говоримо зовсім не про ту партію, — сказав Володимир Ілліч.

— А про яку ж?

— Гм... Гм... Задав ти мені задачу... Знаєш що, друже мій, хай підростеш ти трохи, я тобі тоді поясню. А зараз давай краще зіграємо з тобою в шахи! Надю, ну який Марко, га? Мало йому того, що він Ласкера¹ обіграв. Так він, як ось пишуть в «Русских ведомостях», ще одного шахового кита розбив — Чигоріна. Ну, зітнемося ж ми з ним колись. Отже, Миню, ти граєш за Чигоріна, а я за Марка. Подивимось, що вони тут намудрували. Ну, ходи цього пішака ось сюди. Так,— Володимир Ілліч глянув у газету.— А я по-суну оцього пішака...

УМЕР ДЯДЯ АНАТОЛІЙ

Не раз тьотя Надя і Володимир Ілліч говорили про те, що дядя Анатолій все хворіє й хворіє, що він уже, мабуть, і не поправиться. Дуже жаліли його, але не знали, як йому допомогти.

— Скоро, мабуть, кінець,— прочитавши якоесь листа з Єрмакового, сказав Володимир Ілліч.— Жаль, страшенно жаль Анатолія...

— Мені теж так здається,— сумно і тихо говорила тьотя Надя.— Але чому ж ермаковський лікар запевняє жінку Анатолія, що надія ще є? Може, він має на це якісь підстави...

— Думаю, що то просто... професійний оптимізм, притаманний всім медикам.

Прийшов якоесь уранці Миня, а дома були лише бабуся Єлизавета і Паша. Він думав, що Володимир Ілліч і тьотя Надя пішли кудись гуляти, а виявилось — умер дядя Анатолій, і вони поїхали уночі в Єрмакове.

Бабуся Єлизавета була одягнена в усе чорне. Очі — червоні, видно, що плакала. А Паша — от уже любить ревіти! — і зараз ще схлипувала так, наче її побили.

З Минею ніхто не хотів говорити, він покрутився трошки в кухні та й пішов додому.

— Мамо, а я теж умру? — спитав він матір.

— Та що це тобі на думку спало?

— Як що? Дядя ж Анатолій он умер.

— Який Анатолій?

¹ Ласкер Еммануель (1868—1941) — німецький шахіст, чемпіон світу з шахів.

— А той політик, що до Володимира Ілліча приїжджав.

— З Єрмакового?

— Ага. Вони вже і ховати його поїхали.

— Ах, боже мій!

— Бабуся Єлизавета плаче, Пашка — теж. І мені його шкода, він дуже хороший був. Він мені аж гривеник на пряники дав. Мамо, ну навіть ото люди вмирають? Навіщо їх у землю закопують? Адже там холодно і мокро, як у погребі. А вночі страшно. Якщо я теж умру, так ти мене хоч у землю не закопуй, добре? Ну, чого ти плачеш? Я ж поки ще не вмер. Я лише так говорю...

Але мати не слухала його і плакала. Миня, відчувши, що сльози в нього теж підступають до горла, вийшов з дому і поліз на горище до своїх скарбів. Побачивши коня злотогривого, перо жар-птиці, він наче в казковий світ переселився. Він грав сам із собою в шахи, обережно пересуваючи по шахівниці вирізані з кори Володимиром Іллічем фігури. Граючи, він думав про жар-птицю. Адже її лиш і не вистачає, щоб сісти зараз на свого коня злотогривого і полетіти по живу воду. Привіз би він живої води, покропив дядю Анатолія, і той би ожив...

Коли повернулися з Єрмакового, то тьотя Надя розповідала бабусі Єлизаветі:

— Дуже хотілося Анатолієві жити. До останньої хвилини він не вірив, що вже кінець. Ну, а потім попросив, щоб Домініка синочка посадила біля нього. Він уже вміє лепетати «та-то». Анатолій почув це «та-то», посміхнувся... Так ця остання усмішка і захолола на його обличчі...— сльози заважали тьоті Наді говорити.— До самого Єрмакового підходить ліс. У ньому кладовище. Там, під соснами, поховали і Анатолія... Володя сказав кілька слів, перед тим як його опустили в могилу... Я просто не думала, що Володя і в таких обставинах може так добре говорити...

— Ну, і як жінка? — спитала бабуся Єлизавета.— Куди вона, бідна, тепер дінеться з дитиною?

— Поки що буде в селі. Ми їй зібрали грошей скільки могли. Взагалі ж на неї страшно було дивитись — так приголомшило її горе. Скільки вона, бідолашна, перенесла задля того, щоб бути разом з Анатолієм, а коли домоглася цього, то ось... смерть забрала його в неї...

— Хоча б вона, як наречена Федосеева, смерть собі не заподіяла від горя такого,— сказала бабуся Єлизавета.— Адже буває так, що не хочеться на світі жити...

— Ми теж про це думали, але ж у неї дитина.

— Хіба що це її стримає,— погодилась бабуся Єлизавета.— Ох господи, як важко на цім світі жити. Такий молодий, жити б йому та радіти, а він уже в могилі. І це тюрма його туди звела. Адже в тюрмі він захворів на плеврит. А таке майже завжди кінчається сухотами. Так було і з твоїм, Надю, батьком...

— Може, мені тому так боляче й було, що пригадалось, як батько вмирав, як ми його ховали... Коли Анатолія почали опускати в могилу, я ледве на ногах трималась... І зараз ще таке враження, наче я вдруге поховала батька... Володя вже говорив, що не треба мені було, мабуть, їхати...

Володимир Ілліч був похмурий і мовчазний. Він майже не виходив із своєї кімнати: писав щось, читав. А більше просто ходив з кутка в куток і про щось напружено думав. Тьотя Надя говорила, що останнього часу він, трапляється, і ніч не спить, а все думає. І мати Міні казала, що у Володимира Ілліча часто всю ніч вікно світиться. Та це і по ньому видно було: схуд він, і обличчя його мов потемніло. Єлизавета Василівна бурчала на нього, що він мало їсть, що коли він буде так поводитись, то до від'їзду і з голоду помре. Володимир Ілліч лише м'яко посміхався, слухаючи бабуся Єлизавету. А інколи говорив:

— Нічого, Єлизавето Василівно, даремно ви хвилюєтесь. Як тільки одержу папери, що можна їхати в Росію,— мішок пельменів з'їм і відразу ж зроблюсь таким, яким був, коли ви приїхали. Пам'ятаєте, як ви, побачивши мене, сказали: «Ого, як вас рознесло!»

— Саме те мене й хвилює, що Марія Олександрівна, побачивши, яким ви зробилися, питає: «Що ж ви, Єлизавето Василівно, так погано годували його?»

— Я мамі поясню, що в тім не ваша провина. А взагалі обіцяю досить справно вмінати все, що даватимете. Миня ось свідок. І вночі постараюсь спати. Хоча, відверто признаюсь, зараз мені це нелегко зробити. Невизначеність становища мене завжди розслаблює. Якщо добавлять строку, то доведеться абсолютно всі плани міняти. І це дуже нелегко буде зробити...

— Та, може, й не добавлять,— сказала бабуся Єлизавета.— Я вже й сон бачила: ми їдемо назад в Росію. І не посміхайтесь, Володю, сни мої майже завжди збуваються. Спитайте хоч Надю...

— Цілком справедливо. Адже кожен сон можна вважати здійсненим, якщо відповідно його пояснити.

— Ви як хочете собі думайте, а я в сні вірю,— сказала бабуся Єлизавета.

Володимир Ілліч не став більше з нею говорити про це, побачивши, що вона вже починає невдоволено стуляти губи. А Миня спитав:

— Володимире Іллічу, а де ж сон удень ховається? В пір'ї подушки?

— От-от! — засміявся Володимир Ілліч.— Саме там він і сидить весь день!

— І якщо розпороти подушку, то можна його вдень побачити?

— Володю, перестань жартувати,— сказала тьотя Надя.— Адже він піде додому й з усіх подушок пір'я повипускає.

— Ну й що? Зате снів багато побачить...

— Миню, не слухай Володимира Ілліча, він жартує,— сказала тьотя Надя.— Сні в подушку не ховаються...

— А куди?

— Ага, попалась! — зрадів Володимир Ілліч, побачивши, що тьотя Надя не знає, як Мині відповісти.— Ану, ану скажи нам, де, по-твому, сні діваються вдень? І особливо ті, котрі збуваються!

— Я тобі, Миню, це іншим разом поясню,— усміхаючись, відповіла тьотя Надя.— Добре?

— Після того, як вам щось цікаве присниться?

— Та ще й збудеться! — сміючись, підказав Володимир Ілліч.— Ну, пішли, дядю Миню, до полювання готуватися. Скоро Іван Йосипович зайде. Мені вчора снилось, що я сто три зайці одним пострілом убив. Якщо сон хоч наполовину збудеться, то м'яса нам вистачить до Нового року...

— А з шкурок мені шуба буде! — зрадів Миня.

ПРОМІНСЬКІ ПРИЇХАЛИ

Як і в день веселий травня, Промінський прийшов святоково одягнений, сяючий. Поздоровкався, сказав:

— Ютро фчесьне виєжджами! ¹

— Дуже радий за вас, Яне Лукичу! — міцно потискуючи руку Промінського, говорив Володимир Ілліч.— Сідайте, будь ласка!

¹ Завтра вранці виїжджаємо (польськ.).

— Е, не можу. Пані Текла, і я, всі дзеці наші просимо вас до себе. І вас, пані Надія, і вас, пані Єлизавета...

— А мене? — спитав Миня.

— І тебе! — підкинувши Миню аж до стелі, сказав Промінський. — Може, ти поїдеш з нами, га?

— Ні.

— Чому ж?

— А на кого я тут Володимира Ілліча, тьотю Надю і бабусю Єлизавету залишу? І маму ще?..

— Ти дуже добрий хлопчик, Миню, — розчулено сказав Промінський. — Ну, збирайтесь, а то пані Текла вже чекає нас...

Коли прийшли до Промінських, Оскар був уже там. На столі шумів самовар. Пані Текла і всі діти, як і їх батько, були святково одягнені. Вони скромно, тихо сиділи рядком на лавці, яка стояла вздовж стіни. Тільки Леопольд, як найстарший, помагав матері поставити частування на стіл. Миня підійшов до Зосі, вона посунулась, звільняючи йому місце. Він умовився поруч з нею і, склавши руки на колінах, сидів так же спокійно і тихо, як всі вони. Ця урочистість передалася від усіх і йому. Миня пригадав, скільки було цікавого в день веселий травня, і чекав, що сьогодні буде теж щось таке...

Але нічого особливого не відбулося. Усі сиділи біля самовара, пили чай і говорили хто про що. Ось тьотя Надя глянула на Миню, на Зосю, на самовар і засміялась.

— Чого ти, Надю? — спитав Володимир Ілліч, теж глянувши на Миню і Зосю, котрі статечно сиділи на лавці.

— Пригадалось мені, як я, коли була ось такою, як Зося, лизнула язиком самовар.

— Кип'ячий? — здивувався Миня.

— Авжеж.

— Е, жартуєте! — махнув рукою Миня. — Правда ж, Зосю, тьотя Надя жартує? Правда?

Зося глянула на батька, на матір і лише після того кивнула головою: правда, мовляв. А тьотя Надя розповідала, як то було. Сестричка тьоті Наді Льоля, виявляється, підступно обманула її: вона лише вдала, що лизнула язиком самовар, а тьотя Надя, повіривши, справді приклала язик до гарячого самовара. Ну, і була покарана за свою нерозумність і довірливість: язик розпух, і їй було дуже боляче. Міні важко було повірити, що тьотя Надя могла зробити таке. Це вона, звичайно, жартує, щоб посмішити. А то перед розлукою всім сумно. Розмова навіть не клеїться:

скаже хто-небудь слово або два, і знову всі мовчать, думаючи, мабуть, про своє. Та ось Володимир Ілліч затягнув свою улюблену пісню:

Шалійте, шалійте, скажені кати!
Годуйте шпівнів, будуйте тюрми!

Всі дружно підхопили:

До бою сто тисяч побірників стане,
Пірвем! Пірвем! Пірвем всі кайдани!

За волю народу, за його права
Не страшні кайдани, солодка тюрма,
Бо вільного духу не скути в кайдани!
На смерть! На смерть вам,
тирани!

Миня теж співав: «На смерть! На смерть! На смерть вам, тирані!» Зося злякано косилась на нього: вона такої вільності не могла собі дозволити. З молодих Промінських співав тільки Леопольд. Він був уже зовсім дорослий. Миня не раз чув, як він навіть з учителем сперечався. Кепкував, що вчитель замість того, щоб навчати народ, грав у карти з попом та крамарями і пив горілку з ними.

Довго співали, а після пісень і розмова в дорослих пішла жвавіше. Дітей відпустили на вулицю гратися, і Миня побіг з ними.

Додому повернулись, коли вже було зовсім темно. Мати накинулась з докорами на Миню:

— Ну, де ти пропадаєш?

— Ходив з політиком Промінським прощатися.

— А хіба він від'їжджає? — здивувалась мати.

— Ага, завтра.

— Ну, слава богу, — зітхнула мати. — Він, як і ми, чоловік простий і бідний. Та ще й поляк.

— Ну, і що ж, якщо поляк?

— А те, що полякам живеться ще гірше, ніж росіянам. Їх усі начальники не люблять за те, що вони постійно бунтують, не хочуть жити під владою російського царя...

На другий день Миня з Володимиром Іллічем, тьотою Надею і бабусею Єлизаветою пішов проваджати Промінських. Прийшов Оскар, прибігла й Паша. Та взагалі багату народу зійшлося: адже не щодня з села від'їжджають політики, отже, було на що подивитися. Сосипатич, Оскар і Володимир Ілліч допомагали Промінському складати і ув'язувати речі на возі.

Коли всі умостилися на возі, то бабка Зирянниха сказала:
— Господи! За дітьми й речей не видно...

Ось уже Промінський, пані Текла з усіма розпрощалися.
А Володимир Ілліч обняв Яна Лукича, сказав:

— Щасливої дороги вам, дорогий товаришу!

— Дзенькуе бардзо, товажишу! — розчулено відповів Промінський. — І вам усім бажаю скоріше поїхати відціля до свого дому!

Віз рушив. Захрустів лід під колесами на замерзлих калюжах. Зося, махаючи Міні рукою, кричала:

— Миню, до відзення! ¹

— Щасливої дороги, Зося! — відповів Миня.

Разом з хлопчиками він біг за возом аж до церкви. І лише тоді, коли вони виїхали на Мінусінський шлях і ямщик, ударивши батоном по конях, поїхав так швидко, що неможливо було наздогнати, — всі відстали. Миня довго ще стояв на шляху і дивився, як Зося махала йому рукою...

ЯЛИНКА

Давно вже Шуша замерзла, сніг випав, а Володимир Ілліч в цьому році не робив ковзанки, не надівав ковзанів. І на полювання майже не ходив. Писав теж мало, а все читав і читав. Погано спав ночами. Ще більше схуд. Щоки втягнулись, очі глибоко запали, від чого і гостра борідка його здавалась довшою. Та й сміявся він уже не так весело, не так невтримно і заразливо, як це бувало раніше. Вигляд у Володимира Ілліча був такий, наче в нього щось дуже боліло, але, не бажаючи нікого засмучувати, він терпів, не говорив.

— Надю, та що ж це таке? — обурювалась бабуся Єлизавета. — Подивись, як Володя схуд.

— А що я можу зробити?

— Запроси лікаря, може, він щось припише.

— Ніякий лікар йому не допоможе.

— Та чому ж?

— Він не хворий.

— Ой не віряться щось.

— А я тобі точно говорю. Володя від мене нічого не приховує.

— Тоді ви вдвох щось од мене приховуєте.

¹ До побачення! (Польськ.)

— Абсолютно нічого.

— Значить, він дуже схуд лише від того, що хвилюється: чи не добавлять строку заслання?

— Так. Адже скоро Новий рік, а до цього часу нема паперів про його звільнення. А строк Володин, як ти знаєш, кінчається двадцять дев'ятого січня. Ну, скільки тут залишиться? Трохи більше місяця. А треба і зібратися, і — головне! — переїзд до Уфи оформити, якщо мені не дозволять разом з ним їхати до Пскова...

— То він уже остаточно вирішив жити у Пскові?

— Так. Якщо, звичайно, і те місто не потрапило до списку заборонених.

— А чому б йому не пожити рік з нами в Уфі?

— Шушенське і Уфа, мамо, для тієї справи, котра чекає на Володю, — майже одне і те ж. Йому обов'язково треба бути десь недалеко від Петербурга. Та й у Пскові він збирається жити недовго.

— Поки нас відпустять з Уфи?

— Ні, він думає, не чекаючи нас, виїхати за кордон.

— Оце так! Навіщо ж так поспішати?

— Справа, мамо, не терпить.

— А-а... Ну, що ж: робіть, як знаєте...

— Мамусю, не зітхай ти так сумно, — обнявши матір, заспокоювала її тьотя Надя. — Ми ніде з тобою не пропадемо. Володя дуже прив'язався за ці два роки до тебе, полюбив тебе, каже, наче матір рідну. Ну, що ж тобі ще треба?

— Щоб ви були на волі, щоб ви були щасливі...

— І все? — усміхаючись, спитала тьотя Надя. — А я думала — ти хочеш, щоб ми стали мільйонерами.

— Ти, Надю, вже у Володі навчилась: як тільки я починаю серйозну розмову — зараз же за жарт ховаєшся.

— Мамусю, адже ми цю «серйозну розмову» вже тисячу разів з тобою починали. Ну, хіба не так?

— Так. Але ж ми говоримо, наче на місці тупцюємося.

— Правда. І це буде доти, доки не прийде дозвіл на виїзд з Шушенського.

Бабуся Єлизавета лише тяжко зітхнула. Тьотя Надя підсіла до неї, ласкаво обняла її, і вони сиділи так, зажурившись, і мовчали.

Прийшов Миня вранці, а Володимир Ілліч каже:

— Ну, Миню, сьогодні у нас з тобою багато важливих справ.

— Яких це?

— Зараз ось поїдемо в ліс.

— По ялинку?

— Вгадав! Тільки чи не замерзнеш ти?

— Та що ви? — злякався Миня, що його можуть не взяти. — Я зовсім холоду не боюсь.

— А кому я вчора ніс снігом відтирав?

— Мені, ну... Ну, ніс он навіть Заусайлов відморозив! — не розгубився Миня. — Йй-богу, я сам бачив, — добавив Миня, помітивши, що очі Володимира Ілліча прижмурилися і заіскрилися. — І староста, і писар — всі Заусайлову ніс снігом відтирали...

— Вірю, Миню, вірю, — засміявся Володимир Ілліч. — Такому великому начальникові, як Заусайлов, завжди знайдеться багато бажаючих ніс потерти. О, он уже Іван Йосипович під'їхав, а ми з тобою ще не одягнені. Ану, хутко! Надю, так ти не поїдеш з нами в ліс?

— Та холодно. І мамі треба допомогти...

— Ну, добре.

— І ви не довго там їздять, а то ще носи повідморозуєте.

День був тихий, іскристий. Над Журавлиною гіркою висіло сиве від морозного серпанку сонце. Йому теж, мабуть, було холодно. Коли сонцю самому жарко, тоді воно і всіх гріє. Та сонце — не ніс Заусайлова, його не відітруть староста й писар. Воно, таке ось приморожене, і бовванітиме на небі, поки весна не прийде. Прикро, певна річ, що з-за нього доводиться і Мині, і Володимиру Іллічу, і Сосипатичу мерзнути. Але що вдієш — зима. А зима, каже мама, кара господня. А за які гріхи ця кара пущена на людей богом — вона й сама не знає. Так, мовляв, бог побажав — і квит. І Миня повинен цьому вірити. А от коли він просить у матері грошей, так не скажеш їй: дай — і квит. Йй обов'язково треба пояснити, навіщо вони йому. Що він з ними робитиме? Лише після того вона, може, повірить, що йому потрібні гроші. А богові ось без всякого вірять. Так, мовляв, йому завгодно. Непогано, далеко, бути богом: завжди можна взяти у матері грошей на цукерки.

— Володимире Іллічу, — покликав Миня, визираючи з кожуха. — А як же бог взимку сидить на небі? Адже там страшно холодно!

— Бога, дядю Миню, немає, — відповів просто Володимир Ілліч, наче мова йшла про те — є зайці в лісі чи немає.

— Немає? — здивувався Миня. — А де ж він — може, в церкві ховається?

— Його, дядю Миню, зовсім немає.

— Жартуєте? — сказав Миня. — Я ж сам бачив богову

карточку в церкві! А як можна з бога карточку зробити, якщо його немає?

— То, дядю Миню, не карточка, а ікона. Ну, ми цю філософську розмову продовжимо з тобою дома. А зараз будемо ялинку шукати. От тільки боюсь, чи не замерзнеш ти без кожуха?

— А я бігатиму, щоб тепло було.

— Іване Йосиповичу, ви почекайте нас тут, а ми підемо вирубаємо ялинку. Та чи не страшно вам буде залишатися тут самому після того, як ви дізнались, що бога немає? — посміхаючись, спитав Володимир Ілліч.

— Володимире Іллічу, адже я не Миня,— відповів, зніяковіло посміхаючись, Сосипатич.— Я в такі казки не вірю...

— Гм... Ось як? Ну, а якщо я вам скажу цілком серйозно: бога, Іване Йосиповичу, немає.

— Та киньте ви, Володимире Іллічу, так жартувати перед різдвом. А то жарти жартами, а й до гріха теж того... недалеко. Ви ні в що не вірите, так вам і байдуже, а я того...

— Зрозуміло: в церкву ходите, молитесь... А багатства у вас як не було, так і немає... Чи думаєте, ще вимолите?

— Е, куди там! — махнув рукою Сосипатич.— Був я бідний серед бідних, таким і в труну мене, мабуть, покладуть...

— А я з цим не згоден! У вас, Іване Йосиповичу, буде ще своє справжнє хазяйство! І житимете ви чудово!

— Володимире Іллічу, ну, що вам за охота розповідати мені різдвяні казки? Хто ж мені ту землю дасть? Бог? Цар? Чи Симон Єрмолаєв половину свого хазяйства відкрає?

— Ні. Ні цар, ні бог, ні Єрмолаєв і ніхто вам, як ви цілком правильно розумієте, нічого не дасть. Це може зробити лише комуністична революція, яку здійснить робітничий клас Росії! В спілці, звичайно, з вашим братом, селянином. От які справи, дорогій Іване Йосиповичу!

— Та-ак...— спантеличено зітхнув Сосипатич.— Ви мені, Володимире Іллічу, просто того... наче жару в душу насипали. Я тепер, мабуть, і не засну, поки не діждусь тієї революції.

— От і чудово! — весело сказав Володимир Ілліч.— Ну, ходім, дядю Миню, ялинку шукати!

Довго ходили Володимир Ілліч і Миня від ялинки до ялинки, нарешті облюбували. Стояла та ялинка на узліссі, оточена берізками. І здавалось, що це вона прийшла провідати своїх сестричок, які заради гості, незважаючи на мороз, одяглися в білі плаття.

— Ах, яка красуня! — мовив Володимир Ілліч. — Рубати навіть жалко.

— Але нам теж красуня потрібна, — зауважив Миня, ледве ворущачи губами: так він уже замерз.

— Розумне міркування! — погодився Володимир Ілліч. — А якщо зважити на те, що в тебе вже ніс побілів, то нам і зовсім роздумувати не доводиться. Ану, відійди, дядю Миню, далі...

Хоча Миня і відійшов убік, та коли Володимир Ілліч ударив ялинку сокирою, вона дмухнула на нього такою густою і колючою сніговою курявою, що він закашлявся. І поки віддихався та очі протер рукавицею, — ялинка вже лежала на снігу. Володимир Ілліч взяв її на плече і поніс.

Миня по старих своїх слідах побіг на галявину, де стояв із саннями Сосипатич.

На ялинку Володимир Ілліч і тьотя Надя запросили всіх дітей, яких знали. Набилося хлопчиків і дівчаток повна хата. Паша і бабуся Єлизавета роздягнули їх усіх на кухні і провели в кімнату, де стояла уквітчана різними прикрасами ялинка. Хто не гляне на ялинку і — ах! А очі так і запалають: на ялинці гілочки гнуться не лише від прикрас, а й від цукерок та пряників. Дівчатка, дивлячись на ті цукерки та пряники, аж облизувались. Перешіптувались:

— Дивись, Олю, яка он білочка-пряник...

— А он заець-леденець...

— Цитьте ви! — гримав на них Микола Попик, утираючи рукавом ніс.

— Ну, діти, зігрілися? — спитала тьотя Надя.

— Нагрілися... — відповіли всі.

— А пісні ви які-небудь знаєте?

— Ні-і... — почулось кілька голосів.

— Тоді нам доведеться вивчити пісеньку, а потім уже танок круг ялинки водити.

— Я знаю одну пісеньку, — сказав Ваня Карась.

— Ану, ану... — підійшла до нього тьотя Надя. — Ти не соромся, сміліш говори...

Ваня Карась відкашлявся і випалив, наче горохом у стіну сипонув:

Рум'яніться тихо світань оддалі,
І вогник погас за рікою в селі...

Запнувся, зніяковіло почухав потилицю, сказав:

— А далі те... кудись забулось...

Всім стало смішно. Але тьотя Надя сказала, що і то добре, що Ваня молодчина. Веліла всім взятися за руки, йти круг ялинки і співати цю пісню. Потім тьотя Надя і Володимир Ілліч — він теж ішов у танкові й співав з усіма — дали дітям цукерок і пряників. Миня смикав за ниточку іграшку — бородатого мужичка, і мужичок показував язика, що всіх дуже веселило. Потім усі смикали ниточку, щоб подивитися, як смішно мужичок показує свій паперовий язик, розглядали інші ялинкові прикраси.

Було так солодко-весело біля цієї ялинки, що коли прийшов час розходитись, то нікому не хотілося розлучатися з нею.

МОЖНА ЇХАТИ В РОСІЮ!

Після Нового року, — в дні, коли приходила пошта, — Володимир Ілліч по кілька разів навідувався у волость. І все повертався ні з чим: папери про його звільнення із заслання все не приходили. І коли наступила середина січня — дні стояли морозні, — то Володимир Ілліч, повертаючись з волості, говорив:

— Мабуть, прибавили строку, каналії!

— А може, ще обійдеться, — не дуже впевнено, так, щоб тільки хоч трохи заспокоїти Володимира Ілліча, говорила тьотя Надя. — Якби прибавили строку, то, мабуть, уже б сповістили...

Володимир Ілліч і тьотя Надя пішли в свою кімнату і про щось схвильовано там говорили. А бабусю Єлизавету, здавалось, і не хвилювало те, що папери не приходять. Якщо її щось і турбувало, так це одне: як вона буде їхати по такому холоді майже триста верст льодом Єнісею? Вона ось з дому майже не виходить і то все застуджується, все кашляє.

— Ой Надю, боюсь, що ви мене живою не довезете, — говорила вона тьоті Наді, коли Володимира Ілліча не було вдома. — Я інколи думаю: може, нам тут до весни залишитися? Адже тобі однаково, де свій рік заслання дотягувати: в Шушенському чи в якійсь Уфі. Та добре, якщо залишать у самій Уфі, а то можуть загнати в який-небудь Белебей, де в сто разів гірше нам буде, ніж тут. Тут ми вже звикли, всіх знаємо, а там усе спочатку треба починати. Та ще й самим...

— Ні, мамо, мені треба перебиратися теж якомога ближче до Володі. І не хвилюйся ти: ми вкутаємо тебе в кожух, криті сани, може, наймемо, так буде не поїздка, а розвага.

— Ой як ти гарно повторюєш Володині слова, наче вірші у класі. Ну, та добре: може, й виберусь відділя живою. Але відверто тобі кажу: страшнувато, як подумаю, що триста верст треба їхати в саях по такому морозі...

І ось одного разу, повернувшись з волості, Володимир Ілліч радісно крикнув прямо з порога, розмахуючи над головою папером:

— Ура! Можна їхати в Росію!

І що тут зчинилось! Тьотя Надя кинулася обнімати Володимира Ілліча, незважаючи на те, що він весь був запрошений снігом. Бабуся Єлизавета заплакала від щастя. Очманіло — чого, спитати її? — заревіла і Паша. Дженні гавкала і скакала круг Володимира Ілліча, і Миню щось зірвало з місця і перед очима його замиготіли вікна, двері, стіл. Коли все зупинилось, то він побачив, що це Володимир Ілліч, підхопивши його ззаду, вертів по кімнаті. А, поставивши на долівку, взяв за руку і замарширував по кімнаті, переможно, голосно наспівуючи:

Довго тримали нас в пугах,
Зараз до бою мерщій!
Щоб волю й щастя добути,
Ми вирушаємо в бій.

Це була найулюбленіша пісня Володимира Ілліча, її знали всі, її вивчив і Миня. Він марширував разом з Володимиром Іллічем по кімнаті і не просто співав, а кричав що було сили:

Ось робітничі колони
Знищать знущання і гніт.
Прапор засяє червоний,
Вкрне поновлений світ.

— Ну, крапка! — сказав Володимир Ілліч, обірвавши пісню. — Тепер за збори і в путь-дорогу.

Ось тепер і Миня зрозумів: це вже не розмови, а збори до від'їзду. Завтра вони поїдуть і ніколи вже не повернуться. Ні, цього не може бути. Володимир Ілліч знову, мабуть, пожартував. Чи, може, він сам поїде до Мінусінська і Красноярська. Побуде там трохи та й повернеться. Коли він їхав до Красноярська, то теж дуже радів і пісні співав. І головне, як же вони можуть поїхати і його зали-

шити тут? Адже всі кажуть, що люблять його. Та якщо б вони завтра ж їхали, то почали б усе укладати, а то ось і не думають цього робити. Бабуся Єлизавета і Паша ставлять на стіл обід, а Володимир Ілліч і тьотя Надя пішли в свою кімнату. Все стало, як було. Тільки дурна Паша ніяк не може заспокоїтися: схлипує, тре очі кінцем хустки. Ну, плакса! Світ таких не бачив. Міні аж ніяково зробилось за неї, і він сказав:

— Та годі сльози проливати! Бачиш, вони нікуди сьогодні не їдуть! І завтра не поїдуть. Адже правда, бабусю Єлизавето?

— Правда, Миню, завтра ще нікуди не поїдемо,— зітхнула бабуся Єлизавета і, відкашлявшись, сказала: — А їхати, дитино моя, треба...

Ну, це «їхати треба» Миня давно вже чув. З самої весни про це говорять. Та ось і літо минуло, і зима лягла, а вони все сидять на місці. Не встиг Миня себе заспокоїти, як тут радість йому привалила така, що подих забило: Володимир Ілліч виніс ковзани, простягнув йому і сказав:

— Візьми, дядю Миню! Підростеш, будеш ковзатися і мене згадувати!

Це була така несподіванка, — але така жадана! — що не тільки Миня, а навіть Дженні не повірила очам своїм: підійшла і понюхала ковзани. Всі радісно посміхнулись, дивлячись на розгублено-щасливого Миню. А Паша знову заплакала. От заздрісна яка! Коли їй чоботи пошили, так Миня не плакав, хоча йому теж дуже прикро було. Миню запрошували обідати, але йому дуже нетерпілося похвалитися ковзанами, і він побіг додому.

І радість від того, що Володимир Ілліч подарував йому ковзани, і те, що вони, як Миня і думав, ні завтра, ні ще через день нікуди не поїдуть — все це знову заспокоїло його. Та ненадовго. Через кілька днів він помітив, що діється все-таки щось неладне. Бабуся Єлизавета складала одяг в кошики, Володимир Ілліч і тьотя Надя — книги в ящики. Коли забили ящики, то зважили їх, і Володимир Ілліч, підрахувавши, сказав:

— П'ятнадцять пудів!

— Жах! — вигукнула тьотя Надя. — Що ми будемо робити?

— Нічого, Надю, як-небудь довеземо. Все тут настільки потрібне і цінне, що я не можу покинути жодної книги! Та й клопоту з ними буде не так вже багато: адже відправимо їх багажем. Ну, а окрім книг, у нас речей буде, здається, не

дуже багато. Нда-с, я от слухаю, як Єлизавета Василівна кашляє, і думаю, що треба все-таки домовитись, щоб на саях напнули яку-небудь халабуду. Все-таки тепліше б їй було.

— Не варто. А то таку халабуду зроблять, що не доїдемо й до Ачинська. Теплою одягу багато, може-таки, і не замерзне. Та й погода, здається, збирається потеплішати: Оскар учора десь бачив хмарки, а сьогодні вранці було вже лише 23 градуси. Завтра ми з мамою почнемо пельмені робити.

— Пельмені?

— Так. Усі радять брати в дорогу обов'язково пельмені.

— Ну, пельмені так пельмені. Скоріше б тільки наступало двадцять дев'яте січня та їхати. А то нічого немає гіршого за оце сидіння на вузлах.

ЛЮДИ ХМАРОЮ СУНУЛИ...

— Ганно, та що це люди кажуть?

— Про що ви, бабусю?

— Від'їжджає політик Ульянов?

— Ага, відпустив його цар...

— Ой горенько моє,— сплеснула руками стара.

— Та що ви, бабусю! Щастя людям, а ви — горе. Адже додому вони їдуть. На волю їх відпускають...

— Та я все це розумію,— сказала стара.— І перша молитву сотворю — хоч вони, чуеш, і в бога не вірять,— щоб їм саме лише добро в житті було. Та що ж я тепер робитиму зі своєю копією з білої корови? Дав мені її засідатель після того, як я йому, харцизяці, сказала, що політик Ульянов поскаржусь. Облаяв мене всілякими словами, а все-таки дав. Злякався, значить, політика.

— Так копія, значить, у вас є?

— Є. Ось вона. Я тобі її можу навіть показати...

— Та навіщо? Я в ній нічого не тямлю,— сказала мати.— Ідіть ви з копією до Володимира Ілліча. Адже він лише двадцять дев'ятого від'їжджає, то, може, ще і встигне вам допомогти. Миню, відведи бабусю до Володимира Ілліча. І не плутайся там у людей під ногами, не заважай їм збиратися.

Рознеслася звістка, що Володимир Ілліч від'їжджає, і в хаті двері просто не зачинялись: люди йшли до нього за порадами. І Володимир Ілліч ніколи не говорив: я за-

Йнятий, не можу, а відкладав свої справи і вислухував дядьків і тіток, розтлумачував, що і як їм треба робити. Прощенія диктував. А пояснивши, питав:

— Ну, ви зрозуміли?

— Та тепер ясно...

— Чудово. Ну, а щоб я був упевнений, що ви мене правильно зрозуміли,— розкажіть, що ви будете робити. І не соромтесь, будь ласка: викладайте все своїми словами, як умієте...

І довго, поправляючи і підказуючи, Володимир Ілліч вислухував плутану розповідь. Та він не відпускав селянина, доки не переконувався, що той, пішовши від нього, зробить усе так, як треба. Траплялись такі важкодуми, що і Миня уже все те, про що тлумачив їм Володимир Ілліч, майже напам'ять заучував, а вони ніяк не могли збагнути, що до чого. І Мині здавалось: ну, ось ще раз Володимир Ілліч повторить усе і скаже сердито: «Досить! Урвався мій терпець!»

Але Володимир Ілліч так не говорив, а знов і знов повторював свою правду.

І люди, виходячи від нього, захоплено говорили:

— Ну, голова! Три поти зігнав, а все-таки втлумачив, що до чого. Звісно, вчена людина!

Привів якось Сосипатич свого знайомого мужика. Не з Шушенського, а відкілясь аж з-під Єрмакового.

— В тайзі ось ми з ним, Володимире Іллічу, значить, того... разом якось полювали...

— Друг-мисливець, значить? — посміхнувся Володимир Ілліч.

— Точно! — жваво погодився дідок, кивнувши сивою борідкою.— З Сосипатичем ми, либонь, всю тайгу обходили...

— Ну, от і того,— пояснив Сосипатич.— Прийшов, значить, і причепився: поведи та й поведи до політика Ульянова.

— І чудово, що зайшли! Я завжди вас, Іване Йосиповичу, і друзів ваших радий бачити.

— Та він не просто так, а значить, того... із справою.

— Ну що ж, якщо зможу, то радий буду допомогти. Розповідайте тоді, в чім же суть вашої справи. А краще всього дайте — якщо ви захопили, певна річ,— копію справи.

— Отож і біда, Володимире Іллічу, що копії в нього немає. Я йому от і говорив, значить, що без копії того...

нічого до вас іти. Так ні ж — причепився от, значить, і ніяк не міг я його того...

— Ну, добре. В чім же суть справи?

— А ось спитайте ви його,— сказав Сосипатич.— Ну, чого ж ти стоїш, наче в рот води набрав? Розповідай усе, як воно є...

— А чого? — войовничо задравши борідку, сказав дідок.— І розповім, і засудю його, каналію, щоб він знав, як батьків поважати! Бач, що пройдисвіт придумав: не покликав мене на весілля, зганьбив перед усім селом. Ну, я йому так і сказав при всіх: в труну не ляжу, сучий сину, доки тебе, каналію, в тюрму не посаджу! От і прийшов до тебе: ти чоловік розумний, всім, чув я, допомагаєш, допоможи ж і мені зятя засудити! Зроби таку божеську милість!

— Ви зятя хочете засудити за те, що він вас на весілля не покликав? — стримуючи лукаву посмішку, спитав Володимир Ілліч.— Так я вас зрозумів?

— Так,— затряс дідок борідкою,— точнісінько так. Засудити я його бажаю, щоб знав, як батька поважати.

— І як на тому весіллі гуляли? — спитав Володимир Ілліч.

— П'ять днів пили. І понині ніхто нічого не пам'ятає...

— Іда-с...— протягнув Володимир Ілліч, ледве стримуючи сміх.— Коли так пили, що ніхто нічого не пам'ятає, то ви, звичайно, дуже багато втратили...

— Ой, багато! — захитав головою дідок.— Ой, дуже багато...

— Ну, так. А тепер зять піднесе, якщо підете до нього в гості?

— Тепер піднесе. Та я й сам не візьму того юдиного чакування. Тому, як він повинен був на весілля мене запросити, а не запросив і зганьбив перед усім селом. От чого я йому не прощу, ось за що я його, каналію, розорюю, але до тюрми доведу.

Дідок сердився,— при цьому він кумедно, наче цап, тряс своєю борідкою,— а Володимир Ілліч, слухаючи його, так жмурився, що Міні здавалось: він ось-ось невтримно, заливисто, до сліз — так, як це він лише вмів робити! — зарегоче. Але Володимир Ілліч, стримуючи сміх, слухав дідка. А потім довго — дідок ніяк не погоджувався! — умовляв його помиритися з зятем. Сосипатич теж вставляв: та погоджуйся, мовляв. І збентежено, зніяковіло чухав потилицю, дивлячись, як уперто відмовляється його друг. Миня думав, Володимир Ілліч, переконавшись, що дідок не

погоджується прощати зятеві, скаже: «Ну, як хочете — так і робіть».

Але Володимир Ілліч все-таки переконав дідка: той погодився помиритися з зятем.

— І мені чарку піднесете, якщо приїду на примирення? — уже весело сміючись, спитав Володимир Ілліч.

— Та з величезною повагою нашою! Найдорожчим гостем будеш! — щиро запевнив дідок. — Від такого ж гріха ти мене відвів. Такий тягар з душі зняв...

— Ну і чудово! — радів Володимир Ілліч. — Коли з цим питанням покінчено, то розповідайте про своє життя. І докладно, ґрунтовно.

— Та розповідати нічого, Володимире Іллічу. Ледь-ледь дихаємо. Родись, хрестись, женись, помирай — за все гроші давай. А де їх взяти, га? Ось у цьому, Володимире Іллічу, признатися вам, і основна заковика! Немає, значить, і взяти — хоч ти лусни — ніде! Тільки під велику проценту. А це однаково, що петлю на шию надіти, потихеньку зашморгувати і зашморгувати її, доки чоловік дух спустить.

Довго, жваво розповідав дідок Володимирові Іллічу про своє життя. Зупинявся, питав:

— Можє, я вже набрид? Можє, я зовсім не те кажу, що треба?

— Ні-ні, розповідайте! — просив його Володимир Ілліч. — Це все дуже й дуже цікаво!

ПОЇХАЛИ...

Пельмені робили всі: бабуся Єлизавета, тьотя Надя, Паша, хазяйка Параска Олімпіївна, мати Міні. Взявся був навіть і Володимир Ілліч допомагати, але, як він сказав, одержав відставку через малу продуктивність. Раніше, зробивши пельмені, варили їх і їли. А ці, замість того щоб кинути в окріп, виносили на вулицю, і коли вони замерзали — зсипали їх у торбинку. Вони торохтіли, як горіхи.

— Це ми їх дома морозимо, — сказала бабуся Єлизавета, — щоб їм у дорозі не холодно було.

Та ось і пельменів наробили доволі. Володимир Ілліч сказав:

— Завтра їдемо!

У Міні серце обривається: «завтра» — це вже не те, що «скоро», яке бог знає скільки може тягнутися. Завтра — це значить уранці. Але Міні ніколи зосередитися на цій думці:

вона спалахує, як зірниця далекої грози, і гасне під хмарами нових вражень, котрі Миня ледве встигає переварювати. Йому всякого добра — паперу, олівців, малюнків — привалило стільки, що куди вже тут було думати про близьку розлуку. Весь останній день Миня снував од Володимира Ілліча додому, переносючи нові скарби.

— Паперу я тобі, дядю Миню, дав. Бери ось ручку, чорнило. Будеш писати, щоб не забулось. І книжки оці батькові й матері читатимеш. Ну, а то, може, й нам листа напишеш. Адже тьотя Надя вчила тебе, як це треба робити.

— Вчила! І сказала, що я — молодчина, бо все знаю.

— Чудово! Сподіваюсь, у нас з тобою буде найшвидше листування. Ну-с, що ж тобі ще віддати?

Прийшов Оскар, сів, — як це він завжди робив, на край стільця, — спитав якось сумно й розгублено:

— Так, значить, завтра їдете?

— Завтра, Оскаре Олександровичу, завтра! — весело відповів Володимир Ілліч. — Ось я вже, бачите, і справи всі Мині передаю.

— Сумно... — журно почав Оскар, але тут же зніяковіло посміхнувся. — Це я про себе кажу... А за вас, Володимире Іллічу, я дуже радий...

— Цілком розумію вас, — сказав Володимир Ілліч. — Мені теж сумно розлучатися з вами, з Минею... Заспокоюю себе тим, що нам ще доведеться зустрітися. І, можливо, при більш приємних обставинах...

— Я теж у це вірю, — мовив Оскар. — І щоб у вас залишилась згадка про мене, я ось... — він дістав з кишені щось загорнуте в червоний клаптик матерії, подав тьоті Наді. — Я вам, Надіє Костянтинівно, зробив, як умів...

— О, яка чудова брошка! — глянувши на подарунок, радісно усміхнулася тьотя Надя. — Велике вам спасибі, Оскаре Олександровичу! Володю, дивись, як майстерно зроблена ця книжечка-брошка. Написано «Карл Маркс» точно так, як на «Капіталі».

— А це я і зробив, щоб хоч як-небудь віддячити вам, Надіє Костянтинівно, за ті зусилля, котрі ви потратили на заняття зі мною...

— Значить, все: не будете вже разом з писарем виступати проти революції? — сміючись, спитав Володимир Ілліч.

— Зараз мені, Володимире Іллічу, навіть важко повірити, що я був таким дикуном, — зніяковіло посміхаючись, відповів Оскар. — У мене таке відчуття, наче я до зустрічі

з вами ходив... ну, просто з зав'язаними очима. Ви відкрили мені цілий світ, воістину схожий на казку про жар-птицю, котру ось Миня уві сні вже щонаочі бачить...

— Це дуже добре. Мрія, Оскаре Олександровичу, — рідна мати казки. У нас в сім'ї всі дуже любили Писарева. А брат Саша, у котрого була виняткова пам'ять, міг цитувати з творів цього письменника цілі сторінки. Я намагався не відставати від брата, бо дуже любив його і наслідував йому, незважаючи навіть на те, що інколи попадав через це в кумедне становище. Так-от Писарев, як ніхто інший, дуже добре сказав про мрію. Я й досі пам'ятаю його слова, хоч минуло вже більше п'ятнадцяти років. «Розлад між мрією і дійсністю, — говорить Писарев, — не завдає ніякої шкоди, якщо тільки людина серйозно вірить в свою мрію, уважно придивляється до життя, порівнює свої спостереження з своїми повітряними замками і взагалі сумлінно працює над здійсненням своєї фантазії». І нам, Оскаре Олександровичу, марксистам, саме так і треба мріяти! Зараз ось Миня мріє про жар-птицю, а підросте, почне мріяти про комунізм, буде боротися за нього. Адже все найчудовіше, найрозумніше, що досі створено людством, починалося з мрії, яка втілювалась у конкретних казкових образах, скажімо, жар-птиці, що вже багато тисячоліть обпалює своїми вогняними крилами душі мрійників...

Біля розчинених воріт стояли три тройки. Ямщик, Сосипатич, Оскар і Володимир Ілліч виносили речі і складали на сани. Коли все винесли, бабуся Єлизавета сказала:

— Давайте посидимо перед дорогою...

Всі посідали хто де. Помовчали.

Миня сидів на порозі. І коли всі встали, то йому хотілося розкинути руки і крикнути: «Нікуди я вас не пушу!»

Але він знав, що його ніхто не послухає, що так робити не можна. Він і не плакав: мужчина, говорив йому не один раз Володимир Ілліч, повинен уміти стримувати сльози.

Та коли біля саней Володимир Ілліч, попрощавшись з усіма, присів біля нього, Миня обхватив його за шию, заблагав, захилинаючись риданнями:

— Не від'їжджайте... Не від'їжджайте...

— Е, Миню, так не можна, — затремтілим голосом мовив Володимир Ілліч. — Адже ти пам'ятаєш, я обіцяв тобі жар-птицю?

— Пам'ятаю...

— Так ось я і їду добувати її.

— Не треба мені жар-птиці,— не відпускаючи Володимира Ілліча, лив слюзи Миня.— Нічого мені не треба... Тільки ви не від'їжджайте...

— Мікеліс, як тобі не соромно! — сердито сказала мати Мині, рознімаючи його руки, якими він тримав Володимира Ілліча за шию.— Що ти робиш! Дяді треба їхати!

За слізьми, які застидали очі, Миня, мов у тумані, бачив сани, що рушили з місця, чув, як весело лунали дзвоники, все віддаляючись. Він рвонувся бігти за саньми, але мати не відпускала його руки.

Оң сани повернули за ріг, і чути лише дзвоники. Дзельняють вони вже тихо і сумно. А ось дзвоники завмерли десь за селом, на Мінусінському шляху...

ЯК ТЕПЕР ЖИТИ НА СВІТІ?

Весь день Миня ходив наче неприкаяний по кімнатах, де жив Володимир Ілліч, по селу. Повертався додому, та, подівиши хвилині кілька, знов одягався. Мати спочатку лаялась, а потім і рукою махнула: роби, мовляв, що хочеш. Ходив він і до волості, але Заусайлов, побачивши його, схопив за вухо — аж під шапку, чорт, забрався! — і вишпурнув з ганку, мов кошени, що нашкодило:

— Геть звідціля, годованець політиків!

Миня зрозумів: Заусайлов мстить за те, що тоді, коли тут був Володимир Ілліч, доторкнувся до нього не смів. Обидно і трохи навіть страшно зробилось йому. Адже тепер Заусайлов кожен день може наминати йому вуха, кричати на нього, лаяти його. А може, навіть і бити. Миня бачив, як він бив дядків в обличчя (це в той час, коли ще Володимира Ілліча в селі не було), тягав їх за бороди, то і його, певна річ, відлупцює так, як тільки забажає. І ніхто тепер Миню не захистить.

Плівся Миня додому від волості — вухо горіло, наче в нього хто жарину вкинув,— і ледве стримував слюзи. А прийшовши додому, заліз на піч, накрився подушкою, щоб батько й мати не чули, й тихенько заплакав.

Довго тієї ночі Миня не міг заснути. Він лежав з розплющеними очима і слухав, як вітер тужливо вие в димарі. Думав, як йому тепер на світі жити?

Лише коли почало вже світати, Миня заснув. І приснилось йому: Заусайлов піймав його за вухо розжареними щипцями. Миня напружує всі сили, щоб вирватися, але

Заусайлов все міцніше стискує щипці. От-от, здається, він відірве Міні вухо. Нарешті Миня виривається і... прокидається. Ніякого Заусайлова біля нього немає, а це, виявляється, просто вухо болить, котре він з такою звірячою злобою рвав. Миня приклав до вуха руку: воно було велике, — опухло, значить, — і палало, наче окропом ошпарене. Він перевернув подушку іншим боком — там вона була холодніша — і обережно ліг. Та заснути вже не міг, хоч за вікном було ще зовсім темно.

І потяглися сумні, холодні дні...

Коли Миня згадував, як йому жилося останні два роки, то його охоплювало таке почуття, наче у нього весь той час була жар-птиця і раптом зникла. Та він не впадав у розпач. Адже Володимир Ілліч не просто кудись там поїхав, а жар-птицю шукати. І він, звичайно, знайде її, і привезе Міні, бо слова його ніколи ще не розходилися з ділом...

З М І С Т

СТУДЕНТ УНІВЕРСИТЕТУ	5
СЕСТРА ОЛЯ	211
ХЛОПЧИК І ЖАР-ПТИЦЯ	419
Подарунок дядька політика	419
Заць і Заусайлов	423
Політиків привезли	425
А я з вами	431
Хто ж вони, політики?	434
Проліски	438
Чорні дні	442
Будемо, Минько, сусідами	443
Переїзд	446
Хіба у тебе теж є мама?	449
Що ти пишеш?	452
На риболовлю	456
Казки бабусі Єлизавети	459
Жахлива історія	462
Нашестя іноплеменників	465
Рижики і грузді	468
Перо жар-птиці	472
Етюди і зуби	476
Оскар і писар	480
Веселий заповіт	484
Кінь золотогривий	487
Сад посадили	489
Справа Пронникова	493
Листи тьоті Наді	496
І чоботи?!	499
Нетямкий читач	503
А де ж малюнки?	506
Чарівне царство	508
Шахи з кори	511

Ковзанка на Шуші	515
Сміло у ногу рушайте!	517
Пеньондзе потрібні	520
Хвороба	524
Безконечна зима	529
Копія з білої корови	532
Дорога Маріє Олександрівно...	536
День веселий травня	538
Непрохані гості	541
Квіти і жар-птиця	545
Хворий дядя Анатолій	547
Вася і Журко	549
Чогось не вистачає	552
Дядя Кредо	557
Горе Промінського	560
Відлетів Журко	562
Умер дядя Анатолій	566
Промінські приїхали	569
Ялинка	572
Можна їхати в Росію!	577
Люди хмарою сунули...	580
Поїхали...	583
Як тепер жити на світі?	586

ВЛАДИМИР ВАСИЛЬЕВИЧ КАНИВЕЦ

СОЧИНЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ 3

Студент университета

Сестра Оля

Мальчик и жар-птица

Повести

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1984

(На украинском языке)

Редактор *П. Д. Олександренко*

Художник *В. В. Машков*

Художній редактор *В. С. Мітченко*

Технічний редактор *Т. А. Табаченко*

Коректори *А. В. Кудряцева, Ю. А. Мороз*

Информ. бланк № 2361.

Здано до складання 27.01.83.
Підписано до друку 06.07.83.
Формат 84×108¹/₃₂.
Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна.
Друк високий.
Ум. друк. арк. 31,08.
Ум. фарб. відб. 31,08.
Обл.-вид. арк. 34,718.
Тираж 65 000.
Зам. 3-42. Ціна 2 крб. 80 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Київської книжкової фабрики «Жовтень»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Канівець В. В.

К19 Твори: В 4-х томах. Т. 3. Студент університету;
Сестра Оля; Хлопчик і жар-птиця: Повісті.— К.: Дні-
про, 1984.— 589 с.

В том вміщено повісті «Студент університету», «Сестра Оля» та «Хлопчик і жар-птиця», які розповідають про життя та діяльність В. І. Леніна.

К 4702590200—229
М205(04)—84 передплатне.

У2

2005.10.10